Сергей Торбатов

Укрепителната система на провинция Скития

(края на III – VII в.)

THE DEFENCE SYSTEM OF THE LATE ROMAN PROVINCE OF SCYTHIA

(the end of the 3rd – the 7th century A.D.)

Faber

Сергей Торбатов

УКРЕПИТЕЛНАТА СИСТЕМА НА ПРОВИНЦИЯ СКИТИЯ

(края на III – VII в.)

THE DEFENCE SYSTEM OF THE LATE ROMAN PROVINCE OF SCYTHIA

(the end of the 3rd – the 7th century A.D.)

Faber 2002

© Сергей Борисов Торбатов ‑ автор, 2002
© издателство "Фабер", 2002

ISBN 954-775-113-1

В памет на майка ми...

Faber
Сергей Борисов Торбатов
Укрепителната система на провинция Скития
(края на III – VIIв.)
●
Формат 70/100/16
Печатни коли 33,5
Издателски коли 28
●
предпечатна подготовка и печат
Faber – В. Търново (062) 35 256
e-mail: faber@polypress.bg

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 5

Увод

ПРОВИНЦИЯ СКИТИЯ В АДМИНИСТРАТИВНАТА И ВОЕННА СТРУКТУРА НА РИМСКАТА ИМПЕРИЯ 11
1. Учредяване и административно управление 11
2. Граници 14
3. Военна организация 22

Глава I

ИЗВОРИ ЗА УКРЕПИТЕЛНАТА СИСТЕМА НА ПРОВИНЦИЯ СКИТИЯ 29
1. Писмени сведения 29
2. Епиграфски свидетелства: 49
    А. Лапидарни паметници 50
    Б. Тегуларен епиграфски материал 61
3. Археологически данни: 64
    А. Данни от археологически разкопки 64
    Б. Данни от теренни проучвания 67
    В. Данни от аерофотографски изследвания 69

Глава II

КОМПОНЕНТИТЕ НА СИСТЕМАТА 71
1. Функционално и типологическо съдържание на късноантичната фортификационна терминолгия: 71
    А. Латински терини 74
    Б. Гръцки термини 83
2. Конструктивно-строителни особености, функционално предназначение и хронология на укрепените обекти в провинция Скития: . 86
    А. Укрепените обекти по дунавския бряг 86
    Б. Укрепените обекти по морското крайбрежие 166
    В. Укрепените обекти във вътрешността на провинцията 271
    Г. *Incerta* 376

Глава III

РАЗВИТИЕ НА СИСТЕМАТА 395
1. Класификация на укрепените обекти: 395
    А. От края на III до първата половина на V в. 400
    Б. От средата на V в. до края на късната античност 406
2. Периодизация на развитието на укрепителната система 408

Глава IV

СИСТЕМАТА В ДЕЙСТВИЕ 435
1. Отбраната на имперската граница и системата за вътрешно-провинциална сигурност 435
2. Укрепленията по морския бряг 442
3. Защитата на провинциалното население 452

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 456

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНАТА ЛИТЕРАТУРА 464
1. Кирилица 464
2. Латиница 476

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ 509

SUMMARY (Резюме на английски език) 517

ПРЕДГОВОР

В продължение на хилядолетия североизточните предели на Балканския полуостров са представлявали своеобразен исторически кръстопът, което справедливо е дало основание да бъдат характеризирани в съвременната историография като една от най-ярко изявените етно-културни контактни зони. Спецификата на земите между най-долното течение на р. Дунав и Черно море е била забелязана още от античните автори, въвели в упо-треба най-късно през елинистическата епоха нарочен топоним за означаване на този район – "Малка Скития". С учредяването в края на III в. сл. Хр. именно тук на една нова римска провинция, наречена Скития, повече или по-малко абстрактното дотогава географско понятие Малка Скития придобило не само съвсем конкретно административно-териториално измерение, но се и запазило чак до края на късната античност като алтернативна (неофициална!) форма на провинциалното име.

Административната обособеност и относителна политико-историческа самостойност на земята между най-долното течение на р. Дунав и Черно море, предопределени от самото им географско местоположение, се запазили и през средновековието. Топонимът Малка Скития бил забравен, но вероятно наскоро след създаването на българската държава на юг от Дунава върху същата тази територия се разпространило названието "Карвунска земя (област)". Настоящото име на региона – "Добруджа" – се утвърждава в писмената традиция през XV в. и съхранява спомена за могъщия феодален владетел деспот Добротица, управлявал през XIV в. обособилото се в североизточните предели на средновековната българска държава независимо княжество.

С ликвидирането на османското владичество по Долни Дунав, по силата на Берлинския диктат от 1878 г., породен от сблъсъка на интересите на Великите сили и интригите на европейската дипломация, самобитната и хомогенна в историко-географско и етнокултурно отношение земя на Добруджа се оказва изкуствено поделена между Кралство Румъния и Княжество България. Новосъздадената политическа реалност насилствено разкъсва вековно установени вътрешнорегионални връзки и взаимоотношения и в значителна стеителство, осъществено в тези земи през късноантичната епоха. За изграждане на сравнително правдива представа относно обема и дислокацията на това строителство способстват събраните на базата на теренни обхождания и аерофотографски изследвания сведения за множество други укрепени обекти, някои от които вече безвъзвратно изгубени за науката[2].

Фортификационната тема осезателно присъствува на страниците на всички съчинения, предлагащи обобщаващ поглед върху историята и културата в земите на дн. Добруджа през античната епоха[3]. Още по-солидно е застъпена тя в трудовете, разискващи въпросите на военната организация по тези места през римската и късноантичната епоха[4]. Отделни аспекти на укрепителното строителство в региона са предмет дори и на специални монографични изследвания[5]. По разбираеми причини обаче, продиктувани както от съвременното състояние на проучванията, така и от конкретно поставените изследователски цели, всички изброени съчинения боравят с подбрана извадка от обекти и не дават реална представа за състава и териториалното разпределение на регистрираната в земите на дн. Добруджа късноантична укрепителна инфраструктура. Макар и напълно оправдан в част от случаите, подобен подход крие определени рискове, тъй като нерядко се наблюдава склонност към прибързана генерализация и абсолютизиране на изводи, изградени всъщност на базата на съвсем произволна и нерепрезентативна извадка.

Независимо от техните размери и предназначение, укрепления в Римската империя нито възниквали произволно, нито функционирали безконтролно. Дори когато държавата – в лицето на императора или неговите пълномощници по места – не била инициатор и не се ангажирала с участие в конкретен фортификационен градеж, за неговото предприемане била необходима специална санкция и той бил считан за държавна собственост. Масовото и повсеместно укрепително строителство в Империята от последната четвърт на III в. насетне не само с нищо не променило установените правила, но с въвеждането през IV в. на новия късноримски модел на военна организация контролът станал още по-пряк и действен. Всички укрепени обекти на територията на дадена провинция, независимо от техния военен или цивилен характер, били тълкувани и функционирали вече като компоненти на единен фортификационен комплекс – укрепителната система на съответната провинция. Изтъкнатото идва да покаже, че паметниците на късноантичното укрепително строителство в земите на дн. Добруджа неминуемо трябва да бъдат разглеждани в адекватен на епохата териториално-административен контекст – механичният подход към тяхното изучаване от позициите на съвременните географски или политически реалности е и методологически неиздържан, и исторически погрешен.

---

[2] Обзорът на резултатите от теренните проучвания и от аерофотографските изследвания е представен по-долу в изложението, в **Глава I.3.Б-В**.

[3] Напр: **Weiss, J.** Die Dobrudscha im Altertum. Sarajevo, 1911; **Vulpe, R.** Histoire ancienne de la Dobroudja. Bucarest, 1938; **Vulpe, R., I. Barnea.** Din istoria Dobrogei. Vol. II. Bucureşti, 1968; **Фол, Ал., Стр. Димитров** (ред.). История на Добруджа. Т. I. София, 1984; **Suceveanu, Al., Al. Barnea.** La Dobroudja romaine. Bucarest, 1991.

[4] **Aricescu, A.** Armata în Dobrogea romană. Bucureşti, 1977; **Zahariade, M.** Moesia Sesunda, Scythia şi Notitia Dignitatum. Bucureşti, 1988.

[5] **Gajewska, H.** Topographie des fortifications romaines en Dobroudja. Wroclaw, 1974; **Scorpan, C.** Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications on the Lower Danube. BAR Int. Ser. 88. Oxford, 1980.

Настоящият труд си поставя амбициозната задача да представи цялостна картина на формирането и развитието на укрепителната система на късноримската провинция Скития, включвала някога в границите си по-голямата част от територията на дн. Добруджа. Целесъобразността на подобно изследване произхожда от факта, че досега не е бил предприеман опит да се издири, събере във възможно най-пълен вид и подложи на комплексен критичен анализ и систематизация наличната понастоящем изобилна информация, в една или друга степен касаеща регистрираната на територията на провинция Скития укрепителна инфраструктура. Още по-наложително изглежда това, с оглед на често срещаните в публикациите значителни несъответствия и фактологически противоречия, както и поради очевидната (в светлината на постиженията на съвременното научно дирене) несъстоятелност на някои от изказаните в по-близкото или по-далечно минало предположения, които – за съжаление! – все още продължават съвсем безкритично да се репродуцират и са придобили широка гражданственост и едва ли не аксиоматична стойност.

Хронологическите рамки на изследването са предопределени от самото съществуване на провинция Скития като обособена административна единица в структурата отначало на единната Римска, а по-късно – на Източната Римска империя (Византия). Те обхващат времето от учредяването на провинцията в края на III в. до окончателното отпадане на тези земи от Империята с основаването през 681 г. на българската държава на юг от Дунава. В културно-исторически план, в рамките на този хронологически отрязък отчетливо се разграничават два периода – късноримски и ранновизантийски, за формален разграничител между които може да се приеме 395 г., когато формиралото се през вековете самообособяване на източната и западната половини на Римската империя получава официална законова санкция.

Успешното решаване на поставената изследователска задача несъмнено би допринесло към изучаването на развитието на североизточните предели на Балканския полуостров през късноантичната епоха, запълвайки една съществена празнина в натрупания в процеса на проучвателската дейност историографски масив. Изясняването на състава, условията и предпоставките за формиране, хронологията на развитие, както и на принципите и механизмите на функциониране на укрепителната система на провинция Скития, чувствително би спомогнало за осветляване на редица аспекти на политическата история и на военно-административната организация в един район, превърнал се през късната античност в своеобразен бастион на Римската и Византийската империя срещу варварската заплаха на Долни Дунав.

УВОД

Провинция Скития в административната и военна структура на Римската империя

1. УЧРЕДЯВАНЕ И АДМИНИСТРАТИВНО УПРАВЛЕНИЕ

Тежката социално-икономическа криза, съпроводена с продължителни периоди на политическа нестабилност и чести изблици на военна анархия, както и постоянният и непрестанно усилващ се натиск от страна на варварската периферия, дълбоко разстроили държавните устои на Римската империя през III в. Необходимостта от предприемане на решителни действия по преустройство на държавния механизъм, с оглед неговото приспособяване към новите условия, станала абсолютно очевидна през втората половина на века. Методично претворявайки в дела една мащабна и добре обмислена програма от радикални мерки в политико-идеологическата, административната, военната и финансовата сфери на обществения живот, император Диоклетиан в крайна сметка успял не само да възстанови стабилитета, но и да издигне могъществото на Римската империя, като същевременно се постарал да постави здрави прегради пред възможността за повторение на редица пагубни рецидиви от близкото минало[1]. Макар действителните резултати да оправдали далеч не всички очаквания, постигнатото отрежда на император Диоклетиан достойно място сред забележителните личности в световната история.

Твърдото възприемане на авторитарно-монархическия принцип на управление бележи решителното скъсване с републиканските отживелици и реминисценции от епохата на Принципата. С управлението на император Диоклетиан започва качествено нов период в римската история, означаван в историографията (според възприетата от владетелите титла *dominus*) като “епоха на Домината”. Предвид необходимостта да се обхване повсеместно и следи отблизо развитието на реформационните процеси, през 286 г. Диоклетиан назначил свой съуправител за западната половина на Римската империя, който получил равен нему ранг (*augustus*). През 293 г. всеки от августите получил и по един помощник с ранг *caesar*. По такъв начин се оформил специфичният за края на III и началото на IV в. модел на управление, известен като “тетрархия”, при който върховната власт била поделена между четири ненапълно равноправни лица.

За да намали опасността от поява на претенденти за императорския престол измежду разполагащите с почти неограничена власт и голяма икономическа сила провинциални управители, император Диоклетиан провел всеобхватна административна реформа, целяща драстично ограничаване на техните законови правомощия. По пътя на териториалното раздробяване броят на провинциите бил доведен до около 100, а те от своя страна били обединени в 12 диоцеза. Въведената многостепенна управленска структура неуклонно се придържала към принципа за строго разделение на цивилната от военната власт. Мнозинството от изследвачите са склонни да приемат реформата за еднократен акт, но времето на нейното предприемане не може да се определи със сигурност[2]. Най-ранният документ, отразяващ новото административно устройство, е т.нар. “Списък от Верона” (*Laterculus Veronensis*), чиято датировка първоначално бе поставена в 297 г., но по-късно многократно бе оспорвана. Новите проучвания установиха, че документът не е с хомогенен, а с компилативен характер и представя състоянието на западната част на Римската империя в периода между 314/315 и 324 г., а на източната – между 303 и 314 г.[3]

---

[1] Литературата върху реформаторската политика на император Диоклетиан е изобилна, вж. напр.: **Seston 1946**; **Stein 1959**, p. 69 sqq.; **Jones 1964**, p. 37 sqq.; **Williams 1985**.

[2] Ако административната реформа на император Диоклетиан действително е била акт, а не процес, фактът, че провинция Скития със сигурност е съществувала преди 1 март 293 г. (вж. по-долу, бел. 5), обезмисля всички предложени досега по-късни датировки за нейното провеждане. За някои от мненията по този въпрос, вж.: **Barnes 1982**, 224-225.

Провинция Скития дължи своето възникване именно на Диоклетиановата административна реформа. Най-ранното известие за нейното съществуване се съдържа в епиграфски паметник от Томи[4], чиято датировка бе прецизирана неотдавна в периода между 21 юли 286 и 1 март 293 г.[5] Скития спадала към диоцеза Тракия (*dioecesis Thracia*), който пък влизал в състава на Източната префектура (*praefectura Oriens*). Изборът на провинциалното име не е напълно ясен, но най-вероятно то отразява стародавна топонимична традиция, а може би съдържа и определена политическа алюзия[6]. Скития обхващала североизточните предели на бившата провинция Долна Мизия, останалата част от чиято територия била преобразувана в нова провинция, която отначало изглежда запазила старото име, но впоследствие била преименувана във Втора Мизия. За главен град на провинция Скития бил определен Томи, където резидирал нейният административен управител. Той имал титла *praeses*[7] и функциите му били най-вече от юридическо естество. Освен че бил върховна правораздавателна инстанция в провинцията, той бил отговорен също така за събирането на държавните данъци и такси и за поддържането на пощенската служба (*cursus publicus*) в подопечната му територия[8].

---

[3] **Barnes 1982**, p. 201 sqq.

[4] **Popescu 1976**, No 3.

[5] **Zahariade 1988**, p. 33.

[6] **Велков 1984б**, 156-157.

[7] **Not. Dign.** Or. I, 116 (ed. Seeck).

[8] **Zahariade 1988**, p. 53.

2. ГРАНИЦИ

Провинция Скития била създадена чрез териториално обособяване на североизточните предели на бившата провинция Втора Мизия. За западна и северна граница ѝ служели най-долното течение на река Дунав и дунавската делта, а на изток тя граничела с водната шир на Евксинския Понт. На югозапад от Скития се намирала Втора Мизия. След публикуването на изследването на Р. Вулпе относно трасето на провинциалната граница между тях[1], въпросът се счита за окончателно решен и не е бил повдиган отново в научната книжнина. Част от постановките на именития румънски учен, обаче, в никакъв случай не могат да се признаят за сполучливи. Освен това, налице са и важни нови факти, които не само дават основание, но и правят абсолютно наложително преразглеждането и внасянето на редица корекции по въпроса за провинциалната граница между Скития и Втора Мизия[2].

След като подробно мотивира тезата относно двата ѝ крайни пункта, Р. Вулпе определя и самото трасе на границата между двете къснориммски провинции. Той аргументира своето предположение с факта, че така прокараната линия съвпада с цял низ съвременни селища, известни като местонамиране на разнообразни паметници от римската епоха. В допълнение авторът изтъква, че “на запад от тези селища картата на находките остава бяла на едно голямо протежение”[3]. Понастоящем това твърдение трябва решително да се опровергае. Въпросният район обхваща водосборните басейни на някогашните реки(?), а сега големи добруджански суходолия Канагьол, Табан и Суха река. Археологическите проучвания, случайните находки и систематичните теренни обхождания през последните две десетилетия не само запълниха “бялото петно”, но установиха тук една необикновено развита поселищна структура през римската епоха[4], даваща основание районът да се окачестви като един от най-гъсто заселените през този период на територията на Южна Добруджа. По отношение трасето на провинциалната граница, Р. Вулпе обобщава, че “тя не била нищо друго освен една абстрактна линия, по никакъв начин неотбелязана на терена”[5]. Само по себе си подобно твърдение звучи абсурдно, защото противоречи не само на теорията, но и на римската практика в териториално-административното устройство. Тъй като определяли обсега на правомощията и задълженията на институции, длъжностни лица и цивилно население, провинциалните (а и всички други видове!) граници в Римската империя имали ясно изразени физически измерения. Те били маркирани на терена или чрез специални знаци (*termini*), или посредством отчетливи естествени разграничители – най-често реки, вододелни хребети или планини[6], като вторият начин имал значително по-широко приложение.

---

[1] **Vulpe 1970**, 33-46 (Същата работа е публикувана и на румънски език: **Vulpe 1972**, 205-221).

[2] Вж.: **Torbatov 2000b**.

[3] **Vulpe 1970**, p. 39.

[4] Досега е публикувана много малка част от богатата налична информация по този въпрос: **Бобчева б.г.**, *passim*; Бъчваров 1988, с. 52 сл.

[5] **Vulpe 1970**, p. 46.

При отсъствието на гранични знаци и имайки предвид примера на множество други провинции, напълно закономерно е да се предположи, че границата между Втора Мизия и Скития също е следвала добре изразени топографски ориентири от линейно естество. Ясни свидетелства за това предлага най-източният сектор от междупровинциалната граница. Тъй като тук тя е преминавала между западнопонтийските градове Одесос и Дионисополис, при което първият оставал във Втора Мизия, а вторият – в Скития, то – както справедливо отбелязва Р. Вулпе[7] – тя очевидно е съвпадала с разделителната линия между техните градски територии. От маркировката на градската територия на Одесос са открити досега три терминални знака[8]. Датировката им не е сигурна и често е била предмет на научна дискусия[9]. Последната хипотеза убедително ги свързва с административно-териториалните реформи на император Антонин Пий и ги отнася към периода малко преди 157 г. сл. Хр.[10] И трите терминални знака не са били намерени in situ, а преизползувани в качеството на строителен материал в по-късни (укрепителни) градежи, което несъмнено затруднява интерпретацията им от гледна точка на античното териториално устройство. При все това, местонамирането на два от тях (тези от Осеново и Новаково), топографската характеристика на района и изричните примери в тази насока от други места[11] дават сериозни основания северната и северозападната граници на Одесоската градска територия да се отъждествят конкретно с течението на р. Батовска (ант. Zyras) [12], а не с "височините" откъм десния бряг на реката, както предполага Р. Вулпе[13]. Засега няма никакви данни докъде нагоре по течението на р. Батовска провинциалната граница между Втора Мизия и Скития е съвпадала с границите на градската територия на Одесос. Както ще стане ясно по-долу, съображенията от топографско естество предполагат, че това е продължавало чак до единия от изворите на реката в околностите на сегашното с. Изворско (общ. Аксаково).

---

[6] **Schulten 1895**, 94-95.

[7] **Vulpe 1970**, p. 39.

[8] CIL III 7589; **Шкорпил 1905a**, с. 469; **Мирчев 1953**, 74-75.

[9] **Геров 1950**, с. 26 сл.; **Мирчев 1953**, с. 74 сл.; **Kolendo 1975**, p. 89 sqq.; **Kolendo 1976**, p. 45 sqq.; **Gerov 1979**, p. 225 sqq.

[10] **Tacheva 1995**, p. 429 sqq.

[11] Именно въз основа течението на различни малки реки е определена и значителна част от територията на Хистрия в добре известната хоротезия на града от времето на провинциалния управител Лабериус Максимус (100 г. сл. Хр.), известна в по-късни копия, датиращи най-вероятно от времето на Северите: **ISM I**, No 67-68.

[12] Така предполага и издателят на граничния знак от Новаково М. Мирчев: **Мирчев 1953**, с. 76.

Убедителното разрешаване напоследък на проблема с локализацията на Палмат(е) и на споменатите единствено от Прокопий укрепления Адина и Тиликиум предоставя три нови опорни пункта за определянето на провинциалната граница между Втора Мизия и Скития[14]. Ценността им като топо-географски репери се състои не само в сигурната им принадлежност към територията на Втора Мизия, но и в очевидната им близост до самите североизточни предели на тази провинция. Същевременно, археологическите проучвания през последните години дадоха възможност да се установи най-западната известна досега точка от провинциалната територия на Скития. В резултат от проведените през 1993 и 1996 г. разкопки в землището на с. Телериг (общ. Крушари), тук бе локализиран и цялостно проучен голям античен култов център с многовековна традиция, просъществувал до втората четвърт на IV в. сл. Хр.[15] През римската епоха на това място функционирало светилище, посветено на Тракийския конник, който бил почитан в синкретична форма с уникалните епитети Хефестос Дабатопейос. Подобно на много други езически култови места, то било преднамерено унищожено вследствие войнстващата прохристиянска религиозна политика на император Константин I, подета след превръщането му в едноличен господар на Римската империя в 324 г. Стратиграфските наблюдения свидетелстват за планомерно ограбване на годния за употреба строителен материал и на по-обемните вотивни паметници. Процесът вероятно започнал още в хода на разрушението, а дисперсията на произхождащия от светилището епиграфски материал показва, че ограбеният камък бил отнесен *par excellence* в отстоящата на 15,0 км североизточно Залдапа, за да бъде преизползван там като градиво[16]. Тази важна констатация следва да се приеме като категорично свидетелство, че районът, в който се е намирало античното светилище край с. Телериг, е бил подчинен в административно отношение на Залдапа и следователно е принадлежал териториално към провинция Скития.

---

[13] **Vulpe 1970**, p. 39 (В действителност, ограниченото от течението на р. Батовска и морския бряг пространство не е заето от отделни възвишения, а от масива на Франгенското плато!).

[14] **Torbatov 2000a**; **Torbatov 2000b**. Палмат(е) се локализира при с. Оногур (общ. Тервел), Адина – при с. Балик (общ. Тервел), а Тиликиум – при с. Дряновец (общ. Добрич).

[15] **Торбатов 2000**, 85-86.

[16] Тези въпроси са подробно обсъдени в: **Торбатов 2000**, с. 86.

Като се има предвид, че светилището край с. Телериг отстои само на 5,0(!) км източно от намиращия се във Втора Мизия Палмат(е) и при наличието на още два коректива за мизийската територия приблизително в същия район – Adina и Tilicium, определянето на провинциалната граница между Втора Мизия и Скития едва ли може да представлява вече някакъв проблем: тя следва уверено да се трасира по течението на Суха река.

Суха река е един от най-забележителните природни феномени в югозападната част на Добруджа. Голямото протежение и относителната праволинейност на нейната дълбоко врязана в земните пластове долина я превръщат в много удобен естествен демаркационен фактор. Макар и твърде маловодна понастоящем, Суха река с основание се счита за една от значителните добруджански реки. Тя води началото си от околностите на с. Изгрев (общ. Суворово) и следва в северна посока, като приема множество притоци, повечето от които са само с временен отток. Поради карстовия терен, северно от с. Карапелит (общ. Добрич) водите ѝ напълно се губят. Спомен за някогашното пълноводие е само нейната долина. Приблизително от с. Карапелит на север тя придобива все по-отчетливо вида на каньон, който постепенно се стеснява и задълбочава и често се характеризира с отвесни скални стени и меандри. Долината на Суха река достига дунавския бряг при езерото Олтина.

Според Р. Вулпе[17], името на езерото Олтина произхожда от името на укреплението Altinum, което *Notitia Dignitatum* поставя на дунавския бряг на провинция Втора Мизия[18]. Въз основа реда на изброяването в този документ то заемало най-източно положение от всички крайдунавски мизийски укрепления. Срещащото се у Прокопий име Altina[19], засвидетелствувано и върху тухлени печати от Диногеция от времето на император Анастасий I[20], се разглежда като вариант на същия топоним. Р. Вулпе пръв отъждествява Altinum-Altina с укреплението, разположено върху едно възвишение на източния бряг на езерото Олтина и отстоящо на 2,5 км северно от едноименното село. Макар за това да няма никакви доказателства, откритите наблизо ранновизантийски пещи за строителна керамика[21] често се сочат като местопроизводство на споменатите по-горе тухли с печати (!)[22], а това се счита за косвено потвърждение(!) на предложената локализация. Въз основа на данните на *Notitia Dignitatum* и на своята локализация на кастела Altinum/Altina, Раду Вулпе стига до заключението, че най-северният пункт от границата между провинциите Втора Мизия и Скития трябва да се търси в източна посока оттук, някъде на дунавския бряг между езерата Олтина и Мърляну[23].

---

[17] **Vulpe 1970**, p. 44.

[18] **Not. Dign.** Or., XL, 28 (ed. Seeck).

[19] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[20] **Popescu 1976**, No 246.

[21] **Irimia 1968**, p. 379 sqq.

[22] Така е например у А. Арическу в цяла поредица негови работи: **Aricescu 1970**; **Aricescu 1972**; **Aricescu 1977**; **Aricescu 1980**.

Въпреки че понастоящем предложената от Р. Вулпе локализация на Altinum/Altina се подкрепя безрезервно в румънската историография, въпросът с местоположението на кастела в никакъв случай не може да се счита за окончателно решен. Според Прокопий, например, Altinum – в открито противоречие с данните на *Notitia Dignitatum* – се е намирал значително по-назапад по дунавския бряг на провинция Втора Мизия, между Трансмариска и Кандидиана[24]. Немалко съвременни изследвачи отдават предпочитание именно на това сведение, като се позовават на яснотата и безупречната последователност на изложението в тази част на Прокопиевия трактат "За строежите"[25]. С оглед на факта, че текстът на *Notitia Dignitatum* е бил многократно допълван и редактиран през IV и в началото на V в. [26], много е вероятно някои от по-късните добавки да са нарушили първоначалния географски порядък в подредбата на изброените кастели, а според една хипотеза Altinum се явява тъкмо една от тези добавки, вмъкването на която се датира чак към времето на император Валенс[27]. В никакъв случай не може да се счита за несъмнена и предполагаемата идентичност на топонимите Altinum и Altina. Съществуването под тези имена на две различни укрепления е не само възможно, но и много вероятно. Като се има предвид, че и двата извора споменаващи Altina – Прокопий и тухлените печати от Диногеция – датират от VI в., не е изключено в случая да става дума за някакво ново укрепление, издигнато едва към края на V или в началото на VI в. Що се отнася до неговото евентуално местоположение и провинциална принадлежност, въпросът трябва да се признае за твърде неясен и неразрешим на този етап. Дори да се приеме, че името на крайдунавското езеро Олтина се явява сигурно указание за това, че кастелът Altinum (Altina?) се е намирал именно тук, отъждествяването му с укреплението върху възвишението "Мачука" на източния бряг на езерото е напълно неприемливо от гледна точка на археологическите реалности. Цялата налична информация за това укрепление се изчерпва с плана и кратките бележки на П. Полоник, съставени при посещението му на обекта през 1898 г. Като описва останките, обаче, прецизният в своите наблюдения инженер-топограф изрично отбелязва, че става дума за землено укрепление, защитено с вал, пред който от североизток, изток и юг бил прокопан ров. То имало големи размери (190,00 x 80,00 м) и приблизително четириъгълен план, като североизточният и югоизточният му ъгли били заоблени[28]. В нито една от работите, където се споменава това укрепление, не става дума за произхождащия оттам подемен археологически материал. При все това, обликът на укрепителната му система не само отхвърля каквато и да било възможност да бъде то причислено към паметниците на късноантичната фортификация, но и категорично свидетелствува за ранносредновековния му произход. Земленото укрепление върху възвишението "Мачука" северно от с. Олтина разкрива поразително сходство със землените укрепителни съоръжения от епохата на Първото българско царство и следва да се разглежда като елемент от изградената през VIII-IX в. отбранителна система по десния бряг на р. Дунав[29]. Ако трябва енигматичният Altinum (Altina?) да се търси непременно в близката околност на езерото Олтина, много по-правдоподобно е той да се отъждестви с укреплението "Cetatea din capul dealului", разположено западно от езерото, на самия бряг на р. Дунав, на 4,0 км северно от с. Сату Ноу[30]. За него П. Полоник отбелязва, че то било "едно от най-добре запазените каменни римски укрепления"[31].

---

[23] **Vulpe 1970**, p. 44 sqq.

[24] **Proc.** De aed. IV, 7, 9 (ed. Dewing).

[25] **Beševliev 1970**, 124-125; **Perrin-Henry 1981**, p. 103 sqq.

[26] **Zahariade 1988**, 21-29.

[27] **Chiriac 1984**, p. 306 sqq.

Всичко казано дотук може да бъде обобщено по следния начин (Обр. 1):

Границата между късноримските провинции Втора Мизия и Скития е започвала от дунавския бряг при езерото Олтина и е поемала в южна посока, следвайки течението на Суха река. Западният бряг на езерото и левия (западен) бряг на речната долина принадлежали към провинция Втора Мизия, а противоположният – към Скития. Южно от сегашното с. Карапелит (общ. Добрич), там където Суха река приемала своя най-голям приток (Карамандере), границата се отклонявала малко на югоизток, като продължавала да следва течението на реката чак до нейните извори в околностите на сегашното с. Изгрев (общ. Суворово). Тук тя рязко сменяла своята посока и поемала на изток към изворите на р. Батовска при с. Изворско, откъдето вече следвала нейното течение до вливането ѝ в Черно море северно от с. Кранево (общ. Балчик). От разположените в непосредствена близост до провинциалната граница късноантични укрепени центрове, към територията на Втора Мизия спадали тези при: Сату Ноу (Altinum? Altina?), Оногур (Palmat(ae)), Балик (Adina), Дряновец (Tilicium), Николаевка[32] (Aquae?[33]), Долище[34], Рогачево[35], Кранево[36]

---

[28] **Polonic 1935**, p. 19; Планът на укреплението е публикуван в: **Zahariade 1988**, p. 119.

[29] **Рашев 1982б**, с. 17 сл., 109 сл.

[30] **TIR L35**, p. 64.

[31] **Polonic 1935**, p. 19.

[32] **Шкорпил 1905а**, с. 501.

[33] **Бешевлиев 1962**, с. 4.

[34] **Мирчев/Димитров 1958-60**, л. 21 сл.

[35] **Ibidem**, л. 11 сл.

[36] **Тончева 1953**, с. 81 сл.; **Бошнаков 1977**, с. 90.

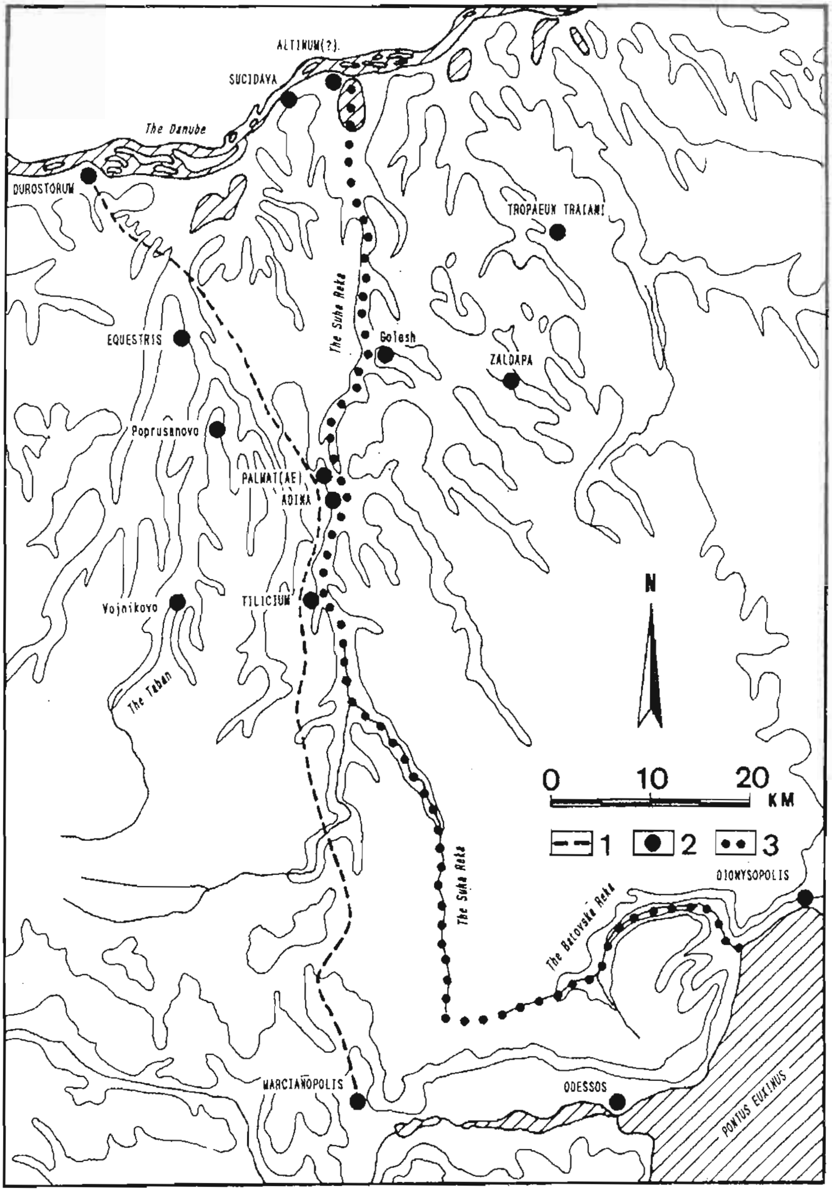
ALTINUM(?)
SUCIDAVA
The Danube
DUROSTORUM
TROPAEUM TRAIANI
The Suha Reka
Golesh
ZALDAPA
EQUESTRIS
Poprusanovo
PALMAT(AE)
ADINA
TILICIUM
Vojnikovo
The Taban
N
0
10
20
KM
1
2
3
DIONYSOPOLIS
The Suha Reka
The Batovska Reka
MARCIANOPOLIS
ODESSOS
PONTUS EUXINUS

Обр. 1. Югозападната граница на провинция Скития. Легенда: 1. Трасе на римския път Дуросторум-Марцианополис; 2. Антични и късноантични укрепени центрове; 3. Предполагаемо трасе на границата между късноримските провинции Втора Мизия и Скития (**Torbatov 2000b**, p. 74, Fig. 7) / Fig. 1. The south-western border of the Late Roman province of Scythia. Legend: 1. The Roman road from Marcianopolis to Durostorum; 2. Roman and late Roman fortified centres; 3. Hypothetical course of the border between the Late Roman provinces of Moesia Secunda and Scythia (**Torbatov 2000b**, p. 74, Fig. 7)

(Cranea? [37]). В територията на провинция Скития пък оставали укрепленията при: Капитан Димитрово, Ново Ботево, Прилеп, Одърци, Храброво и Оброчище[38].

✧ ✧ ✧

Географското местонахождение на провинция Скития до голяма степен предопределило по-нататъшния развой на историческата ѝ съдба. Съобразяването с природния фактор намерило израз в голямото протежение на външните ѝ граници и в силно експонираното положение на нейната територия спрямо варварската периферия на римския свят. Всъщност, територията на новоучредената провинция от хилядолетия била един от най-важните кръстопъти на мощните миграционни движения в човешката история. Изтъкнатото ясно очертава стратегическото значение на провинция Скития като преден пост и бастион за защитата на балканските владения на Римската империя през късноантичната епоха – значение, което допълнително нараснало след преместването през 330 г. на имперската столица в Константинопол и което напълно обяснява систематичните грижи на централната власт за поддържането в образцов вид на провинциалната военна организация.

---

[37] **Кузев 1981a**, с. 286 и сл.

[38] Всички изброени укрепени обекти в пределите на провинция Скития ще бъдат подробно разгледани в изложението по-нататък (**Глава II.2.B**).

3.ВОЕННА ОРГАНИЗАЦИЯ

Възстановяването на военната мощ на Римската империя е безспорно една от големите заслуги на император Диоклетиан. Някогашното преклонение пред реформаторския му гений във военната област, обаче, настоятелно отстъпва място на по-трезви оценки в съвременната историография. Все повече изследователи изтъкват подчертано консервативния (и дори реакционен!) характер на неговата стратегическа концепция, която – вместо към качествено преструктуриране с оглед на новите военно-политически реалности – била насочена към възстановяване и консолидация на военната организация и на системата за териториална отбрана от епохата на Принципата[1] . При все това, неизбежните тактико-оперативни затруднения, породени от статичната свръхконцентрация на силите по имперския периметър, станали причина именно в хода на военните реформи на император Диоклетиан да бъде преоткрита необходимостта и да започне сформирането на специализиран корпус от мобилни части[2] , които без да отслабват граничната защита в който и да било пункт да могат бързо да бъдат прехвърляни на различни театри на бойните действия, в зависимост от конкретната обстановка и нужди. За съществуването на обособена и дееспособна маневрена полева армия във времето на Първата тетрархия, обаче, въобще не може да става дума: доведеният до невиждани размери военен потенциал на Римската империя, изчисляван на около 400 000 души[3] , бил почти изцяло съсредоточен по протежение на държавните граници[4] .

За истински създател на къснoримската военна организация с основание следва да се счита император Константин I, в резултат от чиито енергични действия моделът окончателно изкристализирал и бил институционализиран[5] . Приема се, че процесът на обособяване на военния потенциал на Римската империя в две приблизително равни по численост съставни части бил в общи линии извършен в периода 311-325 г.[6] Едната част – *limitanei* (*riparienses*,

---

[1] **Hoffmann 1969**, S. 247 sqq.; **Hoffmann 1974**, S. 382.; **Mann 1977**, p. 11; **Mann 1979**, p. 180; **Isaac 1988**, p. 141; **Isaac 1990**, p. 170.

[2] Идеята за пръв път е била осъществена от император Галиен чрез реорганизация на кавалерията: **Grosse 1920**, S. 15 sqq.

[3] **Ioan. Lyd.** De mens., I, 27 (ed. Wünsch).

[4] **Hoffmann 1969**, S. 187 sqq., 226 sqq.

[5] Военните реформите на Диоклетиан и Константин I и тяхното по-нататъшно развитие са предмет на обстоен анализ и противоречиви оценки в множество нарочни научни трудове и публикации: **Mommsen 1889**; **Grosse 1920**; **Nischer 1923**; **Berchem 1952**; **Varady 1961**; **Hoffmann 1969**.

[6] Датировката е мотивирана в: **Berchem 1952**, 75-88.

ripenses) — придобила подчертано стационарен характер. Тя била разположена по границите на империята и била натоварена с тяхната защита. По сравнение с периода на Първата тетрархия, числеността на пряко ангажирания с охраната на държавните граници военен контингент била силно намалена, тъй като именно чрез изтегляне на значителен човешки потенциал от състава на легионите и чрез преобразуване на множество стационирани дотогава по границите помощни части били сформирани новите подразделения, съставляващи военния резерв и оперативната полева армия на Римската империя – *Sacer Comitatus* (*Sacer Palatium*). Тъй като всяка войскова единица *limitanei* била пряко заета единствено с охраната и отбраната на конкретен участък от границата, изпълнението на всички останали задачи и мисии, изискващи военно участие или присъствие във вътрешността на провинциите, се оказало изцяло в отговорностите на *comitatenses*.

В духа на тенденцията към разделение и обособяване на цивилната и военна власти в Римската империя, както и за по-ефективно ръководство на войсковите единици на териториален принцип, може би в началото на съвместното управление на императорите Диоклетиан и Максимиан, но при всички случаи още в годините преди създаването на Първата тетрархия (1 март 293 г.), в част от граничните провинции[7] била въведена длъжността на местните военни командири (*duces*). Най-ранното засега известие за провинциален дукс е от периода 286-293 г. и произхожда от провинция Скития[8], което се явява сигурно указание, че тя е била сред "пилотните обекти" в прилагането и отработването на механизмите на новия модел на военно-административно устройство, превърнал се впоследствие в една от емблематичните черти на епохата на Домината. Цялостното изписване на длъжността на военния командир в провинция Скития гласяло *dux limitis provinciae Scythiae*, но в изворите тя най-често се среща отразена в съкратена форма. През периода на Първата тетрархия дуксът бил непосредствено подчинен на преторианския префект (*praefectus praetorio*) и разполагал с широки правомощия на територията на провинцията. Освен прякото командуване на настанените там военни части, той бил отговорен още за наблюдението и координацията на фортификационното строителство; функционирането на военната флота; контактите с неприятелските и съюзни народи по границата; нормалното функциониране на системата за продоволствено снабдяване; военната подготовка и поддържането на необходимата численост на войсковите единици[9]. Дуксът разполагал със собствена канцелария[10], чийто състав илюстрира предимно финансово-юридическата страна на неговата власт, свързана с материално-техническото и продоволствено снабдяване на граничните войски и с поддържането на воинската дисциплина[11]. Както по финансовите, така отчасти и по юридическите въпроси, обаче, той не разполагал с пълна самостоятелност, а се намирал или в непрекъснато взаимодействие или дори под прекия контрол на високопоставените административни служители на ниво диоцез и префектура[12]. През първите десетилетия от съществуването на провинцията, дуксът на Скития имал под свое разпореждане два легиона (*legio I Iovia* и *legio II Herculia*) и неизвестен брой помощни военни части[13], като всички сведения за тях произхождат от дунавската граница[14] или от морското крайбрежие[15].

---

[7] Налице са убедителни аргументи, че в мнозинството от граничните провинции на Римската империя длъжността dux е била въведена едва в следдиоклетианово време: **Hoffmann 1974**, S. 383 sqq.

[8] **Popescu 1976**, No 3.

[9] **Zahariade 1988**, p. 41 (и цитираната там литература).

Със създаването в Константиново време на *Sacer Comitatus* и особено след въвеждането може би още тогава или при наследниците на Константин I на регионалното военно командване за диоцеза Тракия[16], прерогативите на дукса на Скития изглежда били значително орязани, като под негово пряко ведомство била оставена само дунавската провинциална граница и настанените по нейното протежение *limitanei*. Тази ситуация, отразена по-късно и в *Notitia Dignitatum*[17], намира красноречиво потвърждение в сигурните епиграфски и писмени сведения за дуксове на Скития[18] от следдиоклетианово време, които без изключение произхождат или са свързани с обекти или събития по дунавския бряг на провинцията. Към последната четвърт на IV в. намиращият се под тяхно командуване военен контингент представлявал значителна сила в състав от 2 легиона, 7 кавалерийски, 8 пехотни подразделения и военен флот. Останалите военни укрепления в Скития, настанените в тях и в някои от селищата подразделения *comitatenses*, както и цялостният военен контрол и охрана на комуникациите по морския бряг и във вътрешността на провинцията попаднали под юрисдикцията на върховния началник на войските в диоцеза Тракия[19], чиято длъжност отначало гласяла *comes rei militaris*, а по-късно – *magister equitum et peditum per Thracias*.

---

[10] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 36-42 (ed. Seeck).

[11] **Zahariade 1988**, p. 50 sqq.

[12] **Grosse 1920**, 159-160.

[13] За военната организация в провинция Скития по време на Първата тетрархия, вж.: **Sarnowski 1988**, s. 121 sqq.

[14] **Aricescu 1977**, p. 110 sqq.; **Zahariade 1988**, p. 55 sqq.

[15] **Aricescu 1977**, 122-123 (nr. 2-3).

[16] Възникването на регионално военно командване в диоцеза Тракия предположително се отнася към 339 г. Отначало то било организирано като *comitiva rei militaris*, а при Теодосий I (ок. 380 г.) било издигнато в ранг на *magisterium militum per Thracias*: **Hoffmann 1974**, S. 387 sqq.

[17] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 2-35 (ed. Seeck).

[18] Сведенията са събрани и анализирани в: **Aricescu 1977**, 125-126; **Zahariade 1988**, 42-45.

При все това, в отделни райони на Империята дуксовете получавали при извънредни обстоятелства командуването и над настанените в подопечните им провинции части от състава на *Sacer Comitatus*. Не е известно от кога датира тази практика, но към началото на V в. това не ще да е било новост[20]. По всяка вероятност подобна ситуация възникнала и в провинция Скития през първите десетилетия на V в. Съвременните изследвания убедително показват, че стройната военно-организационна система, изградена в провинцията поетапно през първите три четвърти на IV в., фактически престанала да съществува още към края на IV или най-късно в началото на V в. Поредицата неуспехи в изтощителните борби с различни варварски племена довели до физическо унищожение или разформироване на мнозинството от военните части *limitanei*. Поради изчерпване на човешките ресурси на Империята, опитите на император Теодосий I и неговите приемници да възстановят предишния модел на военна организация чрез предислокация или сформиране на нови войскови подразделения по римски образец претърпели провал. Изход от критичното положение бил намерен в масовото привличане към военна служба на наемници и федерати измежду варварското обкръжение, както и в създаването на една особена категория военизирано население, което било специално призвано да обслужва укрепителната инфраструктура в граничната зона срещу поземлено обезщетение в непосредствената околност. Макар да получило традиционното название *limitanei*, това население не било нищо повече от *militia*[21]. Истинската военна сила, с която Римската империя разполагала в провинция Скития от първата половина на V в. насетне, били настанените там подразделения от *Sacer Comitatus*. Служебно (и морално!) неангажирани с отбраната на конкретен пункт и действувайки вътре и отвъд имперската граница, подвижните части били в състояние ефективно да противодействуват на всеки нападател, като същевременно осъществявали връзката и взаимодействието между укрепените обекти по дунавския бряг и във вътрешността на провинцията. Новата обстановка ще да е обосновала необходимостта от реорганизация и на провинциалното военно командване в Скития. Основание за подобно предположение дава засвидетелствуваната върху епиграфски паметник от околностите на Калатис титла *comes et dux*, с която е удостоен един високопоставен държавен служител (*vir spectabilis*) на име Флавиус Сервандус[22]. Надписът е с непрецизирана датировка в V в. и се интерпретира по аналогия с други провинции като указание за концентрация на цивилната и военна власт в Скития в ръцете на едно и също лице[23]. Според мен, в случая става дума не за концентрация на административната и военна, а само на военната власт, като на новия висш офицер с титлата *comes et dux* (*Scythiae*?) било поверено командуването на всички настанени в провинцията войскови подразделения – както *limitanei*, така и *comitatenses*. Предположението изглежда още по-правдоподобно, ако се вземе предвид фактът, че през 492 г. император Анастасий със специален закон подчинил стационираните в източните гранични провинции *comitatenses* на съответните дуксове[24], което документално се проследява като установена практика и през VI в.[25]

---

[19] **Zahariade 1988**, p. 49.

[20] **Grosse 1920**, S. 158.

[21] Подробво по тези въпроси в: **Zahariade 1988**, p. 91 sqq.; **Aricescu 1977**, 131-132; **Barnea 1991a**, p. 217 sqq.; **Dintschev 1998**, S. 95 sqq.

[22] **Popescu 1976**, No 86.

Описаният по-горе нов организационен модел, обособил се през първата половина на V в., характеризира военната организация в провинция Скития през ранновизантийския период. Той продължил да функционира с променлив успех до към края на VI/началото на VII в. Не е ясно какви модификации претърпял този модел при император Анастасий и дали въобще с името на последния могат да се свържат някакви качествени промени. За внасянето в него на съществени нововъведения, обаче, касаещи привличането на допълнителни войскови контингенти и разгръщането на мащабно стратегическо военно строителство, със сигурност може да се говори за времето на император Юстиниан I, и то – за втората половина от неговото управление[26].

Макар Империята номинално да запазила суверенитета си над провинция Скития чак до трайното установяване на Аспаруховите българи на юг от р. Дунав, след унищожителните аваро-славянски нападения от края на VI и началото на VII в. липсват каквито и да било основания да се допуска трайното присъствие на някаква организирана военна сила в пределите на нейната територия.

✧ ✧ ✧

Неразделен и много съществен елемент от процеса на организиране на провинция Скития във военно отношение е бил изграждането на укрепителната инфраструктура на нейна територия. Състоянието на укрепителната система в значителна степен е предопределяло ефективността на провинциалната отбрана, което обяснява постоянните грижи от страна на централната и местна власт по поддържането ѝ в изправност и систематичното ѝ доизграждане и техническо усъвършенствуване. Въпреки скептицизма и хиперкритицизма на някои съвременни автори[27] , материалните останки от различните по тип и функция укрепени обекти предоставят възможност за изясняване и преосмисляне не само на дребни детайли, но и на въпроси от концептуално естество във връзка с военно-политическата и социално-икономическа история на земите по най-долното течение на р. Дунав, за които другите категории исторически извори било пазят мълчание, или предлагат непълна, неточна, а понякога и тенденциозно изкривена информация. Развитието на укрепителната система, като съвкупност от всички укрепени обекти в пределите на провинция Скития, позволява добре да се уловят основните насоки във външната и вътрешна политика на Римската империя през къснoантичната епоха и да се установят реалните измерения на съответствуващата им военно-стратегическа доктрина на регионално и микрорегионално ниво. Внимателният анализ на функционално-типологическата специфика и хронологическите параметри на конкретните паметници на фортификационното строителство очертава възможно най-обективния път да се доизясни същността на къснoримския и на ранновизантийския модел на военна организация в провинция Скития и да се проследи динамиката на процеса по тяхното въвеждане.

---

[23] **Popescu 1976**, 132-133; **Zahariade 1988**, 44-45.

[24] **Cod. Iust.** XII, 35, 18 (ed. Krüger).

[25] **Nov. Iust.** CIII, 3, 1 (ed. Schöll – Kroll).

[26] **Torbatov 1997a**, p. 81 sqq.; За настъпилите промени и характера на военната организация към края на VI и през първите десетилетия на VII в. вж.: **Haldon 1993**, p. 45 sqq.

---

[27] **Isaac 1990**, p. 372 sqq.

ГЛАВА I

Извори за укрепителната система на провинция Скития

1. ПИСМЕНИ СВЕДЕНИЯ

Немалко късноантични и средновековни извори предоставят сведения, които се намират или могат в една или друга степен да се поставят във връзка с укрепителната система на провинция Скития. Въпреки че са сравнително бедни откъм информация, сведенията се отнасят до широк кръг от проблеми, касаещи състоянието на укрепителната система, хронологията на фортификационното строителство, дислокацията и типологическата характеристика на укрепителните съоръжения, историческата съдба на отделни укрепени центрове. По тематика, характер и съдържание изворите са твърде разнообразни – правно-административни, исторически, географски, риторически, литературни (проза и поезия). Достоверността на предадената в тях информация в значителна степен зависи още от метода, професионалните качества и човешки пристрастия на авторите.

✧ ✧ ✧

В достигналите до нас писмени извори не се откриват никакви преки известия относно укрепителната система на провинция Скития през първите близо 80 години след нейното учредяване – чак до управлението на император

Валенс! Парадоксалността на констатацията се подсилва от многобройните и несъмнени свидетелства на другите категории исторически извори (преди всичко епиграфски и археологически), които очертават този период като време на изключителна по размах фортификационна активност. Информационният вакуум отчасти се запълва от няколко абстрактни сведения, визиращи дунавския бряг, диоцеза Тракия или границите на Римската империя въобще[1]. Като се има предвид географското положение, административната принадлежност и стратегическото значение на провинция Скития, тези сведения следва да се приемат като повече или по-малко валидни и за нея.

Така например, в похвалното слово на Евмений за Констанций Хлор от 297 г. се споменават възстановените към това време лагери на али и кохорти по целия лимес на Рейн, Истър и Ефрат, както и многобройни крепостни стени, издигнати по едва забележимите следи на стари основи[2].

Визирайки грижите на Диоклетиан за границите на Империята, Зосим отбелязва, че императорът ги укрепил с градове, крепости и кули[3].

В общоимперски план следва да се тълкува и съобщението на Аврелий Виктор за фортификационната дейност на император Константин I, по чието време на много места, подходящи за това, били издигнати (военни) укрепления[4].

Според хронологията на изложението у Амиан Марцелин, поправката на градските укрепителни съоръжения в диоцеза Тракия, както и поддържането и издигането на боеспособността на войските (и укрепленията) по тракийския участък от дунавската граница, изпъкват като важни приоритети в началото на управлението на император Юлиан[5]. В предшествуващия описанието на Първата готска война на император Валенс (367-369 г.) историко-географски екскурс, посветен на тракийските провинции, авторът представя дунавския бряг като зает от много градове и непрестанен низ от военни укрепления[6].

---

[1] Вж.: **Велков 1959a**, *passim*; **Velkov 1958-60**, 124-138.

[2] **Eumen.** Paneg. Lat. IV, 18 (ed. Bдhrens): "*...alarum et cohortium castra toto Rheni et Histri et Eufratis limite restituta*"; "*...ubique muri vix repertis veterum fundamentorum vestigiis excitantur*".

[3] **Zosim.** Hist. nova, II, 34 (ed. Bonnae): "*...poleis kai phrouriois kai pyrgois...*".

[4] **Aurel. Vict.** De caes. XLI, 18 (ed. Pihlmayer): "*castra et castella pluribus locis commode posita*".

[5] **Amm. Marcell.** Rer. gest. XXII, 7, 7 (ed. Clark): "*urbes quin etiam per Thracias omnes, cum munimentis reparans extimis, curansque sollicite, ne arma vel indumenta, aut stipendium vel alimenta deessent his quos per supercilia Histri dispersos, excursibusque barbarorum oppositos, agere vigilanter audiebat et fortiter*".

[6] **Ibidem**, XXVII, 4, 6: "*Hister, qua Romanum cespitem lambit, urbibus multis et castris contiguus et castellis*".

Най-ранните конкретни писмени сведения за фортификационно строителство в провинция Скития и за състоянието на укрепителната система там са свързани с дейността и времето на император Валенс.

Особено богата на информация по занимаващите ни проблеми е Десетата реч на ритора Темистий[7], произнесена в началото на 370 г. пред сената в Константинопол, в присъствието на самия император[8]. Според автора (очевидец и участник в събитията), интензивната укрепителна дейност, осъществена от Валенс в хода и непосредствено след края на Първата готска война, се проявила в няколко насоки: строителство на нови, възстановяване на пострадалите и усъвършенствуване на съществуващите укрепления. Освен това, отделено било специално внимание на подобряването на жизнените условия и продоволственото и материално-техническо снабдяване на настанените в тази част на Империята войски[9]. Темистий обобщава резултатите от взетите мерки чрез поетизирано сравнение, според което цялата гранична зона по Долни Дунав заприличала на "стоманен зид" и "укрепен лагер, изпълнен с крепости, оръжия и войници"[10]. От огромна научна стойност за изясняване на концепцията, технологията и практиката на късноантичното фортификационно строителство въобще е добре известният и често коментиран от съвременните изследвачи пасаж, в който авторът описва в качеството на свидетел изграждането на едно ново укрепление на дунавския бряг на провинция Скития[11]. Макар името на това укрепление да не е споменато, то традиционно се отъждествява с Циус[12], откъдето произхожда синхронен строителен надпис (от 369 г.)[13]. Въз основа на описаните в текста топографски особености, напоследък бе изказано предположението, че укреплението следва да се търси някъде в района на дунавската делта и би могло да се отъждестви с Грациана от *Notitia Dignitatum*[14]. Според мен, конфигурацията и морфологията на дунавския бряг в участъка от Гърличиу (Циус) до морето предлагат множество възможности за идентификация на представената от Темистий топографска картина. Като се има предвид изричното указание на автора, че на мястото на новоизграденото укрепление имало останки от по-ранен започнат, но недовършен укрепителен градеж, бъдещите археологически проучвания може би ще допринесат за неговата точна локализация.

---

[7] Известията на Темистий за Тракия и конкретно за провинция Скития са били предмет на самостоятелни изследвания: **Велков 1955**, 245-260; **Barnea 1967b**, 563-574.

[8] **Themist.** Orat. X (ed. Downey).

[9] **Themist.** Orat. X, 135d-136a.

[10] **Ibidem**, 136c-d.

[11] **Ibidem**, 136d-138b.

[12] Вж. бел. 6.

[13] CIL, III, 6159 (= 7494); **Popescu 1976**, No 233.

[14] **Zahariade 1988**, 141-142.

Във връзка с хода на неуспешната кампания от 368 г. по време на Първата готска война на Валенс, Амиан Марцелин споменава, че, поради невъзможност да се премине придошлият Дунав, край някакво карпско село[15] бил изграден военен лагер, в който императорът бездействувал чак до есента[16]. Изследвачите свързват описаните събития с територията на провинция Скития и по-точно – с района на Карсиум[17]. Понастоящем лагерът не е локализиран.

Пак във времето на Валенс, църковният историк Созомен представя провинция Скития като земя с много градове, села и укрепления[18]. Макар някои изследвачи да допускат, че тази характеристика се отнася към времето, когато е творил авторът (първата половина на V в.)[19], според данните от досегашните историко-археологически проучвания тя отразява реалната ситуация преди готските и хунски нападения от последната четвърт на IV и първата половина на V век.

Въпреки нееднократно изказваните негативистични оценки, *Notitia Dignitatum* си остава най-важният писмен извор, отразяващ военното устройство на Римската империя през късноримската епоха[20]. Според преобладаващото мнение, *Pars Orientis* от документа е бил съставен към 394-395 г. За раздела посветен на провинция Скития се приема, че в общи линии отразява състава и дислокацията на граничните войски там към 378 г. За единствена по-късна добавка се счита вписването на *cuneus equitum Arcadum*, което не е можело да стане преди 386-392 г.[21] Като лагери на изброените войскови единици *Notitia Dignitatum* регистрира имената на 15 (16?) укрепления по дунавския бряг на провинцията, 7 от които са изрично определени като *castella*[22]. В научната книжнина няма единомислие, дали “*plateypegiis*” в един неясен пасаж от текста[23] е топоним[24] или следва да се тълкува като част от наименованието на флотска единица[25]. Според мен, предпочитание следва да се отдаде на втората възможност. Локализацията на две от споменатите укрепления – Флавиана и Грациана – е все още предположителна[26], а Таламониум се идентифицира понастоящем с Халмирис[27].

---

[15] По отношение интерпретацията на израза “*Carporum vicus*”, споделям възгледа на П. Дякону, който отхвърля вероятността това да е топоним, вж.: **Diaconu 1986**, p. 205 sqq. Тезата бе доразвита напоследък от: **Szidat 1998**, 30-34.

[16] **Amm. Marcell.** Rer. gest. XXVII, 5, 5: “*...prope Carporum vicum, stativis castris ad usque autumnum locatis, emensum*”.

[17] **Barnea 1968**, p. 394.

[18] **Sozom.** Hist. eccl. VI, 21, 2 (ed. Bidez – Hansen): “*...pollas men echei kai poleis kai komas kai phrouria*”.

[19] **Barnea 1968**, p. 397; **Suceveanu/Barnea 1993**, 174-175.

[20] Подробна библиография и анализ на концепциите за *Notitia Dignitatum* у: **Zahariade 1988**, 21-31.

[21] **Ibidem**, 181-185.

[22] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 2-35 (ed. Seeck).

[23] **Ibidem**, 35.

[24] **Pippidi 1965**, 330-332; **Barnea 1968**, p. 372, 374; **Zahariade 1988**, p. 90, 143.

У Зосим се открива подробен разказ за един инцидент, произлязъл в провинциалната столица на Скития – Томи – през 386 г. и довел до въоръжен сблъсък с настанените в непосредствена близост до града федерати[28]. Доколкото споменава укрепителните съоръжения на Томи и свидетелствува за наличието в града на военен гарнизон, съобщението има пряко отношение към настоящото изследване. Нещо повече – описаният епизод показва, че с масовото настаняване на федерати по времето на император Теодосий I, в провинцията се създали предпоставки за нарастване на вътрешната несигурност, което неизбежно рефлектирало в издигане значението на укрепените центрове.

Хунската заплаха и преживените от Империята тежки удари през първата половина на V в. намират израз в два юридически документа от времето на император Теодосий II, пряко касаещи и укрепителната система на провинция Скития. Указът от 412 г., издаден до началника на войските в Тракия (*magister militum per Thracias*), предписва строги мерки за възстановяване и поддържане в изправност на дунавската флотилия в граничните провинции на диоцеза (Втора Мизия и Скития). Особен интерес представлява споменаването на силно укрепени флотски бази[29]. В новела от 443 г. до началника на ведомствата (*magister officiorum*), като държавен приоритет се изтъква грижата за границите. Прякото ръководство на ремонтните работи по разположените там военни лагери се възлагало на провинциалните дуксове[30]. Акцентът върху тракийския лимес при изброяването на имперските *limites*[31] вероятно идва да покаже, че по това време той е бил считан за най-невралгичната гранична зона.

За частичната дезинтеграция на укрепителната система и за неблагополучията, сполетели провинция Скития в тези смутни времена, свидетелствуват две известия на Приск. Според едното, през 434 г. укреплението Карсиум се намирало във владение на хуните[32]. Според другото сведение, един разбунтувал се федерат от хунски (?) произход успял да се укрепи в Новиодунум, където бил обсаден от римски войски[33].

---

[25] **Aricescu 1977**, 120-121; **Aricescu 1980**, 63-64; **Chiriac 1984**, 305-307; **Barnea 1991a**, p. 215.

[26] **Zahariade 1988**, 121-122, 141-142.

[27] **Suceveanu/Zahariade 1987**, 87-96.

[28] **Zosim.** Hist. nova, IV, 40 (ed. Bonnae).

[29] **Cod. Theod.** VII, 17, 1 (ed. Mommsen – Meyer).

[30] **Cod. Theod.** Nov. XXIIII, 1-6 (ed. Mommsen – Meyer).

[31] **Ibidem**, 5.

[32] **Prisc.** Fragm. – In: HGM, I. Leipzig, 1870, p. 277: “...*Karso phrourio Thrakio*...”.

Близо век по-късно, във връзка със събитията по време на бунта на Виталиан (513–518 г.), Марцелин Комес[34] и Йоан Антиохийски[35] споменават мощното укрепление Акрес (Акрис) в провинция Скития, превърнало се в главна база на бунтовника, пред чиито стени той нанесъл катастрофално поражение на императорската войска. Акре(с) е ранновизантийското име на старинното селище Тиризис/Тириса и със сигурност се локализира на нос Калиакра.

Съчинението на Прокопий "За строежите" е безспорно един от най-богатите на информация, но същевременно и един от най-трудните за интерпретация писмени извори за укрепителната система на провинция Скития. При всичките "за" и "против"[36], определено се налага убеждението, че трактатът съдържа в основата си достоверна информация, която може истински да се оцени едва когато се разгледа в контекста на другите налични данни от историческо, археологическо, епиграфско и топо-географско естество[37]. Истинската хронология на описаните строежи, обаче, в редица случаи е твърде спорна, понеже, освен цялото строителство по времето на Юстин I, Прокопий приписва на император Юстиниан I и много строежи, започнати при Анастасий, но останали недовършени до смъртта му. Както справедливо се отбелязва, за автора на трактата било важно не дали даден обект е бил започнат от Анастасий или Юстиниан, а кога е завършен – при Анастасий или при Юстин I[38]. Конкретно за изложената в "За строежите" дейност на императора на Балканите е прието да се счита, че тя отразява една от най-големите регионални военно-строителни програми, предприети от него[39]. Детайлният анализ на писмените извори и археологически данни дава основание, ако не цялата балканска програма на Юстиниан, то поне частта ѝ, касаеща отбраната на дунавската граница и нейния хинтерланд, уверено да се отнесе към периода след пролетта на 551 г.[40] В посветените на провинция Скития редове, обаче, Прокопий негласно се отклонява от обявеното от самия него намерение да представи възможно най-пълна картина на Юстиниановата военно-строителна активност по дунавския бряг.

---

[33] **Prisc.** Fragm. – In: HGM, I. Leipzig, 1870, p. 278.

[34] **Marc. Com.** Chron. ad a. 515 (ed. Berolini).

[35] **Ioan. Antioch.** De ins. fr. 103 (ed. de Boor).

[36] **Whitby 1986a**, 720-721; **Whitby 1989**, p. 537.

[37] **Whitby 1984**, p. 181; **Whitby 1986a**, p. 722; **Whitby 1986b**; p. 753.

[38] **Howard-Johnston 1989**, p. 217, 223-224.

[39] **Ibidem**, p. 217.

[40] **Torbatov 1997a**, p. 84 sqq. (изложените в тази работа мотиви ще бъдат обстойно представени и допълнени по-долу в изложението, в **ГЛАВА III.2**, при характеристиката на четвъртия период в укрепителното строителство на територията на провинция Скития).

В целия предходен участък – от Сингидунум в Първа Мизия до Сукидава във Втора Мизия – това намерение е осъществено с подчертана педантичност, като строежите (или по-скоро – тези, които са му били известни!) са поименно изброени в географски порядък по течението на реката. Стриктно следваната структура на изложението е нарушена само два пъти, като и в двата случая авторът изрично подчертава, че става дума за укрепления, разположени не на дунавския бряг, а във вътрешността[41]. Преминавайки към описанието на провинция Скития, Прокопий отбелязва най-напред укреплението Хагиос Кирилос, “чиито развалини, причинени от времето”[42] били грижливо възстановени от император Юстиниан. Ако се приеме, че авторът продължава да се придържа към географския принцип на изложение, то укреплението следва да се търси на дунавския бряг, някъде надолу по течението на реката от Сукидава. Според най-ранното предположение, укреплението бе поставено при Расова[43], но сега там се локализира Флавиана[44]. Свързването на топонима с Аксиополис[45] е чисто абстрактно-асоциативно и се намира в противоречие с изричното споменаване на последния пункт в текста малко по-нататък[46]. Що се отнася до опита за отъждестяване на въпросното укрепление с Тропеум Траяни[47], то тази хипотеза следва решително да се отхвърли, поради доказаната несъстоятелност на географските аргументи, довели до нейното формулиране[48]. Според сегашното състояние на проучванията, локализацията на Хагиос Кирилос е твърде проблематична. При все това, напълно правдоподобна изглежда идентификацията му с анонимното засега укрепление край Вииле (окр. Констанца)[49], което действително се явява първото фортификационно съоръжение по дунавския бряг на провинция Скития, при встъпване в нейната територия откъм Втора Мизия. След споменаването на Хагиос Кирилос, Прокопий привежда данни за възстановителните работи предприети в Улметум и Ибида, но без да пояснява, че тези укрепени центрове се намирали във вътрешността на провинция Скития, а не на дунавския бряг[50]. Повествованието продължава с твърдението, че император Юстиниан I построил “зад” Ибида ново укрепление, което наричали Егисус, и приключва със сведение за възстановяването на укреплението Халмирис в "най-крайния предел" на провинцията[51]. В края на книга IV от трактата си Прокопий прилага списък с повече от 70 имена на "останалите тракийски укрепления покрай Евксинския Понт и реката Истър и във вътрешността", като под тази формулировка се подразбира почти изключително територията на провинциите Втора Мизия и Скития[52]. Това е единственият "комбиниран" списък у Прокопий. Причините за обединяването на двете провинции са неясни. Досегашните опити да се докаже наличието на някаква географско-административна система при подредбата на изброените в списъка укрепления[53] не могат да се признаят за особено сполучливи. При това положение, сигурната локализация и провинциална атрибуция на незасвидетелстваните от други извори топоними са невъзможни[54]. Най-голямо недоумение буди неспоменаването на множество важни укрепени центрове в провинция Скития, съществуването на повечето от които е сигурно засвидетелствувано от други писмени извори или от археологически данни поне до към края на VI в. – Сацидава, Капидава, Циус, Берое, Арубиум, Диногеция, Салсовия, Истрия, Тропеум Траяни, Акре, Дионисополис.

---

[41] Подробно по тези въпроси в: **Torbatov 2000b**, p. 58 sqq.

[42] **Proc.** De aed. IV, 7, 16 (ed. Dewing).

[43] **Weiss 1911**, S. 44; Barnea 1968, p. 421.

[44] **Zahariade 1996**, p. 225.

[45] **Litzica 1926-27**, p. 61.

[46] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[47] **Aricescu 1970**, 301-302; **Aricescu 1972**, 330-331; **Aricescu 1977**, 171-172; **Aricescu 1980**, 97-98.

[48] **Torbatov 2000b**, p. 58 sqq.

[49] **TIR L35**, p. 26.

[50] **Proc.** De aed. IV, 7, 17-20 (ed. Dewing).

Констатираните аномалии в предаването на информацията относно укрепителната инфраструктура на провинция Скития в трактата на Прокопий "За строежите" се тълкуват по различен начин в научната книжнина.

Неспоменаването на отделни укрепени центрове, например, се отдава или на тяхното (временно?) изоставяне, или на това, че са били основателно поправени при Анастасий и не са се нуждаели от никакъв ремонт[55]. За някои от старите, но възстановени от Юстиниан укрепления се допуска преименуване в чест на лица от императорския дом или на християнски мъченици[56].

Според настойчиво прокарваната от някои учени теза, "скитските аномалии" се обясняват с факта, че при Юстиниан Римската империя загубила и така и не успяла да възстанови напълно контрола си над провинция Скития[57]. В рамките на това становище, югозападните предели на Скития и североизточната част на Втора Мизия се разглеждат като област, където се формирал един от най-ранните и мощни славянски анклави[58]. При все че данните у самия Прокопий дават известно основание за подобно твърдение[59], засега не разполагаме с необходимите археологически доказателства. Дори и да е имало ранна славянска инфилтрация в този регион, тя едва ли е била с масов и траен характер[60], за да повлияе на етническата обстановка и да остави забележими материални следи. По-важното в случая е, че, както писмените извори, така и археологическите данни съвсем категорично свидетелстват, че след продължителен период на военно-политически неблагополучия в земите по Долния Дунав (а и на Балканите въобще), в резултат от предприетата през пролетта на 551 г. мощна контраофанзива, Империята не само напълно възстановила разклатения си държавен суверенитет в долнодунавските провинции, но го и затвърдила чрез описаното от Прокопий мащабно укрепително строителство[61].

---

[51] **Ibidem**, IV, 7, 20-21.

[52] **Ibidem**, IV, 11.

[53] **Beševliev 1969**, S. 483 sqq.; **Aricescu 1970**, p. 297 sqq.; **Бешевлиев 1955**, с. 272 сл.; **Бешевлиев 1969**, с. 11 сл.

[54] Изказаните до към края на 60-те години на нашия век предположения са представени в: **Beševliev 1970**, *passim*.

[55] **Barnea 1968**, p. 422.

[56] Тезата е ясно формулирана в: **Vulpe 1938**, p. 330; Идентична практика е засвидетелствувана и в други части на римската империя по това време, вж.: **Pringle 1981**, p. 99.

[57] **Иванов 1983**, с. 47; **Иванов 1984**, с. 53; **Гиндин и др. 1994**, с. 249, бел. 244.

Според друга хипотеза, книга IV от трактата “За строежите” е била писана последна и останала недовършена. Срещащите се на няколко места в нея списъци с укрепления, за които няма никакви подробности, се интерпретират като подготвителен материал, подлежащ на доразработка. Намеренията на автора, обаче, така и останали нереализирани[62]. Като се има предвид, че мнозинството от изследвачите приемат “За строежите” за последно произведение в творчеството на Прокопий, представената хипотеза изглежда твърде вероятна. Идеята, че произведението е останало незавършено, не е нова[63] и пряко кореспондира с въпроса относно времето на съставянето му. Мотивираната за пръв път от Г. Дауни късна датировка на трактата (в 559–560 г.) намери с течение на времето не само широк кръг привърженици, но и получи убедително доказателство, след като бе установено, че най-късният споменат строеж се отнася към 560/561 г.

Без да отричам правдоподобността на повечето от изказаните предположения, намирам, че отбелязаните по-горе проблеми, свързани със сведенията на Прокопий за провинция Скития, могат да бъдат лесно и напълно задоволително разрешени, ако се вземе под внимание един важен исторически факт, неотчетен от досегашните изследвачи – става дума за кутригурското нашествие от началото на 559 г. Макар писмените извори[64] да не отбелязват точно пътя на нашествениците към Константинопол, на територията на провинция Скития той е много ясно маркиран от причинените от тях разрушения. В редица укрепени центрове – Диногеция, Сацидава, Капидава, Истрия, Тропеум Траяни, Егисус, Халмирис – археологическите проучвания през последните десетилетия установиха мощен горял пласт, категорично свързан с това нашествие[65]. Възстановяването на живота в тях не настъпило веднага, а на места дори било свързано с радикална препланировка на обитаваното пространство. Пак с кутригурското нашествие от 559 г. следва да се свърже, вероятно, и златното монетно съкровище от Акре, най-късните екземпляри сред което принадлежат на монетосеченето на Юстиниан I [66]. Съпоставката на коментираните археологически данни със сведенията у Прокопий води до изненадваща и твърде многозначителна констатация, която едва ли може да се отдаде на случайно съвпадение: 6 от споменатите по-горе 8 укрепени центъра не фигурират нито сред поименно назованите скитийски укрепления, нито в объркания скито-мизийски списък! Шо се отнася до останалите два – Егисос и Халмирис, те са изрично посочени като обекти на специална грижа от страна на император Юстиниан I. Според мен, катастрофалните последствия от кутригурското нашествие в началото на 559 г. се явяват сигурна основа за задоволително обяснение на отбелязаните у Прокопий аномалии в предаването на информацията относно провинция Скития. Наистина, преки сведения за самото нашествие липсват (което е съвсем естествено от гледна точка характера и предназначението на произведението!), но приведените по-горе факти и аргументи дават основание да се твърди, че авторът се е видял принуден да преразгледа и частично да преработи вече готовия (?) текст, съобразно постъпилите данни за нанесените разрушения и предприетите мерки по тяхното отстраняване. Негласният отказ от систематично представяне на укрепителната инфраструктура по дунавския бряг на провинция Скития (след споменаването на най-западното от разположените там укрепления) рязко контрастира със структурата на изложение при другите крайдунавски провинции и следва да се тълкува като указание за недоизяснените обстоятелства относно степента на дезинтеграция на провинциалната гранична отбранителна система, причинена от кутригурското нашествие. За временния и само частичен характер на тази дезинтеграция свидетелствува изричното споменаване в текста и в приложения по-нататък списък на немалко скитийски укрепления, сигурно локализирани на дунавския бряг. В светлината на представената теза, кутригурското нашествие от 559 г. представлява сигурен *terminus post quem* за съставянето на Прокопиевия трактат "За строежите" и се явява още едно потвърждение на късната датировка на това съчинение.

---

[58] **Иванов 1983**, с. 46.

[59] **Proc.** De aed. IV, 7, 13; 7, 17 (ed. Dewing).

[60] **Ditten 1978**, S. 88.

[61] Подробно по тези въпроси в: **Torbatov 1997a**, p. 84 sqq.

[62] **Perrin-Henry 1981**, p. 93 sqq.

[63] **Downey 1947**, p. 171 sqq.

[64] **Agath.** Hist. V, 11-25 (ed. Dindorf); **Menand.** Exc. de legat. I, 1 (ed. de Boor); **Ioan. Mal.** Chron., p. 4906-12 (ed. Dindorf); **Theoph. Conf.** Chron. a.M. 6050 (ed. de Boor).

---

[65] **Barnea 1966**, p. 237 sqq.; **Suceveanu/Scorpan 1971**, p. 164, 167; **Scorpan 1980**, 126-127; **Covacef 1988-89**, p. 195; **Barnea 1991a**, p. 189; Анализът на нумизматичния материал от Новиодунум дава основание да се допусне, че този център може би също е бил засегнат в някаква степен от кутригурското нашествие: **Poenaru-Bordea et al. 1995**, 152-153.

[66] **Кузманов 1975**, 77-80.

Като се има предвид, че мощните укрепителни съоръжения са общопризнат и един от най-характерните външни белези на късноантичния град[67], данните на Хиерокъл за 15-те града на провинция Скития[68] могат и следва да се разглеждат в пряка връзка със състоянието на провинциалната укрепителна система в самото начало на управлението на император Юстиниан I. Без изменения, сведенията на Хиерокъл са репродуцирани през X в. от Константин Багренородни[69], макар мнозинството от изброените центрове отдавна вече да не са съществували. Имената на същите градове, но някои от тях в изменена до неузнаваемост форма, се откриват и в един от епархийските списъци на Константинополската патриаршия, съставен към края на IX в., но въз основа на по-стари извори за църковната география[70].

Интересни данни относно черноморския бряг на провинция Скития през късната античност предлага "Анонимният периплус на Черно море"[71]. Става дума за оригиналните добавки на съставителя на съчинението, отразяващи преди всичко промяната и съвременното звучене на наименованията на някои от разположените там (укрепени) центрове: Кария/Карея; Тетрисиада/Тиризанакра/Акра[72]. Съвременните изследователи дават висока оценка за историческата достоверност на тези добавки. Регистрираната в Анонимния периплус топонимика демонстрира твърде голямо сходство със съчиненията на Прокопий (особено с по-късните от тях), което се счита за ясно указание, че те са били съставени приблизително по едно и също време. Понастоящем, компилацията на периплуса се датира не по-рано от втората половина на VI в.[73]

Най-късните писмени известия за историческата съдба на укрепените центрове в провинция Скития датират от края на VI в. Във връзка с борбите на Империята срещу авари и славяни в долнодунавските земи по това време, в съчиненията на Теофилакт Симоката[74] и Теофан Изповедник[75] за последен път са споменати Томи[76], Тропеум Траяни и Залдапа. В един от пасажите у Теофилакт, заедно със Залдапа фигурират имената на още две населени места – Акис и Скопис[77], за които се предполага, че са се намирали на пътя между Марцианополис и Залдапа[78]. Конкретни данни за тяхното локализиране липсват, но много вероятно е те да са принадлежали териториално към провинция Скития. Като се има предвид, че след средата на V в. самостоятелните неукрепени селища практически изчезват от поселищната структура в долнодунавските земи[79], Акис и Скопис би следвало да се приемат за укрепени центрове, чиято локализация трябва да се търси някъде в югозападните предели на Скития или в съседните райони на Втора Мизия.

---

[67] **Велков 1959а**, с. 180; **Claude 1969**, S. 202.

[68] **Hier.** Synecd. 637, 1-15 (ed. Parthey): Томи, Дионисополис, Акре, Калатис, Истрия, Константиана, Залдапа, Тропеум (Траяни), Аксиополис, Капидава, Карсиум, Трезмис, Новиодунум, Егисус, Халмирис.

[69] **Const. Porph.** De adm. Imp. IX (ed. Moravcsik – Jenkins).

[70] **Darrouzes 1981**, p. 242 (Notitia 3, 642-656).

[71] **Anonym.** Peripl. Pont. Eux. 69-78 (ed. Mueller); **Anonym.** Peripl. Pont. Eux. 14v30-15r25 (ed. Diller).

[72] **Anonym.** Peripl. Pont. Eux. 75 (ed. Mueller); **Anonym.** Peripl. Pont. Eux. 15r10 (ed. Diller).

[73] **Diller 1952**, p. 112-113.

✧ ✧ ✧

Оформянето и функционирането на укрепителната система в провинция Скития, както и навсякъде в пределите на Римската империя, се намира в тясна връзка със състоянието на пътната мрежа в региона. В характера и конкретните прояви на тази взаимовръзка, обаче, се констатират чувствителни вариации през различните периоди, които се намират в пряка зависимост от огласената или неогласена, но практикувана там и по това време отбранителна доктрина.

Писмени сведения за римските пътища на територията на провинция Скития предлагат двата основни итинерарийни паметника, известни под названията *Itinerarium Antonini Augusti* и *Tabula Peutingeriana.* Въпреки десетилетията задълбочена изследователска работа, редица въпроси относно тяхното съдържание, структура и предназначение остават недоизяснени или спорни и досега. Това важи в особено голяма степен за тяхната датировка. Причината се състои преди всичко в многопластовостта на съдържащата се в тях информация, пораждаща много често невъзможност за прецизна хронологическа стратификация. Последната констатация важи в пълна мярка и за компилираната в началото на VIII в. във Равена анонимна “Космография”, която – макар и да принадлежи към друг литературен род – в голяма част от повествованието стои твърде близко до итинерарийните паметници. Детайлният анализ на писмените извори относно пътната система на територията на провинция Скития се налага и от факта, че почти всички споменати в тях топоними със сигурност се идентифицират с укрепени центрове, чието съществуване през късната античност не подлежи на никакво съмнение.

---

[74] **Theoph. Sim.** Hist. I, 8; II, 10; VII, 1 (ed. de Boor).

[75] **Theoph. Conf.** Chron. a.M. 6079 (ed. de Boor).

[76] У Теофилакт Симоката се споменават две различни селища със сходни имена – Tomis и Tomea, чието погрешно отъждествяване води до неправилна интерпретация на историческите събития, свързани с провинция Скития. По този въпрос, вж.: **Ştefan 1967**, p. 253 sqq.

[77] **Theoph. Sim.** Hist. VII, 1 (ed. de Boor).

[78] **Бешевлиев 1962**, с. 4; **Beševliev 1969**, S. 493.

[79] **Торбатов 1993а**, 39-40; **Торбатов 1993б**.

Според преобладаващите в научната книжнина възгледи, *Tabula Peutingeriana* се счита за графическо изображение на най-важните комуникационни линии в Римската империя с разположените покрай тях пътни станции. Географските деформации и топографски неточности се обясняват с характерния римски практицизъм, в духа на който формата била принесена в жертва на съдържанието[80]. Допуска се, че в първоначалния си вид тя е имала официален характер и е била изработена за нуждите на *cursus publicus*, като впоследствие от нея били направени копия и извлечения за частно ползване[81]. За географска основа на Певтингеровата карта обикновено се приема “Карта на света” на Марк Випсаний Агрипа, съставена през управлението на император Август[82], но тази връзка в никакъв случай не може да се счита за доказана[83]. Сведенията на редица антични автори дават основание уверено да се твърди, че картографските продукти са били широко разпространени в Римската империя[84], а при това положение едва ли е имало недостатък от образци, които успешно са можели да послужат за географски модел на Певтингеровата карта. Независимо от неяснотите касаещи отправната ѝ база, появата на нейния същински първообраз (условно наречен “Пътна карта А”) се отнася към началото на III в. сл. Хр., и по-точно – към управлението на Септимий Север и Каракала[85]. Съгласно ревизираната стема, достигналият до нас ръкопис се явява копие от XII-началото на XIII в. на преработен вариант на оригинала, датиращ от времето на император Теодосий II (408-450 г.). Тази нова редакция (“Пътна карта Б”) се приписва на автор, произхождащ от Източната Римска империя, може би жител на Антиохия. Въз основа на някои от топонимите се предполага, че частични корекции в архетипа са били внесени по време на Първата тетрархия или по-късно през IV в.[86]

Представеният най-нов опит да се внесе ред и яснота в многообразието от теории за произхода и датировката на прототипа на Певтингеровата карта[87] не се приема еднозначно от съвременните учени. Топонимичната многопластовост на паметника си остава основна причина за скептицизма на някои автори[88]. Макар за много от грешките вината справедливо да се прехвърля върху средновековните преписвачи... копсти[89], това пак не разрешава всички въпроси около констатираните анахронизми и неточности, които никак не се съвместяват с постулирания официален характер на нейния прототип. Повече от смущаващи за официален документ от първата половина на V в. – епоха на пълно тържество на християнството в религиозен и идеологически аспект и на подстрекавани и толерирани прояви на верска нетърпимост![90] – са както присъствието на множество топоними, пряко свързани с езическата религия[91], така и извънредно слабите следи от християнско влияние[92]. Несъвместимите на пръв поглед противоречия, обаче, лесно биха могли да се обяснят, ако се приеме, че Певтингеровата карта се явява копие на една не особено прецизна късноантична компилативна творба, събрала и подредила в едно цяло разновременни и невинаги еднородни по характер данни. Изказаните вече догадки в тази насока визират наблюденията и резултатите от проучванията в северозападните части на римската империя[93]. Сравнителният анализ на данните и на топо-географските реалности конкретно за провинция Скития убедително наложи извода, че посочените в Певтингеровата карта разстояния между пунктовете в района на дунавската делта и по черноморското крайбрежие на провинцията са били измерени по вода[94]. Поразителното топонимично сходство и голямата близост в указаните разстояния между Певтингеровата карта и данните за Западното Черноморие в римските и късноантични периплуси[95] дават сериозни основания да се твърди, че отразеният върху картата "Западночерноморски път" е продукт на погрешна интерпретация и представяне от страна на компилатора на писмени сведения, извлечени от някаква антична лоция. Сведенията за пътната система в Отвъддунавска Дакия свидетелстват, че прототипът на

---

[80] **Chevallier 1976**, p. 29; **Weber 1976**, S. 11.

[81] **Levi/Levi 1967**, p. 97 sqq.; **Weber 1976**, S. 21.

[82] **Weber 1976**, S. 21.

[83] **Dept 1931**, p. 1002, 1004; **Crone 1962**, p. 24; **Bagrow/Skelton 1963**, S. 43; **Grosjean/Kinauer 1970**, S. 15.

[84] **Kubitschek 1919**, Col. 2100, 2121, 2158.

[85] **Weber 1976**, S. 22.

[86] **Ibidem**, loc.cit.

---

[87] Освен цитираните до тук автори, трябва да бъдат посочени: **Gross 1913**; **Miller 1916**; **Wartena 1927**. Обзор върху теориите за *Tabula Peutingeriana* в: **Weber 1976**; **Бешевлиев 1985**, с. 8, бел. 11-14.

[88] **Гиндин и др. 1994**, с. 65.

[89] **Chevallier 1976**, p. 29; **Weber 1976**, S. 17, 22.

[90] **Ангелов 1973**, 93-94.

[91] **Weber 1976**, S. 15.

[92] **Ibidem**, 19.

[93] **Chevallier 1976**, p. 29, 31.

[94] **Aricescu 1977**, 140-141; **Aricescu 1980**, p. 76.

[95] **Arrian.** Peripl. Pont. Eux. 35-37 (ed. Müller); **Anonym.** Peripl. Pont. Eux. 69-90 (ed. Müller); **Anonym.** Peripl. Pont. Eux. 14v30-16r30 (ed. Diller); Нови виждания върху същността и структурата на тези периплуси в: **Агбунов 1987**; **Орачев 1990a**, сл 158 сл.

Tabula Peutingeriana трябва да предхожда по дата изоставянето на провинцията при император Аврелиан. Въз основа на топонимичен анализ, характеризиран от някои съвременни изследвачи като "спекулативен"[96], формирането на тези сведения бе определено като възможно през периода 261–271/272 г.[97] Датировка в същия интервал от време се дедуцира и за информацията, касаеща Галия, тъй като в нея са отразени претърпените от империята загуби през 50-те и 60-те години[98]. Като се прибави още, че навсякъде с изключение на Мала Азия (откъдето е произхождал авторът на редакцията от първата половина на Vв.) Певтингеровата карта представя административната уредба на империята от епохата на Принципата, най-вероятната датировка на нейния прототип е в 60-те или в самото начало на 70-те години на III в. Предвид факта, че въпросната редакция е била с общо-взето "козметичен" характер, следва да се приеме, че изобразените в картата данни дават представа за състоянието на пътната система в североизточната част на Балканския полуостров във времето, предшестващо основаването на провинция Скития.

Още ранните изследователите на "Космографията" на Анонимния автор от Равена са отбелязали, че описанието на земите в нея е направено, общо-взето, въз основа на карта, която вероятно е била от типа на итинерариите и твърде много е наподобявала Певтингеровата карта. Мненията им се разминават, обаче, по въпроса, дали авторът е правил извадки от своя картографски извор самостоятелно или чрез посредничеството на някакъв друг (възможно писмен) извор. Не е ясно, също така, доколко той е използвал цитираните от самия него автори, тъй като много от тях не могат да се отъждествят[99]. Допуска се дори, че в редица от случаите се касае всъщност за измислени лица[100]. Поради множество отбелязани различия помежду им, предполаганият някога директен произход на "Космографията" от Певтингеровата карта понастоящем категорично се отхвърля. При все това, голямото им сходство е причина да се счита, че те възхождат към един и същ картографски първоизточник[101], който ще да е бил много по-точен и по-пълен от Певтингеровата карта[102]. Мултиплицираното от много изследвачи твърдение на Т. Момзен за итинерарийния облик на тази енигматична карта[103] аргументирано е оспорено в съвременната историография[104]. Приема се, че основният извор не е бил *itinerarium*

---

[96] **Suceveanu/Barnea 1993**, p. 171.

[97] **Daicoviciu 1940**, p. 54.

[98] **Chevallier 1976**, p. 29.

[99] **Schillinger-Häfele 1963**, 238-239, 249.

[100] **Weber 1976**, S. 22.

[101] **Ibidem**, loc. cit.

[102] **Stolte 1949**, p. 28 sqq., 32, 45, 88 sqq.; **Chevallier 1976**, p. 38.

[103] **Mommsen 1906**, S, 301, 306.

[104] **Schillinger-Häfele 1963**, S. 238 sqq.

pictum, а географска карта, която (макар и съставена, вероятно, на базата на някакъв пътен справочник/справочници) не е изобразявала нито трасета на пътища, нито разстояния между станции. Убедителното обяснение на У. Шилингер-Хефеле на един спорен пасаж в Равенската "Космография" (I, 8) дава основание да се предполага, че върху оригинала все пак са фигурирали някакви разстояния, но само между разположени по морското крайбрежие градове[105]. Това пряко кореспондира и с мотивираната по-горе от мен интерпретация на данните в Пегтингеровата карта относно т. нар. "Западночерноморски път". Направеният в по-ново време опит да се възстанови доверието в старата теза за итинерарийната същност на картографския извор на Равенската "Космография" не може да се счита за сполучлив: макар констатираните в текста отклонения от итинерарийно изброяване на селищата задоволително да се обясняват с географския характер на съчинението и използувания от неговия автор метод на предаване на информацията[106], честите подмени на топоними с хидроними, ороними или етноними биха били невъзможни, ако авторът действително се е позовавал на пътна карта[107]. Изложението в "Космографията" е подчинено на административната уредба на империята от епохата на Принципата и провинция Скития не фигурира като обособена териториална единица. Поразителното сходство на сведенията за интересуващия ни регион[108] с тези в Певтингеровата карта са ясно свидетелство за идентична или много близка датировка на основния картографски извор на съчинението и на първообраза на последната – вероятно в 60-те/70-те години на III в. По сравнение с Певтингеровата карта, в "Космографията" не се споменава Аксиополис, но се появяват три нови топонима – Диногеция, Егисус и Тимум. Добавките може би са били извлечени от недостигналото до нас съчинение на Ливаний, изрично посочен от Анонимния автор като главен източник на информация за региона[109].

Другият основен писмен извор за пътната мрежа на територията на провинция Скития е *Itinerarium Antonini Augusti*. На "Пътеводителя на император Антонин" се гледа понастоящем като на сборник от разновременни укази, издавани предварително, като елемент от подготовката на предстоящи придвижвания на военни контингенти. Името на сборника се извежда от предполагаемото название на един от включените в него едикти, за който се приема, че отразява плана за пътуване на Каракала от Рим до Египет през 214-215 г. Според тази хипотеза, добила широка популярност сред научните среди, целият документ се поставя в пряка връзка с организацията на продоволствено-снабдителната система, известна под името *annona militaris*, чието възникване се отнася от автора на хипотезата още във времето на Северите[110]. Приведените от други учени сериозни контрааргументи, обаче, убедително показват, че институционализирането на известните от предходната епоха извънредни натурални такси и контрибуции е било извършено едва по време на Първата тетрархия[111].

---

[105] **Ibidem**, S. 248.

[106] **Dillemann 1975**, p. 170.

[107] **Schillinger-Häfele 1963**, S. 249.

[108] **Raven. Anonym.** Cosmogr. IV, 5-7 (ed. Schnetz).

[109] Този Ливаний предположително се отъждествява с късноримския ритор Либаний, живял и творил през IV в.

Въз основа на анализа на употребената топонимика и на някои други неоспорими хронологически указания, "Пътеводителят на император Антонин" се датира от всички досегашни изследователи в края на III в.[112] Мотивите за възникването му се обясняват с мерките на император Диоклетиан за (ре)организация на *annona militaris*, а в структурно отношение той се разглежда като сборник от архивни документи, регистриращи местоположението на бюрата (*mansiones*) за събиране и преразпределение на натуралните взимания[113]. Още Кубичек, обаче, открито и доста остро се обяви против официалния характер на Антониновия пътеводител. Изтъкнатите от него аргументи го представят като една посредствена компилативна творба на базата на пътни карти и справочници, съставена от лице без необходимата професионална подготовка и качества[114]. Независимо от характера на "Пътеводителя" – официален или не, налице са твърде сериозни основания, представящи като повече от проблематична постулираната от Ван Берхем и безрезервно приемана от съвременните изследвачи тясна връзка на "Пътеводителя" с организацията на *annona militaris*. Данните за долнодунавските провинции, където единственият (!) отбелязан път е този покрай дунавския и черноморски бряг[115], не само не потвърждават, но и убедително свидетелстват против правомерността на това съждение. Ако "Пътеводителят на император Антонин" действително се приеме за един коректен списък от *mansiones* по смисъла на системата *annona militaris*, излиза, че продоволственото снабдяване на огромното количество войски, разквартирувани в провинциите Крайбрежна Дакия, Втора Мизия и Скития, е било разчетено единствено на базата на натуралните постъпления от близкия хинтерланд на дунавската граница и понтийското крайбрежие. Както от теоретическа, така и от чисто практическа гледна точка, отсъствието на *mansiones* във вътрешността на долнодунавските провинциите е просто абсурдно: освен че би изключило най-продуктивните аграрни райони от системата на *annona*

---

[110] **Berchem 1934**, 166-181.

[111] **Rickman 1971**, 278-290.

[112] **Kubitschek 1916**, Col. 2308 sqq.

[113] **Berchem 1934**, 180-181.

[114] **Kubitschek 1916**, Col. 2308 sqq.

[115] **Itin. Anton.** 217,5-230,11 (ed. Cuntz).

militaris, това би направило невъзможно и оперативното придвижване на войскови подразделения поради липсата на попътни снабдителни бази. Абсурдността на тезата още повече изпъква на фона на изобилните епиграфски, писмени и археологически данни, свидетелствуващи за съществуването в земите между Дунава и Балкана още от I в. насетне на цяла мрежа от прецизно изградени и старателно поддържани пътища със стратегическо предназначение, някои от които изрично са споменати като *viae militares*[116]. Изведените въз основа анализа на данните за долнодунавските провинции аргументи са достатъчно основание решително да се отхвърли каквато и да било функционална връзка между появата на "Пътеводителя на император Антонин" и институционализирането на *annona militaris*. Според мен, търсенето на някаква скрита същност в съчинението е напълно умозрително и обречено на неуспех. То трябва да се възприема и тълкува такова, каквото е: като един пространен компилативен справочник за по-важните пътища в Римската империя, отразяващ състоянието им към времето на неговото съставяне.

Сред важните хронологически указания за определяне датировката на "Пътеводителя на император Антонин" е споменаването на *legio I Iovia* и *legio II Herculia*[117], които били създадени вероятно едновременно с учредяването на провинция Скития. Поредните номера и имената им предполагат, че те може би са били (едни от?) първите от новосформираните легиони на Диоклетиан и Максимиан[118]. В цялото съчинение (във връзка със селищата, където се е намирал базовият им лагер) се споменават само 19 легиона. От тях 17 са от старите, а скитийските два принадлежат към новосформираните[119]. Мотивите за извършения от компилатора на "Пътеводителя" в случая подбор са неизвестни и едва ли някога ще могат да бъдат изяснени. С тази констатация, обаче, не бива да се спекулира. Фактът, че в текста се споменават само два – при това, може би, най-рано сформираните!(?) – от новите римски легиони, не дава още никакво основание "Пътеводителя на император Антонин" да се датира в самото начало на съвместното управление на Диоклетиан и Максимиан. Отсъствието на информация за лагерите на останалите 17 от старите римски легиони[120] свидетелствува, че на известието за *legio I Iovia* и *legio II Herculia* не следва да се гледа като на нещо повече от един твърде относителен *terminus post quem*. От друга страна, тъй като множеството от преименуваните в края на III и началото на IV в. селища фигурират в текста вече с новите си имена, но промяната на Византион в Константинопол не е регистрирана, 330 г. трябва да се приеме за сигурен *terminus ante quem* по отношение датировката на съчинението. Тук е мястото да се спра и на често дебатираното в научната книжнина известие на "Пътеводителя" за базовите лагери на двата легиона в провинция Скития. Фактът, че те се явяват разменени в сравнение с данните на *Notitia Dignitatum* и на известния доскоро епиграфски материал, обикновено се тълкува като грешка на компилатора или на по-късните kописти[121]. При все това, допуска се и възможността двата скитийски легиона действително да са си разменили базовите лагери за определен период от време[122]. Във връзка с тази възможност се привежда напоследък[123] и един неотдавна публикуван надпис от края на III или началото на IV в., споменаващ действуващи офицери от *legio I Iovia*, но открит в Карсиум[124] — т.е. в участъка от дунавската граница, намиращ се според *Notitia Dignitatum* под военната юрисдикция на *legio II Herculia*. Причините, предизвикали евентуалната размяна на лагерите на двата легиона, са неизяснени. Ако тя се приеме за факт, много е вероятно тази стъпка да е била предприета от император Константин I като временна мярка, целяща усмиряването и реинтегрирането на провинция Скития в системата на единната римска империя след елиминирането на Лициний през 324 г. В такъв случай, сведението в "Пътеводителя на император Антонин" би трябвало да се тълкува като отражение на реалното състояние на нещата по дунавската граница на провинция Скития в един определен момент в хронологическия отрязък от края на 324 до 330 г., а указаният период би следвало да се приеме и като датировка на самото съчинение.

---

[116] Коментар и библиография по този въпрос в: **Torbatov 2000a**.

[117] **Itin. Anton.** 225,2; 226,1 (ed. Cuntz).

[118] **Zahariade 1988**, 62-63; **Sarnowski 1988**, s. 123.

[119] **Ibidem**, p. 62.

[120] Общият брой на легионите в римската армия в началото на управлението на Диоклетиан е възлизал на 34: **Nischer 1923**, p. 1 sqq.

От съдържателна гледна точка, важно е да се отбележи, че данните за провинция Скития в "Пътеводителя на император Антонин" чувствително се различават от тези в Певтингерова карта, която отразява една по-ранна историческа реалност: три от споменатите в Певтингеровата карта селища (Сацидава, Ад Стома и Стратонис) липсват, но се появяват нови шест – Циус, Диногеция, Егисус, Салморус (Халмирис), Вале Домициана и Ад Салицес, без да се брои енигматичното име "Скитика", което убедително се тълкува като допълнителен епитет на *legio I Iovia*[125]. Не по-малко важна за целите на настоящото изследване е и съпоставката на "Пътеводителя" с по-късната *Notitia Dignitatum*: включвайки всички отбелязани в "Пътеводителя" топоними по дунавския бряг на провинция Скития, *Notitia Dignitatum* регистрира имената на още три укрепления – Сацидава, Флавиана и Грациана. Особената ценност на приведените току-що сравнения се състои във факта, че те отразяват три последователни етапа в състоянието на укрепителната инфраструктура на територията на провинция Скития от последната четвърт на III до последната четвърт на IV в.

---

[121] **Filov 1906**, 82-83; **Popescu 1976**, p. 257.

[122] **Mommsen 1889**, 196-197; **Zahariade 1988**, 63-64.

[123] **Zahariade 1996**, 226-227.

[124] **Petolescu/Popovici 1989**, p. 241 sqq.

[125] **Ştefan 1944**, p. 344 sqq.; **Ştefan 1955**, p. 161 sqq.

✧ ✧ ✧

Представеният обстоен анализ на разгледаните писмени извори внася множество нови моменти в тяхното традиционно тълкуване. Направените изводи и обобщения дават възможност за една добра хронологическа стратификация на писмените сведения за укрепителната система на провинция Скития, както и за тясно свързаната с нейното функциониране пътна мрежа. Това, от своя страна, създава реални предпоставки за преосмисляне на редица здраво вкоренени постулати, които от десетилетия се репродуцират на страниците на историко-археологическата книжнина.

2. ЕПИГРАФСКИ СВИДЕТЕЛСТВА

Носителите на епиграфска информация за укрепителната система на провинция Скития[1] могат да бъдат условно обособени в две основни категории: лапидарни паметници и тегуларен епиграфски материал.

Групата на лапидарните паметници включва на първо място известните досега латински и гръцки строителни надписи от територията на провинцията. Разгледани са още и 4 (5?) надписа с посветителен или апотропеен характер, в които обаче се открива повече или по-малко ясно изразен фортификационен подсмисъл или съдържание. Освен това, специално внимание е отделено на епиграфските паметници, преизползувани в късноантичните укрепителни строежи в качеството на строителен материал. Те имат свойството на важен хронологически индикатор, позволяващ понякога доста точното определяне на времето на изграждане на дадено укрепление. Изтъкнатата вече тясна връзка на укрепителната система с пътната инфраструктура налага подробно представяне и на епиграфските свидетелства, свързани с поддържането или строителството на пътища на територията на провинция Скития през късната античност.

Към тегуларния епиграфски материал са причислени само добре датираните паметници с клейма, открити в ясен археологически контекст в доказано укрепителни градежи, при това – употребени в по-голямо количество. Това цели намаляването на опасността от неправилна хронологическа интерпретация на строителната керамика, предвид масовото ѝ преизползуване в по-късни постройки.

Покрай хронологията, епиграфските свидетелства често изясняват или дават представа за причините, целите и конкретната реализация на укрепителното строителство, а в отделни случаи – и за типа на изградените укрепителни съоръжения.

---

[1] В по-голямата си част, епиграфският материал свързан с укрепителното строителство в провинция Скития е събран и преиздаден в публикуваните през последните десетилетия епиграфски корпуси: **Beševliev 1964**; IGBulg. I; **Popescu 1976**; **ISM V**. Освен в обобщаващите изследвания за провинцията и епохата (**Vulpe 1938**; **Велков 1959а**; **Barnea 1968**; **Gajewska 1974**; **Велков 1984б**; **Zahariade 1988**; **Barnea 1991a**), същият е обект на анализ и в някои отделни публикации: **Popescu 1975**; **Popescu 1977**.

А. ЛАПИДАРНИ ПАМЕТНИЦИ

Най-ранният известен досега лапидарен епиграфски паметник, свидетелствуващ за укрепително строителство в новоучредената провинция Скития, произхожда от провинциалната столица Томи[2]. Според направените неотдавна уточнения, датировката му се прецизира понастоящем в периода между 1 март 286 и 1 март 293 г.[3] Надписът е на латински език и представлява посвещение на бог Сол във връзка с изграждането (или поправката?) на градските порти (или порта?), извършено по нареждане на императорите Диоклетиан и Максимиан и под надзора на дукса на провинцията Гай Аврелий Фирминиан.

Във връзка с укрепителната дейност, осъществена в провинция Скития по време на първата тетрархия (293-305 г.), се поставят още три латински строителни надписа. Характерът на извършените работи във всеки от конкретните случаи е неизвестен, тъй като паметниците са достигнали до наши дни в твърде фрагментарен вид. Единият от тях е с неизвестно местонахождение в Добруджа[4]. Вторият надпис произхожда от руините на укреплението край Сеймени (окр. Констанца)[5], а третият е открит при археологическите проучвания от последните години на ранно– и късноримското укрепление Халмирис (Инденденца, окр. Тулча)[6].

От времето на съвместното управление на Константин I и Лициний датира добре известният и често споменаван в научната книжнина латински строителен надпис от Тропеум Траяни, обявяващ успешния завършек на цялостното преизграждане на града *a fundamentis*[7]. Р. Вулпе[8] и по-късно Й. Барня[9] отнасят надписа към 316 г. Ем. Попеску поставя датировката в издадения от него епиграфски корпус в периода между 18 октомври 315 и 1 март 317 г.[10]. Изхождайки от развоя на историческите събития през въпросния период, предложената хронологическа рамка може и следва да се "стесни". Тъй като провинция Скития спадала към владенията на Лициний, а към есента на 316 г. отношенията му с Константин I придобили открито враждебен характер и между двамата владетели избухнала война, която продължила и през следващата година[11], присъствието на името на Константин I в надписа от Тропеум Траяни трябва да се приеме като свидетелство за най-правдоподобна датировка на същия в хронологическия отрязък от 18 октомври 315 до към края на лятото на 316 г. най-късно. Употребената в текста формулировка (*etiam*) дава основание да се твърди, че новото укрепително строителство в Тропеум Траяни било предприето в рамките на инициирана вероятно по това време широкомащабна фортификационна програма *ad confirmandam limitis tutelam*, която несъмнено обхванала и други части от територията на провинция Скития.

---

[2] CIL, III, 14450; **Popescu 1976**, № 3.

[3] **Zahariade 1988**, p. 33.

[4] **Popescu 1976**, № 175.

[5] **Popescu 1976**, № 205.

[6] **Zahariade 1991**, p. 314; **Zahariade 1996**, p. 231; **Zahariade 1997b**, p. 228 sqq.

[7] CIL, III, 13734; **Popescu 1976**, № 170.

[8] **Vulpe 1938**, p. 292.

[9] **Barnea 1968**, p. 384.

[10] **Popescu** 1976, 184-185.

[11] **Barnes 1982**, p. 82, 198-199.

От Тропеум Траяни произхожда още един надпис със строителен характер. Открит е in situ, при проучване на югозападната крепостна стена през 1975 г.[12]. Надписът е на гръцки език. Издълбан е върху блок от най-долния ред на външната облицовка на суперструкцията на куртината между кули 16 и 17. Текстът споменава името Керамос и съобщава обхвата на извършената от него работа по крепостната стена, измерена в стъпки. По форма и съдържание той наподобява твърде много един надпис от Томи, датиран в VI в.[13]. В конкретния случай, обаче, досегашните издатели са на мнение, че надписът от Тропеум Траяни трябва да се датира в IV в. и да се свърже с изграждането на градската укрепителна система по времето на Константин I и Лициний. Като се има предвид местоположението на каменния блок и напълно хомогенната (според сегашното състояние на останките!) структура на градежа във въпросния сектор, изказаното становище изглежда приемливо. При все това, налице са аргументи, които дават основание надписът да се отнесе и към по-късно време. На първо място трябва да се отбележи фактът, че горната половина на някога рустицирания блок е била допълнително обработена, за да се оформи гладко надписно поле. Не може да не направи впечатление и колосалният обем на извършената от Керамос работа според изричното свидетелство на текста: 2100 (в надписа: “ВР”) стъпки, т.е. около 630 (!) линейни метра. Изхождайки от сравнението с надписа от Томи, Й. Барня предполага каменоделска грешка и допуска, че дължината на въпросния участък е възлизала вероятно на 26 (“КС”) стъпки[14]. Подобна величина (27 стъпки) отбелязва в бележките си и Дж. Папук[15]. Според мен, обаче, отчетливо личащото върху надписа литерално означение[16] е напълно правдоподобно, ако се приеме, че в случая не става дума за строителство из основи или за мащабна възстановителна операция, а за по-незначителни по обем ремонтни работи, целящи привеждането в изправност на градските отбранителни съоръжения. Приложено към мащабите на Тропеум Траяни, указаното в надписа протежение от 2100 стъпки съвсем точно съвпада с дължината на западната крепостна стена на града (от кула 9 до 19), към която се прибавят и външните обиколки на разположените там кули. Предвид изтъкнатите аргументи и при отсъствието на някакви официални титли, споменатият Керамос би следвало да се отъждестви със строителен предприемач, извършил ремонтните работи по трасето на западната крепостна стена на Тропеум Траяни. Що се отнася до времето на тези работи, най-правдоподобна изглежда една датировка в края на IV или първата половина на V в., непосредствено след като градът преживял първите по-сериозни сътресения в резултат от готските и хунски нашествия. Отсъствието на характерния за по-късните надписи кръст в началото на текста, палеографските особености, както и самото местоположение на каменния блок, изключват, според мен, възможността за датировка на паметника в края на V или VI в.[17]

---

[12] **Barnea 1977**, 277-278; **Barnea et al. 1979**, p. 71.

[13] **Popescu 1976**, № 8.

[14] **Barnea 1977**, p. 278.

[15] **Barnea et al. 1979**, p. 71.

[16] **Ibidem**, p. 72.

Един от най-интересните епиграфски паметници, свързани с укрепителното строителство в провинция Скития, произхожда от Каркалиу (окр. Тулча)[18]. Открит е бил в края на миналия век, преупотребен като строителен материал в селската църква. Написан е на латински език и датира от периода на съвместното управление на Константин II, Констанций II и Констанс (337–340 г.). Текстът съобщава за изграждането на укрепление (*munitio*; *munimen*) на едно място край границата (*locum in parte limitis*), което било постоянно изложено преди това на нападения от страна на готските племена. Целта била да се пресекат нахлуванията и да се осигури за "вечни времена" сигурността на жителите на провинцията. Енигматичният характер на паметника от Каркалиу се определя от невъзможността да се идентифицира споменатото в него укрепление. Това се дължи отчасти на употребените латински термини, които са без конкретно технико-типологическо съдържание[19], но преди всичко на факта, че никъде в околностите на селото досега не са открити никакви останки от късноантични укрепителни съоръжения[20]. При това положение, най-вероятно изглежда въпросният надпис да е бил пренесен вече в ново време от друго място.

За фортификационната активност в провинция Скития през управлението на император Констанций II свидетелствува и гръцкият строителен надпис от 341–342 г. от Тириса (нос Калиакра)[21]. Нещо повече: съдържанието на текста дава основание да се твърди, че по това време територията на провинцията отново се оказала включена в рамките на нова мащабна военно-строителна програма, координацията и контролът над чието изпълнение били поверени на единия от двамата *magistri militum praesentalis*. Надписът от Тириса съобщава за възстановяването "из основи" (*apo themelion*) "и (на) тази кула" (*kai toutos pyrgos*). Въпреки категоричността на формулировката, интерпретирайки термина "*pyrgos*" в смисъл на "кастел" досегашните изследвачи приемат сведението като отнасящо се до цялото укрепление на черноморския нос[22]. Подобно твърдение е неприемливо както от гледна точка на античната терминология, така и на археологическите реалности. Местонамирането на паметника и корелацията на теренните строително-хронологически констатации там[23] с писмените данни позволяват споменатата в надписа кула с голяма увереност да се отъждестви с единствената кула по трасето на вътрешната (третата) укрепителна линия на нос Калиакра.

---

[17] Като се отчете темпът на натрупване на културни напластявания в територията *extra muros* на Тропеум Траяни, през VI в. разглежданият каменен блок с надпис със сигурност се е намирал под нивото на тогавашния терен.

[18] CIL, III, 12483; **Popescu 1976**, № 238.

[19] Вж. по-долу, **Глава I.3**.

[20] **TIR L35**, p. 30; **Popescu 1976**, p. 250.

[21] IGBulg. I2, 12bis; **Балканска 1974**, 66-72.

Надписът от Циус (Гърличиу, окр.Констанца) от 369 г. е свързан с укрепителното строителство на император Валенс по дунавската граница непосредствено след приключването на неговата Първа готска война (366–369 г.)[24]. Текстът свидетелствува за изграждането тук на едно ново укрепление. Според конектурата на Т. Момзен и Гардтхаузен, възприета и от по-новите интерпретатори на надписа, въпросното укрепление се означава като burgus. Изричното споменаване, че строителството е било извършено от войници от специализирано строително поделение на *sacer palatium* (*legio palatina Primanorum*)[25] начело с техния трибун и от още някаква военна част (вероятно от гарнизона на провинция Скития), се явява важно указание относно техническите кадри и физически ресурси, използвани от държавната администрация за изграждането на имперската укрепителна система.

В края на XIX в. в старото мюсюлманско гробище край Плачидол (общ. Добрич) бил видян и документиран голям каменен блок с частично запазен триредов латински надпис, в който се споменават крепостни стени ([*mo*]*enia muros*) и порти (*portae*) [26]. Надписът има характер на раннохристиянски апотропей, за който се допуска, че някога е стоял над крепостна порта[27]. В. Бешевлиев датира паметника в V в.[28], но палеографските особености като че ли свидетелствуват по-скоро в подкрепа на предложената от J. Zeiller датировка в

---

[22] **Балканска 1974**, с. 68; **Джингов 1989**, с. 16; **Джингов и др. 1990**, с. 12.

[23] **Джингов и др. 1990**, с. 142 сл.

[24] CIL, III, 6159 (= 7494); **Popescu 1976**, № 233.

[25] Мнението е изказано и обосновано от: **Hoffmann 1969**, 299-232.

[26] **Škorpil 1894**, № 99; CIL, III, 142131; **Beševliev 1964**, Nr. 81.

[27] **Ibidem**.

[28] **Beševliev 1964**, S. 55.

VI в.[29] Монументалността, официалният латински език и прецизната калиграфия на надписа дават основание той да се свърже с осъществяването на някакви значителни възстановителни работи, ако не дори и със строителство *a fundamentis*. Според едно запазено описание от края на XIX в., в миналото в Плачидол и в неговите покрайнини можели да се видят множество архитектурни детайли и камъни от стари градежи, които постепенно били разнесени по околните села и преупотребени там като строителен материал[30]. Съвременните проучвания свидетелствуват за съществуването на значително неукрепено селище на мястото на Плачидол през римската епоха. Многобройният нумизматичен материал оттам, обаче, показва, че през последната четвърт на IV в. то престанало да съществува. Липсата на каквито и да било останки от укрепителни съоръжения и пълното отсъствие на археологически материали от периода V-VII в. категорично отхвърлят възможността за местен произход на намерения тук късноантичен надпис. Очевидно той е бил пренесен в по-ново време от някой от значителните късноантични укрепени центрове в дн. Южна Добруджа. Предположението на Е. Борман, че надписът е от Марцианополис[31], е малковероятно, поради твърде голямото отдалечение на този град (повече от 45 км). Много по-правдоподобно изглежда той да е бил пренесен от Балчик, отстоящ на около 25 км от Плачидол. Подобно предположение намира подкрепа както в археологически засвидетелствуваните късноантични преустройства по укрепителната система на Дионисополис[32], така най-вече в изграждането *a fundamentis* именно през V-VI в. на едно огромно укрепление, разположено върху платото над древния град, на територията на днешния квартал "Хоризонт" на град Балчик[33].

Подобен по съдържание на надписа от Плачидол раннохристиянски апотропей, но този път на гръцки език, произхожда от Томи[34]. Макар да свидетелствува за възстановяването на града въобще, по всичко личи, че той стои във връзка преди всичко с реконструкцията на градската укрепителна система. Издълбан е бил върху каменен блок от облицовката на крепостната стена и се датира в края на V/началото на VI в.

През 1918 г. К. Шкорпил видял *in situ* и документирал един частично запазен гръцки надпис в преддверието на северната порта на Залдапа (Абрит, общ. Крушари)[35]. Надписът бил разположен на височина около 2,00 м от античния терен, върху два съседни блока от третия ред на квадровата облицовка на западната стена на източната привратна кула, точно при началото на челната ѝ извивка. Върху първия блок бил издълбан голям симетрично разположен разцъфнал кръст, а върху съседния стоял самият текст. За съжаление, дясната (по-голяма) част от втория блок липсвала, така че от надписа се запазило само началото му: ✠ CIΦI... . Доколкото може да се съди по запазената скица, буквите са били издълбани много прецизно. Височината им е била по 4,5 см, като вертикалните хасти на “Ф” са се издавали над и под реда също с по 4,5 см. Разцъфналият кръст с подобно начертание се датира от изследвачите обикновено в края на V и през целия VI в.[36] Честата поява на кръстния знак върху стените на новоизградените, възстановени или само поправени по това време укрепления се дължи на отдаваната му апотропейна сила. Останките от надписа не дават възможност за задоволително тълкуване. Макар да не е изключено буквите да представляват абревиатура от някаква християнска формула, местоположението му свидетелствува по-скоро за строителен характер. Датировката на надписа може да се свърже с констатираните преустройства на северната порта на Залдапа, които следва да се отнесат най-вероятно към времето на император Юстиниан I [37].

---

[29] **Zeiller 1918**, p. 182 n. 4.

[30] **Стоянов 1899**, 45-46.

[31] Вж. коментара в: CIL, III, 142131.

[32] Вж. по-долу, **Глава II.2.Б**: **ДИОНИСОПОЛИС**.

[33] Вж. по-долу, **Глава II.2.Б**: **Балчик-Хоризонт**.

[34] **Popescu 1976**, № 7.

[35] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 13.

Латинският строителен надпис от Улметум, открит при археологически разкопки през 1912 г.[38], съвсем основателно се поставя в контекста на сведението на Прокопий за цялостно преизграждане на укреплението при Юстиниан I [39]. Надписът бил поставен от *milites lanciarii iuniores*, които взели активно участие в строителния процес. Последният издател на текста отнася войниците към едноименния *legio comitatensis*, отбелязан в *Notitia Dignitatum* като съставляващ част от военния ефектив на префектура Илирик[40]. Въз основа на вече коментирания надпис от Циус, по-приемливо изглежда мнението на предишните изследвачи[41], които причисляват въпросната част към *sacer palatium*.

Като свързани най-вероятно с укрепителното строителство на император Юстиниан I се разглеждат още два гръцки надписа, издълбани върху блокове от външната облицовка на градската крепостна стена в Томи[42]. И двата паметника свидетелствуват за изграждане или възстановяване на отделни отсечки от протежението на крепостния зид. Споменатите в текстовете “сдружение на месарите" и лицата Александрос и Басос изглежда са били дарители на средствата, посредством които са били извършени строителните работи в съответните участъци.

---

[36] **Papuc 1986**, p. 166.

[37] Аргументация на датировката в: **Торбатов 2000**, с. 31 сл.; вж. също и по-долу: **Глава II.2.В**: **Залдапа**.

[38] **Pârvan 1914**, 379-384; **Popescu 1976**, № 211.

[39] **Proc.** De aed. IV, 7, 17 (ed. Dewing).

[40] **Popescu 1976**, 225-226.

[41] **Pârvan 1914**, p. 381, 384; **Barnea 1968**, p. 422.

[42] **Popescu 1976**, № 8, 9.

Макар да няма отношение към военно-строителната активност, към групата на епиграфските свидетелства относно укрепителното строителство в провинция Скития трябва да се причисли още един паметник. Той има посветителен характер, произхожда от Салсовия (Махмудия, окр. Тулча) и датира от 322-323 г.[43] От гледна точка на занимаващата ни проблематика значението му се състои в това, че споменатото в него укрепление Салсовия е типологически определено. Това е направено чрез съкращението "CAST.", което се допълва от издателите като *cast(ra)*.

След средата на VI в. не разполагаме с никакви епиграфски свидетелства или податки за укрепително строителство в провинция Скития.

✧ ✧ ✧

Демонтирането на остарели или излезли от употреба постройки и ограбването на надгробните паметници от стари некрополи с оглед добиване на доброкачествен и евтин строителен материал е широко засвидетелствувана практика в пределите на Римската империя, особено от последната четвърт на III в. насетне. Това се намирало в пряка връзка с грандиозното по мащаби ново укрепително строителство, обхванало всички провинции в отговор на зачестилите и ставащи все по-опасни варварски нахлувания[44]. Признаването на християнството за официална религия в Римската империя очевидно дало мощен импулс за систематично разрушаване на езическите култови постройки с цел преизползуване на вложения в тях строителен материал. Масовото разпространение на тази открито или негласно толерирана от властите практика накарала императорите Аркадий и Хонорий да ѝ дадат законна санкция през 397 г.[45] Теоретиците на укрепителното строителство от VI в. горещо препоръчвали употребата на *spolia* с цел ускоряване и поевтиняване на строежите[46]. Огромното мнозинство от епиграфските паметници, произхождащи от античните центрове на територията на дн. Добруджа – Сацидава, Капидава, Трезмис, Халмирис, Истрия, Улметум, Тропеум Траяни – са били открити в хода на археологическите проучвания именно вградени в техните късноантични крепостни стени, при това – преимуществено в най-долната им част. По такъв начин, всички тези надписи предоставят съвсем сигурен строителен *terminus post quem*, като за реалната датировка на новите строежи може да се предполага, че поне в част от случаите тя ще да е значително по-късна от датировката на употребените сполии[47]. За повечето от паметниците традиционно се приема, че са с местен произход, свидетелстващ за съществуването на споменатите центрове и през предходния период. В част от случаите това несъмнено е вярно, но на много места се констатират и твърде показателни изключения. Така например, сред преупотребените като строителен материал надписи в зидовете на Истрия, Улметум, Капидава и Халмирис се обособяват цели (понякога твърде многочислени!) групи паметници, произхождащи от различни, често поименно споменати антични селища, разположени в техния хинтерланд и очевидно принадлежащи към тяхната територия: vicus Quintionis[48], vicus Secundini[49], vicus Celeris[50], Arcidava[51] (Истрия); vicus Clementiani[52] (Улметум); vicus Scenopesis[53] (Капидава); vicus Classicorum[54] (Халмирис). Изтъкнатите примери не оставят никакво съмнение, че при интензивното късноантично крепостно строителство, не само непосредствената, но и по-далечната околност на новоиздиганите или цялостно преизграждани укрепления е била считана и активно използвана като естествен източник на готов строителен материал.

---

[43] **Ibidem**, № 271.

[44] **Johnson 1983**, p. 67 sqq.

[45] **Cod. Theod.** XV, 1, 36 (ed. Mommsen-Meyer).

[46] **Anonym. Byz.** De re strateg. X, 3 (ed. Köhly-Rüstow).

Еднородният култов характер на част от епиграфския материал, вложен в късноантичните укрепителни съоръжения на Сацидава[55], Истрия[56], Халмирис[57] и Капидава[58], дава сериозни основания да се предполага, че той е бил извлечен от разрушени езически светилища. Като се има предвид историческата съдба на провинция Скития, която се превърнала в един от бастионите на традиционната римска религия и в арена на ожесточени гонения срещу привържениците на християнството по времето на Диоклетиан и Лициний I [59], посегателството срещу езическите култови паметници може да се разглежда като преднамерена, добре обмислена и твърдо проведена кампания, целяща духовното интегриране на провинцията в новоизградените християнски структури на Римската империя. По време, подобна кампания може да се постави единствено в периода след 324 г., когато Константин I се превърнал в едноличен господар на империята. Настойчивостта в провеждането на новата религиозна политика намира солидна обосновка и в открития отпор, който Константин I срещнал в провинция Скития от страна на привържениците на сваления император Лициний I: някои писмени и археологически свидетелства дават основание да се допусне, че през 325 г. тук дори избухнало въстание срещу него[60].

---

[47] **Johnson 1983**, p. 56.

[48] **ISM I**, № 324-341.

[49] **Ibidem**, № 342-349.

[50] **Ibidem**, № 350-356.

[51] **Ibidem**, № 358.

[52] **ISM V**, № 92-93.

[53] **Ibidem**, № 21-22.

[54] **Suceveanu/Zahariade 1986**, 109-120.

[55] **Scorpan 1980**, 214-215.

[56] **ISM I**, 129, 324-334, 340, 342-347, 349, 351, 358.

[57] **Suceveanu/Zahariade 1986**, p. 109 sqq., № 1-6.

[58] **ISM V**, 13-19, 21-23.

[59] **Barnea 1968**, p. 378 sqq.

Убедително потвърждение на представената теза предлагат резултатите от приключилото през 1996 г. археологическо проучване на античния култов център край Телериг, функционирал през римската епоха като светилище посветено на Тракийския конник, който бил почитан там под името Херос Хефестос Дабатопейос[61]. През втората четвърт на IV в. светилището било разграбено и опожарено от войнстващи адепти на християнството. Оброчните паметници били с ревностно ожесточение натрошени и безразборно разпръснати. Централният храм бил съборен до основи. Преднамереното унищожаване на езическия култов комплекс може уверено да се постави във връзка с безкомпромисната християнизаторска политика, предприета в бившите владения на Лициний от император Константин I след края на 324 г. Безспорно установено по археологически път е планомерното извличане на почти целия годен за употреба строителен материал, осъществено непосредствено след самия акт на унищожение. Тъй като това точно съвпада по време с предприетата грандиозна строителна кампания, свързана с изграждането на укрепителната система и останалата късноантична градска инфраструктура на отстоящата само на около 15,0 км от светилището Залдапа, едва ли може да има някакво съмнение, че ограбеният от него строителен материал е бил *par exellence* пренесен и преизползуван там[62]. Ясно указание за това са откритите в руините на Залдапа два епиграфски паметника, споменаващи божеството Дабатопейос[63].

Въз основа на аргументираната по-горе теза, масовото присъствие на езически култови паметници, употребени като градиво в новоиздигнати късноантични укрепителни строежи на територията на провинция Скития, следва да се разглежда като почти сигурно указание за Константиново строителство[64].

---

[60] **Madgearu 1996**, 137-142.

[61] **Торбатов 2000**, 85-86.

[62] **Ibidem**.

[63] IGBulg. II, 868, 869.

[64] Преди близо 50 години Гр. Флореску плахо изказа идеята, че преупотребените езически паметници в късноантичната западна крепостна стена на Истрия могат да се тълкуват като свидетелство за нейното изграждане след победата на християнството: **Florescu 1954a**, p. 94. За съжаление, тази важна догадка не намери резонанс сред научната общественост.

✧ ✧ ✧

С поддържането (и доизграждането?) на пътната мрежа на територията на провинция Скития са свързани множество милиарни колони, които свидетелстват за постоянните грижи в тази насока от страна на имперската администрация през първия век от съществуването на провинцията. Част от паметниците са били преизползувани по предназначение, поради което върху тях се разпознават по два, а в отделни случаи — и по три разновременни надписа с пътен характер.

Най-многочислената група от милиарни колони хронологически се отнася към времето на Първата тетрархия. Тя включва 17 паметника, издигнати в периода 293-305 г. Мнозинството от тях (6) се намират във връзка с пътя по дунавския бряг и произхождат от следните места: Расова (Флавиана?) – 1[65]; Хършова (Карсиум) – 3[66]; Мъчин (Арубиум) – 1[67]; Гарван (Диногеция) – 1[68]. Както свидетелствува тяхното местонамиране, пет милиарни колони се отнасят към пътя, следващ понтийското крайбрежие: Михай Витязу (Бутеридава?) – 1[69]; Корбу де Сус – 2[70]; Мангалия (Калатис) – 1[71]; ТК “Албена” – 1[72]. Две милиарни колони произхождат от вътрешността на провинцията и принадлежат към придобилата голяма важност през късноантичната епоха пътна артерия, свързвала Марцианопол с дунавската делта[73]. Местонамирането им е при Доробанцу (vicus Hi...?) [74] и Абрит (Залдапа) [75]. Други две милиарни колони – тези от Валя Дачилор[76] и Меджидия[77] – очевидно трасират второстепенния път (semita) между Томи и Аксиополис. Една новооткрита милиарна колона при Михаил Когълничяну[78] вероятно следва да бъде поставена във връзка с неизвестен досега второстепенен път, който идвал от Томи и се разклонявал тук към Капидава (през Доробанцу) и Карсиум (през Улметум). Последният епиграфски паметник за пътното строителство по време на Първата тетрархия е милиарна колона с неизвестно местонамиране в Добруджа[79].

---

[65] CIL, III, 13755 (“a”) = **Popescu 1976**, № 190 (“a”).

[66] CIL, III, 7603 (“b”) = **Popescu 1976**, № 230 (“b”); CIL, III, 7606 (“b”) = **Popescu 1976**, № 231 (“b”); CIL, III, 7609 (“a”) = **Popescu 1976**, № 232 (“a”).

[67] CIL, III, 7610 = **Popescu 1976**, № 239.

[68] **Popescu 1976**, № 240.

[69] CIL, III, 14463 (“a”) = **Popescu 1976**, № 167 (“a”).

[70] CIL, III, 7614 (“a”) = **Popescu 1976**, № 82 (“a”); **Bărbulescu/Căteia 1997**, 190-193, nr. 3.

[71] Popescu 1976, № 58 (“b”).

[72] **Бошнаков 1975**, 84-85; **Холенщайн 1979**, 44-46.

[73] **Шкорпил 1905а**, 492-502.

[74] CIL, III, 12516 = **Popescu 1976**, № 83.

[75] **Мирчев 1953**, 71-72, № 3.

[76] **Bărbulescu/Căteia 1997**, 184-190, nr. 2.

[77] **Ibidem**, 183-184, nr. 1.

[78] **Ibidem**, p. 190 (n. 5).

С името на император Константин I е свързана следващата по многочисленост група сред милиарните колони от провинция Скития. Тя включва 10 паметника. Надписите върху тях принадлежат към два хронологически обособени периода: до и след 324 г. Четири от надписите датират от времето на съвместното управление на Константин и Лициний. Един от тях е свързан с крайдунавския път и произхожда от Иглица (Трезмис)[80]. Други два са били намерени в Мангалия (Калатис)[81] и край Вама Веке[82] и очевидно трябва да се отнесат към западнопонтийския път. Четвъртият паметник е с неизвестно местонахождение в Добруджа[83]. Досегашните издатели допускат съществуването върху една милиарна колона от Хършова (Карсиум)[84] на трети (напълно унищожен понастоящем) надпис, който би трябвало да бъде поставен по време между разчетените два ("a" и "c"). Изхождайки от датировката на последните (293-305 и 323-337) и, ако предположената хронологическа последователност е вярна, то надписът "b" върху тази милиарна колона очевидно трябва да се свърже с пътностроителните мероприятия по време на съвместното управление на Константин и Лициний. Останалите 6 паметника от епохата на Константин I датират от периода 323-337 г. В три от случаите надписите са били издълбани върху преизползувани милиарни колони от времето на Първата тетрархия: колоната от Хършова (Карсиум)[85] принадлежи към крайдунавския път, тази от Михай Витязу (Бутеридава?)[86] – към западнопонтийския, а третата е с неизвестно местонамиране[87]. Към западнопонтийския път се отнасят още две милиарни колони: от Констанца (Томи)[88] и от Истрия[89]. За местонамирането на последния паметник свързан с Константиновото пътно строителство на територията на провинция Скития няма данни[90].

Надпис "b" от 360-363 г. върху милиарната колона от Корбу де Сус[91] свидетелствува за предприетите при император Юлиан мерки по поддържане на западнопонтийския път. Във връзка с пътното строителство на същия император обикновено се разглежда и почетния надпис от 361-362 г., открит при Никулицел[92], макар нито вида, нито съдържанието на текста върху паметника да имат ясно изразен "пътен характер".

---

[79] **Popescu 1976**, № 276 ("a").
[80] CIL, III, 6174 = **Popescu 1976**, № 237.
[81] **Bărbulescu/Rădulescu 1980**, 151-153, № 5.
[82] CIL, III, 142152 = **Popescu 1976**, № 108.
[83] **Popescu 1976**, № 274.
[84] CIL, III, 7609 ("b") = **Popescu 1976**, № 232 ("b").
[85] CIL, III, 7609 ("c") = **Popescu 1976**, № 232 ("c").
[86] CIL, III, 14463 ("b") = **Popescu 1976**, № 167 ("b").
[87] **Popescu 1976**, № 276 ("b").
[88] **Popescu 1976**, № 6.
[89] **Мирчев 1953**, 72-73, № 4.
[90] **Popescu 1976**, № 275.
[91] CIL, III, 7614 ("b") = **Popescu 1976**, № 82 ("b").

Разностранната военно-строителна дейност на император Валенс в провинция Скития очевидно не пренебрегнала и пътната мрежа. За това разполагаме с две епиграфски свидетелства. Първото е надпис "b" от 367-375 г. върху милиарната колона от времето на Първата тетрархия от Расова (Флавиана?)[93], удостоверяващ мерките, предприети по поддържане в изправност на крайдунавския път. Второто свидетелство произхожда от вътрешността на провинцията и представлява надпис от 367-369 г. върху милиарна колона, открита край Мирищя[94].

Най-късните епиграфски свидетелства относно пътната мрежа в провинция Скития са от времето на император Теодосий I. Единственият сигурен паметник е една преизползувана милиарна колона от Абрит (Залдапа), вторият надпис върху която (надпис "b") датира от 383-392 г.[95] Неизяснен остава въпросът около една милиарна колона от Константиново време с неизвестно местонамиране в Добруджа[96]. Първият издател разпознава върху нея останки от по-късен надпис, споменаващ според него името на император Валенс или Валентиниан[97]. Според друг автор, в този надпис били изброени императорите Грациан, Валентиниан II, Теодосий I и Аркадий, от което следва, че той трябва да бъде датиран в 383 г.[98] В корпуса на надписите от IV-XIII в. от Румъния, обаче, не се говори за съществуването върху паметника на по-късен надпис: за това се споменава само като за хипотеза на първия издател[99].

Б. ТЕГУЛАРЕН ЕПИГРАФСКИ МАТЕРИАЛ

Възможностите за използуване на късноантичната строителна керамика с производствени клейма като извор за укрепителното строителство в провинция Скития са твърде ограничени. Това се дължи на първо място на изненадващо слабото разпространение на тази категория паметници в проучените досега обекти на територията на провинцията. Освен това, голяма част от известните екземпляри произхождат от неясен или хронологически неадекватен археологически контекст. Така например, за нито една от късноантичните тухли с печати от Диногеция[100], Новиодунум[101] и Циус[102] няма данни да произхождат от укрепителни градежи. Що се отнася до двата подпечатани екземпляра от Никулицел[103], те са били намерени заедно с други антични тухли, преупотребени в конструкцията на вала на една от крепостите, принадлежаща към изградения там през ранното средновековие огромен землен лагер[104]. При това положение, предполагаемата или сигурна датировка на клеймата върху тегуларния материал от Диногеция и Новиодунум не може да се използува като хронологическо указание за времето на изграждане или поправка на регистрираните там укрепителни съоръжения, а в случая с Никулицел тя предлага само един (далечен?) *terminus post quem*. Ако се приеме предложената нова датировка на печатите RVMORID(us) във времето на император Валенс[105], намерената сред руините на Циус тухла от този вид би могла да се отнесе с много голяма вероятност към епиграфски засвидетелствуваното цялостно преизграждане на укреплението в 369 г.[106]

---

[92] CIL, III, 7611 = **Popescu 1976**, № 269.

[93] CIL, III, 13755 ("b") = **Popescu 1976**, № 190 ("b").

[94] CIL, III, 12518 = CIL, III, 13756 = **Popescu 1976**, № 81.

[95] CIL, III, 14464 ("b") = **Beševliev 1964**, № ("b").

[96] **Popescu 1976**, № 275.

[97] **Tudor 1956**, p. 620, № 161.

[98] **Hollenstein 1975**, S. 40, Nr. 80.

[99] **Popescu 1976**, № 275.

Сигурни сведения за поправки и преустройства на укрепителната система на Истрия предлага изобилният тегуларен епиграфски материал, открит при проучванията на западната градска крепостна стена през 1914-1915 г.[107] Множеството тухли с еднотипни печати (✠KIMP.ANASTASIVS)[108], намерени отчасти *in situ* в куртина b и при порта I, се разглеждат като важно свидетелство за големия размах на предприетите от император Анастасий I мерки по възстановяване боеспособността и заздравяване на укрепителните съоръжения в провинция Скития[109].

Тухли с производствени клейма са били извадени преди години и от крепостните стени на Ибида (Слава Русъ, окр. Тулча)[110]. Въпреки фрагментарното им състояние, печатите са датирани в V–VI в., което трябва да се приеме като указание за извършени по това строителни или възстановителни работи по градската укрепителна система. За това свидетелствува и една тухла с издраскан върху нея нечетлив надпис с християнско съдържание (?) от V–VI в., намерена също в крепостната стена[111].

---

[100] **Ibidem**, № 241, 246; **ISM V**, № 265.

[101] **Popescu 1976**, № 266; **ISM V**, № 285.

[102] **ISM V**, № 125.

[103] **Popescu 1976**, № 268.

[104] **Рашев 1982б**, 23-27.

[105] **Sarnowski 1985**, p. 118, 124-126.

[106] CIL, III, 6159 (= 7494); **Popescu 1976**, № 233.

[107] **Pârvan 1916**, 701-702.

[108] **Popescu 1976**, № 113.

[109] **Barnea 1960**, p. 363 sqq.

[110] **Popescu 1976**, № 235.

Последният паметник, който може да бъде причислен към групата на тегуларните епиграфски свидетелства за укрепителното строителство в провинция Скития, произхожда отново от Истрия. Става дума за прецизно изпълнен латински надпис върху тухла, от която понастоящем са запазени само фрагменти[112]. Надписът е съдържал развитата титулатура на император Анастасий I и вероятно е имал строителен характер. Издателят го свързва с археологически засвидетелстваната голяма строителна активност в Истрия в края на V и в началото на VI в. Състоянието на паметника не дава възможност за обвързването му с конкретен строеж, а данни за точното му местонамиране липсват.

Макар да няма отношение към укрепителната инфраструктура на самия обект, един от типовете печати на император Анастасий I от Диногеция заслужава коментар от гледна точка на укрепителната система на провинция Скития въобще. Имам предвид типа, споменаващ редом с императорското име и титулатура и топонима Алтина[113]. Същият е засвидетелстван и от Прокопий като име на едно от тракийските укрепления (*leipomena*) в Скития и Втора Мизия, обновени от император Юстиниан I[114]. Често предполаганата идентичност на топонимите Алтина и Алтинум (във Втора Мизия според *Notitia Dignitatum*[115] и Прокопий[116]) в никакъв случай не може да се счита за несъмнена. Съществуването под тези имена на две различни укрепления е не само възможно, но и много вероятно. Като се има предвид, че и двата извора споменаващи Алтина – Прокопий и тухлените печати от Диногеция – датират от VI в., не е изключено в случая да става дума за някакво ново укрепление, издигнато едва към края на V или в началото на VI в. Що се отнася до неговото евентуално местоположение и провинциална принадлежност, въпросът трябва да се признае за твърде неясен и неразрешим на този етап[117].

---

[111] **Popescu 1976**, № 234.

[112] **Popescu 1976**, № 112.

[113] **Popescu 1976**, № 246 (a).

[114] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[115] **Not. Dign.** Or., XL, 28 (ed. Seek).

[116] **Proc.** Ae aed. IV, 7, 9 (ed. Dewing).

[117] Подробно по засегнатите тук проблеми вж.: **Torbatov 2000b**, 72-73.

3. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ

Като се има предвид често констатираната тенденциозвост на писмените сведения, а понякога – и на епиграфския материал, най-обективен източник на информация за укрепителната система на провинция Скития се явяват данните от археологическите проучвания. Освен с обективност, те се отличават с несравнимо по-голямата си изчерпателност и разнопосочност. Според начина на придобиването им, археологическите данни могат да се обособят в три групи: от археологически разкопки, от теренни проучвания и от аерофотографски изследвания. Начинът на придобиване в значителна степен определя и качествените и количествени показатели на информацията.

А. ДАННИ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ

Археологическите разкопки са несъмнено най-изобилният и достоверен източник на информация за укрепителната система на провинция Скития. Те се явяват важен и сигурен коректив на писмените и епиграфски свидетелства, като предоставят конкретни данни за хронологията, стратиграфията, строителната технология и конструктивните особености на отделните укрепления.

Археологическото изследване на късноантичната фортификация на територията на провинция Скития датира още от втората половина на XIX в. Първият частично проучен обект е източната крепост на Трезмис (Трезмис-Изток), която се идентифицира понастоящем с лагера на legio II Herculia. Интересът бил провокиран от извлечените от руините на крепостната стена антични надписи. Започнали през 1864 г. и ръководени отначало от френски специалисти (Енгелхардт, Г. Буасие, А. Бодри, Е. Дежарден), разкопките на Трезмис-Изток имали подчертан характер на “лов” за епиграфски паметници. Те продължават и през последните две десетилетия на XIX в. под ръководството на Гр. Точилеску[1]. Същият поставя в 1891 г. началото на продължаващите (с известни прекъсвания) и до днес археологически проучвания в Тропеум Траяни[2], а през 1900-1902 г. предприема разкопки и в Аксиополис[3]. И в двата центъра укрепителните съоръжения се явяват един от основните обекти на проучване. Трите археологически кампании, осъществени в периода 1911–1913 г. под ръководството на В. Първан в Улметум, довеждат до цялостно разкриване на укрепителната му система[4]. С името на В. Първан е свързано и началото в 1914 г. на археологическите проучвания в Истрия, придобили впоследствие системен характер и продължаващи и понастоящем[5]. До към 1943 г. напълно разчистена е западната крепостна стена на късноантичния град, а частично проучени са и други сектори от укрепителната система. Някъде в периода 1913-1915 г. екип от румънски археолози под ръководството на Дж. Матеску провежда разкопки на укрепителните съоръжения на Залдапа, но за извършената работа напълно липсва документация[6]. Неизвестни са и резултатите от проучванията на Ал. Цигара-Самуркаш в укрепения център (от VI в.?) край Плопени[7]. Новото строителство в Констанца през 1914 г. провокира провеждането на спасителни археологически разкопки, в резултат на които е проучен и един сектор от късноантичната крепостна стена на Томи[8]. Предприетите през 1915 г. от Д. Теодореску разкопки в късноантичното градище край Голеш частично разкриват неговата укрепителна система[9]. В резултат от започналите от 20-те години на XX в. насетне мащабни и системни археологически проучвания в редица антични центрове на територията на Северна Добруджа, науката се сдоби с изобилни и ценни сведения както за историческата им съдба през късната античност въобще, така конкретно и за вида и хронологията на техните укрепителни съоръжения. В много от тези центрове разкопките периодично са били подновявани под друго научно ръководство в по-късно време, като на места продължават и понастоящем: Капидава, Калатис, Аргамум, Диногеция, Карсиум[10]. Пак през този период са били предприети и единствените досега проучвания на укрепителната система на Трезмис-Запад[11] и на Арубиум[12], но за резултатите липсват сведения.

---

[1] **Simion 1977-78**, 153-154.

[2] **Barnea et al. 1979**, p. 15 sqq.

[3] **Tocilescu 1903**, p. 354 sqq.

От 50-те години насам, във връзка с реализирането на различни научни проекти и дългосрочни изследователски програми, както и в рамките на спасителни интервенции, предизвикани от застрашителното състояние на останките или от нуждите на съвременното строителство, обект на проучване стават и множество други късноантични укрепени обекти на територията на провинция Скития: Новиодунум, Егисус, Сацидава, Нуфъру, Халмирис, Овидиу,

---

[4] **Pârvan 1912**; **Pârvan 1913–14b**; **Pârvan 1915a**.

[5] **Condurachi 1954**, p. 3 sqq.

[6] **Vulpe 1938**, p. 336.

[7] **Ibidem**, loc. cit.

[8] **Pârvan 1915b**, p. 416 sqq.

[9] **Teodorescu 1915**, p. 205 sqq.

[10] Кратки бележки върху историята на археологическите проучвания в тези центрове в: **Gajewska 1974**, 149–152; **Coja 1972**, p. 33; **Zahariade 1996**, p. 223 sqq.

[11] **Simion 1977–78**, p. 154.

[12] **Gajewska 1974**, p. 147.

Бабадаг-Топрайкьой, Дунавъцу де Сус, Дунавъцу де Жос, Ракелу[13], Кария/Карея, Камен бряг-I, Русалка, Тириса/Акре, Бизоне, Дионисополис, Балчик-"Хоризонт", Одърци, Дебрене[14].

По напълно обясними причини, общ белег на ранните археологически проучвания на укрепителната система в провинция Скития е липсата на ясна научна методология и на прецизна система за регистрация на теренните констатации. Поради това, много често укрепителните съоръжения на проучваните центрове са разглеждани сами за себе си, без да бъдат поставени в съответния археологически контекст. Неотчитането на конкретните стратиграфски указания неизбежно рефлектира върху точността на предложените хронологически определения, които понякога имат твърде относителни стойности, почиващи повече или по-малко на общотеоретически или съображения от конструктивно-строително естество.

При по-новите проучвания отбелязаните слабости са в значителна степен отстранени. Усъвършенстването на методиката на археологическите разкопки и на способите за регистрация и хронологическа интерпретация на подемния археологически материал дават възможност за много по-прецизна датировка на паметниците на укрепителното строителство. В светлината на тези постижения в археологическото дирене са предприети немалко опити за преоценка на по-стари постановки, свързани било с изграждането и функционирането на укрепителната система на провинция Скития като цяло или на отделни нейни звена[15]. Въпреки многото положителни моменти в публикациите от този род, те не трябва, според мен, да се приемат безрезервно. Освен че предлаганата реинтерпретация често се базира на предварително формулирана теза, която впоследствие се "доказва" чрез селекция на подходящи аргументи, бих искал да коментирам още няколко твърде проблематични положения. На първо място, прави впечатление подчертаният стремеж към унификация на стратиграфската картина на макрорегионално, а дори – и на провинциално ниво. В духа на тази тенденция, конкретни наблюдения, отнасящи се до сектор (или сектори) от сондажно проучван обект излишно се абсолютизират и се представят за меродавни. Без ни най-малко да отричам възможността за една обща периодизация на историята на провинция Скития въз основа на археологическите данни, считам посочения по-горе подход за порочен и неправилен от методологическа гледна точка. Въпреки немалкото сходни черти и хронологически параметри, всеки център води свой собствен живот и има своя съдба. Амбицията непременно да се представи даден археологически обект като детайлно структуриран "еталон" на провинциалната история значително надценява датировъчните способности на археологическия материал и спекулира с неизяснеността на отделни факти по места. Нещо повече, като се имат предвид нерядко допусканите грешки в интерпретацията на стратиграфски профили и теренни ситуации[16], това крие в себе си реална опасност от мултиплициране на грешките.

---

[13] **Ibidem**, p. 152 sqq.; **Zahariade 1996**, p. 223 sqq.

[14] Върху историята на археологическите проучвания в частта от провинция Скития, попадаща в днешните граници на България, няма обзорни материали. Подробна библиографска справка за всеки от обектите ще бъде приведена при тяхното представяне по-долу в изложението (**Глава II**).

[15] **Petre 1963**; **Suceveanu 1969**; **Scorpan 1980**.

Б. ДАННИ ОТ ТЕРЕННИ ПРОУЧВАНИЯ

Макар да отстъпват по качество на придобитите чрез археологически разкопки данни, данните от теренни проучвания са понастоящем единственият източник на информация за около 2/3 от късноантичните укрепления на територията на провинция Скития. В голямата си част, сведенията от тази група са съвременни на началния етап в археологическото изследване на земите между Дунава и Черно море и датират от края на XIX и първите десетилетия на XX в. Като се имат предвид неточностите в намиращия се тогава в употреба картографски материал и твърде примитивния характер на използуваните технически средства, някои от снетите в хода на тези проучвания планове поразяват със своята прецизност и следва да се отчетат като забележителни постижения. Стойността на събраните и документирани сведения често е уникална, тъй като с течение на времето част от описаните укрепления се оказаха безвъзвратно изгубени за науката, поради значителното им обезличаване или тотално унищожение в резултат от природни въздействия или антропогенна дейност.

Първото теренно проучване на укрепени обекти в провинция Скития е осъществено от Е. Дежарден по най-долното течение на р. Дунав през 1867 г.[17] В края на XIX и през първите десетилетия на XX в. проучванията от този род придобиват систематичен характер и са свързани с имената на много учени: К. Иречек[18], П. Полоник, К. Шкорпил, К. Моисил[19], В. Първан[20], К. Шухардт[21], Р. Вулпе[22]. Не трябва да се пренебрегват и сведенията, откривани в някои краеведчески изследвания от същата епоха[23]. С най-голям принос за изучаване на укрепителната система на провинция Скития са безусловно теренните обхождания на П. Полоник и К. Шкорпил.

---

[16] **Diaconu 1980a**; **Diaconu 1980b**.

[17] **Desjardins 1868**.

[18] **Иречек 1974**.

[19] **Moisil 1909**; **Moisil 1910**; **Moisil 1911**.

[20] **Pârvan 1912**, p. 575 sqq.

[21] **Schuchardt 1918**.

[22] **Vulpe 1935**; **Vulpe 1938**, *passim*.

[23] **Стоянов 1899**; **В-ев 1901**; **Ionescu-Dobrogeanu 1904**.

П. Полоник публикува само своите наблюдения, свързани с укрепленията по десния дунавски бряг[24]. Обобщението на резултатите от неговите изследвания по черноморския бряг и във вътрешността на дн. Добруджа е запазено в ръкопис, съхраняван в библиотеката на Румънската академия на науките[25]. За голяма част от постановките, развити от Гр. Точилеску в труда му за археологическите проучвания в Румъния[26], се допуска, че са базирани в значителна степен на теренните наблюдения на П. Полоник.

В няколко публикации, К. Шкорпил се спира по-бегло или по-обстойно на редица укрепени обекти, които териториално се отнасят към провинция Скития[27]. Верен на своя почерк, той рядко прибягва до хронологически атрибуции, като обикновено се задоволява със споменаване на произхождащите от съответното място по-характерни археологически материали и монети. Множество други сведения за укрепени обекти в занимаващия ни район се откриват в неговия личен архив[28]. Част от тях са несистематизирани, но други са сглобени в тематично издържани и относително завършени ръкописи. В тези бележки се съдържа високостойностна и често уникална информация, която досега не е била привличана за нуждите на научното дирене и е практически неизвестна дори за много от специалистите. При все това, сред сведенията касаещи един и същ обект нерядко се откриват чувствителни различия, а понякога – дори и взаимноизключващи се противоречия. Приведената констатация наложи внимателен и всестранен анализ, съпоставка с резултатите от новите проучвания и открития в района и обстойна теренна проверка на Шкорпиловите данни[29]. В резултат на предприетите в тази насока усилия, те бяха задоволително уточнени, допълнени и частично коригирани и ще бъдат използвани за целите на настоящото изследване.

Интересни данни за укрепените обекти в югоизточните покрайнини на провинция Скития са регистрирани в хода на предприетата от Варненския археологически музей през 1958-1960 г. експедиция по поречието на р. Батовска[30]. Те се явяват важно допълнение и своеобразен коректив за част от сведенията на К. Шкорпил.

---

[24] **Polonic 1935**.

[25] Този ръкопис често се цитира в: **Gajewska 1974**.

[26] **Tocilescu 1900**.

[27] **Шкорпил 1905а**; **Шкорпил 1905б**; **Шкорпил 1917**; **Шкорпил 1940**; **Шкорпил/Шкорпил 1912**; **Първи годишен отчет – Варна**.

[28] Личният архив на К. Шкорпил се съхранява в Научния архив на Българската академия на науките: **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1.

[29] Тази работа бе проведена от автора в периода 1993-1996 г.

[30] **Мирчев/Димитров 1958-60**.

Редица приносни моменти в изучаването на късноантичната фортификация на територията на провинция Скития се съдържат и в по-новите публикувани или непубликувани бележки във връзка с теренни обхождания, предприети от Цв. Дремсизова[31], Л. Бобчева[32], Х. Гайевска[33], В. Боронянц[34], Ив. Захариев[35] и Ст. Лисицов[36].

В. ДАННИ ОТ АЕРОФОТОГРАФСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Интензивните аерофотографски изследвания на археологически обекти на територията на провинция Скития през 70-те и 80-те години на нашия век допринесоха извънредно много за изясняване топографията и планиметрията на укрепителната система на редица късноантични центрове: Трезмис[37], Новиодунум[38], Истрия[39], Халмирис[40], Ибида[41], Сацидава[42]. Наред с това, събрани бяха данни, удостоверяващи по-стари сведения, които се подлагаха на съмнение поради отсъствието на теренно потвърждение (Траян)[43]. Като особен принос трябва да се изтъкне откриването и документирането от въздуха на укрепени обекти, чието съществуване макар и да се предполагаше, за него липсваха каквито и да било свидетелства (Енисала-I и Енисала-II)[44] . Относно същността и хронологията на още няколко обекта, идентифицирани на аерофотоснимки и предположително определени като укрепления[45], все още няма компетентно археологическо заключение.

Предвид присъщите на метода недостатъци, изразяващи се в силна зависимост на интерпретацията от състоянието на останките, гео-метеорологическите условия и качеството на заснетия материал, възможностите на аерофотографските изследвания не бива да се надценяват, а данните от тях – да се абсолютизират. Системните археологически проучвания в Халмирис, например, установиха редица неточности в изработения въз основа на аерофотоснимки план на укрепителната система на обекта[46]. При все това, данните от аерофотографските изследвания не трябва в никакъв случай да се омаловажават: те са изключително ценен източник на информация и важен коректив за придобитите чрез теренни обхождания и наземни измервания сведения за античната фортификация и пътна мрежа. Въпреки възможните грешки в детайлите, изработените въз основа на аерофотоснимки планове на укрепени обекти пресъздават с много голяма точност общата конфигурация на трасето на крепостните стени и разположението (а понякога – и формата!) на кулите по тях.

---

[31] **Дремсизова 1966**.
[32] **Бобчева б.г.**
[33] **Gajewska 1974**.
[34] **Boroneanţ 1977**.
[35] **Захариев 1982-83**.
[36] **Лисицов 1985**.
[37] **Ştefan 1971**.
[38] **Ştefan 1973**.
[39] **Ştefan 1974b**; **Ştefan 1975**; **Ştefan 1976**.
[40] **Ştefan 1984**.
[41] **Ştefan 1977b**.
[42] **Florescu 1986**, p. 173, n. 10.
[43] **Ştefan 1974a**, 107-108.
[44] **Ştefan 1977a**; **Ştefan 1977c**.
[45] **Rada et al. 1988**.

Перспективни и планови аерофотоснимки активно са използвани и в настоящото изследване за уточняване на различни въпроси, свързани с укрепителната система на Залдапа, Тимум и намиращия се в непосредствена близост до него ранновизантийски кастел ("Буюк кале")[47].

---

[46] **Zahariade 1996**, p. 231.

[47] Вж. **Глава II**.

ГЛАВА II

Компонентите на системата

1. ФУНКЦИОНАЛНО И ТИПОЛОГИЧЕСКО СЪДЪРЖАНИЕ НА КЪСНОАНТИЧНАТА ФОРТИФИКАЦИОННА ТЕРМИНОЛОГИЯ

В късноантичните писмени и епиграфски извори е засвидетелствувано голямо разнообразие от латински и гръцки термини, с които се означават укрепени обекти[1]. Анализът и сравнението на отделните споменавания показват, че по това време термините не притежават ясна типологическа и функционална определеност, което често води до тяхното смесване и безразборна употреба. Освен от липсата на официална стандартизация, терминологичният хаос допълнително се задълбочава от подчертания стремеж на късноантичните автори към “елегантен изказ”[2], поради което често в едно и също съчинение, един и същ обект е означаван с различни, понякога противоречиви определения[3].

---

[1] В малко по-разширен вид въпросите на късноантичната фортификационна терминология са коментирани в: **Торбатов 2000 б**.

[2] **Kennedy/Riley 1990**, p. 20.

[3] **Ravegnani 1982**, p. 273; **Schreiner 1986**, S. 26 sqq.

Една от причините за констатираните неясноти следва да се отдаде на факта, че още от епохата на Римската република фортификационната терминология започва масово да прониква в селищната номенклатура. Често и повсеместно споменаваните през епохата на принципата в африканските провинции на Римската империя *castella*, *turres* и *pyrgoi*, например, по-рано се приемаха за укрепени аграрни селища на автохтонното население[4]. Според по-новите проучвания, обаче, в мнозинството от случаите се касае за неукрепени форми на поселищен живот[5].

Процесът на сближаване на фортификационната и селищна терминология забележимо се задълбочава откъм края на IV в. насетне, за да се достигне през VI в. до почти пълна унификация на категориите. Причина за това са съществените промени в поселищната структура, настъпили в резултат от упадъка на римската военна мощ и военно-политическите и икономически сътресения на империята през късната античност. В законодателството на император Юстиниан I вече не се прави разлика между *castrum* и *civitas*, като по този начин се назовават центровете на административни райони. Пак там, с термина *castellum* се означават по-малки селища с градски облик, които обаче не притежавали *ius civitatis* и се намирали в подчинено административно положение спрямо някой град[6]. В трактата си "За строежите" Прокопий отбелязва и конкретни примери за трансформацията на кастели в градове, в резултат на извършените в тях възстановителни и благоустройствени работи[7]. Според справедливата забележка на някои учени, процесът на сливане на цивилните и военни форми на поселищен живот понякога взимал и обратна посока, като западането на обществения живот и нарастващата несигурност често извеждали на преден план защитните, а не административно-стопанските функции на отделни градски центрове[8]. Теорията и практиката от VI в. намира красноречив израз в обясненията на Изидор от Севиля, който степенува селищните форми според тяхната големина и значимост както следва: *castrum-castellum-burgus*[9]. Като основна същностна характеристика на града по това време същият автор изтъква наличието на укрепителни съоръжения: "*...nam urbs ipsa moenia sunt*"[10].

Предвид изтъкнатите дотук факти, проследени във времето, различията в означаването на типологическата същност на дадено укрепено място могат да се приемат поне отчасти като отражение на обективни етапи в процеса на неговото вътрешно развитие. При все това, към употребената в късноантичните писмени извори и епиграфски паметници фортификационна терминология следва да се подхожда много внимателно, като се държи ясна сметка за качеството на изворите и при всеки възможен случай се търси съпоставка с археологическите реалности.

---

[4] **Abbot/Johnson 1926**, 12-13.

[5] **Whittaker 1978**, p. 352 sqq.

[6] **Claude 1969**, S. 195 sqq., 220; **Popescu 1975**, S. 173 sqq.; **Ravegnani 1982**, p. 272 sqq.; напоследък по тези проблеми: **Zahariade 1997a**, p. 9 sqq.

[7] **Proc.** De aed. II, 6, 3; II, 6, 12; V, 4, 15-18 (ed. Dewing).

[8] **Курбатов 1971**, с. 60 сл.; **Ravegnani 1982**, p. 280 sqq.

[9] **Isid. Hisp.** Etym. IX, 2, 99; XV, 2, 7; XV, 2, 11; XV, 2, 13 (ed. Lindsay).

[10] **Ibidem**, XV, 2, 2.

Радикалните промени в държавната военно-политическа доктрина и военна организация на Римската империя, а също и развитието на военната техника, налагат забележим отпечатък върху укрепителното строителство през късноантичната епоха. Той намира израз както в топографията и конструктивните особености на укрепленията, така и в техните размери и вътрешна планировка. За разлика от епохата на принципата, когато във военното строителство господстват общо-взето стриктно следвани канони, в изграждането на военните лагери през късната античност значително по-рядко се открива прилагането на типови планови решения. При това, в мнозинството от тези случаи се наблюдава подчертана географско-административна групираност и хронологически паралелизъм, което дава основание да се говори за обособени регионални или микрорегионални военно-строителни програми, чието иницииране и/или осъществяване може и следва да се постави във връзка с дейността на конкретни високопоставени държавни служители и техните инженерно-технически екипи. Въз основа на статистически анализи се правят опити да се изведе зависимост между площта на даден военен лагер и числеността на неговия гарнизон. Постулираното и често репродуцирано съотношение от около 300 души на един акър площ (ок. 4 дка) [11], обаче, не съответствува на историко-археологическите данни нито за епохата на принципата, нито за по-късно време. Макар в научната книжнина все още нерядко да се твърди, че поне до към края на Първата тетрархия военните подразделения са запазили числеността си от предходния период, анализът на папирологични документи от провинция Тебаида (явяващи се автентични "разплащателни ведомости"!) свидетелствува за драстично намаляване на техния човешки ефектив вече във времето на Диоклетиан. Така например, числеността на алите се определя на около 120, а на кохортите – на около 160 души[12]. Без да излагам и коментирам дискусията върху големината на късноримския легион[13], ще се задоволя само да посоча, че според археологическите проучвания от 1980-1982 г. на изградения вероятно в самото начало на IV в. легионен лагер Беторус в провинция Арабия (El-Lejjun в дн. Йордания), числеността на настанения там *legio IV*

---

[11] **Collingwood/Richmond 1969**, p. 11; **Hanson/Campbell 1986**, p. 87 (note 78).

[12] **Duncan-Jones 1978**, p. 541 sqq.

[13] Изказаните досега мнения са твърде противоречиви, а литературата по въпроса – изобилна, вж. напр.: **Mommsen 1889**; **Grosse 1920**; **Nischer 1923**; **Parker 1933**; **Berchem 1952**; **Varady 1961**; **Jones 1964**; **Hoffmann 1969**.

Martia[14] бе определена на около 1000–1500 души[15]. По-късно, въз основа на резултатите от археологическата кампания от 1985 г. бе изказано предположението, че първоначално лагерът е бил предназначен за около 2000 души, но към края на IV в. гарнизонът му е бил намален наполовина[16]. Що се отнася до сигурно идентифицираните лагери на помощни части в същия регион, техните скромни размери – дори на места да се допусне и двуетажна планировка на казармените помещения – се намират в пълно съответствие с приведените по-горе данни относно редуцираната численост на войсковите подразделения от края на III в. насетне[17]. Конструктивно-функционалният анализ на по-малките военни и/или военно-полицейски укрепления (*burgi*, *centenaria*) позволява гарнизонът им да се определи на около 30–50 души[18]. За самостоятелните наблюдателно-сигнални кули (*turres*, *speculae*) се приема, че те са били обслужвани от по около едно отделение войници (1 *contubernium* = 8 души)[19] или от военнозадължено население вероятно със същата численост.

Многообразието от термини при означаване на различните укрепени обекти в къснoантичните извори неизбежно налага предприемането на опит за изясняване (доколкото е възможно!) на типологическата им същност и за определяне на някакви критерии при тяхната по-нататъшна употреба в настоящата работа.

А. ЛАТИНСКИ ТЕРМИНИ

CASTRA. Стандартният термин за означаване на римския военен лагер е *castra*[20]. Класическите описания на Полибий[21], Хигин[22] и Вегеций[23] за неговото устройство се отнасят до големи маршеви лагери, предназначени за настаняването на цял експедиционен корпус, състоящ се от по няколко военни единици с различен ранг (легиони и помощни части). Изворите обикновено разграничават маршевите (*castra aestiva/aestivalia*) от базовите лагери (*castra stativa*; *hiberna*). В съвременната научна книжнина е прието с термина да се означават легионните лагери, но поне за късноантичната епоха това несъмнено е условно: у ритора Евмений например (творил в края на III и началото на IV в.), лагерите на помощните части по римските граници са изрично назовани "*castra*"[24]. От анализираните в предходната глава късноантични писмени сведения може да се изведе, че терминът се е употребявал по отношение на по-големите и здраво укрепени военни бази, независимо от вида на настанения в тях контингент[25]. В един коментиран вече посветителен надпис от 322-323 г. от провинция Скития, като "*castra*" е означено укреплението Салсовия[26], съставът на чийто гарнизон по това време (*vexillatio Salsoviensis*) не е ясен. По-късно на същото място лагерувала помощна част – *milites quinti Constantiani*[27]. За един castra stativa някъде недалеч от дунавския бряг на провинция Скития споменава и Амиан Марцелин: лагерът бил изграден за нуждите на действуващия експедиционен корпус по време на кампанията от 368 г. на император Валенс срещу готите[28]. Като красноречиви свидетелства за деградацията на понятието castra могат да се приведат немалко примери. Два от тях датират още от самото начало на късната античност и са твърде показателни със своята противоречивост. Така например, като *castra* в надпис от 293-303 г. [29] е означен новоизграденият военен лагер в Палмира, в който бил настанен *legio I Illyricorum*. Макар крепостните му стени да включвали и значителни неизползвани пространства, не могат да не се отбележат значителните му пропорции: размери около 290/250 м и площ около 8 ха[30]. Същевременно, в запазен *in situ* надпис от 293-305 г.[31], укреплението[32] Mobeni в провинция Арабия (Qasr Bshir в дн. Йордания) е обозначено като *castra praetorii*, въпреки скромните си размери от около 56 x 56 м[33]. Не по-малко инструктивни са и три примера от провинция Първа Мизия: докато базовият лагер на *legio VII Claudia* (Виминациум) е означен в *Notitia Dignitatum* като *castellum*[34], отбелязаните от същия документ като седалища на помощни войскови части укрепления Пинкум и Маргум[35] (от тях Пинкум изрично определен като *castellum*[36]) са епиграфски засвидетелствувани през IV в. и като *castra*[37].

---

[14] Предполага се, че този легион е бил създаден в 293 г.: **Hoffmann 1969**, T. II, Anm. 589.

[15] **Parker 1986b**, p. 63, 137.

[16] **Parker 1986a**, p. 644.

[17] **Ibidem**, 643-644.

[18] **Lander 1984**, p. 188; **Gichon 1989**, p. 121 sqq.

[19] **Gichon 1974**, p. 530.

[20] **Domaszewski 1900**, Col. 1762 sqq.; **Иванов 1973б**, с. 5 сл.

[21] **Polyb.** Hist. VI, 27-32 (ed. Böttner-Wobst).

[22] **Hygin. Grom.** De munit. castr. 1-45 (ed. Lachman).

[23] **Veget.** Epit. rei milit. I, 21-25; III, 8 (ed. Lang).

---

[24] **Eumen.** Paneg. Lat. IV, 18 (ed. Bährens).

[25] Вж. анализа на писмените сведения в: **Глава I. 1**.

[26] **Popescu 1976**, № 271.

[27] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 26 (ed. Seeck).

[28] **Amm. Marcell.** Rer. gest. XXVII, 5, 5 (ed. Clark).

[29] CIL, III, 133.

[30] **Gawlikowski 1974**, p. 231 sqq.; **Fellman 1976**, p. 173 sqq.; **Kennedy/Riley 1990**, 135-137.

[31] CIL, III, 14149.

[32] Предложена е и интерпретация, според която в случая става дума за укрепена крайпътна резиденция: **Isaac 1990**, 172-173.

[33] **Parker 1986b**, 53-55; **Kennedy/Riley 1990**, 176-178.

[34] **Not. Dign.** Or. XLI, 7 (ed. Seeck).

[35] **Ibidem**, 12; 18; 24; 39.

[36] **Ibidem**, 4.

[37] Вж.: **Zahariade 1997a**, p. 9 (note 4).

CASTRUM. Терминът представлява *singularis* от *castra* и според нарочните изследвания се среща много рядко в класическия латински език, като множинството от примерите се отнасят до селищни имена[38]. Може да се интерпретира като по-малко от *castra* укрепление. На места в къснoантичните извори е употребен като синоним на *castellum*[39]. Някои съвременни автори условно използуват термина за означаване на лагерите на помощните части през епохата на Принципата[40]. Един надпис с непрецизирана датировка в IV в.[41] назовава castrum издигнатото за осигуряване на пътната безопасност укрепление Khan el-Abyad в Сирия, което по планова схема представлява класически *quadriburgium* с размери 45,6 х 45,6 м[42]. Още по-парадоксално е свидетелството на един строителен надпис от времето на император Тиберий II Константин от Северна Африка, в който със същия термин е означено укреплението Ain el-Ksar в дн. Алжир, въпреки незначителните му размери от 18 х 18 м[43]. Смисълът на термина *castrum* от гледна точка на късноантичната поселищна номенклатура отчасти бе вече коментиран. Изидор от Севиля го свързва по значение с *oppidum* и изтъква като негов характерен външен белег разположението върху възвишение[44]. Терминът не е литературно или епиграфски засвидетелствуван на територията на провинция Скития.

CASTELLUM. Според изричното свидетелство на Вегеций[45], а по-късно и на Изидор от Севиля[46], *castellum* се явява умалително от *castra*. Терминът се използува в изворите по отношение на всякакъв вид военни укрепления с по-малки размери[47]. В съвременната научна книжнина той е възприет като стандартно означение на лагерите на помощните части. Седем от укрепленията по дунавския бряг на провинция Скития са поименно регистрирани в *Notitia Dignitatum* като *castella*: Флавиана, Капидава, Берое, Циус, Арубиум, Егисус и Таламониум (= Халмирис)[48]. Във връзка с описанието на бунта на Виталиан, като *castellum* е споменат и Акре[49], но в случая не е ясно дали терминът следва да се разбира във военен или в цивилен контекст. По-вероятна изглежда втората възможност, тъй като само няколко години по-късно – в самото начало на управлението на император Юстиниан I — Акре е сигурно засвидетелстван у Хиерокъл като един от 15-те града на провинция Скития[50]. Никак не е изключено и тук – подобно на цитираните по-горе примери у Прокопий[51] — да имаме работа с издигане в статут на дадено населено място, в резултат от предприемането на по-крупни строително-благоустройствени инициативи.

---

[38] **Rivet 1976**, p. 134.

[39] **Ravegnani 1982**, p. 273.

[40] **Kennedy/Riley 1990**, p. 20.

[41] IGLS, V, 2704.

[42] **Poidebard 1934**, p. 49; Pl. XXXIX.

[43] **Pringle 1981**, p. 179.

[44] **Isid. Hisp.** Etym. XV, 2, 13 (ed. Lindsay).

[45] **Veget.** Epit. rei milit. III, 8 (ed. Lang).

[46] **Isid. Hisp.** Etym. XV, 2, 13 (ed. Lindsay).

[47] **Kubitschek 1900**, Col. 1754.

[48] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 2-10 (ed. Seeck).

[49] **Marc. Com.** Chron. ad a. 515 (ed. Berolini).

PRAESIDIUM. Макар и широко засвидетелстван в античната и късноантична писмена и епиграфска традиция, терминът *praesidium* остава един от най-неясните в същностен аспект. Част от изследвачите го разглеждат като смислов еквивалент на “военен лагер” въобще, но не толкова по отношение на самата постройка, а по скоро – на настанения в нея гарнизон[52]. Според други, *praesidium* се явява синоним на *castellum*[53]. Строителен надпис от 185 г. от Панония съобщава за изграждането по дунавската граница на провинцията на *praesidia* и *burgi* с цел да се спре проникването в империята на банди от грабители (*latrunculi*) [54]. Множеството от достигналите до нас писмени и епиграфски сведения показват, обаче, че под термина следва да се подразбират преди всичко укрепления, предназначени за вътрешна сигурност. Особено полезна информация се съдържа в синхронните надписи от средата на II в. от провинция Тракия, в които се говори за изграждането на голям брой *praesidia*, *burgi* и *phruri* в различни райони (*regiones*) от градските територии на Сердика, Августа Траяна, Марцианополис, Деултум и Бизия[55]. Опитът да се интерпретират тези укрепления като звена от една дублираща дунавската граница линейна отбранителна система[56] решително се отхвърля в съвременната научна книжнина. Понастоящем те се разглеждат като укрепителни постройки с изявени полицейски функции, целящи поддържане на вътрешния ред и активно подпомагане на държавния административно-финансов апарат[57]. Особено се изтъква тясната им връзка с пътната система, за което има красноречиви свидетелства от други части на Римската империя[58]. Охранителната служба в бургите и фруриите е била поверена на малочислени контингенти от отбиващо военна повинност местно цивилно население, известно в изворите под наименованието *burgarii*[59]. Регистрираният в надписите от Тракия незначителен брой на президиите по сравнение с този на полицейските укрепления от гореспоменатите два типа издава тяхното по-особено положение в системата за провинциална вътрешна сигурност. Освен значително по-големи размери, за тях основателно може да се предполага, че са били ситуирани в най-важните от стратегическа гледна точка места, а гарнизоните им са били достатъчно многочислени и боеспособни и съставени най-вероятно от кадрови военнослужещи. В тази връзка следва да се отбележи, че военният център Монтана в провинция Долна Мизия – създаден за контрол и охрана на интензивния добив на благородни метали в района – е изрично определен в един надпис от 134 г.[60] като *praesidium*, а негов гарнизон по това време е съставлявала *cohors I Claudia Sugambrorum veterana equitata*[61]. Твърде показателно е също така, че едно крайпътно укрепление в провинция Арабия (Khirbet el-Khalde в дн. Йордания), изградено в III-IV в. и представляващо класически quadriburgium с размери 54 x 33 м, е носило името Praesidium, а според *Notitia Dignitatum* в него е лагерувала кохорта[62]. За изграждането на президии по дунавския бряг на провинция Втора Мизия става дума в три идентични по съдържание надписа от самия край на III в., открити в миналото в Русе, Тутракан и Силистра[63]. В научната книжнина те традиционно се свързват с укрепленията Сексагинта Приста, Трансмариска и Дуросторум, за които е археологически установено, че приблизително по това време (към края на III или в началото на IV в.) те действително са били цялостно преизградени[64]. Още един надпис с много подобен текст и приблизително същата датировка е бил открит и при проучването на укреплението край Donje Butorke в провинция Първа Мизия[65]. Той, обаче, не се отнася към разкрития там квадрибургиум, който е бил издигнат едва през VI в., а произхожда от руините на съществувалото на същото място по-ранно укрепление с приблизително квадратна форма и размери 19 x 18,5 м[66]. Макар и назовано в надписа

---

[50] **Hierocl.** Synecd. 637, 3 (ed. Parthey).

[51] Вж. по-горе, бел. 9.

[52] **Fabricius 1926**, Col. 576.

[53] **Baatz 1975**, S. 24.

[54] CIL, III, 3385.

[55] **Бешевлиев 1952**, 33-36; **Буюклиев/Гетов 1964**, 29-30; **Мярчев 1961**, 15-16; **Кацаров 1926-27**, 107-112; **Velkov 1978**, S. 176 (Anm. 18).

[56] **Mihailov 1961**, p. 5 sqq.

[57] **Forni 1974**, p. 124 sqq.

[58] **Isaac 1986**, 390-391; **Isaac 1990**, 174-183.

---

[59] CIL, III, 13796; IGLR, 172; IGBulg. III, 1690; **Cod. Theod.** VII, 14 (ed. Mommsen – Meyer); **Popescu 1976**, № 172.

[60] Ann. Ep., 1927, № 95.

[61] За военната история на Монтана вж.: **Велков 1970**, с. 105 сл.; **Rankov 1985**, p. 40 sqq.

[62] **Parker 1986b**, 108–109.

[63] **Kolendo 1966**, p. 139 sqq.

[64] Обзор на резултатите от последните проучвания на тези обекти в: **Ivanov 1996**, S. 161 sqq.

[65] Надписите се намират във връзка с мащабната военно-строителна кампания, реализирана по дунавския бряг по време на Първата тетрархия: **Sarnowski 1988**, s. 125 sqq.; **Sarnowski 1990**, S. 855 sqq.

[66] **Petrović 1977**, 263-264; **Цермановић-Кузмановић 1977–78**, с. 127 сл.

praesidium, въпросното укрепление следва уверено да се определи като *burgus* въз основа на класическите му за типа конструктивни характеристики[67]. При това положение, идентификацията на президиите от другите три надписа с кастелите Сексагинта Приста и Трансмариска и новоизградения кастел край легионния лагер Дуросторум изглежда повече от проблематична. По всяка вероятност и там епиграфските свидетелства следва да се отнесат към все още неразкрити на терена спомагателни военни укрепления, типологически и пропорционално съизмерими с това при Donje Butorke. Предложената хипотеза изглежда още по-правдоподобна, ако се вземе предвид и един пример от територията на провинция Скития: от руините на античното и ранносредновековно селище край Сеймени произхожда фрагмент от монументален строителен надпис от 293–305 г., за който се допуска, че е свързан с издигането на някакъв военен обект[68]. В по-старите публикации се споменава за останки от каменно укрепление край дунавския бряг на това място[69], но съществуването на такова се премълчава в новите проучвания, посветени на римската и късноантична фортификация в региона[70]. Същевременно, всички съвременни изследвачи отбелязват наличието в непосредствена близост до селището на останки от голяма стражева кула с квадратен план и размери 20 х 20 м[71]. Въпросната кула разкрива очевидно планово и пропорционално сходство с бургуса при Donje Butorke, а строителният надпис от Сеймени (въпреки фрагментарното си състояние!) по датировка и монументалност твърде много наподобява споменатите по-горе надписи за дунавските президии. Ако приведените разсъждения са верни, то под *praesidia* в коментираните надписи следва да се подразбират новоиздигнатите по време на Първата тетрархия малки укрепления по дунавската граница на Римската империя, които типологически би трябвало да се отнесат всъщност към категорията на бургите. Употребата на термина лесно се обяснява с пропагандно-прокламативния характер на надписите, целящ да се придаде по-голяма тежест на извършеното. В края на IV книга на трактата "За строежите" Прокопий споменава едно укрепление с името Президиум, което с голяма увереност може да се отнесе към територията на провинция Скития, и то – някъде в съседство с Аргамум[72].

---

[67] За конструктивната характеристика на бургите, вж. текста по-долу: **BURGUS**

[68] **Popescu 1976**, № 205.

[69] **Pârvan 1912**, 555, 582; **Florescu 1924**, 88 sqq.; **Polonic 1935**, 20; **TIR L35**, 65; **Popescu 1976**, 212.

[70] **Scorpan 1980**, 7; **Zahariade/Gudea 1997**, 78-79.

[71] **TIR L35**, 65; **Popescu 1976**, 212; **Scorpan 1980**, 7; **Zahariade/Gudea 1997**, 78-79.

[72] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

BURGUS. Понастоящем се приема, че терминът има гръцки произход[73]. С него се означават най-малките укрепления със спомагателна, но относително независима функция, целящи противодействие срещу малочислен и недобре организиран противник[74]. Бургите имат двояка функционална характеристика. Епиграфски са засвидетелствувани за пръв път в средата на II в. сл. Хр. в провинция Тракия[75] като укрепления с полицейски функции за контрол и охрана на пътните комуникации и вътрешния ред в отдалечените от градските центрове райони[76]. За най-ранно споменаване на бурги във военен контекст се счита надписът от дунавския бряг на провинция Панония от 185 г.[77] Като се има предвид, обаче, че единствен извор на IV-та книга от съчинението на Вегеций, където става дума за бурги[78], е недостигнал до нас военен трактат на Секст Юлий Фронтин (живял от 30–40 до 103 г.) [79], става ясно, че терминът е бил в употреба най-рано от I в. сл. Хр. Масираното строителство на бурги по границите на Римската империя се препоръчва от късноримските военни теоретици[80] и е особено характерно за съвместното управление на Валенс и Валентиниан[81]. Въз основа на множеството епиграфски засвидетелствувани и археологически проучени примери, бургите се отъждествяват предимно с по-големите кули[82]. Обикновено те са с квадратен план и размерите им надвишават 10 x 10 м. Имали са поне по два етажа и само по един вход, разположен в средата на една от страните. В Британия, по Рейн и Дунав надземният им етаж често се е поддържал от по няколко вътрешни пилона[83]. Примерите от Триполитания показват, че при част от постройките помещенията били разположени около малък централен двор или светлинен кладенец[84]. Нерядко около бургите била изграждана и външна укрепителна линия от ров и вал или ниска каменна стена, снабдена понякога и с малки кули[85]. В отделни случаи, конкретното функционално предназначение на укрепления от този тип намира епиграфски израз в достигналите до нас строителни надписи: burgus speculatorum Antoninianorum[86];

---

[73] **Penninck 1940-1945**, p. 5 sqq.

[74] **Seeck 1899**, Col. 1066; **Gichon 1974**, p. 537.

[75] **Бешевлиев 1952**, 33-36; **Буюклиев/Гетов 1964**, 29-30; **Кацаров 1926-27**, 107-112.

[76] **Forni 1974**, p. 126; **Isaac 1990**, p. 180.

[77] CIL, III, 3385.

[78] **Veget.** Epit. rei milit. IV, 10 (ed. Lang).

[79] **Schenk 1930**, S. 64 sqq.

[80] **Anonym.** De reb. bell., 21 (ed. Ireland).

[81] **Soproni 1978**, *passim*; **Lander 1984**, p. 289 sqq.; **Soproni 1985**, *passim.*

[82] **Gichon 1974**, p. 537.

[83] **Petrikovits 1971**, p. 197.

[84] **Goodchild/Ward-Perkins 1949**, p. 89 sqq.; **Pringle 1981**, p. 140.

[85] **Petrikovits 1971**, p. 197.

[86] CIL, VIII, 2494.

burgus Commodianus speculatorius[87]; burgus Commercium[88]. Макар и рядко, като бурги се определят от изследвачите и укрепления с доста по-различен план и по-големи размери[89]. С трансформацията на граничните войски в аграрна милиция, оцелелите до това време бурги изглежда придобили подчертан жилищно-стопански облик, което ще да е дало основание на Изидор от Севиля да ги определи като особено характерна форма на поселищен живот в граничните райони[90]. Понастоящем не разполагаме с нито едно сигурно писмено или епиграфско свидетелство, споменаващо *burgus* на територията на провинция Скития. Макар конектурата в този смисъл на надписа от 369 г. от Циус[91] да не се оспорва в досегашните публикации, нито едно от двете локализирани там античпи укрепления не би могло да се сведе до стандартите на обикновен *burgus*.

CENTENARIUM. Терминът е известен досега само по примери от Северна Африка. За пръв път е засвидетелстван по време на управлението на император Филип Араб (244–249 г.) като обозначение на едно новоиздигнато укрепление, предназначено да охранява важен път[92]. Самото укрепление (Gasr Duib в дн. Либия) е напълно идентично по функции, план и размери (20 x 20 м) на описаните по-горе бурги[93]. Същото се отнася и за малко по-малкият по размери (15 x 15 м) Centenarium Tububuci, построен в 297-303 г.[94] Множеството други археологически засвидетелствувани подобни примери дават основание на някои автори да приемат *centenarium* за специфично регионално означение на малките крайпътни укрепления[95]. Етимологията на термина се извежда обикновено от *centenarius*[96] – късноантичният еквивалент на *centurio*. Допуска се, че в това се съдържа конкретно указание за гарнизона на въпросните укрепления, който или съставлявал една центурия, или просто се е намирал под командуването на центенарий[97]. Подобно тълкуване не се приема еднозначно от съвременните изследвачи. Като се имат предвид размерите на укрепленията в Триполитания, справедливо се изтъква, че при влагането на подобен смисъл в термина само няколко от тях биха могли да се определят като центенарии[98].

---

[87] CIL, VIII, 2495.
[88] CIL, III, 3653.
[89] **Ciglenecki 1987**, S. 112; **Opaiţ et al. 1991**, 195-200.
[90] **Isid. Hisp.** Etym. IX, 2, 99 (ed. Lindsay).
[91] CIL, III, 6159 (= 7494) (= **Popescu 1976**, № 233).
[92] IRT, 880.
[93] **Lander 1984**, 158-160 (fig. 138).
[94] **Ibidem**, 188-189 (fig. 176).
[95] **Petrikovits 1971**, p. 197.
[96] **Grosse 1920**, S. 117 sqq.
[97] **Smith 1971**, p. 299 sqq.
[98] **Pringle 1981**, p. 431 (note 6).

Строителният надпис от Aqua Viva от 303 г.[99], в който този солиден кастел с размери 86 x 86 м също е означен като центенариум, дава основание за предположението, че дори някога в термина да се е съдържал някакъв намек относно стандартна численост на гарнизона, то впоследствие той ще да е загубил тази своя определеност[100]. Според мен, противоречивите данни могат все пак да се примирят, ако се приеме, че терминът *centenarium* не е притежавал някаква специфична конструктивно-типологическа характеристика, а се е използвал през III-IV в. в африканските провинции на Римската империя като специфично означение на укрепленията с полицейски или военно-полицейски функции.

MUNITIO, MUNIMEN, MUNIMENTUM. Трите понятия имат идентичен смисъл, но не притежават терминологична стойност. Използуват се в латинския език за означаване на всякакъв вид укрепление или фортификационно съоръжение. В надпис от първата половина на VI в. от Bou Sebaa в дн. Алжир издигнатото там укрепление Masticana е назовано *munitio*. То представлява голяма кула с квадратен план (14,5 x 14,5 м) и типологически напълно съответствува на бургус[101]. В надписа от Каркалиу от 337-340 г.[102] с понятията *munitio* и *munimen* е означено едно новопостроено укрепление на дунавската граница на провинция Скития, което все още не е идентифицирано на терена.

TURRIS. С термина се означават най-малките по размер самостоятелни укрепителни постройки. Те имали военни или полицейски функции и се строели в големи количества както по границите на Римската империя, така и във вътрешността на провинциите[103]. Представляват разположени на подходящи места кули, които изпълнявали спомагателни функции и в оперативно-тактическо отношение били зависими от по-големите близкоразположени укрепления. Основното им предназначение било наблюдение на околността и оповестяване. Конструкцията на кулите била в състояние да осигури защита при внезапно нападение на малочислен противник, но те не били проектирани за дълговременна отбрана: при очакване на по-сериозен сблъсък правилото изглежда било обслужващите команди да ги напускат и да се изтеглят в базовите укрепления[104]. Изграждането на укрепителни постройки от този тип продължило и през късната античност, както показва един строителен надпис от 586 г. от Северна Африка[105]. Turres се отличават от мнозинството *burgi* единствено по своите пропорции, но ясна разграничителна линия между тях не може да се прокара. Терминът е засвидетелстван като съставка на топоним (Turris Muca...) в надпис от средата на II в., произхождащ от околностите на Томи[106]. Често постулираната укрепена същност на обекта[107] е съвсем спекулативна, тъй като той не е сигурно локализиран, а на мястото на предположителната му локализация (кв. Анадолкьой на Констанца) досега не са открити никакви следи от антични укрепителни съоръжения. Много по-вероятно е в случая да имаме работа с употреба на термина в чисто цивилен контекст – като обозначение на специфична форма на поселищен живот[108].

---

[99] Ann. Ep., 1942, № 81.

[100] **Lander 1984**, 188-189 (fig. 177).

[101] **Pringle 1981**, p. 141, 218-219.

[102] CIL, III, 12483 (= **Popescu 1976**, № 238).

[103] **Fabricius 1926**, Col. 576.

[104] **Gichon 1974**, p. 537.

[105] CIL, VIII, 12035.

CLAUSURA. В късноантичната укрепителна практика с термина "*clausura*" се означават линейните отбранителни съоръжения, преграждащи проходи в планински масиви или входове в долини. Постепенно *clausura* придобива значението на "укрепен проход"[109]. Укрепителни съоръжения от този вид засега не са засвидетелствувани на територията на провинция Скития, а – предвид характера на релефа там – евентуалното съществуване на такива едва ли може да се предполага.

Б. ГРЪЦКИ ТЕРМИНИ

ΧΑΡΑΚΩΜΑ. Така се означават в късноантичните гръкоезични извори маршевите военни лагери[110]. Терминът следва да се разглежда като еквивалент на латинския *castra aestiva/aestivalia.*

ΦΟΣΣΑΤΟΝ, ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΝ. Терминът има значение на "укрепен вое-нен лагер" и по смисъл може да се свърже с латинското *castra stativa*. През VI в. е засвидетелстван като съставка на редица топоними, указваща военното естество или произход на съответните обекти[111].

ΦΡΟΥΡΙΟΝ. Терминът е стандартно гръцко означение на по-големите военни укрепления. Според Прокопий той е равнозначен на латинското *castellum*[112]. Със същия термин Прокопий окачествява и преустроените кули на възстановените от император Юстиниан I укрепени центрове Теодосианополис и Топир[113]. И от двата споменати обекта засега не разполагаме с конкретни археологически данни, способстващи за изясняване на вложения от автора смисъл. При все това, съвременните изследвачи често интерпретират сведението, като сравняват въпросните кули с характерните за средновековните укрепления т. нар. донжони: солидно изградени големи кулообразни постройки, специално конструирани за самостоятелна отбрана и предназначени за последно убежище на защитниците. Множество късноантични укрепления предоставят убедителни археологически доказателства за съществуването още от началото на IV в. на подобни постройки, рязко отличаващи се по пропорции и конструктивно-строителни параметри от останалите кули. Въпреки отбелязаните по-горе резерви, терминът "фрурион" доби гражданственост в последно време за означаване на късноантичните предшественици на средновековните донжони[114]. За същата цел някои изследвачи предпочитат засвидетелстваното пак у Прокопий съставно определение "*pyrgokastellon*"[115], макар то да е употребено от автора само веднъж, и то – не в технически, а в подчертано метафоричен смисъл[116]. В основното си значение терминът "фрурион" се среща в късноантичните извори по отношение скитийските укрепления Карсиум, Хагиос Кирилос, Егисус и Халмирис[117], последните два от които са регистрирани в *Notitia Dignitatum* като castella[118]. За съществуването на "много фрурии" в провинция Скития говори и църковният историк Созомен[119].

---

[106] CIL, III, 7533.

[107] **Suceveanu 1974**, p. 229; **Avram/Vlad Nistor 1982**, 372-373; **Avram 1984**, 162-163; **Suceveanu 1992**, p. 212-213.

[108] **Doruțiu-Boilă 1975**, p. 219 sqq.

[109] **Pringle 1981**, p. 430 (note 4).

[110] **Grosse 1920**, S. 302 sqq.

[111] **Ravegnani 1982**, 271-272 (n. 4).

[112] **Proc.** De aed. II, 5, 9 (ed. Dewing).

ЕРYMA, OXYPOMA. Двете думи имат еднакво значение на "укрепление, крепост" в гръцкия език. Анализът на писмените извори не дава основание да се прокарат някакви смислови нюанси между тях, поради което те не могат да се считат за термини с конкретно типологическо или функционално съдържание. Прокопий широко ги употребява в трактата си "За строежите" като синоними за означаване на всякакъв вид укрепления – както на големи укрепени центрове с градска характеристика, така и на стражевите кули по брега на р. Дунав[120].

ПYPГОС. Терминът се превежда като "кула" и се използва за означаване на най-малките самостоятелни укрепления, но също така и на отделните кули, включени като отбранителни елементи в плановата схема на по-големите укрепени обекти. Равнозначен е на латинските *burgus* и *turris*[121]. *Pyrgoi* имат дълга история и са широко засвидетелствувани в средиземноморския свят още през класическата епоха. През елинистическата и ранноримската епоха терминът навлиза в поселищната номенклатура предимно като означение на селища, развили се в близост или върху територията на частни поземлени владения[122]. Селища, съдържащи в имената си съставката "*pyrgos*" са епиграфски засвидетелствувани през II в. и в земите, включени впоследствие в границите на провинция Скития[123]. И в двата случая, обаче, не разполагаме с никакви археологически данни, за да се предполага някакъв укрепителен контекст[124]. За възстановяването из основи на една кула (*pyrgos*) се споменава в строителния надпис от 341/342 г. от укрепения център Тириса[125]. Прокопий изрично отбелязва *pyrgoi* като най-масовия тип военни укрепления по дунавската граница на Римската империя през епохата, предшествуваща големите хунски нашествия от първата половина на V в.[126]

---

[113] **Proc.** De aed. III, 5, 11; IV, 11, 16 (ed. Dewing).
[114] **Scorpan 1980**, *passim*; **Lander 1984**, p. 218 sqq., 305.
[115] **Foss/Winfield 1986**, p. 10.
[116] **Proc.** De aed. II, 5, 7-9 (ed. Dewing).
[117] **Prisc.** Fragm. – In: HGM, I. Leipzig, 1870, p. 277; **Proc.** De aed. IV, 7, 16-20 (ed. Dewing).
[118] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 8; 10 (ed. Seeck).
[119] **Sozom.** Hist. eccl. VI, 21, 2 (ed. Bidez – Hansen).
[120] **Proc.** De aed. IV, 5, 1-6 (ed. Dewing).

ΚΛΕΙϹΟΥΡΑ. Според изричното свидетелство на Теофилакт Симоката, *kleisoura* се явява гръцка транскрипция на латинския термин clausura: линейно фортификационно съоръжение за блокиране и защита на планински проход[127].

* * *

Представеният анализ показва, че фортификационната терминология през късната античност в общи линии повтаря тази от епохата на Принципата, но поради отбелязаните вече многобройни причини тя постепенно губи своята типологическа и функционална характеристика – доколкото, разбира се, въобще е притежавала такава! При това положение, там където липсват изрични писмени указания, опитите за типологическо определение на укрепените обекти неизбежно ще носят отпечатъка на известна условност и несигурност. Изборът на най-подходящия термин за означаване на всеки конкретен обект изискват внимателен анализ на неговите конструктивно-строителни особености, хронология и функционално предназначение, както и строго отчитане на местните традиции и късноантична практика в това отношение.

---

[121] **Gichon 1974**, p. 541.

[122] **Doruţiu-Boilă 1975**, p. 219 sqq.

[123] **ISM I**, № 378; **Bărbulescu-Munteanu 1978**, p. 127 sqq. (№ 1).

[124] Вж. бел. 101.

[125] **Балканска 1974**, с. 66 сл.

[126] **Proc.** De aed. IV, 5, 4 (ed. Dewing).

[127] **Theoph. Sim.** Hist. VII, 13 (ed. de Boor).

2. КОНСТРУКТИВНО-СТРОИТЕЛНИ ОСОБЕНОСТИ, ФУНКЦИОНАЛНО ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ И ХРОНОЛОГИЯ НА УКРЕПЕНИТЕ ОБЕКТИ В ПРОВИНЦИЯ СКИТИЯ

А. УКРЕПЕНИТЕ ОБЕКТИ ПО ДУНАВСКИЯ БРЯГ

1. **Вииле** (HAGIOS KYRILLOS?)
(com. Viiļe /бивше Beilic/; jud. Constanţa)

В непубликувани материали от архива на Гр. Точилеску се споменава за антична крепост в землището на село Вииле, която имала четириъгълен план със заоблени ъгли и размери 140 х 90 м. От север и от юг укреплението било защитено от стръмни склонове, съответно към р. Дунав и към една дълбока долина. Пред западната и източната му стени, където се намирали крепостните порти, допълнително били прокопани ровове. Руините били известни на местното население под името “Турну Орман” или “Братка” (“Turnu Orman”, “Bratca”)[1]. Я. Вайс също говори за останки от антична крепост в землището на Вииле. Местоположението ѝ се определя северно от селото, върху един полуостров, образуван между течението на р. Дунав и западния бряг на езерото Мърляну[2]. В някои съвременни публикации сведенията на двамата цитирани автори се приемат за отнасящи се към две различни укрепления, първото от които конвенционално се означава като “Вииле”, а второто – “Мърляну” (по името на езерото) [3]. Още П. Полоник, обаче, отбелязвайки каменния градеж и големите размери на същото онова укрепление споменато и от Я. Вайс, но определяйки местоположението му спрямо разположеното източно от него село Мърляну (сега: Дунъרени), изрично пояснява, че в локалната топонимия руините били известни под името “Четатя де ла Турну Орман” или “Четатя

---

[1] **TIR L35**, p. 26; **Zahariade/Gudea 1997**, p. 78.

[2] **Weiss 1911**, 43-44.

[3] **Vulpe 1970**, p. 42, 45; **Barnea/Ştefan 1974**, p. 17.

Братка" ("Cetatea de la Turnu Orman", "Cetatea Bratca")[4]. Очевидно е, че в случая става дума за един и същ археологически обект в околностите на Вииле[5]. Макар това да не се уговаря изрично в текста, в приложените към по-новите историко-археологически изследвания карти вече се отбелязва само едно укрепление в този район – това на дунавския бряг[6]. Якоб Вайс предположително го отъждествява със Сукидава[7], но понастоящем Сукидава уверено се локализира при Извоареле (окр. Констанца)[8]. Други автори поставят на това място Флавиана[9], за която пък напоследък се приема като по-правдоподобна идентификацията с руините в местността "Пескърие" ("Pescărie"), югозападно от Расова[10]. Въпреки липсата засега на каквито и да било археологическо-стратиграфски данни от обекта[11], предвид неговото местоположение, античният укрепен център край Вииле с много голяма вероятност може да се отъждестви със споменатото от Прокопий укрепление (*phrourion*) Хагиос Кирилос[12], "чиито развалини, причинени от времето, [император] Юстиниан грижливо възстановил"[13]. В настоящия си вид, античните руини край Вииле се оприличават на укрепено селище[14], което може би представлява закономерен последен етап в развитието на по-ранен (късноримски?) военен лагер.

---

[4] **Polonic 1935**, p. 19.

[5] В **TIR L35** (p. 26), например, архивните данни на Гр. Точилеску и сведението на Я. Вайс са цитирани като използувана литература за съставяне на анотацията за укреплението при Вииле. В същото съчинение не съществува отделна информация за укреплението, конвенционално означавано от някои като "Мърляну".

[6] **Zahariade 1996**, p. 224 (Fig. 1); **Barnea 1991a**, p. 291 (Fig. 21).

[7] **Weiss 1911**, S. 44.

[8] Подробно по въпроса за локализацията на Сукидава в: **Culică 1975**, p. 215 sqq.

[9] **Vulpe 1970**, p. 45; **Aricescu 1977**, 119-120.

[10] **Zahariade 1988**, 121-122; **Matei 1991**, p. 150; **Zahariade 1996**, p. 225.

[11] Наскоро бяха въведени в научно обръщение 4 монети, намерени преди години в каменен гроб в непосредствена близост до останките от укреплението (**Papasima 1995-1996**, 280-282, nr. 1, 5, 8, 11). Едната от тях е от времето на император Никифор II Фока (963-969 г.), откогато ще да датира и самият гроб, но другите три са от VI в. и принадлежат на монетосеченето на императорите Анастасий, Юстиниан I и Юстин II. Много е вероятно въпросните три монети да са били открити на място и вторично въведени в циркулация през ранното средновековие, когато (от края на IX/началото на X в.) в българските земи започва масовото проникване и разпространение на напълно сходните по външен облик и метрични данни съвременни византийски фолиси.

[12] По този въпрос вж. също **Глава I.1**.

[13] **Proc.** De aed. IV, 7, 16 (ed. Dewing).

[14] **Aricescu 1977**, p. 119 (n. 90).

2. **САЦИДАВА** (SACIDAVA)
(s. Dunăreni; com. Aliman; jud. Constanţa)

Въз основа на сигурни епиграфски данни, Сацидава понастоящем се локализира върху платовидното крайдунавско възвишение Музаит (Muzait), източно от Дунърени[15]. Най-късно в началото на II в. сл. Хр. на това място бил изграден римски военен лагер, около който се развило голямо цивилно селище[16]. Характерният тракийски топоним дава основание да се предполага продължителна поселищна традиция в обитаването на терена, с корени още в предримската епоха. Според *Notitia Dignitatum*, през къснoримската епоха тук била настанена кавалерийската част *cuneus equitum scutariorum*[17]. За историята на Сацидава през V–VI в. липсват писмени сведения[18], но проведените в периода 1969-1980 г. системни археологически разкопки[19] свидетелстват, че обитаването ѝ продължило чак до първите десетилетия на VII в. Вероятно още към началото на V в. военният лагер ще да е престанал да функционира в първоначалната си характеристика, придобивайки облика на укрепено селище. Засега липсват данни то да е получило *ius civitatis* на даден етап от развитието си.

Археологическите проучвания установиха, че през късноримския период военният лагер Сацидава е бил в значителна степен преизграден, като поне в южна и източна посока укрепената му площ била разширена по сравнение с епохата на Принципата. Чрез сондажи и частично разчистване откъм външната страна е проследено трасето на южната и на южната половина от западната крепостна стена. Освен разположените по тяхното протежение кули, проучена е и източната (главна) порта на Сацидава. Цялостният план на укреплението е реконструиран въз основа на аерофотоснимки[20]. То има неп-

---

[15] За изворите и дискусията относно локализацията на Сацидава, вж.: **Aricescu 1970**, 298-301; **Scorpan 1974b**, 109-110; **Aricescu 1977**, 136-138; **Scorpan 1980**, 50-51; **Zahariade 1988**, 119-120.

[16] За военната история през епохата на Принципата и поселищното развитие на Сацидава, вж.: **Scorpan 1980**, p. 50 sqq., 203 sqq.; **Scorpan 1981**, p. 98 sqq.

[17] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 12 (ed. Seeck).

[18] Споменатото от Прокопий укрепление Скедева (**Proc.** De aed. IV, 11) обикновено се отъждествява в румънската научна книжнина със Сацидава. Като се има предвид, обаче, че на това място в иначе твърде объркания списък на автора се наблюдава определена географска последователност, много по-правдоподобно е въпросното укрепление да се отъждестви със Скаидава във Втора Мизия (**Itin. Ant. Aug.** 222, 1).

[19] За резултатите от проучванията в Сацидава, вж.: **Scorpan 1972a**, p. 301 sqq.; **Scorpan 1972b**, 358-372; **Scorpan 1973**, p. 267 sqq.; **Scorpan 1974b**, p. 109 sqq.; **Scorpan 1979**, p. 189 sqq.; **Scorpan 1980**, 50-74; **Scorpan 1980a**, p. 187 sqq.

[20] Цитираните в описанието по-долу данни са според обобщителната и последна засега публикация за обекта: **Scorpan 1980**, 50-74.

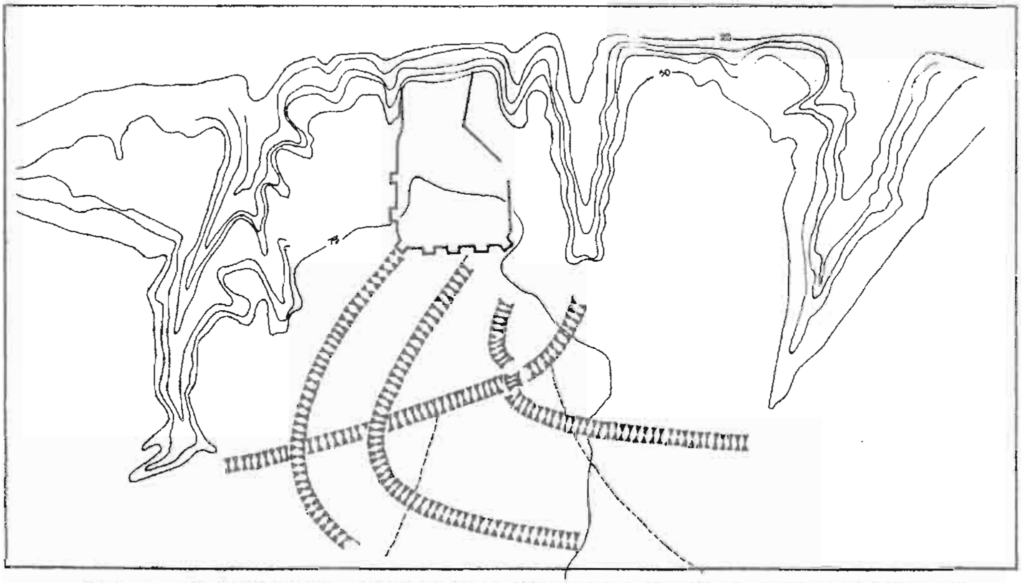

Обр. 2. САЦИДАВА (SACIDAVA). Общ план, базиран на археологически проучвания и аерофотографски изследвания (**Scorpan 1980**, p. 165, Pl. XX). / Fig. 2. SACIDAVA. General layout based on archaeological excavations and airphotographs (**Scorpan 1980**, p. 165, Pl. XX).

равилни очертания, предопределени от конфигурацията на терена. Максималните му размери достигат 160 х 125 м, а укрепената площ възлиза на приблизително 1,6 ха[21], което дава основание то уверено да се определи като *castellum*. Далеч пред южната крепостна стена (на около 150 м от нея), между два естествени дола била прокарана и външна отбранителна линия във вид на ров. Що се отнася до пресичащата този ров тройна система от землени укрепителни съоръжения, понастоящем се приема, че тя е защитавала голямо селище от епохата на ранното средновековие, заемащо платовидната тераса източно от руините на късноантичното укрепление[22] (Обр. 2).

От инженерно-строителна гледна точка, късноантичната укрепителна система на Сацидава се отличава с редица особености, за които макар да се твърди, че са уникални, в по-голямата си част намират добри паралели във фортификационната практика на територията на провинция Скития. Много от тях задоволително се обясняват от проучвателя със силно влияние на гръцката традиция в укрепителното изкуство и евентуално участие в строителството на архитект, произхождащ от източните провинции на Римската империя. Крепостните стени са с дебелина около 2,00 м. Трасирани са били по самите ръбове на естествените, на места скалисти склонове, поради което нивото на терена в укрепената площ е значително по-високо (с 3-4 м!) спрямо това непосредствено пред фронта на отбранителната линия. Тази особеност задоволително обяснява и учудващо малката дълбочина на техните основи, варираща от 0,30 м, в редки случаи до 1,00 м. Предвид плитките основи и сравнително малката дебелина, за височината на крепостната стена се предполага, че не е надвишавала 6,00 м. Голямото разнообразие от техники на градеж (*opus caementicium*, *opus incertum*, *opus caementicium incertum*, *opus quadratum*), регистрирани в различни сектори по нейното протежение, свидетелстват за осъществяване във времето на цяла поредица възстановително-консолидационни строителни кампании. По трасето на южната и на разчистения участък от западната крепостна стена (явяващи се най-леснодостъпните и уязвими сектори от укрепителната система на Сацидава) са проучени 7 кули, отстоящи средно на 18-19 м една от друга. Всички те са с четириъгълен, приблизително правоъгълен план и се издават пред отбранителната линия на 4,65 до 6,85 м. Дължината им по фронта варира от 8,60 (Кула C) до 14 м (Кула D). Кула E по западната стена представлява кула-порта. Снабдена е от вътрешната страна с *propugnaculum*, за който може да се предполага, че е бил изграден синхронно с нея. Във връзка със зачестилите варварски нападения, най-късно към края на V или в началото на VI в. входът от външната страна в кулата е бил зазидан и тя престанала да функционира като порта. Като цяло, кулите значително се различават по градеж от крепостните стени. Те се характеризират с дълбоко положени основи и изключителна здравина. За оформяне на техните ъгли и външни лица са използвани големи и много големи каменни блокове, учудващо висок процент сред които съставляват преизползувани архитектурни детайли и епиграфски паметници от II-III в. За постигане на по-здрава спойка с емплектона е прилагано последователно редуване на пояси от вертикално поставени блокове, с такива, поставени с тясната си страна навън. Наблюдава се и т. нар. техника "Binder-Läufer". За отбелязване е подчертаният стремеж към вграждане на преизползуваните епиграфски паметници с надписното поле към емплектона. В редките случаи, в които това правило не е спазено, надписите са били старателно изчукани впоследствие. Твърде особена е конструкцията на проучената източна порта на Сацидава. Тя представлява обикновен проход с ширина 2,70 м в крепостната стена, фланкиран от две малки четириъгълни кули с размери съответно 3,60 х 3,60 и 3,75 х 4,30 м, отличаващи се с много малка дебелина на зидовете – 0,70-0,80 м. Само вътрешният зид на южната от кулите е по-солиден, достигайки дебелина 1,60 м. По-късно (през VI в.), пла-

---

[21] Проучвателят (**Scorpan 1980**, p. 62) определя площта на 4 ха, което не отговаря на действителните мащаби на кастела Сацидава. Представа за неговите размери предлага поместеният в същата публикация (p. 165, Pl. XX) план на обекта. Макар и неозначен, приблизителният мащаб лесно може да се определи, като се знае, че южната крепостна стена на Сацидава има дължина около 125 м.

[22] **Florescu 1986**, p. 173.

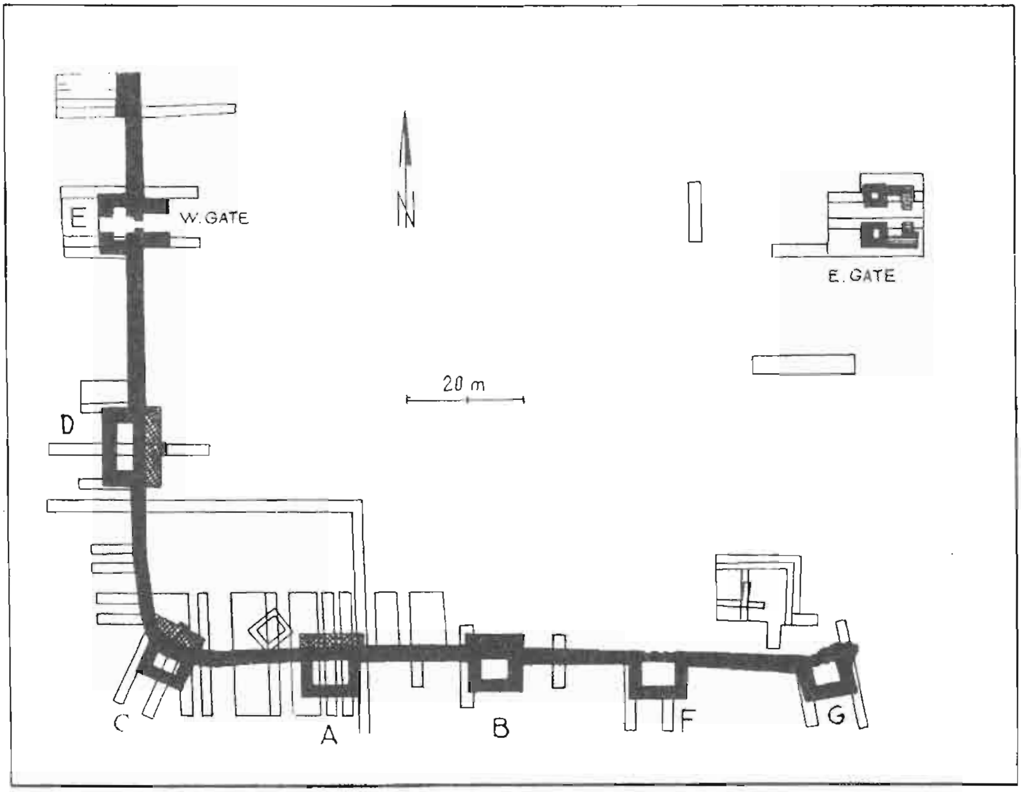

Обр. 3. САЦИДАВА (SACIDAVA). План на археологически проучените сектори от укрепителната система (**Scorpan 1980**, p. 164, Pl. XIX). / Fig. 3. SACIDAVA. Layout of the archaeologically studied sections of the defence system (**Scorpan 1980**, p. 164, Pl. XIX).

нът на източната порта бил значително видоизменен чрез пристрояване от външната ѝ страна на укрепено преддверие (Zwinger). Разкрита е и една потерна по трасето на Куртина А от южната крепостна стена (между Кули А и В) (Обр. 3).

При все немалката им продължителност[23], археологическите проучвания в Сацидава имат почти изключително сондажен характер. Опитът да се обобщят резултатите от многобройните траншейни изкопи, разположени напречно на южната и западната крепостни стени, намери израз в разработването на една детайлна стратиграфско-хронологическа схема, представяща развитието на Сацидава от началото на II до към 40-те години на VII в. В нея се разграничават общо 12 жилищни нива, за горните 9 от които се твърди, че се откриват повсеместно в чертите на околовръстната крепостна стена от епохата на късната античност[24]. Въпреки претенциите на автора на проучванията за прецизност на наблюденията и абсолютна сигурност на изводите, внимателният анализ на публикуваните до 1979 г. данни (отразяващи резултатите от разкопките до 1976 г. включително) установи множество противоречия, дължащи се на груби грешки при документирането и интерпретацията на археологическите реалности, както и отсъствието на каквато и да било теренна аргументация за част от съществените постановки[25]. За съжаление, основателно разкритикуваните "констатации" и "изводи" се откриват в напълно непроменен вид и в последната от публикуваните досега работи относно Сацидава[26], която се използува като източник на информация за обекта от всички по-нови изследвачи[27]. Като се има предвид различната запазеност на културните напластявания и варираща в широки граници проученост в дълбочина на отделните сектори, претенциите за всеобхватност на предложената стратиграфска схема изглеждат твърде прибързани и неубедителни. Стремежът към систематизация на резултатите и генерализация на изводите води до недопустимо абсолютизиране на специфични теренни ситуации с подчертано локален характер, които, при това, съвсем не се отличават с необходимата яснsocт и позволяват поливариантно тълкуване. От друга страна (както ще стане ясно и малко по-долу), част от "общите изводи" се намира в остро противоречие с археологическите констатации, а всичко това неизбежно поражда недоверие и в цялостната схема, за която се твърди, че обективно представя историята на Сацидава. Изтъкнатите слабости са особено фрапиращи при интерпретацията на публикуваните данни относно конструктивнотехнологичното оформяне и хронологическото развитие на укрепителната система на Сацидава през късната античност.

---

[23] В периода от 1969 до 1980 г. са реализирани 10 археологически кампании с различна продължителност.

За военния лагер от епохата на Принципата се допуска, че е пострадал при някое от готските нападения в средата на III в., но наскоро след това е бил поправен. Приема се, че той продължил да функционира и след започването на новото строителство, довело до разширяване на укрепената територия в южна и източна посока – чак до окончателното му завършване. Преизграждането на военния лагер се разглежда като продължителен процес, започнал още при император Диоклетиан (след готското нападение от 295 г.) и приключил едва към края на управлението на Константин I [28], ако не дори при това на Констанций II или още по-късно (!)[29]. Подобна продължителност не само изглежда фантастична с оглед реалния обем на извършените строителни работи, но открито противоречи на археологическите факти. Така например, в осъществените през 1978 г. 11 сондажа в зоната *extra muros*, в непосредствена близост до укрепителните съоръжения и направо върху стерилната пръст повсеместно бе регистриран хомогенен пласт от хоросан и строителни отпадъци, синхронен на строежа. Сигурен *terminus post quem* за времето на строителството предоставят намерените в този пласт монети, най-късната от които принадлежи на монетосеченето на Константин I и датира от периода 330–335 г.[30] При това положение, преизграждането на военния лагер Сацидава според къснoримските стандарти в никакъв случай не може да се постави по-рано от последните години на управлението на император Константин I. Макар обстойно описано и графически документирано единствено (!) при Кула А, отсъствието на конструктивна връзка между кулите и прилежащите участъци от крепостната стена се представя за една от специфичните особености на късноантичната укрепителна система на кастела[31]. Това се обяснява с наличието на определена технологическа последователност на действията в процеса на строителството. Приема се, че най-напред е бил трасиран околовръстният зид и били изкопани неговите основи. След това се пристъпило към изграждане на издаващите се пред отбранителния фронт страни на кулите. Най-накрая (или поетапно, при завършването на две съседни кули) били издигнати крепостните зидове, свързващи кулите и затварящи ги откъм вътрешността. В действителност, обаче, така обрисуваната последователност е допустима само по отношение на южната крепостна стена, за която няма никакво съмнение, че представлява късноантичен градеж *a fundamentis*, както, евентуално, и за археологически все още непроучената източна крепостна стена. Що се отнася до западния фронт на кастела, отразената в профилите на сондажи S II и S III[32] стратиграфия категорично свидетелствува за преизползуване без каквито и да било видими преустройства на крепостния зид на лагера от епохата на Принципата. Освен закономерната в случая липса на конструктивна връзка между вече съществуващ зид и по-късно пристроени към него кули (Кули D и E), това напълно обяснява и относително хомогенния градеж на западната крепостна стена, рязко отличаваща се от южната по наличието при нея на многостъпален (от 3– до 5-редов) външен банкет.

---

[24] **Scorpan 1980**, p. 71: става дума за нивата N I – N VI, в най-горното от които се обособяват 3 последователни фази (N I1, N I2 и N I), а в N IV – две фази (N IV1 и N IV2).

[25] **Diaconu 1980b**, p. 123 sqq.

[26] **Scorpan 1980**, 50-74.

[27] Например: **Lander 1984**, passim; **Zahariade 1988**, 119-121; **Barnea 1991a**, 179-180.

[28] **Scorpan 1980**, p. 63.

[29] **Scorpan 1979**, p. 192.

Спецификата на регистрираните културни напластявания показва, че Сацидава преживяла сериозни неблагополучия по време на варварските нападения през 80-те години на IV и по-късно през V в.[33] Не е ясно, обаче, дали и доколко те са нанесли поражения на нейната укрепителна система. Първата масирана строително-възстановителна кампания, оставила ясни следи в отбранителните съоръжения на Сацидава, уверено се датира (по нумизматични данни и въз основа на открития тегуларен епиграфски материал[34]) в края на V или началото на VI в., намирайки се в несъмнена връзка с обширната фортификационна дейност на император Анастасий в провинция Скития[35]. Към тази кампания се отнася консолидацията и частичното преизграждане на значителни отсечки от южната и западната крепостни стени[36]. Пак по това време, изглежда, е било предприето блокирането на потерната между Кули А и В чрез пристрояване на една малка вътрешна кула (т. нар. "вътрешна кула № 2"), както и зазиждането на западната порта. Преустройството на източната порта е отнесено от проучвателя най-общо към VI в. Понастоящем липсват данни за прецизация на датировката, но изграждането на външни преддверия при крепостните порти е характерно по-скоро за времето на император Юстиниан I, отколкото за това на Анастасий[37]. Сацидава много тежко пострадала в средата на VI в., очевидно по време на голямото кутригурско нападение от 559 г.[38] Отстраняването на щетите било съпроводено с нивелация на терена и чувствително издигане на жилищното ниво във в укрепената територия. От втората половина на VI в. датират и последните преустройства по укрепителната система[39]. Всички кули били подсилени чрез пристрояване към тях на по един зид с дебелина 2,00 м, дублиращ вътрешната им страна. Това лесно се обяснява с необходимостта от увеличаване размерите на бойните платформи, с оглед разполагане върху тях на по-мощни бойни метателни машини, за което несъмнено свидетелствува и запълването на вътрешността на кулите с пръст и строителни отпадъци[40]. Не е изключено именно през втората половина на VI в. да са придобили настоящия си облик и някои участъци по протежението на южната крепостна стена. Пак към тази кампания следва да се отнесе и регистрираната поправка на Куртина Е по трасето на западната крепостна стена: след пробив в зида, той е бил възстановен, а непосредствено към външното му лице е бил пристроен допълнителен зид с дължина 10,00 м и дебелина 1,25 м[41]. Последният (и най-тежък) удар бил нанесен на Сацидава при някое от аваро-славянските нападения в самото начало на VII в. *Terminus post quem* за събитието предоставя една монета на император Маврикий Тиберий, отсечена в 599/600 г.[42] Категорично е установено, обаче, че дори след това бедствие животът в Сацидава не замрял напълно, но тя със сигурност престанала да функционира вече като укрепен център[43]. Археологическият и нумизматичен материал свидетелствуват за необезпокоявано обитаване на терена до към края на третото десетилетие на VII в.[44], след което руините били окончателно напуснати от последните жители.

---

[30] **Ibidem**, p. 189.

[31] Напълно идентична е ситуацията при късноримската западна крепостна стена на Истрия, датираща също от времето на император Константин I (вж. параграфа за **ИСТРИЯ** в **Глава II.2.Б**).

[32] Разположени в територията *intra muros*, напречно на Куртини C и E съответно.

---

[33] **Scorpan 1980**, p. 71 sqq.

[34] В Сацидава, край южната крепостна стена, се съобщава за намерени тухли с печати на император Анастасий: **Ibidem**, p. 70.

[35] **Ibidem**, p. 55, 73.

[36] Поправките по западната крепостна стена се отнасят от проучвателя към втората половина на VI в. (**Ibidem**, p. 59), но това се намира в противоречие с ясната стратиграфска картина, представена в профилите на сондажите S II и S III, срв.: **Ibidem**, p. 176, Pl. XXXI.

[37] По този въпрос вж.: **Торбатов 2000**, 31-32.

[38] Проучвателят поставя събитието отначало най-общо в периода 550-562 г. (**Scorpan 1980**, p. 71, 73), но малко по-нататък в текста определено го свързва с кутригурското нападение през 559 г. (**Ibidem**, 126-127). Към същата интерпретация се придържа и Ал. Барня: **Barnea 1991a**, p. 180.

[39] **Scorpan 1980**, p. 55, 60.

[40] Това е изрично засвидетелствувано при Кула А, за проучването на която разполагаме с най-подробно описание.

3. **Расова** (FLAVIANA?)
(com. Rasova; jud. Constanţa)

В научната книжнина обикновено се говори за две антични укрепления в землището на Расова[45]. Територията на едното от тях, намирало се някога в източните покрайнини на селото, понастоящем е вече заета от селски дворове. Проучванията установиха, че то датира от епохата на ранното средновековие[46]. Другото укрепление е разположено в местността "Пескърие" ("Pescărie"), върху стръмния източен бряг на крайдунавското езеро Бачиу (Baciu), на 4,0 км югозападно от Расова[47]. То не е било обект на археологически разкопки, по външният му облик и подемният материал свидетелствуват за неговия римски и по-конкретно – късноримски произход. Укреплението е с четириъгълен план и е допълнително защитено посредством двоен ров. В близост до него е проучена една пещ за изпичане на строителна керамика[48], хореум с непрецизирана датировка в периода II-IV в. и малък участък от крайдунавския римски път[49]. Укреплението в местността "Пескърие" край Расова се отъждествява с подчертано единодушие напоследък с кастела Флавиана[50], споменат единствено в *Notitia Dignitatum* като базов лагер на флотската военна част *milites nauclarii*[51]. За въпросната военна част се предполага, че е изпълнявала патрулна служба в определен участък от течението на р. Дунав[52]. Изборът на местоположението на нейния лагер задоволително се обяснява с предимствата, които предлагали свързаните с реката плавателни крайбрежни езера за укритие и безопасно домуване на леките речни кораби[53]. Името Флавиана се извежда обикновено от гентилициума на император Константин I, което се счита за сигурно основание изграждането на кастела да се отнесе към годините на неговото управление[54]. Съвсем не е лишена от основания, обаче, и хипотезата, според която флотските бази Флавиана (в провинция Скития) и Алтинум (в съседната Втора Мизия) били създадени едва при император Валенс, във връзка със засилващата се варварска заплаха по дунавската граница на империята[55]. Съдбата на Флавиана през V-VI в. е неизвестна.

---

[41] **Scorpan 1980**, p. 59; Идентичен консолидационен похват е регистриран и при една отсечка по трасето на външната ("първата") укрепителна линия на нос Калиакра (ант. Триса/Акре: вж. съответния параграф).

[42] **Scorpan 1980**, p. 66, 74.

[43] **Ibidem**, p. 54, 74.

[44] Най-късната монета от Сацидава датира от 613/614 г. и принадлежи на монетосеченето на император Ираклий: **Ibidem**, p. 70, 74.

[45] **Polonic 1935**, p. 20; **TIR L35**, p. 60; **Popescu 1976**, p. 200; **Zahariade/Gudea 1997**, p. 78.

[46] **Diaconu 1975**, p. 202.

[47] **Scorpan 1980**, p. 6; Zahariade 1988, 121-122; **Zahariade 1996**, p. 225.

[48] **Irimia 1981**, p. 239 sqq.

4. **АКСИОПОЛИС** (AXIOPOLIS)

(Cernavodă; jud. Constanţa)

Останките от античния и късноантичен център Аксиополис се локализират 3 км южно от Чернаводъ, на дунавския бряг срещу острова Хиног[56]. Археологическите находки свидетелствуват, че селището достигнало висок стадий на развитие още в предримската епоха, както показва и съставката "*polis*" в неговото име. През II в. сл. Хр. Клавдий Птолемей изрично го отбелязва сред градовете на провинция Долна Мизия[57]. Според тълкуването на един латински надпис от II-III в. [58], благодарение на удобното си пристанище и вековни традиции в посредническата търговия, през епохата на Принципата Аксиополис се превърнал в своеобразен център на търговското корабоплаване по

---

[49] **Zahariade 1996**, p. 225.

[50] **Zahariade 1988**, 121-122; **Suceveanu/Barnea 1991**, passim; **Matei 1991**, p. 150; **Zahariade 1996**, p. 225.

[51] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 20 (ed. Seeck).

[52] **Zahariade 1988**, p. 89.

[53] **Vulpe 1970**, 44-45; **Diaconu 1971**, p. 316 (n. 24).

[54] **Weiss 1911**, S. 44; **Vulpe 1938**, p. 300; **Barnea 1968**, p. 374; **Zahariade 1988**, p. 122; **Barnea 1991a**, p. 215.

[55] **Chiriac 1984**, p. 308 sqq.

[56] По-старата литература е събрана в: **TIR L35**, 24-25.

[57] **Ptol.** Geogr. III, 9, 5 (ed. Müller).

[58] CIL, III, 7485.

Долен Дунав[59]. Неговият официален юридически статут по това време не е известен, но се допуска, че е имал ранг на *civitas*[60]. Военното значение на Аксиополис чувствително нараснало през късната античност, когато във връзка с реализацията на реформите на император Константин I тук бил установен лагера и щаба на *pedatura superior* от *legio II Herculia*[61]. Вероятно малко по-късно, числеността на гарнизона била увеличена чрез настаняването и на една новосформирана помощна част — *milites superventores*[62]. С разпадането на системата на късноримската военна организация, от средата на V в. насетне Аксиополис се развил като укрепено селище, макар да се предполага, че той поне отчасти ще да е запазил някогашните си военни функции[63]. През VI в. той е отбелязан между градовете[64] и епископските центрове[65] на провинция Скития.

Укрепителната система на Аксиополис е била частично проучена по време на археологическите разкопки през 1898-1899 г., но, като се изключат кратките предварителни съобщения[66], резултатите са останали непубликувани. Привежданите от съвременните изследвачи данни се позовават, също така, на ръкописите на отчетите за проведените кампании, съхранявани понастоящем в библиотеката на Румънската академия на науките. Важни подробности се съдържат и в две по-късни описания на старините, базирани на лични наблюдения (и измервания) на техните автори[67].

Укрепителната инфраструктура на късноантичния Аксиополис се развила на основата на късноримския военен лагер, който според настанения в него гарнизон би могъл типологически да се определи като castra, макар за това да няма никакви писмени или епиграфски сведения. Той заемал средната платовидна част на едно издължено и плавно снишаващо се от югоизток на северозапад езиковидно крайдунавско възвишение, ограничено от североизток от дълбок дол[68] (Обр. 4-6). Трасето на околовръстния крепостен зид е предопределено от конфигурацията на терена, поради което укреплението има

---

[59] **Vulpe 1938**, p. 210, 214, 236, 256.

[60] **Suceveanu/Barnea 1993**, p. 164 sqq.

[61] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 30 (ed. Seeck); В текста вместо *pedatura superior* стои *pedatura inferior*, което е очевидно грешка на кописта, вж.: **Торбатов 1991**, с. 229 сл..

[62] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 21 (ed. Seeck).

[63] **Barnea 1991a**, 180-181.

[64] **Hier.** Synecd. 637, 9 (ed. Parthey).

[65] **Darrouzes 1981**, p. 242 (Notitia 3, 643).

[66] **Tocilescu 1903**, p. 354 sqq. На преки наблюдения от разкопките е базирано и краткото описание в: **Polonic 1935**, 20-21 (П. Полоник е фактическият ръководител на разкопките в Аксиополис през 1898-1899 г.).

[67] **Netzhammer 1918**, 113-128; **Schuchardt 1918**, 56-59.

[68] Топографията на обекта е добре описана в: **Gajewska 1974**, p. 108, 147-148.

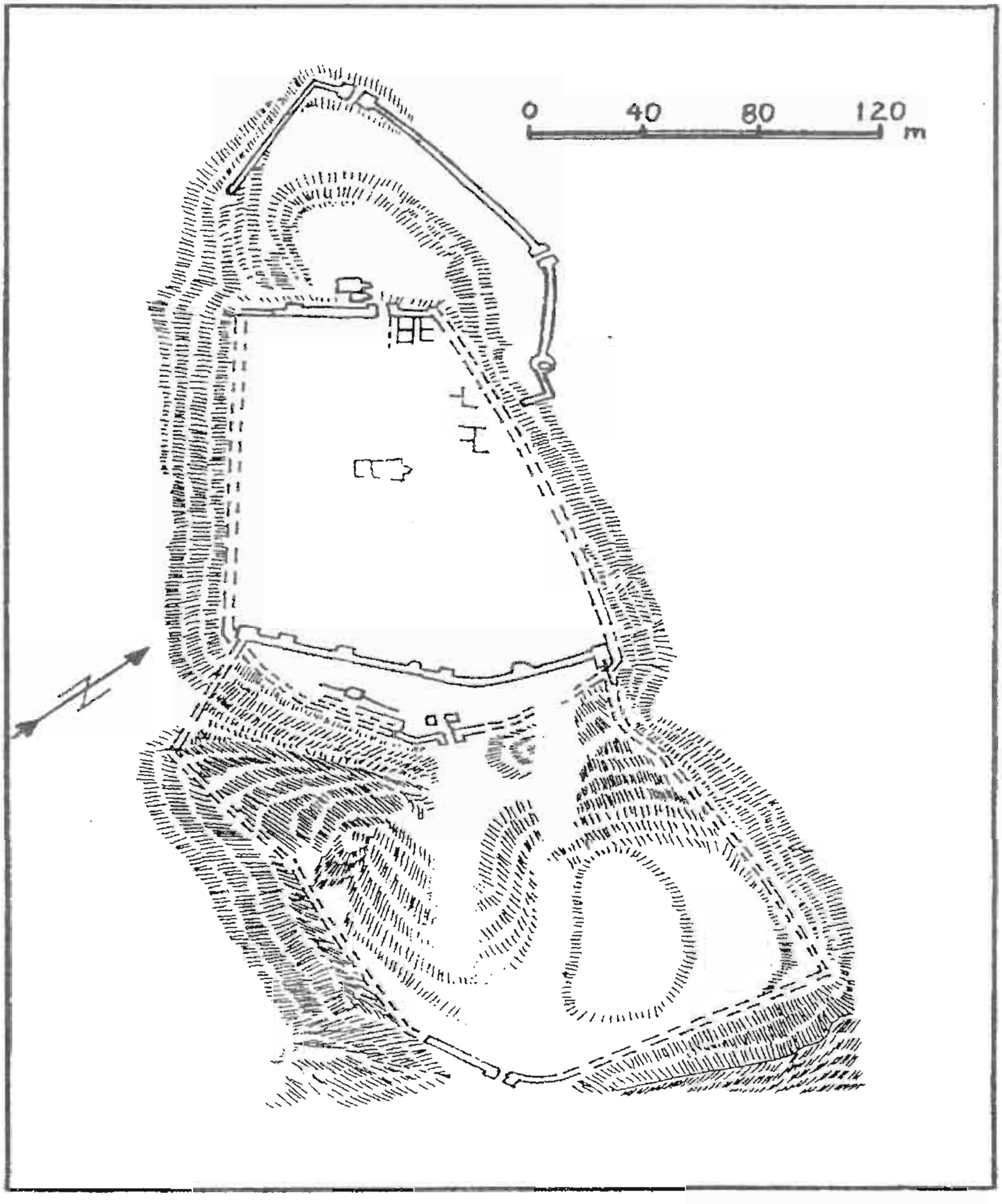

Обр. 4. АКСИОПОЛИС (AXIOPOLIS). Общ план по Гр. Точилеску (**Zahariade/ Gudea 1997**, Fig. 27). / Fig. 4. AXIOPOLIS. General layout after Gr. Tocilescu (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 27).

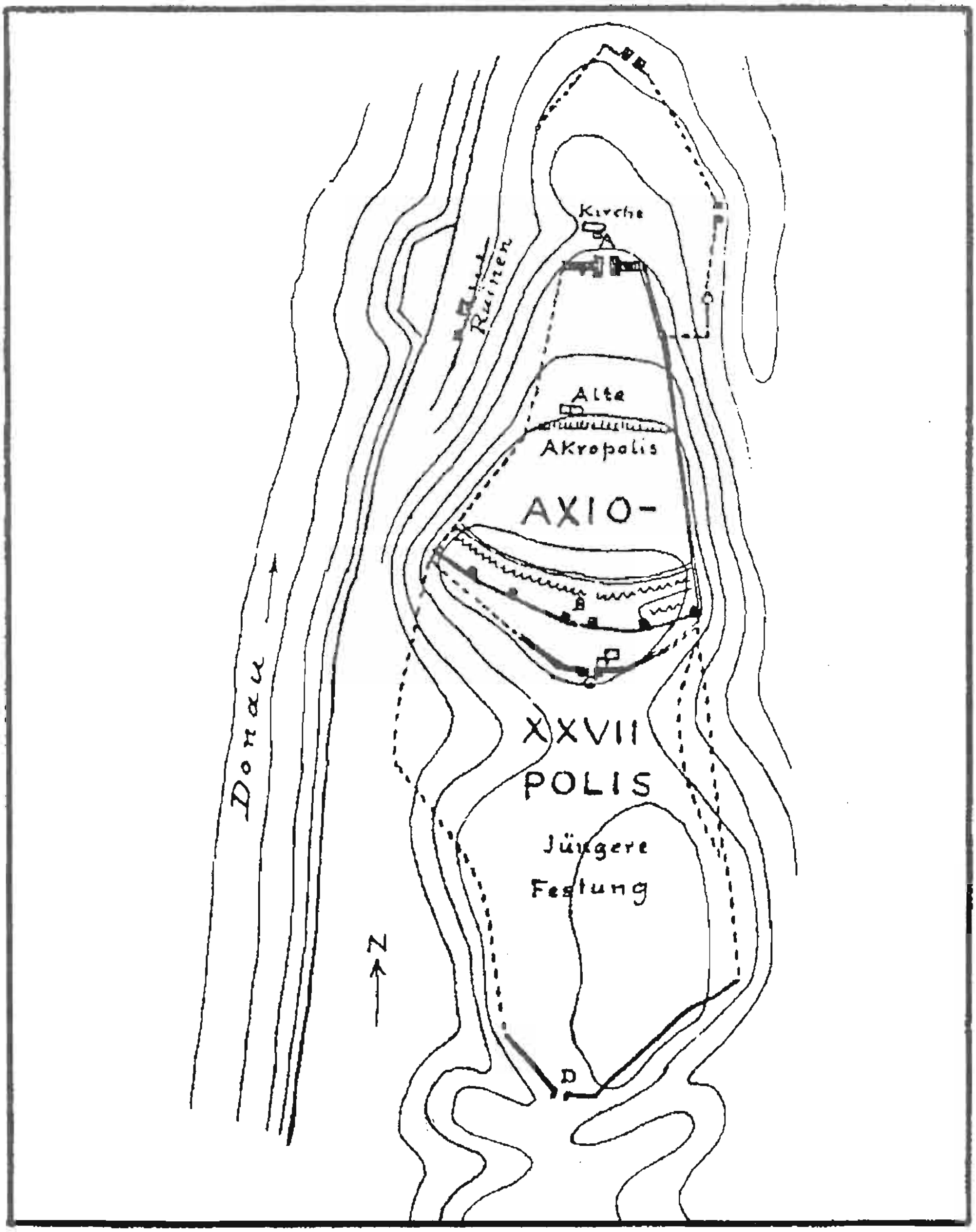
Kirche
Ruinen
Alte
Akropolis
AXIO-
XXVII
POLIS
Jüngere
Festung
Donau
N
B
D

Обр. 5. АКСИОПОЛИС (AXIOPOLIS). Общ план по К. Шухардт (**Schuchardt 1918**, S. 57, Abb. 22). / Fig. 5. AXIOPOLIS. General layout after K. Schuchardt (**Schuchardt 1918**, S. 57, Abb. 22).

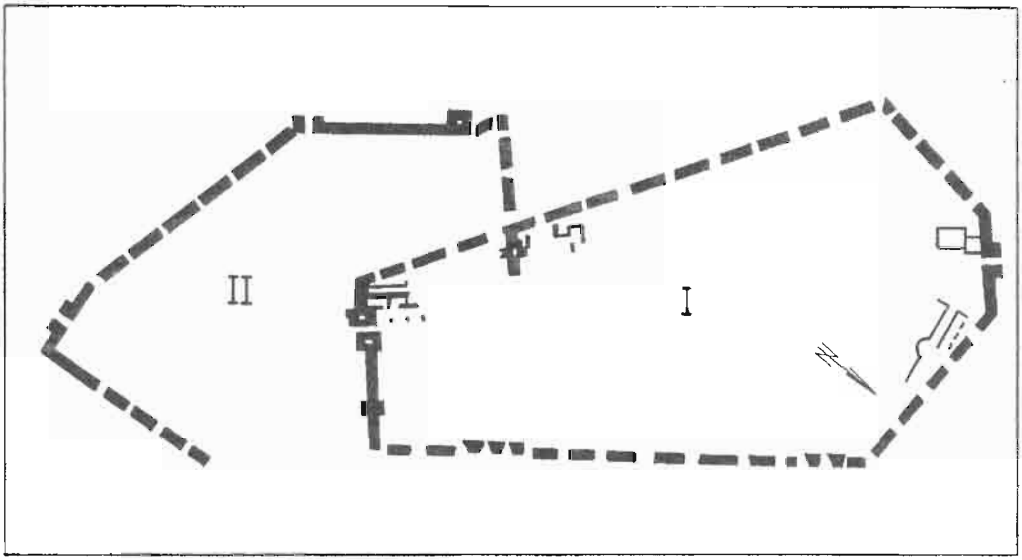

Обр. 6. АКСИОПОЛИС (AXIOPOLIS). Общ план по К. Скорпан (**Scorpan 1980**, p. 156, Pl. XI). / Fig. 6. AXIOPOLIS. General layout after C. Scorpan (**Scorpan 1980**, p. 156, Pl. XI).

неправилен полигонален план с максимални размери около 200 х 135 м[69]. Площта му възлиза на ок. 1,5 ха. Пред фронта на дъговидно извитата югоизточна крепостна стена се забелязва едно седлообразно двустранно стесняване на полуострова, което вероятно се дължи на изкуствена (до)обработка на терена. Укреплението е разполагало с две порти – северна и южна. Северната порта е плътно фланкирана от две правоъгълни кули, издаващи се двустранно на крепостната стена. Между тях е оформен проход с дължина ок. 8,00 м, стеснен приблизително в средата посредством два конструктивно свързани пиластра до 3,50 м. Южната порта е широка 4,25 м и има гладък проход, фланкиран от вътрешните стени на две U-видни кули[70]. По трасето на западния участък от северозападната крепостна стена, в публикувания от Гр. Точилеску план[71] е отбелязано местоположението на още една кула, която е с четириъгълен план и се издава навън от отбранителната линия. Дебелината на крепостния зид в проучените участъци възлиза на 3,50 м. Градежът на укрепителните съоръжения е в opus implectum, като лицата са оформени на места с много големи и старателно обработени квадри. Прецизни наблюдения и документация върху стратиграфията на Аксиополис липсват. Неизвестно по какви точно съображения, проучвателите датират изграждането на късноантичната му укрепителна система във времето на император Константин I. Тази датировка се оспорва (също без конкретни аргументи!) от някои съвременни изследвачи, които отнасят строителството към периода на Първата тетрархия[72]. В един по-късен етап, укрепената площ на Аксиополис била чувствително увеличена (с около 0,8 ха) чрез присъединяването към нея на северозападния край и част от подножието на възвишението, върху което бил изграден първоначалния военен лагер. Разширението било защитено с новоиздигната крепостна стена с полигонален план, свързана с по-ранното укрепление. По трасето ѝ са регистрирани две порти, плътно фланкирани от по една двойка четириъгълни кули (бастиони?), както и още една кула с непрецизиран (вероятно също четириъгълен?) план. Новоизградената крепостна стена се датира най-общо в VI в. [73], което дава основание тя да бъде свързана с описаната от Прокопий строителна дейност на император Юстиниан I в долнодунавските земи, засегнала в частност и Аксиополис[74]. Едно златно монетно съкровище с най-късни екземпляри от управлението на Тиберий II Константин[75] свидетелства, че градът понесъл тежък удар по време на някое от аваро-славянските нападения от средата на 80-те години на VI в. Същевременно, нумизматичният материал показва, че обитаването на мястото продължило и през началните десетилетия на VII в. [76]

---

[69] Размерите са според публикувания от К. Шухардт план: **Schuchardt 1918**, p. 57 (Abb. 22); Цитираните от М. Захариаде метрични данни (**Zahariade 1988**, p. 123) се отнасят всъщност до българската ранносредновековна крепост, изградена върху руините на късноантичния Аксиополис. За последната, вж.: **Кузев/Гюзелев 1981**, 201-202.

[70] Описанието и размерите са според: **Schuchardt 1918**, p. 58 (Abb. 23).

[71] **Tocilescu 1903**, p. 358.

5. **Сеймени**

(com. Seimeni; jud. Constanţa)

Върху обширната крайдунавска платовидна тераса южно от Сеймени е регистрирано неукрепено селище от римската и късноримска епохи със следи от богата материална култура[77]. На същото място през ранното средновековие се развило старобългарско селище[78] и бил изграден голям старобългарски окопов лагер[79], чийто защитен околовръстен землен вал тенденциозно се представя в румънската научна книжнина като отбранителен елемент на селището от римската епоха. П. Полоник съобщава и за римско укрепление в западния край на терасата, от което забелязал останки само от източния зид, успореден на дунавския бряг[80]. Съществуването на подобно укрепление не се потвърждава от проведените малко по-късно системни обхождания и контролни археологически сондажи на това място[81] и се премълчава в новите проучвания, посветени на римската и късноантична фортификация в региона[82]. Възможно е П. Полоник да е интерпретирал като крепостна стена един от по-добре запазените участъци на средновековния вал. Единствените сигурно констатирани следи от антично фортификационно строителство в района се свеждат до "късна" стражева кула с размери 20 х 20 м, издигната върху издаващо се от бреговата линия крайдунавско възвишение. Що се отнася до употребената строителна техника, кулата разкривала голямо сходство с градежа на крепостните стени на Капидава[83]. Това дава основание тя уверено да се датира в късноримската епоха и да се определи типологически като *burgus*. По всичко личи, че откритият сред руините на античното и средновековно селище при Сеймени строителен надпис от времето на Първата тетрархия[84] следва да се постави във връзка именно с изграждането на този бург. Понастоящем не може да се установи с положителност докога е просъществувало въпросното укрепление[85].

---

[72] **Scorpan 1980**, p. 39; **Zahariade 1988**, p. 123.

[73] **Scorpan 1980**, p. 39, 108

[74] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[75] **Poenaru/Bordea/Ocheşeanu 1983-1985**, p. 177 sqq.

[76] Най-късната известна досега монета от Аксиополис от разглеждания период е един фолис на император Ираклий от 614/615 г.: **Ibidem**, p. 191 (nr. 6).

[77] **Pârvan 1912**, p. 555 (n. 3); **Florescu 1924**, p. 88 sqq.; **Polonic 1935**, p. 21; **Popescu 1976**, p. 212; **ISM V**, p. 17; **Scorpan 1980**, p. 6.

[78] **Florescu et al. 1958**, p. 25 (цивилно селище от “по-късна епоха”).

[79] **Шкорпил 1940**, 530-531.

6. **КАПИДАВА** (CAPIDAVA)

(s. Capidava /бивше Calachioi/; com. Topalu; jud. Constanţa)

Както показва името, а и според археологическите данни, Капидава спада към старите автохтонни селища, които продължили съществуването си и през римската епоха[86]. Мощен стимул за възхода ѝ изиграло изграждането тук най-късно в началото на II в. на военен лагер[87] и вероятно по същото време – на благоустроено речно пристанище[88]. През късната античност Капидава запазва значението си на важен военен център, в който в края на III или началото на IV в. е засвидетелствувана кавалерийска част, означена в епиграфските паметници като *vexillatio Capidavensium/equites scutarii/vexillatio [equitum] scutariorum*[89]. Според данните на *Notitia Dignitatum*, където Капидава изрично е отбелязана като castellum, след военните реформи на император Константин I в нея лагерувала друга кавалерийска част – *cuneus equitum Solensium*[90]. През VI в. Капидава вече фигурира в официалните документи сред ґрадовете[91] и епископските центрове на провинция Скития[92]. През епохата на ранното средновековие, върху руините на късноантичния град възникнало голямо старобългарско селище, което просъществувало до към средата на XI в.

---

[80] **Polonic 1935**, p. 21.

[81] **Florescu et al. 1958**, p. 25.

[82] **Scorpan 1980**, 7; **Zahariade/Gudea 1997**, 78-79.

[83] **Ibidem**, p. 65; **Florescu 1927-32**, p. 495.

[84] **Popescu 1976**, № 205 (вж. и раздела **PRAESIDIUM** в **Глава II.1**).

[85] От землището на Сеймени (неизвестно точно откъде) произхожда фолис на император Юстиниан I от 538/539 г.: **Papasima/Vertan 1995-1996**, p. 276, nr. 16.

[86] Споменаващите Капидава антични писмени извори и бележки за нейното историческо развитие са приведени в: **Florescu et al. 1958**, 7-24; вж. също: **TIR L35**, 29-30.

[87] За военната история на Капидава през епохата на Принципата, вж.: **Aricescu 1977**, *passim*.

[88] **Matei 1987**, p. 95 sqq.; **Matei 1991**, 150-152.

В резултат на системните археологически разкопки, провеждани с известни прекъсвания от 1924 г. досега, понастоящем разполагаме с изобилни данни относно късноантичната укрепителна система на Капидава[93] (Обр. 7). Установено е, че изграждането на късноримския кастел е предшествувано от планомерен демонтаж на съществувалия на същото място военен лагер от епохата на Принципата. Нивелираните до нивото на тогавашния терен околовръстни зидове на ранноримския лагер били вградени на места в субструкцията на крепостните стени на кастела, който вероятно отчасти възпроизвеждал заварената планова схема. Укреплението било издигнато на дунавския бряг, в самия край на скалистата и висока тук около 10 м крайречна тераса. Поради възможно пропадане на части от брега в миналото и особено във връзка с активната антропогенна дейност от началото на XX в., западният ъгъл и част от югозападната страна на укреплението са напълно разрушени. В настоящия си вид то има максимални размери около 130 х 100 м, а запазените му останки предполагат първоначален правоъгълен план с подчертани елементи на симетрия, който впоследствие е претърпял някои съществени трансформации. Крепостната стена на Капидава варира в дебелина от 2,70 (при Кула 5) до 3,47 м (куртини F и G и при Кула 6). Суперструкцията е отделена от субструкцията с банкет с различна ширина, който, поради денивелацията на терена, на места стъпаловидно се изкачва. По протежението на запазената част от крепостния зид са регистрирани 8 кули: 3 правоъгълни (от тях две се определят като "*phrouria*", предвид големите им размери), 2 U-видни, 2 ветрилообразни (в северния и в източния ъгъл) и 1 полигонална. С изключение на полигоналната,

---

[89] **Popescu 1976**, № 220, 221.

[90] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 4; XXXIX, 13 (ed. Seeck).

[91] **Hier.** Synecd. 637, 10 (ed. Parthey).

[92] **Darrouzes 1981**, p. 242 (Notitia 3, 644).

[93] **Florescu 1927-32**, p. 483 sqq.; **Florescu 1935-36**, p. 351 sqq.; **Florescu 1937-40**, p. 345 sqq.; **Florescu 1945-47**, p. 209 sqq.; **Florescu et al. 1958**, 25-72; **Florescu 1975**, p. 361 sqq. (описанието на укрепителните съоръжения в изложението по-долу е базирано на обобщените данни, публикувани в: **Florescu et al. 1958**).

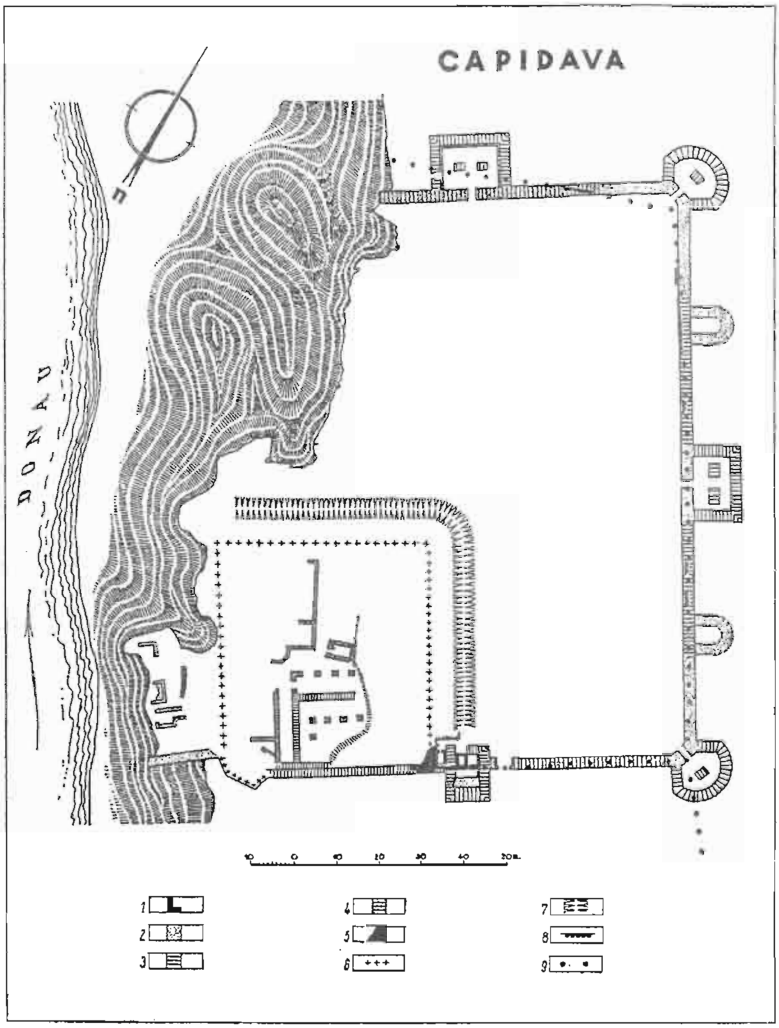

Обр. 7. КАПИДАВА (CAPIDAVA). План на укрепителната система с означение на основните конструктивни фази. Легенда: 1. Римски зидове от I фаза; 2. Римски зидове от II фаза; 3. Римски зидове от III фаза; 4. Римски зидове от II фаза с поправки от III фаза; 5. Зидове на късния кастел – IV фаза; 6. Трасе на зидовете на късния кастел; 7. Трасе на защитния ров на късния кастел; 8. Останки от ранносредновековното укрепление; 9. Трасе на зидовете на ранносредновековното укрепление (**Condurachi 1967**, S. 164, Abb. 2). / Fig. 7. CAPIDAVA. Main construction phases in the development of the defence system. Legend: 1. Roman walls from Phase I; 2. Roman walls from Phase II; 3. Roman walls from Phase III; 4. Roman walls from Phase II repaired during Phase III; 5. Walls of the later fort – Phase IV; 6. Hypothetical course of the walls of the later fort; 7. Course of the defence ditch of the later fort; 8. Remains of the Early Medieval fortification; 9. Hypothetical course of the walls of the Early Medieval fortification (**Condurachi 1967**, S. 164, Abb. 2).

която се явява късна добавка, всички останали кули принадлежат към оригиналната планова схема на кастела. Единствената порта представлява обикновен отвор в югоизточната крепостна стена и се е охранявала от правоъгълна кула, издаваща се пред и зад фронта на отбранителната линия. Укрепителните съоръжения на Капидава са удивително нееднородни по техника на градеж, което несъмнено свидетелствува за наличието на различни конструктивни фази. Тази специфична особеност е използувана още от първия проучвател (Гр. Флореску) като един от главните критерии за изясняване на строителната история на кастела и това е напълно обяснимо, като се има предвид, че крепостната стена е била напълно разчистена на нивото на първоначалния късноантичен строителен период само откъм външното лице. Стратиграфските констатации се изчерпват с наблюдения в непосредствено прилежащия към зидовете терен *extra muros* и със сумарно и незадоволително от съвременна гледна точка описание на пластовете от разрушения в запълнителя на разкопаните кули[94]. Поради непроучеността на културните напластявания във вътрешността на укрепената територия по онова време, строителната история на фортификационните съоръжения на Капидава не е разгледана в действителния хронологически контекст на нейното обитаване, а е възстановена според относителната хронология на градежите, базирана около един сигурно установен, но недостатъчно прецизен *terminus post quem*, датиращ втората късноантична конструктивна фаза[95].

Гр. Флореску обособява 4 основни конструктивни фази, първата от които се отнася до съществувалия някога военен лагер от епохата на Принципата, а останалите три са свързани с изграждането и еволюцията на късноримския кастел[96]. Възникването на последния се отнася най-общо към втората половина на III в., като авторът допуска, че ранноримският лагер е бил разрушен в средата на същия век, вероятно при готското нашествие от 248 г. Археологически засвидетелстваното цялостно или частично преизграждане на част от кулите и изоставянето на две от тях (Кули 3 и 5), както и консолидацията и масивните възстановителни и реконструкционни работи по значителна част от протежението на крепостните стени, са външните белези на следващата конструктивна фаза, която, въз основа на една монета на император Констанций II, намерена в емплектона на изцяло престроената Кула 1, се датира във втората половина на IV в. В този си вид Капидава просъществувала, според Гр. Флореску, до към края на V в., когато, вероятно във времето на император Анастасий, по-голямата част от укрепената територия (около 3/4) била изоставена, а в южния ѝ ъгъл било изградено едно малко укрепление (“кастел”), обитаването на което продължило през VI в.

---

[94] **Florescu et al. 1958**, 27-28 (и при описанието на отделните кули).

[95] **Ibidem**, p. 39.

[96] **Ibidem**, 66-72.

Предложената от Гр. Флореску хронологическа схема за развитието на укрепителната система на Капидава се поддържа в общи линии от мнозинството съвременни изследвачи, но с някои корекции и модификации. Така например, изграждането на късноримския кастел понастоящем единодушно се отнася към периода на Първата тетрархия[97]. От друга страна, внимателният анализ на употребените в крепостната стена строителни техники позволи да се идентифицират три отчетливи конструктивни фази, свързани с нейното функциониране[98]. Що се отнася до последната конструктивна фаза според схемата на Гр. Флореску, датировката ѝ се поставя вече в края на VI/началото на VII в., като възникването на т. нар. “късен кастел” се обяснява с драстично свиване на живота след преживяно тежко разрушение при някое от аваро-славянските нападения по това време[99]. Същевременно, напредването на проучванията във вътрешността на укрепената територия предостави важни стратиграфски данни[100], способствуващи за изясняване на редица аспекти от хронологията на Капидава през късната античност[101]. Всичко това дава сериозни основания за преразглеждане и внасяне на съществени корекции в намиращата се в научна употреба хронологическа схема относно етапите в развитието на нейната укрепителна система.

На първо място, принадлежността на т. нар. “късен кастел” към късноантичната фортификация следва решително да се отхвърли. Още в началото на 60-те години, П. Дякону аргументирано се произнесе по този въпрос, датирайки укреплението в епохата на ранното средновековие (в X в.) [102]. След като не намериха убедителни контрааргументи, неговите опоненти понастоящем се задоволяват с премълчаване на самата теза, поддържайки станалата вече традиционна датировка в края на VI/началото на VII в. Налице е, обаче, и още един непривличан в научната дискусия досега, но неоспорим от археологическа гледна точка довод, свидетелстващ за средновековния произход на “късния кастел”. Както е известно, възникналото върху руините на Капидава старобългарско селище било укрепено към края на IX или в началото на X в. с каменен зид на кална спойка, възсядащ и приблизително следващ трасето на останките от северозападната, североизточна и югоизточна късноантични крепостни стени[103]. Приблизително в средата на югоизточната крепостна стена, средновековният ограден зид на кална спойка прекъсва, а от това място в югозападна посока, по същото трасе продължава изграденият на хоросанова спойка югоизточен зид на "кастела". Макар това никъде да не намира текстови израз, върху снимките и плана, придружаващи отчета за археологическите разкопки в Капидава през периода 1940-1945 г. [104], съвсем ясно личи, че, непосредствено преди прекъсването му, укрепителният зид на средновековното селище е прорязан от рова на "кастела". Посоченият факт не само потвърждава безспорния средновековен произход на т. нар. "късен кастел", но и свидетелствува, че той датира от заключителния период на обитаването на средновековното българско селище.

---

[97] **Scorpan 1980**, p. 37; **Zahariade 1988**, 124-125.

[98] **Florescu 1975**, p. 361 sqq.

[99] **Petre 1963**, 337-346; **Scorpan 1980**, 36-37; **Zahariade 1988**, p. 125; **Barnea 1991a**, p. 182.

[100] Поради интензивното и продължително обитаване на мястото през епохата на българското ранно средновековие (до към средата на XI в.), късноантичният културен пласт е силно нарушен от дълбоко вкопаните средновековни жилища, което затруднява извънредно много воденето на прецизни стратиграфски наблюдения.

[101] **Florescu/Covacef 1988-89**, p. 197 sqq.; **Covacef 1988-89**, p. 187 sqq.

[102] **Diaconu 1962**, S. 330 (Anm. 71).

Въз основа на публикуваните досега резултати от археологическите проучвания в Капидава, в развитието на нейната укрепителна система през късноантичната епоха могат да се обособят три основни конструктивни фази. Първата е свързана с изграждането *a fundamentis* на късноримския кастел, чийто цялостен оригинален план не може да се възстанови със сигурност, поради разрушаването на югозападния ъгъл на укреплението, тоталната по-късна реконструкция на южния участък от югоизточната крепостна стена и непроучеността в дълбочина на южния сектор на укрепената територия. Към първоначалната планова схема несъмнено принадлежат четириъгълните, ветрилообразните и U-видните кули, пре все че в настоящия си вид някои от тях представляват частична или цялостна възстановка от по-късно време. Макар откритите сред развалините и в градежа на укрепителните съоръжения лапидарни епиграфски паметници[105] да се свързват обикновено със следващи реконструкции, употребата на мнозинството от тях като строителен материал следва да се постави във връзка именно с най-ранната късноантична конструктивна фаза. Що се отнася до нейната станала вече традиционна датировка във времето на Първата тетрархия, за това засега няма никакви конкретни аргументи. Фактът, че новото строителство е било предшествувано от систематичен и тотален демонтаж на по-ранния военен лагер свидетелствува, че то е било предприето в период на (продължително?) отсъствие на каквато и да било заплаха по долнодунавската граница на Римската империя. Архитектурната концепция на североизточната крепостна стена на Капидава разкрива пълна идентичност или близки паралели с отделни сектори от укрепителната система на цяла поредица къснoримски укрепени центрове в провинциите Втора Мизия и Скития (Ятрус, Абритус, Трезмис-Изток, Тропеум Траяни, Ибида), изграждането на които несъмнено принадлежи към една и съща регионална военностроителна програма, инициирането на която най-вероятно следва да се припише на Лициний, а окончателното завършване – на Константин I в периода след 324 г. [106] Макар проучването на долните жилищни хоризонти в укрепената територия на Капидава да се намира в начален стадий и окончателните заключения на този етап да са прибързани, не може да не се отбележи, че най-старите постройки в сектор Е във вътрешността на кастела са датират от разкопвача най-общо в IV в. [107] Публикуваният досега нумизматичен материал от обекта също представя твърде инструктивна картина[108], намираща се в пълно съгласие с предложената датировка на къснoримския кастел не по-рано от съвместното управление на Лициний и Константин I, а още по-вероятно – едва в периода след 324 г. [109] Различимата в останките от укрепителните съоръжения на Капидава втора конструктивна фаза традиционно се отнася към втората половина на IV в. и се свързва с дейността на император Валенс в провинция Скития[110]. Тя включва: цялостно преизграждане на Кула 1 върху нивелираните останки на нейния предшественик, според първо-началния четириъгълен план, но с известна разлика в размерите; частично преизграждане на суперструкцията на Кули 2, 4 и 6 върху заварените основи; удължаване на Кула 7 на югоизток; изоставяне на Кули 3 и 5 и нивелиране на техните останки до нивото на тогавашния терен; поправка и консолидация на външното лице на крепостните стени (Куртини B, C, D и E, а отчасти – A и F) с употреба на *opus vittatum*. Според новите проучвания в Сектор V на Капидава, работите по укрепителната система следва да се тълкуват като елемент от една масирана строително-възстановителна кампания, обхванала цялата територия на кастела и довела до промени в планировката на вътрешното пространство. За това свидетелства поне частичното преизграждане и промяна в ориентацията на канализационната мрежа и издигането на уличното ниво[111]. Съвпадението в ориентацията и нивото на един от новоизградените канали под уличната настилка с отводнителен отвор в преизградената Куртина F [112] доказва синхронността на възстановителните работи по укрепителната система и вътре в кастела. Сигурен *terminus post quem* за предприемането на тази кампания предоставят двете монети, открити в запълнителя на един изоставен по-ранен канал. Тъй като по-късната от тях принадлежи на монетосеченето на император Валентиниан II или Аркадий и се отнася към тип, сечен в периода 388–392 г. [113], датировката на втората конструктивна фаза в укрепителната система на Капидава във времето на император Валенс е напълно неприемлива. Впечатляващият обем на извършеното свидетелства за наличието на значителни разрушения в цялостната инфраструктура на кастела, причината за които следва да се търси в някое от варварските нападения от последната четвърт на IV в. Осъществяването на възстановително-реконструкционните работи изглежда най-вероятно в края на IV или началото на V в. (Теодосий I – Аркадий).

---

[103] **Florescu et al. 1958**, 68-72; **Florescu 1967**, p. 259 sqq.; **Кузев 1981б**, 202-204; **Рашев 1982б, 145-147.**

[104] **Florescu** 1945-47, p. 212 sqq. (Pl. I).

[105] Епиграфският материал от Капидава е преиздаден в: **ISM V**, 8-54; **Popescu 1976**, № 220-228.

---

[106] Тезата е представена в: **Торбатов 2000**, 26-30.

[107] **Covacef 1995-1996**, p. 95 (n. 1).

[108] Монетните находки от Капидава са публикувани в: **Poenaru/Bordea 1976-1980**, p. 247 sqq.; **Vertan/Custurea 1981**, 334-335; **Poenaru/Bordea 1983-1985**, p. 169 sqq.; **Vertan/Custurea 1986**, p. 298; **Vertan/Custurea 1988-1989**, 378-380; **Vertan/Custurea 1992**, 384-386; **Custurea et al. 1997**, 376-378. Обобщението на публикуваните данни показва следното: след повече от 20-годишен хиатус, в констатираната монетна среда се появяват два екземпляра от последното десетилетие на III в., след което отново следва хиатус, обхващащ цялото първо десетилетие на IV в. От самото начало на второто десетилетие броят на монетите рязко нараства, като концентрацията се пада в периода 317-364 г.

[109] Много сериозно основание за подобно твърдение дава изобилието на преизползувания в градежа епиграфски материал с езически култов характер: вж. по-подробно по този въпрос **Глава I.2**.

[110] **Florescu et al. 1958**, 67-68; **Florescu 1975**, p. 365; **Scorpan 1980**, p. 37; **Zahariade 1988**, p. 125.

Третата конструктивна фаза е свързана с най-късните регистрирани поправки и преустройства по укрепителната система на Капидава. Именно към нея трябва да се отнесе цялостното преизграждане на Куртина H, която рязко се различава по строителна техника (*opus mixtum* с 5-редов тухлен пояс) от другите части на крепостната стена и външното ѝ лице е изместено с около 0,70 м навън спрямо старото трасе. Към същата фаза спада и построяването на конструктивно свързаната с Куртина H полигонална Кула 8, която е вероятно с плътен градеж. По време, третата конструктивна фаза в укрепителната система на Капидава следва да се свърже с археологически засвидетелстваната във вътрешността ѝ интензивна строителна дейност от първата половина на VI в. [114] Спомената в началото на управлението на Юстиниан I вече като град, Капидава не фигурира сред описаните от Прокопий строежи на императора[115]. Датираният с монета на Юстиниан I (емисия от 541/542 г.) мощен опожарен пласт се поставя от проучвателите във връзка с кутригурското нашествие от 559 г. [116] След отстраняване на щетите, животът се възобновил и продължил още няколко десетилетия. Регистрираният в източната част на укрепената територия нов опожарен пласт маркира насилствения край на обитаването в този сектор може би още към края на VI в. [117], в резултат на някое от многобройните аваро-славянски нападения. Според свидетелствата на нумизматичния материал, обаче, животът в Капидава не заглъхнал напълно, а продължил под една или друга форма и през първите десетилетия на VII в. [118] За функционирането на някакви градски или укрепителни структури по това време няма никакви данни.

---

[111] **Florescu/Covacef 1988-89**, p. 203; **Covacef 1988-89**, 191-192.

[112] **Covacef 1988-89**, p. 193 (в текста очевидно е допусната печатна грешка и вместо "канал b" следва да се подразбира "канал a"; това ясно личи от определената малко по-горе в същия текст посока на двата канала).

[113] **Ibidem**, p. 192.

[114] **Florescu/Covacef 1988-89**, p. 203; **Covacef 1988-89**, 194-195.

[115] Възможната причина за това бе вече коментирана в **Глава I.1**.

7. **Топалу**
(com. Topalu; jud. Constanţa)

На дунавския бряг в местността "Стънка" ("Stînca"), на около 5,0 км северно от Топалу, са били регистрирани останки от укрепление и от развило се край него обширно благоустроено селище от римската и късноримска епохи[119]. Понастоящем укреплението е напълно унищожено в резултат от разработването на това място на каменна кариера. Според данни от осъщественото в края на XIX в. теренно проучване, то имало четириъгълен план и размери на страните както следва: северна – 104 м; източна – 140 м; южна – 116 м; западна – 170 м. Площта му възлизала на около 1,7 ха. Откъм север и запад то опирало до ръба на платовидната крайбрежна тераса и било защитено от стръмни склонове. От юг и от изток пред крепостните стени бил прокопан ров с ширина 20-30 м и дълбочина 2-3 м, пръстта от който била натрупана във вид на вал от вътрешната му страна (запазени размери: ширина 10 м; височина 1 м)[120]. Укреплението било изградено в строителна техника, много наподобяваща регистрираната в Капидава: *opus implectum*, с лицева облицовка от поставени в правилни редове четириъгълни блокчета с малки размери[121]. Дебелината на крепостните зидове се определя на около 2,00 м. Въз основа на конструктивните му особености, изграждането на укреплението при Топалу може уверено да се отнесе към късноримския период, като се датира най-общо в IV в. Предвид неговото местоположение и размери, във функционално-типологически аспект то следва да се определи като военен лагер и *castellum*. Най-късните известни досега монети, произхождащи от Топалу, датират от времето на император Хонорий[122]. Вероятно укреплението чувствително пострадало при някое от хунските нападения и престанало да съществува още в началото на V в. Някои учени[123] са склонни да отъждествят руините край Топалу с кастела Грациана, споменат в *Notitia Dignitatum*[124], а по-късно – и от Прокопий[125]. Макар името на този кастел несъмнено да представлява една от късните добавки към текста на "Нотиция"-та, по-правдоподобно изглежда локализацията му да се търси именно в указания там участък от границата, т.е. в района на дунавската делта[126].

---

[116] **Covacef 1988-89**, 194-195; **Barnea 1991a**, 181-182.

[117] **Covacef 1988-89**, p. 195 (най-късните монети от пласта датират от времето на император Юстин II, но те, разбира се, представляват само един *terminus post quem*).

[118] Най-късните известни досега монети от Капидава принадлежат на монетосеченето на император Фока (от 606/607 и от 607/608 г.): **Vertan/Custurea 1988-1989**, p. 380 (nr. 1306); **Custurea 1986**, p. 277 (nr. 1).

[119] **Florescu 1927-32**, p. 495; **Polonic 1935**, 21-22; **Vulpe 1938**, p. 215; **Florescu et al. 1958**, p. 245; **TIR L35**, p. 73; **ISM V**, p. 76; **Scorpan 1980**, p. 6.

[120] **Polonic 1935**, 21-22; **ISM V**, p. 76; **Zahariade/Gudea 1997**, p. 79.

[121] **Florescu 1927-32**, p. 495; **Florescu et al. 1958**, p. 65.

8. **КАРСИУМ** (CARSIUM)

(Hîrşova; jud. Constanţa)

За значимостта на споменатия в множество писмени извори античен център Карсиум, чиито останки лежат под съвременния град Хършова, говори причисляването му от Клавдий Птолемей към градовете (*poleis*) на провинция Долна Мизия още през първата половина на II в. [127] Просперитетът на цивилното селище в голяма степен се дължал на епиграфски и писмено засвидетелстваното още от втората половина на I в. насетне постоянно военно присъствие[128], обусловено от необходимостта да се охранява един от най-удобните и важни дунавски бродове[129]. Евентуалното лагеруване в Карсиум на вексилация от *legio I Iovia* в края на III/началото на IV век[130] е проблематично, тъй като предположението се гради единствено на надгробен паметник, поставен от две военни лица на цивилни членове от тяхното семейство[131]. Във времето на император Константин I в Карсиум била настанена една новосформирана помощна военна част – *milites Scythici*[132]. Докато цивилното поселение от рим-

---

[122] **TIR L35**, p. 73.

[123] **Aricescu 1972**, p. 342; **Aricescu 1977**, p. 118; **Barnea 1991a**, 182-183.

[124] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 27 (ed. Seeck).

[125] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[126] **Zahariade 1988**, 141-142.

[127] **Ptol.** Geogr. III, 9, 5 (ed. Müller); Другите писмени извори за Карсиум са цитирани в: **TIR L35**, p. 30; **Popescu 1976**, 237-238; **ISM V**, 119-120; **Zahariade 1988**, 125 126.

[128] За историята на военното присъствие в Карсиум през римската епоха и късната античност, вж.: **Nicolae 1993**, 215-216; **Aricescu 1977**, *passim*.

[129] **Vulpe 1961**, p. 375.

[130] **Petolescu/Popovici 1989**, p. 241 sqq.

[131] Съмнението е мотивирано и в: **Nicolae 1993, p. 216.**

[132] **Not. Dign.** Or. **XXXIX, 22 (ed. Seeck).**

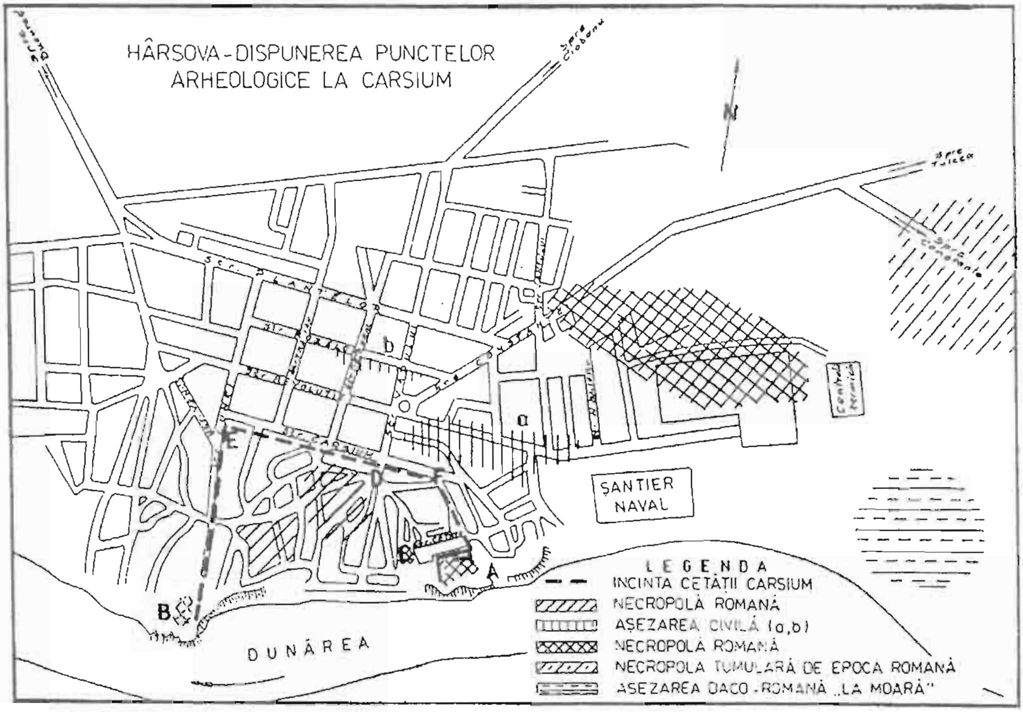
HÂRSOVA-DISPUNEREA PUNCTELOR
ARHEOLOGICE LA CARSIUM
Spre Ciobanu
Spre Tulcea
Spre Constanța
N
a
b
A
B
B
C
D
E
F
ȘANTIER NAVAL
DUNĂREA
LEGENDA
INCINTA CETĂȚII CARSIUM
NECROPOLA ROMANĂ
AȘEZAREA CIVILĂ (a,b)
NECROPOLA ROMANĂ
NECROPOLA TUMULARĂ DE EPOCA ROMANĂ
AȘEZAREA DACO-ROMANĂ „LA MOARĂ"

Обр. 8. КАРСИУМ (CARSIUM). Топография на античното и късноантично селище (**Nicolae 1993**, p. 217). / Fig. 8. CARSIUM. Topography of the Roman and Late Roman settlement (**Nicolae 1993**, p. 217).

ската епоха и началния период на късната античност заемало обширна площ върху ниската и равна крайдунавска тераса[133] (Обр. 8), изграденият през 103 г. първи каменен военен лагер[134] и неговият късноантичен приемник били разположени върху един платовиден скалист хълм на самия бряг на реката, извисяващ се на повече от 30 м над водната повърхност[135]. Варварските нашествия от последната четвърт на IV и първата половина на V в. станали причина за съществени трансформации от топографско-функционално естество, довели до превръщането на някогашния военен лагер в укрепено селище. През 434 г., например, Карсиум е отбелязан вече като "крепост" (*phrourion*), владяна по това време от хуните[136]. Включването му от Хиерокъл в списъка на градовете в провинция Скития[137], както и наличието тук на епископски престол[138], свидетелствуват, че през VI в. древният център не само успял да излезе от кризата, но и да достигне един от върховете в многовековната си история[139]. Прокопий изрично отбелязва Карсиум между Юстиниановите градежи в земите по Долни Дунав[140], което се потвърждава и от новите археологически проучвания[141].

---

[133] **Bounegru et. al. 1989**, p. 273 sqq.; **Nicolae 1993**, p. 215 sqq.

[134] **ISM V**, 94.

[135] Топографията на военния лагер е обстойно представена в: **Gajewska 1974**, 93-94, 109-110, 126-127, 151.

[136] **Prisc.** Fragm. – In: HGM, I. Leipzig, 1870, p. 277: "...*Karso phrourio Thrakio*...".

[137] **Hier.** Synecd. 637, 11 (ed. Parthey).

[138] **Darrouzes 1981**, p. 242 (Notitia 3, 646).

Проучването на укрепителните съоръжения на късноантичния Карсиум фактически се намира в начален стадий. Резултатите от сондажните разкопки на възвишението "Дялул Четъции" (Dealul "Cetrюii"), предприети в края на 30-те и началото на 40-те години на XX в. и през 1963 г., са обобщени в един план-възстановка (Обр. 9), придружен от кратки пояснителни бележки[142]. Късноримският военен лагер (означен като "Период II" в плана) представлява градеж *a fundamentis*. Той е бил издигнат върху терена, заеман преди това от ранноримския лагер, но укрепената му площ е по-малка и възлиза на около 0,95 ха. Има неправилен, приблизително четириъгълен план, с максимални размери ок. 105 х 90 м. Дебелината на крепостната стена в проучените участъци е 1,80 м, но по трасето ѝ не са локализирани порти или кули. Типологически, така описаното укрепление следва да се определи като *castellum*. Изграждането му е отнесено в публикацията съвсем провизорно (по аналогия с Капидава?) към втората половина на III в. [143] Системните археологически разкопки, провеждани в Карсиум от 1987 г. насам[144], значително обогатиха познанията за облика и хронологията на неговата късноантична укрепителна система, внасяйки същевременно важни корекции в публикуваните досега данни. Видимите над терена останки от околовръстния крепостен зид (запазен на места на височина до 2,16 м) разкриват градеж в *opus implectum mixtum*, като лицата са грижливо оформени от поставени в правилни хоризонтални редове паралелепипедни каменни блокове, редуващи се с тухлени пояси. Емплектонът е от средно големи ломени камъни и парчета тухли, споени с хоросан, съдържащ тук-там счукана строителна керамика. Дебелината на зидовете откъм сушата (запад, север и изток) е по 1,90 м, докато този над отвесния дунавски бряг (откъм юг) е дебел едва 1,25 м. Особен интерес представлява засвидетелстваната на места в градежа на крепостните стени употреба на надлъжни дървени

---

[139] За историческото и социално-икономическо развитие на Карсиум през римската епоха и късната античност вж.: **Nicolae 1995-1996**, p. 135 sqq.

[140] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[141] **Nicolae 1993**, 220-222.

[142] **Condurachi 1967**, 169-171.

[143] **Ibidem**.

[144] За обхвата и общите резултати от проучванията в периода 1987-1994 г. вж: **Zahariade 1996**, 226-227; За проучванията на експедицията на музея в Констанца в периода 1993-1995 г. вж.: **Panait et al. 1995-1996**, p. 121 sqq.

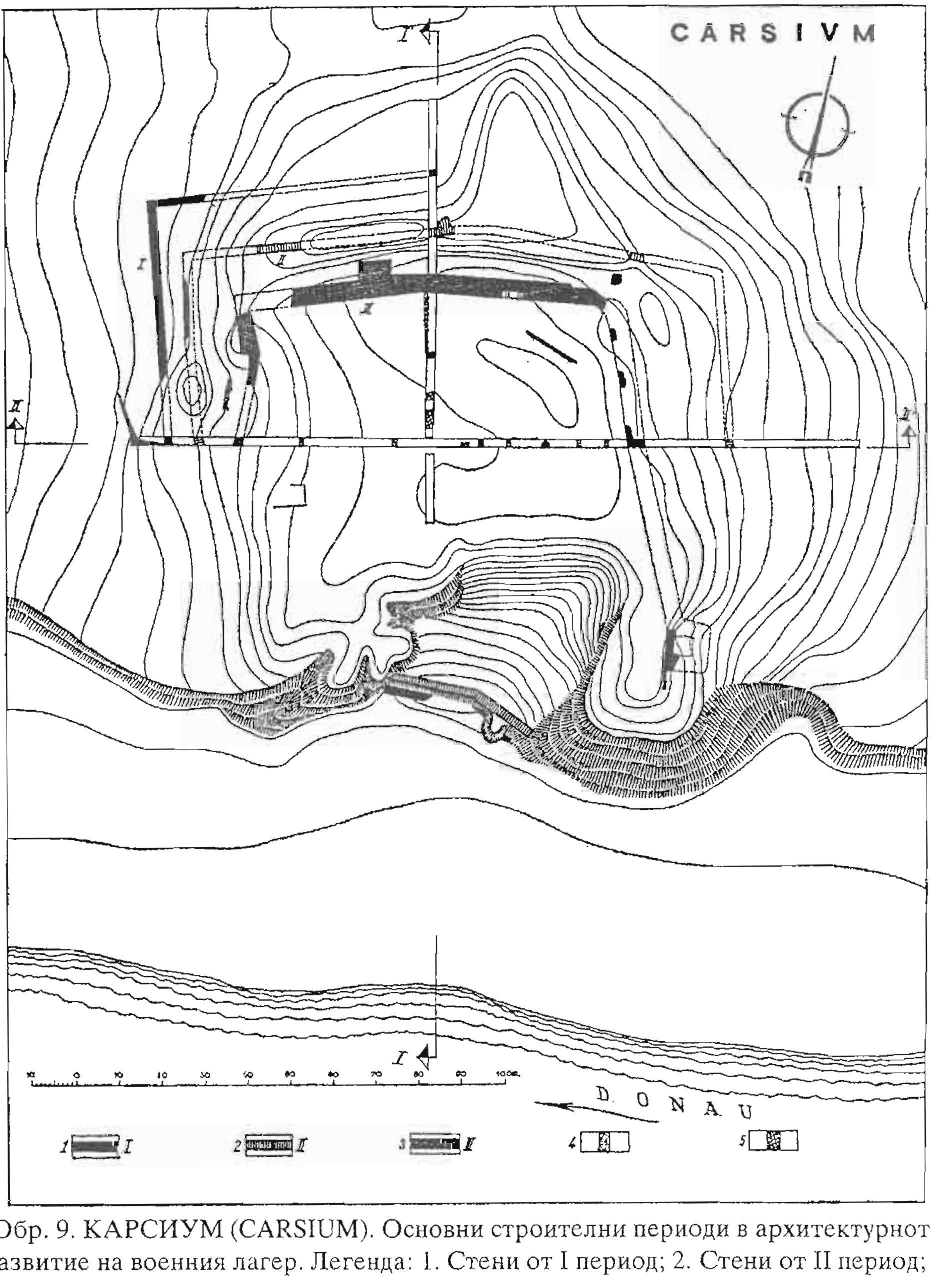
CARSIVM
I
II
I
II
II
I
II
D. O N A U
10 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100m
1 I
2 II
3 III
4
5

Обр. 9. КАРСИУМ (CARSIUM). Основни строителни периоди в архитектурното развитие на военния лагер. Легенда: 1. Стени от I период; 2. Стени от II период; 3. Стени от III период; 4. Зидове във вътрешността на укреплението; 5. Глинени подове (**Condurachi 1967**, S. 169, Abb. 5). / Fig. 9. CARSIUM. Main construction phases in the architectural development of the military camp. Legend: 1. Walls from Period I; 2. Walls from Period II; 3. Walls from Period III; 4. Walls in the interior of the fort; 5. Clay floors (**Condurachi 1967**, S. 169, Abb. 5).

греди (сантрачи) [145], което вероятно следва да се отдаде на някакво по-късно преустройство[146]. По трасето на северния крепостен зид е разчистена малка порта (потерна) с ширина 1,15 м, охранявана от изток от издаваща се навън кула. Останки от други две кули се забелязват в североизточния и в югоизточния ъгъл на укреплението[147]. Археологическите проучвания в северозападния ъгъл на кастела установиха наличието и там на кула. Тя е с кръгъл план и вътрешен диаметър 4,00 м, а дебелината на стените ѝ възлиза на 2,00 м. В резултат на добавки и преустройства, дебелината на прилежащите участъци от крепостните стени достига до 3,30 м. Изграждането и функционирането на разкритите тук укрепителни съоръжения е датирано в хронологическите рамки от IV до VI в. [148]

Напоследък, в югозападната част на дн. град Хършова, върху скалистото крайдунавско възвишение "Белчюг" (Dealul "Belciug") бяха установени останки от друго укрепление с предполагаема късноантична датировка (IV в.?) [149]. Планът му не е уточнен, но то било с малки размери и за него се предполага, че е било пряко ангажирано с наблюдението и контрола на дунавския брод.

Засега няма сигурни данни цивилното селище край късноримския военен лагер Карсиум да е разполагало със собствена укрепителна система. След получаването на *ius civitatis* към края на V или в началото на VI в., обаче, най-вероятно във времето на император Юстиниан I, новопровъзгласеният град Карсиум получил солидно изградена околовръстна крепостна стена, която свързвала двете съществуващи вече укрепления и заграждала площ от около 20 ха[150].

Според нумизматичните находки, сред които присъстват емисии на императорите Фока и Ираклий (най-късният екземпляр е от 629/630 г.)[151], животът в Карсиум очевидно продължил и след аваро-славянските нападения от края на VI и началото на VII в. Много е вероятно градът (или по-точно: това, което останало от него!) да е просъществувал чак до създаването на българската държава[152].

---

[145] **Panait et al. 1995-1996**, p. 124.

[146] Най-близкият в териториален и хронологически аспект паралел на тази строителна практика произхожда от ранновизантийския Бизоне: **Овчаров 1982**, с. 76 (вж. параграфа за **Бизоне** в **Глава II.2.Б**).

[147] **Panait et al. 1995-1996**, p. 124.

[148] **Cantacuzino 1992**, p. 58 sqq.

[149] **Nicolae 1993**, p. 219.

[150] **Ibidem**, p. 220 sqq. (В укрепената територия на града от VI в. попада един от некрополите на Карсиум от предходния период – Некропол II. Най-късните гробове от този некропол датират от V-VI в., което се явява сигурен *terminus post quem* за времето на изграждане на крепостната стена.).

[151] **Custurea 1986**, p. 277 (пг. 2, 4, 6).

[152] **Димитров 1992**, с. 115 (бел. 66).

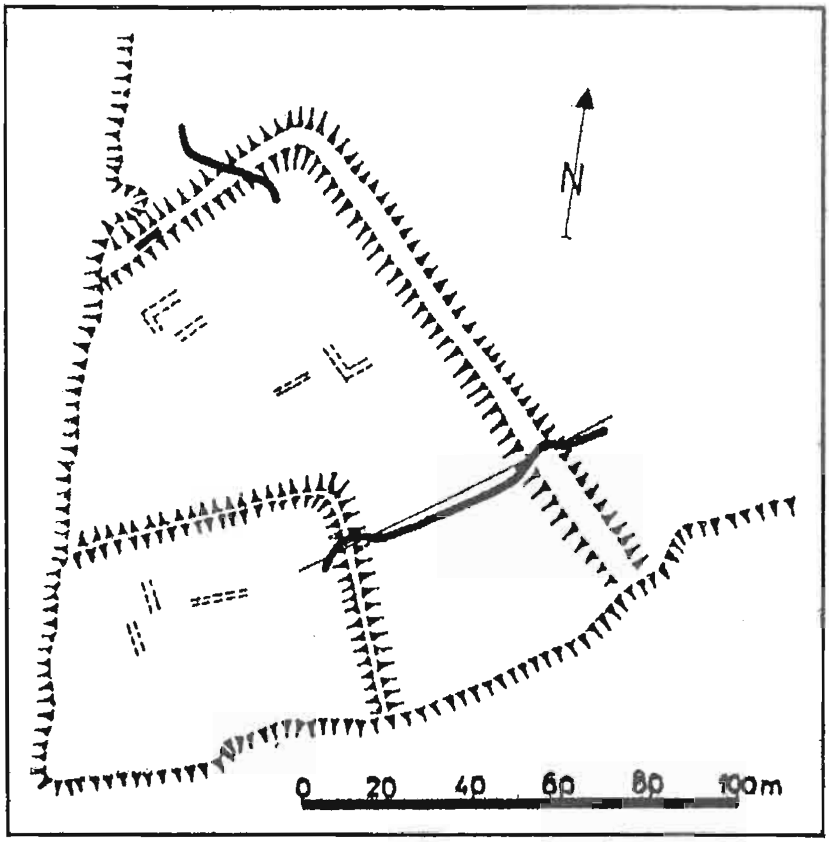

Обр. 10. ЦИУС (CIUS). Общ план на двете каменни укрепления по Гр. Точилеску (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 58). / Fig. 10. CIUS. General layout of the two stone fortifications after Gr. Tocilescu (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 58).

9. **ЦИУС** (CIUS)

(com. Gîrliciu; jud. Constanţa)

Въз основа данните на *Itinerarium Antonini Augusti*[153], античният и късноантичен център Циус сигурно се локализира в местността "Хазарлък"/"Хисарлък" ("Hazarlîc"/"Hisarlăc"), на 4,5 км южно от Гърличиу[154]. Той заема края на едно възвишение във вид на полуостров, ограден от дунавския ръкав Бърой (Băroi) и от едно крайречно блато. Археологически разкопки не са правени, но теренните изследвания са установили останки от две последователно изграде-

---

[153] **Itin. Ant. Aug.** 224, 4 (ed. Cuntz).

[154] **Weiss 1911**, S. 48; **Polonic 1935**, p. 22; **Comşa 1959**, 764-765; **TIR L35**, p. 33; **Zahariade 1988**, 126-128.

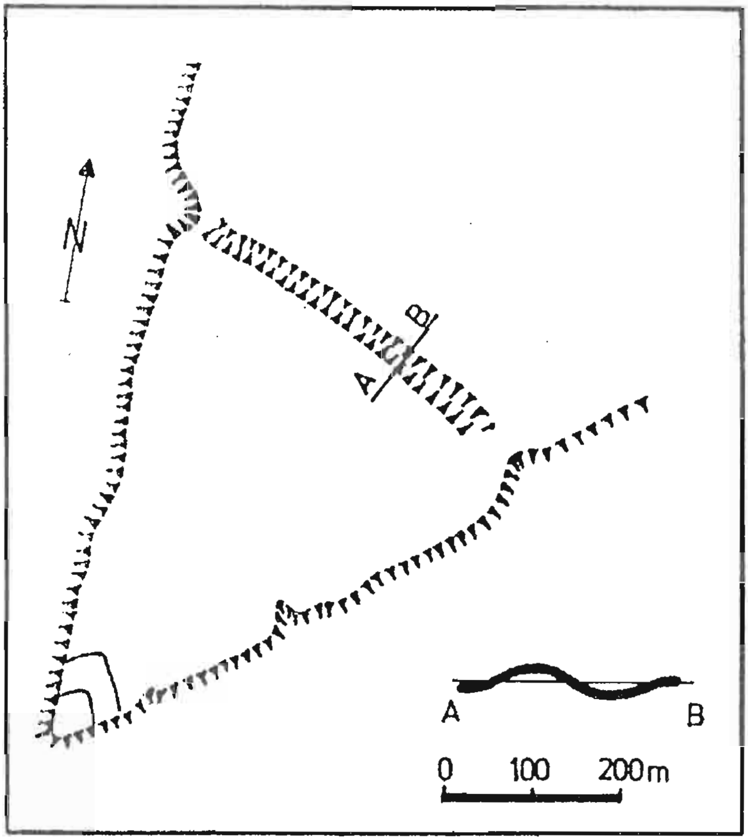

Обр. 11. ЦИУС (CIUS). Външната землена укрепителна линия по Гр. Точилеску (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 58). / Fig. 11. CIUS. The outer earthen fortification after Gr. Tocilescu (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 58).

ни на едно и също място каменни антични укрепления. Едното от тях било с размери 120 х 120 м, а другото — 85 х 60 м[155]. По-малкото от тях заема югозападната част на по-голямото и напълно основателно се разглежда като по-късно от него[156] (Обр. 10). От крепостните зидове в миналото са били извлечени множество епиграфски паметници от II-III в., очевидно употребени някога при тяхното изграждане в качеството на строителен материал[157]. На около 500 м северно от двете каменни укрепления е регистрирана и външна укрепителна линия във вид на ров и землен вал, преграждащи полуострова от склон до склон[158] (Обр. 11). Важен източник на информация за изясняване историческата съдба и строителната история на Циус се явява намереният тук през втората половина на XIX в. строителен надпис от 369 г. [159] Възстановеният текст съобщава за изграждането на това място "из основи" на едно ново укрепление, което се идентифицира от съвременните изследвачи с по-малкото от двете укрепления, засвидетелствувани в местността "Хазарлък"[160]. Предвид размерите му (85 x 60 м), то в никакъв случай не може да се отъждестви с *burgus*, както гласи традиционната конектура на лакуната в надписа, а следва уверено да се определи като *castellum*[161]. В хронологически синхрон с датировката на строителния надпис стои и намерената сред руините тухла с разпространения печат RVMORID(us) [162], който се датира понастоящем също във времето на император Валенс[163]. Основателно възниква въпросът относно причините, довели до предприемането на фортификационен строеж *a fundamentis* в Циус. Най-правдоподобно изглежда обяснението, че още преди встъпването на Валенс на трона, или в хода на неговата Първа готска война, съществувалият на това място по-ранен кастел (този с размери 120 x 120 м) пострадал толкова катастрофално, че усилията по неговото възстановяване били признати за напълно неоправдан[164]. Към подобно обяснение определено навежда и съобщението за намереното в Циус съкровище от медни монети с непрецизирана датировка в IV в. [165] Според *Notitia Dignitatum*, през къснoримската епоха в Циус лагерувала кавалерийската част *cuneus equitum stablesianorum*[166]. Укрепеният център не се споменава в други писмени извори и съдбата му през V-VI в. е неизвестна. Най-късната сред публикуваните досега монети от Циус датира от времето на император Хонорий (емисия от 395-408 г.) [167]. Не е изключено той да е престанал да съществува още през първата половина на V век, падайки под ударите на хунските племена.

---

[155] **Polonic 1935**, p. 22.
[156] **Zahariade 1988**, p. 153; **Zahariade/Gudea 1997**, p. 79.
[157] **ISM V**, 115-124.
[158] **Polonic 1935**, p. 22.

10. **БЕРОЕ** (BEROE)

(com. Ostrov; jud. Tulcea)

Въз основа на данните на римските итинерарии, известният и от други писмени извори античен и късноантичен център Бероe се локализира на дунавския бряг, на 2 км южно от селото Остров (окр. Тулча) [168]. Той заема скалистия полуостров “Пятра Фрекъцей” (Piatra Frecătei), издигащ се на височина повече от 30 м над речното корито и имащ отвесни склонове от юг и запад. Според *Notitia Dignitatum*, през IV-V в. в Берое била настанена една кавалерийска част – *cuneus equitum stablesianorum*[169]. Военният лагер се е намирал в западния ъгъл на полуострова, отделен от останалата му част посредством широк и дълбок ров. Платовидната тераса източно от рова била заета от обширно крайлагерно неукрепено селище[170]. Името Bipaion/Biraion, което се появява в една от нотициите на Константинополската патриаршия като епископско седалище в провинция Скития[171], традиционно се отъждествява в научната книжнина с Берое[172]. Ако предположението е вярно, то следва да се приеме, че селището по всяка вероятност е получило градски статут по някое време през VI в.

---

[159] **Popescu 1976**, № 233 (= CIL, III, 6159=7494).

[160] **Zahariade 1988**, p. 153.

[161] В *Notitia Dignitatum* Циус е изрично определен като castellum: **Not. Dign.** Or. XXXIX, 6 (ed. Seeck).

[162] **ISM V**, 125.

[163] **Sarnowski 1985**, p. 118, 124-126.

[164] **Aricescu 1977**, p. 167 sqq.

[165] **TIR L35**, p. 33.

[166] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 14 (ed. Seeck).

[167] **Vertan/Custurea 1992**, p. 391 (nr. 1494).

Укрепителната система на Берое не е била обект на археологическо проучване, а в запазените описания се откриват съществени противоречия. Според П. Полоник, укрепената площ имала четириъгълен план, предопределен от конфигурацията на терена. Северната, източната и южната крепостни стени били дълги по 64 м, а западната – 30 м. Издълбаният в скалната почва ров пред източния зид бил широк 15 м и дълбок 10 м[173]. За разлика от П. Полоник, К. Моисил описва крепостта като неправилен осмоъгълник с обиколка 150 м. Той споменава и за четириъгълна кула в участъка към Дунава[174], чиито останки се забелязват на повърхността и понастоящем[175]. По време на теренно обхождане през 1953 г. е бил документиран един фрагмент от крепостната стена, видим тогава на протежение от 4,50 м. Той имал дебелина повече от 3,00 м и бил изграден в *opus implectum*. Емплектонът бил от дребни ломени камъни, обилно залети с хоросан, съдържащ голямо количество натрошена на едри парченца тухла[176].

---

[168] Изворите за Берое са събрани в: **TIR L35**, 26-27; **ISM V**, p. 153; **Zahariade 1988**, p. 128; Цитираното и на трите места известие на Теофилакт Симоката (Hist. II, 16) не се отнася до Берое в провинция Скития, а до едноименния град в провинция Тракия.

[169] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 15 (ed. Seeck).

[170] Данни за топографията на Берое в: **Comşa 1959**, 761-764; **TIR L35**, 26-27; **Gajewska 1974**, 110-112, 148; **Zahariade 1988**, p. 128.

[171] **Darrouzes 1981**, p. 242 (Notitia 3, 645).

[172] За съществуващите колебания в идентификацията на двата топонима, вж.: **Suceveanu/Barnea 1993**, p. 178. Според една нова и съвсем незадоволително аргументирана хипотеза (**Sămpetru 1994**, p. 108), Bipaion/Biraion следва да се отъждестви с Трезмис.

[173] **Polonic 1935**, p. 22.

[174] **Moisil 1911**, p. 46.

[175] **Zahariade 1988**, p. 128.

Късноримският произход на описаните останки от укрепителната система на Берое не се подлага на съмнение от изследвачите, но засега липсват данни за прецизациране на нейната датировка. Укреплението възниква в качеството на военен лагер и изрично е определено в *Notitia Dignitatum* като *castellum*[177]. Ограничените по площ и време сондажни проучвания във вътрешността на укрепената територия, предприети в началото на 70-те години на XX в., разкриха част от постройка, която се интерпретира като казармена. Най-късните монети от нея датират от 575/576 г., а краят на обитаването ѝ е ясно маркиран от стихиен пожар и разрушения. Над пласта от разрушения е регистриран нов жилищен хоризонт, който обаче датира вече от епохата на българското ранно средновековие[178]. След преживяната катастрофа при някое от многобройните аваро-славянски нападения, много е вероятно Берое да е престанал да функционира като укрепен център към края на VI в. При все това, животът тук със сигурност не заглъхнал напълно: данните от проучването на селищния некропол свидетелстват, че използването му продължило и през първите десетилетия на VII в. [179]

11. **Печеняга**

(com. Peceneaga; jud. Tulcea)

В югозападния ъгъл на едно крайдунавско възвишение край селото Печеняга са регистрирани останки от каменно укрепление, известно под името “Четатя Балтина” (Cetatea Baltina) [180]. То не е било проучвано по археологически път. Според данни от теренни обхождания, планът му е квадратен, с дължина на страните по 50 крачки, а във всеки от ъглите била изградена по една кула[181]. Очевидно в случая става дума за малък късноантичен *castellum*, изпълнен по плановата схема *quadriburgium*. Хронологията му понастоящем не може да се прецизира. Публикуваният досега нумизматичен материал от Печеняга е крайно оскъден и няма отношение към занимаващата ни епоха[182]. По аналогия може да се допусне, че укреплението е било издигнато в началото на късноримския период. Много е вероятно още към края на IV или през първата половина на V в. то окончателно да е престанало да функционира.

---

[176] **Comşa 1959**, p. 761.

[177] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 5 (ed. Seeck).

[178] **Vălceanu/Barnea 1975**, p. 208 sqq.

[179] Резултатите от проучването на некропола са публикувани монографично: **Petre 1987**; По въпроса за продължаването на обитаването на селището в началото на VII в. вж.: **Petre 1963**, p. 346 sqq.

[180] **Polonic 1935**, p. 22; TIR L35, p. 57.

[181] **Шкорпил 1940**, с. 529.

[182] **Oberländer-Tărnoveanu 1984**, p. 273 (nr. 94), 277 (178).

12. **Траян**
(s. Traian; com. Peceneaga; jud. Tulcea)

Към края на XIX в. в околностите на селото Траян били регистрирани останки от укрепление с четириъгълен план, в чиито ъгли била изградена по една кръгла кула. Първоначално размерите му били определени на 60 х 60 м[183]. Осъщественото в по-ново време аерофотографско заснемане на обекта даде възможност да се внесат известни корекции в наличните данни. Установено бе, че планът на укреплението е ромбоиден, с дължина на по-дългите страни по около 45 м и с ориентация на големия диагонал север-североизток/юг-югозапад[184]. Върху аерофотоснимката личи, че входът е бил разположен в средата на югоизточната страна и по всяка вероятност е бил оформен като вътрешна кула[185]. Укреплението следва да се определи като малък граничен кастел, представляващ в конструктивно отношение вариант на плановата схема *quadriburgium*. Изграждането му предположително се поставя в началото на IV в. [186] Намереното сред неговите руини монетно съкровище, съдържащо 25 монети на император Юстиниан I[187], по всяка вероятност свидетелства за обитаването му и през VI в. При липсата на археологически проучвания, не е ясно дали животът в укреплението е прекъсвал в хронологическия интервал от IV до към средата на VI в.

13. **ТРЕЗМИС-Изток** (TROESMIS)
(com. Turcoaia, jud. Tulcea)

Значителният военен и административен център Трезмис се локализира в м. Иглица, на 4,0 км северно от Туркоайа, окр. Тулча. През късната античност той включва две укрепления, разположени върху отстоящи на около 400 м едно от друго съседни възвишения на дунавския бряг, и обширна територия *extra muros*, защитена със система от землени валове (Обр. 12). Източното укрепление ("Cetatea de Est") единодушно се отъждествява в научната книжнина с базовия лагер на *legio II Herculia*[188]. Според *Notitia Dignitatum* тук била

---

[183] **Polonic 1935**, p. 22; **TIR L35**, p. 73

[184] **Ştefan 1974a**, p. 108.

[185] **Ibidem**, Pl. 23, 2.

[186] **TIR L35**, p. 73; **Ştefan 1974a**, p. 108.

[187] **TIR L35**, p. 73.

[188] За топографията на Трезмис: **Ştefan 1971**, p. 43 sqq.; **Doruţiu-Boilă 1972**, p. 133 sqq.; **Ştefan 1974a**, 97-100; **Gajewska 1974**, 162-163.

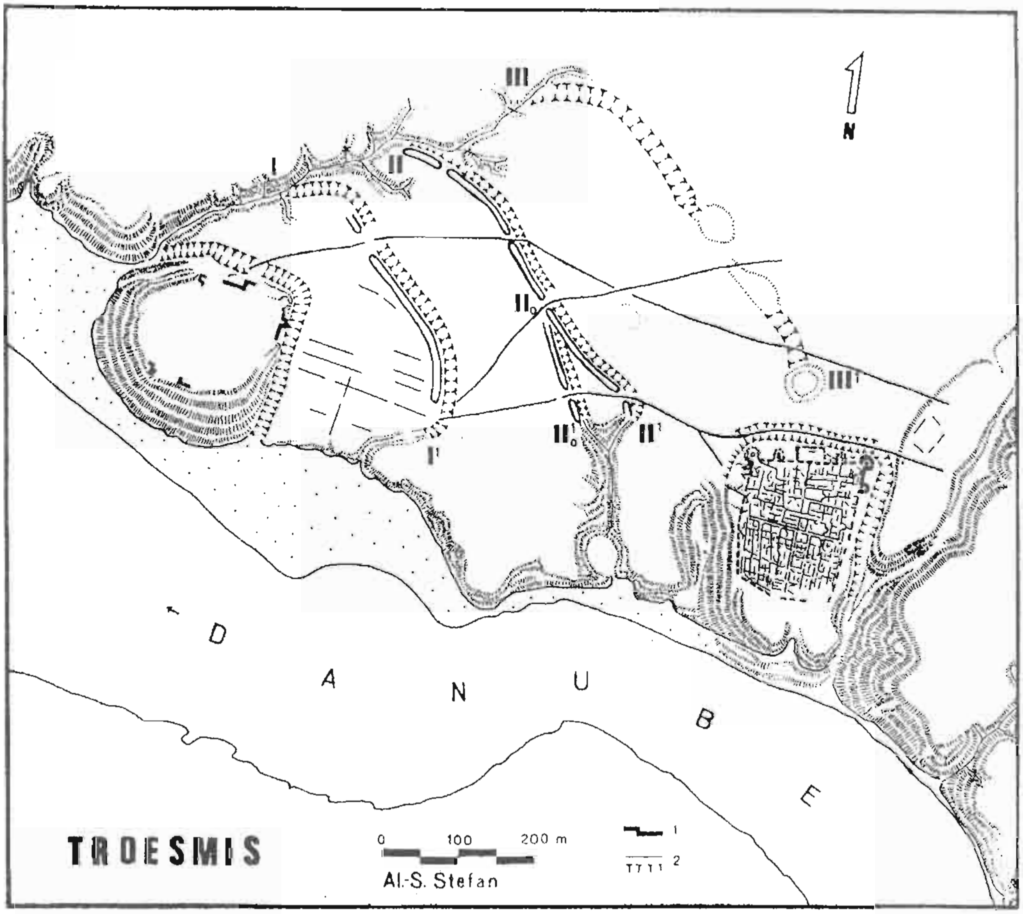

Обр. 12. ТРЕЗМИС (TROESMIS). Ситуационен план на двете късноантични каменни укрепления и на землените отбранителни съоръжения (по данни от аерофотографски изследвания). Легенда: 1. Видими градежи; 2. Следи; I-I’, II-II’, II0-II’0, III-III’. Землени укрепителни съоръжения (**Ştefan 1974a,** p. 108, Pl. 16). / Fig. 12. TROESMIS. Situation layout of the two Late Roman stone fortifications and the earthen defensive works (according to the evidence from airphotograph surveys). Legend: 1. Visible structures; 2. Traces: I-I’, II-II’, II0-II’), III-III’ – Earthen defensive works (**Ştefan 1974a**, p. 108, Pl. 16).

настанена едната половина от легиона (5 кохорти), която имала за задача охраната и отбраната на долния участък (*pars inferior*) от поверената му гранична ивица. Лагерът бил седалище и на легионния префект. Впоследствие (вероятно още към края на управлението на император Константин I) числеността на гарнизона била увеличена чрез настаняването тук и на една новосформирана военна част – *milites secundi Constantini*[189].

Военният лагер в Трезмис е бил обект на интензивни, но доста хаотични и методологически неиздържани археологически разкопки от 60-те години до към края на XIX в. В резултат от тях, почти напълно е била разкрита укрепителната му система, както и части от вътрешното застрояване. За съжаление, напълно липсват каквито и да било данни за конкретните теренни наблюдения и стратиграфски констатации[190]. Намиращият се в научна употреба план е направен въз основата на резултатите от проучванията на френската археологическа мисия през 1865 г. (Обр. 13). Базираният върху него съвременен опит за архитектурно-композиционен анализ на вътрешното пространство и за хронологическа интерпретация на етапите в неговото оформяне[191] се посреща с голям скептицизъм[192]. Докато конфигурацията на крепостната стена и разположението, формата и размерите на отделните отбранителни елементи се приемат за обективна и достатъчно прецизно отразена информация, аерофотографското изследване на обекта от края на 60-те години на нашия век дава основание детайлно изобразената върху плана вътрешна планировка да се окачествява като повече от две/трети продукт на архитектурно въображение[193].

Легионният лагер в Трезмис има неправилен четириъгълен план, с максимални размери 145 х 120 м[194]. Ориентиран е север-юг. Крепостната има дебелина до 3,0 м и се състои от праволинейни отсечки с различна дължина. По трасето ѝ са регистрирани 15 кули: 11 U-образни, 2 ветрилообразни, 2 четириъгълни. Кулите отстоят средно на по около 15,0 м една от друга. U-образните кули имат дължина ок. 11,0 и ширина ок. 10,0 м. Две от тях фланкират единствената главна порта на укреплението, разположена в края на северната третина от западната крепостна стена. Други две малки порти (потерни?) е имало в южната, а една – в източната стена. Ветрилообразните кули са изградени в североизточния и в северозападния ъгъл и са с диаметър ок. 12,0 м. В средата на северната крепостна стена се намира едната от четириъгълните кули. Планът ѝ е правоъгълен, а необикновено големите ѝ размери (ок. 25 х 13 м) дават пълно основание тя да бъде интерпретирана като *phrourion*[195]. Пред северната

---

[189] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 23, 29, 31 (ed. Seeck).

[190] Историята на проучванията в Трезмис е обстойно разгледана в: **Ştefan 1971**, 43-45; **Simion 1977-78**, 153-154; **ISM V**, 154-159.

[191] **Scorpan 1980**, 110-113.

[192] **Poulter 1985**, p. 108 (note 47).

[193] **Ştefan 1971**, p. 45; **Ştefan 1974a**, p. 97.

[194] Описанието е според данните, публикувани в: **Doruţiu-Boilă** 1972, p. 135; **Gajewska 1974**, 127-128, 162-163; **Scorpan 1980**, 31-33; **Zahariade 1988**, 129-130.

[195] **Ştefan 1974a**, p. 98; **Scorpan 1980**, p. 33, 103, 112 (посочените от автора размери на кулата от 50/13 м са нереални и се намират в явно противоречие с мащаба на плана); **Lander 1984**, p. 218, 255.

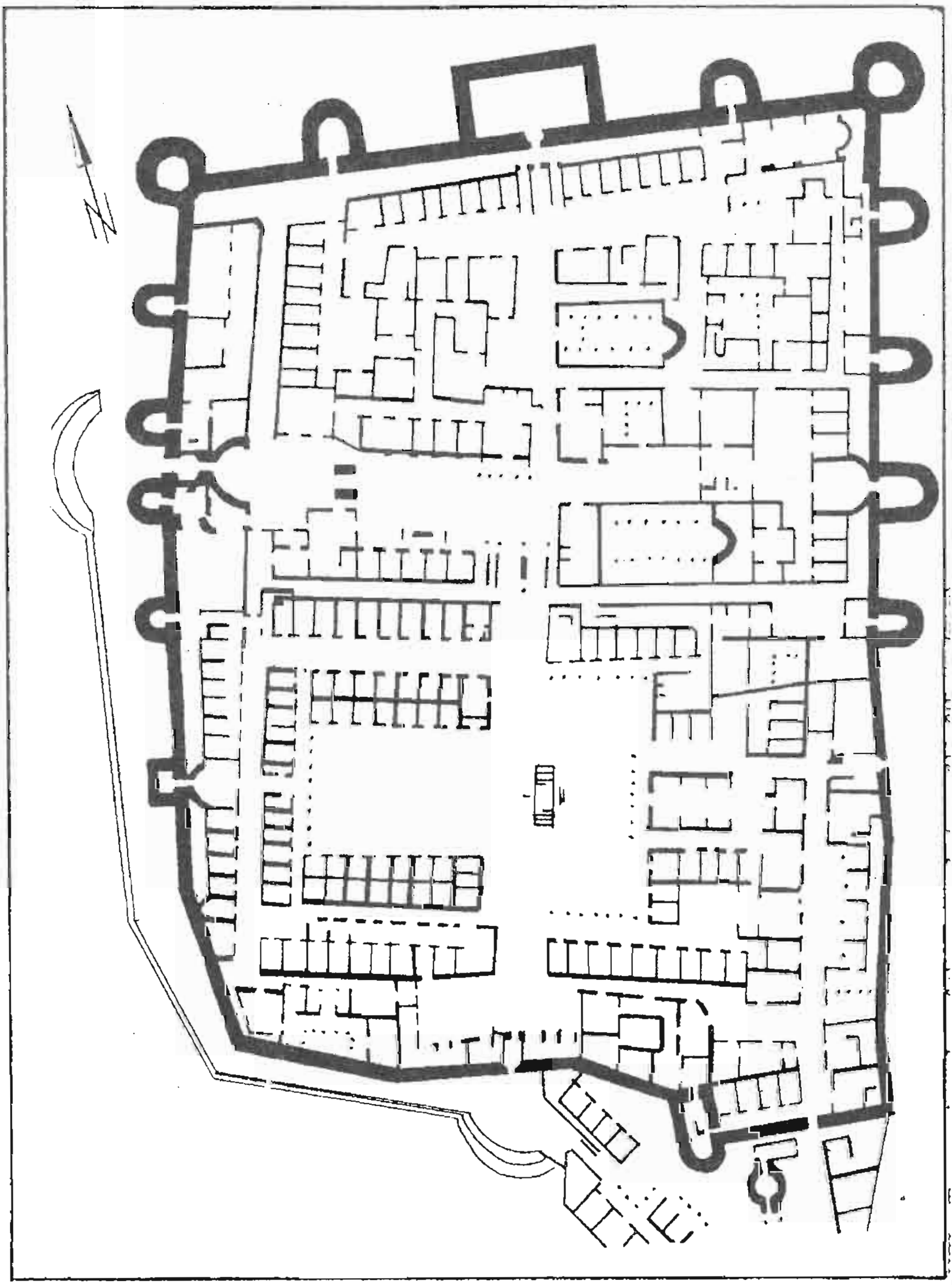

Обр. 13. ТРЕЗМИС (TROESMIS). Общ план на късноантичния военен лагер ("Cetatea de Est") по А. Бодри (**Scorpan 1980**, p. 153, Pl. VIII). / Fig. 13. TROESMIS. General layout of the Late Roman military camp ("Cetatea de Est") after A. Baudry (**Scorpan 1980**, p. 153, Pl. VIII).

крепостна стена е прокопан дъговиден ров, който се съединява с два вливащи се в Дунава къси дола, ограждащи платовидното възвишение с укреплението от запад и изток[196].

За времето на изграждане на военния лагер Трезмис липсват точни данни. Преупотребените в качеството на строителен материал многочислени епиграфски паметници датират от II и първата половина на III в.[197] и определят средата на III в. като сигурен *terminus post quem*. Конструктивните особености също убедително свидетелстват за късноримския произход на укреплението. Като се изтъква, че Трезмис е бил базов лагер на *legio II Herculia*, за който се приема че е бил един от най-рано сформираните легиони по време на Първата тетрархия и чието създаване (заедно с *legio I Iovia*) се свързва напоследък хронологически с учредяването на провинция Скития[198], изграждането на укреплението обикновено се отнася към края на III или в самото начало на IV в. [199] Архитектурният облик на неговата северна крепостна стена представя твърде характерна комбинация от ветрилообразни, U-образни кули и *phrourion* и намира пълно съответствие или много близки паралели в укрепителната система на Капидава, Тропеум Траяни и Ибида-I в провинция Скития, както и на Абритус и Ятрус във Втора Мизия[200]. Изграждането на всички тези укрепени центрове с достатъчно основание се поставя в контекста на една и съща специфична регионална военно-строителна програма, обхванала граничните провинции на диоцеза Тракия. Осъществяването ѝ се отнася към периода 293-308г.[201], но конкретните археологически факти от Тропеум Траяни и Ятрус предполагат по-късна датировка[202].

Сравнението на легионния лагер Трезмис с издигнатия ок. 300 г.(?) идентичен по предназначение лагер на *legio IV Martia* (Беторус в провинция Арабия) [203], макар и да разкрива редица общи черти по отношение облика на укрепителната система и вътрешната планировка, представя и една твърде значителна пропорционална разлика: докато площта на Беторум възлиза на 4,6 ха, то тази на Трезмис е едва около 1,75 ха. Имайки предвид, че, според направените въз основа проучванията на вътрешната планировка изчисления, гарнизонът на Беторус се определя първоначално на около 1500-2000 души (с последвала редукция) [204], числеността на настанения в Трезмис военен контингент би следвало да се определи в рамките на 500-750 души. Това, от своя страна, неизбежно навежда на мисълта, че военният лагер в Трезмис датира от по-късно време, когато числеността на легионите била драстично намалена и в долнодунавските провинции Втора Мизия и Скития се установила практиката на настаняването им в по два базови лагера, с по 5 кохорти във всеки от тях. Точното време на осъществяването на тази радикална реформа не може да се определи със сигурност. Обикновено тя се отнася към времето след 324 г., когато император Константин I станал едноличен господар на Римската империя и пристъпил към реинтеграция в общоимперските структури на диоцеза Тракия, който се намирал преди това под управлението на неговия съвладетел Лициний I [205].

---

[196] Ровът е изобразен върху плана на Ал.-С. Щефан: **Ştefan 1974a**, Pl. 16.

[197] **ISM V**, 136-138, 140, 154, 156-160, 168, 170, 174-175, 177, 179-182, 185, 188-189, 191, 193, 198-199, 201, 209-211.

[198] **Zahariade 1988**, 62-63.

[199] **Ştefan** 1974a, p. 102; **Scorpan 1980**, p. 33, 115; **Zahariade 1988**, p. 146.

[200] На архитектурната близост на тези укрепени центрове се обръща специално внимание от: **Scorpan 1980**, p. 113 sqq.; **Lander 1984**, p. 218 sqq.

[201] **Lander 1984**, p. 248.

[202] Този въпрос е коментиран в: **Торбатов 2000**, 27-29 (аргументите ще бъдат припомнени в изложението по-долу, при представянето на Тропеум Траяни).

[203] **Parker 1986b**, 58-74.

По време на разкопките на легионния лагер в Трезмис през 1865 г. е бил открит фрагмент от милиарна колона с латински надпис от 308-324 г. За съжаление, обстоятелствата на неговото намиране са неизвестни[206]. Като се има предвид, че проучванията са били съсредоточени предимно върху разчистване на крепостните стени, много е вероятно фрагментът да е бил вграден като *spolium* в тях. Дори да е така, остава неясно, дали преупотребата следва да се свърже с първоначалния градеж или с някоя по-късна поправка. В първия случай, въпросната милиарна колона би придобила изключително висока хронологическа стойност, нареждайки се сред изтъкнатите по-горе аргументи, предполагащи константинова (след 324 г.) дата за изграждането на късноримския легионен лагер в Трезмис.

Нумизматичните находки свидетелстват, че укреплението Трезмис-Изток е просъществувало поне до към края на VI в. [207] По време на археологическите проучвания през 1865 г. частично са били разкопани и три (!) ранно-християнски базилики в северната половина на оградената територия, датирани в VI в. [208] С пропадането на късноримския модел на военна организация, от втората половина на V в. насетне бившият лагер на *legio II Herculia* вероятно придобива цивилен облик, като се превръща във втора цитадела на ранновизантийския град Трезмис. Все още видимите на повърхността останки от североизточния ъгъл на укреплението показват различия в употребения хоросан, което предполага наличието на обособени конструктивни фази[209].

---

[204] **Parker 1986a**, p. 644; **Parker 1986b**, p. 63, 137.

[205] **Zahariade 1988**, p. 73 sqq.

[206] **Popescu 1976**, № 237.

[207] **Chiriac/Bounegru 1973-1975**, 101-102, № 5-6; **Oberländer-Târnoveanu 1977-1978 a**, p. 267, № 75.

[208] **Barnea 1945-47**, 227-237.

[209] **Ştefan 1971**, p. 49; **Zahariade 1988**, p. 130.

14. ТРЕЗМИС-Запад (TROESMIS)
(com. Turcoaia, jud. Tulcea)

Западното укрепление на Трезмис ("Четатя де Вест") е много по-слабо познато в археологическо отношение от източното ("Четатя де Ест"). Резултатите от проведените тук през 1882 и 1939 г. разкопки са останали непубликувани и за тях разполагаме само с откъслечни и твърде неясни сведения.

Укреплението е изградено върху естественозащитен терен с отлични дадености от фортификационна гледна точка. То заема заравненото било на скалисто конусовидно възвишение със стръмни склонове, извисяващо се високо над Дунава (надморска височина 36 м) и отстоящо на около 400 м запад-северозападно от късноримския легионен лагер Трезмис[210]. Подемният археологически материал и монетните находки[211] свидетелстват за повече от 1500-годишно обитаване на това възвишение. Приема се, че именно тук се е намирал гетският укрепен военно-политически център от късножелязната епоха Трезмис, засвидетелстван в писмените извори в началото на I в. сл. Хр. [212], който става родоначалник и прехвърля името си върху едно от най-значителните селища, развили се през епохата на принципата в тази част на Римската империя. Във връзка с пребиваването на това място на *legio V Macedonica* от 106 до 167 г., селището преживява бурен разцвет, довел до издигането му в ранг на *municipium* най-вероятно във времето на император Септимий Север[213].

През периода I-III в. Трезмис заема обширната крайдунавска платовидна тераса и площта му възлиза на няколко десетки хектара. Допуска се, че старото гетско укрепление продължило да съществува и по това време, като изпълнявало функцията на градски акропол[214]. Досега, обаче, напълно липсват археологически данни относно неговия архитектурен облик и историческа съдба през късножелязната епоха и през първите векове на римското владичество. Разкритите в хода на частичните проучвания останки от укрепителната система се отнасят определено към късната античност. Съобщава се, че през 1882 г. била разкопана "главната порта", която се намирала някъде в северозападния ъгъл на укреплението[215]. През 1939 г. били проследени части от западната, северната и източната крепостна стена и било установено местоположението на 4 четириъгълни кули[216]. За съжаление, не разполагаме с никакви данни относно стратиграфията, нито с подробности относно конструктивно-строителните особености на разкритите градежи. Според едно описание, което възхожда още към края на XIX в. [217], укреплението имало неправилна трапецовидна форма с приблизителна дължина на страните както следва: северна и южна – по ок. 150 м; източна – ок. 100 м; западна – ок. 80 м. Тези данни частично се потвърждават и от аерофотографското изследване на обекта[218]. Освен превъзходно избрания терен и здраво изградените укрепителни съоръжения, за повишаване отбранителната способност на укреплението значително допринася и дълбокият до 20 м и широк ок. 50 м ров, прокопан в подножието на хълма откъм платото (от север и изток).

---

[210] Топографските особености на укреплението са коментирани в: **Ştefan 1971**, p. 43 sqq.; **Doruţiu-Boilă** 1972, p. 133 sqq.; **Ştefan 1974a**, 97-100; **Gajewska 1974**, 162-163.

[211] Монетните находки от Трезмис произхождат преимуществено от западното укрепление и покриват с незначителни прекъсвания хронологическия обхват от III в. пр. Хр. до средата на XIII в.: **Oberländer-Tărnoveanu 1977-1978a**, p. 248 sqq.

[212] Писмените извори за историята на Трезмис са посочени в: **TIR L35**, p. 73.

[213] **Doruţiu-Boilă 1978**, p. 247; **Barnea 1987**, 79-80; По-старите мнения и литература са представени в: **Suceveanu 1977**, 62-65.

[214] **Ştefan 1974a**, p. 99.

Докато късноантичната градска характеристика на укреплението Трезмис-Запад не буди никакво съмнение, времето на неговото изграждане е твърде неясно. Обикновено то се приема за синхронно на разположения в непосредствена близост военен лагер и се датира най-общо в IV-VI в.[219] Масивните четириъгълни кули се сочат като белег на генетическо и хронологическо родство със западнопонтийските градове, преустройството или цялостното преизграждане на чиито укрепителни системи се поставя във времето след кризата от средата на III в. – в последните десетилетия на същия или в началото на следващия век[220]. Според едно друго предположение, изграждането на укреплението се датира в края на IV в. [221], но това засега не може да се потвърди с никакви конкретни аргументи.

Подобно на военния лагер, в крепостните стени на Трезмис-Запад са били вградени като строителен материал множество епиграфски паметници, датиращи почти изключително от II и първата половина на III в. [222] Сред тях има и един много важен по-късен надпис с епитафийно съдържание, в който е проследена служебната кариера на лицето Валерий Тиумп, починал на 45-годишна възраст[223]. Той започнал военната си кариера като войник в *legio XI*

---

[215] **Doruţiu-Boilă 1972**, p. 139.

[216] **Zahariade 1988**, p. 130

[217] Описанието обобщава теренните наблюдения и измервания, презприети от П. Полоник. Данните се възпроизвеждат във всички по-нови публикации свързани с обекта: **Doruţiu-Boilă 1972**, p. 135; **Gajewska 1974**, p. 163; **Zahariade 1988**, p. 130.

[218] **Ştefan 1971**, 43-52; **Ştefan 1974a**, 97-100.

[219] **Doruţiu-Boilă 1972**, p. 139.

[220] **Ştefan 1974a**, 99.

[221] **Scorpan 1980**, p. 33.

[222] **ISM V**, 143-146, 148-153, 155, 162, 164, 166, 176, 178, 184, 186, 190, 194, 196,

[223] CIL, III, 6194 (= **Popescu 1976**, № 236).

Claudia и я завършил с префектура на *legio II Herculia* – пост, който заемал в продължение на 2 години и половина. Според традиционната интерпретация на текста, Валерий Тиумп се приема за един от първите префекти на *legio II Herculia*, а неговата епитафия се датира в края на III/началото на IV в.[224] В една по-нова публикация, обаче, кариерата на въпросното лице се свързва с времето на император Константин I [225]. Така или иначе, началото на IV в. може да се счита като сигурен *terminus post quem* за изграждането на късноантичните укрепителните съоръжения на Трезмис-Запад.

Проведените през 1977 г. спасителни археологически разкопки в обширната неукрепена територия на Трезмис засвидетелстваха прекъсване на обитаването към средата на III в. От началото на IV в. животът в зоната *extra muros* се възобновява и продължава до към края на VI в., но заселената площ е силно редуцирана и обхваща само западната половина от крайречното плато, в близост до двете укрепени ядра[226]. Установените тук въз основа на аерофотоснимки три пояса от землени укрепителни съоръжения[227] обикновено се разглеждат като свидетелство за поетапно свиване в западна посока на обитаваната през късноантичната епоха територия[228] (Обр. 12). Безспорните археологически доказателства за продължаване на живота в зоната между външните два укрепителни пояса и през втората половина на VI в. [229], обаче, показват несъстоятелността на формулираната теза. Това, както и твърде хомогенният облик на въпросните съоръжения, дава основание да се предположи, че в случая става дума за предварително концептиран и изграден в рамките на една строителна кампания единен тройно-ешелониран землен отбранителен комплекс, идентичен по предназначение и много сходен по компоновка и строителни особености на тези при Новиодунум, Истрия, Аргамум и Сацидава[230]. Съвсем хипотетично, изграждането му би могло да се отнесе към втората половина на VI в. и да се постави в контекста на последните фортификационни мероприятия по осигуряване безопасността на цивилното население в провинция Скития.

Според нумизматичните данни, късноантичният Трезмис прекратява съществуването си към края на VIв. [231]

---

[224] Коментар и библиография по въпроса в: **Popescu 1976**, 248-249.

[225] **Barnea 1991a**, p. 211.

[226] **Simion 1977-78**, p. 157; **Baumann 1977-78**, 180-181; **Opaiţ 1977-78a**, p. 211.

[227] **Ştefan 1971**, p. 49 sqq.; **Ştefan 1974a**, p. 98.

[228] **Ibidem**; **Zahariade 1988**, p. 130.

[229] **Baumann 1977-78**, 159-182.

[230] **Ştefan 1973**, 12-14.

[231] **Oberländer-Târnoveanu 1977-1978a**, p. 253, 274 (№ 177).

15. **АРУБИУМ** (ARRUBIUM)

(Măcin; jud. Tulcea)

Въпреки келтския произход на неговото име, археологическият материал от Арубиум, който се локализира при днешния град Мъчин, свидетелства, че той следва да бъде причислен към важните гетски поселищни центрове, възникнали още в I хил. пр. Хр. и достигнали през елинистическата епоха висок обществено-политически статус[232]. Най-късно в началото на II в. сл. Хр. тук бил изграден римски военен лагер, в който до края на епохата на Принципата последователно (или съвместно?) били настанени различни помощни части и легионни вексилации[233]. Според непубликуваните резултати от предприетите в края на 30-те и през 40-те години на XX в. сондажни археологически проучвания в Арубиум, още от самото начало лагерът бил изграден върху скалистия и висок до 50 м хълм на дунавския бряг, в югозападните покрайнини на сегашния град Мъчин[234]. Освен поради естествената защитеност на терена, местоположението ще да е било подбрано и с оглед на разкриващата се оттук отлична възможност за водене на далечно стратегическо наблюдение. Описаните в края на миналия век останки от укрепителни съоръжения[235] се отнасят от съвременните изследвачи към късната античност и се приемат за строителство *a fundamentis* от възстановителния период след масираните варварски нашествия от втората и третата четвърт на III в. [236] През късното средновековие укреплението било силно обезличено, поради изграждането върху руините му на една голяма турска табия. То имало приблизително правоъгълен план с размери 75 x 45 м и площ около 0,34 ха. В градежа били преизползувани в качеството на строителен материал и по-стари епиграфски паметници[237]. *Notitia Dignitatum* изрично регистрира Арубиум като *castellum*[238], в който през IV-V в. лагерувала една кавалерийска военна част – *cuneus equitum catafractariorum*[239].

Арубиум не се споменава в писмените извори от началото на V в. насетне. Досега не са оповестени и никакви археологически и нумизматични материали оттук от периода V-VI в. При това положение следва да се приеме, че кастелът и крайлагерното селище окончателно престанали да съществуват още през първата половина на V в., падайки под ударите на хуните.

---

[232] **TIR L35**, p. 24; **Popescu 1976**, p. 253; **ISM V**, p. 269; **Zahariade 1988**, 130-132.

[233] **Sauciuc-Săveanu 1907**, p. 475 sqq.; **Aricescu 1977**, p. 115, 135-137.

[234] За историята на археологическите проучвания и топографията на Арубиум, вж.: **Gajewska 1974**, 95-96, 146-147.

[235] Описанието е дело на П. Полоник и се съхранява в ръкопис в архива на Гр. Точилеску в библиотеката на Румънската академия на науките, вж.: **Gajewska 1974**, 146-147; **Zahariade 1988**, p. 132.

[236] **Zahariade 1988**, p. 132.

[237] Вж. напр.: **ISM V**, 253.

[238] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 7 (ed. Seeck).

[239] **Ibidem**, XXXIX, 16.

16. **Жижила**

(com. Jijila; jud. Tulcea)

По време на теренни обхождания в края на XIX в., в околностите на Жижила били регистрирани останки от две каменни(?) укрепления, както и наличието на дълъг землен вал, заграждащ част от ниската тераса югоизточно от езерото Жижила[240]. За едното от тях се посочва, че било с площ ок. 0,2 ха. Другото било по-малко. То имало приблизително квадратен план с размери 26 х 27 м и от него произхождали монети на император Константин I [241]. При опита да се реконструира трасето на крайдунавския римски път в северозападния ъгъл на дн. Добруджа в една по-нова публикация, в пряка връзка с неговото функциониране и с организацията на римската гранична защита в района се поставя само второто от споменатите укрепления, което се определя като “стражева кула (*pyrgos*)” [242]. Много е вероятно по-голямото от укрепленията да датира едва от епохата на ранното средновековие, представлявайки елемент от инфраструктурата на един от старобългарските крайдунавски окопови лагери[243], за съществуването на какъвто на това място, изглежда, свидетелствува дългият землен вал с твърде характерно трасе и конфигурация. Що се отнася до укреплението със сигурна римска датировка, размерите му позволяват неговото отъждествяване по-скоро с *burgus*.

17. **ДИНОГЕЦИЯ** (DINOGETIA)

(s. Garvăn; com. Jijila; jud. Tulcea)

Въз основа на посочените в *Itinerarium Antonini Augusti* разстояния, късноантичната Диногеция със сигурност се локализира върху скалистото островче Бисерикуца (Bisericuţa), разположено сред крайдунавските блата, на 5 км северозападно от селото Гарвън[244]. Провежданите от 1939 г. (с известни прекъсвания) досега археологически разкопки установиха следи от живот на това място през неолита, късножелязната и римската епохи, късната античност и средновековието (до XII в.) [245]. Намерените няколко тухли с печати на военни части от II-III в. [246] се считат от повечето учени за достатъчно основание да предполагат, че през епохата на Принципата тук е съществувал военен пост. Поне засега, обаче, това предположение няма археологическо потвърждение. Същевременно, очертаният от археологическите материали твърде невзрачен облик на развилото се върху островчето през римската епоха селище прави напълно неприемлива неговата идентификация със споменатата през II в. от Клавдий Птолемей като "град" (*polis*) Диногеция[247]. В тази връзка, определено предпочитание следва да се отдаде на тезата, според която до евакуирането на провинция Дакия (около 270 г.) Диногеция се е намирала на срещуположния бряг на р. Дунав, в района на съвременното село Барбоши (понастоящем – предградие на Галац)[248]. След изоставянето на укрепеното предмостие при Барбоши, охранявало намиращия се при устието на р. Сирет (ант. Hierasus) важен дунавски брод, за контрол и защита на същия било изградено ново укрепление, разположено на десния бряг на р. Дунав. Наследявайки функциите на военния лагер край Птолемеевия полис Диногеция, това укрепление и развилото се край него селище напълно закономерно наследили и неговото име[249]. Според *Notitia Dignitatum*, през IV в. тук била настанена военната част *milites Scythici* [250]. Вероятно още в края на IV в. укреплението губи своя подчертан военен характер и от V в. насетне придобива облика на крайгранично укрепено селище.

---

[240] **Polonic 1935**, p. 22; Данните се привеждат и в: **TIR L35**, p. 48; **Scorpan 1980**, p. 6.

[241] **TIR L35**, p. 48

[242] **Ştefan et al. 1967**, p. 16.

[243] **Шкорпил 1940**, с. 528.

[244] Бележки върху изворите, локализацията и библиографията за Диногеция в: **TIR L35**, p. 38; **ISM V**, p. 272 sqq.; **Zahariade 1988**, 132-134.

Укрепителната система на късноантичната Диногеция представлява градеж *a fundamentis* (Обр. 14). Изборът на мястото е напълно в духа на съвременните по онова време тенденции в развитието на фортификационното изкуство и представлява сполучливо съчетание от максимална естествена защитеност и перфектни условия за водене на далечно наблюдение[251]. Укреплението има неправилен план, продиктуван от конфигурацията на терена. Издигнато е върху малък скалист остров сред крайдунавските блата, извисяващ се на височина около 10 м над водната повърхност. Гледката от него се простира на много километри разстояние нагоре и надолу по течението на река Дунав и дава възможност за пряка визуална връзка с военните лагери Арубиум (на 15 км в южна посока) и Новиодунум (на ок. 30 км в посока изток-югоизток)[252]. Типологи-

---

[245] **Ştefan et al. 1967**, p. 9 sqq.

[246] **ISM V**, 261-264, 267 (последният е надпис-графит върху фрагмент от керамичен съд).

[247] **Ptol.** Geogr. III, 8, 2; 10, 1; 10, 5 (ed. Mьller).

[248] За античното селище и укрепление при **Барбоши**, вж. съответния параграф.

[249] Дискусията е обстойно представена, а тезата – най-добре аргументирана, в: **Ştefan 1958**, p. 317 sqq. Последно по въпроса: **Suceveanu/Barnea 1993**, p. 165 sqq.

[250] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 24 (ed. Seeck).

[251] За топографията на обекта, вж. подробните бележки в: **Gajewska 1974**, 113-114, 128-129, 151-152.

[252] **Ştefan et al. 1967**, p. 11.

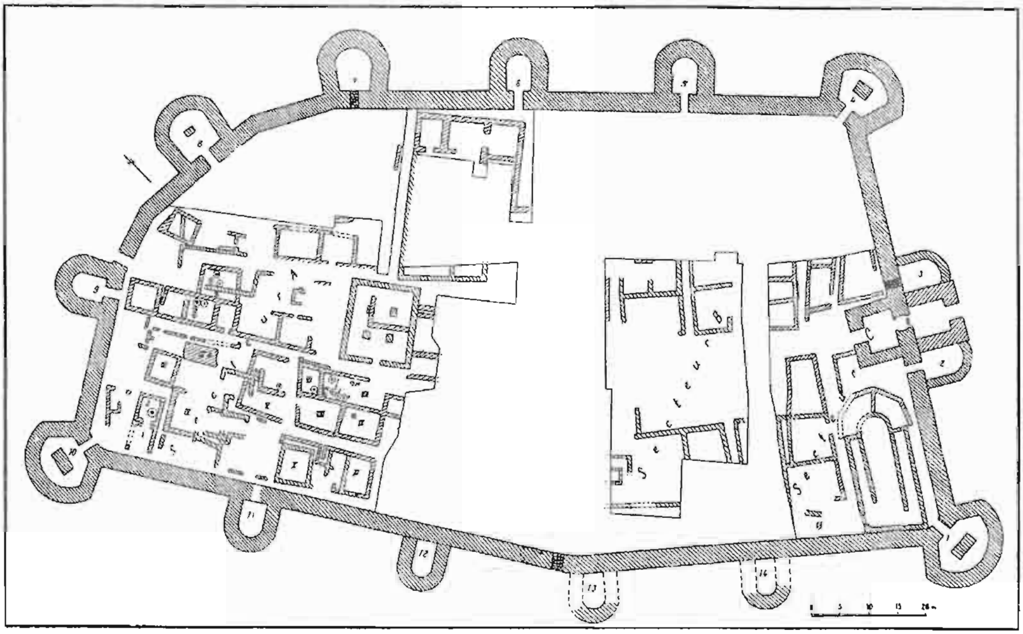

Обр. 14. ДИНОГЕЦИЯ (DINOGETIA). Укрепителна система (**Barnea 1966**, p. 238, Fig. 1). / Fig. 14. DINOGETIA. Defence system (**Barnea 1966**, p. 238, Fig. 1).

чески, укреплението уверено следва да се определи като *castellum*. Максималните му размери са 152 х 80 м, а укрепената площ възлиза на около 1,0 ха[253]. Основите на околовръстния крепостен зид са фундирани върху здрава скална почва, която на места е била специално подравнявана. В суперструкция, дебелината му е 2,90–3,00 м. По трасето му са изградени 14 конструктивно свързани кули с различен план: 8 U-видни (2, 3, 5, 6, 9, 11, 12 и 14), 3 подковообразни (7, 8, и 13) и 3 ветрилообразни (1, 4 и 10). В четири от тях (1, 4, 8 и 10) са изградени вътрешни пилони за поддържане на горния етаж. Отстоянието между кулите е различно и варира от 20 до 23 м. Зидовете им са с дебелина 2,60-2,85 м, като само при Кули 2 и 3 те са значително по-тънки (по-малко от 2,00 м). По-късно, очевидно след някакво преживяно бедствие свързано с частично разрушаване на укрепителната система, Кули 13 и 14 били изоставени, а останките им – нивелирани до нивото на тогавашния терен. Достъпът до вътрешността на кастела се е осъществявал през една порта и две потерни. Единствената порта е разположена в средата на югоизточната крепостна стена. Отвън е охранявана от две U-видни кули, отстоящи на 6,00 м една от друга. От вътрешната страна е изграден конструктивно свързан с крепостната стена четириъгълен *propugnaculum* с размери 11 х 8 м. При едно по-късно преустройство, което неоснователно, според мен, се отнася чак към епохата на средновековието, планът на портата бил значително видоизменен. Двете U-видни кули били демонтирани, а върху техните останки била изградена нова четириъгълна еднопроходна кула-порта. Твърде голямото ѝ сходство по план и размери с пропугнакулума дава основание да се предположи, че тя е формирала заедно с него единен архитектурно-отбранителен комплекс. Проходът към демонтираната Кула 3 бил зазидан, но този към другата някогашна привратна кула (2) бил запазен и очевидно продължил да функционира в качеството на спомагателен вход (потерна). Двете потерни са разположени по северния (източно от Кула 9) и западния (северно от Кула 13) фронт на укреплението. По-късно, при поправка на прилежащия участък от крепостната стена, западната потерна била зазидана с камъни на хоросанова спойка.

---

[253] Общ поглед върху укрепителната система на Диногеция е представен в отчета за първата проведена там археологическа кампания: **Ştefan 1937-40**, p. 401 sqq.; Най-подробната систематизация на данните по въпроса, включваща резултатите и от по-новите проучвания, е тази в: **Scorpan 1980**, 23-31. В описанието по-долу се базирам основно върху тази публикация.

Градежът на укрепителните съоръжения на Диногеция е в *opus incertum*, но при част от кулите и в отделни участъци от крепостната стена е засвидетелствуван и *opus mixtum* с 3 до 5 реда тухли в пояса. Употребата на грижливо обработени каменни блокове (в това число и известно количество сполии), за оформяне на лицеви облицовки (*opus implectum*) е отбелязана само при портата и при потерната в западната крепостна стена. При разкопките в Диногеция са открити множество късноантични тухли с печати, които несъмнено имат отношение към нейната строителна история. Хронологически те спадат към две рязко обособени групи, първата от които датира от късноримския период, а втората – от времето на император Анастасий. Късноримските тухли с печати принадлежат почти изключително към продукцията на работилниците за строителна керамика на *legio I Iovia*[254] и традиционно се свързват с момента на изграждането *a fundamentis* на военния лагер. Нито една от тези тухли, обаче, не е била открита досега *in situ*, вградена в укрепителните съоръжения на Диногеция. Що се отнася до тяхната датировка, тя се поставя най-общо в края на III и началото на IV в. (във времето на Първата тетрархия и на император Константин I)[255]. За намерения в Диногеция единствен засега екземпляр с клеймо TROS(mis?), датиран по-рано във II-III в.[256], понастоящем също се предполага късноримска датировка, най-вероятно в годините на управлението на император Констанций II[257]. Една нова хипотеза поставя в IV в. и отнася към неидентифицирана военна част и тухлите с печат CIC, традиционно свързвани досега с *cohors I Cilicum* и датирани в епохата на Принципата[258]. Принадлежащите към времето на император Анастасий тухли представят няколко вида императорски клейма[259], като засега само в Диногеция е засвидетелствувано клеймото, споменаващо топонима Altina[260]. Същият топоним фигурира и у Прокопий, който назовава по този начин едно от поправените от император Юстиниан I укрепления в провинция Втора Мизия или Скития[261], чиято локализация понастоящем е неизвестна[262].

---

[254] **Popescu 1976**, № 241; вж. още: **Ştefan 1944**, p. 344 sqq.; **Ştefan 1955**, p. 161 sqq.

[255] Вж. например: **Sarnowski 1985**, S. 119; **Zahariade 1988**, p. 67.

[256] **ISM V**, 265.

[257] **Sarnowski 1985**, S. 119.

В пряка функционално-хронологическа връзка със строителните работи по първоначалното изграждане на инфраструктурата на кастела Диногеция се поставя и проучената в територията *extra muros* пещ за изпичане на строителна керамика, датирана въз основа на намерените край нея отлично запазени монети на императорите Диоклетиан и Максимиан Херкулий в самия край на III в.[263] Вън от крепостните стени, на около 100 м в южна посока, е разкопана и една банска постройка, изграждането на която е било продиктувано от нуждите на настанения в кастела гарнизон. Проучвателят я датира в третото или четвъртото десетилетие на IV в., като същевременно изтъква голямата ѝ близост по отношение на приложените конструктивни методи и строителни материали с укрепителната система на Диногеция[264].

Въз основа на изтъкнатите аргументи, изграждането на кастела Диногеция се отнася към края на III и началото на IV в., като обикновено се свързва с фортификационната дейност по дунавския бряг по време на Първата тетрархия. Като допълнителен аргумент в подкрепа на датировката обикновено се привежда и една милиарна колона от периода 293-305 г., преизползувана в един от средновековните градежи върху руините на късноантичното укрепление[265]. Тази и други пътни колони със същата датировка[266] свидетелствуват за осъществените ремонтни работи по трасето на крайдунавския път в провинция Скития, които с основание се разглеждат като важен елемент от цялостното подтягане на защитата по дунавската граница на Римската империя по време на Първата тетрархия. Нито една милиарна колона, обаче, не може и не трябва да се използува като пряко указание за осъществяването на дадено място на укрепително строителство, макар, естествено, съвпадения от този род да са

---

[258] **Doruţiu-Boilă 1990**, p. 269 sqq.

[259] **Popescu 1976**, № 246..

[260] **Barnea 1967a**, p. 355 sqq

[261] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[262] Кратък коментар по този въпрос в: **Torbatov 2000b**, 72-73.

[263] **Ştefan 1957**, p. 339 sqq.

[264] **Barnea 1967c**, p. 225 sqq.

[265] **Popescu 1976**, № 240.

[266] Вж. **Глава I.2**.

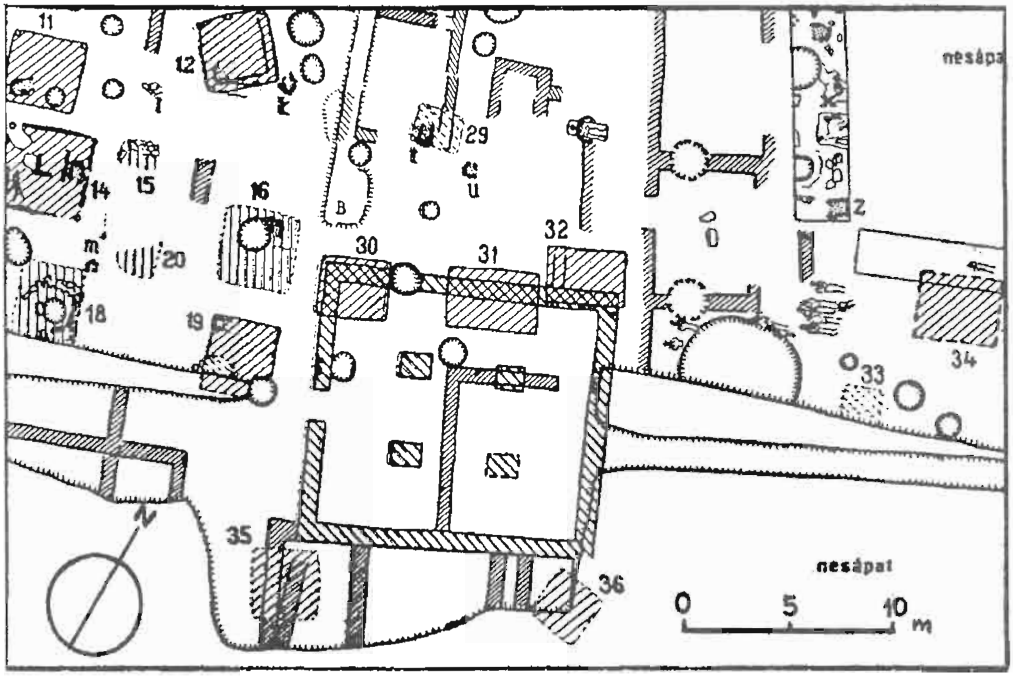

Обр. 15. ДИНОГЕЦИЯ (DINOGETIA). Т.нар. "*principia*" (*burgus* от края на IV в.) (**SCIV**, 2, 1, 1951). / Fig. 15. DINOGETIA. The so-called "*principia*" (a *burgus* from the end of the 4th century) (**SCIV**, 2, 1, 1951).

напълно възможни. Досегашните изследвачи единодушно приемат за най-стара и отнасят към първия строителен период на Диногеция една правоъгълна постройка, ситуирана в северната половина на укреплението, по надлъжната му централна ос (Обр. 15). Предвид централното ѝ местоположение, тя се тълкува като *principia* (щаб) [267] – една от най-важните постройки, характеризиращи вътрешната планировка на късноримските лагери. Макар и разположена по оста на започващата от крепостната порта в северна посока главна улица, въпросната сграда, според мен, едва ли би могла да се интерпретира като принципия[268]. Освен че входът ѝ не е откъм главната пътна артерия, а от запад, за това убедително свидетелствува и нейният план, коренно различаващ се от този на проучените досега късноримски принципии. Сградата има едноделен план и външни размери 14 x 12,50 м. Подът ѝ е настлан с тухли. Построена е грижливо от камъни на хоросанова спойка. Зидовете ѝ са с дебелина около 1,00 м. Сградата е била най-малко на два етажа, за което свидетелстват издигащите се във вътрешността ѝ 4 пилона, иззидани от камъни, редуващи се с тухлени пояси. В един по-късен период (през V-VI в.) тя била преустроена, като посредством зидове на глинена спойка вътрешността ѝ била разделена на две нееднакви по план и размери помещения. Късноримският произход на сградата не подлежи на никакво съмнение, но липсват каквито и да било архитектурно-композиционни податки и стратиграфски данни за принадлежността ѝ към вътрешната планировка на военния лагер. По план, т.нар. *principia* в Диногеция представлява един типичен късноримски *burgus*, с множество близки паралели сред паметниците на фортификационното строителство по брега на р. Дунав[269]. Такава ще да е била и функционалната същност на постройката, което автоматично изключва синхронното ѝ функциониране с военния лагер. Съвременните изследвачи отнасят изграждането на споменатите по-горе бурги по дунавската граница на Римската империя или към периода на Първата тетрархия, или по време на съвместното управление на императорите Валентиниан I и Валент и малко по-късно. Предвид малката дебелина на зидовете, бургът в Диногеция демонстрира по-голямо сходство с късните представители на типа, като построяването му изглежда най-вероятно в последната четвърт на IV в. Пространно мотивираната по-горе теза се намира в пълно съгласие с констатираната в Диногеция стратиграфска картина и задоволително обяснява интеграцията на частично преустроения бург в градоустройствената схема на селището през V-VI в.

---

[267] **Barnea 1968**, 477-478 (Тук и във всички по-стари публикации, споменаващи тази постройка, вместо *principia* се използува неправилният термин *praetorium*. Корекцията е въведена едва в: **Scorpan 1980**, p. 25 sqq.).

[268] Цялостна реинтерпретация е предложена в: **Torbatov 1999**, 271-274.

Въпреки ограничения си обхват, последните археологически проучвания в Диногеция значително обогатиха и прецизираха познанията за нейната стратиграфия[270]. Понастоящем, в развитието на късноантичния укрепен център се обособяват 4 основни хронологически периода, в рамките на първите два от които се разграничават по две фази. Към първата фаза на първия период (от края на III до към четвъртото десетилетие на IV в.) се отнася издигането на укрепителната система и цялостното оформяне на инфраструктурата на късноримския военен лагер. Втората фаза на същия период е свързана с някои незначителни преустройства на част от сградите, а вероятно и с изграждането на една християнска базилика в югозападния ъгъл на укреплението. По време на Втората готска война на император Валент, около 378 г., Диногеция била жестоко опожарена и разрушена, което довело до прекъсване на обитаването

---

[269] **Soproni 1978**, *passim*; **Petrović 1977**, 263-264; **Cermanović-Kuzmanović 1977-1978**, p. 127 sqq.; **Lander 1984**, p. 289 sqq.; **Soproni 1985**, *passim*; **Soproni 1986**, S. 409 sqq.; **Gabricević 1986**, p. 71 sqq.; **Cermanović-Kuzmanović/Stanković 1986**, p. 453 sqq.; **Tomović 1986**, p. 401 *sqq*.

[270] **Barnea 1979**, p. 205 sqq.; **Barnea 1984**, p. 339 sqq.; **Barnea 1986**, p. 447 sqq.; **Barnea 1992a**, p. 217 sqq.

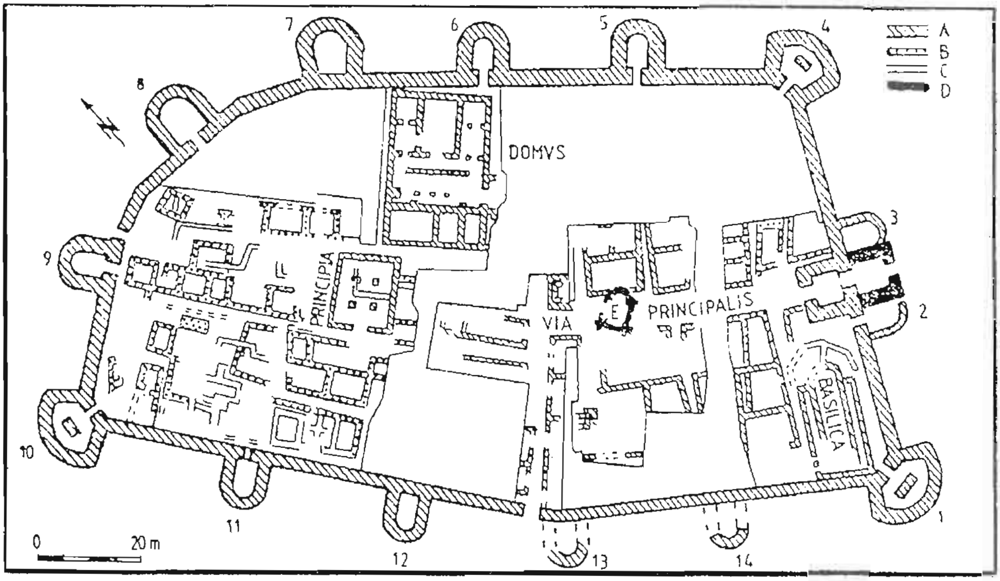

Обр. 16. ДИНОГЕЦИЯ (DINOGETIA). Композиционно оформление на вътрешното пространство според по-новите проучвания. Легенда: A. Крепостната стена и други постройки от III-IV в.; B. Постройки от IV-V в.; C. Постройки от V-VI в.; D. Ранносредновековни градежи (**Barnea 1991a**, p. 186, Fig. 11). / Fig. 16. DINOGETIA. Inner planning of the fortified area according to the more recent excavations. Legend: A. The circuit wall and other buildings from the 3rd-4th centuries; B. Buildings from the 4th-5th centuries; C. Buildings from the 5th-6th centuries; D. Early Medieval structures (**Barnea 1991a**, p. 186, Fig. 11).

й за известен период от време. Чувствително ще да е пострадала и нейната укрепителна система, както свидетелствува изоставянето и нивелирането на останките от Кули 13 и 14 при осъществената по-късно реконструкция. Именно към кризисния период след 378 г. следва да се отнесе изграждането на най-високото място върху руините на кастела на малкото укрепление от типа на бургите. Предприето най-вероятно още в началото на управлението на император Теодосий I, издигането на бурга следва да се тълкува като палиативна мярка, целяща бързото запълване на образувалата се пробойна в системата за контрол и оповестяване по дунавската граница на провинция Скития. Присъствуващите в градежа на вътрешните пилони на бурга тухли са идентични на тухлите, употребени в дъговидните стени на крепостните кули и по всяка вероятност са били извлечени по време на строежа от рушевините на Кули 13 и 14. Възобновяването на живота в Диногеция към края на IV или в началото на V в. било свързано с възстановяване на укрепителните съоръжения, но и (с някои малки изключения[271]) с цялостно препланиране и преизграждане на вътрешното пространство, свидетелстващи за решителната трансформация на бившия военен лагер в гранично укрепено селище (Обр. 16). При липсата на прецизни стратиграфски данни, понастоящем е невъзможно да се определи със сигурност времето на преустройството на крепостната порта, но много е възможно то да датира именно от началото на V в. Някои частични поправки и преустройства в сградите показват, че към средата на V в. селището отново пострадало при някое от хунските нападения, но животът продължил без прекъсване и през втората половина на века. В края на V или в началото на VI в., при император Анастасий в Диногеция била предприета мащабна строителна дейност, която ще да е включвала поправка и на укрепителните съоръжения. Селището не фигурира сред описаните от Прокопий Юстинианови градежи в провинция Скития, но това следва да се отдаде по-скоро на безспорно засвидетелстваното по археологически път катастрофално унищожение на селището при кутригурското нашествие през 559 г.[272] Последният период в съществуването на Диногеция обхваща последните четири десетилетия на VI и (евентуално!) началото на VII в. Тежките последици от кутригурското нашествие намират ярък израз в рязко съкращаване интензитета на живота и в чувствителен упадък на материалната култура на местните жители по това време. Много е вероятно още след преживяната в 559 г. катастрофа Диногеция окончателно да е престанала да функционира като укрепен център. Най-късните монети от селището датират от времето на император Маврикий Тиберий[273]. Досега не са открити следи от насилствен край на живота, което показва, че последните му обитатели са го напуснали в сравнително мирна обстановка.

18. **Барбоши**

(s. Barboşi; com. Şendreni; jud. Galaţi)

Късноантичното укрепление при Барбоши е приемник на военен лагер от епохата на Принципата, охранявал откъм левия бряг на реката един от стратегическите бродове по Долни Дунав[274]. Оттук започвал и важният път по долината на р. Сирет, по който далеч преди римското завоевание се осъществявали контактите на тракийското население от района на Карпатите с черноморския басейн и източносредиземноморските цивилизации[275]. Макар това да

---

[271] Вж. напр.: **Barnea 1969**, p. 245 sqq.

[272] **Barnea 1966**, p. 237 sqq.; За връзката между кутригурското нашествие през 559 г. и съдържанието на Прокопиевия трактат "За строежите", вж. **Глава I.1.**

[273] Най-късната монета е емисия от 591/592 г.: **Mitrea 1974**, p. 61, 69 (nr. 64).

[274] **Gostar 1967**, p. 107 sqq.; **TIR L35**, p. 25.

[275] **Pârvan 1913-14a**, p. 93 sqq.

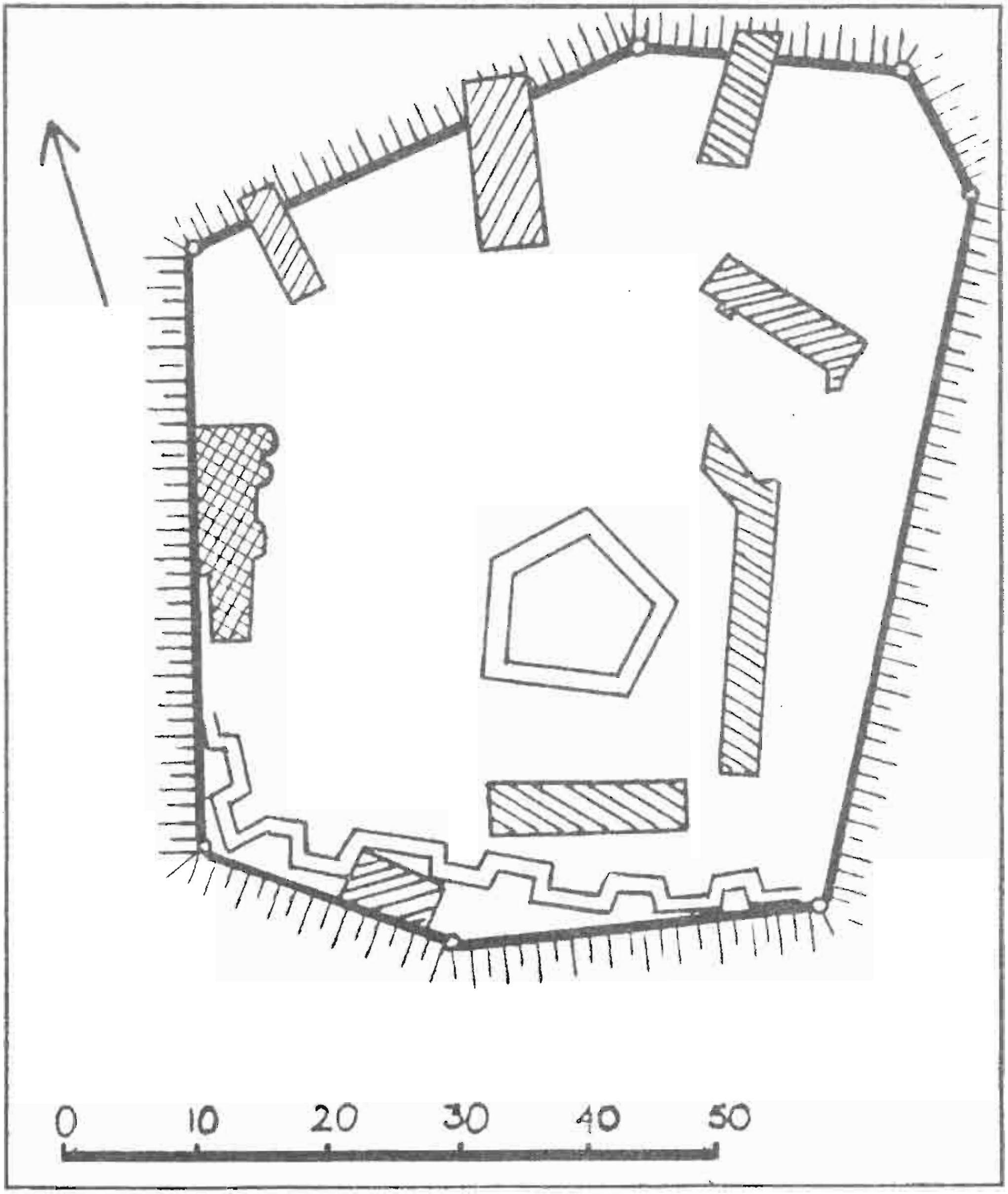

Обр. 17. Барбоши. План на къснoримското укрепление (**Ştefan 1935-36**, р. 342, Fig. 2). / Fig. 17. Barboki. Layout of the Late Roman fortification (**Ştefan 1935-36**, p. 342, Fig. 2).

се оспорва от някои съвременни изследвачи[276], античното селище при Барбоши с основание се отъждествява със споменатия от Клавдий Птолемей град Диногеция, който бил изоставен от римляните най-късно при евакуирането на провинция Дакия при император Аврелиан и чието име по-късно било дадено на новоиздигнатия кастел на срещуположния дунавски бряг[277].

Във времето на Константин I, във връзка с офанзивата на императора в земите на север от р. Дунав и с целенасочената му политика по изграждане на укрепени предмостия и ефективна охрана на най-важните речни бродове[278], върху руините на някогашния военен лагер при Барбоши било изградено ново укрепление. То заема част от равното било на възвишението "Gherghina" ("Tirighina"), извисяващо се на ок. 40,0 м и доминиращо над околността. Намира се близо до устието на р. Сирет, в ъгъла между левия ѝ бряг и Дунава[279]. Според предприетите през 30-те години на XX в. частични проучвания и картиране на останките, укреплението е имало неправилен полигонален план, с максимални размери ок. 60 x 70 м и площ ок. 0,35 ха (Обр. 17). Околовръстната крепостна стена се състояла от седем отсечки с различна дължина[280]. Допуска се, че в ъглите са били изградени кули[281], но с никакви конкретни данни относно конструктивно-строителните особености на укрепителната система не разполагаме. Реинтерпретацията на резултатите от по-новите археологически проучвания на обекта[282] дава основание изграждането и функционирането на така описаното укрепление сигурно да се обвърже хронологически с дефинирания според констатираната тук стратиграфия "трети период в живота на кастела", отнасящ се най-общо към първата половина на IV в. (епохата на император Константин I и неговите приемници)[283].

19. **Лункавица**

(com. Luncaviţa; jud. Tulcea)

Западно от Лункавица, върху възвишението "Милан" (Dealul Milanu), се намират респектиращи с вида си останки от античнo и късноантично гради-

---

[276] **Suceveanu/Barnea 1993**, p. 165.

[277] **Ştefan** 1958, p. 317 sqq.

[278] **Brennan 1980**, p. 566 sqq.

[279] Топографията на укреплението е подробно представена в: **Gajewska 1974**, 97-98, 153-154.

[280] **Ştefan 1935-36**, p. 341 sqq.

[281] **Gajewska 1974**, p. 153.

[282] **Petculescu 1982**, p. 249 sqq.

[283] **Sanie 1981**, p. 77.

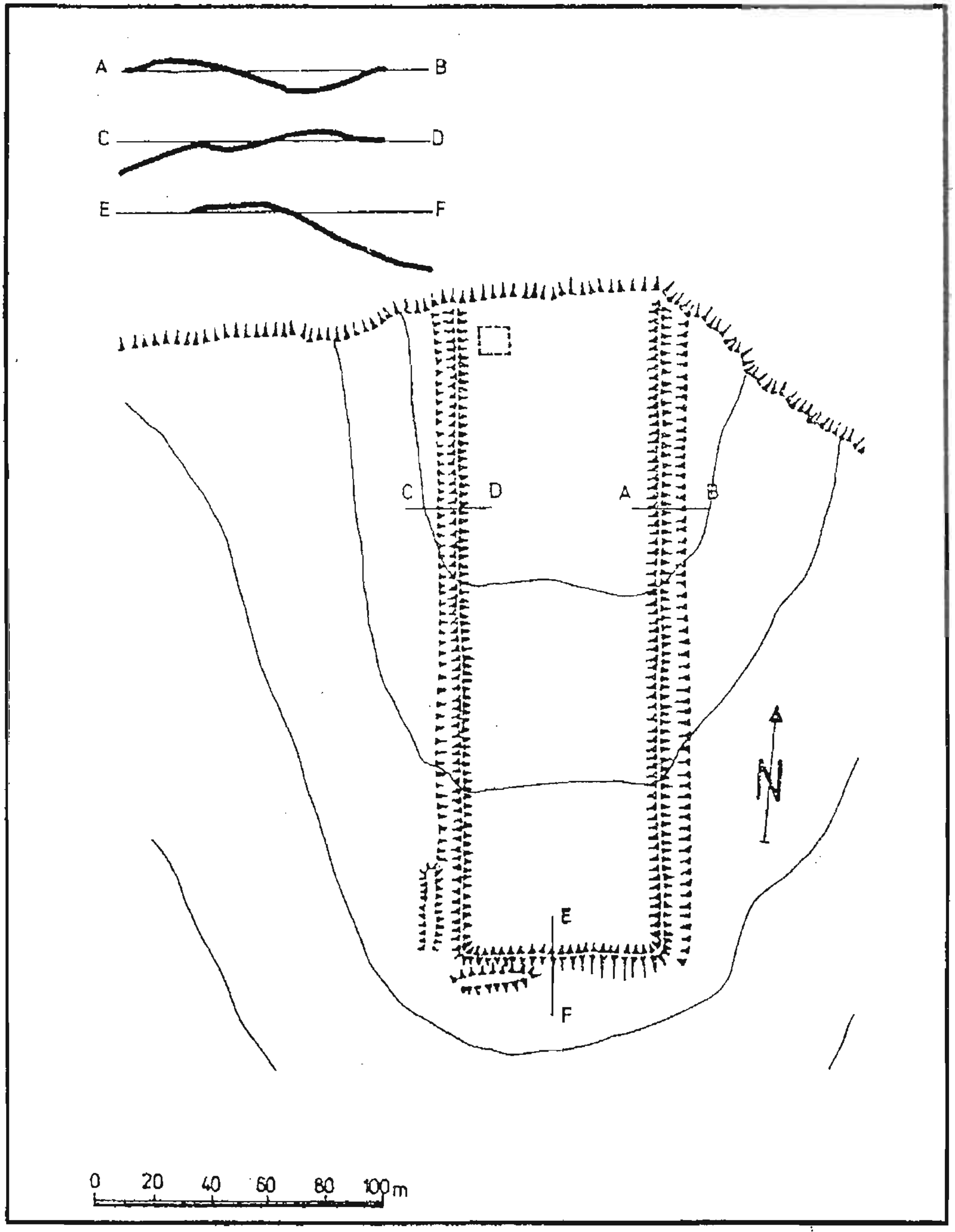
A
B
C
D
E
F
C
D
A
B
E
F
N
0
20
40
60
80
100m

Обр. 18. Лункавица. Общ план по Гр. Точилеску (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 59). / Fig. 18. Luncavina. General layout after Gr. Tocilescu (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 59).

ще[284]. Това е най-големият укрепен обект, регистриран в участъка от дунавския бряг между Диногеция и Новиодунум [285]. Според данни от теренни обхождания, каменните крепостни стени заграждат площ с максимални размери 225x75 м (Обр. 18). Обектът не е проучван чрез разкопки. Събраният подемен археологически материал се датира най-общо в периода I-VI в. Публикуваните досега монети от това място, обаче, се отнасят без изключение към късноантичната епоха (Лициний I – Юстиниан I) [286]. Името на укрепения център край Лункавица е неизвестно. Не може да се определи със сигурност и функционалната му същност. Не е изключено и тук бъдещите разкопки да установят повсеместно засвидетелстваната картина на трансформация през V-VI в. на първоначален военен лагер в укрепено селище. Предполага се, че едно от разклоненията при Нифон[287] на римския път по долината на р. Таица е водило именно към укрепения център при Лункавица[288].

20. **Ракелу**
(s. Rachelu; com. Luncaviţa; jud. Tulcea)

Останки от антично укрепление край Ракелу са регистрирани още в края на XIX в. То имало четириъгълен план и било изградено от камъни и тухли (*opus mixtum*?)[289]. Издигнато било върху един скалист полуостров край дунавския бряг и се намира на около 1,0 км източно от сегашното село. Проведените на това място спасителни археологически разкопки през 1991 г. установиха, че става дума за укрепление с кръгли ъглови кули, построено по плановата схема *quadriburgium*. Вътрешният диаметър на частично проучената североизточна кула възлиза на 3,00 м. Употребеният в градежа хоросан е с бял цвят[290]. Съобщеният досега подемен археологически материал (керамика и монети) от територията на обекта датира от периода II-IV в.[291] При това положение, издигането на укреплението изглежда най-вероятно през късноримския период. Може би още към края на IV или най-късно през първата половина на V в. то ще да е престанало да функционира.

---

[284] **Ştefan 1958**, p. 319; TIR L35, p. 49; **Scorpan 1980**, p. 6; Тъй като градището се намира между селата Лункавица и Въкърени, понякога то се споменава като принадлежащо към землището на второто от тях (Въкърени), вж. напр.: **Pârvan 1912**, p. 584 (n. 6).

[285] **Barnea 1991a**, p. 187.

[286] **Oberländer-Tărnoveanu 1977-1978b**, 508-509 (nr. 130); **Oberländer-Tărnoveanu 1984**, p. 271 (nr. 63-71); **Poenaru/Bordea/Ocheşeanu 1992-1993**, 80–87.

[287] За крайпътното укрепление при **Нифон**, вж. съответния параграф в **Глава II.2**.

[288] **Weiss 1911**, S. 52.

[289] **Polonic 1935**, p. 24.

[290] **Zahariade 1996**, p. 228.

[291] **TIR L35**, p. 60; **Oberländer-Tărnoveanu 1984**, p. 273 (nr. 95); **Poenaru/Bordea/Ocheşeanu 1992-1993**, 78-79.

21. **НОВИОДУНУМ** (NOVIODUNUM)
(Isaccea; jud. Tulcea)

Античният военен и административен център Новиодунум се локализира в местността "Стария пристан" ("Pontonul Veche"), на 2,0 км източно от Исакча. Той заема скалист полуостров с максимална височина 26,00 м, ограден от север от течението на р. Дунав, а от запад – от едно крайречно (сега пресушено) блато. Тук се е намирал може би най-често използваният през историята брод по долното течение на Дунава[292]. Оценявайки неговото стратегическо значение, към края на I в. на това място била установена главната база на римската долнодунавска флотилия (*classis Flavia Moesica*)[293]. Завареното автохтонно селище преживяло бурен разцвет и най-късно в началото на III в. било издигнато в ранг на *municipium*[294]. През късната античност Новиодунум се превърнал в най-важния военен център по северния участък от дунавската граница на провинция Скития. Според *Notitia Dignitatum*, тук се намирал базовият лагер на половината от бойния ефектив и седалището на префекта на *legio I Iovia* [295]. Освен 5-те кохорти, охраняващи "горния участък" (*pedatura superior*) от поверената на легиона гранична ивица, от времето на император Констанций II в Новиодунум била настанена и новосформираната помощна част *milites primi Constantiani* [296]. Намерените тухли с печати "PCRΣ" свидетелстват, че и през късната античност Новиодунум запазил характера си на главна флотска база по най-долното течение на р. Дунав[297] През VI в. той е споменат в писмените извори като град[298] и епископско седалище[299].

Останките от античния и късноантичен Новиодунум са силно обезличени, поради продължилото чак до към началото на XIX в. интензивно обитаване на същия терен[300]. Както показват резултатите от осъществения през 1953 г. контролен стратиграфски сондаж, понастоящем те лежат под дебел повече от 2,00 м културен пласт от епохата на средновековието и османското владичество[301]. Епизодично провежданите от 50-те години насам спасителни археологически кампании в Новиодунум[302] са провокирани от интензивното пропадане на дунавския бряг и са съсредоточени почти изключително в една тясна ивица в североизточната част на обитаваната градска територия. При все това, разкопките разкриха важни данни за неговата укрепителна система. Проучените фортификационни останки се отнасят от изследвачите преимуществено към късната античност, но в по-голямата си част абсолютната им хронология не е сигурно установена. При липсата на точни стратиграфски наблюдения, предположителната датировка на градежите е направена въз основа на относителни критерии: различия в използувания хоросан; възсядане на по-ранни от по-късни зидове и т.н.

---

[292] Бележки върху античните извори, историята и топографията на Новиодунум в: **TIR L35**, 53-54; **Gajewska 1974**, 98-99, 114-115, 158-160; **ISM V**, p. 279 sqq.

[293] **Aricescu 1977**, p. 70 sqq.; **Redde 1986**, p. 305.

[294] **Barnea 1987**, p. 80 sqq.; **Barnea 1988**, p. 53 sqq.; **Barnea 1991b**, p. 81 sqq.

[295] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 32-33 (ed. Seeck).

[296] **Ibidem**, XXXIX, 25.

[297] **ISM V**, 285.

[298] **Hier.** Synecd. 637, 13 (ed. Parthey).

[299] **Darrouzes 1981**, p. 242 (Notitia 3, 647).

[300] За средновековното селище върху руините на Новиодунум, вж.: **Кузев 1981в**, с. 211 сл.

На протежение от около 250 м върху заливната крайдунавска тераса са проучени останки от зидове, които се идентифицират с източната половина от северната крепостна стена на Новиодунум. Осезаемите отлики в градежа са дали основание за разграничаването на 3 обособени участъка, означени от запад на изток като Z I, Z II и Z III[303]. Първите два от тях представляват останки от сгради от епохата на Принципата (II-III в.), които през късната античност били частично преустроени и интегрирани в цялостната укрепителна система на града. Третият участък (Z III) има дължина около 170 м и е късноантичен градеж *a fundamentis*. Ясно оформените ъгли и частично проследените продължения на юг в западния и източния край на участъка свидетелствуват, че в случая става дума за северна крепостна стена на едно самостоятелно укрепление, което с увереност следва да се отъждестви с късноримския военен лагер в Новиодунум (Обр. 19). Дебелината на зида варира от 3,00 до 4,00 м и по протежението му са регистрирани 7 кули. Шест от тях са U-видни със скъсени пропорции (ширина 10,30-10,50 м; дължина 9,50 м), а тази в североизточния ъгъл (понастоящем почти напълно унищожена) вероятно е била с четириъгълен план. Нормалното отстояние между кулите е 16-17 м, като само между две от тях (Кули 4 и 5) то възлиза на 8,50 м. Това се дължи на факта, че тук се е намирала една от крепостните порти, която е била допълнително защитена откъм вътрешността на укреплението посредством правоъгълен *propugnaculum*,

---

[301] **Ştefan et al. 1954b**, 175-182.

[302] Резултатите от проучванията в Новиодунум са публикувани под формата на годишни отчети или кратки съобщения за проведените кампании: **Barnea et al. 1957**, p. 155 sqq.; **Barnea/Mitrea 1959**, p. 461 sqq.; **Popescu 1965**, 598-599; Popescu 1968, p. 688; **Barnea 1977b**, p. 103 sqq.; **Barnea/Barnea 1984**, p. 97 sqq.

[303] Означенията и описанието на останките от укрепителни съоръжения на дунавския бряг са според публикуваните данни в отчетите за тяхното проучване, срв.: **Barnea et al. 1957**, p. 155 sqq.; **Barnea/Mitrea 1959**, p. 461 sqq.

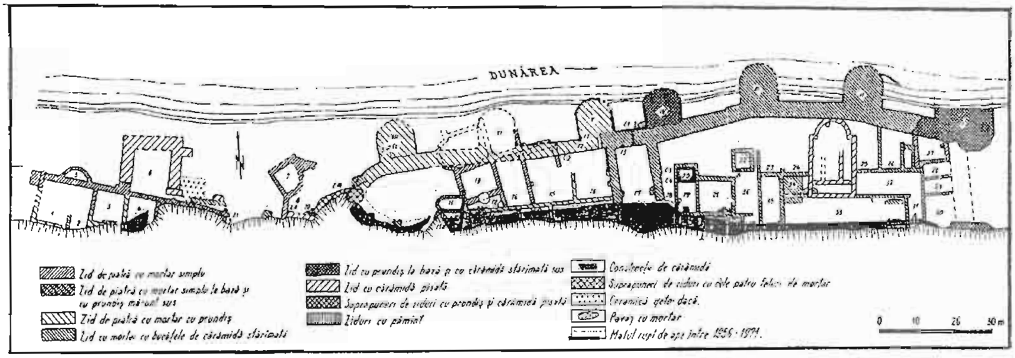
DUNĂREA
Zid de piatră cu mortar simplu
Zid de piatră cu mortar simplu la bază și cu prundiș mărunt sus
Zid de piatră cu mortar cu prundiș
Zid cu mortar cu bucățele de cărămidă sfărîmată
Zid cu prundiș la bază și cu cărămidă sfărîmată sus
Zid cu cărămidă pisată
Suprapuneri de ziduri cu prundiș și cărămidă pisată
Ziduri cu pămînt
Construcție de cărămidă
Suprapuneri de ziduri cu cele patru feluri de mortar
Ceramică geto-dacă
Pavaj cu mortar
Malul rupt de ape între 1956 - 1971.
0
10
20
30 m

Обр. 19. НОВИОДУНУМ (NOVIODUNUM). Северната крепостна стена на късноримския военен лагер (**Barnea/Barnea 1984**, p. 504, Fig. 1). / Fig. 19. NOVIODUNUM. The northern wall of the Late Roman military camp (**Barnea/Barnea 1984**, p. 504, Fig. 1).

изграден едновременно с целия комплекс на портата, в конструктивна връзка с крепостния зид. За разлика от пропугнакулума, който разкрива сигурни белези на *opus mixtum*, градежът на крепостната стена и кулите е в *opus implectum* на запазената височина[304]. Лицата са оформени с подчертан стремеж към редова зидария от грижливо обработени каменни блокове, сред които се срещат преизползувани архитектурни детайли и епиграфски паметници от II и първата половина на III в. [305] Въз основа на употребения хоросан, повечето от досегашните изследвачи разграничават две конструктивни фази в оформянето на т.нар. Z III, допускайки прекъсване на строителството за известен период от време[306]. Те отнасят изграждането на западната половина от зида с разположените по протежението му Кули 7, 6, 5, а отчасти – и на Кула 4, към една по-ранна фаза, свързана с употребата на хоросан с примес от чакъл. Съдържащият натрошена тухла хоросан се счита за индикатор на градежите, принадлежащи към втора конструктивна фаза. Към нея доскоро се отнасяше дострояването на Кула 4 и изграждането *a fundamentis* на източната част от зида с Кули 3, 2 и 1, както и на споменатия вече *propugnaculum*. Въз основа на намерената в хоросана на един от зидовете на пропугнакулума монета на Максенций от 308/309 г. [307], предприемането на т. нар. втора конструктивна фаза не може да се датира по-рано от самия край на първото десетилетие на IV в. Що се отнася до началото на строителството, то единодушно се поставя от всички досегашни изследвачи във времето на Първата тетрархия, като се свързва с настаняването в Новиодунум на единния от двата легиона на новоучредената провинция Скития. Неотдавна бе направен опит констатираните конструктивни различия по трасето на северната крепостна стена да се обяснят с последователното пребиваване тук и на двата скитийски легиона. Съгласно тази хипотеза[308], започването на строежа на военния лагер в Новиодунум се приписва на *legio II Herculia*, а неговото завършване – на заелия по-късно неговото място *legio I Iovia*. Въпросът относно евентуалната смяна на базовите лагери на скитийските легиони вече бе отчасти коментиран и това в никакъв случай не може да се счита за установен исторически факт[309]. От друга страна, по-новите проучвания в източния край на северния крепостен зид на лагера и при Кула 1[310] внесоха съществени корекции в досегашните постановки, установявайки ситуация, идентична на регистрираната по-рано при Кула 4: употреба на хоросан с примес на чакъл при полагането на основите и продължаване на градежа във височина с приложение на хоросан, съдържащ натрошена тухла. Същото е констатирано и при частично разкритата напоследък най-северна кула по трасето на източната крепостна стена на военния лагер[311]. Тук е мястото да се припомни, че при запазения на височина до 3,00 м северозападен ъгъл на укреплението (непосредствено югозападно от Кула 7) хоросанът с примес на чакъл е бил употребен също в най-долните редове от градежа[312]. Едва ли е случаен пропуск на проучвателите и фактът, че в отчетите за досегашните разкопки при нито един от изброените сектори не се съобщава за регистрирането на каквито и да било следи от временно прекъсване на строителството. Предвид изтъкнатото дотук, традиционното разграничаване на хронологически обособени конструктивни фази в изграждането на късноримския военен лагер в Новиодунум изглежда повече или по-малко немотивирано. Общата концепция и единният външен облик на градежа свидетелстват за цялостното издигане на лагера в рамките на една и съща строителна кампания, *terminus post quem* за която предоставя намерената в хоросана на пропугнакулума монета на Максенций от 308/309 г. Употребата на различни видове хоросан в съседни сектори от укрепителната система или в основата и суперструкцията на конкретен участък съвсем задоволително може да се обясни с едновременната или последователна работа на различни строителни екипи, както и с наличието или отсъствието на даден вид строителен материал.

---

[304] Много е вероятно това да се дължи на факта, че от тяхната суперструкция са запазени само незначителни останки.

[305] **Barnea 1975**, p. 255 sqq.; **ISM V**, 268-269, 275-279, 281.

[306] Тезата е формулирана от проучвателите и се възприема и от други автори, напр.: **Scorpan 1980**, p. 20; **Zahariade 1988**, p. 136.

[307] **Barnea et al. 1957**, 161-162.

---

[308] **Zahariade 1988**, p. 136.

[309] По този въпрос вж. коментара към *Itinerarium Antonini Augusti* в **Глава I.1**.

[310] **Barnea/Barnea 1984**, 504-505 (Pl. I); Срв. и публикувания план в: **Barnea 1991a**, 188-189.

[311] Освен цитираната в горната бележка литература, вж. също така: **Barnea 1977b**, p. 105.

[312] **Barnea et al. 1957**, 160-161.

Важни данни за укрепителната система на Новиодунум предоставиха двата сондажа, осъществени през 1964 и 1967 г. напречно на предполагаемото трасе на източната крепостна стена[313]. В тях бе установено наличието на два успоредни зида, отстоящи на 12,00 м един от друг. Между зидовете в единия от сондажите бе разчистен импозантен, прецизно изграден каменен пиедестал, върху който се предполага, че някога се е издигала голяма статуя. Поради отсъствието на сигурни стратиграфски данни, хронологията на разкритите градежи е доста неясна. Дебелината на вътрешния зид възлиза на 3,00 м, а градежът му е в *opus mixtum*, с хоросан, съдържащ примес от натрошена тухла. Според външните белези, той се датира от разкопвачите в началото на IV в., като се отъждествява с източната крепостна стена на Новиодунум, намираща се в конструктивна връзка с проучената на дунавския бряг северна крепостна стена. Външният от зидовете значително се различава по конструктивни особености от вътрешния. Дебелината на субструкцията му надхвърля 4,00 м, а в надземната част се равнява на 3,50 м. Преходът между суб– и суперструкция се осъществява отвън посредством обикновен банкет, а от вътрешната страна – чрез двустъпален. Градежът е в *opus implectum* и се отличава с изключителна прецизност. Лицата са оформени със старателно обработени каменни блокове с еднаква височина, плътно прилепващи един към друг. Хоросанът на емплектона съдържа примес от чакъл, но в него отсъствува натрошена тухла. В първите съобщения относно резултатите от разкопките[314], проучвателите определят външния зид като по-ранен от вътрешния, а издигането на пиедестала за статуя предположително отнасят към IV в. Впоследствие, обаче, при това – без да изтъкват никакви нови аргументи(!), те коренно ревизират своето становище, оприличавайки външния зид на протейхизма и отнасяйки нейното изграждане (а също и на пиедестала) към V-VI в. [315] Макар с известни нюанси и предпазливо изказани съмнения, тази формулировка се възприема и в публикациите на други автори, коментиращи късноантичната укрепителна система на Новиодунум[316]. При все това, въпросът относно функционалната характеристика и относителната хронология на двата успоредни крепостни зида в източната част на укрепената градска територия в никакъв случай не може да се счита за убедително или поне задоволително разрешен. Дори да оставим настрана "по-древния" физически облик на външния от зидовете, имайки предвид неговото значително превъзходство спрямо вътрешния по конструктивни параметри, интерпретацията му като “протейхизма” очевидно трябва да се признае за несъстоятелно, тъй като това би се явило парадокс и абсурд от гледище на късноантичната фортификационна теория и практика.

---

[313] **Popescu 1965**, 598-599; **Popescu 1968**, p. 688; **Barnea 1977b**, 105-106.

[314] **Popescu 1965**, 598-599; **Popescu 1968**, p. 688.

[315] **Barnea 1977b**, 105-106.

[316] **Scorpan 1980**, p. 18; **Zahariade 1988**, 136-137

Предприетото в началото на 70-те години аерофотографско изследване на Новиодунум значително допринася за изясняване на засегнатите спорни въпроси относно облика на неговата укрепителна система през късноантичната епоха (Обр. 20). Предложеният коментар и хронологическа интерпретация на част от констатираните детайли в обобщаващата резултатите от изследването публикация[317], обаче, будят известни възражения.

Укрепеното ядро на Новиодунум ясно личи на аерофотоснимките и добре се разпознава на местността, тъй като, в резултат от продължителното обитаване в чертите на околовръстната крепостна стена, дебелите културни напластявания са придали на укрепената територия вид на издигната платформа, рязко открояваща се от околния терен. Според един план на П. Полоник от 1895 г.[318], височината на тази платформа е варирала тогава от 5 до 30(?!) м спрямо дъното на заобикалящия я крепостен ров. По по-голямата част от неговото протежение, трасето на околовръстния зид личи по следите от ограбването на строителния материал, а на места – и по все още видимия на повърхността емплектон от градежа. Укрепената територия има неправилен, приблизително трапецовиден план, със силно издължени от запад на изток пропорции. Площта ѝ възлиза на около 11,5 ха. Останки от северната крепостна стена се разпознават само в западния ѝ край, като част от нея вероятно е напълно унищожена в резултат от ерозията на дунавския бряг. Южният зид има трасе във вид на начупена линия с дължина около 500 м и ориентация северозападюгоизток. Източната крепостна стена е дълга ок. 370 м и прави една чупка, приблизително на 260 м от северния ѝ край. Най-къса е западната стена, чиято дължина не надвишава 100 м. По трасето на описания околовръстен крепостен зид не са идентифицирани кули, а местоположението на портите е определено хипотетично, въз основа на направлението на старите пътища. Допуска се съществуването на четири порти: в югозападния ъгъл, по средата на южната крепостна стена, в югоизточния ъгъл и някъде по протежението на източната стена.

Според интерпретацията на автора на аерофотографското изследване (която се поддържа и от мнозинството съвременни изследвачи), така описаната укрепена територия се отъждествява с Новиодунум от периода на неговия най-голям разцвет, отнасян към II–III в. Приема се, че, след кризата от втората и трета четвърт на III в., обитаваната площ през късната античност чувствително се намалила и животът се концентрирал в източната половина на ня-

---

[317] **Ştefan 1973**, p. 3 sqq. (резултатите са накратко обобщени и в: **Ştefan 1974a**, 100-102).

[318] Планът е публикуван в два варианта: **Barnea et al. 1957**, p. 156; **Ştefan 1973**, p. 5.

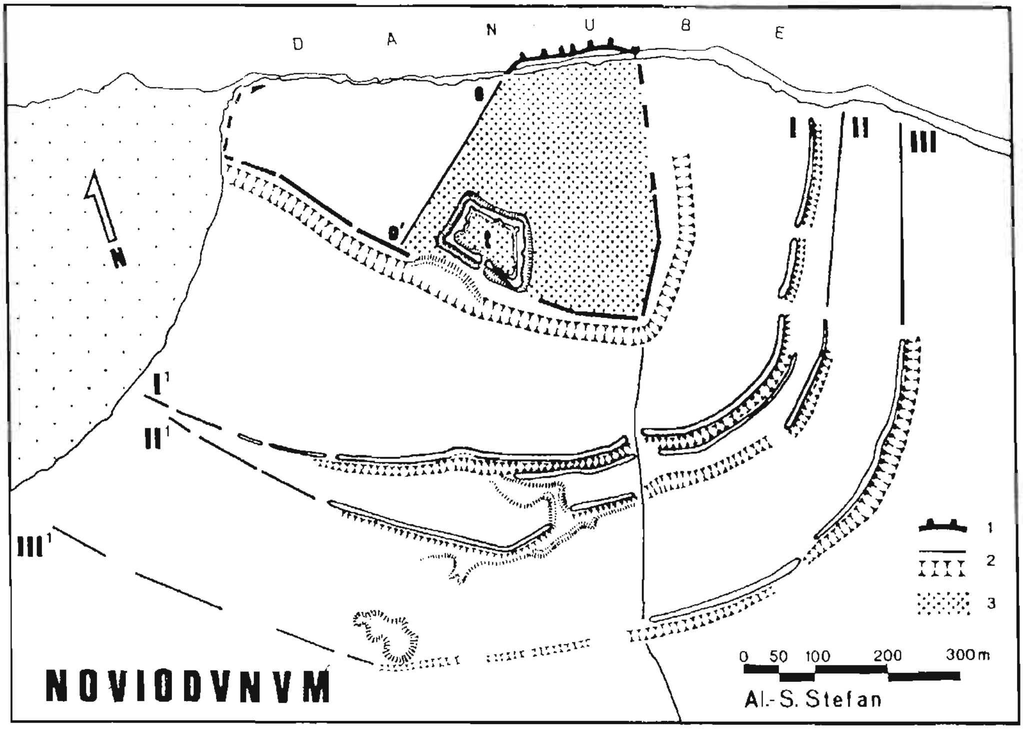

Обр. 20. НОВИОДУНУМ (NOVIODUNUM). Общ план на укрепителната система по данни от аерофотографски изследвания. Легенда: 1. Видими градежи; 2. Следи; 3. Вероятен териториален обхват на града през последната фаза от съществуването му; 0-0'. Вероятно трасе на късната крепостна стена; I-I', II-II', III-III'. Землени укрепителни съоръжения; t. Турско укрепление (**Ştefan 1974a**, p. 108, Pl. 20). / Fig. 20. NOVIODUNUM. General layout of the defence system according to the evidence from airphotograph surveys. Legend: 1. Visible structures; 2. Traces; 3. Hypothetical area of the city during the last phase in its existence; 0-0'. Hypothetical course of the later circuit wall; I-I', II-II', III-III'. Earthen defensive works; t. An Ottoman fort (**Ştefan 1974a**, p. 108, Pl. 20).

когашната градска територия, която била оградена от новоиздигната в началото на IV в. крепостна стена. Като аргумент в подкрепа на хипотезата се изтъква забелязаната върху една аерофотоснимка линейна аномалия с посока югозапад-североизток, разделяща цялата укрепена територия приблизително наполовина, която се интерпретира като напречен зид, свързан с проучената на дунавския бряг късноримска северна крепостна стена (т. нар. участък Z III) [319]. Макар теоретически възможно, в досегашните публикации не се споменава за наличието на каквито и да било теренни данни за съществуването на подобен зид. Напротив, еднаквото съвременно ниво на терена западно и източно от предполагаемото му трасе свидетелствува за еднаква продължителност и интензивност на обитаването в цялата територия на платовидноиздигнатата платформа, оградена от сигурно установената околовръстна крепостна стена и плътно следващия нейната конфигурация защитен ров. Категорични археологически доказателства за това произхождат от дунавския бряг в лицето на т. нар участъци Z I и Z II, които представляват преустроени зидове на постройки от II-III в., интегрирани през късната античност в северната отбранителна линия на Новиодунум. За континюитета в обитаването на цялата укрепена градска територия от епохата на Принципата и през късната античност убедително свидетелствува и сложната система от концентрично разположени землени укрепителни съоръжения, регистрирани пред цялото протежение на южния и източен сектори от околовръстната крепостна стена и преграждащи от бряг до бряг сухопътните подстъпи към тях. Постулираната хронологическа последователност (отвън-навътре) и сравнително голяма отдалеченост във времето (от II-III до към VI в.) между изграждането на всеки от регистрираните три землени отбранителни пояса[320] изглеждат съвсем неоправдани както от историко-археологическа, така и от технико-функционална гледна точка. Идентичният им конструктивно-строителен облик убедително свидетелствува за тяхната синхронност, а взаимното им разположение – за реализация на ясно обособена военно-тактическа концепция, която може да се характеризира като изнесена напред ешелонирана отбрана, предназначена ефективно да противодействува на вероятен противник, разполагащ предимно с кавалерийска сила. С оглед историческата съдба на земите по долното течение на р. Дунав, зараждането на подобна концепция следва да се разглежда като продукт на задълбочен анализ и теоретическо преосмисляне на резултатите от тежките сблъсъци с хуните през първата половина на V в., а нейната инженерно-техническа материализация едва ли би могла да се отнесе в конкретния случай по-рано от възстановителния за провинция Скития период в края на V и началото на VI в.

---

[319] **Ştefan 1973**, p. 6.

Направеният пространен анализ и частична реинтерпретация на наличните данни относно укрепителната система на Новиодунум дават основание да се предложат следните обобщения:

Изградената още през епохата на Принципата (през последната третина на II или първите десетилетия на III в.?) градска укрепителна система на Новиодунум продължила да функционира с някои преустройства и през късната античност. Т. нар. “протейхизма” с голяма увереност следва да се отъждестви с източната крепостна стена на града. С превръщането на Новиодунум в един от най-важните военни центрове на провинция Скития през късноримската ския период, през второто/третото десетилетие на IV в. в източната половина на укрепената градска територия бил изграден *a fundamentis* голям военен лагер, предназначен за стационираните тук разнородни войскови единици. Типологически той, изглежда, трябва да се определи като *castra*, макар засега размерите му да не могат да се определят със сигурност. Напълно е проучена само неговата северна крепостна стена, дълга около 170 м (т. нар. Z III на дунавския бряг), а отчасти е трасиран и източният му зид, който е успореден и отстои на 12,00 м западно от източната крепостна стена на Новиодунум. След разпадането на късноримския модел на военна организация, някогашният лагер по всяка вероятност придобил облика на градска цитадела, макар да не е изключено и впоследствие да е запазил поне отчасти типичните си военни функции. Може би към края на V/началото на VI или по-късно през VI в. на подстъпите към града била изградена антикавалерийска отбранителна система от концентрично разположени землени укрепителни съоръжения. Новиодунум фигурира и сред поправените от император Юстиниан I укрепени обекти в провинция Скития[321]. Най-късните известни досега монети от града датират от времето на император Фока[322]. Много е възможно той да е престанал да съществува още към края на първото или през второто десетилетие на VII в.

---

[320] **Ibidem**, 6-7.

22. **ЕГИСУС** (AEGYSSUS)
(Tulcea; jud. Tulcea)

Античният и късноантичен Егисус е сигурно локализиран при днешния град Тулча. Още в зората на римското владичество той е отбелязан в писмените извори като важен военно-административен център в тези предели на тракийската етно-културна общност[323]. През късната античност Егисус се развива върху крайдунавското възвишение Хора (Hora, понастоящем – Dealul Monumentului), в североизточната част на дн. Тулча. Военното му значение се подчертава от факта, че още във времето на Първата тетрархия тук е епиграфски засвидетелствувано едно отделение от *legio I Iovia*, а може би и друга, самостоятелна конна част – *vexillatio (equitum?) Egissesis*[324]. При реформите на император Константин I Егисус – изрично означен в *Notitia Dignitatum* като *castellum*[325] – бил издигнат във втори базов лагер на *legio I Iovia*, в който лаге-

---

[321] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing). Нумизматичният материал от Новиодунум дава основание да се допусне, че градът може би пострадал в някаква степен от кутригурското нашествие през 559 г.: **Poenaru/Bordea et al. 1995**, 152-153.

[322] **Popeea 1973–1975**, p. 179 (nr. 29, 30).

[323] Писмените извори за Егисус са посочени в: **TIR L35**, 21-22; **Popescu 1976**, p. 280; **ISM V**, 294–295; **Zahariade 1988**, 138-139.

[324] **Popescu 1976**, № 270.

[325] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 9 (ed. Seeck).

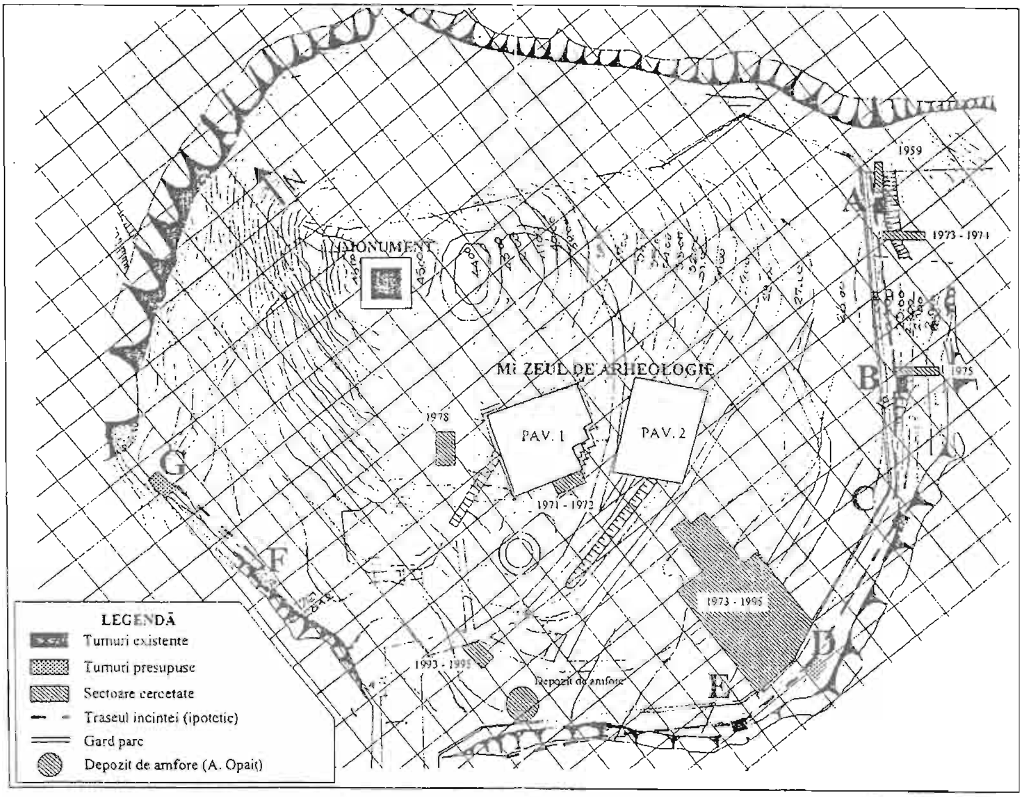
N
MONUMENT
MUZEUL DE ARHEOLOGIE
PAV. 1
PAV. 2
A
B
C
D
E
F
G
1959
1973 - 1974
1975
1978
1971 - 1972
1973 - 1995
1993 - 1995
Depozit de amfore
LEGENDĂ
Turnuri existente
Turnuri presupuse
Sectoare cercetate
Traseul incintei (ipotetic)
Gard parc
Depozit de amfore (A. Opaiț)

Обр. 21. ЕГИСУС (AEGYSSUS). Топография и укрепителна система (**Opaiţ 1977**, 312-313). / Fig. 21. AEGYSSUS. Topography and defence system (**Opaiţ 1977**, 312-313).

рували 5-те кохорти от *pedatura inferioris*, както и още една помощна военна част – *cuneus equitum armigerorum*[326]. През VI в. селището е отбелязано от Хиерокъл сред градовете на провинция Скития[327], а името му се отъждествява и с епископското седалище Десус в една от нотициите на Константинополската патриаршия[328]. Изрично е споменат и сред строежите на император Юстиниан I [329].

Късноантичният Егисус има неправилен полигонален план[330]. Укрепената му площ възлиза на ок. 2,5 ха (Обр. 21). Откъм изток, юг и запад околовръстният крепостен зид е бил трасиран по един от хоризонталите в долната част на склоновете на възвишението и е следвал конфигурацията на терена. Понастоящем той е силно обезличен, а на места – напълно унищожен, поради ограбването на строителния материал през следващите векове. Дебелината му се определя на около 1,60 м[331]. Откъм северната страна крепостният зид се е изкачвал по стръмните склонове, до платовидния връх на възвишението. Макар почти напълно унищожен, трасето му ясно се проследява по стъпаловидните вкопавания в скалната почва, целящи осигуряването на хоризонталност в редовете на зидарията. Предвид естествената защитеност на терена откъм север, тук не са били изграждани кули. По останалото протежение на крепостните стени частично са проучени и документирани 5 правоъгълни кули (A, B, C, E и F), а предположително е установено местоположението на други две (D и G). Всички те са били разположени равномерно, на отстояние от ок. 35-40 м една от друга. Метрични данни са приведени само за Кула А, за която се отбелязва, че дължината ѝ по фронта е ок. 4,00 м. Интерес представлява археологическата констатация, че стръмният терен пред кулата е бил укрепен с дървени пилоти.

---

[326] **Ibidem**, XXXIX, 17, 34.

[327] **Hier.** Synecd. 637, 14 (ed. Parthey).

[328] **Darrouzes 1981**, p. 242 (Notitia 3, 648); Споменатото в нотицията име се приема за погрешна транскрипция на Егисус: **Barnea 1991a**, p. 189.; **Suceveanu/Barnea 1993**, p. 178; **Sămpetru 1994**, p. 108.

[329] **Proc.** De aed. IV, 7, 20 (ed. Dewing).

[330] Описанието е базирано на данните в: **Opaiţ 1977**, p. 307 sqq.

Въз основа на проучванията на останките от укрепителната система на Егисус са определени 3 конструктивни фази в нейното изграждане. Първата от тях е отнесена към края на III в. и се характеризира с употребата на много здрав бял хоросан, примесен с фин пясък. Втората фаза (хоросан със счукана тухла) е констатирана при част от кулите и се обяснява с възстановителни работи, предприети през IV в. (може би към края на века?). При проучването на една банска постройка във вътрешността на укрепената територия е установен горял пласт от края на първата четвърт на V в., което изглежда свидетелствува, че Егисус е пострадал при някое от хунските нашествия по това време[332]. Третата конструктивна фаза по укрепителната система се отнася най-общо към VI в. Употребеният хоросан също съдържа счукана тухла, но в значително по-голямо количество по сравнение с поправките през предходната фаза. Опожареният пласт, в който е била намерена монета на император Юстиниан I от 556/557 г., се приема като сигурно свидетелство, че Егисус – подобно на много други центрове в провинция Скития[333] – е бил превзет от кутригурите по време на тяхното нашествие от 559 година[334]. Археологическите проучвания и находки показват, че животът скоро се възобновил и продължил поне до към средата на VII в. [335], ако не и чак до създаването на българската държава на Долни Дунав[336].

---

[331] Данни за дебелината на крепостния зид са посочени само в: **Gajewska 1974**, p. 145.

[332] **Opaiţ et al. 1980**, p. 267 sqq.; **Barnea 1991a**, p. 189.

[333] За това вж.: **Глава I.1** (бел. 67).

[334] **Barnea 1991a**, p. 189.

23. **Нуфъру**

(com. Nufăru /бивше Prislava; Domniţa Maria; Ada Marinescu/; jud. Tulcea)

Останки от старинни укрепителни съоръжения на територията на сегашното село Нуфъру са били регистрирани още в края на XIX и в началото на XX в.[337] Дълго време те традиционно се отнасяха към “римо-византийската” епоха, а самото укрепление се отъждествяваше с Thalamonium от *Notitia Dignitatum*[338]. Понастоящем Thalamonium и Salmorus се разглеждат като разновидности на селищното име Halmyris, а Халмирис се локализира при Индепенденца (окр. Тулча) [339]. Провежданите с известни прекъсвания от 1978 г. до наши дни археологически разкопки в Нуфъру[340] установиха предимно останки от епохата на средновековието (X-XIV в.), свидетелстващи, че по това време тук е процъхтявал голям градски център, отъждествяван от съвременните изследвачи с Прославица или Вичина от писмените извори. При все това, множеството материали от периода на римското владичество и от ранновизантийската епоха показват, че средновековният град е възникнал върху руините на по-старо селище. Строителният материал на заварените градежи е бил почти напълно ограбен и преизползуван, а техните останки – нивелирани. В северната част на съвременното село, в местността известна в локалната топонимия под името “При Камъка” (“La Piatra”) или “Километър 104”, е било частично проучено едно силно обезличено малко късноантично укрепително съоръжение. То е разположено върху самия край на скалист полуостров, вдаващ се в коритото на р. Дунав, който предоставя отлична възможност за наблюдение нагоре и надолу по течението на реката. Вътрешните размери на постройката (разделена на две помещения) се възстановяват на ок. 11 х 5 м, при дебелина на зидовете до 2,30 м. Основите ѝ са били положени върху здрава скална почва и са изградени от камъни и хоросан[341]. Най-вероятно, в случая става дума за самостоятелна наблюдателно-стражева кула (*turris*), но не изключва възможността съоръжението да е било елемент от някакво по-голямо укрепление. Датировката на съоръжението не може да се прецизира, но то очевидно следва да се разглежда в общ контекст с разположеното на отвъдния бряг на дунавския ръкав Свети Георги късноантично укрепление при Илгании де Жос, което се интерпретира като укрепено предмостие на намиращия се на това място удобен речен брод[342]. Изхождайки от множеството подобни примери, датировката на целия комплекс изглежда най-вероятна в IV в. – във времето на император Константин I или на Валенс.

---

[335] **Opaiţ 1977**, p. 310.

[336] С Егисус обикновено се свързва и една медна монета на Констанс II (641-668 г.), за която първият издател (Е. Оберлендер-Търновяну) отбелязва, че произхожда “от района на Тулча”: **Jordanov 1987**, p. 186, 206.

[337] **Desjardins 1868**, p. 266;Moisil 1909a, 87-88; **Netzhammer 1918**, S. 141; Polonic 1935, p. 25.

[338] **Weiss 1911**, S. 54; **Vulpe 1938**, 301-302, 345; **TIR L35**, p. 54; **Gajewska 1974**, p. 130, 161.

[339] **Suceveanu/Zahariade 1987**, p. 87 sqq.

[340] Бележки върху историята на археологическите проучвания в Нуфъру в: **Baraschi/Moghior 1984-85**, p. 144 sqq.; **Zahariade 1996**, p. 229.

Според археологическите материали и нумизматични свидетелства от Нуфъру, обитаването и поддържането на намиращия се тук стратегически пункт продължило и през първите десетилетия на VII век: най-късната известна досега монета оттук от този период е един семифолис на Ираклий от 610/611 г.[343]

24. **Илгании де Жос**
(s. Ilganii de Jos; com. Nufăru; jud. Tulcea)

За съществуването на древно укрепление край селото Илгании де Жос – на левия бряг на дунавския ръкав Свети Георги – се споменава още през първата половина на XX в.[344] Осъществените на това място през 1978 и 1979 г. археологически сондажи разкриха незначителни останки от неговата укрепителна система, без да са в състояние да изяснят цялостния му план. Вече в ново време зидовете са били използвани като каменна кариера от жителите на селото, което е довело до почти пълното им унищожаване. Дебелината им възлиза на 2,30-2,35 м. Градежът е от добре обработени каменни блокове, свързани с висококачествен хидрофобен хоросан. Археологическите материали от сондажите не предоставят възможност за прецизно хронологическо определение, но датировката на укреплението се отнася най-общо към късноантичната епоха. От функционална гледна точка, то съставлява единен комплекс с късноантичното укрепление на десния дунавски бряг при Нуфъру и представлява предмостие на намиращия се на това място важен речен брод[345]. Изграждането му изглежда най-вероятно през IV в. – във времето на Константин I или на

---

[341] **Baraschi/Moghior 1979**, p. 186 sqq.; **Baraschi/Moghior 1980**, p. 130; **Baraschi/Moghior 1984-85**, p. 145; **Zahariade 1996**, p. 229.

[342] **Vulpe 1938**, p. 162, 167.

[343] **Mitrea 1966**, p. 425, nr. 56.

[344] **Vulpe 1938**, p. 162, 167.

[345] **Baraschi/Moghior 1979**, p. 186 sqq.; **Baraschi/Moghior 1980**, p. 124 sqq.; **Baraschi/Moghior 1984-85**, 144-145; **Zahariade 1996**, p. 229.

Валенс. Горната граница на обитаване на укреплението при Илгании де Жос е неизвестна.

25. **САЛСОВИЯ** (SALSOVIA)
(com. Mahmudia; jud. Tulcea)

Античният и късноантичен военен и административен център Салсовия единодушно се локализира край Махмудия[346]. Възникнала като лагер на помощна част през епохата на Принципата, военното значение на Салсовия нараснало през късната античност[347]. Макар да не се споменава в "Пътеводител"-я на Хиерокъл, отбелязването ѝ като епископско седалище в една от ранните нотиции на Константинополската патриаршия[348] се тълкува в смисъл, че тя получила градски статут най-вероятно в началото на управлението на император Юстиниан I [349].

Археологически разкопки в Салсовия не са предприемани. Останките ѝ се намират в местността "Cetatea Bisericuţa", на ок. 2,0 км западно от Махмудия. Те заемат един полуостров, извисяващ се до 30,00 м над дунавския бряг. Крепостните зидове личат във вид на каменно-землени валове с височина до 8,00-10,00 м, като на места изкопите от ограбването на строителния материал разкриват незначителни следи от градежа (камъни, свързани с хоросан). Според едно старо известие дебелината на стената възлизала на ок. 2,00 м. Укрепената територия има четириъгълен план и размери 150 х 120 м (Обр. 22). Откъм платото тя е била отделена чрез ров с ширина 10,00 м и дълбочина 5,00-6,00 м [350]. Теренните обхождания от по-ново време отбелязват наличието на кули по протежението на крепостните стени, но техният брой и местоположение не се уточняват. Ясно се различава, също така, мястото на три порти[351].

Видимите останки от укрепителната система на Салсовия се отнасят от проучвателите най-общо към късната античност, без на този етап да е възможна някаква хронологическа прецизация. В надпис от 322–323 г.[352] укреплението е изрично означено като *castra*. Съставът на гарнизона му по това време (*vexillatio Salsoviensis*) не може да се определи със сигурност. Според *Notitia Dignitatum*, по-късно тук била настанена една новосформирана помощ-

---

[346] Античните извори за Салсовия са цитирани в: **TIR L35**, p. 63; **Popescu 1976**, p. 282; **ISM V**, p. 297; **Zahariade 1988**, 138-139.

[347] Пространен историко-археологически очерк за Салсовия: **Pârvan 1906**.

[348] **Darrouzes 1981**, p. 242 (Notitia 3, 649).

[349] **Sampetru 1994**, 108-109.

[350] **Moisil 1909a**, 88-89; **Moisil 1910a**, 29-30; **Zahariade 1988**, 138-139.

[351] **Gajewska 1974**, p. 99, 115-116, 130, 160-161.

[352] **Popescu 1976**, № 271 (b).

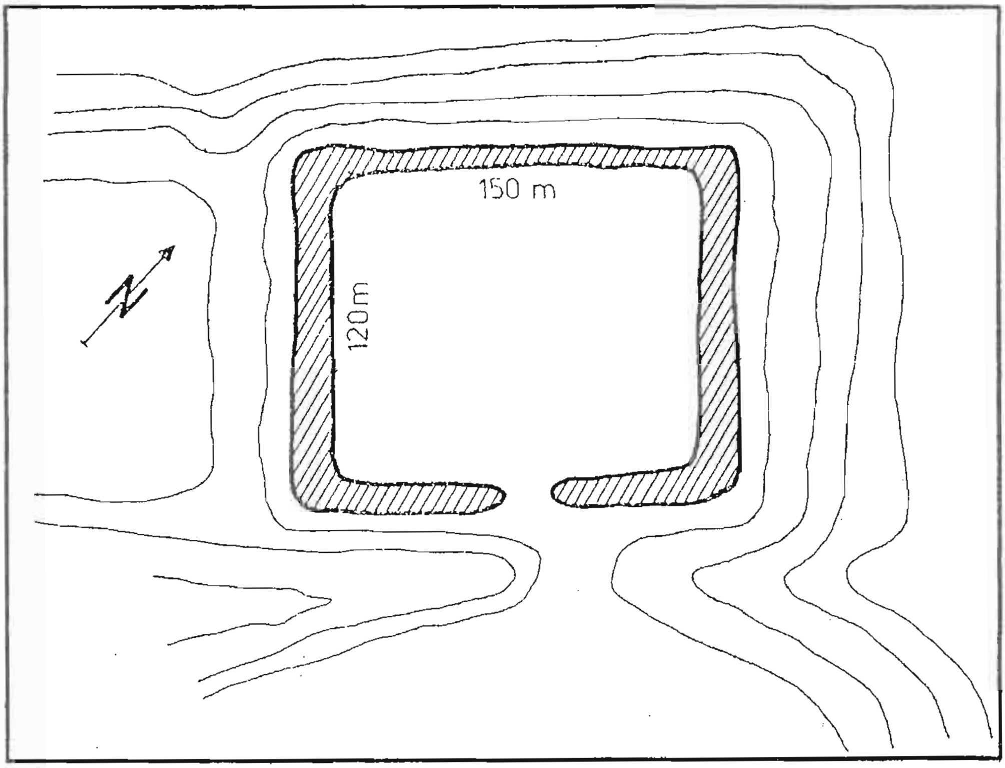

Обр. 22. САЛСОВИЯ (SALSOVIA). Окомерен план по Гр. Точилеску (**Zahariade/ Gudea 1997**, Fig. 60). / Fig. 22. SALSOVIA. Sketch-map after Gr. Tocilescu (**Zahariade/ Gudea 1997**, Fig. 60).

на военна част – *milites quinti Constantiani*[353]. Въз основа на произхождащия от Салсовия нумизматичен материал, най-късните екземпляри сред който датират от управлението на император Маврикий[354], гибелта на този важен военно-административен център следва да бъде отнесена най-вероятно към края на VI или началото на VII в.

26. **ХАЛМИРИС** (HALMYRIS)

(com. Independenţa /бивше Murighiol/; jud. Tulcea)

Въз основа на лингвистичния анализ на топонимите Halmyris, Salmorus и Thalamonium, засвидетелствувани в различни антични писмени извори, неотдавна бе мотивирана тезата, че всъщност става дума за едно и също населено място, което се отъждествява с руините на някогашния дунавски бряг, на 2,5 км източно от селото Индепенденца (окр. Тулча)[355]. Провежданите тук от 1981 г. насетне системни археологически проучвания установиха забележителен поселищен континюитет, обхващащ период от повече от 1000 години. Разграничават се 3 основни периода в обитаването на мястото, в рамките на които са регистрирани 13 жилищни нива[356]. В началото на II в. върху терена на съществувалото още от IV в. пр. Хр. автохтонно селище (Период I) бил изграден римски каменен военен лагер, функционирал до последната четвърт на III в. (Период II). В началото на късноантичната епоха (Период III) военният лагер бил цялостно преизграден. В резултат от това строителство *a fundamentis* той придобил съвършено нова планова схема, която се запазила без съществени промени чак до края на съществуването на Халмирис до към средата(?) на VII в.

---

[353] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 26 (ed. Seeck).

[354] **Mitrea 1987**, p. 176.

Халмирис е изграден върху един скалист полуостров, издигащ се на височина 7-8 м над околния терен. Някога този полуостров се е вдавал в коритото на р. Дунав, за което свидетелстват заобикалящите го (сега пресушени) крайречни блата, както и останките от антични пристанищни съоръжение в североизточното подножие[357]. Укреплението (според *Notitia Dignitatum*: *castellum*[358]) има издължен от север на юг полигонален (приблизително трапецовиден) план с максимални размери 179/137 м и площ ок. 2,0 ха[359]. Направеният въз основа на анализ на аерофотоснимки опит за графична възстановка[360] (Обр. 23) се нуждае от някои съществени корекции по отношение конфигурацията на крепостната стена в северната част на укреплението, както и във връзка с броя и формата на регистрираните кули. Археологическите проучвания установиха, че по трасето на околовръстния зид на Халмирис са били изградени 16 кули: 12 U-видни, 2 четириъгълни[361] и 2 подковообразни (съответно — по една в югозападния и югоизточния ъгъл). Проучени са и двете крепостни порти. Едната от тях е разположена на късата северна стена и е била защитавана от две U-видни кули. Другата порта се намира приблизително в средата

---

[355] **Suceveanu/Zahariade 1987**, p. 87 sqq.

[356] Предварителни резултати от проучванията са обобщени в няколко публикации: **Zahariade et al. 1986**, p. 181 sqq.; **Zahariade et al. 1987**, p. 97 sqq.; **Zahariade 1988**, 139-141; **Zahariade 1991**, p. 311 sqq.; **Zahariade 1996**, 229-230 (описанието на укрепителните съоръжения и стратиграфско-хронологическите данни за Халмирис в изложението по-долу са почерпани основно от последните две публикации).

[357] **Matei 1991**, p. 156.

[358] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 10 (ed. Seeck).

[359] В публикациите площта е определена на 2,42-2,45 ха, което би било вярно, ако укреплението имаше правилен правоъгълен план с посочените размери.

[360] **Ştefan 1984**, p. 633 sqq.

[361] **Zahariade 1996**, p. 230 (преди разкопаването на западната порта всички кули, с изключение на ъгловите, се определяха като U-видни).

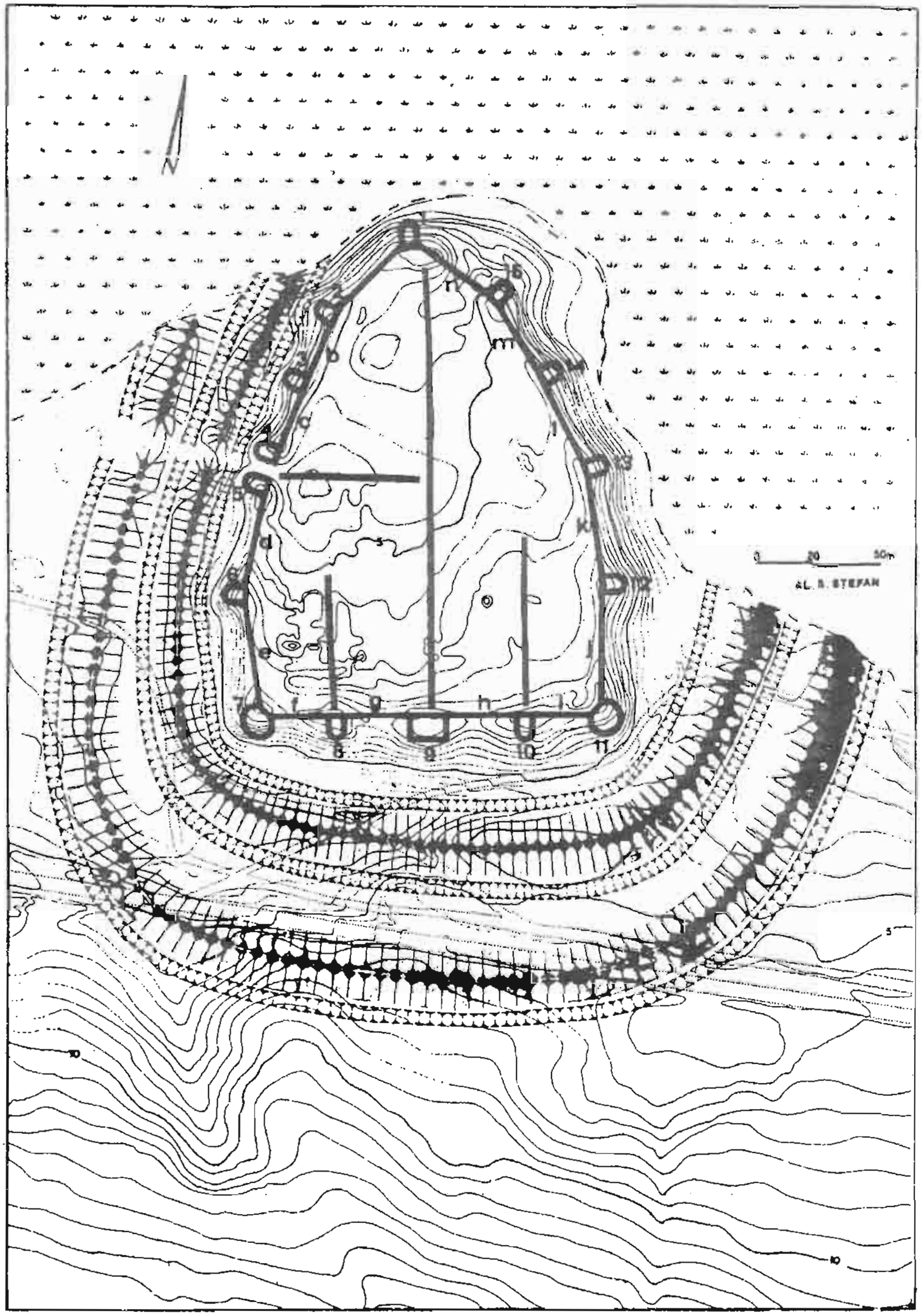
N
0 20 50m
AL. S. STEFAN
1
16
13
12
8
9
10
11
a
b
c
d
e
f
g
h
i
j
k
l
m
n
10
5

Обр. 23. ХАЛМИРИС (HALMYRIS). План на укрепителната система по данни от аерофотографски изследвания (**Ştefan 1984**, p. 671). / Fig. 23. HALMYRIS. Layout of the defence system according to the evidence from airphotograph surveys (**Ştefan 1984**, p. 671).

на западната стена. Снабдена е с оформен в дебелината на стената(?) овален “Zwinger” с размери 10,75 x 8,50 м, фланкиран от две четириъгълни кули. В североизточния участък (според номерацията на разкопвачите: между Кули 1 и 2) е разкрит още един малък вход, който се поставя във връзка с функционирането на разположеното тук пристанище. Крепостният зид има дебелина 3,20 м и е изграден в *opus implectum*, като лицата са оформени от добре обработени каменни блокове със средни размери. На места в конструкцията са преизползувани в качеството на *spolia* епиграфски паметници от II-III в.[362]

Изграждането на късноантичната укрепителна система на Халмирис се отнася от проучвателите към края на III/началото на IV в. Те допускат един сравнително продължителен строителен период, започнал може би още при Аврелиан и приключил (след временни прекъсвания) чак по време на Първата тетрархия. Намереният при разкопките фрагментиран строителен надпис от 301-305 г.[363] се поставя във връзка със завършването на строителните работи[364]. В средата на IV в. Халмирис преживял някакво бедствие, довело до частично разрушаване на укрепителните съоръжения. Това наложило предприемането на широкообхватни възстановителни работи, осъществени по време на управлението на император Констанций II. Втора мащабна реконструкция (според проучвателите: почти *a fundamentis*![365]) е археологически установена към края на IV или в началото на V в. Много е вероятно причината да е била писмено засвидетелствуваното разрушаване на Халмирис по време на едно нападение през зимата на 384/385 г.[366], като началото на възстановителните работи се свързва с укрепителната дейност на император Теодосий I по време на престоя му в северната част на провинция Скития през 386 г.[367] Именно след приключването на тази строителна кампания ще да е била настанена в обновения кастел и споменатата в *Notitia Dignitatum* като негов гарнизон военна част – *cuneus equitum Arcadum*[368]. Халмирис запазил характера си на военен лагер най-късно до първите десетилетия на V в., след което придобил облик на укрепено селище[369]. Двете монетни съкровища с най-късни екземпляри съответно от времето на императорите Аркадий и Теодосий II, открити в пласт със следи от стихийни разрушения[370], следва да се интерпретират като сигурно свидетелство, че кастелът чувствително пострадал по време на хунските нападения от първата половина на V в. В официалните документи от VI в. Халмирис вече присъствува сред градовете[371] и епископските центрове[372] на провинция Скития. Археологически засвидетелствуваното цялостно възстановяване на укрепителните съоръжения и частична реорганизация на вътрешното пространство датират най-общо от първата половина на VI в.[373] и напълно се съгласуват със сведенията на Прокопий за предприетото в Халмирис от император Юстиниан I [374]. Градът пострадал при кутригурското нашествие през 559 г., но щетите били бързо ликвидирани. Много по-тежки били последиците от нападението в средата на 80-те години на VI в., което вероятно трябва да се свърже с големия аварски поход от 585 г.[375] Макар животът да продължил да мъждука сред руините и през първите десетилетия на VII в. (може би чак до средата му), от края на VI в. обитатели вече били лишени от защитата на крепостните стени[376] и Халмирис фактически престанал да функционира като укрепен център.

---

[362] **Suceveanu/Zahariade 1986**, p. 109 sqq.; **Zahariade 1990**, p. 259 sqq. (част от публикуваните надписи произхождат от по-късни преустройства).

[363] **Zahariade 1991**, 314-315; **Zahariade 1994**, p. 173 sqq.; **Zahariade 1996**, p. 231; **Zahariade 1997b**, p. 228 sqq.

[364] Според мен, връзката на този надпис с изграждането на кастела Халмирис не може и не трябва да се счита за несъмнена. Двата фрагмента от надписа са намерени във вътрешността на укреплението, преупотребени като строителен материал в много по-късни градежи. Според представения по-горе в изложението подробен коментар (**Глава II.1.A: BURGUS**), много е вероятно и въпросният епиграфски паметник да отбелязва издигането по време на Първата тетрархия на малък бург някъде в близката околност на Халмирис

[365] **Zahariade 1991**, p. 315.

[366] **Philostorg.** Hist. eccl. 10, 6 (ed. Bidez).

[367] За престоя на император Теодосий I в провинция Скития, вж.: **Velkov 1961**, p. 49 sqq.

27. **Дунавъцу де Сус** (GRATIANA?)
(s. Dunavăţu de Sus; com. Independenţa; jud. Tulcea)

Южно от селото се намират останки от каменно укрепление, споменато в научната книжнина за пръв път през 1868 г.[377] Според данни от по-късни теренни изследвания, то имало четириъгълен план с размери 49,5 х 46,5 м. В достигналите до нас бележки не се споменава за кули, но, съдейки по размерите, такива едва ли са липсвали[378]. В по-старите публикации се съобщава за намерена на това място монета (монети?) на император Константин I и за отсъствието на материали от V–VI в.[379] През 1982 г. във вътрешността на укреплението е бил заложен археологически сондаж за изучаване стратиграфията на обекта, който е останал недовършен, а резултатите – непубликувани. При все това, установено е било, че културните напластявания приключват с две нива, датиращи от VI в.[380]

---

[368] **Not. Dign.** Or. XXXIX. 18 (ed. Seeck). Сформирването на въпросната военна част се отнася чак към периода след 386 г.: **Zahariade 1988**, p. 82 sqq.

[369] **Zahariade 1991**, p. 315.

[370] **Ibidem** (предложената от автора хронологическа интерпретация на тези монетни съкровища е методологически погрешна и съвсем неприемлива).

[371] **Hier.** Synecd. 637, 15 (ed. Parthey).

[372] **Darrouzes 1981**, p. 242 (Notitia 3, 650).

[373] **Zahariade 1991**, p. 315.

[374] **Proc.** De aed. IV, 7, 20-21 (ed. Dewing).

[375] За този поход в: **Pohl 1988**, S. 82 sqq.

[376] **Zahariade 1991**, p. 316.

[377] **Desjardins 1868**, p. 267.

[378] **Polonic 1935**, p. 25; **Gajewska 1974**, 131-132, 145.

Укреплението край Дунавъцу де Сус традиционно се отъждествява с Ad Stoma в *Tabula Peutingeriana*, която отстояла на XXIIII m.p. от Salsovia (дн. Махмудия)[381]. Зосим отбелязва Ад Стома като важно пристанище, където се извършвало прехвърлянето на превозваните товари от морски на речни кораби[382]. Под видоизменена форма (Stoma Peucis), същият пункт е споменат и в "Космография"-та на Анонимния автор от Равена[383]. Действителното разстояние между Салсовия и Дунавъцу де Сус, обаче, е доста по-късо от отбелязаното в Певтингеровата карта, дори като се вземе предвид, че разстоянията в картата в района на дунавската делта и по черноморското крайбрежие по всяка вероятност са били измерени по вода, а не по суша[384]. Конфигурацията на дунавската делта е претърпяла значителни промени от античната епоха до наши дни. Според последните геоморфологически проучвания, сегашният делтов канал Дунавъц се интерпретира като някогашен второстепенен речен ръкав, който се вливал в трансформиралия се още в древността в лагунно езеро (сега: ез. Разелм) бивш голям морски залив[385]. С оглед на тази важна констатация, на точното съвпадение с указаното в Певтингеровата карта разстояние и на археологически засвидетелстваните останки от антично пристанищно съоръжение[386], Ад Стома с много по-голяма вероятност следва да се отъждестви с късноантичния укрепен център край Дунавъцу де Жос. Според неговото местоположение, както и според регистрираната му хронология, укреплението при Дунавъцу де Сус се явява не само напълно подходящ, но и най-приемлив кандидат за отъждествяване със споменатия в *Notitia Dignitatum* кастел Грациана[387], който следва да се търси на самия източен фланг от дунавската граница на провинция Скития. През IV век в него лагерувала военната част *milites primi Gratianenses*, а през VI в. то се споменава сред поправените по времето на император Юстиниан I укрепления в провинциите Втора Мизия и Скития[388].

---

[379] **Ibidem**; **TIR L35**, 39-40.
[380] **Zahariade 1996**, p. 230.
[381] **Tab. Peut.**, segm. VIII.
[382] **Zosim.** Hist. nova, IV, 10 (ed. Bonnae).
[383] **Raven. Anonym.** Cosmogr. IV, 13 (ed. Schnetz).
[384] За това вж.: **Глава I.1** (бел. 95).
[385] **Pănin 1983**, p. 183 sqq.
[386] **Zahariade 1996**, p. 231.
[387] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 27 (ed. Seeck).
[388] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

28. **Дунавъцу де Жос** (AD STOMA?)
(s. Dunavăţu de Jos; com. Independenţa; jud. Tulcea)

Укреплението край Дунавъцу де Жос се намира на ок. 5,0 км западно от селото и е известно в локалната топонимия под името "Крепостта на запорожците" ("Cetate Zaporojenilor"). Изградено е върху полуостров, издигащ се на височина ок. 10,0 м над блатата между езерото Разелм и дунавската делта. Има издължен от север на юг трапецовиден план, в значителна степен предопределен от конфигурацията на терена. Южната страна е най-къса и има дължина 28,15 м. Останалите страни са дълги както следва: северна – 46 м; западна – 66 м; източна – 56 м[389]. Осъществените в периода 1987-1993 г. сондажни археологически проучвания коригираха редица от по-ранните твърдения, базирани само на теренни наблюдения. Установено бе, че дебелината на крепостните стени е еднаква и възлиза на 2,66 м, а градежът им е от каменни блокове със средни размери, свързани с хоросан. Във всеки от ъглите личат останки от по една четириъгълна кула. Пред зидовете е разкрита трамбована и павирана с камъни берма с ширина 0,70 м, а пред нея – ров[390]. Частично е проучена главната(?) порта на укреплението. Тя е била изградена в най-достъпната откъм сушата северна стена и е била защитавана от две близкоразположени U-видни кули, издаващи се на 12,0 м пред фронта на зида[391].

Резултатите от разкопките не са публикувани. Изнесените сведения относно констатираната във вътрешността на укреплението стратиграфия не са достатъчно ясни, а отчасти дори си противоречат. Сондажът край западната крепостна стена е установил два културни пласта, горният от които е с дебелина 0,25 м и лежи под дебел пласт от разрушения. За керамичния материал оттук се обобщава, че датира предимно от III-IV в. и от прехода между бронзовата и ранножелязната епохи[392]. В района на северната крепостна порта, обаче, се говори за "три последователни късноримски нива"[393]. Във вътрешността на укреплението не са били открити никакви останки от каменни градежи и се предполага, че постройките са били от дърво или кирпич. За военния му характер свидетелствува както отбелязаната по-горе особеност относно вътрешното застрояване, така и намирането на една римска военна апликация с добри паралели в хералдиката на *Notitia Dignitatum*[394]. Допуска се, че то е било издигнато някъде в началото на епохата на Домината и е просъществувало сравнително кратко време[395]. Една надгробна плоча с непрецизирана датировка в IV в., намерена преупотребена като строителен материал в югозападния ъгъл на укреплението[396], убедително свидетелствува, че строителството му в никакъв случай не може да се отнесе още към края на III в.[397] Опитът да се изтегли горната хронологическа граница на обитаване чак до към VI в.[398] също не намира никакво основание в съобщените досега резултати от проучванията. При това положение, изграждането на кастела следва да се постави най-вероятно в по-късните десетилетия от първата половина на IV в. Подобно на мнозинството от малките късноримски военни и военно-полицейски укрепления в провинция Скития, още към края на IV или най-късно през първата половина на V в. то окончателно ще да е престанало да функционира.

---

[389] **Moisil 1909a**, 90-92; TIR L35, p. 39; **Gajewska 1974**, p. 131, 155-156.

[390] **Barnea 1989**, p. 300; **Barnea 1990**, 317-318.

[391] **Barnea 1992b**, p. 435; **Barnea 1994**, p. 379.

[392] **Barnea 1990**, 317-318.

[393] **Barnea 1992b**, p. 435.

[394] **Zahariade 1996**, p. 231.

След отпадането на локализацията тук на Халмирис[399], въз основа на поразителното топографско сходство на терена, преди време бе изказано предположение[400], че укреплението при Дунавъцу де Жос вероятно трябва да се отъждестви с безименното укрепление, чието изграждане по времето на император Валенс е описано в X-та реч на ритора Темистий[401]. Допускаше се, че това е нелокализираният кастел Грациана[402], споменат в *Notitia Dignitatum*[403] и в трактата на Прокопий “За строежите”[404]. Понастоящем тази хипотеза очевидно вече не може да се поддържа. За сметка на това, както вече бе дискутирано в текста по-горе, налице са всички необходими условия укрепеният център край Дунавъцу де Жос с голяма увереност да се отъждестви с Ад Стома, засвидетелствувана в редица късноантични писмени извори[405].

---

[395] **Barnea 1991a**, p. 191.

[396] CIL, III, 13739 (= **Popescu 1976**, № 168).

[397] **Zahariade 1996**, p. 231.

[398] **Ibidem**.

[399] Така в: **Weiss 1911**, 55-56; **TIR L35**, p. 39; **Gajewska 1974**, p. 131, 155-156; **Popescu 1976**, p. 180.

[400] **Zahariade 1988**, 141-142.

[401] **Themist.** Orat. X, 136d-138b.

[402] За локализацията на Грациана вж.: **Zahariade 1988**, 121-122, 141-142.

[403] **Not. Dign.** Or. XXXIX, 27 (ed. Seeck).

[404] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[405] Вж. параграфа за **Дунавъцу де Сус** по-горе в изложението.

Б. УКРЕПЕНИТЕ ОБЕКТИ ПО МОРСКОТО КРАЙБРЕЖИЕ

1. **Енисала-I** (CONSTANTIANA?)

(s. Enisala; com. Sarichioi; jud. Tulcea)

Енисала-I е конвенционалното название в съвременната научна книжнина на едното от двете антични укрепления в землището на Енисала. В локалната топонимия то е известно под името “Четатя Пещера” (“Cetatea Peştera”)[1]. Намира се в северните покрайнини на селото и заема широкото било на един полуостров с надморска височина повече от 25,00 м, вдаващ се от юг в езерото Бабадаг. Полуостровът отстои на около 1,0 км западно от някогашния голям морски залив, а понастоящем – лагунно езеро Разелм (ант. Halmyris). Бегли сведения за укреплението Енисала-I се съдържат в непубликуван ръкопис на П. Полоник от края на XIX в.[2], но то попада в полезрението на специалистите едва след въвеждането в научно обръщение на резултатите от проведеното в началото на 70-те години на XX в. аерофотографско изследване на обекта[3]. Интензивното ограбване през изминалите векове на каменния материал от градежите е оставило ясни следи на повърхността във вид на ровове, даващи възможност не само да се трасира околовръстната крепостна стена, но и да се добие обща представа за планировката на вътрешното пространство. Укреплението има неправилен многоъгълен план, в значителна степен предопределен от конфигурацията на терена. Максималните му размери достигат 180 х 100 м, а площта му възлиза на около 1,7 ха[4]. Стените откъм платото (южна и източна) се отличават с подчертана праволинейност, докато тези над стръмните склонове към езерото имат вид на начупена линия, състояща се от множество праволинейни отсечки. По трасето на околовръстния зид са били изградени външни кули, чийто брой, план и размери не са точно установени. Сигурно е засвидетелствувано местоположението само на три от тях: по една в югозападния и в югоизточния ъгъл, и една в средата на източната крепостна стена. Пред южната крепостна стена е бил прокопан ров, а един дълбок овраг с естествен произход е изпълнявал функциите на ров пред из-

---

[1] **TIR L35**, p. 40.

[2] Вж.: **Gajewska 1974**, 132-133, 152-153; **Ştefan 1977c**, p. 15.

[3] **Ştefan 1977a**, 458-460; **Ştefan 1977c**, 15-25.

[4] Приведените данни се различават от посочените в публикациите, но те са пряко изведени от приложения към тях мащабен план на обекта.

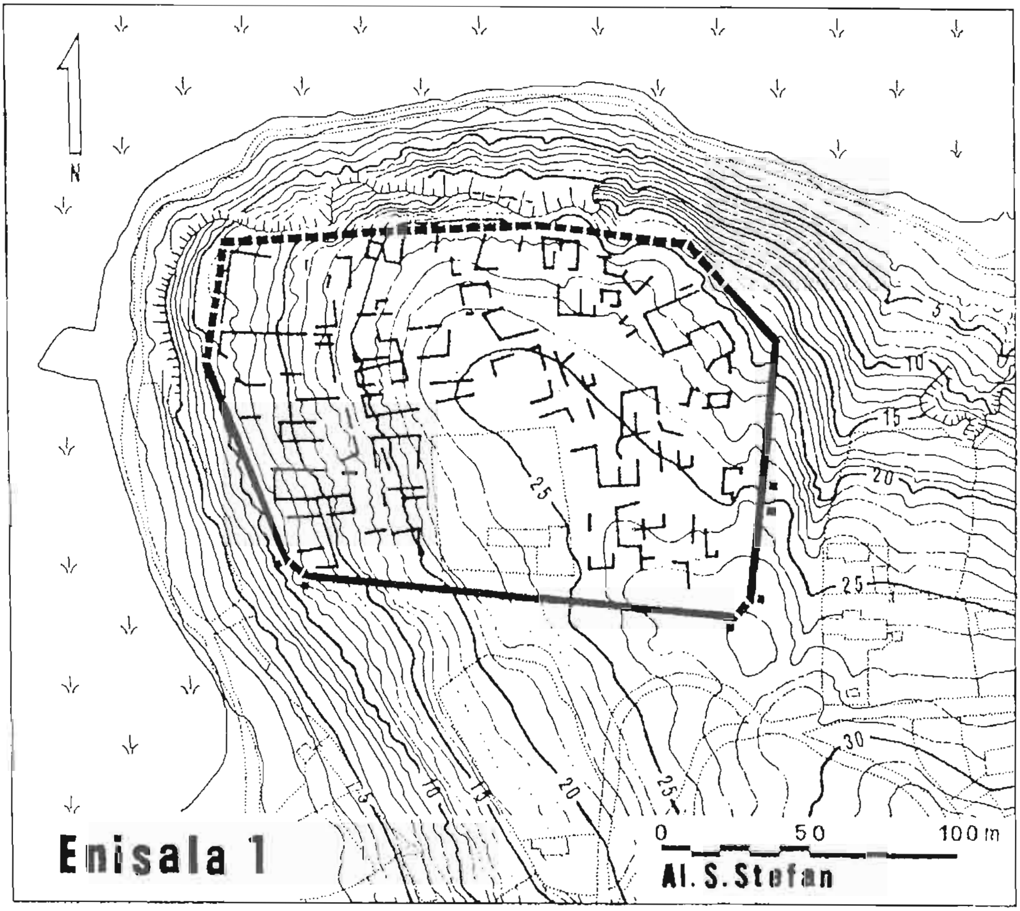

Обр. 24. Енисала-I (CONSTANTIANA?). План по данни от аерофотографски изследвания (**Ştefan 1977a**, p. 464, Fig. 5). / Fig. 24. Enisala-I (CONSTANTIANA?). Layout according to the evidence from airphotograph surveys (**Ştefan 1977a**, p. 464, Fig. 5).

точния фронт (Обр. 24). Според бележките на П. Полоник, в градежа на укрепителните съоръжения били употребени обработени каменни блокове и тухли (*opus mixtum*?), което свидетелствувало за неговата късноантична ("римо-византийска") датировка[5]. Топографията, вътрешната планировка и пропорциите на укреплението, както и произхождащият от него археологически материал, са дали основание на автора на аерофотографското изследване да го определи като "малък град, функционирал през VI век"[6]. Обнародваните след излизането от печат на публикациите нови монетни находки от обекта потвърждават тезата, че апогеят в развитието на този град изглежда се пада именно в VI в.[7] Същевременно, те убедително свидетелстват, че той е продължил да съществува поне до второто десетилетие, ако не и до по-късно през VII в.[8] Като се има предвид, че Енисала-I е единственото (!) късноантично укрепено селище с градски облик в участъка от западнопонтийското крайбрежие между Аргамум и дунавската делта, предпазливо изказаната хипотеза, че това може би е енигматичната Константиана[9] – един от 15-те града и епископски престол в провинция Скития[10] – изглежда не само напълно правдоподобна, но и единствено възможна. В случая с Константиана най-вероятно става дума за основаване по времето на император Константин I или при неговите наследници на един нов град и изграждане из основи на цялостната му градска инфраструктура, неизбежно включваща и укрепителната система.

---

[5] **Gajewska 1974**, p. 153.

[6] **Ştefan 1977a**, p. 459.

2. **Енисала-II**

(s. Enisala; com. Sarichioi; jud. Tulcea)

Североизточно от Енисала, според данни от аерофотографското изследване на района, е регистрирано неизвестно преди това малко антично укрепление[11]. То отстои на около 0,6 км североизточно от обширното укрепено селище Енисала-I (което с голяма увереност следва да се отъждестви с късноантичния град Константиана[12]) и се означава в съвременната специализирана литература като Енисала-II. Укреплението е изградено върху един полуостров с надморска височина 13,5 м, вдаващ се от сушата откъм юг между езерата Бабадаг и Разелм. Планът му е четириъгълен, а размерите възлизат на 40 x 35 м (Обр. 25). Събраните от повърхността керамични фрагменти са датирани най-общо към късноантичната епоха (IV-VI в.). Сравнително малките размери и липсата на кули дават основание укреплението да се определи като *burgus*[13]. Още през античността комуникацията между тогава крайморското езеро Бабадаг и някогашния голям морски залив (сега лагунно езеро) Разелм била практически прекъсната посредством изграждането на това място на широка каменна дига, по която минавал римският крайбрежен път. Тази дига, чиито ос-

---

[7] **Oberländer-Tărnoveanu 1977-1978b**, p. 507 (nr. 103); **Mănucu-Adameşteanu/Oberländer-Tărnoveanu 1984**, p. 349 sqq. (nr. 7-22).

[8] Най-късните публикувани екземпляри са емисии на император Фока от 604/605 и 609/610 г., но се споменава за наличието на монети и на император Ираклий: **Mănucu-Adameşteanu/Oberländer-Tărnoveanu 1984**, p. 350, 352 (nr. 21-22).

[9] **Barnea 1991a**, p. 192.

[10] Изворите за Константиана са посочени в: **TIR L35**, 34-35. Вж. още: **Vulpe 1969**, p. 160 sqq.; **Popescu 1973**, p. 359 sqq.; **Barnea 1974**, p. 427 sqq.

[11] **Ştefan 1977a**, 459-460; **Ştefan 1977c**, p. 15 sqq.

[12] Вж. раздела за **Енисала-II** в **Глава II.2**.

[13] **Opaiţ et al. 1991a**, p. 202.

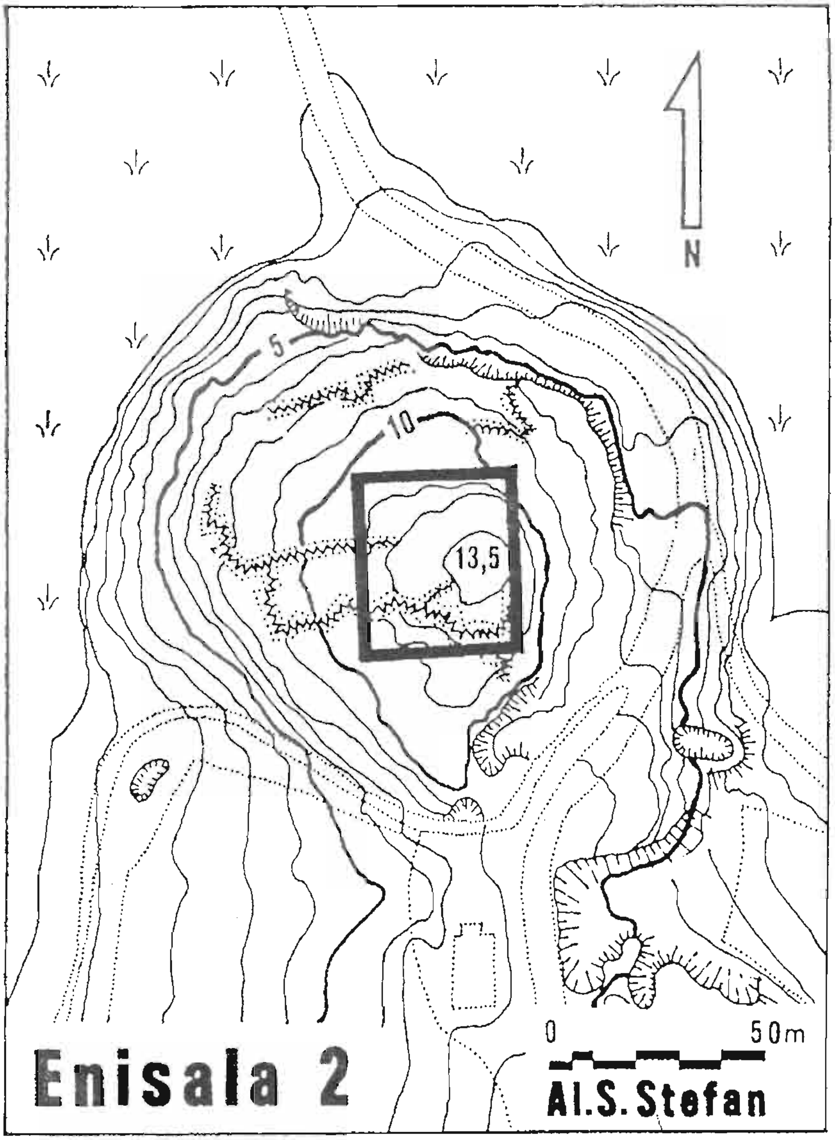

Обр. 25. Енисала-II. План по данни от аерофотографски изследвания (**Ştefan 1977a,** p. 465, Fig. 7). / Fig. 25. Enisala-II. Layout according to the evidence from airphotograph surveys (**Ştefan 1977a**, p. 465, Fig. 7).

танки все още можели да се видят в края на XIX в. на протежение от около 50 м между двата срещуположни бряга, започвала в южния си край именно от полуострова, върху който се намират останките от описания по-горе бург[14].

---

[14] **Ştefan 1977a**, p. 459.

Това, от своя страна, не оставя никакви съмнения относно функционалното предназначение на укреплението: контрол и наблюдение на пътния трафик.

3. **АРГАМУМ** (ARGAMUM)
(com. Unirea /бивше Jurilovca/; jud. Tulcea)

Големият античен и късноантичен център на брега на езерото Разелм (някога – морски залив), разположен източно от селото Униря, върху носа Доложман (capul Dolojman), почти единодушно се идентифицира в научната книжнина с Аргамум – приемник и продължител на древнотракийския град Оргаме[15]. Опитът да се локализира тук новоиздигнатия(?) късноантичен град Константиана[16] не намира привърженици сред съвременните изследвачи[17], а и противоречи на резултатите от археологическите проучвания, свидетелстващи за интензивен поселищен живот и непрекъснатост в обитаването на мястото най-късно от ранножелязната епоха до към първите десетилетия на VII в. сл. Хр. През римската епоха Аргамум бил център на територия[18], но неговият юридически статут е неясен и нито за това, нито за по-късно време не разполагаме със сведения, че той е притежавал градско достойнство. Допуска се, че селището на нос Доложман е било укрепено още през предримската и в ранноримската епоха[19]. За това, обаче, все още няма археологическо потвърждение. През късната античност обитаваната територия чувствително се съкратила по сравнение с предходните епохи. Тогава била изградена и видимата понастоящем крепостна стена, заграждаща площ от около 2,5 ха в самия край на носа, над високия и отвесен бряг. Животът в района extra muros продължил до към последната четвърт на IV век[20], след което извън крепостните стени се разпростират късноантичните некрополи[21] и се срещат само изолирани следи от производствена дейност[22].

Късноантичната укрепителна система на Аргамум частично е била проучена още в периода 1926-1933 г., когато трасето на крепостния зид било проследено чрез тесни изкопи от вътрешната и външна страна[23]. Подновените през 1965 г. археологически разкопки внесоха редица уточнения и допълнения в пла-

---

[15] **Vulpe/Barnea 1968**, *passim*; **Suceveanu/Barnea 1991**, *passim*.

[16] **TIR L35**, p. 34; **Popescu 1973**, p. 359 sqq.

[17] Аргументи против предложената хипотеза и в подкрепа на локализацията на нос Доложман на античния Аргамум в: **Barnea 1974**, p. 427 sqq.

[18] **ISM I**, 68.

[19] **Suceveanu 1992**, 203-204.

[20] **Coja 1971**, p. 180.

[21] **Ibidem**, 180-181; **Mănucu-Adameşteanu 1980**, p. 311 sqq.; **Coja 1982**, p. 171 sqq.

[22] **Coja 1977**, 164-165.

[23] **Nicorescu 1944**, p. 95 sqq.

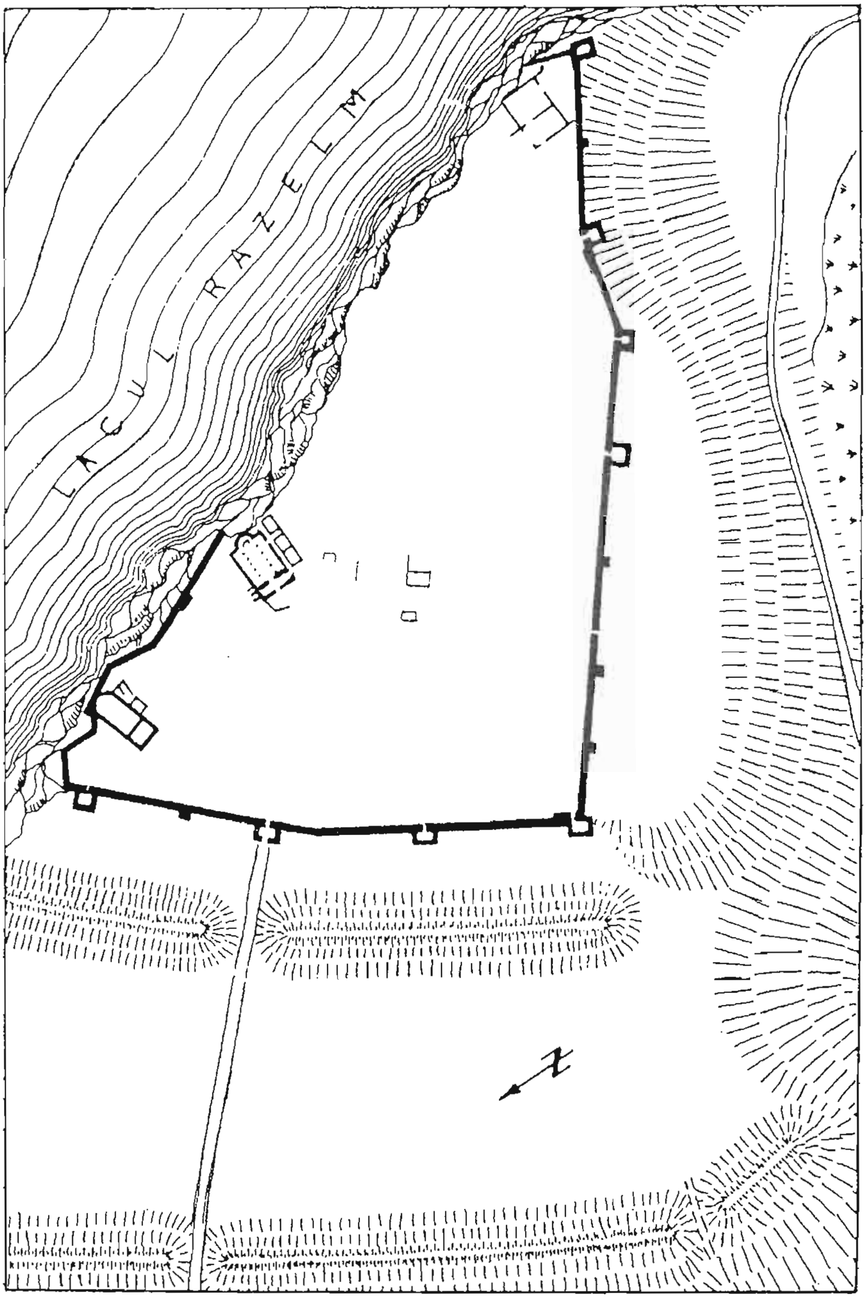

Обр. 26. АРГАМУМ (ARGAMUM). Укрепителна система (**Coja 1972**, p. 34, Fig.1). / Fig. 26. ARGAMUM. Defence system (**Coja 1972**, p. 34, Fig.1).

новата схема на укреплението, като предоставиха важни стратиграфски данни относно хронологията на фортификационното строителство[24]. Укрепената площ има приблизително триъгълен план, а теренът е със значителен наклон от север на юг. Запазените останки дават основание да се твърди, че Аргамум бил защитен с крепостен зид във вид на начупена линия и откъм морето, но част от него е пропаднала поради срутване на брега. По протежение на зидовете откъм сушата са били изградени 8 четириъгълни кули, една от които е била кула-порта. Ситуирана приблизително в средата на северозападната крепостна стена, същата следва да се определи като главна порта на късноантичния Аргамум. На места, между кулите и по трасето на югозападната, северозападна (?) и източна стени, са регистрирани 6 малки четириъгълни бастиони, със страни от по около 3,00 м (Обр. 26). Градежът на укрепителните съоръжения е в opus implectum, като лицата са оформени с грижливо обработени каменни блокове със средни размери, свързани с бял хоросан. Дебелината на зидовете варира от 2,20 до 2,80 м. Едновременно (?) с изграждането на крепостните стени откъм сушата, пред тях са били прокопани два успоредни рова, между които е бил насипан землен вал. Забелязват се останки от още един вал, изнесен още по-назапад и преграждащ целия нос, но неговата датировка засега е неясна[25].

Изграждането на късноантичната укрепителна система на Аргамум в нейния първоначален вид се отнася понастоящем към края на III или началото на IV в.[26] Установено е, че в различни сектори тя пресича изоставени жилищни постройки от периода II-III в.[27] Същевременно, проучванията в съседство с крепостните зидове регистрираха поне два по-късни строителни хоризонта, свързани с частични разрушения и последвали възстановителни работи по укрепителните съоръжения[28]. Според една монета на император Валентиниан I от 364 г., намерена заедно с горели кирпичи в запълнителя на вътрешния ров[29], първата възстановителна кампания най-вероятно трябва да се свърже със строителната активност на Теодосий I или неговите приемници, след готските нашествия от последната четвърт на IV в. Втората археологически засвидетелствувана реконструкция ще да е била много по-мащабна, довеждайки до частична промяна в облика на укрепителната система. Според данните от проучването на бастиона по източната крепостна стена, който възсяда зидове от

---

[24] **Coja 1971**, p. 179 sqq.; **Coja 1972**, p. 33 sqq.

[25] Този вал е нанесен на схематичния план, приложен към: **Mănucu-Adameşteanu 1980**, p. 312 (Fig. 1).

[26] **Coja 1972**, p. 42.

[27] **Coja 1971**, 186-187.

[28] **Ibidem**, 187-188.

[29] **Ibidem**, p. 188.

V в.[30], именно към този втори период на възстановителни работи следва да се отнесе изграждането и на идентичните по план бастиони по протежението на другите крепостни стени. Не е изключено по това време землените укрепителни съоръжения пред фронта на отбранителната линия поне частично да са били изведени от употреба[31]. Предприемането на описаната строителна кампания може да се датира най-рано в края на V или в началото на VI в. Ако се доверим на сведенията на Прокопий, обаче, Аргамум следва да бъде причислен към фортификационните градежи на император Юстиниан I[32]. Във вътрешността на укреплението са регистрирани 3 жилищни нива от VI век[33] и останки от различни жилищни и обществени постройки, между които и две раннохристиянски базилики от V-VI в.[34] Въз основа на нумизматичния материал[35] и другите археологически находки се приема, че Аргамум просъществувал до към второто десетилетие на VII в.[36]

4. Истрия

(com. Istria /бивше Caranasuf/; jud. Constanţa)

Източно от съвременното село Истрия се намира полуостров, наречен "Герена", от който в езерото Синое се вдават два издължени носа – в източна и в южна посока. Върху източния от тях в началото на XX в. са били регистрирани останки от "малка крепост", за която се допуска, че е била изградена, за да охранява от север пристанищния залив на западнопонтийския полис Истрия[37]. Сумарно и несъвсем ясно описание на същото укрепление привежда в една от своите работи К. Шкорпил. Според него, то се намирало в самия край на носа и било защитено откъм сушата с крепостен зид с дължина 100 крачки, по трасето на който личали местата на три кули – две ъглови и една в средата. Стените към езерото образували дъга с дължина 230 крачки, като тук се забелязвали останки от още четири кули[38]. За датировката и характера на укреплението липсват каквито и да било конкретни указания. Неговото възникване и функционално предназначение, обаче, едва ли следва непременно да се разглеждат като спомагателни и обусловени от нуждите на разположения наблизо град Истрия. Като се има предвид интензивността на поселищния живот в района през римската и къснoримската епохи[39], както и повсеместното и рязко прекъсване на обитаването на неукрепените селища към края на IV/началото на V в., укреплението върху полуострова "Герена" с много по-голяма вероятност трябва да се разглежда като укрепен късноантичен продължител на поселищната традиция в хинтерланда на Истрия.

---

[30] **Coja 1972**, p. 38, 41.

[31] **Coja 1971**, p. 188.

[32] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[33] **Coja 1971**, p. 183; **Coja 1972**, p. 37.

[34] **Nicorescu 1944**, 96-99; **Barnea 1945-47**, p. 227, 235, 239-240.

[35] Най-късната монета, намерена при разкопките (сред съобщените досега!), е един неопределен бронзов екземпляр на император Фока (602-610 г.): **Coja 1972**, p. 40.

[36] **Ibidem**, p. 41.

[37] **Moisil 1909b**, p. 167.

[38] **Шкорпил 1940**, 534-535.

5. **ИСТРИЯ** (HISTRIA)

(com. Istria /бивше Caranasuf/; jud. Constanţa)

Основана още в средата на VII в. пр. Хр. от милетски колонисти, Истрия е един от най-древните градове в североизточните предели на Балканския полуостров. В хода на хилядолетната си история тя преживяла периоди на бурен подем и могъщество, редуващи се с по-къси или по-дълги периоди на несигурност и неблагополучия[40]. Възходящото развитие от първите векове на римското владичество било насилствено прекъснато около средата на III в., когато градът претърпял катастрофално разрушение по време на едно от готските нападения[41]. От гледна точка на съвременната му епоха (средата и втората половина на IV в.), Амиан Марцелин характеризира Истрия като "някога твърде могъщ град"[42]. Макар животът да се възобновил наскоро след бедствието, а през VI в. да може да се говори и за нов връх в развитието на материалната ѝ култура, Истрия така и не успяла да възстанови предишния си блясък и икономически позиции.

Ако не още от архаическата, то поне от ранноелинистическата епоха насетне укрепителните съоръжения съставлявали неделима част от облика и градската инфраструктура на Истрия. През късната античност укрепената територия на града чувствително се съкратила по сравнение с предходния исто-

---

[39] За поселищния живот в хинтерланда на Истрия през римската епоха вж.: **Suceveanu 1977**, p. 43 sqq.; **Avram et al. 1985**, p. 113 sqq.

[40] По проблемите свързани с историята и археологията на Истрия има натрупана огромна научна книжнина. Накратко за историческото развитие на града и за предприетите там археологически проучвания, вж.: **Condurachi 1954**, 3-62; **ISM I**, 14-43.

[41] Моментът на разрушението не е сигурно установен в античните писмени извори и по него се води оживена научна полемика. По-старите мнения са обобщени в: **Doruţiu-Boilă 1964**, S. 247 sqq. Напоследък изследвачите са склонни да стеснят възможната дата в хронологическите рамки от 245 до 253 г.: **Suceveanu 1982a**, p. 85 (посочена е и по-новата литература по проблема). Последно за историята на Истрия през римската епоха вж.: **Suceveanu 1990**, S. 233 sqq.

[42] **Amm. Marcell.** Rer. gest. XXII, 8, 43 (ed. Clark): "*Histros quondam potentissima civitas*".

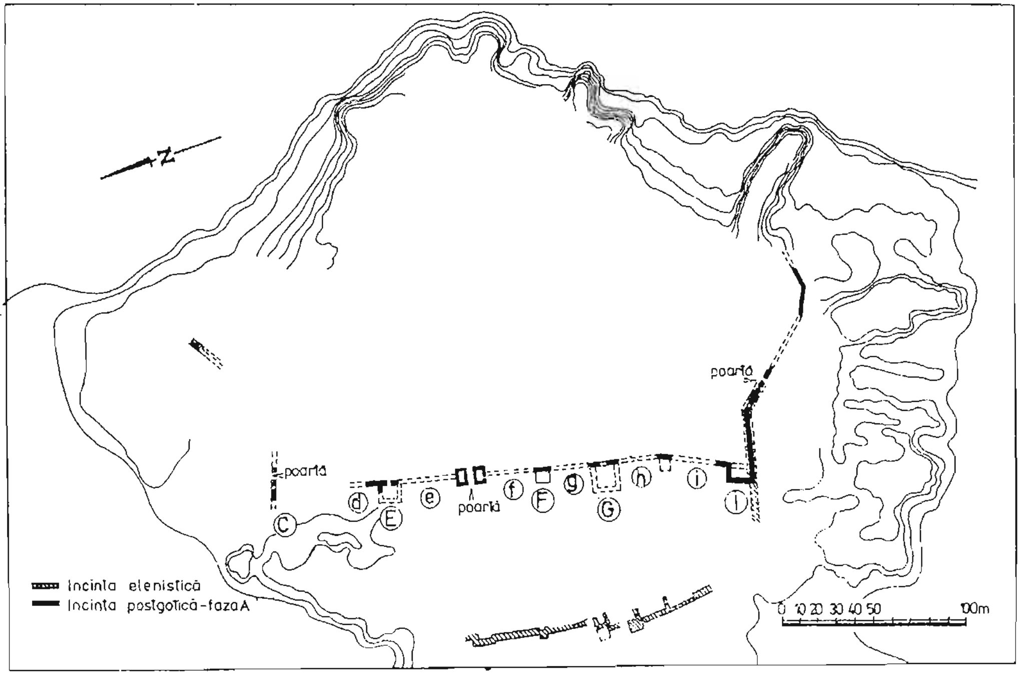

Обр. 27. ИСТРИЯ (HISTRIA). Късноантичната укрепителна система на града: конструктивна фаза "А" (**Domăneanţu/Sion 1982**, p. 380, Fig. 2). / Fig. 27. HISTRIA. The Late Roman defence system, construction phase "A" (**Domăneanţu/Sion 1982**, p. 380, Fig. 2).

рически период[43]. Животът се съсредоточил в чертите на новоизградената крепостна стена, която заграждала само издигнатата скалиста североизточна покрайнина на обитавания по-рано терен – мястото, където някога бил акрополът на старогръцкия полис. При все това, археологическите проучвания свидетелстват за доста интензивно обитаване в отделни периоди от време и на територията *extra muros* – например, през първите три четвърти на IV в. и от края на V до към последните десетилетия ня VI в.[44] Въз основа на архитектурно-строителен анализ на останките и корелация с данните от стратиграфските наблюдения[45], в оформянето и развитието на късноантичната укрепителна система на Истрия понастоящем се разграничават 5 основни конструктивни фази (“A”-”E”)[46]. Възникването на нейния първообраз е пряко следствие от унищожителното разрушение от средата на III в. сл. Хр. и представлява важен елемент от цялостното преизграждане на града, започнало през втората половина на същия век. Конструктивна фаза “A”, която обикновено се приписва на император Проб[47], е оставила незначителни археологически следи[48] (Обр. 27). При все това, наличието на съществени различия в градежа е дало основание да се предполага съществуването на обособени строителни подфази. Така например, западната крепостна стена се отличава с твърде примитивна строителна техника, свидетелствуваща за издигането ѝ при извънредни обстоятелства, очевидно в условия на икономически затруднения и военно-политическа нестабилност. Дебелината ѝ не надвишава 2,10 м, а основата ѝ е оформена направо върху пласта от разрушения, от наредени плътно една до друга и напречно на зида колони. Като свързващ материал в емплектона е използвана глинеста пръст. Северната и южната крепостни стени демонстрират значително по-прецизен градеж. Те възсядат останките и точно възпроизвеждат конфигурацията на съответните зидове от елинистическата епоха. Дебелината им е 2,60 м. Иззидани са в opus implectum, с употреба на много здрав варов хоросан. Проучванията по трасето на южната стена са установили ритмично прилагане на система от дървени греди (през интервали от 1,54 м) за свързване на каменните блокове от външната и вътрешна облицовка. Достъпът във вътрешността на укрепената територия се е осъществявал през три порти, главната от които била разположена приблизително в средата на западната крепостна стена и се е охранявала от двойка правоъгълни кули. По трасето на същата стена се предполага съществуването и на други кули, но археологическите доказателства за това са все още твърде оскъдни[49]. Приема се, че укрепителната система на Истрия функционирала в описания вид до към края на III в., когато сериозно пострадала, може би при готското нападение от 295 година[50].

---

[43] Върху териториалния обхват на града, вж.: **Ştefan 1974b**, p. 39 sqq.; **Ştefan 1975**, p. 51 sqq.; **Ştefan 1976**, p. 43 sqq.

[44] **Sion/Suceveanu 1974**, p. 5; **Ştefan 1975**, p. 54; **Ştefan 1976**, p. 48.

[45] Върху стратиграфията, констатирана в различни сектори от проучената територия на Истрия, има много публикации. Вж. напр.: **Condurachi 1954**, *passim*; **Petre 1963, 317-334**; **Suceveanu 1969**, 329-348; **Suceveanu/Scorpan 1971**, p. 155 sqq.; **Scorpan 1980**, 75-80; **Suceveanu 1982a**, p. 15 sqq., 82 sqq.; **Suceveanu 1982b**, 79-83.

Конструктивната фаза “B” представлява фактически строителство *a fundamentis*, придало на градската укрепителна система облика, в който тя без съществени модификации просъществувала чак до окончателното прекъсване на живота в Истрия през VII в. (Обр. 28). Чрез присъединяване на нови час-

---

[46] **Domăneanţu/Sion 1982**, p. 377 sqq. (настоящата публикация е използвана като основа на описанието по-долу).

[47] Началото на строителството би могло да се свърже и с мероприятията на император Галиен в долнодунавските земи, вж. напр.: **Barbu 1978**, p. 143 sqq.; **Zahariade/Gudea 1997**, 63-64.

[48] **Florescu 1954a**, p. 88 sqq.; **Florescu 1954c**, p. 296 sqq.; **Suceveanu 1969**, p. 343 sqq.; **Domăneanţu/Sion 1982**, p. 379 sqq.

[49] **Domăneanţu/Sion 1982**, 379-382 (Fig. 2).

[50] **Ibidem**, p. 382.

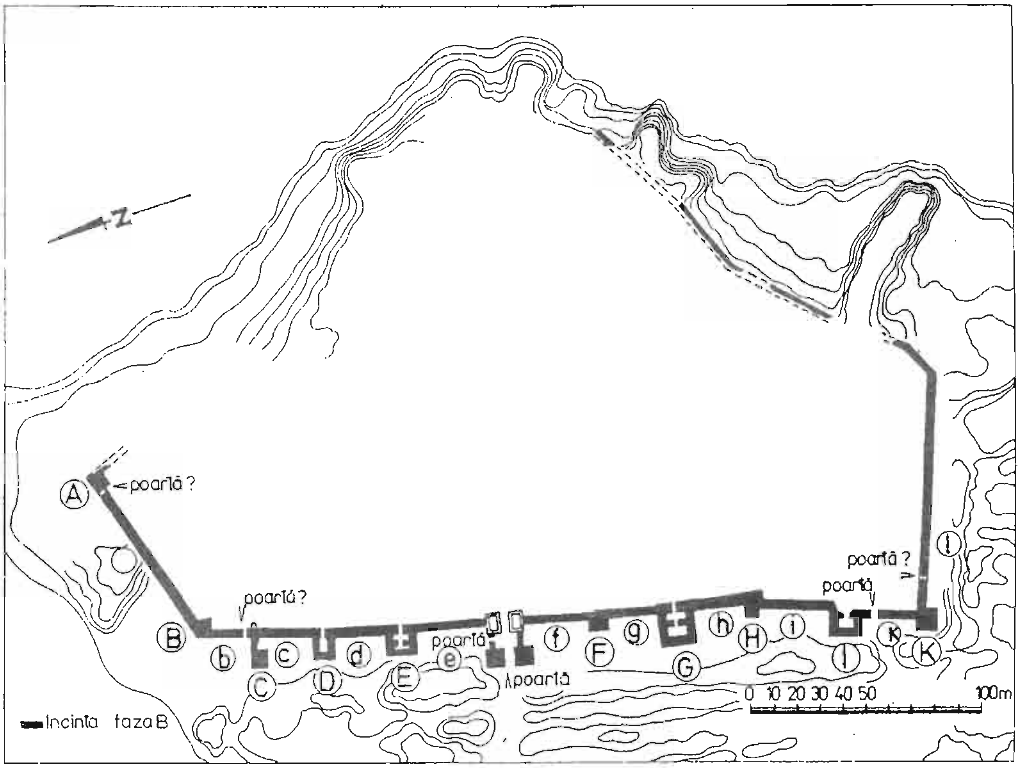

Обр. 28. ИСТРИЯ (HISTRIA). Късноантичната укрепителна система на града: конструктивна фаза “B” (**Domăneanţu/Sion 1982**, p. 383, Fig. 4). / Fig. 28. HISTRIA. The Late Roman defence system, construction phase “B” (**Domăneanţu/Sion 1982**, p. 383, Fig. 4).

ти от северозапад и югозапад, укрепената територия била увеличена и достигнала около 7,0 ха. Тя има неправилен план, предопределен от конфигурацията на терена. Североизточната и южната крепостни стени представляват изцяло нов градеж. Градът бил защитен със зидове и откъм морето – от североизток и югоизток (сега тук се простира лагунното езеро Синое). Новоиздигнатата западна крепостна стена има дължина около 320 м. В общи линии тя следва трасето на зида от предходната фаза, но е значително по-масивна (дебелина 3-4 м) и солидно изградена от него и включва в себе си почти напълно демонтираните му и нивелирани останки в качеството на субструкция. По протежението на околовръстната крепостна стена са регистрирани досега 10 кули, 9 от които са съсредоточени по фронта на запад. Всички те са с четириъгълен план, но значително се различават по размери и конструктивно-строителни особености, като 6 от тях са изцяло с плътен градеж. За част от кулите е археологически установено, че лежат върху останки и вероятно възпроизвеждат плано-

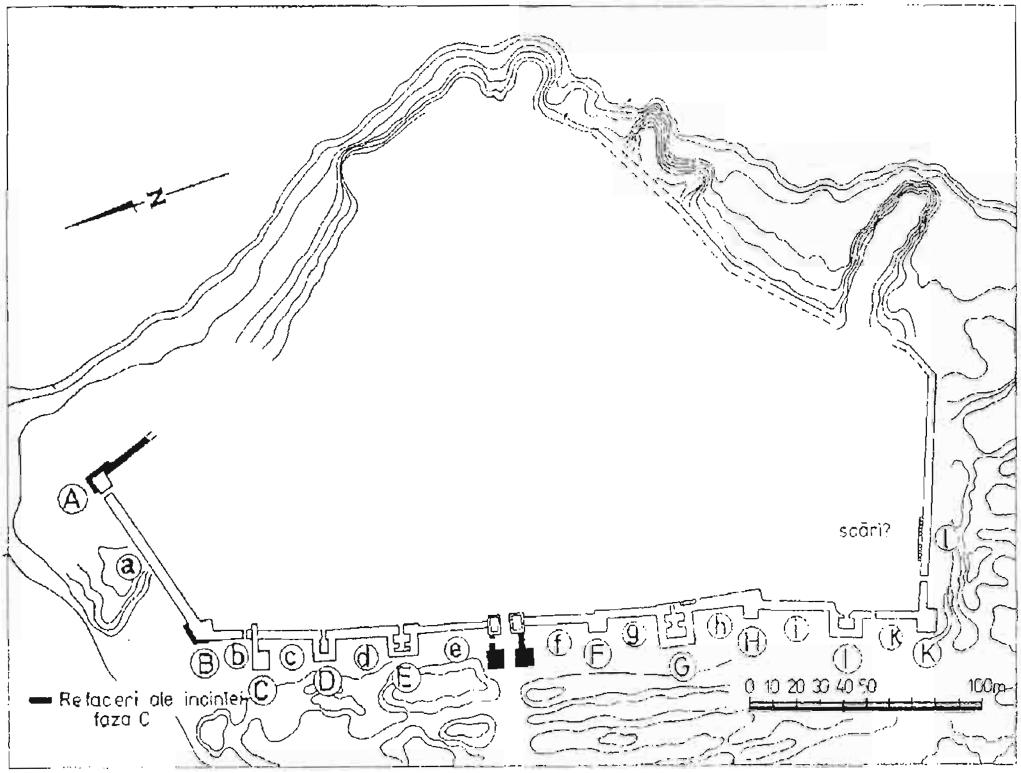

Обр. 29. ИСТРИЯ (HISTRIA). Късноантичната укрепителна система на града: конструктивна фаза "C" (**Domăneanţu/Sion 1982**, p. 386, Fig. 7). / Fig. 29. HISTRIA. The Late Roman defence system, construction phase "C" (**Domăneanţu/ Sion 1982**, p. 386, Fig. 7).

вата схема на кули от конструктивна фаза "A", което донякъде обяснява наличието на фуги между тях и прилежащите участъци от крепостната стена. Запазва функционалното си предназначение и главната порта от същата фаза, но след като претърпява значителна модификация. Чрез изграждането на още две допълнителни външни кули и оформянето на обширен заграден двор, тя се превръща в монументален архитектурен и относително самостоятелен отбранителен комплекс[51]. Проучвателите справедливо отбелязват, че мащабите на строителството от конструктивна фаза "B" свидетелстват, че то е било извършено в период на икономически и политически стабилитет. Въз основа на стратиграфските данни, конструктивната фаза се синхронизира най-общо с

---

[51] **Florescu 1954a**, p. 66 sqq.; **Florescu 1954b**, p. 99 sqq.; **Domăneanţu/Sion 1982**, 382-385 (Fig. 4).

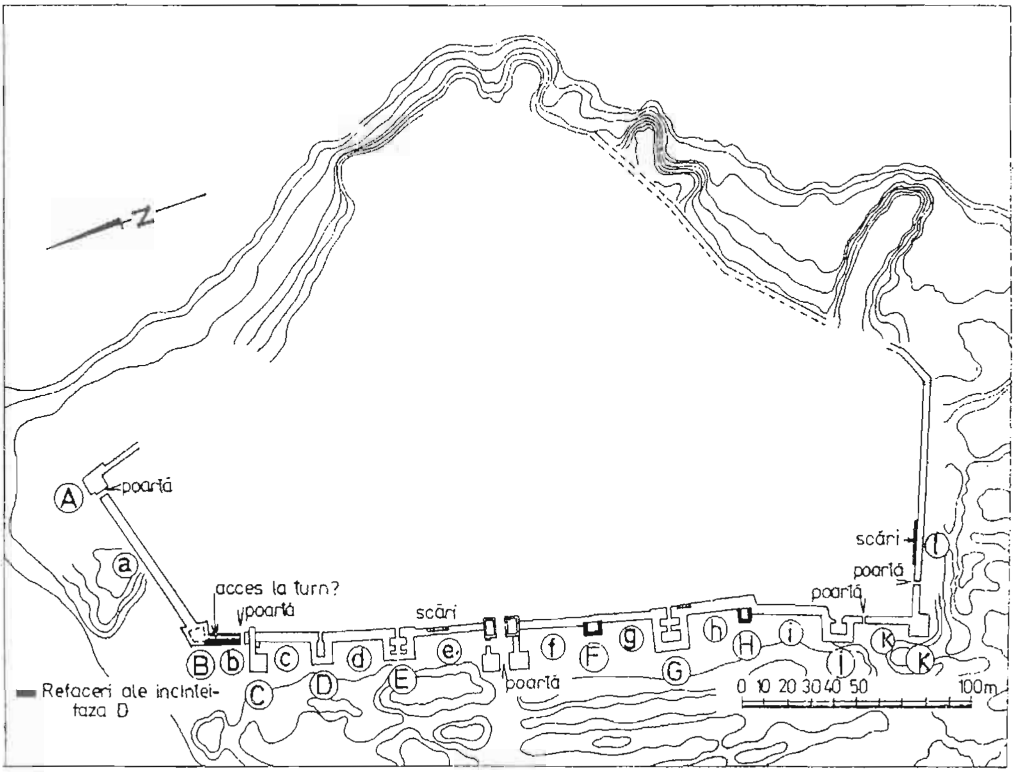
N
A
poartă
a
acces la turn?
poartă
B
b
c
C
d
D
E
scări
e
poartă
f
F
g
G
h
H
i
j
I
k
K
poartă
poartă
scări
l
Refaceri ale incintei-faza D
0 10 20 30 40 50 100m

Обр. 30. ИСТРИЯ (HISTRIA). Късноантичната укрепителна система на града: конструктивна фаза "D" (**Domăneanţu/Sion 1982**, p. 389, Fig. 9). / Fig. 30. HISTRIA. The Late Roman defence system, construction phase "D" (**Domăneanţu, Sion 1982**, p. 389, Fig. 9).

периода в развитието на Истрия, обхващащ първите три четвърти на IV в. [52] Приема се, че строителството е било осъществено в началото на IV в., по времето на Диоклетиан и Константин I. Огромното количество езически култови паметници, обаче, преупотребени в зидовете като строителен материал (при това – в най-долната част на градежа, т.е. в началния момент на строителството!), са дали основание на Гр. Флореску предпазливо да формулира тезата, че подобно явление може да намери логическо обяснение само в епоха на пълно тържество на християнството[53]. С оглед историческата съдба на провинция Скития, посегателството над езическите светини, а респективно – и изграждането на късноантичната укрепителна система на Истрия от фаза "В", изглежда най-вероятно едва в периода след 324 г.[54]

---

[52] **Suceveanu 1969**, p. 364; **Ştefan 1975**, p. 62; **Suceveanu 1982a**, p. 27.

[53] **Florescu 1954a**, p. 94.

[54] По този въпрос, вж.: **Глава I.2**.

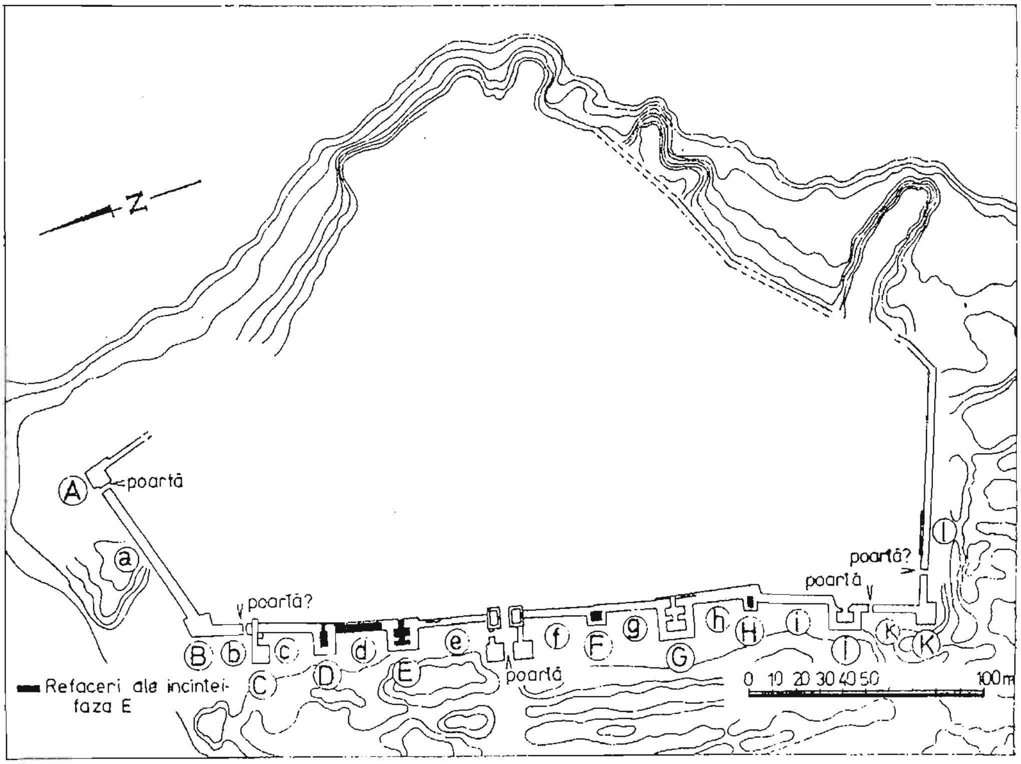

Обр. 31. ИСТРИЯ (HISTRIA). Късноантичната укрепителна система на града: конструктивна фаза "Е" (**Domăneanţu/Sion 1982**, p. 391, Fig. 11). / Fig. 31. HISTRIA. The Late Roman defence system, construction phase "E" (**Domăneanţu, Sion 1982**, p. 391, Fig. 11).

Конструктивната фаза "С" датира от края на IV в. (Теодосий I – Аркадий) и се характеризира с възстановително-консолидационни работи в отделни сектори от укрепителната система, пострадали при нападение по време на Втората(?) готска война на император Валенс[55] (Обр. 29).

След продължителен период на упадък, обхващащ целия V в., през управлението на император Анастасий в Истрия била осъществена широкообхватна строителна програма, целяща възстановяване и обновяване на цялостната градска инфраструктура[56]. Специално внимание било отделено и на укрепителната система, която претърпяла нова фаза в своето развитие – "D". Поправена била обрушената на места лицева облицовка на крепостните зидове. Отворени били нови малки порти, а една от съществуващите била стеснена.

---

[55] **Domăneanţu/Sion 1982**, 385-387 (Fig. 7).

[56] **Popescu 1976**, № 112, 113; **Barnea 1960**, 365-366, 369-370, 374.

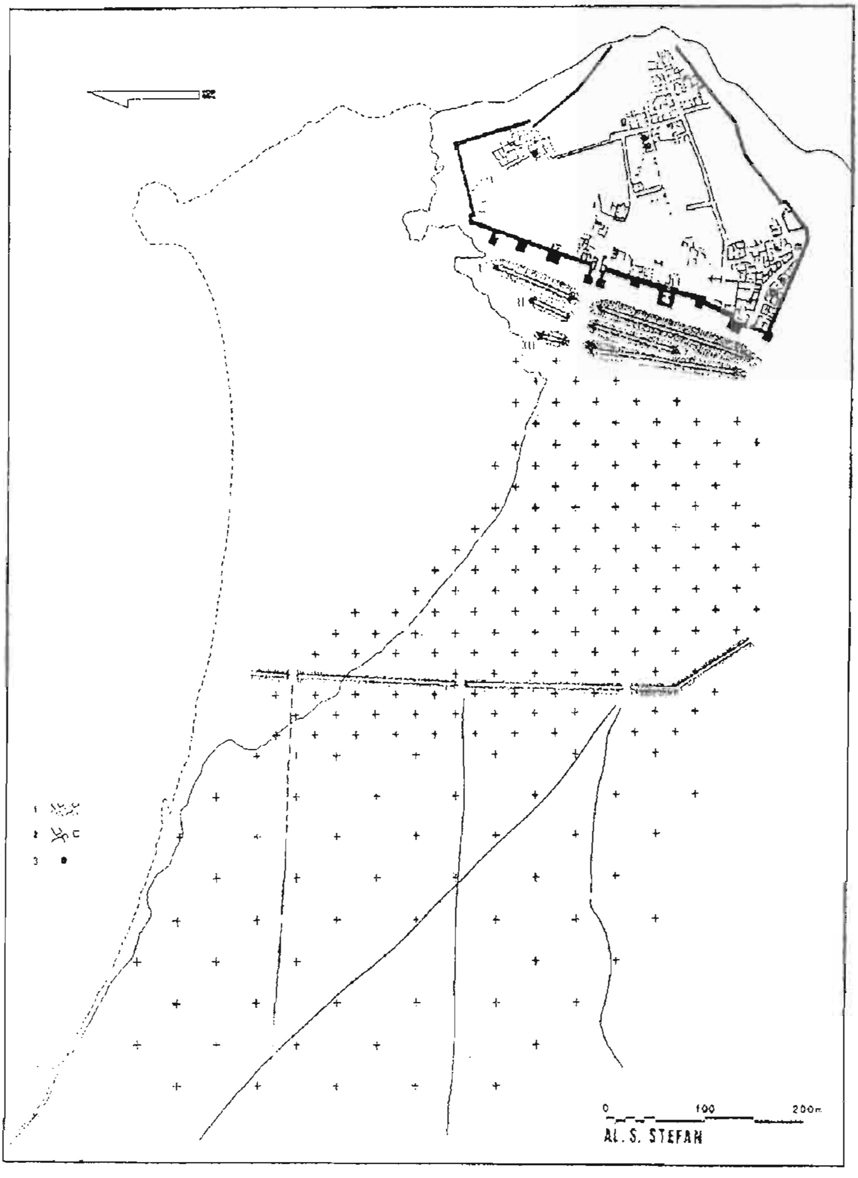

Обр. 32. ИСТРИЯ (HISTRIA). Късноантичните землени укрепителни съоръжения, синхронни на конструктивни фази "D" и "E". Легенда: 1. Строежи от предишния период; 2. Строежи, датирани в края на VI и началото на VII в.; 3. Землянки (**Ştefan 1976**, p. 49, Fig. 4). / Fig. 32. HISTRIA. Late Roman earthen defensive works coeval with construction phases "D" and "E". Legend: 1. Structures from the previous period; 2. Structures dating from the late-6th and early-7th centuries; 3. Dug-outs (**Ştefan 1976**, p. 49, Fig. 4).

Преустроени били във височина и някои от плътните кули по фронта на западната крепостна стена, като в тях били изградени вътрешни помещения[57]. Във връзка с интензивния живот регистриран през VI в. в зоната extra muros и обхванал почти цялата територия на града от епохата на Принципата, допуска се, че по това време останките от някогашната римска крепостна стена отново били включени в укрепителната система на Истрия, но вече във вид на каменно-землен защитен вал[58] (Обр. 30, 32).

Последната конструктивна фаза ("Е"), свързана с поправки и частични преустройства, илюстрира сетните усилия на жителите на Истрия да поддържат боеспособността на укрепителната инфраструктура на своя град в периода на почти непрестанните варварски нападения от края на VI и началото на VII в.[59] По това време, пред фронта на западната крепостна стена била изградена система от землени отбранителни съоръжения, състояща се от три вала и два рова между тях[60] (Обр. 31, 32).

Археологическите проучвания в Истрия са установили две жилищни нива от VII в., свидетелствуващи за бързо прогресиращ упадък на градския живот[61]. При все това, изследвачите са на мнение, че Истрия запазила същността си на укрепен център вероятно до самия край на обитаването ѝ[62]. Най-късните известни досега монети оттук датират от времето на император Ираклий[63]. Прекъсването на живота, обаче, подчертано няма насилствен характер. Много е възможно последните обитатели да са напуснали Истрия в навечерието на настаняването на Аспаруховите българи в земите на юг от Дунава[64].

6. Овидиу-I
(com. Ovidiu; jud. Constanţa)

В по-старите описания се споменава за някакви старинни градежи в околностите на Овидиу, но няма сведения за останки от укрепителни съоръжения[65]. Предприетите югоизточно от селото в периода след 1979 г. археологически разкопки установиха наличието на две разновременни късноантични укрепления, разположени върху една платовидна тераса на западния бряг на езерото Мамая (б. Сютгьол), което някога е било морски залив. По-късното от укреплението е изместено на запад спрямо по-ранното и частично преизползува единствено нивелираните основи на неговата западна крепостна стена. В публикуваните годишни отчети за археологическите кампании[66] се съдържа изобилна (макар понякога противоречива!) информация относно конструктивно-строителните особености на разкритите градежи и множество важни детайли, способстващи за изясняване на тяхната относителна и абсолютна хронология. За съжаление, стратиграфската картина е останала недоразбрана от проучвателите, което е довело до сериозни несъответствия между публикуваните данни и тяхната интерпретация. Особено насърчителни за цялостна реинтерпретация на резултатите от проучванията край Овидиу са проведените през 1995-1996 г. сондажни археологически разкопки на нос Шабла, където бе установен поразително сходен стратиграфско-строителен и хронологически контекст[67].

---

[57] **Domăneanţu/Sion 1982**, 387-388 (Fig. 9).

[58] **Ştefan 1976**, p. 50.

[59] **Domăneanţu/Sion 1982**, 388-390 (Fig. 11).

[60] **Canarache/Dimitriu 1954**, 163-173; **Ştefan 1976**, p. 50.

[61] **Petre 1963**, p. 317 sqq.; **Scorpan 1980**, 77-78.

[62] **Scorpan 1980**, p. 130.

[63] **Petre 1963**, p. 332 (n. 51).

[64] В този смисъл и: **Димитров 1992**, с. 115.

[65] **Weiss 1911**, S. 12; **Pârvan 1912**, p. 581 (n. 3).

Ранното укрепление край Овидиу – Овидиу-I – е било разположено на самия бряг на някогашния морски залив. То е било издигнато върху заварен културен пласт от римската епоха с останки от жилищна архитектура, отличаваща се с друга ориентация[68]. Понастоящем по-голямата част от укреплението или е напълно унищожена в резултат от ерозията на брега, или – поради покачване на морското ниво – основите му лежат на дъното на лагунното езеро Мамая[69]. В субструкция е проучена югозападната му ъглова кула, която има кръгъл план. При изграждането на по-късното укрепление (Овидиу-II) тя е била демонтирана до нивото на тогавашния терен, а върху останките ѝ е била издигната нова четириъгълна кула[70]. Идентична е била съдбата и на западната крепостна стена на Овидиу-I, която след демонтаж и нивелиране поне частично е била преизползувана като фундамент на източния зид на Овидиу-II[71]. Проучената приблизително в средата на трасето и западно от него двойка отстоящи на 2,00 м един от друг успоредни зидове, конструктивно свързани и перпендикулярни на основите и имащи еднаква дебелина с тях (ок. 2,80 м)[72], със сигурност се отнасят към плана на ранното укрепление. В случая без никакво съмнение става дума за изнесена пред отбранителната линия четириъгълна кула-порта. С намерената при сондаж във вътрешността на югозападната кула на Овидиу-I (А' според означението на разкопвачите) монета на Септимий Север[73] необосновано се спекулира[74]. Като се има предвид, че останките от ранното укрепление са били тотално демонтирани и нивелирани във връзка с по-късното крепостно строителство на това място, въпросната монета има твърде ограничена хронологическа стойност – още повече, че не се указват никакви данни относно констатирания в сондажа стратиграфски контекст и положението на монетата в него.

---

[66] **Bucovală/Papuc 1980a**, p. 342 sqq.; **Bucovală/Papuc 1980b**, p. 275 sqq.; **Bucovală/Papuc** 1981, p. 211 sqq.; **Bucovală/Papuc 1984**, p. 153 sqq.; **Bucovală/Papuc 1986**, p. 169 sqq.; **Bucovală/Papuc 1993**, p. 273 sqq. (данни за кампанията през 1982 г.; сведения за проучва-нията след 1984 г. не са публикувани.).

[67] Резултатите от проучванията на нос Шабла са обобщени в изложението по-долу (№ 14 и 15).

[68] **Bucovală/Papuc 1984**, 155-156; **Bucovală/Papuc** 1986, 170–171.

[69] **Bucovală/Papuc 1981**, p. 212.

[70] **Bucovală/Papuc 1980a**, 342-343; **Bucovală/Papuc** 1980b, 276–277.

[71] **Bucovală/Papuc 1984**, p. 154.

[72] **Ibidem**, 154–155.

Макар и силно обезличени и незадоволително проучени, останките от Овидиу-I предоставят убедителни основания укреплението да се отъждестви с малък кастел, изпълнен най-вероятно по разновидност на плановата схема *quadriburgium*: с кръгли ъглови кули и четириъгълна кула-порта. От функционална гледна точка, кастелът следва да се постави в пряка връзка не само с контрола на пътния трафик по западнопонтийския крайбрежен път в участъка северно от Томи, но по всяка вероятност и със съществуването някога на това място на важно морско пристанище. Укреплението е било издигнато върху обитаван преди това терен, за което свидетелстват пресечените на места от крепостните зидове по-ранни градежи. Споменатата по-горе монета на Септимий Север може да се тълкува като относителен *terminus post quem* за времето на строителството, което изглежда най-вероятно към края на III или през първите десетилетия на IV в. [75] Според нумизматичния материал[76], функционирането на Овидиу-I и синхронното обитаване на територията extra muros западно от него следва да се постави най-общо в IV-V в. Най-късната монета, която може би се отнася към този поселищен период, датира от управлението на Лъв I (457–474 г.)[77].

7. **Овидиу-II**

(com. Ovidiu; jud. Constanţa)

Обстоятелствата относно края на функционирането на по-ранното укрепление край Овидиу не са добре изяснени археологически. По всяка вероятност то, както и екстрамуралното цивилно поселение, са намерили гибелта си при някое от хунските нашествия през първата или втората четвърт на V в. Основание за подобно твърдение дава една монета от периода 408-423 г., открита сред пласт от пепел върху паважа в района на крепостната порта[78]. Що се отнася до споменатата по-горе в текста монета на Лъв I[79], то тя може би показва, че животът не замрял напълно и обитаването на терена продължило и след преживяната катастрофа.

---

[73] **Bucovală/Papuc 1981**, p. 212.

[74] **Suceveanu 1992**, p. 211.

[75] През 90-те години в непосредствена близост до укреплението бе частично проучен чрез разкопки монументално изграден акведукт, снабдявал с вода Томи. Съоръжението датира от края на III или началото на IV в., но засега не може да се каже с положителност дали е съществувала някаква връзка между неговото и това на квадрибургиума изграждане и функциониране: **Papuc/Ionescu 1994**, p. 209 sqq.

[76] **Bucovală/Papuc 1981**, p. 215; **Bucovală/Papuc 1986**, p. 171.

[77] **Vertan/Custurea 1992**, p. 394 (nr. 1555) (Монетата произхожда от археологическите разкопки на обекта през 1990 г. Обстоятелствата на намирането ѝ не са посочени, а резултати от проучванията след 1984 г. не са обнародвани.).

Укреплението Овидиу-II представлява съвършено нова постройка. Издигането му е предшествувано от масирана кампания по цялостно демонтиране и нивелиране на останките от Овидиу-I и другите заварени градежи до нивото на тогавашния терен. Добитият при това строителен материал очевидно е бил вложен в новото строителство. По планова схема Овидиу-II представлява *quadriburgium* с размери 69 х 53 м, ориентиран север-юг. В северозападния и югозападния му ъгъл е била изградена по една кръгла кула с диаметър 9,00 м (C и D), а в югоизточния и североизточния – по една четириъгълна с размери съответно 9,75 х 8,82 и 9,75 х 9,00 м (A и B)[80]. Дебелината на зидовете на кулите варира между 1,90 и 2,20 м[81] (при Кула A – до 2,85 м[82]). Укреплението Овидиу-II е изградено на нов терен, западно от по-ранното укрепление, като само източната му крепостна стена (поне в средната си част) застъпва и използува за фундамент нивелираните и допълнително укрепени основи на западната стена на неговия предшественик[83]. Достъпът до укреплението се е осъществявал през единствена порта, представляваща отвор с ширина 2,15 м в южната крепостна стена, разположен на 7,50 м от югоизточната ъглова кула[84]. Публикуваните данни относно дебелината на крепостните зидове са твърде противоречиви. Така например, за източния и северния зид отначало се споменава, че са дебели 2,85 м[85]. По-късно, по отношение на източния зид се прави уточнението, че заварената основа на по-ранното укрепление е била укрепена с един ред каменни блокове, което е довело до нейното разширение с 0,10 м (т.е. 2,85 + 0,10 = 2,95 м). Суперструкцията, обаче, е била изградена с отстъп от 0,90 м навътре, като над регистрирания банкет дебелината на зида се е стеснявала с още 0,10 м[86]. От това следва, че във височина източната крепостна стена на

---

[78] **Bucovală/Papuc 1986**, p. 171.

[79] **Vertan/Custurea 1992**, p. 394 (nr. 1555).

[80] **Bucovală/Papuc 1980a**, 342-344; **Bucovală/Papuc 1980b**, 275-279; **Bucovală/Papuc 1981**, p. 211.

[81] **Bucovală/Papuc 1981**, p. 211.

[82] **Bucovală/Papuc 1980a**, p. 342; **Bucovală/Papuc 1980b**, p. 276.

[83] **Bucovală/Papuc 1984**, p. 154.

[84] **Bucovală/Papuc 1986**, p. 170.

[85] **Bucovală/Papuc 1980**a, p. 342; **Bucovală/Papuc 1980b**, p. 276.

[86] **Bucovală/Papuc 1984**, p. 154.

Овидиу-II е била дебела едва около 1,95 м. Твърде подобна е била, изглежда, и ситуацията със северната крепостна стена, за която на друго място се твърди, че е имала дебелина 2,20 м, стеснена във височина до 2,05-2,08 м от банкет с ширина 0,12-0,15 м[87]. Неясен остава въпросът относно западната куртина: дебелината ѝ веднъж е определена на 2,20 м (2,08 м над банкета)[88], а впоследствие – на 3,05 м в северната и южната третина от нейното трасе[89]. По-важното е, че в средната си част, на протежение от 16,00 м, тя възлиза на 4,35 м, при това не за сметка на допълнително удебеляване, а чрез конструктивно разширение откъм вътрешната страна[90]. Градежът на укрепителните съоръжения е изключително прецизен. На запазеното ниво (не повече от два реда над субструкцията) той е изпълнен в opus implectum, като външните лица са оформени от много добре обработени големи каменни блокове, достигащи на дължина до 1,45 м, а на височина – до 0,82 м[91]. За градежа във височина няма данни, поради ограбването на строителния материал в по-ново време. Съдейки по множеството тухлени фрагменти, не е изключено нагоре да е било приложено редуване на каменни и тухлени пояси (*opus mixtum*). В укрепената площ е проучена една обществена постройка, която се интерпретира като складово помещение. Тя има дължина 23,35 м и ширина 3,15 м и е долепена до северната крепостна стена[92].

Обобщението на проучвателите, че така описаното укрепление датира от IV-VI в. се намира в остро противоречие с изложените от самите тях съвсем категорични стратиграфски наблюдения, констатиращи повсеместно само един жилищен хоризонт, свързан с неговото обитаване и използуване като фортификационно съоръжение[93]. Съобщените археологически материали, открити в пласта над ясно маркираното подово ниво (било то под формата на трамбована пръст, паваж или тухлена настилка), датират изключително от VI в. Сами по себе си, планът и конструктивните особености на укреплението намират множество отлични паралели сред паметниците на фортификационната архитектура с типично военно предназначение (*castella*) от времето на император

---

[87] **Bucovală/Papuc 1980a**, p. 344; **Bucovală/Papuc 1980b**, p. 278; **Bucovală/Papuc 1981**, 213-214.

[88] **Bucovală/Papuc 1981**, 213-214.

[89] **Bucovală/Papuc 1986**, p. 169.

[90] **Ibidem**.

[91] **Bucovală/Papuc 1980a**, 342-343; **Bucovală/Papuc 1980b**, p. 276; **Bucovală/Papuc 1986**, p. 169, 170.

[92] **Bucovală/Papuc 1984**, 153-154.

[93] **Bucovală/Papuc 1980a**, p. 344; **Bucovală/Papuc 1980b**, p. 279; **Bucovală/Papuc 1981**, 214–215; **Bucovală/Papuc 1986**, p. 171.

Юстиниан I по Среден Дунав[94]. Подобна датировка напълно се съгласува и с оповестените две монети (на Юстиниан I и на Юстин II), намерени при ясни стратиграфски обстоятелства в пласта, свързан с неговото функциониране[95].

Въз основа на изложеното дотук, Овидиу-II следва да бъде причислен към поредицата Юстинианови градежи със сходни конструктивни параметри по понтийския бряг на провинция Скития[96], свидетелствуващи за предприемането вероятно към средата на VI в. на една мащабна (микро)регионална военно-строителна програма. Гибелта на укреплението се отнася от проучвателите към края на VI в.[97] Отделни находки и теренни констатации дават основание да се допуска, че обитаването на мястото е продължило известно време и след това, без обаче обектът да е функционирал повече като фортификационно съоръжение[98].

8. Палазу Маре

(s. Palazu Mare; com. Ovidiu; jud. Constanţa)

На мястото на съвременното село Палазу Маре през епохата на Принципата процъфтявал един от значителните викуси в тази част на Римската империя – vicus Sc[...]ia[99]. Той бил разположен край югозападния бряг на голям морски залив, който с течение на времето бил отделен от морето от натрупалата се пясъчна коса и понастоящем представлява лагуна (ез. Мамая /б. Сютгьол/). Теренните проучвания са установили, че през късната античност край цивилното поселение било издигнато едно малко укрепление с размери ок. 15x25 м, което се определя като *burgus*[100]. Обикновено то се поставя във връзка със защитата на морския бряг[101], но с никак не по-малко основание въпросният бург може да се окачестви като полицейско укрепление с пътно-охранителни функции или за локален вътрешнопровинциален контрол.

---

[94] **Milosević/Jeremić 1986**, p. 245 sqq.; **Jovanović et al. 1986**, p. 376 sqq.; **Jovanović/Korać 1984**, p. 192 sqq.; **Gabricević 1986**, p. 71 sqq.; **Korać 1996**, p. 105 sqq.; **Петровић 1982-83a**, с. 129 сл.

[95] **Bucovală/Papuc 1981**, p. 212 (= **Vertan/Custurea 1981**, p. 342, nr. 330); **Bucovală/Papuc 1986**, p. 171 (= **Vertan/Custurea 1983**, p. 312, nr. 774).

[96] Вж. напр. по-горе и по-долу в настоящата глава: **Балчик-Тузла**, **Тимум-Запад**, **Камен бряг-Топрак кале**, **КАРЕЯ**.

[97] **Bucovală/Papuc 1980a**, p. 346; **Bucovală/Papuc 1980b**, p. 279.

[98] **Bucovală/Papuc 1981**, p. 211 (n. 3).

[99] **TIR L35**, p. 56; **Suceveanu 1977**, p. 51.

[100] **Bucovală/Papuc 1981**, p. 215.

[101] **Suceveanu 1991**, p. 69; **Suceveanu 1992**, S. 212.

9. **Мамая**
(Mamaia; jud. Constanţa)

Южно от Мамая, в местността "Cişmele" ("Чешмите"), между съвременното шосе за курорта и най-южната част на едноименното езеро (б. Сютгьол) е локализиран укрепен обект. Той заема вдаващ се в езерото полуостров. По повърхността се забелязват каменни блокове, архитектурни детайли и голямо количество фрагментирана строителна и битова керамика. Трасето на каменния ограден зид добре се проследява на терена. От вътрешната му страна се забелязва землен вал, дублиращ три от насочените му към сушата стени[102]. Опитът да се представи укреплението като *burgus*[103] едва ли може да се приеме за сполучлив. Твърде характерната му топография дава основание то да се определи с много по-голяма вероятност като укрепено селище. Датировката му се поставя от проучвателите най-общо в IV–VI в.[104] Земленото укрепление очевидно е по-късно и следва да бъде отнесено най-рано към епохата на ранното средновековие (IX–X в.?).

10. **ТОМИ** (TOMIS)
(Constanţa, jud. Constanţa)

Старинна милетска колония, крупен търговско-производствен и културен център и предполагаем главен град на Долна Мизия през епохата на Принципата, във времето на император Диоклетиан Томи станал столица и седалище на административния управител (*praeses*) на новоучредената провинция Скития. Нарастването на значението довело до чувствително териториално разширение на града през късната античност. Това, както и несигурността на епохата, наложило предприемането на широкообхватни строителни работи по изграждане на съвършено нова градска укрепителна инфраструктура, отговаряща на неговите мащаби и на съвременните тенденции във фортификационното изкуство.

Предвид редица трудности от обективен характер, укрепителната система на Томи не е задоволително проучена. По различно време и на разни места се е попадало на останки от крепостни зидове и кули, които почти без изключение се отнасят към късноантичната епоха[105]. Резултатите от предприетите в края на 50-те и началото на 60-те години на XX в. систематични и целенасочени усилия по проучване и възможно най-пълно документиране на тези останки за съжаление са все още непубликувани. За тях може да се съди само по беглите данни, приведени в научно-популярни издания[106] или в изследвания, посветени на друга тематика[107]. Съществен принос за изясняване на етапите в разширението на обитаваната градска територия внесе и топографско-планиметричният анализ на некрополите на Томи[108]. Съвременното състояние на познанията относно късноантичната укрепителна система на града намери израз в една появила се неотдавна кратка обзорна статия, внасяща известни корекции в намиращите се в научно обръщение данни и съобщаваща за някои нови открития от последните години[109].

---

[102] **Bucovală/Papuc 1981**, p. 215.
[103] **Suceveanu 1992**, S. 212.
[104] **Bucovală/Papuc 1981**, p. 216.
[105] **Pârvan 1915b**, p. 415 sqq.; **Rădulescu 1965**, 5–6, Fig. 1.

През елинистическата и в началото на римската епоха Томи е заемал само края на полуострова, върху който понастоящем е разположен културно-административния център на Констанца[110]. Споменатият няколко пъти от Овидий "късе зид"[111] очевидно преграждал тясната шийка в средата на полуострова. По-късно, към края на I или по-вероятно през II в., била изградена нова крепостна стена, в резултат на което защитената територия на града се увеличила почти двойно и обхващала вече целия полуостров. Макар да не е проучено археологически, трасето на този зид доста сигурно се определя въз основа на спорадични находки и косвени археологически факти. Изказаното някога предположение, че късноантичната крепостна стена на Томи се явява реконструкция на тази от римската епоха[112], напоследък категорично се отхвърля. Същата е била издигната върху останките от землен защитен вал, насипан неизвестно кога точно през II-III в. далеч пред фронта на отбранителната линия от това време[113]. Макар и не безспорни[114], наличните факти дават основание да се допусне, че късноантичната крепостна стена на Томи преграждала не само сухопътния достъп към полуострова, върху който бил разположен градът, но – поне от юг! – го защитавала и откъм морето. Укрепената площ надхвърля 60 ха (Обр. 33, 34). Трасето на зида представлява начупена линия, състояща се от различно дълги праволинейни участъци, като цялостната му дължина се изчислява на повече от 1700 м[115]. Дебелината на крепостната стена е

---

[106] **Canarache 1961**, 19–22; **Канараке 1967**, 91-92, 98-102, 105.

[107] **Vulpe 1969**, 160–161; **Aricescu 1977**, 155-157.

[108] **Barbu 1961**, p. 203 sqq.

[109] **Rădulescu 1995–1996**, p. 83 sqq.

[110] Описанието е въз основа на топографския анализ на развитието на укрепителната система на Томи, обобщен и допълнен в: **Aricescu 1977**, 155-157; вж. също и: **Rădulescu 1995–1996**, p. 91.

[111] Всички цитати у Овидий, в които са споменати укрепителните съоръжения на Томи, са коментирани в: **Pârvan 1915b**, 428-431.

[112] **Suceveanu 1969**, p. 348 sqq.; **Suceveanu 1974**, p. 233.

[113] **Aricescu 1977**, p. 156.

[114] **Rădulescu 1995-1996**, 91-92.

[115] **Канараке 1967**, с. 98.

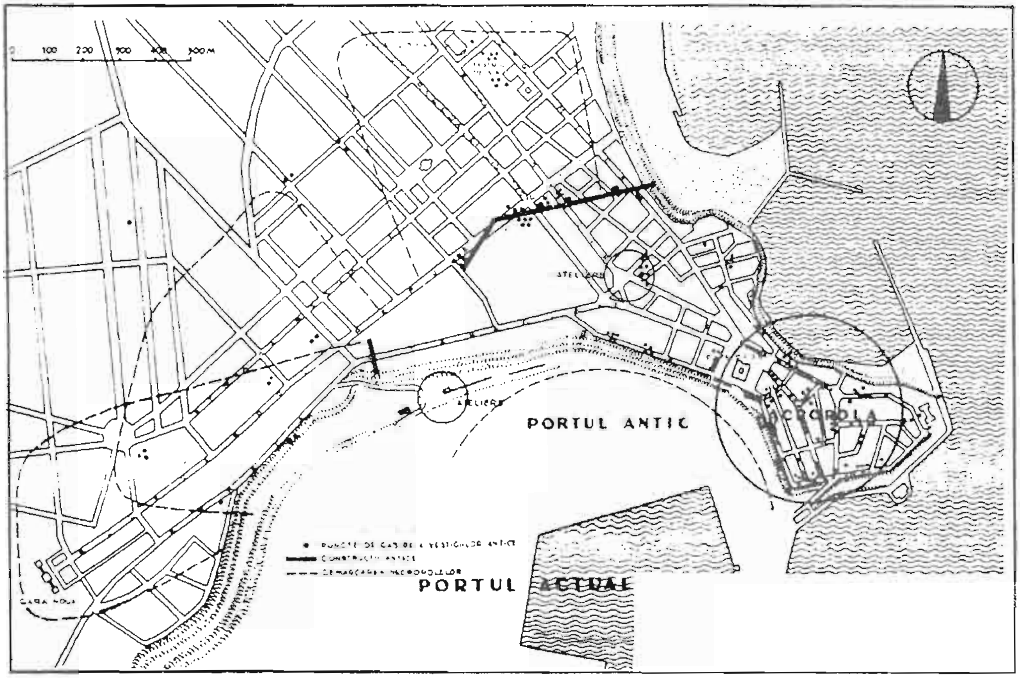

Обр. 33. ТОМИ (TOMIS). План на късноантичната укрепителна система по В. Барбу (**Canarache 1961**, Pl. I). / Fig. 33. TOMIS. Layout of the Late Roman defence system after V. Barbu (**Canarache 1961**, Pl. I).

приблизително еднаква и варира незначително от 3,10[116] до 3,20 м[117]. Външното ѝ лице е оформено от големи и много прецизно обработени квадри, положени в хоризонтални редове. В емплектона са преизползувани множество архитектурни детайли и фрагменти от каменна пластика[118]. До към средата на 60-те години на XX в. са били регистрирани останки общо от 20 кули по протежението на зида[119]. Всички те имали първоначално четириъгълен план, който в мнозинството от случаите запазили чак до края на късната античност. Поновите проучвания установиха, че U-видната кула от VI век, разкопана през второто десетилетие на XX в. от В. Първан (т.нар. “Кула на месарите”)[120], също е била изградена върху нивелираните останки на по-ранна четириъгълна кула[121]. Напоследък се съобщава и за една масивна четириъгълна кула (с ши-

---

[116] **Canarache 1961**, p. 19.
[117] **Rădulescu 1995-1996**, p. 84.
[118] **Pârvan 1915b**, p. 439 sqq.
[119] **Канараке 1967**, с. 98.
[120] **Pârvan 1915b**, p. 440 sqq.
[121] **Иванов 1980**, с. 221.

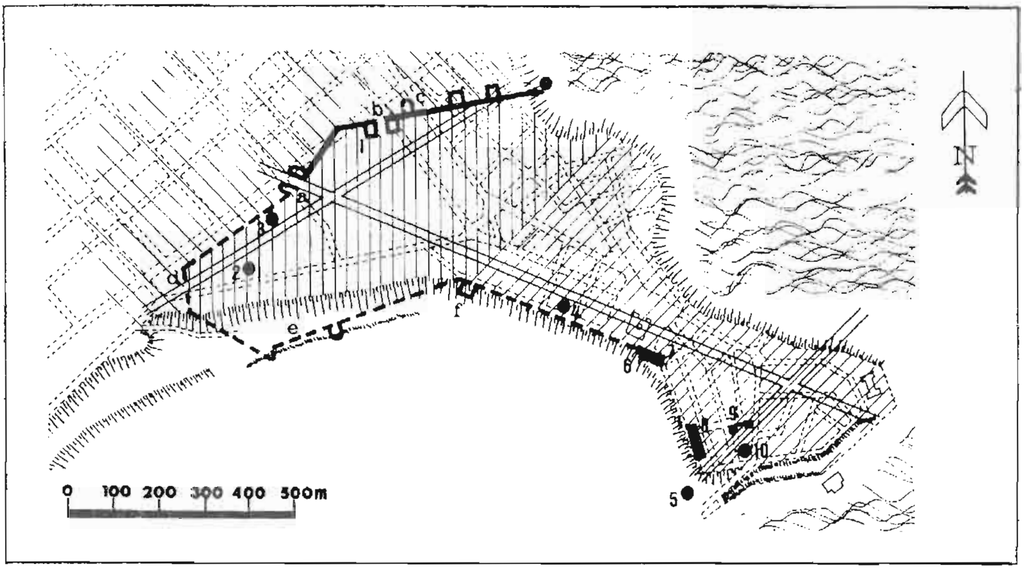

Обр. 34. ТОМИ (TOMIS). План на късноантичната укрепителна система по К. Скорпан (**Scorpan 1980**, p. 177, Pl. XXXII). / Fig. 34. TOMIS. Layout of the Late Roman defence system after C. Scorpan (**Scorpan 1980**, p. 177, Pl. XXXII).

рина по фронта около 12 м), разкрита при изкопни работи на около 70 м източно от т.нар. "Кула на месарите"[122]. Досега археологически са засвидетелствувани три от крепостните порти на Томи – северозападна, северна и североизточна. Предположително е установено местоположението на още една порта – югозападната. Неотдавна в близост до източния край на северния крепостен зид на Томи бе проучен комплексът на източната градска порта. Същата се намира в къса отсечка с направление югозапад-североизток, разположена под ъгъл спрямо трасето на идващия от запад крепостен зид. Монументалният характер на разкритите градежи дава основание да се предполага, че това е била главната порта на Томи. Тя е фланкирана от две U-видни кули, отстоящи на 10,50 м една от друга. По-добре проучената западна кула е широка 11,50 м и се издава на 15,00 пред крепостната стена. Дебелината на зидовете ѝ достига 3,80 м, като банкетът, разделящ суб– от суперструкцията има ширина 0,50 м. Пред портата изглежда е имало защитен ров, който бил преодоляван посредством подвижен мост[123]. Северната порта била охранявана от две близкоразположени външни четириъгълни кули, между които се оформял проход с ширина на 4,34 м, затварян с катаракта[124]. Идентично било устройството и на северозападната порта. Тук двете крайвратни четириъгълни кули били широки по 5,40 м и отстояли на 5,07 м една от друга. Оформеният между тях проход бил стеснен до 4,00 м от два пиластъра с вертикални жлебове за катаракта[125]. Малко след северозападната порта крепостният зид на Томи се раздвоявал. Единият участък продължавал в права посока на югозапад и достигал морския бряг, където вероятно се намирала четвъртата (югозападна) порта. Другият участък се отклонявал някъде в близост до западната кула на северозападната порта и следвал отначало в запад-югозападна посока, а след известно разстояние чупел под прав (?) ъгъл и продължавал на юг, към морския бряг – приблизително към същия пункт, където свършвала и споменатата по-горе стена. Според характеристиката на строителната техника, хоросана и цялостния археологически контекст, изграждането на втория участък се датира във времето на император Анастасий или Юстиниан I и маркира едно ново разширение на укрепената територия на Томи[126].

---

[122] **Rădulescu 1995-1996**, p. 89.

[123] **Rădulescu 1995-1996**, p. 89.

Обикновено изграждането на къснoантичната крепостна стена на Томи се разглежда като продължителен процес, започнат може би още при император Галиен и завършен при Диоклетиан или при Константин I [127]. Двете монети на императорите Тацит и Проб, обаче, открити в хоросана на емплектона на крепостния зид североизточно от северозападната порта[128], не могат да се тълкуват по друг начин, освен като terminus post quem за времето на строителство. От друга страна, добре известният посветителен надпис в чест на бог Сол от 286-293 г., поставен във връзка с изграждането на градските порти[129], вероятно следва да се приеме като свидетелство, че по това време укрепяването на Томи ще да е приключило. Като се има предвид, че споменатите в надписа строителни работи били извършени по заповед на императорите Диоклетиан и Максимиан и под прекия надзор и ръководство на провинциалния дукс на Скития, с голяма увереност може да се твърди, че форсирането на фортификационното преизграждане на Томи се намира в пряка връзка с издигането на града в столица на току-що учредената нова провинция. През следващите векове крепостната стена и разположените по нея отбранителни съоръжения били нееднократно поправяни и преустроявани. Въз основа на епиграфските[130] и писмени сведения[131], последната археологически засвидетелствувана досега мащабна възстановителна кампания по укрепителната система на Томи следва да се свърже най-вероятно със строителната дейност на император Юстиниан I. Нумизматичният материал и някои други находки дават основание да се твърди, че градът преживял аваро-славянските нашествия от края на VI и първите десетилетия на VII век и животът в него продължил да пулсира чак до трайното настаняване на прабългарите на Аспарух в земите на юг от река Дунав[132].

---

[124] **Pârvan 1915b**, p. 417 sqq.; **Rădulescu 1995-1996**, p. 83. В различните публикации крепостните порти на Томи се означават по различен начин. Използваните тук означения са въз основа на тяхното реално топографско положение в плана на градската къснoантична укрепителна система.

[125] **Rădulescu 1995-1996**, p. 84.

[126] **Rădulescu 1995-1996**, 85-86.

[127] **Aricescu 1977**, 156-157; **Rădulescu 1995-1996**, 84-85.

[128] В по-старите публикации се съобщава, че намерените в крепостната стена монети били три и принадлежали на монетосеченето на императорите Клавдий II и Аврелиан (**Canarache 1961**, 16-17), а на друго място – на Аврелиан и Тацит (**Aricescu 1977**, p. 156). Приведените тук данни са въз основа на уточненията и корекциите по този въпрос в: **Rădulescu 1995-1996**, 84-85 (n. 6).

[129] CIL, III, 14450; **Popescu 1976**, № 3.

11. **Констанца-Телпиш**
(loc. Telpiş; Constanţa; jud. Constanţa)

Южно от Констанца, в м. "Телпиш" (между м. "5-ти километър" и селото Аджиджя) били открити при земекопни работи останките от малко укрепление с четириъгълен план и дължина на страните по около 10,0 м. В запълнителя били намерени фрагменти от римска керамика и керемиди[133]. Датировката не е прецизирана. Съоръжението се идентифицира като стражева кула (*turris*)[134].

12. **СТРАТОНИС** (STRATONIS)
(capul Tuzla; jud. Constanţa)

Античното и късноантично селище на нос Тузла единодушно се идентифицира с пътната станция и населено място Стратонис[135], споменато в Tabula *Peutingeriana*[136] и в "Космография"-та на Анонимния автор от Равена[137]. Традиционното добавяне към топонима на функционалното определение "*turris*"[138] се явява с нищо необоснован научен произвол. До към 20-те години на XX в., на около 2,0 км южно от носа, на самия морски бряг можели да се видят останки от голяма каменна постройка, наричана "Манастир" ("Monastirea"). Според събраната от местни жители информация, тя била с правоъгълен план и размери 30 x 15 м, а в ъглите ѝ имало по-малки помещения. Допуска се, че става дума за някаква по-ранна римска сграда, трансформирана впоследствие в църква[139]. Като се изключи шаблонният и твърде малкозначещ късен локален топоним, за съществуването на това място на християнски храм няма никакви археологически податки. Напротив, планът и размерите на постройката дават сериозни основания тя да се интерпретира като укрепление. Предвид сравнително малките размери и силно издължени пропорции, както и поради липсата на яснота относно наличието на ъглови кули, оприличаването ѝ на *quadriburgium*[140] не звучи убедително. По-правдоподобно изглежда укреплението да се причисли към типа на късноримските военно-полицейски *burgi*.

---

[130] Подробен коментар на епиграфските свидетелства в **Глава I.2**.

[131] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[132] **Mănucu-Adameşteanu 1991**, p. 299 sqq.

[133] **Boroneanţ 1977**, p. 330 (nr. 3).

[134] **Suceveanu 1992**, p. 218.

[135] Към по-старата литература, цитирана в TIR L35 (p. 69), може да се прибави още: **Vulpe/Barnea 1968**, p. 143, 205-206; **Aricescu 1977**, 135-136, 139-140, 143-144, 148, 157, 192; **Suceveanu 1991**, p. 69, 90, 120.

[136] **Tab. Peut.** Segm. VIII.

[137] **Raven. Anonym.** Cosm. IV, 6 (ed. Schnetz).

[138] За пръв път това е направено от Х. Кийперт (вж.: **Weiss 1911**, S. 69, Anm. 2).

13. КАЛАТИС (CALLATIS)
(Mangalia, jud. Constanţa)

Древната левопонтийска мегарска колония Калатис продължила съществуването си и през късната античност. Градът е бил укрепен поне от IV в. пр. Хр., откогато датират най-ранните археологически данни за неговите отбранителни съоръжения. С редица текущи поправки, елинистическата крепостна стена продължила да функционира чак до началото на втората половина на II в. сл. Хр. Епиграфски е засвидетелствувано, че през 171/172 г. укрепителната система на Калатис била цялостно преизградена[141].

Понастоящем останките от Калатис заемат част от ниската крайбрежна тераса, непосредствено западно от градския плаж на Мангалия. Геоморфологическите и подводните археологически проучвания в района категорично свидетелствуват, че значителна част от античния и късноантичен град е безвъзвратно унищожена в резултат от покачването на морското ниво и ерозията на древната брегова линия[142]. Системните разкопки, предприети през 20-те и 30-те години на XX в., установиха трасето на крепостните стени и разкриха част от разположените по тяхното протежение кули. Същевременно, добити бяха важни данни относно конструктивно-строителните особености на укрепителната система на Калатис, защитавала града до края на късната античност[143]. Допълнителна информация предоставиха и осъществените през следващите десетилетия проучвания[144].

---

[139] **Slobozianu 1959**, 736-737.

[140] **Suceveanu 1992**, S. 219.

[141] Синтезирано изложение за основните моменти в историческото развитие на Калатис и данни за археологическите проучвания там в: **Preda 1963**.

[142] **Scarlat 1976**, p. 18 sqq.

Укрепената територия на Калатис е имала вероятно неправилен четириъгълен план[145]. Градежът на фортификационните съоръжения е извънредно прецизен. Изпълнен е в *opus implectum*, като лицата са оформени с много добре обработени квадри със средни и големи размери, при определен стремеж за спазване на редовата зидария. Емплектонът е от ломени камъни, споени с бял хоросан. Западната крепостна стена е дълга около 430 м, а дебелината ѝ възлиза на 3,15 м. Разкопана е една четириъгълна кула с дължина по фронта 19,00 миздадена на 15,50 м. На ок. 70 м от северния край на зида е установено местоположението на една от градските порти. Северната крепостна стена е запазена на дължина от 375,50 м, но съществуват сигурни данни, че някога тя е продължавала значително по-наизток, заграждайки северния басейн на античното пристанище[146]. По нейното протежение, в източния край на запазения участък, са били проучени 3 издадени четириъгълни кули с различни размери (дължина по фронта от 7,80 до 11,00 м и издадени от 6,20 до 8,10 м), отстоящи на по повече от 80 м една от друга. В самия западен край на стената е била регистрирана още една кула, която останала непроучена. Дебелината на зида варира от 3,00 до 3,20 м. Южната крепостна стена е запазена на дължина само от около 90 м (Обр. 35). Дебелината ѝ достига 3,75 м, като особен интерес представлява конструкцията на банкета: той е четиристъпален, с обща височина от 1,60 м, а всяко от стъпалата прави отстъп от 0,10 м. Неотдавна тук бе проучена източната от двойката кули, охраняващи южната крепостна порта[147].

Поради различни причини, резултатите от проучването на укрепителната система на Калатис през 20-те и 30-те години на века не получиха тогава адекватна стратиграфско-хронологическа интерпретация. Направеният по-късно, въз основа на един сондаж непосредствено пред външното лице на крепостната стена, опит да се отнесе цялостното ѝ изграждане към втората половина

---

[143] Резултатите от проучването на укрепителната система са публикувани в част от годишните отчети за предприетите археологически разкопки в Калатис: **Sauciuc-Săveanu 1924**, p. 108 sqq.; **Sauciuc-Săveanu 1925**, p. 104 sqq.; **Sauciuc-Săveanu 1927-32a**, p. 411 sqq.; **Sauciuc-Săveanu 1927-32b**, p. 435 sqq.; **Sauciuc-Săveanu 1935-36**, p. 279 sqq. Данните са обобщени в: **Preda 1963**, p. 21 sqq.; **Gajewska 1974**, p. 101, 119-120, 133, 148-149.

[144] **Preda et al. 1962**, p. 439 sqq.; **Preda 1968**, p. 27 sqq.; **Barnea 1994**, 380-381.

[145] Описанието по-долу се базира на данните, посочени в: **Sauciuc-Săveanu 1925**, p. 111; **Sauciuc-Săveanu 1927-32a**, 413-416; **Sauciuc-Săveanu 1927-32b**, 435-436; **Sauciuc-Săveanu 1935-36**, 281-282; **Preda 1963**, p. 21 sqq.; **Ionescu/Georgescu 1998**, 205-219.

[146] **Bounegru 1986**, p. 268 sqq.

[147] **Barnea 1994**, 380-381.

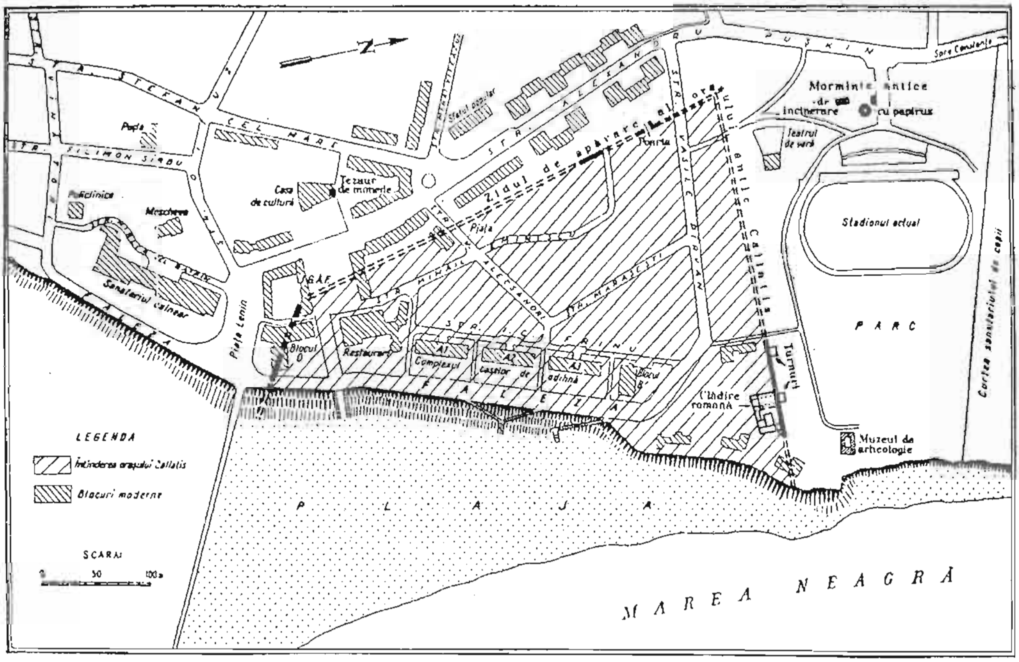
Z
Str. Ștefan cel Mare
Str. Filimon Sîrbu
Poșta
Policlinica
Moscheea
Sanatoriul balnear
Casa de cultură
Tezaur de monede
Statul popular
Str. Alexandru
Zidul de apărare al orașului
Poarta
Piața
Str. Mihail Alecsandri
Str. Vasile Dorian
Zidul de incintă Callatis
Str. Mărășești
Str. Ctin Faleza
Piața Lenin
G.A.F.
Blocul O
Restaurant
Complexul casnic de odihnă
A1
A2
A3
Blocul B
Faleza
Str. Pușkin
Spre Constanța
Morminte antice de incinerare
cu papirus
Teatrul de vară
Stadionul actual
PARC
Turnuri
Clădire romană
Muzeul de arheologie
Cortina sanatoriului de copii
LEGENDA
Întinderea orașului Callatis
Blocuri moderne
SCARA
0
50
100 m
PLAJA
MAREA NEAGRĂ

Обр. 35. КАЛАТИС (CALLATIS). План на укрепителната система по К. Преда (**Preda 1963**, Pl. I). / Fig. 35. CALLATIS. Layout of the defence system after C. Preda (**Preda 1963**, Pl. I).

на III в.[148] е очевидно несполучлив и с основание се отхвърля от съвременните изследвачи. Аргументираната реинтерпретация на публикувания стратиграфски профил на културните напластявания, както и редица пренебрегвани детайли относно констатираните строителни особености, отразени в отчетите за ранните археологически кампании, убедително датират концептирането и реализацията на описаната фортификационна схема на Калатис във втората половина на II в.[149] Същевременно, множество категорични археологически свидетелства доказват, че през втората половина на III в. са били предприети широкомащабни работи по възстановяване и частично преизграждане на градските укрепителни съоръжения, което обаче не ще да е довело до някакви съществени промени в техния облик и в цялостната планова схема. Причината за тази масирана строителна кампания с голяма увереност може се обясни с пораженията, нанесени на Калатис от готите, по време на тяхното нашествие от 268 г. Много е вероятно възстановителните работи да са били осъществени още през управлението на император Аврелиан[150]. През следващите векове, укрепителните съоръжения на Калатис били поддържани в изправност, а при необходимост – и поправяни, както следва да се тълкува споменаването на града от Прокопий в списъка на Юстиниановите градежи[151]. Калатис просъществувал поне до към средата на VII в., ако не чак до настаняването на Аспаруховите българи на юг от Дунава[152]. Последните благоустройствени работи във вътрешността на укрепената територия датират от първите десетилетия на VII в.: под най-горната настилка на уличната мрежа в южната част на града са открити две монети на император Фока (602-610 г.)[153].

---

[148] **Preda et al. 1962**, 439-442.

[149] **Suceveanu 1969**, 353-356; **Suceveanu 1974**, 234-236.

[150] **Suceveanu 1969**, p. 354, 356.

14. КАРИЯ (CARIA)

(нос Шабла; общ. Шабла; Добричка област)

Нос Шабла се намира на 7,0 км източно от град Шабла. Крайбрежната ивица в района на носа на площ от около 25 ха е осеяна с археологически паметници[154] (вж. Обр. 36). Случайните находки, проведените през 1976[155] и през периода 1977-1979 г.[156] спасителни разкопки, подводните проучвания през 1962[157], 1979[158] и 1980 г.[159] и нарочните теренни обхождания свидетелстват за съществуването на това място на значително антично селище, възникнало към края на V – началото на IV в. пр. Хр. и просъществувало до към края на VI в. сл. Хр. Още в началото на XX в.[160] то бе отъждествено с Portus Caria/Caron limen, споменат от Помпоний Мела[161], Ариан[162] и Анонимния периплус на Черно море[163]. По-късно предположението бе подкрепено с нови аргументи и доразвито[164], като понастоящем тази идентификация се приема безрезервно в историческата книжнина. Отчитайки спецификата на термина limen[165] следва да се приеме, че античното пристанище в района на нос Шабла е имало изкус-

---

[151] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[152] **Jordanov 1987**, p. 186, 204 (4 монети на император Ираклий). От Мангалия произхожда и бронзова монета на император Константин IV: **Chiriac 1995**, p. 134.

[153] **Barnea 1994**, p. 381; **Georgescu/Ionescu 1995-1996**, p. 191.

[154] **Бобчева б.г.**, с. 69; **Бобчева 1985**, 7-19; **Василчин 1986**, 67-69.

[155] **Бобчева 1985**, 14-15 (разкопки под ръководството на Р. Бошнаков).

[156] **Василчин 1978**, с. 92; **Василчин 1979**, 98-99; **Василчин 1980**, с. 110.

[157] **Тончева 1964**, 61-63.

[158] **Лазаров 1980**, 228-230.

[159] **Лазаров и др. 1981**, 85-86; **Лазаров 1987**, p. 286.

[160] **Цицов 1909**, 78-79.

[161] **Pomp. Mela.** De chron. II, 22 (ed. Frick).

[162] **Arrian.** Peripl. Pont. Eux. 24 (ed. Müller).

[163] **Anonym.** Peripl. Pont. Eux. 15r, 10-14 (ed. Diller).

[164] **Божков 1925**, 118-123.

[165] **Angelova 1985**, 8-11.

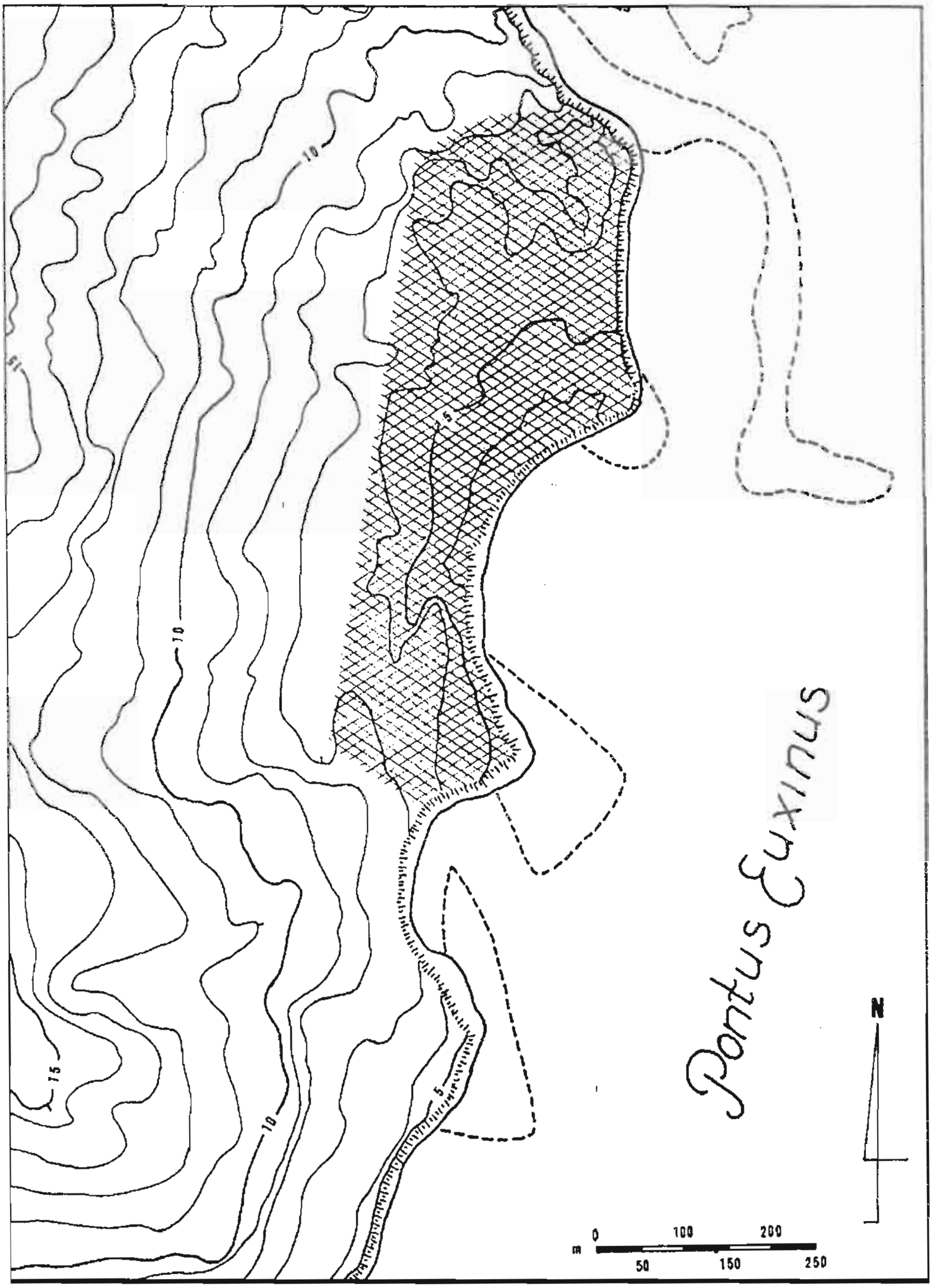
10
15
10
5
10
15
10
5
Pontus Euxinus
N
0
100
200
m
50
150
250

Обр. 36. КАРИЯ (CARIA). Териториален обхват на античното селище в района на сегашния нос Шабла и предполагаема реконструкция на някогашната брегова линия. / Fig. 36. CARIA. Territory of the ancient settlement on cape Shabla and hypothetical reconstruction of the one-time shore line.

твен произход. Според описанието на К. Шкорпил[166], то е представлявало правоъгълен басейн успореден на брега с дължина 280 м и ширина 120 крачки, ограден от север, изток и юг от три каменни насипа-вълноломи, по средите на които е имало по един вход. Проведените в района подводни проучвания уточниха плана и изясниха същността на древното пристанище. Установено бе, че то се е състояло от две части: 1) сравнително плитък басейн с приблизителни размери 400 х 150 м, ограден от север и изток от рифове, които и в сегашния си вид успешно изпълняват ролята на естествен вълнолом (този басейн е идентичен на описаното от Карел Шкорпил древно пристанище), и 2) по-дълбок залив, равположен непосредствено южно от басейна. Старите описания на старините в района на нос Шабла свидетелстват, че някога рифовете са били надзидани с изкуствен градеж[167], а това дава пълно основание така изграденото съоръжение да се отъждестви с *limen*-а, за съществуването на който се съдържат ясни указания в самия топоним Caron limen. Според Ариан, "земята около Карийското пристанище се наричала Кария". В случая очевидно става дума за обширната и сравнително ниска крайбрежна тераса, разположена западно от античното пристанище, голяма част от която е заета от останките на споменатото вече обширно селище и неговите некрополи. При това положение, Caria следва да се тълкува не като някакво абстрактно географско понятие, а като конкретен топоним, представящ древното име на въпросното крайбрежно селище, а Caron limen – като название на неговото пристанище[168]. Понастоящем бреговата линия в района е претърпяла чувствителни промени по сравнение с античността. Значителна част от селището е безвъзвратно унищожена в резултат от евстатичните колебания на морското ниво, гео-тектоничните движения и ерозията на морския бряг.

Най-импозантните архитектурни останки датират от късната античност и са свързани с предприетото на това място укрепително строителство. Отбранителните съоръжения били издигнати върху носа, който се вдавал тогава значително по-навътре в морето и затварял от югозапад закрития пристанищен басейн. Според бележките на К. Шкорпил[169], укреплението имало четириъгълен план с размери 67 х 40 крачки. Към началото на XX в. източната му половина била вече напълно унищожена поради пропадането на морския бряг. Руините му са били използувани в по-ново време като източник на строителен материал при изграждането на Шабленския фар. Понастоящем културните пластове тук са на много места нарушени от съвременни нефтодобивни инсталации, както и от основите на сградите на съществувалия на същото място

---

[166] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 59, 64-65.

[167] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 65; **Цицов 1909**, с. 79.

[168] По тези въпроси вж.: **Torbatov 1994**, p. 325 sqq.

[169] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 59, 64-65.

Обр. 37. КАРИЯ (CARIA). Останки от крепостен зид на морския бряг. / Fig. 37. CARIA. Remains of a precinct wall on the sea-shore.

преди време военноморски пост. Запазените останки от укрепителната система са били обект на частично проучване по време на спасителните археологически разкопки през периода 1977-1979 г. През 1994 г. бе документиран един напълно оголен и подкопан от морския прибой фрагмент от крепостен зид с дължина 10,40 м, завършващ в западната си част с кулообразна постройка[170] (Обр. 37).

Осъществените през 1995 и 1996 г. сондажни проучвания под ръководството на автора[171] дадоха добра основа за цялостно осмисляне и частична реинтерпретация на регистрираните в края на XIX век наблюдения на К. Шкорпил и на публикуваните резултати от проведените през 1977-1979 г. спасителни разкопки под ръководството на н.с. Ив. Василчин[172], като допринесоха значително за изясняване хронологията и спецификата на укрепителното строителство на сегашния нос Шабла през късната античност. Констатирани бяха пет жилищни хоризонта (1-5), свързани с обитаването на това място през рим-

---

[170] По-подробно за това в: **Torbatov 1994**, p. 325 sqq.

[171] **Торбатов/Христакиев 1996**, 75-76.

[172] **Василчин 1994**, 10-24.

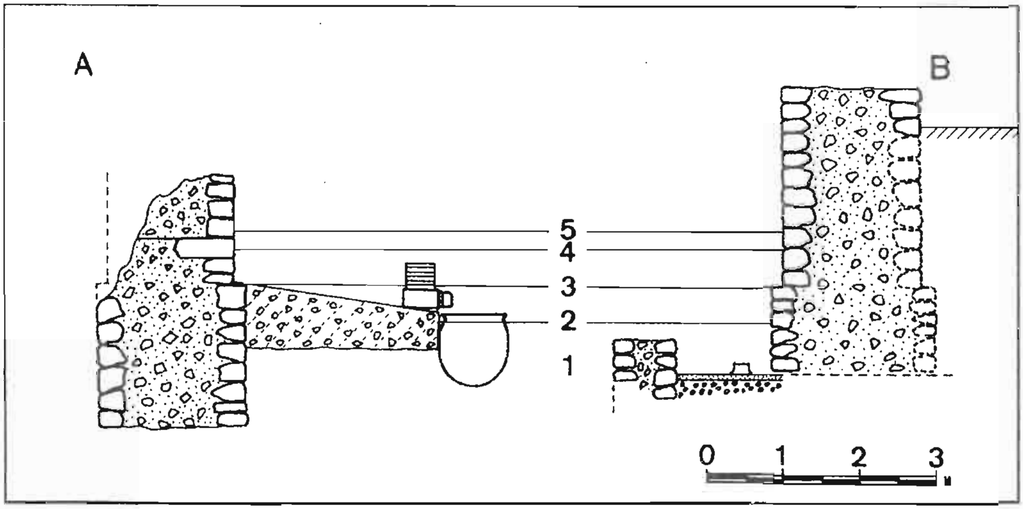

Обр. 38. КАРИЯ (CARIA). Жилищни хоризонти, констатирани при проучването на югозападната кула на късноримския квадрибургиум. / Fig. 38. CARIA. Occupation levels identified during the excavations of the south-western tower of the Late Roman quadriburgium.

ската (1), късноримската (2) и ранновизантийската епохи (3-5) (вж. Обр. 38). Сега може уверено да се говори за последователно съществуване тук на две различни укрепления – късноримско и ранновизантийско, като между гибелта на първото и изграждането на второто е регистриран времеви хиатус от повече от един век.

Най-ранните археологически засвидетелствувани строителни останки произхождат от сграда, снабдена с отоплителна инсталация. Проучен е фрагмент от южния ѝ зид, дебел 0,8 м и изграден от ломен камък свързан с хоросан. Подът на хипокауста е бил настлан с дребни камъни и трамбован, след което над камъните е бил нанесен дебел до 0,1 м пласт от хоросан. Зидът също е бил обмазан откъм вътрешността с хоросан. Суспензурата е била поддържана от вертикално поставени керамични тръби с диаметър около 0,18 м, свързани към пода с хоросан. Долната част на една от тези тръби бе открита *in situ*. В запълнителя на хипокауста бяха открити фрагменти и от малки глинени тръбички от стенно отопление. Въз основа на малочисления керамичен материал, сградата – най-вероятно баня – може да се датира най-общо във II-III в. сл. Хр.

Към времето, когато на сегашния нос Шабла било изградено първото от досега засвидетелствуваните укрепления, тази постройка по всяка вероятност вече е била престанала да функционира. Основите на югозападната кула на укреплението са прерязали нейните зидове, но не и пода ѝ, който бил използуван като фундамент. Останките във вътрешността на кулата били нивелирани, а хипокаустът – засипан с взет от морския бряг пясък. С този пясък в запълнителя са попаднали оваляни от прибоя керамични фрагменти, две силно корозирали монети от елинистическата епоха и няколко фрагмента от медни гвоздеи, използувани в античните корабни конструкции.

Източната половина на късноримското укрепление понастоящем е напълно унищожена. Документираните през 1994 г. останки от крепостен зид, видими на морския бряг, произхождат от субструкцията на южната стена на това укрепление. Запазени са до нивото на банкета, разделящ супер– от субструкцията. Южната крепостна стена е фундирана върху материковата скала, на дълбочина около 1,60 м от тогавашния терен. Основите са широки 1,90 м. Изградени са от ломени камъни, свързани с много твърд бял хоросан, съдържащ голямо количество пясък. В градежа е вмъкнат в качеството на spolium и един фрагмент от варовикова колона. Изливането на основите е било съпроводено с периодически трамбования. Най-горният ред от субструкцията – някога видим над терена – е бил облицован от двете страни с добре обработени каменни блокове. През 1995-1996 г. бе проучена югозападната ъглова кула на укреплението. Тя има четириъгълен план и е конструктивно свързана с прилежащите южна и западна крепостни стени, пред които се издава на по 5,00 м. Вътрешните ѝ размери са 7,06 х 6,70 м. Градежът на суперструкцията е в opus implectum. Лицата са от добре обработени каменни блокчета със средни размери, като особено прецизно е било оформено външното лице. Дебелината на зидовете варира между 1,65 и 1,80 м. Суперструкцията е запазена на височина до 1,75 и е отделена от субструкцията с външен и вътрешен банкет с ширина по около 0,12-0,13 м. По строителни особености и използувани материали, субструкцията не се различава от тази на южната крепостна стена. Във вътрешността на кулата, в югозападния ѝ ъгъл, е бил изграден воден резервоар с преливник, под който бил вкопан долиум. В останалото пространство на кулата подът бил от трамбована пръст. Един малък запазен участък в североизточния външен ъгъл на същата кула даде възможност да бъде трасиран в северна посока западния крепостен зид на късноримското укрепление. Изследваната през 1977-1979 г. (а частично – и през 1995 г.) крепостна стена с направление запад-изток датира със сигурност от ранновизантийската епоха. Фактът, обаче, че никъде в профила на обрушения морски бряг не се очертава друга крепостна стена със същото направление показва, че северният ограден зид на ранновизантийското укрепление точно следва трасето и частично преизползува субструкцията на северния зид на късноримското укрепление. През 1978 г. в западния край на проучения участък, пред фронта на крепостната стена и успоредно на нея, непосредствено пред извитата полукръгла част на една конструктивно свързана с ранновизантийската стена кула се попаднало на фраг-

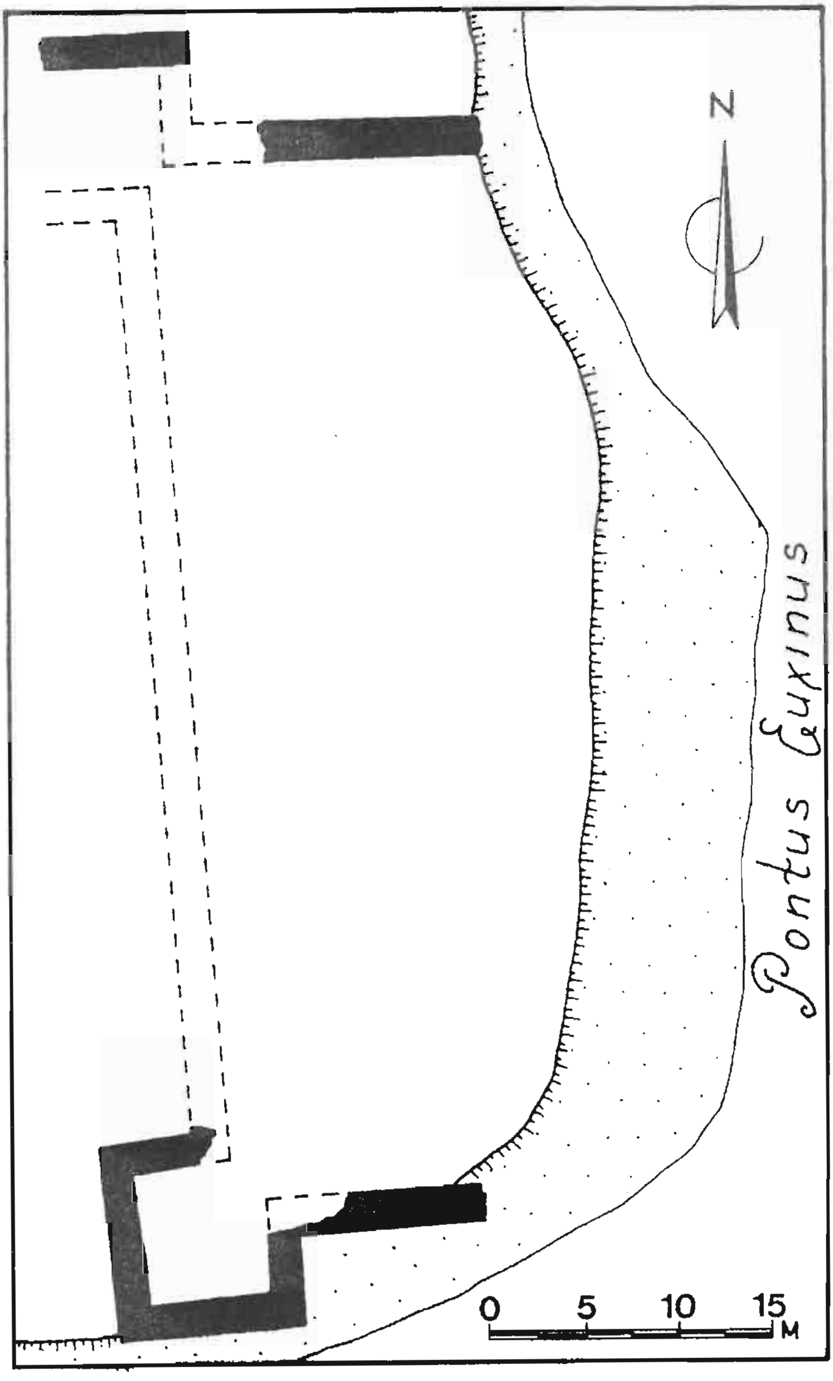
N
Pontus Euxinus
0
5
10
15
M

Обр. 39. КАРИЯ (CARIA). План на запазената част от късноримския квадрибургиум. / Fig. 39. CARIA. Layout of the preserved part of the Late Roman *quadriburgium*.

мент от зид с дебелина 1,65 м[173]. Зидът бил проследен на протежение от 7,50 м, но останал недопроучен в западна посока. Той бил фундиран върху материковата скала, като на височина бил запазен до 0,10 м под нивото на банкета на крепостната стена, т.е. на 1,70 м от скалата. Зидът бил изграден от ломени камъни, свързани с бял хоросан. Стратиграфската характеристика и строителните особености на този зид дават основание той уверено да се отнесе към късноримската епоха. Неговото местоположение спрямо северната и западна крепостна стена позволяват отъждествяването му със запазена субструкция от северния зид на съществувала някога на това място четириъгълна кула – северозападната ъглова кула на късноримското укрепление (Обр. 39).

Точното топографско фиксиране на археологически регистрираните останки от късноримското укрепление на нос Шабла дават възможност за частична реконструкция на неговия план. Типологически то може да се отъждестви с малък кастел, изграден по схемата на класически *quadriburgium*, снабден с четириъгълни ъглови кули, ненапълно издаващи се пред фронта на отбранителната линия. В различни части на Римската империя са засвидетелствувани немалко укрепления със сходен план и съизмерими конструктивно-строителни параметри[174]. Според твърде характерното разположение на кулите и сравнително малката дебелина на крепостните стени, най-добри паралели на късноримското укрепление на нос Шабла предлагат квадрибургиите при Ravna[175], на остров Sapaja[176], при Porećka reka[177], Gornea[178] и Puţinei[179]. Макар да се отнасят обикновено най-общо към края на III/началото на IV в., в научната книжнина няма единомислие относно тяхната датировка – тя често се подлага на преоценка, като според различните автори варира от последната четвърт на III в. до времето на император Константин I и неговите приемници[180]. Най-ранната монета, открита досега в археологически контекст и стратиграфски и хронологически свързана с времето на функциониране на квадрибургиума на нос Шабла, принадлежи на бронзовото монетосечене на император Констанс от периода 337–346 година[181]. Въз основа на това, изграждането на укреплието (поне засега!) не може да се отнесе по-рано от първата половина на IV век. Най-вероятно изглежда възникването му да се постави във връзка с укрепителната дейност на император Константин I или неговите непосредствени приемници. Стандартите на квадрибургиите предполагат приблизително квадратна реконструкция на неговия план, а измереното отстояние на южната от северната му крепостна стена – размери около 60,00 х 60,00 м. Това идва да покаже, че през античната епоха носът, върху който е било издигнато укреплението, се е вдавал на не по-малко от 40,00 м навътре в морето спрямо сегашните контури на бреговата линия. По този начин, античният нос е осъществявал изтъкнатото вече специфично разделение на пристанището на селището Кария на две части – плитък закрит басейн с вход от юг, защитен от рифове и издигнат върху тях изкуствен вълнолом (?), и разположен южно от него дълбок залив, широко отворен към морето на изток. Самото местоположение на изграденото тук през първата половина на IV в. укрепление не оставя никакви съмнения относно неговата служебна спецификация: то трябва очевидно да се идентифицира като *castellum* с подчертани военно-полицейски функции, изразяващи се в охрана на пристанището и пристанищните съоръжения, наблюдение и контрол на морския и сухопътен трафик в района, събиране на разузнавателни данни, контрол на търговията и осъществяване на имперската данъчна и митническа политика. Изхождайки от добре познатата и широко разпространена през римската епоха практика, укреплението ще да е приело името на селището, в чертите на което е било издигнато – Caria.

---

[173] **Ibidem**, 11-12.

[174] **Scorpan 1980**, p. 87, 10.-102; **Lander 1984**, p. 185, 198-208; **Parker 1986b**, 30-32, 105-108; **Kennedy/Riley 1990**, 176-179, 196, 199 sqq.

[175] **Кондић 1982–83**, 233-249.

[176] **Димитријевић 1982–83**, 29-59.

[177] **Петровић 1982–83б**, 285-291.

[178] **Gudea 1970**, 569-592.

[179] **Benea 1977**, 37-46.

[180] Вж. напр.: **Gudea 1974**, 173-180; **Petrović 1977**, 259-275; **Jovanović 1996**, 69-72; **Tomović 1996**, 73-80.

[181] Музейна сбирка – Шабла, археологически фонд, Експедиция "Нос Шабла '95", полеви инв. № 16 (реверсът на монетата е от типа VOT/XX/MVLT/XXX).

Разкритият над пода на югозападната ъглова кула пласт от пепел и последвалото изоставяне на укреплението свидетелстват за неговата насилствена гибел. Намерените сред пепелта ладиевидна лампа от края на IV-V в.[182] и бронзова монета на император Теодосий II от периода 425-450 г.[183] позволяват преживяната катастрофа да се прецизира хронологически във втората четвърт на V в. и да се свърже с някое от хунските нашествия през този период. Идентичната монета, произхождаща от територията на античното селище[184], и регистрираният досега хиатус в паричното обръщение тук, обхващащ втората половина на V в.[185], показват, че Кария споделила съдбата на изграденото край нейното пристанище укрепление и временно престанала да съществува.

---

[182] **Кузманов 1992**, с. 40, тип XXXII.

[183] Музейна сбирка – Шабла, археологически фонд, Експедиция "Нос Шабла '95", полеви инв. No 47 (монетата е отсечена в Кизик, а реверсът е от типа "кръст във венец", вж.: LRBC, II, 2605).

[184] Музейна сбирка – Шабла, археологически фонд, Експедиция "Нос Шабла '95", полеви инв. № 38 (монетата също е с реверс от типа "кръст във венец", но монетарницата е нечетлива).

15. **КАРЕЯ/К(а)РЕАС** (CAREA/C(a)REAS)
(нос Шабла; общ. Шабла; Добричка област)

С ликвидирането на хунската и остготската опасност, вероятно към края на V/началото на VI в. животът край древното пристанище Caron limen, локализирано в акваторията на сегашния нос Шабла, постепенно се възобновил[186]. Археологическите находки свидетелстват за възстановяване на разположеното тук селище Caria, унищожено при хунските нападения през втората четвърт на V в. Първите няколко десетилетия на VI в. могат да се характеризират като нов и последен период на икономически подем в многовековната история на селището. Междувременно, в природогеографските и хидрологически условия в района ставали все по-осезаеми започналите още от III-IV в. промени, характеризиращи се с поредната черноморска трансгресия, довела до чувствително покачване на морското ниво[187]. Това е намерило израз и в една от немногото оригинални бележки, вмъкнати в Анонимния переплус на Черно море от неговия компилатор. Според автора, "сега земята край пристанището [т.е. Caron limen] е наводнена"[188]. Веднага след това той отбелязва още един интересен и твърде важен факт, свързан със същия пункт от западнопонтийското крайбрежие: "Сега карите се наричат кареи"[189]. Тази забележка очевидно касае местните жители и следва да се тълкува като указание, че в името на пристанищното селище е настъпила промяна по сравнение с предходната епоха – от Caria в Carea[190]. Мнозинството от изследователите на Анонимния периплус считат оригиналните добавки на съставителя на съчинението за напълно достоверна, съвременна нему информация[191]. Твърде голямото сходство на употребената в Периплуса ранновизантийска топонимика с тази в късните съчинения на Прокопий свидетелствува за тяхната хронологическа близост и дава възможност за идентификация на един от незадоволително локализираните досега топоними, съдържащ се в крайно объркания списък на Юстиниановите градежи в провинциите Втора Мизия и Скития, приложен в края на IV-та книга на Прокопиевия трактат "За строежите". Става дума за укреплението Creas, споменато в списъка непосредствено след Tomis[192]. Досега то се отнасяше към понтийското крайбрежие на провинция Скития[193], като обикновено се отъждествяваше с известния само от късни извори средновековен град Cranea[194], който понастоящем се локализира до с. Кранево[195]. Според едно друго, малковероятно предположение, Creas може би се явява силно изопачена форма на името на кастела Cius[196]. В светлината на представените по-горе доводи и разсъждения, обаче, изхождайки от поразителното сходство в имената, много по-вероятно изглежда споменатото от Прокопий укрепление Creas да се свърже с възстановения въз основа данните в Анонимния периплус топоним Carea, както през ранновизантийската епоха се наричало селището край древното пристанище Caron limen. Археологическите проучвания, осъществени на нос Шабла през 1995 и 1996 г.[197], предоставят солидни аргументи от хронологическо естество в подкрепа на предложената идентификация, тъй като бе установено, че засвидетелствуваното на територията на това селище ранновизантийско укрепление, издигнато над руините на съществувалия по-рано на същото място късноримски квадрибургиум, датира именно от времето на император Юстиниан I. Незначителната разлика в имената на селището и укреплението може би се дължи на грешка на Прокопиевите准 кописти. Тя лесно може да бъде фактически заличена чрез конектура на само една буква "а" в изписването на името у Прокопий: Creas – C[a]reas.

---

[185] **Василчин 1985**, 220-237 (трябва да де направи уговорката, че макар за мнозинството от монетите, съхранявани в Музейна сбирка – Шабла, да се приема, че са били намерени в района на нос Шабла, произходът им не е бил надлежно документиран при тяхното постъпване и в никакъв случай не може да се счита за напълно сигурен).

[186] За локализацията и историята на селището до към средата на V в., вж. предходния параграф.

[187] **Banu 1969**, 10-18; Обстойна библиография на проучванията по проблема се съдържа в: **Орачев 1990б**, 32-49.

[188] **Anonym.** Peripl. Pont. Eux. 15r, 11-12 (ed. Diller).

[189] **Ibidem**, 15r, 12.

[190] По тези въпроси вж.: **Torbatov 1994**, p. 325 sqq.

[191] Вж.: **Глава I.1**.

Настъпилите от късноантичната епоха до наши дни колосални промени в конфигурацията на бреговата линия в района ма нос Шабла не позволяват да се определи точно нито плана, нито приблизителните размери на изграденото тук ранновизантийско укрепление. Понастоящем е запазена само северозападната му част с максимални размери около 65,00 (север-юг) на 25,00 м (изток-запад). Проучванията дават основание уверено да се твърди, че новоизграденото укрепление поне в южна посока обхващало по-голяма площ от съществувалия на същото място късноримски квадрибургиум, като планът му само частично е бил съобразен със заварените останки (Обр. 40).

---

[192] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[193] **Vulpe 1938**, p. 330.

[194] **Litzica 1926-27**, p. 80; **Barnea 1991a**, p. 199.

[195] **Кузев 1981a**, с. 286 и сл.

[196] **Beševliev 1970**, S. 148.

[197] **Торбатов/Христакиев 1996**, 75-76.

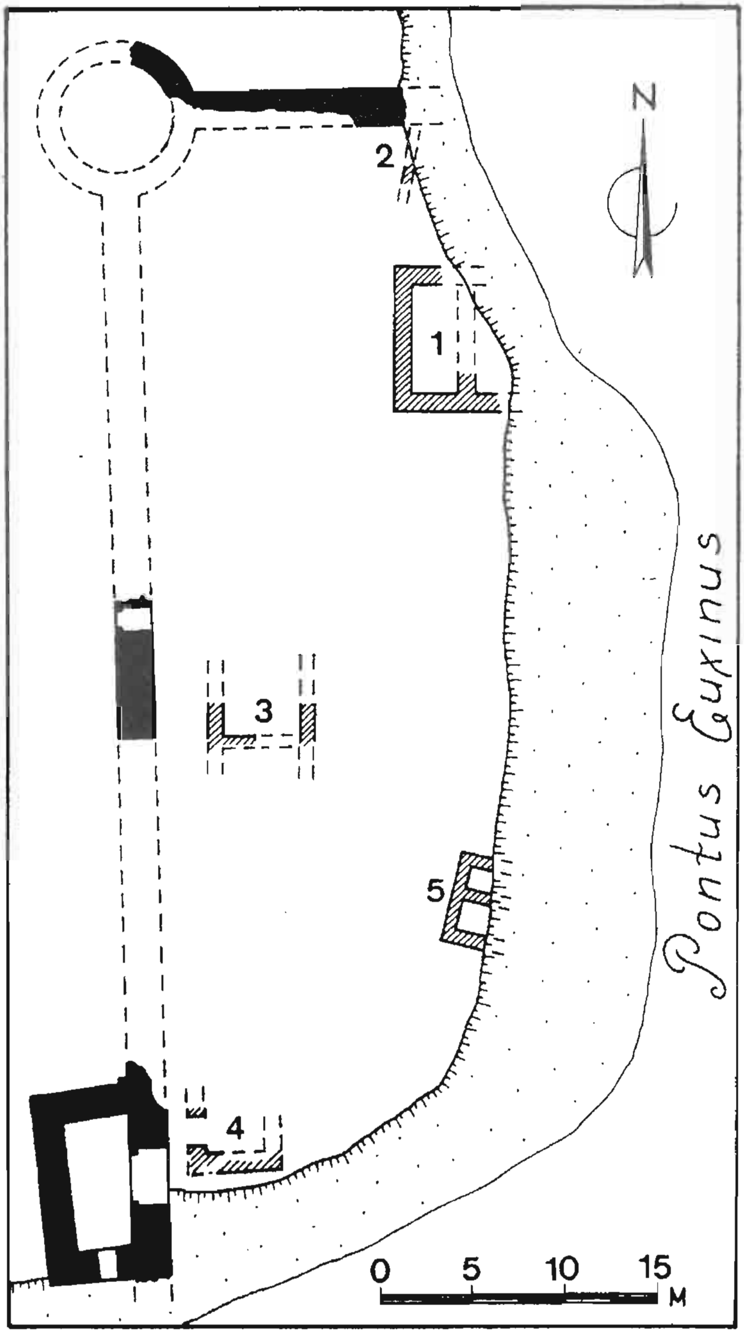
N
1
2
3
4
5
Pontus Euxinus
0
5
10
15
M

Обр. 40. КАРЕЯ/К(а)РЕАС (CAREA/C(a)REAS). План на запазената част от ранновизантийския кастел. / Fig. 40. CAREA/C(a)REAS. Layout of the preserved part of the Early Byzantine fort.

Северната крепостна стена е била проучена откъм външното ѝ лице на протежение от около 14,00 м в периода 1977-1979 г.[198] През 1994 г. тя бе изследвана и документирана в профила на обрушения морски бряг[199]. Чрез нарочен сондаж, осъществен през 1995 г., най-източния запазен участък на северната крепостна стена бе разкрит на протежение от 2,00 м и откъм вътрешното лице[200]. Зидът е фундиран върху материковата скала. Основите са дълбоки до 1,80 м. Изградени са от ломени камъни, обилно залети с бял хоросан, и имат ширина 2,20 м. Най-горната част на субструкцията се е издавала над нивото на тогавашния терен с около 0,20-0,30 м, поради което в тази част лицата ѝ са оформени от добре обработени каменни блокове. Суперструкцията на северната крепостна стена има ширина 2,00 м и е отделена от субструкцията с външен и вътрешен банкет с ширина по 0,10 м. При първоначалното ѝ разкриване тя е била запазена на височина до 1,67 м. До това ниво тя е изградена в *opus implectum*, като външното лице е от по-големи и по-добре обработени каменни блокчета. Особено прецизен е градежът от външната страна на първия ред от суперструкцията: той е от старателно изгладени и плътно прилягащи един към друг големи варовикови блокове с еднаква височина от 0,45 м[201]. По време на разкопките през 1977-1979 г. в най-горната запазена част на зида, при това – само откъм външното лице, е бил открит един ред от тухлена зидария. Макар и предпазливо, проучвателят допуска, че става дума за най-долен ред от тухлен пояс, предполагащ наличието на смесена зидария (*opus mixtum*) в горната част от градежа на северната крепостна стена[202]. Тъй като поясът не е обхващал цялата дебелина на зида, в случая е по-правилно да се говори за *opus pseudomixtum*, който имал не толкова конструктивни, а по-скоро декоративни функции. Северната крепостна стена на ранновизантийското укрепление точно следва трасето и очевидно възсяда субструкцията на северния ограден зид на късноримския квадрибургиум. Северозападната четириъгълна кула на последния обаче била изоставена. През 1978 г. на това място бил открит сегмент от кула, конструктивно свързана с крепостната стена, която допирала до южното лице на северния зид на по-ранната кула. Тя се издавала на 1,90 м пред фронта на отбранителната линия, а зидът ѝ бил дебел 1,00 м[203]. Предвид обективната невъзможност да се продължат разкопките в западна посока, проучвателят се е видял принуден да се задоволи с предположението, че останките принадлежат на полукръгла кула. След заснемането на проучените през

---

[198] **Василчин 1978**, с. 92; **Василчин 1979**, 98-99; **Василчин 1980**, с. 110.

[199] **Torbatov 1994**, p. 325 sqq.

[200] Сондаж Б от 1995 г.

[201] **Василчин 1994**, с. 10 сл.

[202] **Ibidem**, с. 11.

[203] **Ibidem**.

1995-1996 г. участъци от фортификационната система на ранновизантийското укрепление, извършените нарочни измервания свидетелстват, че въпросният сегмент в действителност произхожда от ъглова кула, чийто план може да се възстанови в такъв случай единствено като кръгъл. Точно така е представена северозападната ъглова кула на укреплението на нос Шабла и върху съставения от К. Шкорпил в края на XIX век план[204]. Според запазените останки, външният диаметър на въпросната кула може да се възстанови на около 8,75 м.

Западната крепостна стена на ранновизантийското укрепление била изградена *a fundamentis* и не съвпадала с трасето на зида на късноримския квадрибургиум. Тя бе проучена през 1995-1996 г. чрез два сондажа. Единият от тях бе заложен приблизително в средата на запазения участък. Тук суперструкцията на крепостния зид има ширина 1,90 м и е отделена от субструкцията с външен и вътрешен банкет с ширина от по 0,15 м. На запазената височина над банкета (до 1,20 м) градежът е в *opus implectum*, идентичен на този, установен при северната крепостна стена. Външното лице е изградено по-старателно в сравнение с вътрешното. Каменните блокове, положени в правилни редове, са по-големи и добре обработени, като особено прецизен е градежът на най-долния ред, където блоковете прилягат плътно един до друг и достигат до 0,80 м дължина, при височина 0,50 м. Вътрешното лице е градено предимно с едностранно обработени камъни. Стремежът към спазване на редова зидария е наложил вмъкването във фугите на по-дребни камъни. Използуваният хоросан е бял, с примес на едър пясък. Приблизително в средата на запазения участък от западната крепостна стена бе открит малък вход (вероятно потерна) с ширина 1,59 м, стеснен до 1,00 м чрез два конструктивно свързани с крепостната стена пиластра. Двустъпалният праг е оформен от монолитен (може би преизползуван?) блок с издълбани пети за двукрила въртяща се врата.

В най-южния запазен участък западната крепостна стена на ранновизантийското укрепление прорязва югозападната ъглова кула на късноримския квадрибургиум, продължавайки в южна посока. Тук суперструкцията има дебелина 2,00 м. Голямата височина, на която е запазена по сравнение с другите проучени участъци от околовръстния крепостен зид (до 2,00 м над банкета), се дължи на денивелацията на античния терен от север към юг. Южният зид на квадрибургиума, който оставал във вътрешността на новопостроеното укрепление, бил демонтиран до нивото на тогавашния терен. Идентична била съдбата и на източната част от югозападната му кула. Нейната западна част, обаче, която се намирала пред фронта на новата отбранителната система и очевидно била в много добро състояние[205], била запазена и включена в нея

---

[204] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 59.

[205] И сега суперструкцията на северната и западната стени на тази кула са запазени на височина до 1,75-2,00 м над нивото на банкета

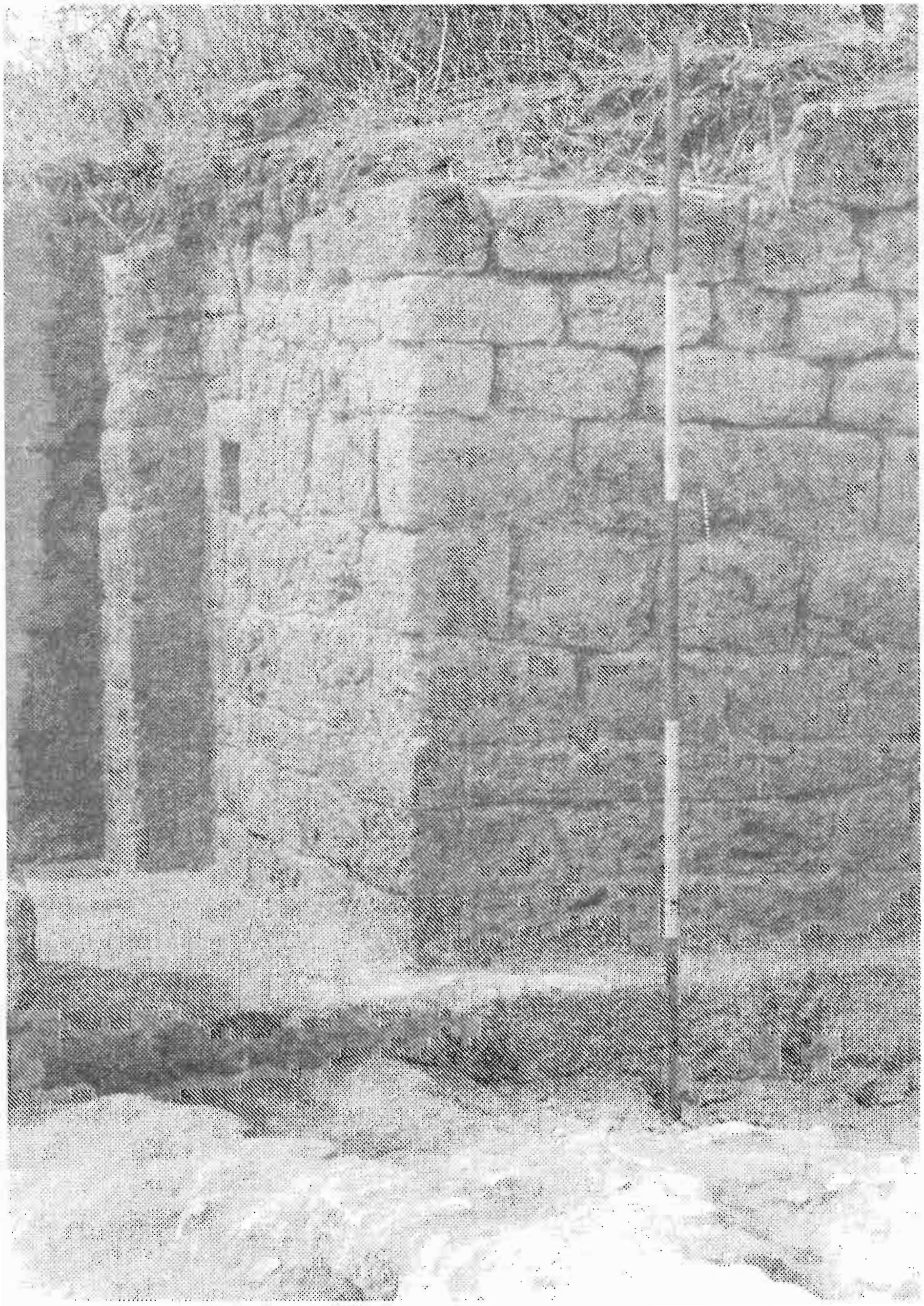

Обр. 41. КАРЕЯ/К(а)РЕАС (CAREA/C(a)REAS). Северната страница на входа в правоъгълната кула на западната крепостна стена. / Fig. 41. CAREA/C(a)REAS. The northern side wall of the entrance into the western tower.

като междинна правоъгълна кула. В крепостната стена бил изграден вход към кулата с ширина 3,12 м, стеснен чрез два конструктивно свързани пиластра до 2,65 м (Обр. 41). Водният резервоар от времето на функционирането на квадрибургиума бил изоставен, а останките му – нивелирани. Нивото във вътрешността на преобразуваната кула било издигнато до равнището на тогавашния терен чрез запълване с натрошена покривна керамика и пръст, образуващи пласт с дебелина до 0,40 м. От този пласт – съвременен на строителството – произхожда една много важна находка: монета с номинал от половин фолис на Юстиниан I от XVII година на управлението му[206]. Тя определя 543/544 г. като сигурен *terminus post quem* за изграждането на ранновизантийското укрепление на нос Шабла, което дава основание то уверено да се причисли към Юстиниановите строежи и се явява допълнителен аргумент в полза на мотивираната по-горе в изложението негова идентификация със споменатото от Прокопий в трактата "За строежите" укрепление C[a]reas.

Стратиграфските наблюдения позволиха разграничаването на три периода в обитаването на ранновизантийското укрепление на нос Шабла. Първият от тях започва около средата на VI в. и е свързан с изграждането на укрепителната система и първоначалното застрояване на защитената територия. Към този период със сигурност се отнася една постройка (№ 4) с дебели до 1,10 м двулицеви зидове, изградени от добре обработени каменни блокчета, свързани с бял хоросан. Тя се намира източно от правоъгълната кула и частично възсяда демонтираната южна крепостна стена на късноримския квадрибургиум. Ако се съди по идентичната строителна техника, към първоначалното застрояване следва да се отнесе и двуделната(?) Сграда № 5, западната част на която се очертава в профила на обрушения морски бряг. Според стратиграфските данни и откритите в нея находки, частично проучената Сграда № 2, пристроена към северната крепостна стена, също се отнася към първия период от функционирането на укреплението. Тогава бил изграден и приблизително успоредният на западната крепостна стена зидан отточен канал, който идва от юг, прави чупка на запад и минава под прага на проучената потерна.

Невъзможността да се установи цялостния план и размерите на ранновизантийското укрепление на нос Шабла, както и незначителната проучена част във вътрешността му, правят твърде рискован опита да се определи типологическата му същност. При все това, праволинейните очертания на запазените крепостни стени, формата и разположението на северозападната ъглова кула и строителните параметри на зидовете (дебелина и техника на градеж) изключително много доближават C[a]reas до военните укрепления от Юстиниановo време, издигнати по дунавския бряг на провинция Крайбрежна Дакия в района на Железни врата: Kladovo[207], Milutinovać[208], Usce Slatinske reke[209], Rtkovo-Glamija I [210], Ljubicevać[211]. Всички те са били издигнати по едно и също време и в рамките на една и съща мащабна военно-строителна програма, която обхванала целия Балкански полуостров и началото на чието осъществяване може да се отнесе към 551 г.[212] Установената датировка на укреплението на нос Шабла свидетелствува, че и то дължи възникването си на същата програма. Подобно на всички приведени примери, C[a]reas несъмнено следва да се определи като *castellum*. От гледна точка хода на историческите събития, възникването именно в средата на VI в. на едно ново, построено *a fundamentis* военно укрепление край пристанището Caron limen изглежда напълно закономерно. През предходните две десетилетия на несигурност, когато местната военна и административна власт показала пълно безсилие да се справи с надвисналата варварска заплаха и да пресече непрестанните нахлувания в пределите на империята, абсолютната морска хегемония на Византия и развитата пристанищна мрежа по понтийското крайбрежие и брега на р. Дунав предоставили средството за оцеляване на местните гарнизони и цивилно население и за запазване контрола над долнодунавските провинции: чрез създаването през 536 г. на институцията *quaestura exercitus*, империята успешно разрешила проблема с продоволственото и военно-техническо снабдяване и издръжката на военните си части, разположени на територията на Втора Мизия и Скития[213]. Ефективността на разработената система, базирана в значителна степен върху пристанищната инфраструктура, убедила византийските стратези в целесъобразността от вземане на допълнителни мерки за защита на водните комуникации и пристанищна мрежа. Конкретно по отношение югоизточния сектор от морското крайбрежие на провинция Скития, това намерило израз в реализирането на специална микрорегионална военно-строителна програма, насочена към уплътняване на защитата чрез изграждане на нови опорни пунктове. Наред с укреплението C[a]reas, с тази програма може да се свърже възникването на още три кастела във въпросния участък от провинциалното крайбрежие: Камен бряг-II, ТИМУМ-Запад и Балчик-Тузлата[214]. Военната същност и на трите укрепления едва ли може да бъде подложена на съмнение: те възникват на необитаван през късната античност терен, в по-голяма или по-малка близост до вече съществуващи укрепени центрове, някои от които – с многовековна история. Освен пълна идентичност от гледна точка на топографските особености, те демонстрират много голямо сходство и в своята планова схема, в която се откриват и характерните елементи на укрепителната система на C[a]reas.

---

[206] Музейна сбирка – Шабла, археологически фонд. Експедиция "Нос Шабла '96", полеви инв. № 79.

---

[207] **Цермановић-Кузмановић 1977-78**, с. 127 сл.

[208] **Milosević/Jeremić 1986**, 245-263.

[209] **Jovanović/Korać 1984**, 192-196; **Jovanović et al. 1986**, 376-400.

[210] **Gabricević 1986**, 71-91.

[211] **Korać 1996**, 105-109.

[212] **Torbatov 1997a**, p. 78 sqq.

[213] **Ibidem**.

[214] Тези укрепления са обстойно представени в изложението малко по-долу (вж. съответните параграфи).

Някъде през втората половина на VI в., вероятно в резултат на някакво нападение, кастелът на нос Шабла чувствително пострадал и временно излязъл от строя. Ако се съди по най-късния екземпляр от монетното съкровище[215], открито през 1995 г. на пода на Сграда № 2 под дебел до 0,30 м опожарен пласт, бедствието е настъпило след 563/564 г.

Пагубните последици от катастрофата били много скоро преодоляни. Последвали мащабни възстановителни работи, отбелязващи началото на втория период в живота на укреплението. За това свидетелства дебелият пласт хоросан с вкопани в него ями от изгребване на материала, открит във вътрешността на правоъгълната кула, непосредствено над пласта от пожар и рушевини. Тогава в южната стена на същата кула бил пробит вход, прагът на който бил оформен с масивен монолитен блок. В резултат от възстановителните работи нивото на терена във вътрешността на укреплението се издигнало с около 0,50 м. Някои от сградите (№№ 2, 4) били изоставени, а останките им – нивелирани. Появили се и нови постройки (№№ 1, 3, 6), чиито основи били вкопани в пласта от разрушения. Издигането на терена наложило надзиждане и на отточния канал, проучен край вътрешното лице на западната крепостна стена. Много е вероятно през втория период от съществуването му кастелът C[a]reas да е загубил военния си облик и функции и да се е превърнал в укрепено селище, приютило част от населението, което преди обитавало цивилното поселение в непосредствена близост.

Стихиен пожар, оставил дебел до 0,30-0,40 м пласт от пепел и отухлена пръст, маркира края на втория период в живота на ранновизантийското укрепление. Засега датата на пожара не може да се определи със сигурност. Доста отдалечен *terminus post quem* за бедствието предлагат две монети, намерени в опожарения пласт: деканумия на Юстиниан I от XXXII (?) година на управлението му (558/559 г.)[216] и едно анепиграфско подражание на деканумия на същия император от XXX година на управлението му[217]. Преживеният вероятно към края на VI в. удар се оказал фатален за по-нататъшната съдба на укреплението: от този момент то престанало да функционира като фортификационно съоръжение.

---

[215] Съкровището се състои от 36 бронзови монети от различен номинал: Музейна сбирка – Шабла, археологически фонд, Експедиция "Нос Шабла '95", полеви инв. № 17, 1-36.

[216] Музейна сбирка – Шабла, археологически фонд, Експедиция "Нос Шабла '95", полеви инв. № 27 (от Сондаж А).

[217] Музейна сбирка – Шабла, археологически фонд, Експедиция "Нос Шабла '95", полеви инв. № 29 (от Сондаж В).

Последен трети период на обитаване бе регистриран под формата на много тънък културен пласт само във вътрешността на правоъгълната крепостна кула, непосредствено над следите от унищожителния пожар. От пласта не произхождат археологически материали, даващи възможност за хронологическа прецизация. Спорадичните следи на обитаване свидетелстват за драстично намаляване на населението, пълен колапс на материалната култура и постепенно замиране на живота. Най-късните известни досега монети от нос Шабла са от II [218] и VIII [219] година от управлението на император Маврикий Тиберий (583/584 и 588/589 г.). Тъй като и двете са случайни находки, те не могат да се поставят точно в контекста на археологически установената стратиграфия на обекта. При това положение, въпросните монети биха могли да послужат само като един относителен хронологически индикатор, указващ приблизително края на обитаването на ранновизантийското укрепление C[a]reas.

16. **Камен бряг-Яйлата**

(общ. Каварна; Добричка област)

На 2,0 км южно от Камен бряг, в североизточния ъгъл на долната крайбрежна тераса "Яйлата" се намират останките от малко късноантично укрепление, известно в локалната топонимия под името "Калето"[220]. За неговото съществуване за пръв път се споменава в научната книжнина още в края на XIX в.[221] Кратко описание и план на обекта се откриват в непубликуваните бележки на К. Шкорпил[222]. От 1980 г. укреплението в местността "Яйлата" е обект на системни археологически разкопки, провеждани (с известни прекъсвания) в рамките на комплексна научна програма[223]. Фортификационната система на укреплението бе практически цялостно проучена още в хода на първите археологически кампании, резултатите от които са публикувани във вид на предварително съобщение[224]. Проучванията след 1983 г. способстваха за час-

---

[218] Монетата е частно притежание и е документирана от автора в хода на археологическите проучвания през 1995 г. Намерена е била преди години на самия морски бряг, непосредствено до руините на укреплението.

[219] **Василчин 1985**, 232-233, № 60.

[220] **Бобчева б.г.**, с. 42.

[221] **Шкорпил/Шкорпил 1892а**, с. 56.

[222] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 42, 67-68; а.е. 588, л. 44.

[223] **Салкин 1985**, с. 77 сл.

[224] **Топтанов 1984**, 72-74; **Salkin/Toptanov 1987**, p. 22 sqq.

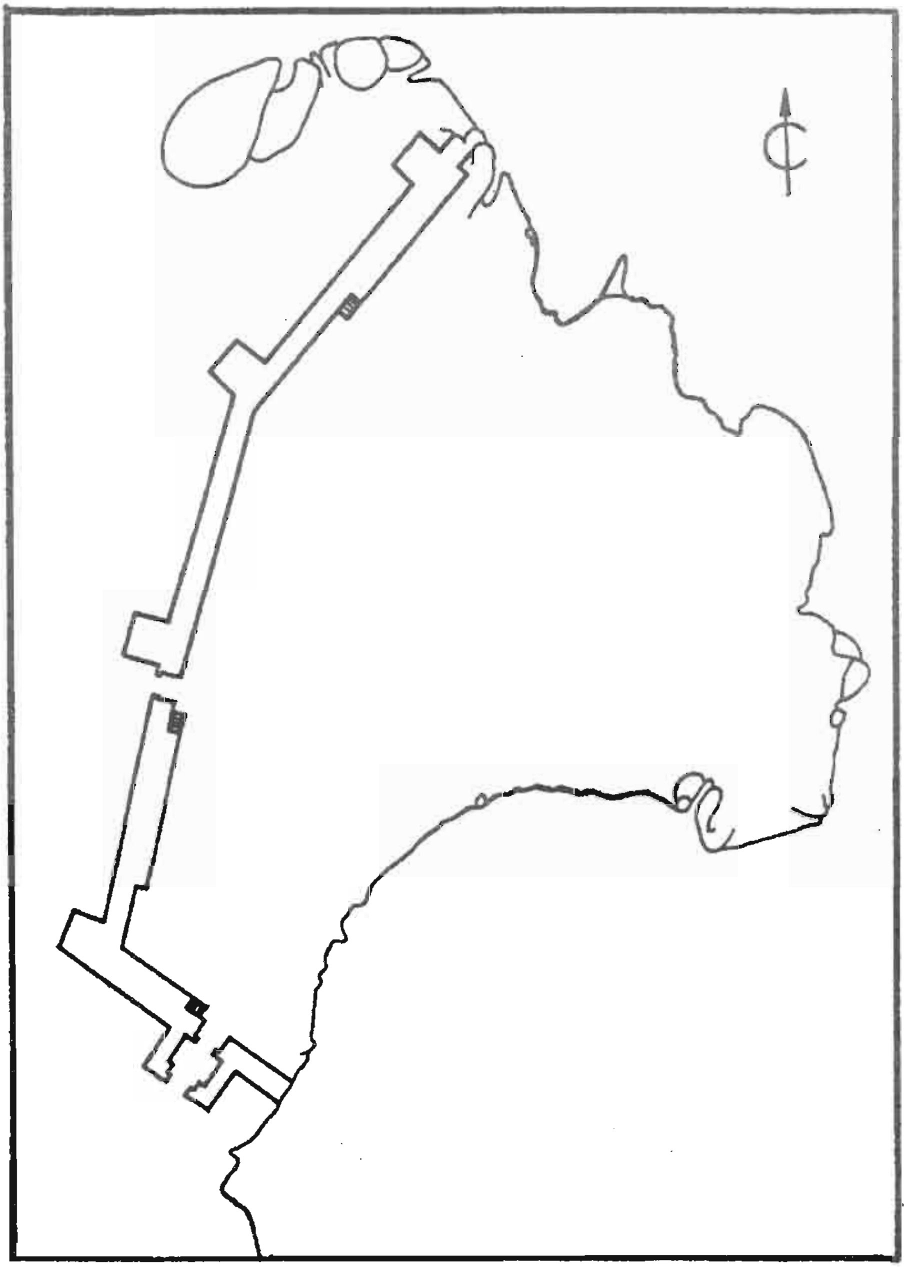

Обр. 42. Камен бряг-Яйлата. Укрепителна система (**Salkin/Toptanov 1987**, p. 24, Fig. 2). / Fig. 42. Kamen brjag-Jaylata. Defence system (**Salkin, Toptanov 1987**, p. 24, Fig. 2).

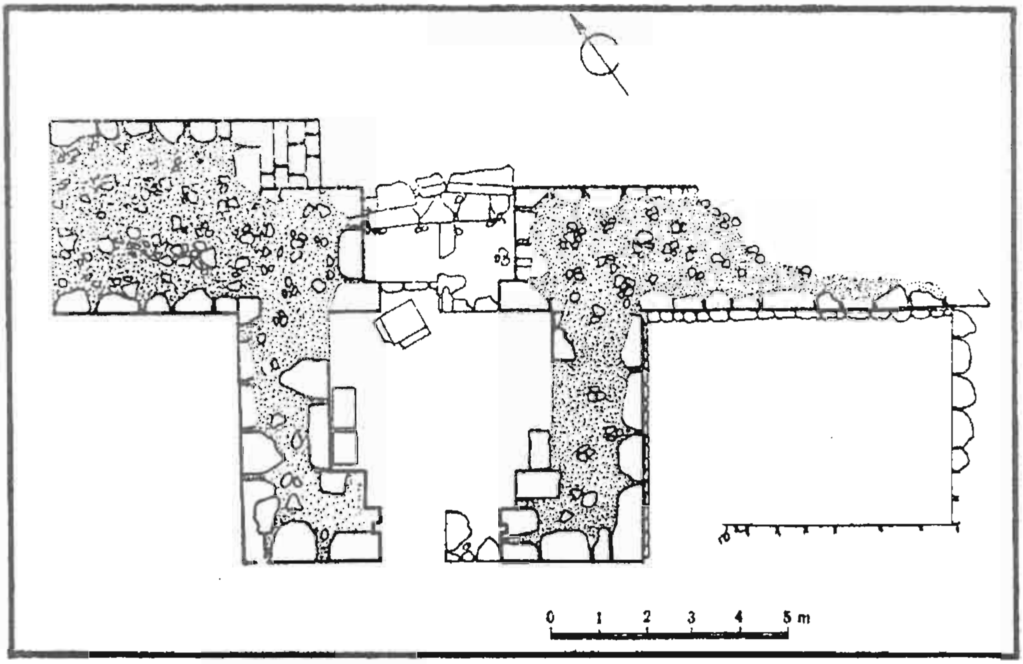

Обр. 43. Камен бряг-Яйлата. План на крепостната порта (**Salkin/Toptanov 1987**, 28, Fig. 5). / Fig. 43. Kamen brjag-Jaylata. Plan of the fort gate (**Salkin, Toptanov 1987**, 28, Fig. 5).

тично изясняване на вътрешната планировка и уточняване на стратиграфията и хронологията на обекта[225].

Укреплението било издигнато върху най-високата част на терасата и доминира над нея[226]. От север и изток то е естествено защитено от отвесни скални брегове, високи повече от 20 м. Крепостни стени били издигнати само откъм запад и юг (Обр. 42). Фундирани са върху здравата скална почва, а дебелината им възлиза на 2,60 м. Укрепената площ е 0,45 ха, при максимални размери около 100 х 75 м. По трасето на западната крепостна стена били изградени 4 конструктивно свързани плътни четириъгълни кули, отстоящи на 25-25,80 м една от друга. Те се издават на 2,90-3,86 м пред зида, а ширината им по фронта варира от 4,45 до 5,15 м. Приблизително в средата на южната крепостна стена била изградена една четириъгълна кула-порта, външният вход на която бил затварян с катаракта, а вътрешният – с двукрила врата. При едно по-късно преустройство ширината на входовете била намалена наполовина и сведена до 1,30 м (Обр. 43). Достъпът до вътрешността бил възможен и през

---

[225] **Салкин/Топтанов 1985**, с. 155; **Топтанов/Салкин 1989**, с. 172 сл.; **Салкин/Топтанов 1990**, с. 189; **Топтанов/Салкин 1991**, с. 75.

[226] Представените данни са въз основа на: **Salkin/Toptanov 1987**, 22-35.

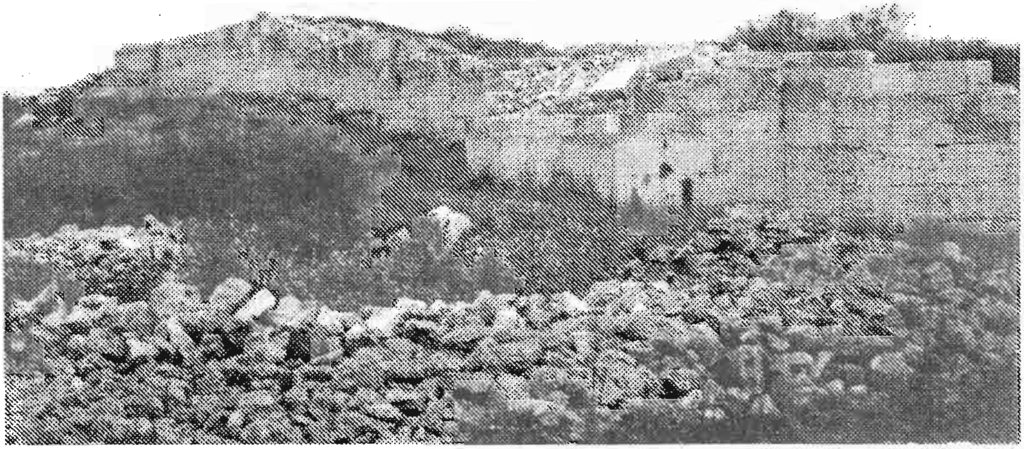

Обр. 44. Камен бряг-Яйлата. Западната крепостна стена (техника на градеж). / Fig. 44. Kamen brjag-Jaylata. The western precinct wall (style of construction).

една потерна в западната крепостна стена, разположена непосредствено южно от Кула 3. За изкачване на бойната платформа, в конструктивна връзка със зидовете били изградени 3 еднораменни стълби с ширина от 1,20 до 1,30 м. Всички укрепителни съоръжения са изградени в *opus implectum*: с грижливо оформени лица и емплектон от ломени камъни и хоросан, добил червен цвят вследствие обилния примес от ситно натрошена строителна керамика. Особено прецизен е градежът на външното лице, за което са използувани много големи квадри с форма на пресечена пирамида, чиито лицеви размери достигат дължина до 2,00м и височина до 0,70м. Квадрите прилягат много плътно един до друг, като фуги практически не съществуват. Положени са в хоризонтални редове, за спазването на които някои блокове били подрязвани в ъглите или в градежа били вмъквани по-малки камъни с необходимата форма и размери (Обр. 44). Вътрешното лице е оформено с по-малки блокове, които са също много старателно обработени. Тук на места е регистрирано приложението на техниката "Binder-Läufer"[227].

---

[227] **Топтанов 1984**, с. 73.

По инженерно-архитектурна концепция и конструктивни особености, укреплението в местността "Яйлата" край Камен бряг разкрива поразително сходство с разположеното само на около 5 км южно от него ранновизантийско укрепление в местността "Тауклиман" край Свети Никола, което категорично свидетелства за възникването им по едно и също време, в рамките на една и съща строителна програма. Като техен близък паралел в строително-хронологически аспект в научната книжнина обикновено се посочваше и Кула 5 от външната укрепителна линия на нос Калиакра[228], за която по-рано се приемаше датировка във времето на император Юстиниан I [229]. Напоследък, обаче, изграждането ѝ убедително бе предатирано чак във втората половина на XIV в.[230] Сигурен *terminus post quem* за изграждането на укреплението край Свети Никола предоставя една следреформена монета (след 498 г.) на император Анастасий, намерена в строителния пласт, поради което възникването му се отнася към началото или средата на VI в., като предположително се свързва с фортификационната дейност на император Юстиниан I [231]. Въз основа на добития в хода на разкопките археологически материал, проучвателите поставят изграждането на укреплението в местността "Яйлата" край Камен бряг най-общо в края на V/началото на VI в., без да са в състояние да прецизират датировката[232]. Според тях, то било с подчертани военни функции[233] и съставлявало звено от грандиозната ранновизантийска укрепителна система по западнопонтийския бряг[234]. Макар, несъмнено, и да било използвано при необходимост за военни цели, гъстото застрояване на укрепената му територия със самостоятелни жилищни сгради с малки размери свидетелства по-скоро за неговия цивилен характер. Подобно на укреплението при Свети Никола[235], и в дадения случай най-вероятно става дума за етап в развитието на разположеното върху крайбрежната тераса обширно неукрепено късноантично селище. Тъй като археологическите находки свидетелстват за продължаване на обитаването на голяма част от терена extra muros и през VI в., укреплението следва да се разглежда като композиционен елемент от градоустройствената схема на селището и с голяма увереност да се отъждестви с негова цитадела. Регистрираният в чертите на крепостните стени мощен горял пласт с дебелина до 1,20 м[236] свидетелства за насилствен край на живота. Според монетните находки, укреплението просъществувало до към края на VI или началото на VII в.[237] и загинало при някое от аваро-славянските нападения по това време.

---

[228] **Китов 1971**, с. 15; **Топтанов 1984**, с. 74.

[229] **Захариев/Владимиров 1973**, с. 177.

[230] **Джингов и др. 1990**, с. 72 сл.

[231] **Китов 1971**, с. 14.

[232] **Топтанов 1984**, с. 74; **Salkin/Toptanov 1987**, p. 31 sqq.

[233] **Ibidem**, *passim*; **Салкин/Чешмеджиев 1990**, с. 5 сл.

[234] За същността и целите на тази система, вж. **Глава III**.

[235] **Китов 1971**, с. 14.

[236] **Salkin/Toptanov 1987**, p. 32.

17. **Камен бряг-Топрак кале**
(общ. Каварна; Добричка област)

На 1,0 км североизточно от с. Камен бряг, в местността "Кюлюк сърть", върху самия край на високата около 35,00 м камениста крайбрежна тераса, спускаща се отвесно към морето, се намират останките от укрепление, известно някога под името "Топрак кале" ("Землена крепост"). Преди време тук е функционирал военноморски пост, а доскоро – и спомагателен фар ("мигалка") от сигнализационнага система по западночерноморския бряг. Поради това, сега местността е известна сред околното население повече под името "Заставата".

За съществуването тук на съборена старинна крепост за пръв път се споменава през 1892 г. на страниците на издавания в Цариград вестник "Зорница"[238]. През 1905 г. К. Шкорпил публикува кратка бележка, касаеща нейните местоположение и план, придружена от скица на останките[239]. Допълнителни сведения се откриват в неговия архив[240].

Укреплението имало неправилен четириъгълен план с малко начупени страни. На изток то опирало на ръба на крайбрежната тераса. Не е изключено част от него да е пропаднала в морето поради ерозията на брега. Северната му стена била дълга 90, западната – 80, а южната – 50 крачки. В северозападния и югозападния ъгъл на укреплението, а така също и в средата на западната му страна, се забелязвали полукръгли издатъци, означени върху плана като кули (Обр. 45). Според К. Шкорпил, укрепителната система се състояла от двоен землен вал[241], поради което и самото укрепление е причислено от него към старобългарското землено фортификационно строителство[242].

Това мнение, обаче, очевидно не се споделя от съвременните изследвачи: укреплението "Топрак кале" край с. Камен бряг се отминава с пълно мълчание в съчиненията, посветени на укрепителната политика и практика на Пър-

---

[237] Най-късните монети са емисии на император Маврикий Тиберий от периода 587-589 г., вж.: **Топтанов, Салкин 1991**, с. 75.

[238] В. "Зорница", бр. 20, 1892 (вестникът е седмично издание на Американското евангелско общество).

[239] **Шкорпил 1905б**, с. 525 (Табл. CXV, 1).

[240] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 53, 69; а.е. 588, л. 44.

[241] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 588, л. 44.

[242] **Шкорпил 1905б**, с. 525.

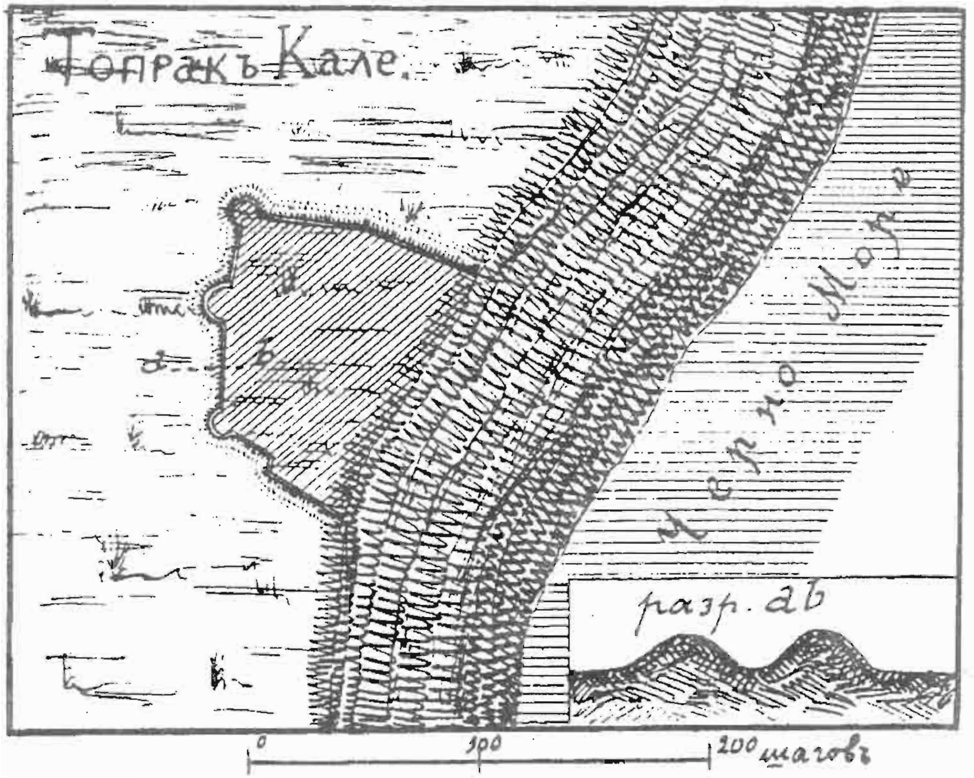

Обр. 45. Камен бряг-Топрак кале. План на укрепителната система по К. Шкорпил (**Шкорпил 1905б**, Табл. CXV, 1). / Fig. 45. Kamen brjag-Toprak kale. Layout of the defence system after K. Škorpil (**Škorpil 1905a**, Fig. CXV, 1).

вото българско царство[243], както и в тези, отразяващи прабългарското присъствие по Западното Черноморие[244].

Понастоящем[245] укреплението е силно обезличено. По-добре е запазена само източната половина на северната крепостна стена – от ръба на крайморската тераса до отбелязаната и в плана на Карел Шкорпил чупка по нейното трасе (Обр. 46). Останките със сигурност свидетелствуват за каменния градеж на укреплението. Основите са били положени направо върху здравия скалист терен, който лежи на дълбочина не повече от 1,00 м от сегашната повърхност. В най-източния край на северния зид, на протежение от около 3,00 м, се наблюдават останки от градежа: дребни ломени камъни, обилно свързани с

---

[243] **Рашев 1981**, 16-44; **Рашев 1982б**; **Рашев 1982а**.

[244] **Димитров 1987**.

[245] Теренното обхождане и документиране на останките от укреплението бе извършено от автора на 4 февруари 1994 г.

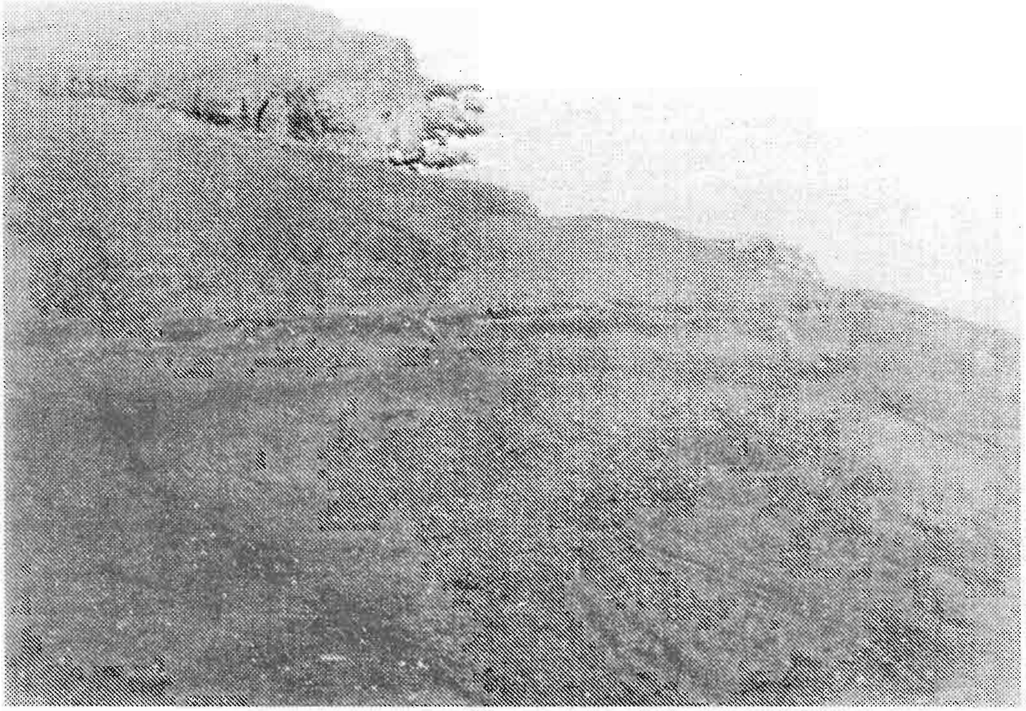

Обр. 46. Камен бряг-Топрак кале. Останки от северната крепостна стена. / Fig. 46. Kamen brjag-Toprak kale. Remains of the northern precinct wall.

бял хоросан, тук-там примесен с парченца строителна керамика. Не е ясно дали това са следи от основите или от емплектона на суперструкцията. В останалата част от източната й половина северната крепостна стена личи в негатив: като ров, ограден двустранно от каменноземлени валообразни насипи, останали от времето на методичното ограбване на строителния материал. По трасето на зида, точно при отбелязаната по-горе чупка, на терена личат две разположени едно до друго конични хлътвания с диаметър по около 4-5 м, които указват най-вероятно мястото на кули. В такъв случай, съдейки по местоположението им в цялостния план на укреплението, тук става дума за двойка кули, които са фланкирали крепостна порта.

Западната крепостна стена, както и западните половини на северния и южния ограден зид на укреплението могат приблизително да се проследят понастоящем единствено по плиткия и тесен ров, останал след тоталното извличане на каменния материал от градежа. Местата на кулите не личат и тяхната форма не може да се прецизира. Отбелязаната в съществуващия план чупка по трасето и отстъп навън на източната половина на южната крепостна стена не могат да се удостоверят, тъй като на терена не личат никакви следи от въпросния участък.

По повърхността на защитената територия се откриват тук-там керамични фрагменти. Някои от тях датират от последните столетия пр. Хр., но огромното мнозинство принадлежат на ранновизантийската епоха. К. Шкорпил също съобщава за събрани оттук парчета от съдове с "остронабраздена" (т.е. "гребенчата") повърхност, както и за намерени "стари"(?) монети[246].

Въз основа на установените конструктивни особености и на подемния археологически материал старобългарската датировка на укреплението "Топрак кале" край с. Камен бряг трябва решително да се отхвърли. По топографско ситуиране и планова схема то изключително много се доближава до ранновизантийските кастели на нос Шабла, в местността "Дълбока" край с. Българево и над Балчишката Тузла[247]. Поради това, въпреки липсата на конкретни стратиграфски данни, изграждането му може с много голяма вероятност да се постави в контекста на постулираната вече Юстинианова микрорегионална военно-строителна програма от средата на VI в., обхванала югоизточното крайбрежие на провинция Скития[248].

18. **Свети Никола**
(общ. Каварна; Добричка област)

През 1967-1968 г., при строежа на Туристическия комплекс "Русалка" в местността "Тауклиман", на морския бряг на 2,5 км югоизточно от Свети Никола, бе проучено малко укрепление от ранновизантийската епоха[249]. Макар съществуването на това укрепление да стана сравнително късно достояние на научната общественост[250], личният архив на К. Шкорпил свидетелствува, че то е било добре познато на неуморимия изследвач, който посетил мястото и описал останките още в края на XIX или в началото на XX в.[251] Добитите в хода на системните археологически проучвания данни, обаче, категорично опровергават по-голямата част от съдържащата се в описанието на К. Шкорпил информация[252].

Укреплението край Свети Никола било изградено върху нисък скалист полуостров (максимална надморска височина 8,5 м), вдаващ се на юг между две малки заливчета. Фортификационната му система е сведена до един право-

---

[246] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 53.

[247] Вж. съответните параграфи.

[248] Вж. параграфа **КАРЕЯ/К(а)РЕАС (CAREA/C(a)REAS)** по-горе в изложението.

[249] **Китов 1971**, с. 9 сл.

[250] **Дремсизова 1966**, с. 10 (№ 22).

[251] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 56-57.

[252] Всички посочени по-долу данни са според: **Китов 1971**, 9-15.

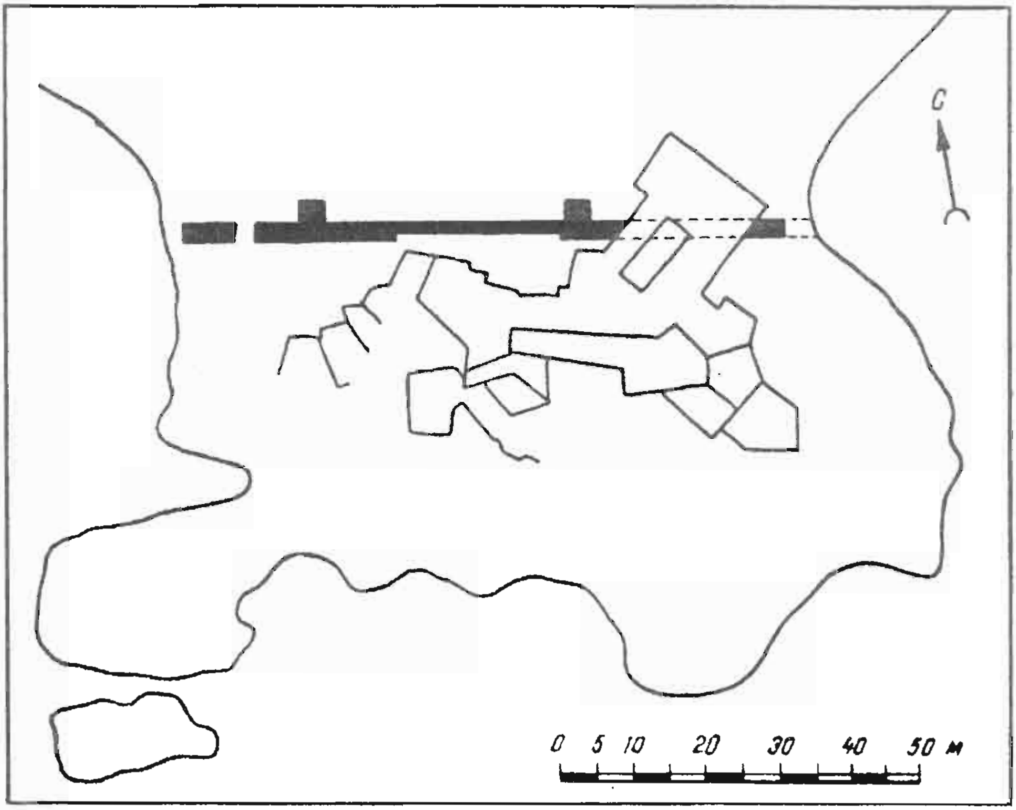

Обр. 47. Свети Никола. План на укрепителната система (**Китов 1971**, с. 9, Обр. 1). / Fig. 47. Sveti Nikola. Layout of the defence system (**Китов 1971**, с. 9, Обр. 1).

линеен зид с дължина 90 м, преграждащ най-тясната част на полуострова между отвесните скални склонове от запад и изток (Обр. 47). Пред зида бил прокопан ров. Укрепената площ възлиза на около 0,7-0,8 ха. Крепостната стена е фундирана на дълбочина до 3,50 м. Дебелината ѝ се определя на 2,00-2,10 м. По поголямата част от протежението ѝ, обаче, тя е равна фактически на 3,00 м, поради двете конструктивно свързани със зида дълги едносраменни стълби и удебеленията в двата му фланга. В конструктивна връзка със зида са били изградени и две плътни четириъгълни кули, издаващи се на 4 м пред него и широки по фронта съответно 5,10 и 5,35 м. Кулите отстоят на 33 м една от друга. Единствената порта е разположена на 6,80 м от западния край на крепостната стена. Тя представлява обикновен отвор в зида, широк 3,20 м, но стеснен до 2,50 м посредством два пиластъра, прикриващи осите на двукрила врата. Градежът на укрепителните съоръжения е изключително прецизен. Изпълнен е в *opus implectum*. Блокажът е от ломени камъни и червен хоросан, получил цве-

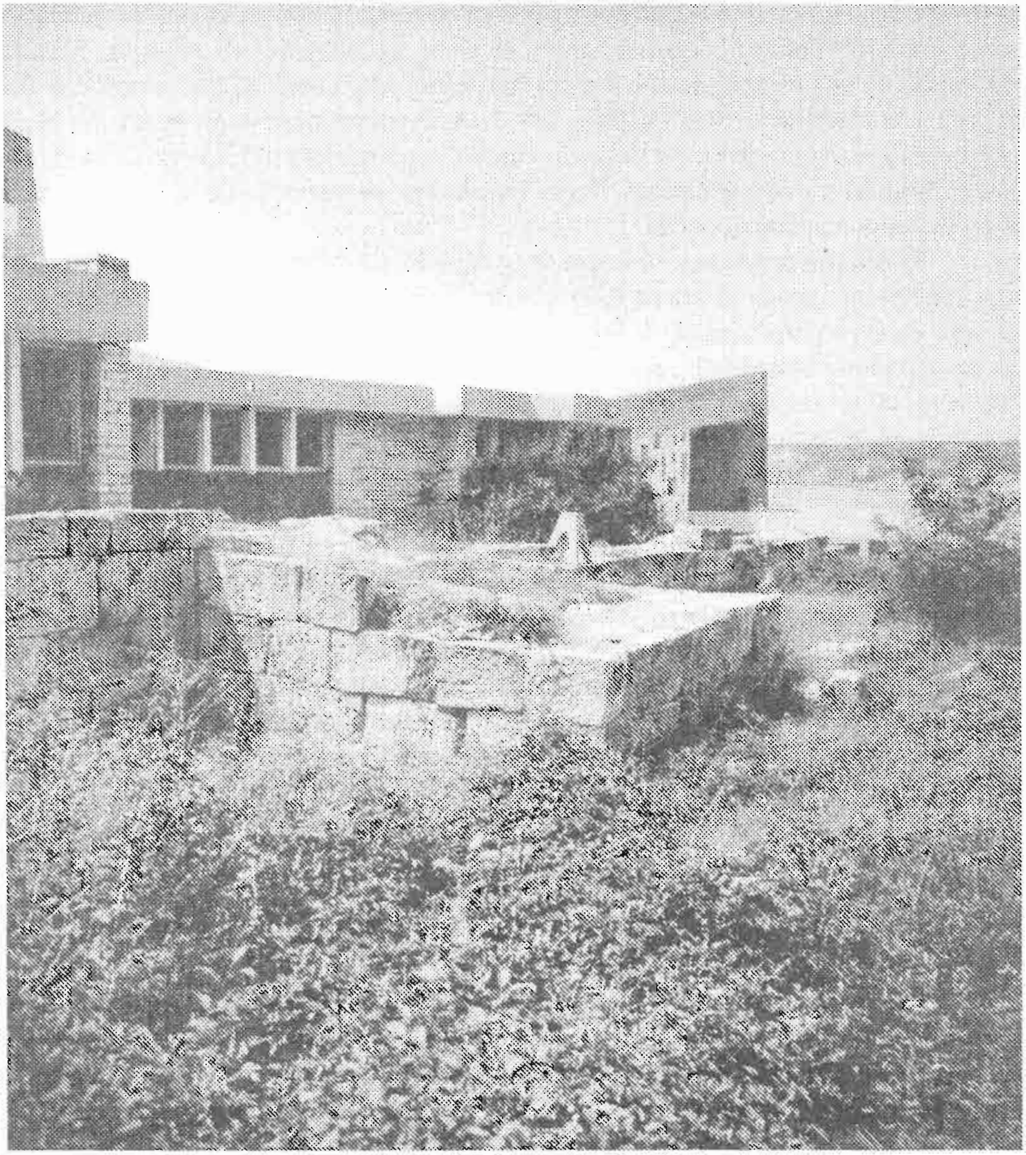

Обр. 48. Свети Никола. Техника на градеж на крепостната стена. / Fig. 48. Sveti Nikola. Style of construction of the precinct wall.

та си от изобилния примес на ситно счукана строителна керамика. Особено старателно са оформени външните лица на зида и кулите. За тях са използвани старателно обработени квадри с форма на пресечена четиристенна пирамида, чиито средни лицеви размери са 0,8-1,0 х 0,4-0,5 м, но в отделни случаи достигат дължина до 2,0(!) м. Квадрите са положени в хоризонтални редове и много плътно прилягат един до друг. За да се спази редовата зидария, ъглите на някои от тях са подрязани, а в други случаи в градежа са вмъкнати съвсем малки клиновидни блокчета (Обр. 48). Вътрешното лице на крепостния зид е оформено по-небрежно. За него са използувани каменни блокове с по-малки размери и по-лоша изработка. Доста широките на места фуги са допълнително измазани с розов хоросан.

В хода на археологическите проучвания, от двете страни на крепостната стена бил разкрит дебел до 0,30 м пласт от строителни отпадъци, образувал се при самото изграждане на укреплението. Намерената в този пласт монета на император Анастасий предоставя сигурен *terminus post quem* за времето на строителството, което се отнася от разкопвача най-общо към началото или средата на VI в. и предположително се свързва с укрепителната дейност по времето на император Юстиниан I [253]. Укреплението било изградено върху част от обитаваната територия на едно значително по размери неукрепено селище, чието непрекъснато съществуване през периода III-V в. ясно се проследява въз основа на произхождащия от него изобилен и разнообразен археологически материал[254]. Предприемането на фортификационното строителство се разглежда изцяло в цивилен контекст и се приема за напълно закономерен етап в развитието на същото това селище, провокиран от засилващата се варварска заплаха. Констатираната при проучването на крепостната стена почти тотална липса на културен пласт във вътрешността на укреплението съвсем основателно се интерпретира като свидетелство за краткото му просъществуване – до към края на VI или началото на VII в.[255]

19. **Т(и)РИСА/АКРЕ** (T(i)RISSA/ACRES)

(нос Калиакра; общ. Каварна; Добричка област)

Върху дългия повече от 2 км и високо извисяващ се над морското равнище нос Калиакра се намират останките от старинното тракийско укрепено селище Тиризис, което не само продължило съществуването си през следващите векове[256], но и придобило през късната античност значение на един от най-важните военни и административни центрове в провинция Скития. В късноантичните извори името на селището се предава като Триса/Тириса, а вероятно в края на V или началото на VI в. то било променено на Акре[257]. Акре попада във фокуса на вниманието на византийските хронисти във връзка с бунта на Виталиан[258], когато се превръща в своеобразна столица на размирника. При описанието на събитията Марцелин Комес определя мястото като *castellum*[259], но в случая не е ясно дали терминът следва да се разбира във военен или в цивилен контекст[260]. По-вероятна изглежда втората възможност, тъй като в началото на управлението на император Юстиниан I Акре е сигурно засвидетелстван като един от 15-те града на провинция Скития[261]. Много е възможно отразеният у Хиерокъл по-висок статут обективно да отразява една качествена промяна, свързана с осъществяването тук на широкообхватна строително-благоустройствена програма.

---

[253] **Ibidem**, с. 14.

[254] **Ibidem**, 10-11, 13.

[255] **Ibidem**, с. 14 (бел. 28).

[256] За историческото развитие на това селище, вж.: **Китов 1970**, с. 1 сл.; **Джингов 1970**; **Джингов 1979**; **Джингов 1989**; **Джингов и др. 1990**, 9-21.

[257] Всички изворови данни са събрани в: IGBulg., I^2, p. 42 sqq.

Постоянно нарастващото през късната античност значение на селището върху нос Калиакра в значителна степен се дължи на изключителните природни дадености, улесняващи неговото укрепяване и способстващи за превръщането му в едно от най-блестящите творения на фортификационната мисъл и практика на територията на провинция Скития. В резултат на повече от 20-годишни системни археологически разкоп-

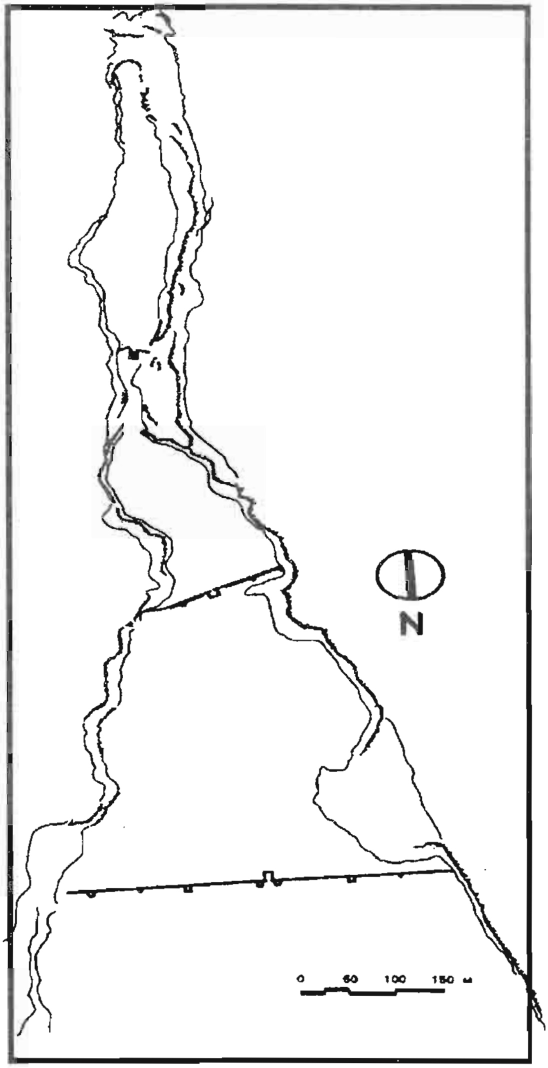

Обр. 49. Т(и)РИСА/АКРЕ (T(i)RISSA/ACRES). План на укрепителната система в цялостен вид (**Джингов и др. 1990**, с. 188, Обр. 196). / Fig. 49. T(i)RISSA/ACRES. Layout of the defence system in its final completion (**Джингов и др. 1990**, с. 188, Обр. 196).

---

[258] Подробен анализ на изворовите свидетелства и възстановка на хронологията на събитията във връзка с бунта на Виталиан в: **Barnea 1968**, 412-414.

[259] **Marc. Com.** Chron. ad a. 515 (ed. Berolini).

[260] По тези въпроси вж. **Глава II.1**.

[261] **Hierocl.** Synecd. 637, 3 (ed. Parthey).

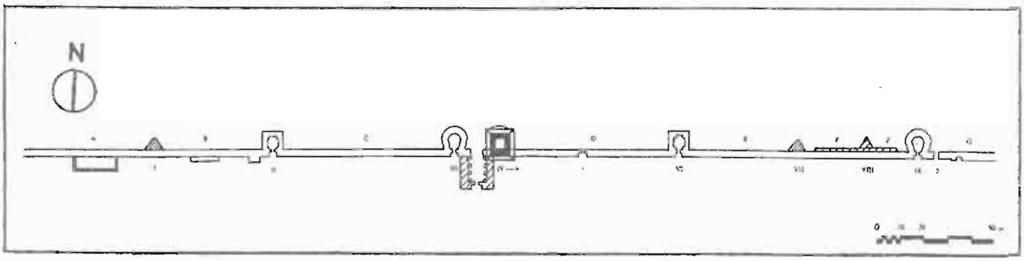

Обр. 50. Т(и)РИСА/АКРЕ (T(i)RISSA/ACRES). Външната отбранителна линия (**Джингов и др. 1990**, с. 26, Обр. 10). / Fig. 50. T(i)RISSA/ACRES. The outer defence line (**Джингов и др. 1990**, с. 26, Обр. 10).

ки късноантичната укрепителна система на Т(и)риса/Акре е цялостно проучена[262]. Високите до 70 м и отвесни скални брегове на носа направили безпредметно изграждането над тях на крепостни зидове. В завършен вид, укрепителната система се състояла от три самостоятелни отбранителни линии, отстоящи на различно разстояние една от друга и преграждащи носа от склон до склон. В съвременната научна книжнина тези линии се означават като "външна" ("първа"), "средна" ("втора") и "вътрешна" ("трета") (Обр. 49). Изграждането на всяка от тях станало по различно време, поради което те се характеризират с редица специфични особености. Към края на късната античност укрепената площ на Акре възлизала на около 25 ха.

Външната отбранителна линия[263] има абсолютно праволинейно трасе и отстои на 1245 м от края на носа (Обр. 50). Представлява крепостен зид с дължина 422 м и дебелина 2,80-2,90 м, в конструктивна връзка с който били изградени 3 подковообразни и 2 четириъгълни кули. Пред фронта на зида вероятно бил прокопан и ров. Две от подковообразните кули фланкират единствената порта, разположена приблизително в средата на крепостната стена. От вътрешната страна на портата, на фуга към зида бил пристроен пропугнакулум с приблизително квадратен план (13,40 х 13,65 м). Вътрешността на четириъгълните кули се отличава с кръстовидния си план, дължащ се на оформените в ъглите им конструктивно свързани пиластри, които вероятно са поддържали кръстат свод. По-късно към крепостния зид били пристроени две плътни трапецовидни кули. Най-късните преустройства са свързани с поправка на една от куртините, при което към външното ѝ лице бил долепен допълнителен зид с дължина 35 м и дебелина 0,60-1,20 м, а към него била пристроена още една плътна трапецовидна кула. Изграждането на външната отбранителна линия в първоначалния ѝ вид се поставя от проучвателите във времето

---

[262] Укрепителната система на нос Калиакра е предмет на специално монографично изследване: **Джингов и др. 1990**.

[263] **Захариев/Владимиров 1973**, с. 161 сл.; **Джингов и др. 1990**, 24-70.

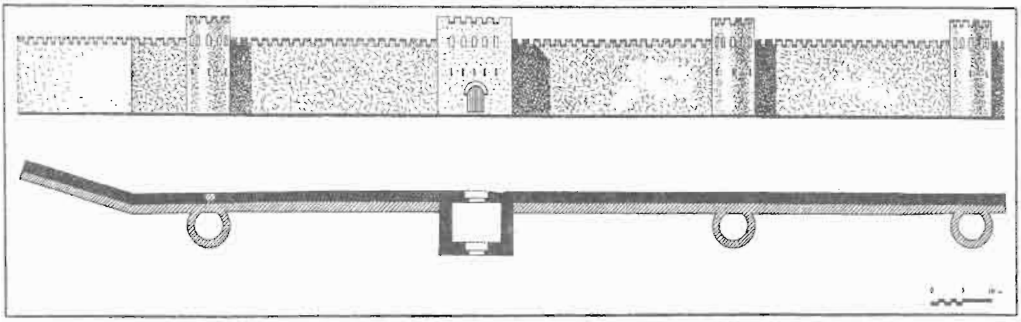

Обр. 51. Т(и)РИСА/АКРЕ (T(i)RISSA/ACRES). Средната отбранителна линия (**Джингов и др. 1990**, с. 120, Обр. 134). / Fig. 51. T(i)RISSA/ACRES. The middle defence line (**Джингов и др. 1990**, с. 120, Обр. 134).

на император Валенс. Пристрояването на пропугнакулума и на първите две от споменатите трапецовидни кули се отнася към втория строителен етап, който се датира най-общо в периода от края на IV до към средата на V в. Последният (трети) строителен етап се свързва с поддържането в изправност на укрепителните съоръжения от средата на V в. насетне, като отбелязаното по-горе удебеляване на една от куртините и добавянето към нея на третата трапецовидна кула се датира в началото на VI в.[264]

Средната отбранителна линия[265] отстои на 410 м южно от външната и също се състои от ров и зид (Обр. 51). Дължината ѝ възлиза на 162 м, като близо до източния край трасето ѝ прави една чупка. Завършения си късноантичен облик средната отбранителна линия добива на два раздалечени във времето етапа, в първия от които се разграничават две обособени конструктивни фази. Първоначално съоръжението имало вид на най-обикновен зид с дебелина 2,00 м, монотонността на който била нарушена само от два отвора – този на портата и на една потерна. Наскоро след това, обаче, пред дотогавашната порта била издигната четириъгълна проходна кула (кула-порта). Съществени усъвършенствувания в конструкцията на средната отбранителна линия били внесени много по-късно. В рамките на това преустройство чувствително била увеличена дебелината на крепостната стена, посредством пристрояване откъм външното ѝ лице на допълнителен зид с дебелина от 1,00 до 1,60 м. В конструктивна връзка с този зид били изградени и три изцяло издадени кули с кръгъл план. Пресеченият гроб от II-III в. и преупотребените в градежа сполии от същото време се явяват сигурен terminus post quem за началото на строежа, първата фаза на първия етап от който се датира в периода между 272 и 287-289 г. Изграждането на кулата-порта се определя като втора фаза на първия етап и се поставя в първите десетилетия на IV в. Вторият етап в оформянето на средна-

---

[264] Периодизацията и датировката е според: **Джингов и др. 1990**, с. 57 сл.

[265] **Ibidem**, 76-131.

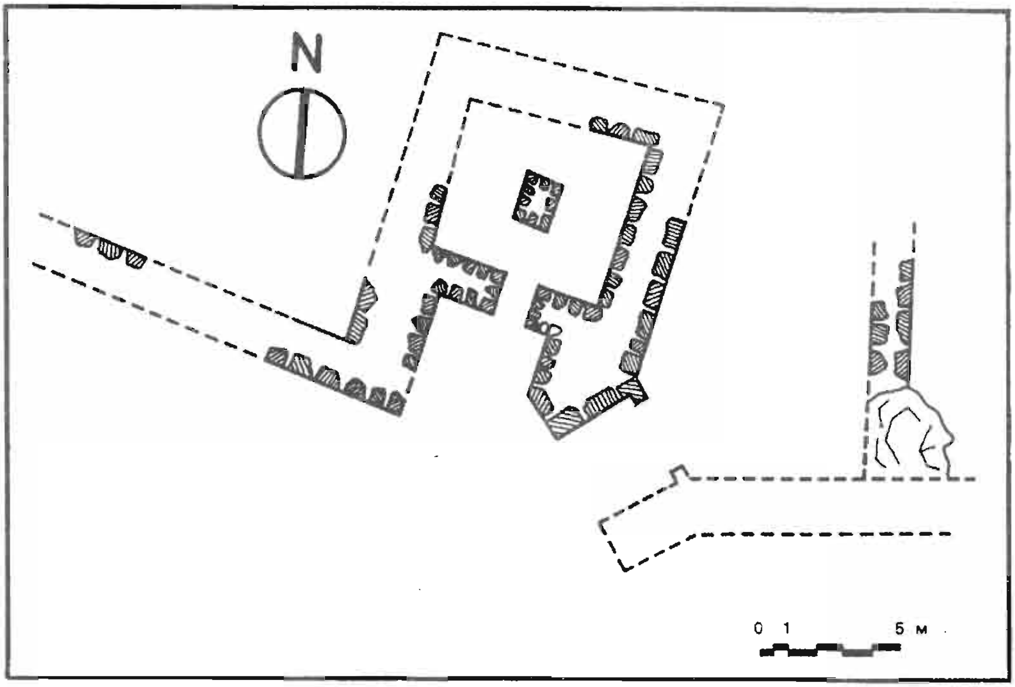

Обр. 52. Т(и)РИСА/АКРЕ (T(i)RISSA/ACRES). Вътрешната отбранителна линия (**Джингов и др. 1990**, с. 132, Обр. 148). / Fig. 52. T(i)RISSA/ACRES. The inner defence line (**Джингов и др. 1990**, с. 132, Обр. 148).

та отбранителна линия, свързан с удебеляването на крепостния зид и издигането на трите нови кули, предположително се отнася към края на V или началото на VI в.

Вътрешната отбранителна линия[266] отстои на 325 м южно от средната и преграждa носа в една от най-тесните му части (Обр. 52). Дължината ѝ не надвишава 30 м. Късноантичните укрепителни съоръжения на това място възсядат останките и почти точно възпроизвеждат плана на укреплението от елинистическата епоха, което продължило да функционира (с някои поправки и подобрения, но без никакви съществени промени в плановата схема) и през първите векове на римското владичество. Дебелината на крепостния зид възлиза на около 2,00 м. В средната му част била изградена силно издаваща се кула с четириъгълен план, която охранявала портата. Портата се намира непосредствено югоизточно до кулата и е разположена под ъгъл спрямо прилежащия участък от крепостната стена. Намереният сред развалините строителен надпис[267] свидетелства за преизграждане на кулата (и на целия входен комплекс) “из основи” през 341-342 г. През V-VI в. по съоръженията от вътрешната отбранителна линия били предприемани ремонтни работи, които, обаче, не довели до планови промени.

---

[266] **Ibidem**, 131-164.

[267] **Балканска 1974**, с. 66 сл.

Продължилото през средновековието (а и по-късно – през османската епоха) интензивно обитаване на терена е свързано с частично разрушаване и чувствително преустройство на заварените късноантични укрепителни съоръжения. За тяхното обезличаването е допринесло и безконтролното ограбване на каменния строителен материал в по-ново време. При все това, внимателният архитектурно-конструктивен анализ на останките позволи доста точно да бъде установена строителната последователност, довела до оформянето на съвременния облик на всеки от укрепителните градежи. Предвид, обаче, твърде малката дебелина на почвеното покритие и свързаното с множество по-късни интервенции продължително обитаване на терена, воденето на систематични прецизни стратиграфски наблюдения при проучването на укрепителната система се оказа практически невъзможно. Поради тази причина, предложените датировки на иначе ясно разграничените конструктивни етапи само в редки случаи почиват на безупречни в стратиграфско-хронологически аспект данни, а по-често – по неизбежност! – са мотивирани с конструктивни паралели от други места или дори само със съображения от исторически характер. Най-много съмнения поражда предполагаемото изграждане на външната отбранителна линия при император Валенс. Като сигурен *terminus post quem* за това строителство би следвало да се приеме горната хронологическа граница на използуване на регистрирания непосредствено югоизточно от крепостния зид голям късноантичен некропол. Досега, обаче, от него е разкопана само една незначителна част, а намереният оскъден и безличен гробен инвентар затруднява прецизната хронологическа атрибуция на проучените гробове, чиято датировка се поставя най-общо в рамките на IV в.[268] Като се изключат двете долепени до вътрешното лице на крепостната стена постройки от “V-VI в.”, проучени още през 60-те години[269], досега практически нищо не е известно за характера, плътността и хронологията на застрояването на обширното пространство между външната и средната отбранителни линии, а това несъмнено би спомогнало за уточняване на времето, когато е било предприето и самото фортификационно строителство. При цялата относителност на подобни асоциации, не може да не се отбележи, че твърде специфичният вътрешен кръстовиден план на двете четириъгълни кули (поне засега!) намира късноантични паралели единствено сред паметници на фортификационната архитектура от VI в.[270]

---

[268] **Кузманов 1971**, с. 6 сл.; **Йосифова и др. 1994**, с. 111; **Йосифова/Радичков 1996**, с. 105.
[269] **Захариев/Владимиров 1973**, с. 178.

Предстоящата обработка на добития в хода на досегашните проучвания изобилен археологически материал и бъдещите разкопки на нос Калиакра несъмнено ще допринесат за изясняване и уточняване на абсолютната хронология на късноантичните укрепителни съоръжения на Т(и)риса/Акре. Все пак, и сега може със сигурност да се твърди, че от втората половина на III в. се наблюдава подчертана тенденция към поетапно увеличаване на укрепената територия на селището от юг на север, довело отначало до възникването на средната, а по-късно – и на външната отбранителна линия. През 559 г. Акре, изглежда, тежко пострадал при голямото кутригурско нашествие[271], опустошило много укрепени центрове на територията на провинция Скития[272]. При все това, щетите били бързо отстранени и нормалният ритъм на живота се възобновил. Градът преживял аваро-славянските нападения от края на VI в. и, както свидетелствува нумизматичният материал[273], просъществувал поне до към средата на второто десетилетие на VII в.

20. **ТИМУМ** (TIMUM)

(с. Българево; общ. Каварна; Добричка област)

Селище с името Timum се среща само в един писмен извор – в космографията, съставена в края на VII или през VIII в.[274] от Анонимния автор от Равена. Авторът означава Тимум като "град" (*civitas*) и го поставя на западнопонтийския бряг между Bizoi (= Бизоне, пристанище Каварна) и Tirissa (нос Калиакра)[275]. Въпреки изричното свидетелство на извора за местоположението на селището, то традиционно се отъждествява със споменатата в *Itinerarium*

---

[270] Към споменатите в обобщителната публикация паралели (**Джингов и др. 1990**, с. 68) могат да се прибавят много примери от Северна Африка, сигурно свързани с фортификационното строителство по времето на император Юстиниан I: THEVESTE, Bordj Hallal, THUGGA, AMMAEDARA, THAGURA – вж. **Pringle 1981**, passim.

[271] Именно с това нашествие се свързва намереното тук златно монетно съкровище с най-късни екземпляри от времето на император Юстиниан I: **Кузманов 1975**, с. 77 сл.

[272] По този въпрос вж. **Глава I.1**.

[273] Произхождащият от археологическите разкопки на нос Калиакра до 1989 г. античен и късноантичен нумизматичен материал е публикуван: **Парушев 1991**, с. 20 сл. Най-късните екземпляри принадлежат на монетосеченето на император Ираклий и датират от 613/614 г. (**Ibidem**, 30-31, № 162–170).

[274] За тази датировка на съчинението вж. приведените аргументи в: ЛИБИ, I, с. 390.

[275] **Raven. Anon.** Cosmogr. II, 6, 10 (ed. Schnetz).

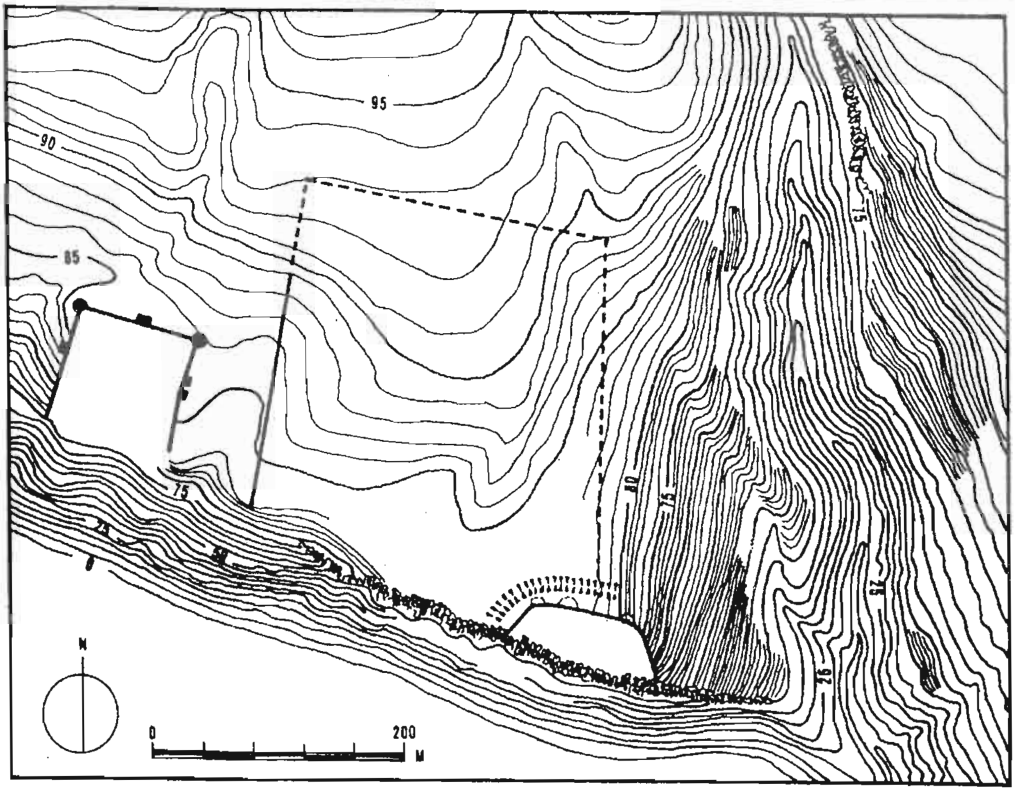

Обр. 53. ТИМУМ (TIMUM). Топография и укрепителна система на късноантичното укрепено селище. / Fig. 53. TIMUM. Topography and defence system of the Late Roman fortified settlement.

Antonini римска пътна станция Timogitia[276], която се е намирала на пътя между Калатис и Дионисополис и единодушно се локализира край днешното с. Твърдица, отстоящо на около 15,0 км навътре от морския бряг[277].

Извороведският анализ на “Космографията” на Анонимния автор от Равена[278] показва, че съдържащата се в нея информация за съществуването и местоположението на селището Тимум не може да се пренебрегва, а следва да се приеме за напълно достоверна и отразяваща една обективна действителност, която несъмнено възхожда към времето преди началото на VI в. сл. Хр.[279] Съпоставката на писмените данни с археологическите реалности намери израз в напълно обоснованата локализация на енигматичния Тимум в местността "Дълбока", на 2,0 км западно от с. Българево, Каварненско[280]. Произхождащите оттук материали свидетелстват за съществуването на това място на значително антично селище с многовековна история – от късножелязната епоха до към края на VI/началото на VII в. То заема част от крайбрежната тераса, заключена между десния (западен) склон на вливащия се в морето "Дълбоки дол" и високия повече от 80 м отвесен морски бряг.

---

[276] **Itin. Ant. Aug.** 228, 1 (ed. Cuntz).

[277] Локализацията на Тимогиция за пръв път е предложена от К. Милер. Той посочва с. Сърткьой, но в действителност има предвид с. Калайджидере (днешното с. Твърдица, Шабленско): **Miller 1916**, Col. 511.

[278] Вж. **Глава I.1**.

[279] Най-късно от началото на VI в. селището на нос Калиакра носи вече името Акре.

Особено впечатляващи са останките от късната античност, потвърждаващи правдивостта на сведението на Равенския космограф и изтъкващи значимостта на Тимум през тази епоха. Според данни от теренни обхождания от началото на 60-те години на XX в., късноантичният Тимум е имал план на неправилен четириъгълник опиращ на морския бряг, с приблизителни размери 300 х 250 м (Обр. 53). От запад, север и изток той бил защитен с масивна крепостна стена, изградена от камък и спойка от хоросан, смесен със счукана керемида[281]. В края на терасата, непосредствено над морския бряг, зидът бил дебел до 2,50 м[282]. Понастоящем[283] на терена ясно личи само част от западната крепостна стена. Запазена е във вид на каменно-землен вал с височина до 1,20 м (Обр. 54). Тя има строго праволинейно начертание и може да се проследи на протежение от около 180,00 м от ръба на терасата в северна посока (с 5^0 отклонение север-североизток), като по трасето ѝ не личат никакви останки от кули. Укрепената площ на селището е възлизала на около 60-70 дка и е била гъсто застроена. Мястото и планът на много от постройките все още може доста ясно да се идентифицира в негатив по рововете, останали на терена в резултат от масовото ограбване на каменния строителен материал. До към края на 60-те години на XX в. в централната част на селището се разпознавали останките от църква[284]. Доколкото може да се съди по запазеното описание, от развалините именно на тази църква били извлечени в началото на века един капител и няколко фрагмента от мраморни плочи от олтарна преграда, прибрани впоследствие във Варненския музей[285].

Укрепителната система на късноантичния Тимум включвала и цитадела, изградена в най-югоизточната част на селището, върху един издатък на изток на крайбрежната тераса, надвисващ над самото устие на вливащия се тук в морето "Дълбоки дол". Теренът на цитаделата е сравнително равен в

---

[280] **Тончева 1970**, 91-92.

[281] **Дремсизова 1966**, с. 10, № 21.

[282] **Тончева 1970**, с. 92.

[283] Теренни обхождания в местността "Дълбока" край с. Българево бяха предприемани от автора през 1991, 1994 и 1995 г.

[284] **Тончева 1970**, с. 92.

[285] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 543, л. 9.

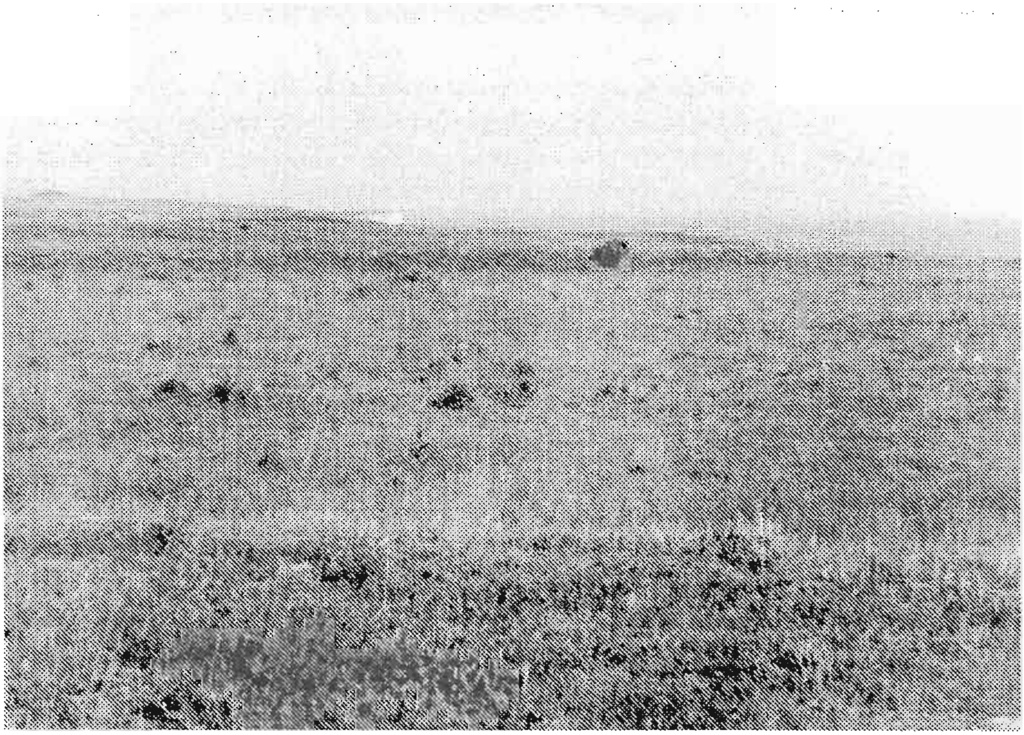

Обр. 54. ТИМУМ (TIMUM). Останки от западната крепостна стена. / Fig. 54. TIMUM. Remains of the western precinct wall.

западната половина, но в източната ѝ част е силно наклонен от запад към изток, като денивелацията достига 15,00 м. Някъде в началото на XX в. останките са посетени и описани от К. Шкорпил под името "Кючук кале". Отбелязвайки издължената форма на укреплението, той допуска, че южната му част е пропаднала с част от морския бряг[286]. В друг свой ръкопис, спирайки се на същия обект, той описва и една изкуствена пещера със сводест таван (5,44 х 3,00 м; височина – 2,20 м), издълбана в отвесния бряг над морето, непосредствено под укреплението[287]. Тази информация дава основание да се допусне, че предполагаемото срутване на брега едва ли е засегнало съществено останките от цитаделата. Според данните на К. Шкорпил, проверени на терена и сверени с планова аерофотоснимка, цитаделата на Тимум е имала приблизително трапецовиден план. С широката си основа (дълга около 120,00 м) тя е опирала на отвесния морския бряг и сигурно не е била допълнително укрепявана от тази страна. Северозападният и североизточният ъгли за заоблени. Приблизителните дължини на крепостните стени са както следва: западна – 25, северна – 80 и източна – 40 м. Данни за техния градеж липсват. Сега зидовете личат във вид на каменист вал, по повърхността на който се срещат хоросанови отломъци, съдържащи тук-там парченца строителна керамика. К. Шкорпил съобщава за останки от една голяма кула, разположена в западната половина на северната крепостна стена. В единия от ръкописите си той я определя като кръгла, с диаметър 12 крачки[288], но в другия изказва предположение, че това може би е порта[289]. Той споменава за съществуването и на още две почти напълно заличени малки кули в краищата на същата стена[290]. Местоположението и на трите кули понастоящем не може да се идентифицира на терена. Пред най-леснодостъпния северозападен сектор на отбранителната линия ясно личат останките от защитен ров, прокопан в скалната почва.

---

[286] **Ibidem**, а.е. 424, л. 5.

[287] **Ibidem**, а.е. 588, л. 51.

Подобно на останалата укрепена територия, цитаделата на Тимум била също гъсто застроена. К. Шкорпил съобщава за две сгради, които били разкопани от жителите на с. Българево, като и двете се отличавали с изключителна представителност. Едната била с приблизително квадратен план. Подът ѝ бил настлан с мраморни плочи, а сред развалините били намерени кубчета от мозайка от стъкло. Другата сграда била с правоъгълен план и вероятно трябва да се отъждестви с християнска базилика. Оттук били изкопани парчета от мозайка, както и множество мраморни архитектурни детайли, част от които били по-късно прибрани от с. Българево във Варненския музей: пиластрови капители, фрагменти от колони, профилирани корнизови плочи, плочи от олтарна преграда[291].

В цялостен вид укрепителната система на Тимум се е състояла от два компонента – околовръстна крепостна стена и цитадела. За съжаление, при сегашното състояние на проучванията времето и хронологическата последователност на тяхното изграждане не могат да се определят със сигурност. Представените данни свидетелстват най-общо за късноантичен произход и на двата компонента на укрепителната система. В контекста на историческите събития и общите тенденции в развитието на поселищната структура в провинция Скития, превръщането на старинното крайбрежно селище в мощен укрепен център едва ли може да се отнесе по-рано от възстановителния период, последвал унищожителните готски и хунски нашествия от последната четвърт на IV и първите десетилетия на V в.[292] Към една евентуална датировка в края на V/началото на VI в.(?) насочва и подемният археологически материал от територията на Тимум, който според досегашните изследвачи датира преимуществено от V–VI в.[293] Съобщава се и за множество намерени тук бронзови и златни (!) монети от същото време[294]. В Историческия музей в Каварна, например, се съхранява един солид на император Анастасий I и половин фолис на Юстин II [295]. В подкрепа на предложената датировка свидетелствува и фактът, че точно по същото време – към края на V/началото на VI век – проучвателите отнасят възникването и на други две много специфични укрепления по югоизточното крайбрежие на провинция Скития – тези в местността “Яйлата” край Камен бряг[296] и в местността “Тауклиман” край Свети Никола (на територията на Курортно селище “Русалка”)[297]. Малките им размери и безспорно засвидетелствуваното синхронно обитаване на прилежащите терени дават основание те да се интерпретират като цитадели на съществуващите тук през ранновизантийската епоха селища, явяващи се приемници и продължители на многовековна поселищна традиция. Възникването в напълно еднакъв историко-археологически контекст и поразителното топографско сходство на тези укрепления с цитаделата на Тимум предполагат идентична датировка и на трите. Материално-финансовите възможности на жителите на Тимум, обаче, а евентуално и неговият по-висок юридически статут (град?), намират израз в изграждането освен на цитадела и на околовръстна крепостна стена, опасваща една значителна по обхват територия.

---

[288] **Ibidem**, а.е. 424, л. 5.
[289] **Ibidem**, а.е. 588, л. 51.
[290] **Ibidem**, а.е. 424, л. 5.
[291] **Ibidem**, а.е. 543, л. 8-9.
[292] **Торбатов 1993а**, 38-40.

По-късно, в средата на VI в., непосредствено западно от Тимум и само на около 80,00 м от крепостните му стени бил издигнат един кастел[298]. Макар несъмнено да е способствувал за повишаване отбранителната способност на селището, той не може да се разглежда като допълнение към укрепителната му инфраструктура: възникването и функциите на кастела се обясняват със съображения от военно-стратегически характер не на локално, а на регионално и дори – на провинциално ниво.

Докато за времето на изграждане на укрепителната му система понастоящем не разполагаме с конкретни свидетелства, добър хронологически индикатор за гибелта на Тимум се явява намереното сред руините му монетно съкровище, укрито в глинен съд[299]. То се състои от 9 византийски фолиса от VI в., които се разпределят по владетели както следва: Юстиниан I – 2; Юстин II – 3; Тиберий II Константин – 2; Маврикий Тиберий – 2. Най-късните екземпляри от това съкровище сочат края на VI/ началото на VII в. като краен предел в съществуването на късноантичното укрепено селище Тимум.

---

[293] **Тончева 1970**, с. 92; **Бобчева 1982**, с. 101.

[294] **Тончева 1970**, с. 92.

[295] Исторически музей – Каварна, отдел “Нумизматика”, инв. № 119, 423.

[296] **Salkin/Toptanov 1987**, 22-35.

[297] **Китов 1971**, 9-15.

[298] Вж. параграфа **ТИМУМ-Запад** в изложението малко по-долу.

[299] **Герасимов 1962**, с. 229.

21. **ТИМУМ-Запад** (TIMUM)
(с. Българево; общ. Каварна; Добричка област)

Високият и почти отвесен скалист морски бряг между нос Калиакра и пристанище Каварна е прорязан западно от с. Българево от сравнително късия, но много дълбок "Дълбоки дол", по дъното на който тече подхранван от няколко извора поток. Името "Дълбока" носи и местността, заключена в ъгъла между морския бряг и десния склон на дола. Тя отстои на 2,0 км западно от с. Българево и представлява равна тераса със слаб наклон на юг. Тук, на площ от около 100 дка се откриват следите на значително антично селище с многовековна история – от късножелязната епоха до към края на VI/началото на VII в. Особено внушителни са останките от късната античност, свидетелстващи за съществуването на това място на голям укрепен център, който аргументирано се отъждествява със споменатия от Равенския космограф Timum[300].

На около 80,00 м западно от крепостните стени на късноантичния Тимум се издига друго укрепление, известно под името "Буюк кале". То често се споменава в съвременната историческа и археологическа литература и дори се привежда като паралел или пример за ранновизантийското укрепително строителство в района[301], но в нито една от работите не се представят някакви конкретни данни относно неговите конструктивни особености. Описание на останките, при това – според състоянието им в началото на XX в., се открива сред материалите, съхранявани в архива на К. Шкорпил. Описанието е запазено в два варианта – по-подробен[302] и съкратен[303], вторият от които е включен в един останал непубликуван ръкопис, посветен на участъка от крайбрежния път между устието на р. Дунав и гр. Варна. В тях, обаче, се откриват известни фактологически различия. Още по-голямо объркване настава при опита да се съпоставят описанията с плана на укреплението: последният е запазен в цели три(!) варианта[304], демонстриращи съществени отлики помежду си, особено що се касае до броя и разположението на кулите по трасето на крепостната стена. Предприетите през последните години многократни обхождания на обекта[305], както и съпоставката с едромащабни топографски карти и с планова ае-

---

[300] **Топчева 1970**, 91-92.

[301] **Китов 1971**, с. 15; **Бобчева б.г.**, с. 29; **Топтанов 1984**, с. 64; **Димитров 1985**, с. 123.

[302] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 425, л. 17-18.

[303] **Ibidem**, а.е. 588, л. 51-52.

[304] **Ibidem**, а.е. 424, л. 2, 3, 42.

[305] Теренни обхождания в местността "Дълбока" край с. Българево бяха предприемани от автора през 1991, 1994 и 1995 г.

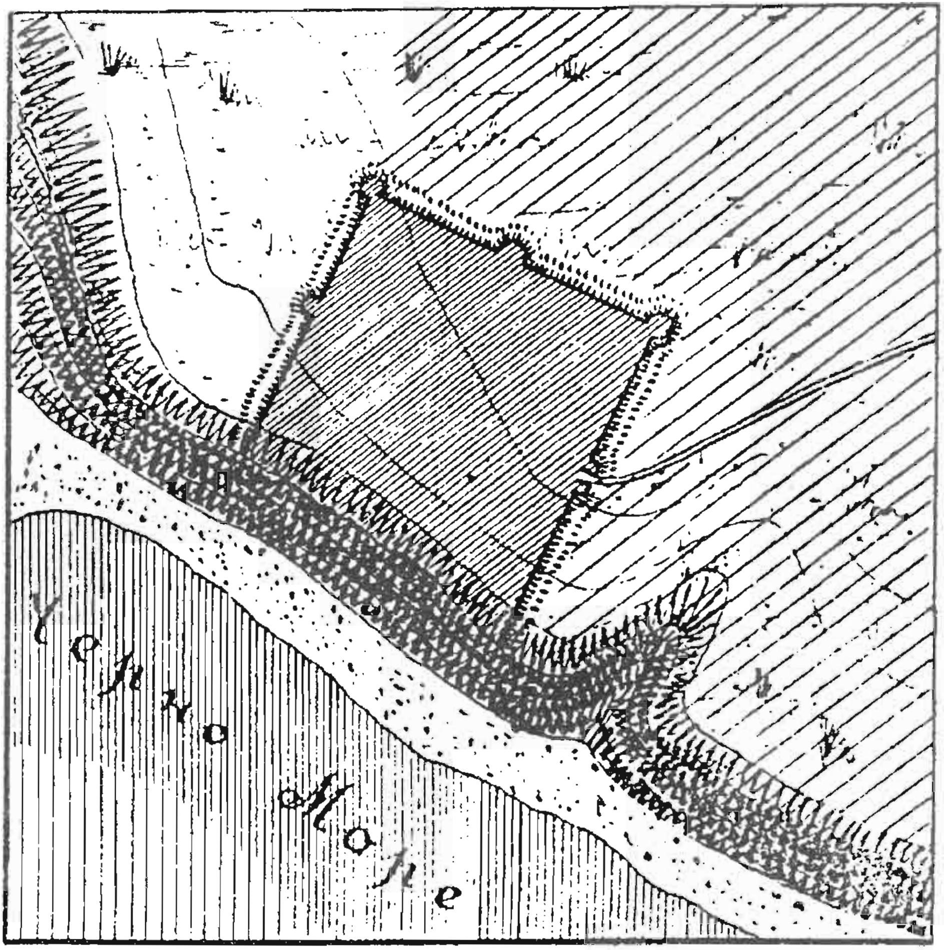

Обр. 55. ТИМУМ (TIMUM). План на ранновизантийския кастел (т.нар. ТИМУМ-Запад) по К. Шкорпил (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 3). / Fig. 55. TIMUM. Layout of the Early Byzantine fort (the so-called TIMUM-West) (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 3).

рофотоснимка на местността, позволиха задоволително да се изясни и уточни плана на укреплението "Буюк кале".

Още през епохата на турското робство и вече в ново време укреплението е било използувано от околното население като естествена кариера за добиване на готов строителен материал. Според някои сведения[306], особено драстични щети на паметника са били нанесени през втората половина на 40-те и в началото на 50-те години на XX в. При все това, дори и в настоящия си вид останките представляват доста внушителна гледка.

---

[306] **Китов 1971**, с. 15, бел. 39.

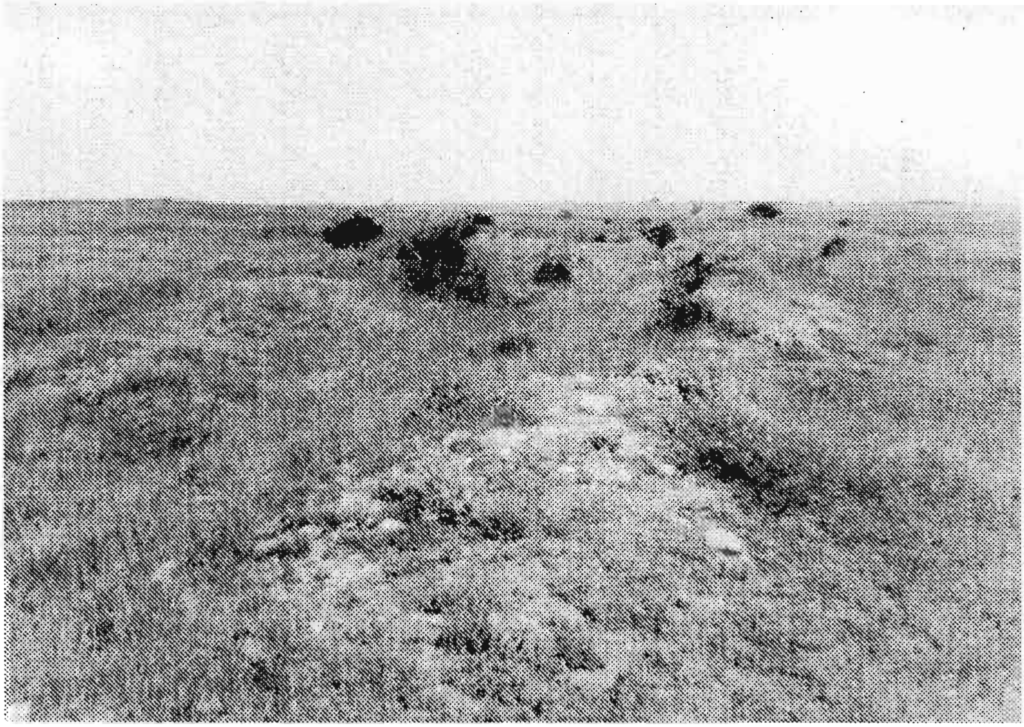

Обр. 56. ТИМУМ (TIMUM). Останки от северната крепостна стена на ранновизантийския кастел (т.нар. ТИМУМ-Запад). / Fig. 56. TIMUM. Remains of the northern precinct wall of the Early Byzantine fort (the so-called TIMUM-West).

Укреплението е разположено до самия ръб на високата тук около 85 м крайморска тераса. От юг то или не е било допълнително укрепявано, или (по-вероятно!) част от брега с южната крепостна стена се е отцепил и пропаднал. В настоящия си вид то има почти квадратен план, нарушен само от една чупка по трасето на източния зид. Ориентирано е по световните посоки, с 15о отклонение север-североизток (Обр. 55).

Най-добре е запазена източната крепостна стена. Тя има дължина около 100 м и личи във вид на висок до 2,00 м каменно-землен вал, по хребета на който се забелязват камъни и парчета бял хоросан от градежа. Състои се от два приблизително еднакво дълги праволинейни участъка, южният от които е ориентиран север-юг, с 10о отклонение север-североизток. Западната крепостна стена също се проследява много добре на терена, на протежение от около 90,00 м. След ограбването на дяланите каменни блокове от лицата на зида, емплектонът (от ломени камъни, свързани с бял хоросан) се очертава на повърхността като изпъкнала ивица, двустранно оградена от ровове (Обр. 56). Най-пострадала е северната крепостна стена (дължина – 100 м): голяма част от трасето ѝ се маркира от широк ров, останал след тоталното извличане на строителния материал от суперструкцията (а вероятно – частично и от субструкцията) на зида. В отделни участъци, обаче, както при западната крепостна стена, емплектонът все още личи на повърхността. Следва да се отбележи, че тук структурата му се различава по употребата на розов хоросан, съдържащ ситно счукана строителна керамика. Запазените останки от емплектона на градежите позволиха да се определи не само местоположението, но дори и плана на изградените по протежението на северната крепостна стена кули: в северозападния и в североизточния ъгъл на укреплението те са били кръгли, а в средата на зида – четириъгълна (може би квадратна), издаваща се пред фронта на отбранителната линия. Мястото на една кула с неопределена форма[307] се разпознава и по трасето на западната крепостна стена, на около 40 м южно от северозападния ъгъл. Достъпът до вътрешността на укреплението се е осъществявал през изградена в средата на източната стена порта, фланкирана от двойка близкоразположени кули с неясен план[308]. К. Шкорпил съобщава за околовръстен ров[309], но останки от такъв сега се забелязват само откъм северната страна. От запад укреплението граничи с един широк естествен дол, поради което тук ров вероятно никога не е бил прокопаван. Във вътрешността на укреплението се забелязват останки от множество сгради, свидетелстващи за гъсто застрояване на защитената площ.

От местността "Дълбока" край с. Българево произхождат множество археологически материали, включително епиграфски паметници и архитектурни детайли. За съжаление, местонамирането на находките рядко е било прецизирано, поради което в редица случаи не е ясно дали те трябва да се отнесат към укрепеното селище Тимум или към укреплението, разположено непосредствено западно от него. С "Буюк кале" със сигурност се свързват три монети, съхранявани понастоящем в Исторически музей – Добрич[310]. Две от тях са намерени в защитената територия: едната е много повреден бронзов номинал на Александър III Македонски, свидетелстващ за обитаването на терена през късножелязната епоха, а другата – фолис на император Юстин I. Третата монета е намерена в подножието на насипа, покриващ руините на източната крепостна стена. Това е един горял фолис на император Маврикий Тиберий, отсечен в IX година на управлението му (590/591 г.). Тази монета предоставя един сигурен *terminus post quem* за опожаряването и гибелта на укреплението към края на VI или в началото на VII в. сл. Хр.

---

[307] К. Шкорпил определя всички междинни кули на укреплението като полукръгли (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 425, л. 18). Поне що се отнася до кулата в средата на северната крепостна стена, това със сигурност не е така.

[308] Двойката кули добре личи на плановата аерофотоснимка в мащаб 1:10 000. Върху две от скиците си на укреплението (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 425, л. 3, 42) К. Шкорпил ги е представил като четириъгълни.

[309] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 425, л. 18.

[310] Исторически музей – Добрич, отдел "Нумизматика", инв. № I 4128-4130.

Типологически, "Буюк кале" край с. Българево следва да се класифицира като *castellum*[311]. По план и размери то намира изключително близки паралели в редица ранновизантийски укрепления, изградени в различни части на империята по време на управлението на император Юстиниан I: укрепление "Б" край с. Нова Черна[312], "Горно градище" край с. Дебелт[313], Ksar Belezma и Thamallula в днешен Алжир[314]. Очевидно, става дума за съвременен "типов" проект, адаптиран във всеки конкретен случай според местните условия, традиции и възможности. Изхождайки от датировката на приведените паралели, изграждането на кастела край късноантичното укрепено селище Тимум трябва да се отнесе към средата на VI в. и да се отдаде на подбуди от военно-стратегически характер, предопределили инициирането и осъществяването на една специфична военно-строителна програма, обхванала югоизточното крайбрежие на провинция Скития[315].

22. **БИЗОНЕ** (BIZONE)

(гр. Каварна; Добричка област)

Споменатото в множество антични извори[316] крайбрежно селище Бизоне понастоящем сигурно се локализира в района на пристанището на гр. Каварна[317]. Възникнало вероятно като автохтонно поселение, през втората половина на I хил. пр. Хр. то било колонизирано от преселници от Месамбрия. Въпреки по-ниския си икономически и юридически статут (*polichnion*) по сравнение с другите гръцки колонии, през елинистическата епоха Бизоне се превърнал в едно от значителните търговски средища в тази част на понтийското крайбрежие. След продължителен период на упадък, причинен от поредица военно-политически премеждия през късноелинистическата епоха и от едно катастрофално земетресение през I в. пр. Хр., приблизително от началото на II в. сл. Хр. животът в Бизоне започнал да се съвзема. През римската епоха селището заемало ниската крайбрежна тераса непосредствено край морския залив, където било неговото пристанище. Терасата има приблизителни размери 400 х 600 м и е образувана от съединяването на това място на два вливащи

---

[311] Така го определя и К. Шкорпил: **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 425, л. 17-18.

[312] **Torbatov 1996**.

[313] **Шкорпил/Шкорпил 1891**, 134-136; **Дамянов 1984**, 91-93; **Йорданов 1992**, с. 17.

[314] **Pringle 1981**, 204-205, 267, 563, 594.

[315] Вж. параграфа **КАРЕЯ/К(а)РЕАС (CAREA/C(a)REAS)** по-горе в изложението.

[316] Изворите са събрани в: IGBulg. I^2, p. 35 sqq.; Вж. също: **Велков 1982**, 25-27.

[317] Локализацията за пръв път е предложена в края на XIX в. от К. Иречек: **Иречек 1974**, с. 903.

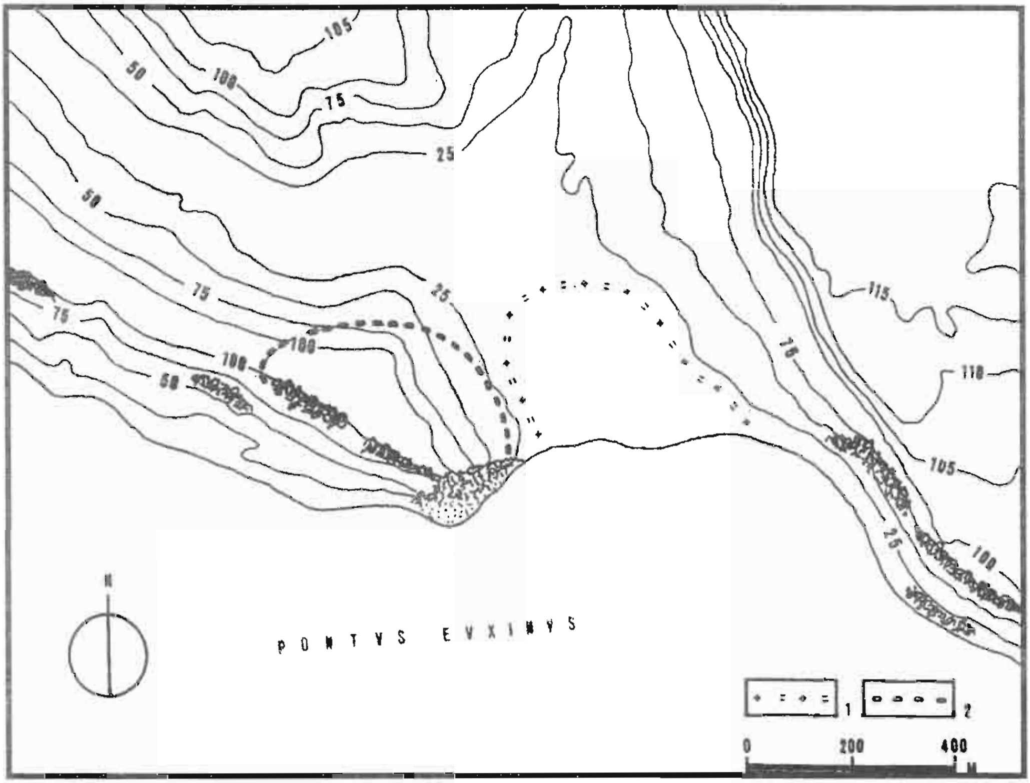

Обр. 57. БИЗОНЕ (BIZONE). Топография на селището през античната и късноантичната епохи. Легенда: 1. I – края на IV/началото на V в.; 2. V – VII в. / Fig. 57. BIZONE. Topography of the settlement during the Roman and Late Roman period. Legend: 1. 1st – late-4th/early-5th centuries; 2. 5th – 7th centuries.

се в морето дълбоки дола[318]. Подводните проучвания[319] в залива на Каварна и множеството разкрити пещери-складове, изкопани в скалите край него[320], свидетелстват за особено активно използуване на пристанищния комплекс през късноантичната епоха (IV-VI в.). При все това, следите от обитаване на крайбрежната тераса от V в. насетне са съвсем спорадични. През ранновизантийската епоха, предвид ескалиращата варварска заплаха и незащитеността на заселения през предходния период терен, Бизоне се премества върху високото повече от 120 м Чиракманско плато, превръщайки се в укрепено селище (Обр. 57).

---

[318] За историческото развитие и археологическите паметници на елинистическия и римски Бизоне, вж.: **Салкин 1982**, 29-34; **Салкин 1984**, 50-60.

[319] **Салкин 1987а**, с. 281; **Салкин/Орачев 1989**, 121-122, 172.

[320] **Салкин 1987б**, 25-28.

Платото Чиракман представлява източната част на един дълъг повече от 4,5 км полуостров, оформен между почти отвесния морски бряг и едно дълбоко дере с много стръмни склонове. Понастоящем то има приблизително триъгълна форма с максимална дължина 410 м и ширина 100 м. Югоизточният му край, който някога се е вдавал в морето във вид на нос, се е срутил в резултат от мощното земетресение през I в. пр. Хр. В северозападната си част платото е отделено от полуострова чрез една седлообразна шийка, широка едва 12 метра.

Започнатите през 1952-1955 г. археологически разкопки на платото Чиракман бяха подновени през 1972 г. и с известни прекъсвания продължават и досега. Разкритата стратиграфия на културните напластявания свидетелства, че ранновизантийският Бизоне се явява приемник в топографско отношение на акропола на селището от елинистическата епоха. Продължилото и през средновековието (чак до средата на XV в.) интензивно обитаване на платото е нанесло значителни поражения на по-ранните градежи. Функциониралият тук през XV-XVII в. голям късносредновековен християнски некропол и последвалото безогледно ограбване на каменния материал в по-ново време са допринесли на места за пълното обезличаване на останките. В особено голяма степен това се отнася за укрепителните съоръжения.

Липсата на обобщаващи научни публикации относно резултатите от археологическите проучвания от 1972 г. насетне затруднява изключително много систематизацията и интерпретацията на съобщените тук-там данни относно облика на укрепителната система на ранновизантийския Бизоне. Според бележките на К. Шкорпил[321] тя наподобявала изключително много тази на нос Калиакра и също се състояла от три отбранителни линии, отстоящи на различно разстояние една от друга (Обр. 58).

Външната линия се намира на 1185,00 м от края на полуострова и го преграждa в права линия между стръмните му склонове, непосредствено западно от голямата могила известна под името "Чаракма могила". Осъществените през 1972 г. сондажи[322] установиха земления характер на съоръжението. То се състои от дълбок ров и насипан от източната му страна ров. Конструктивните особености на съоръжението и археологически засвидетелстваното обитаване на терена непосредствено източно от него през българското ранно средновековие дават основание изграждането му да се отнесе едва към този период.

За съществуването на средна отбранителна линия съобщава само К. Шкорпил. Почти напълно унищожените останки от такава били идентифицирани от него на 750 м от края на полуострова и на 435 м югоизточно от външната линия. Тя представлявала каменна преградна стена с посока югозапад-се-

---

[321] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 21-30; а.е. 588, л. 52-53.

[322] **Василев и др. 1973**, 58-59.

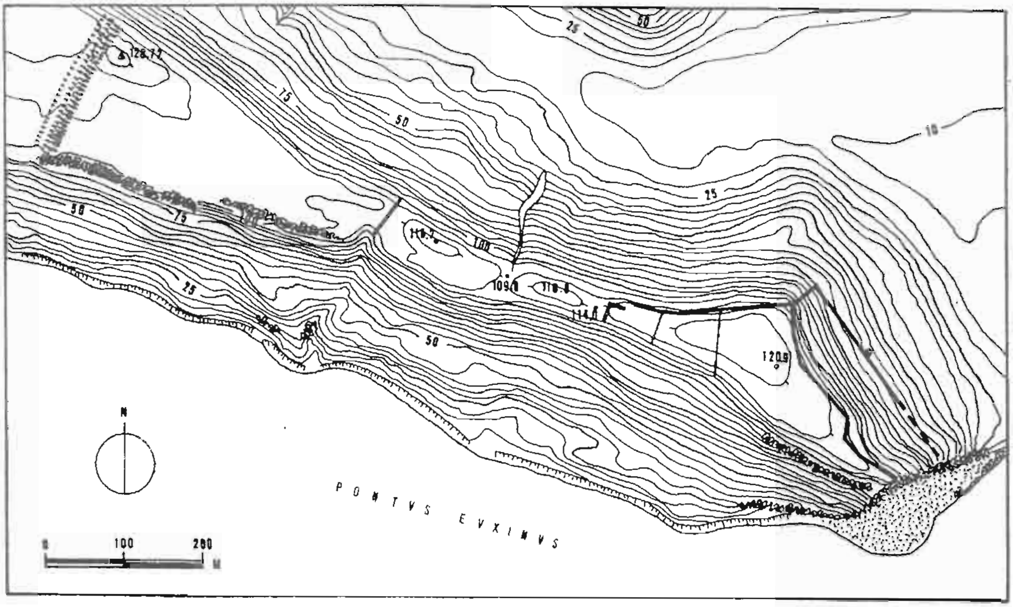

Обр. 58. БИЗОНЕ (BIZONE). План на късноантичната укрепителна система по данни на К. Шкорпил (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 27-30). / Fig. 58. BIZONE. Layout of the Late Roman defence system after K. Škorpil (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 27-30).

вероизток, дълга 50 крачки. Изградена била между стръмните склонове, точно на мястото, откъдето полуостровът се проточва на югоизток във вид на тесен провлак с дължина 325 м. Понастоящем на терена не личат никакви следи от споменатата от К. Шкорпил средна отбранителна линия. Нейното съществуване може да се потвърди или опровергае само чрез нарочен сондаж, който би могъл евентуално да хвърли светлина относно строителните ѝ параметри и датировка.

Според досегашните проучвания, най-ранното археологически засвидетелствувано укрепяване на източната част от полуострова (платото) Чиракман е било предприето през ранновизантийската епоха и се е намирало в пряка връзка с преместването по това време тук на Бизоне. Укрепената площ на селището се изчислява на около 25 дка. Укрепителната система е била частично проучена в хода на разкопките през 1952-1955[323] и през 70-те години. Установено е, че крепостната стена има неправилно очертание, предопределено от конфигурацията на терена. Откъм югозапад, от страната на морето, не са били регистрирани останки от отбранителни съоръжения. От останалите страни крепостната стена следва ръба на платото. Достъпът в укрепената територия се е осъществявал от запад, през порта, изградена в късата отсечка, прегряж-

---

[323] **Мирчев и др. 1962**, 21-107.

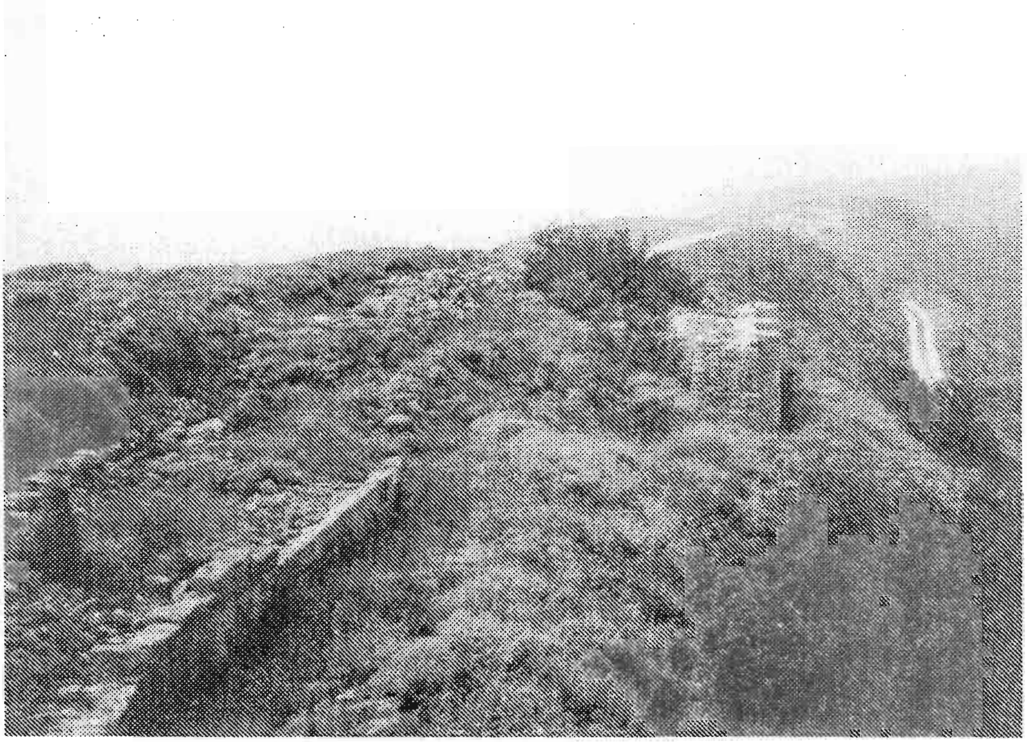

Обр. 59. БИЗОНЕ (BIZONE). Останки от северната крепостна стена с пристроения в западната ѝ част донжон. / Fig. 59. BIZONE. Remains of the northern precinct wall with the donjon added in its western part.

даща шийката между платото и останалата част от полуострова. Според данните от 1952-1955 г.[324], крепостният зид тук имал дебелина 1,80 м и бил изграден в *opus implectum*. Лицата били оформени от добре обработени каменни блокове, свързани с червен хоросан. Проведените по-късно на същото място разкопки разкриха и останки от четириъгълна кула, охранявала някога портата от юг[325]. В градежа на основите е регистрирана твърде рядко срещаната през този период употреба на дървени скари от надлъжно и напречно поставени греди[326]. Проучванията на северозападния участък от укрепителната система на протежение повече от 120 м установиха идентична техника на градеж, но с използуване на сивобял хоросан[327]. По трасето на зида са регистрирани 3(?) конструктивно свързани малки четириъгълни плътни кули, потерна и една двураменна стълба, отвеждаща към бойната платформа[328]. В западния край на същия участък, в близост до връзката му със западната крепостна стена, е била проучена частично запазена голяма постройка с дължина повече от 19 м и дебелина на зидовете 2,40-3,20 м, издаваща се пред фронта на отбранителната линия[329]. Постройката е отнесена най-общо към ранновизантийската епоха и обикновено се интерпретира като казармено помещение[330], изградено в рамките на една и съща строителна кампания с цялата укрепителна система (Обр. 59). Връзката ѝ с крепостната стена, обаче, не е задоволително изяснена. Значително по-голямата дебелина на зидовете на тази постройка, специфичното архитектурно-пластично оформление на северната ѝ фасада и самото ѝ местоположение, нарушаващо наблюдаваната ритмичност в разположението на кулите по северозападния участък от крепостната стена, дават основание да се предположи, че това се явява по-късна добавка към укрепителната система на ранновизантийския Бизоне. Съдейки по големите размери и солидния градеж, постройката може да се определи като относително самостоятелно укрепително съоръжение и да се оприличи на предназначените за последно убежище на бранителите и самостоятелна отбрана т. нар. "донжони", особено типични за епохата на средновековието, но засвидетелствувани с множество примери още в къснoримската[331] и ранновизантийска фортификация[332].

---

[324] **Ibidem**, с. 28.

[325] **Топтанов 1984**, с. 65.

[326] **Овчаров 1982**, с. 76.

[327] **Василев 1984**, 110-112.

В бележките на К. Шкорпил се съдържат уникални сведения, значително разширяващи представата за укрепителната система на Бизоне. При посещението си на обекта той видял на терена, описал и скицирал останките от едно разширение на укреплението, обхващащо горната половина от североизточния склон на Чиракманското плато. Разширението било защитено от два свързани помежду си праволинейни крепостни зида, сключващи тъп ъгъл. Те били изградени в *opus implectum*, с лица оформени от квадри, като дебелината им възлизала на 2,25 м. Използваният хоросан бил жълтеникав, без примес на тухлени парченца. По-дългият зид започвал от морския бряг и следвал в северозападна посока. По трасето му били изградени U-видни кули (Обр. 60). Те се издавали до 8 м навън, имали вътрешна ширина около 6 м, а дебелината на стените им била 2,00 м. Пак тук била открита и порта. Другият зид се изкач-

---

[328] **Василев и др. 1976**, 79-80; **Василев и др. 1980**, 214-215; **Топтанов 1984**, 64-67.

[329] **Василев и др. 1978**, 137-138; **Василев и др. 1979**, 183-184; **Василев и др. 1980**, 214-215.

[330] **Василев 1984**, с. 111; **Vasilev 1981**, p. 334.

[331] Примерите са твърде многобройни. Измежду най-характерните могат да се посочат Ятрус, Абритус, Тропеум Траяни, Трезмис-Изток, Цвентендорф. В съвременната литература този тип кули се означава обикновено като "phrourion", вж.: **Scorpan 1980**, *passim*; **Lander 1984**, p. 218 sqq.

[332] Например в Ulmetum (**Pвrvan 1913-14b**, p. 276 sqq.), Zenobia (т. нар. "преториум": **Lauffray 1983**, p. 157), Amida (**Gabriel 1940**, p. 104 sqq.), Dara (**Whitby 1986b**, p. 737 sqq.; **Sinclair 1989 (III)**, p. 219 sqq.).

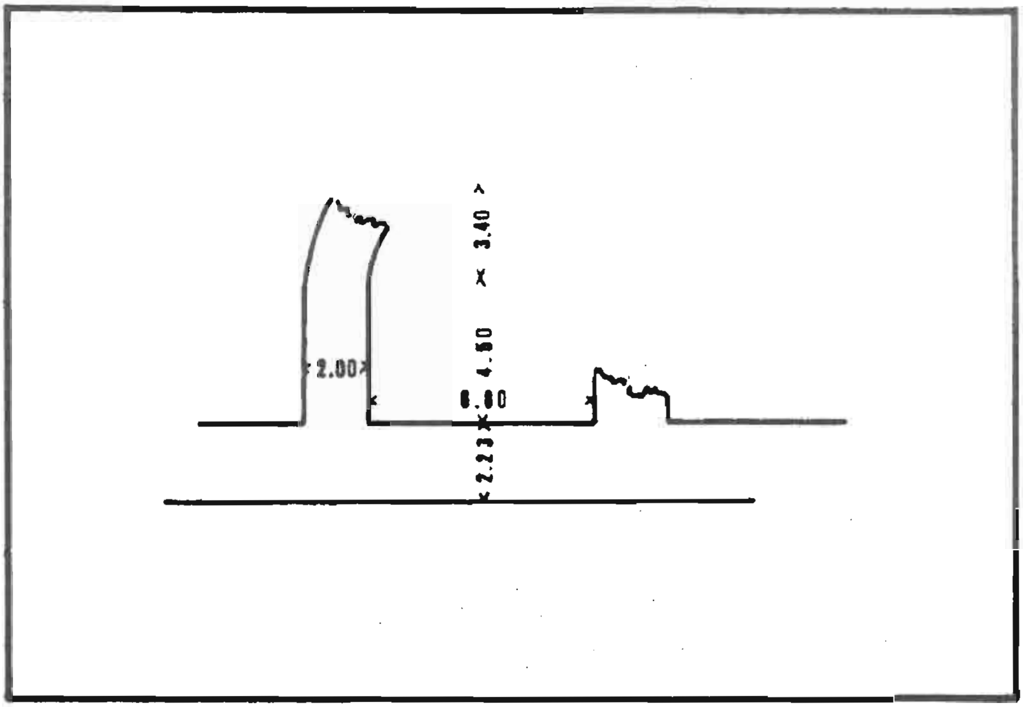

Обр. 60. БИЗОНЕ (BIZONE). Останки от U-видна кула по трасето на североизточното разширение на крепостта (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 37). / Fig. 60. BIZONE. Remains of an U-shaped tower located along the course of the north-eastern extension of the fortress (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 37).

вал в югозападна посока нагоре по склона и се свързвал с най-издадения на север ъгъл укреплението[333].

Въпреки дългогодишните археологически разкопки, досега все още не са били въведени в научно обръщение конкретни стратиграфски данни, позволяващи точна хронологическа интерпретация на останките от укрепителната система на ранновизантийския Бизоне. Времето на нейното изграждане обикновено се означава от проучвателите с твърде широката и неясна формулировка "V-VI в."[334] Направените опити за прецизиране на датировката в края на IV-началото на V в.[335] не са подкрепени с никакви аргументи.

Първите разкопвачи на платото Чиракман отнасят началния период на заселването му през ранновизантийската епоха не по-рано от края на IV и началото на V в., като отбелязват, че това вероятно е било само началото на един продължителен процес[336]. За съжаление, не разполагаме с конкретен обзор на нумизматичния материал от Чиракман[337]. Все пак, монетната среда, констатирана общо върху територията на римския и ранновизантийски Бизоне, демонстрира ясно изразен хиатус, обхващащ почти целия V в. – от Аркадий (383-408) до Анастасий (491-518)[338]. Представените данни дават основание да се предположи, че (подобно на мнозинството неукрепени селища в провинция Скития) към началото на V в. разположеният в низината Бизоне чувствително пострадал в резултат на някое варварско нападение и вероятно престанал да съществува. Много е възможно още в началото на масираните нашествия от последната четвърт на IV и първата половина на V в. част от населението да е потърсило сигурност върху естественозащитения терен на платото Чиракман. При все това, според наличните археологически данни, едва ли може да се говори за организиран поселищен живот тук по-рано от края на V в. Мащабният и прецизен характер на разкритото укрепително строителство *a fundamentis* свидетелствува, че то е могло да бъде осъществено само в период на финансово-икономически подем и политическа стабилност, какъвто за тези части на Империята настъпил чак след отстраняването на готската заплаха през 488 година[339]. Към края на V/началото на VI в. насочват и изградените по трасето на крепостната стена малки четириъгълни плътни кули, много близки по план, размери и конструктивни особености на кулите на проучените укрепления в местността "Яйлата" край Камен бряг (Камен бряг-I) [340] и край Свети Никола[341]. Никак не маловажен е и фактът, че след прекъсване от близо половин век паричното обръщение в Бизоне се възстановява именно във времето на император Анастасий[342].

---

[333] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 27-30; а.е. 588, л. 53.

[334] **Vasilev 1981**, p. 333.

[335] **Biernacka-Lubanska 1982**, 217-218; **Топтанов 1984**, с. 67.

Укрепителната система на ранновизантийския Бизоне добива окончателния си вид в резултат от редица по-късни добавки и преустройства. Наличната информация не дава възможност за точно разграничаване и хронологическо определяне на строителните периоди. Един от тях, обаче, несъмнено трябва да се свърже с изграждането на североизточното укрепено подградие.

---

[336] **Мирчев и др. 1962**, с. 103.

[337] Въпреки заглавието, съдържащата се в работата на Ив. Йорданов информация представлява обзор не само на монетите от платото Чиракман, а на целия съхраняван в Исторически музей – Каварна нумизматичен материал, произхождащ от заеманите от Бизоне терени през всички епохи от неговото съществуване: **Йорданов 1982**, 57-59.

[338] **Ibidem**, с. 59.

[339] Вж. например: **Barnea 1991a**, p. 170.

[340] **Salkin/Toptanov 1987**, 22-35.

[341] **Китов 1971**, 9-15.

[342] **Йорданов 1982**, с. 59.

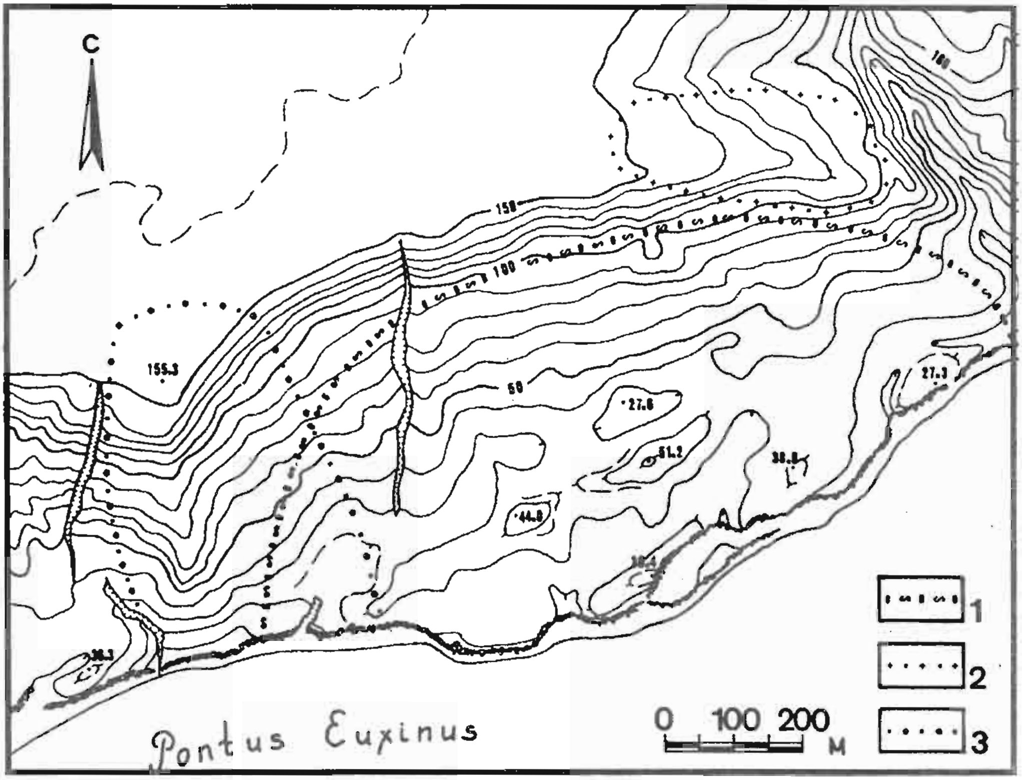

Обр. 61. АФРОДИЗИОН (APHRODISION). Топография и териториален обхват през античната и късноантичната епохи. Легенда: 1. IV – I в. пр. Хр.; 2. I – IV в.; 3. IV– VI в. / Fig. 61. APHRODISION. Topography and territory of the settlement during the Classical period and the Late Antiquity. Legend: 1. 4th -1st centuries B.C.; 2. 1st – 4th centuries A.D.; 3. 4th – 6th centuries A.D.

Към по-съществените усъвършенствувания следва да се причисли и издигането на "донжона" в западния край на северозападната крепостна стена.

Труднодостъпният естественозащитен терен, солидно изградената укрепителна система и (не на последно място!) съседството на морето предопределили по-дългото просъществуване на ранновизантийския Бизоне по сравнение с мнозинството укрепени центрове във вътрешността на провинция Скития – най-късните монети от територията му датират от управлението на император Ираклий[343].

---

[343] **Ibidem**.

23. **АФРОДИЗИОН** (APHRODISION)

(с. Топола; общ. Каварна; Добричка област)

Землището на с. Топола, Каварненско, е изключително богато на археологически паметници[344]. Особено голяма е тяхната концентрация южно от селото, в района на морския бряг (Обр. 61). Високото тук повече от 150,00 м Добруджанско плато рязко се спуска на юг, оформяйки една хълмиста крайбрежна тераса с надморска височина около 30,00 м, дълга повече от 1,0 км и широка до 250,00 м. От изток терасата е ограничена от вливащ се в морето дълбок дол, а от запад – от езиковиден издатък на платото, снишаващ се стъпаловидно и достигащ брега. Локалната топонимия разграничава тук три местности: “Балъккава”, “Каваклък” и “Арабайолу”. По-голямата част от склоновете на платото и цялата крайбрежна тераса са буквално осеяни с архитектурни останки и подемен археологически материал, свидетелствуващи за богата култура и многовековна поселищна традиция – от късножелязната епоха до към края на VI в. сл. Хр. Според разпространението и концентрацията на археологическия материал може да се приеме, че селището е било най-обширно през елинистическия период. Находките от римската епоха се откриват предимно в североизточната част на обозначената територия, по полегатите склонове на един издатък на платото на изток. Останките от късната античност са групирани в западната част на терасата, но и в непосредствена близост до езиковидния нос, ограничаващ я от запад.

Огромната площ, монументалните архитектурни останки и изобилието на археологическия материал от елинистическата епоха свидетелствуват, че античното селище южно от с. Топола трябва да бъде причислено към най-значителните центрове от това време по югоизточното крайбрежие на дн. Добруджа. Същевременно, налице са категорични данни за продължаване на живота и през следващите исторически епохи, чак до края на късната античност. Въз основа на съпоставката на археологическите реалности със сведенията на писмените извори, преди близо две десетилетия предпазливо бе изказано предположението[345], че останките край с. Топола следва да се отъждествят с античното селище Aphrodisias, споменато от Плиний Стари като един от градовете (*oppida*) на скитите-земеделци от крайбрежната зона на Тракия между устията на реките Дунав и Батовска (Zyras) [346]. Крайморският характер и съществуването на селището, но под видоизмененото име Aphrodision, е засвидетелствувано и в средата на VI в. Според сведението на Теофан Изповедник[347], повторено и от други средновековни автори[348], през 544/545 г. областта му, както и тези на Дионисополис и Одесос, била залята от морето – вероятно от гигантска вълна, причинена от подводен земетръс. Хронологически между двете приведени по-горе свидетелства следва да се постави споменаването на селището в хоротезията на Дионисополис от втората половина на I в. пр. Хр.[349] Според текста на този важен епиграфски паметник, принадлежащия към градската територия на Дионисополис Афродейзион бил отстъпен "да е от полза" на тракийския цар Котис. Смисълът на фразата не е съвсем ясен, но най-вероятно става дума за ползуване на приходите от такси, данъци и мита, очертаващи облика на селището като просперираш търговски център.

---

[344] Землището на с. Топола е многократно обхождано от автора в периода 1990-1995 г.

[345] **Димитров 1980**, с. 313, бел. 5; Вж. също: **Димитров 1989**, с. 48.

[346] **Plin.** Nat. hist. IV, 11, 44 (ed. Mayhoff).

[347] **Theoph. Conf.** Chron. 22429-33 (ed. de Boor).

За местоположението на загадъчната Афродизиада/Афродейзион/Афродизион липсват точни ориентири, освен, че тя се е намирала на морския бряг, в участъка от западнопонтийското крайбрежие, принадлежал някога към градската територия на Дионисополис. Ако споменатата в хоротезията на Дионисополис "Акра" се отъждестви с "Тиризис/Тиризан акра" в изворите от същата епоха[350], селището следва да се търси в отсечката между нос Калиакра и устието на Батовска река. Дългогодишните систематични теренни проучвания показват, че само един пункт по цялото протежение на този участък предлага пълен синхрон на констатираната археологическа среда с писмените сведения: това са полегатите склонове на платото и обширната крайбрежна тераса южно от с. Топола, предоставящи изобилни доказателства за многовековно обитаване и за висок материален и културен статус на местното население. Въз основа на изтъкнатите аргументи, отъждествяването на античните и късноантични останки на морския бряг южно от с. Топола с Афродизиада-Афродейзион-Афродизион изглежда не само напълно приемливо, но и практически безалтернативно от историко-археологическа гледна точка.

Макар поселищната традиция ясно да се проследява от късножелязната чак до края на късноантичната епоха, топографският анализ на подемния археологически материал дава основание да се твърди, че процъфтяващият Афродейзион от елинистическата епоха преживял някъде в началото на I хил. сл. Хр. огромен упадък, намерил израз в свиване на живота през следващите векове само в една незначителна част от обитаваната по-рано територия, в североизточните ѝ покрайнини. През късната античност центърът на обитаване се преместил в западната част на крайморската тераса. Промяната очевидно била мотивирана от съображения за сигурност. Тя следва да се постави в пряка връзка с изграждането тук на едно здраво укрепление, превърнало се в своеобразно градоустройствено ядро на късноантичния Афродизион.

---

[348] Напр.: **Georg. Cedren.** Comp. hist. I 65715-19 (ed. Bonn).

[349] **Банев/Димитров 1985**, 34-38; **Димитров 1986**, 91-92.

[350] **Strab.** Geogr. VII, 6, 1 (ed. Meineke); **Menip. Pergam.** Peripl. 15r (ed. Diller).

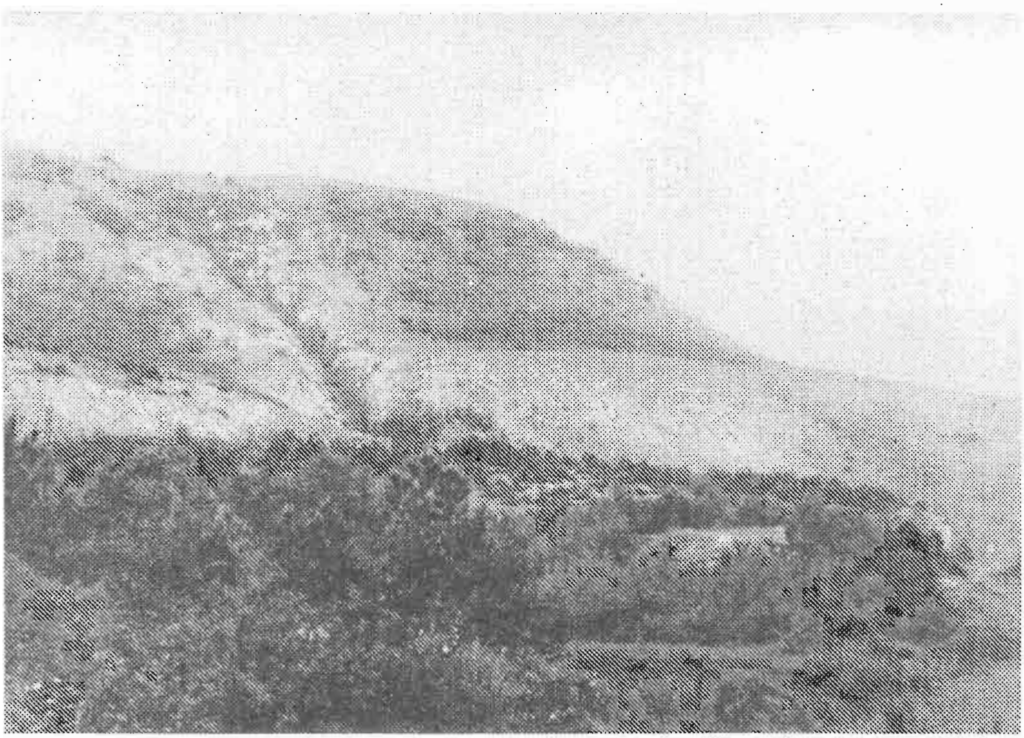

Обр. 62. АФРОДИЗИОН (APHRODISION). Скалистият нос с останки от късноантично укрепление (поглед от югозапад). / Fig. 62. APHRODISION. The rocky promontory with the remains of the Late Roman fortification (view from the south-west).

Укреплението е разположено върху естествено защитен терен, в самия южен край на платото (Обр. 62). Местността е известна под името "Юртлука" и отстои на около 0,5 км от югозападните покрайнини на село Топола. Самите руини се означават още като "Кючук кале" или "Джинско кале". Укрепителните съоръжения заграждат площ от около 1,0 ха и обхващат горните две тераси на издаващия се от ръба на платото нособразен издатък, който стъпаловидно се спуска към морския бряг. Теренът е каменист, с тънко почвено покритие. Останки от сгради личат само в средата на защитената площ.

Ценни сведения за укреплението се откриват в непубликуваните бележки на К. Шкорпил[351]. Така например става ясно, че през 1908 г. тук, в централната част е била разкопана източната половина на една голяма сграда, предположително отъждествена с църква. Запазените ѝ на височина до 1,40 м зидове били изградени от големи плочести камъни свързани с ронлив хоросан, като дебелината им надвишавала 1,00 м. Подът бил покрит с квадратни варовикови

---

[351] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 425, л. 20; а.е. 543, л. 10; а.е. 588, л.54.

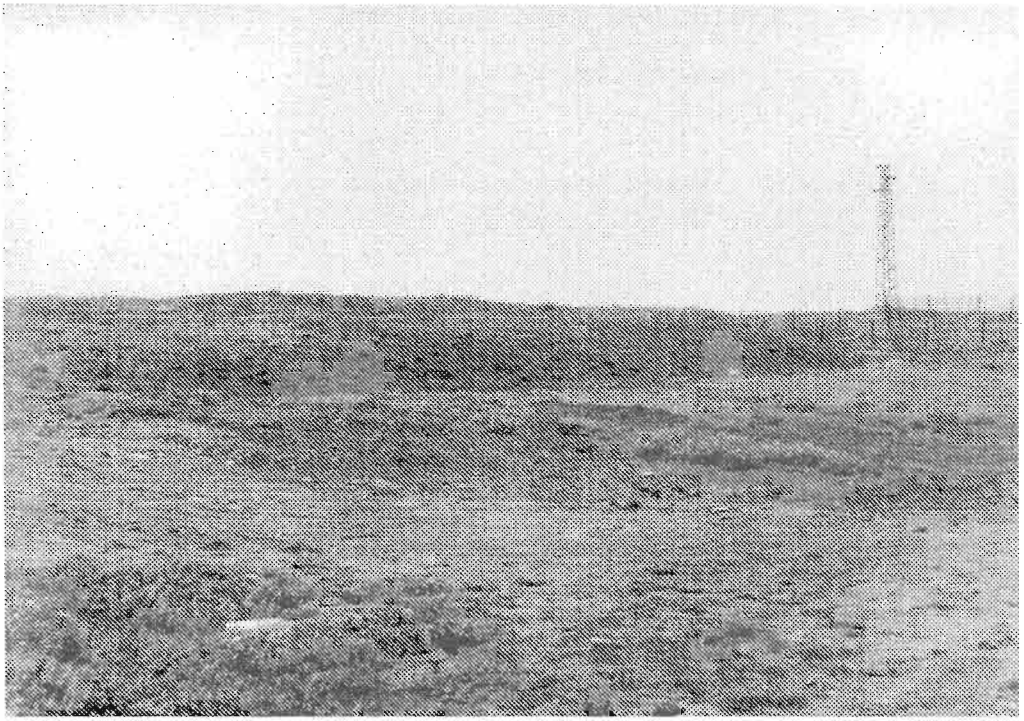

Обр. 63. АФРОДИЗИОН (APHRODISION). Останки от северната крепостна стена и рова на късноантичното укрепление (поглед от североизток). / Fig. 63. APHRODISION. Remains of the northern precinct wall and the defensive ditch of the Late Roman fortification (view from the north-east).

плочи със страна 0,98 м и дебелина 0,11 м. В насипа били намерени профилирани варовикови корнизи с големи размери. По сведения на местни жители, в по-далечното минало от руините на укреплението били извличани множество обработени каменни блокове, включително и такива с надписи (!) и релефни изображения, които били разнесени по околните селища или вградени в основите на къщи в с. Топола. Що се отнася до укрепителната система, запазените бележки се нуждаят от някои добавки и корекции.

Според К. Шкорпил, крепостни стени имало само откъм платото (от север и запад), а от юг и югоизток такива въобще не били изградени поради естествените стръмнини[352]. Веднага следва да се отбележи, обаче, че макар и стръмни, склоновете от тези страни съвсем не са непристъпни. Подчертаният ръб на терасата и забелязващите се по протежението му разпилени дребни камъни и късове хоросан (бял, с примес от натрошена строителна керамика) дават сериозни основания да се твърди, че и от юг и югоизток укреплението е

---

[352] **Ibidem**, а.е. 425, л. 20.

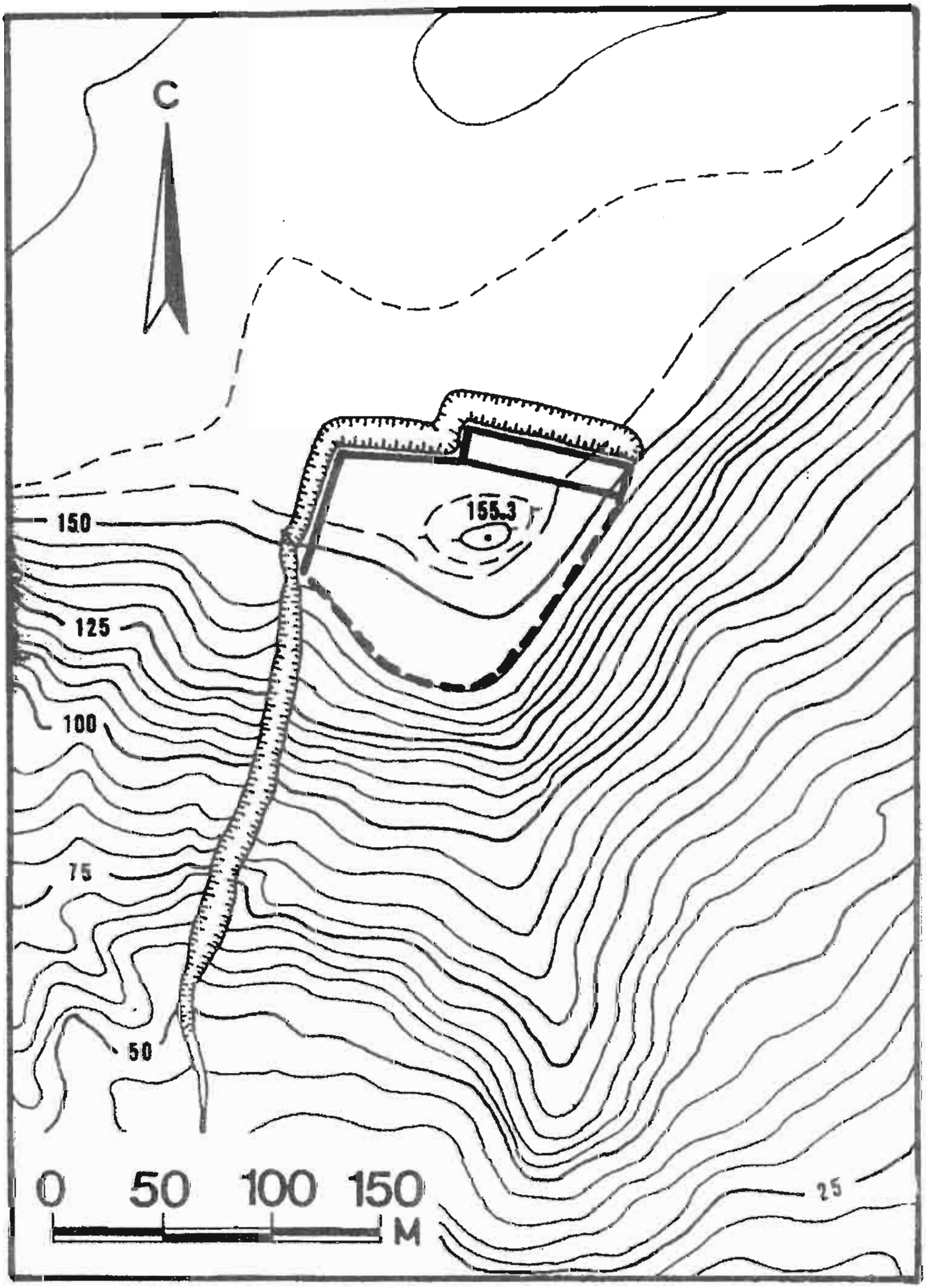
С
150
125
100
75
50
25
155.3
Г
0 50 100 150
М

Обр. 64. АФРОДИЗИОН (APHRODISION). План на късноантичното укрепление. /
Fig. 64. APHRODISION. Layout of the Late Roman fortification.

било опасано от сега вече почти напълно унищожени крепостни зидове, подграждащи скалния венец. Значително по-солидно е било укрепяването откъм най-уязвимата северна страна. За градежа на крепостната стена няма данни. Сега тя личи във вид на висок до 2,00 м каменно-землен вал. По трасето ѝ не могат да се идентифицират кули. Пред нея, в скалната почва е бил изкопан ров (Обр. 63). Твърдението на К. Шкорпил, че в източната си половина той бил двоен[353], не отговаря на истината. За сметка на това, тук ясно личат останките от външна крепостна стена (протейхизма), изградена на около 8,00 м пред основната отбранителна линия. В цялостен вид укреплението има неправилен многоъгълен план, предопределен от конфигурацията на терена. Северната крепостна стена е дълга около 130 м, а протейхизмата – около 80 м. Максималната дължина на защитената площ от север към юг възлиза на приблизително 150,00 м (Обр. 64).

Намираната по повърхността на терена керамика е силно фрагментирана. Тя датира най-общо от късноантичната епоха, но по-точното ѝ определяне е невъзможно. Важен хронологически индикатор представляват намерените тук монети. В Историческия музей в Добрич се съхраняват 8 екземпляра[354], които се разпределят по владетели както следва: края на IV в. (тип SALVS REIPVBLICAE) – 1; Юстин II – 4; Маврикий Тиберий – 2; VI в.(неопределена) – 1.

Въз основа на нумизматичния материал, възникването на укреплението следва да се отнесе най-вероятно към втората половина на IV в. Големият брой на монетите от времето на император Юстин II може би се намира във връзка с предприети точно по това време строително-възстановителни работи (изграждане на протейхизмата? църковно строителство?). Най-късните екземпляри – деканумия без отбелязана година и половин фолис от III година на управлението на император Маврикий Тиберий (584/585 г.) – свидетелстват, че към края на VI в. укреплението вероятно е престанало да функционира.

Макар несъмнено да е съставлявало важен елемент от пространствено-композиционната схема на късноантичния Афродизион, представеното укрепление едва ли може да се отъждестви със самото селище. Оскъдният брой на регистрираните тук постройки и подчертано представителният им обществен характер свидетелстват, че естествено защитеният и изкуствено укрепен терен в горната част на полуостровния издатък на платото не е бил предназначен за постоянно обитаване. От друга страна, изобилният подемен археологически материал и останките от сгради[355] показват, че селището е заемало пред-

---

[353] **Ibidem.**

[354] Исторически музей – Добрич, отдел "Нумизматика", инв. № I 2887-2893 (един екземпляр се съхранява в "Спомагателен фонд").

[355] Една такава сграда е пресечена и ясно личи в северния профил на новото шосе за Балчик: зидовете ѝ са двулицеви, дебели са 0,60 м и са изградени със спойка от бял хоросан.

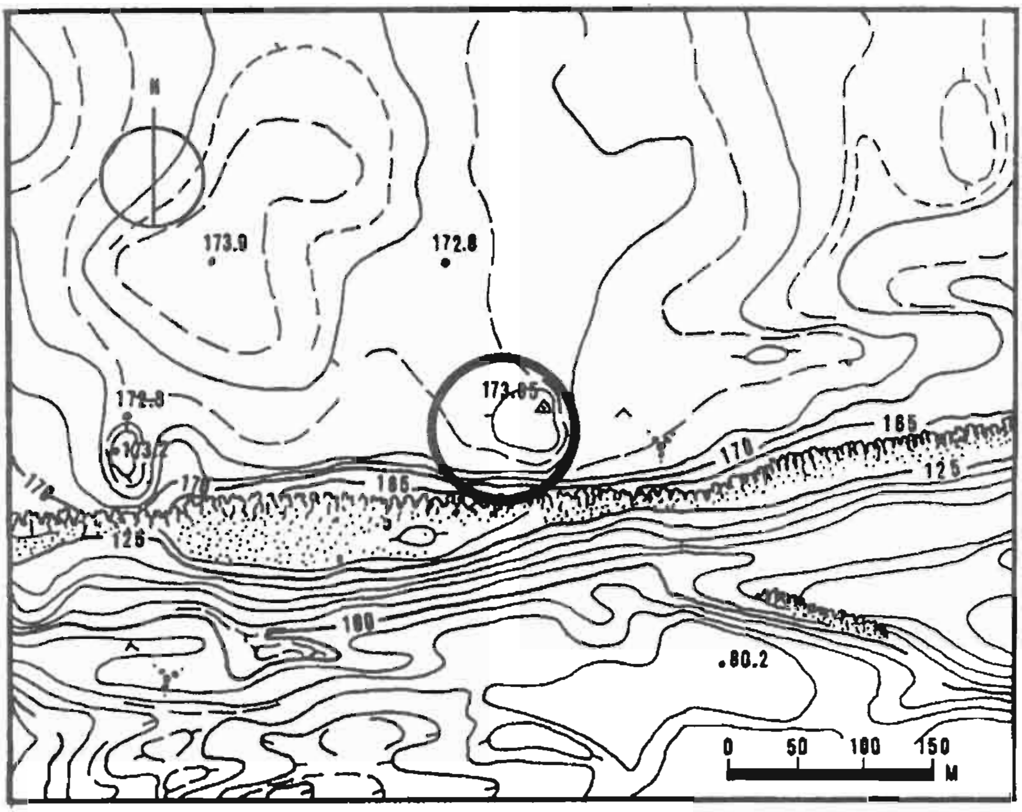

Обр. 65. Балчик-Тузлата. Топографско положение. / Fig. 65. Balchik-Tuzlata. Topographical situation.

лагащата значително по-благоприятни условия за живот част от крайбрежната тераса в югоизточното подножие на полуострова. В най-ниската челна част на полуострова, в непосредствена близост до морския бряг се наблюдават три изкопани в меката скална почва тесни и дълги галерии. Те не са разчистени и проучени археологически, но техният план, начин на изработка и местоположение са напълно идентични на разкритите в района на Каварненското пристанище пещерни складове-зърнохранилища от IV–VI в.[356].

В светлината на представените данни, укреплението край Топола следва да се окачестви като постоянно поддържана, но практически необитавана цитадела на късноантичния Афродизион, призвана да изпълнява в моменти на опасност функциите на убежище за жителите на селището.

---

[356] **Салкин 1984**, с. 53; **Салкин 1987б**, 25-28.

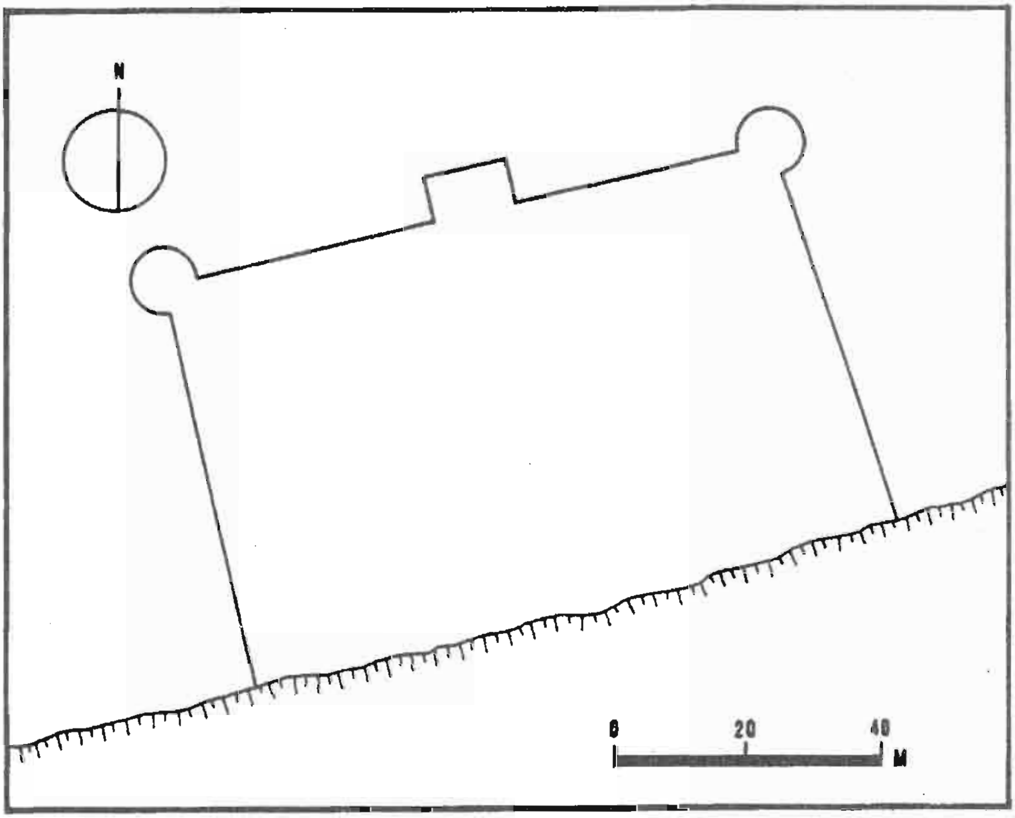

Обр. 66. Балчик-Тузлата. План на ранновизантийския кастел. / Fig. 66. Balchik-Tuzlata. Layout of the Early Byzantine fort.

24. **Балчик-Тузлата**

(гр. Балчик; Добричка област)

Укреплението "Икинджи кале" е изградено на равен терен, край ръба на Добруджанското плато. Намира се непосредствено северно от соленото езеро Балчишка Тузла, над широката тук до 1,0 км и наклонена към морето крайбрежна тераса. На едромащабните топографски карти местността се означава под името "Табията". Отстои на 4,5 км източно от гр. Балчик и на около 3,5 км запад-югозападно от с. Топола, Каварненско (Обр. 65).

Укреплението "Икинджи кале" е открито за науката от Карел Шкорпил. Нему принадлежи и едно непубликувано кратко описание, придружено от план на останките, което се съхранява в личния му архив[357].

---

[357] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 425, л. 25-26.

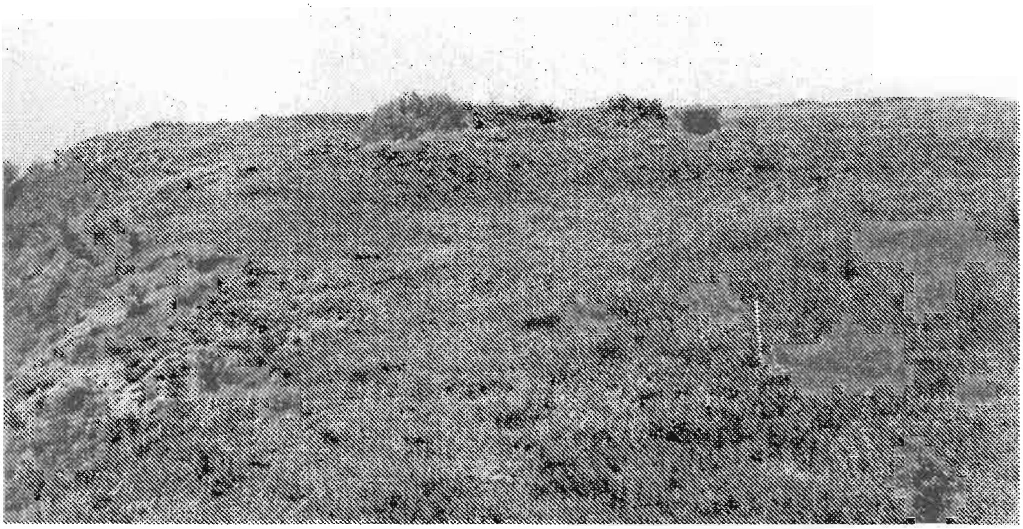

Fig. 67. Balchik-Tuzlata. Remains of the eastern precinct wall. / Обр. 67. Балчик-Тузлата. Останки от източната крепостна стена.

Към началото на XX в. укреплението е било вече почти напълно унищожено. К. Шкорпил допуска, че някога то е било по-голямо, но част от него се е отцепила с края на платото и пропаднала още в миналото. Извършеният през 1994 г. оглед на останките[358] потвърди в общи линии наличните данни, внасяйки в тях и някои поправки и уточнения. Запазената част от укреплението има правоъгълен план. Крепостните стени са ориентирани по световните посоки, с отклонение 12о север-северозапад (респективно: запад-югозапад) (Обр. 66). В най-добро състояние се намира запазеният участък от източната крепостна стена (дължина 59,20 м), който се извисява над терена във вид на каменно-землен вал с височина около 1,00 м (Обр. 67). Западната (60,20 м) и северна (93,10 м) стени личат в негатив, като плитки и широки 3,00-4,00 м ровове, останали след ограбването на строителния материал. Както показва един незначителен по размери запазен участък в южния край на западния ограден зид, крепостните стени са били фундирани върху плитко разположената скална почва, като основите им са били изградени от ломени камъни, свързани с бял хоросан. Местата на отбелязаните от К. Шкорпил три кули все още се разпознават на терена: две от тях са били изградени в северозападния и североизточен ъгъл на укреплението и по всяка вероятност са имали кръгъл план, а третата, чийто план не може да се определи без разкопки, се намира точно в средата на северната крепостна стена. Разлатият участък в самия южен край на източната крепостна стена може би указва местоположението на още една кула. Защитата е била подсилена от плитък околовръстен ров, вкопан в скалната почва и отстоящ на около 5,00 м от крепостните стени. Понастоящем той е почти напълно обезличен, като по-ясно личи от западната, а отчасти – и от източната страна.

---

[358] Обхождането бе осъществено от автора през м. май 1994 г.

Старите и по-нови изкопи във вътрешността на укреплението свидетелствуват, че културният пласт, свързан с неговото обитаване, е съвсем тънък. Немногобройните керамични фрагменти, събрани от повърхността, не могат да се прецизират хронологически и датират най-общо от късната античност. Намерената бронзова турска монета от средата на XIX в. [359] указва времето, когато останките са били подложени на методично унищожение, с оглед ограбване на годния за употреба строителен материал.

Пропорциите на запазената част от укреплението дават основание да се предположи, че приблизително половината от него се е срутила с част от платото. Позовавайки се на правоъгълния му план, К. Шкорпил отъждествява “Икинджи кале” с римска пътна станция[360]. Определението му, обаче, не може да се приеме за сполучливо нито от хронологическа, нито от типологическа гледна точка. Запазените останки разкриват почти пълна идентичност със северната половина от ранновизантийския кастел в местността “Дълбока” край с. Българево (ТИМУМ-Запад) и със западната половина на укреплението Камен бряг-II, като и в трите случая вероятно се касае за реализация на една и съща типова планова схема, към която може предположително да се отнесе и кастелът C(a)reas на нос Шабла[361].

Въз основа на казаното, укреплението “Икинджи кале” над Балчишката Тузла следва да се определи като кастел, а изграждането му – да се отнесе към военното строителство на император Юстиниан I в средата на VI в. по югоизточния бряг на провинция Малка Скития.

---

[359] Исторически музей – Добрич, отдел “Нумизматика” (спомагателен фонд).

[360] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 425, л. 25.

[361] Вж. съответните параграфи в изложението по-горе.

25. ДИОНИСОПОЛИС (DIONYSOPOLIS)

(гр. Балчик; Добричка област)

Сигурно локализираната при днешния град Балчик стара гръцка колония Дионисополис[362] запазила значението си на важен стопански и културен център и през късната античност. Наред с Томи и Калатис, Дионисополис изрично е отбелязан от Амиан Марцелин като един от "по-известните" градове (*oppida*) в провинция Скития[363]. В официалните документи през VI в. той отново фигурира в списъка на градовете[364] и на епископските седалища[365] в провинцията. Според сведението на Теофан Изповедник[366], репродуцирано и от по-късни византийски хронисти[367], през 544/545 г. районът на Дионисополис пострадал от внезапно краткотрайно наводнение, причинено по всяка вероятност от мощен подводен земетръс[368]. В последно време настойчиво се прокарва тезата, че след това бедствие градът се изместил на високото крайбрежно плато, където може би още към края на V или в началото на VI в. била изградена из основи една огромна по размери крепост[369]. За изоставяне на обитаваните по-рано терени, обаче, засега няма никакво археологическо потвърждение.

Данните за облика и развитието на укрепителната система на Дионисополис са твърде оскъдни, тъй като останките от античния град лежат на различна дълбочина под съвременните градежи на Балчик. Най-ранното археологически установено укрепяване на града датира от елинистическата епоха[370]. Регистрираните по трасето на източната крепостна стена от това време множество поправки и преустройства категорично свидетелстват, че тя е продължила да функционира през първите векове на римското владичество, а вероятно – и още по-късно. Укрепената територия на Дионисополис през късната античност не е сигурно установена. За града от римската епоха се приема, че – подобно на елинистическия полис – заемал втората крайбрежна тераса. Разширяването му в северна посока предположително се отнася към втората половина на II и началото на III в., а в южна – към IV в., като и в двата случая увеличаването на територията се обвързва с предприемането на ново форти-

---

[362] Подробно за локализацията на Дионисополис вж.: IGBulg. I2, p. 49 sqq.

[363] **Amm. Marcell.** Rer. gest. XXVII, 4, 1^2 (ed. Clark).

[364] **Hier.** Synecd. 637, 2 (ed. Parthey).

[365] **Darrouzes 1981**, p. 242 (Notitia 3, 653).

[366] **Theophan. Conf.** Chron. 22429-33 (ed. de Boor).

[367] Напр.: **Georg. Cedren.** Comp. hist. I 65715-19 (ed. Bonn).

[368] **Христосков/Тъпкова-Заимова 1979**, 98-99.

[369] **Димитров 1980**; **Димитров 1982**; **Димитров 1986**; **Димитров 1988**; **Димитров 1990**; **Димитров 1992**.

[370] **Tafrali 1927**, 29-30; **Димитров 1973**, 183-184; **Димитров 1986**, с. 94; **Димитров 1990**, с. 27.

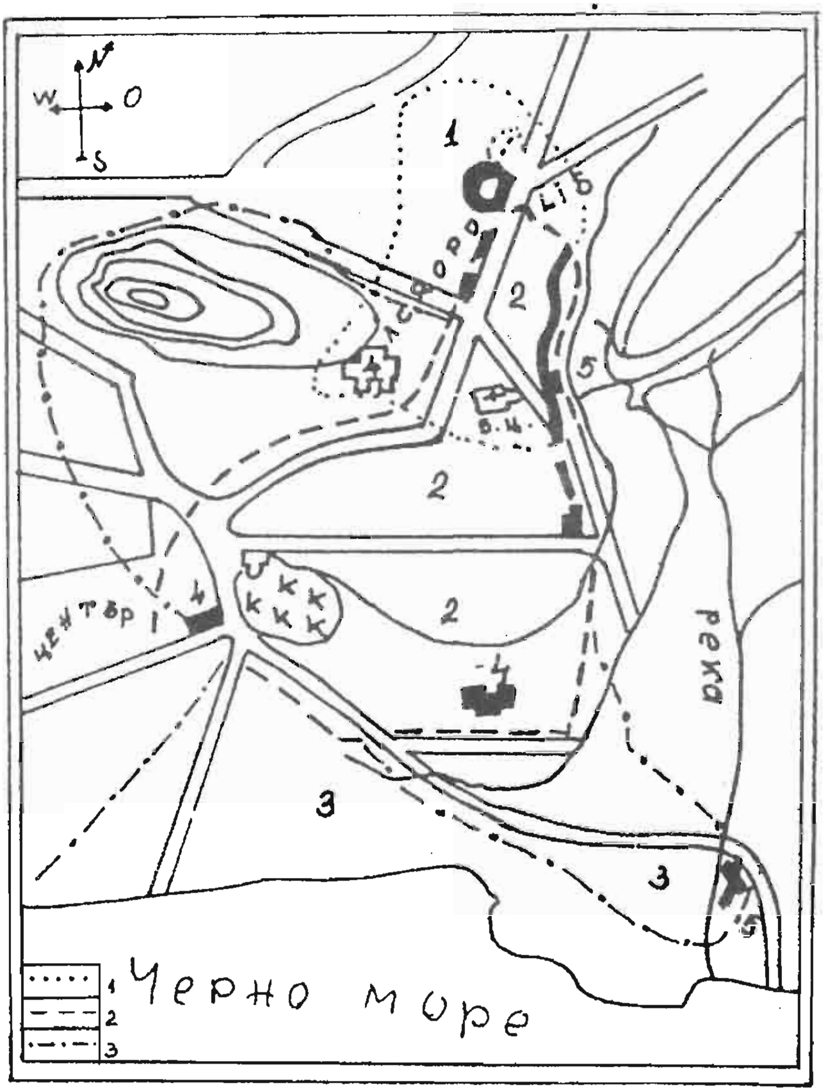

Обр. 68. ДИОНИСОПОЛИС (DIONYSOPOLIS). Трасе на градската укрепителна система през античната и късноантичната епохи по М. Димитров. Легенда: 1. Акрополът на Дионисополис по О. Тафрали; 2. Дионисополис през II в. пр. Хр. – III в. сл. Хр.; 3. Дионисополис през III-VI в.; 4. Обществени сгради от XIX-XX в.; 5. Клоаката на Дионисополис (**Димитров 1990**, Табл. 2). / Fig. 68. DIONYSOPOLIS. Course of the city wall during the Classical period and the Late Antiquity after M. Dimitrov. Legend: 1 The acropolis of Dionysopolis after O. Tafrali; 2. Dionysopolis in the 2nd century B.C. – the 3rd century A.D.; 3. Dionysopolis in the 4th – 6th centuries A.D.; 4. Public buildings from the 19th – 20th centuries; 5. The cloaka maxima of Dionysopolis (**Димитров 1990**, Табл. 2).

фикационно строителство[371] (Обр. 68). При изкопни работи на долната крайбрежна тераса в близост до пристанището на Балчик, през 1981 г. била засечена източната крепостна стена на южното разширение на Дионисополис. По трасето на този югоизточен участък от късноантичната укрепителна система на града била регистрирана една четириъгълна кула[372]. С частичното проучване на две разновременни крепостни кули в района на Балчишката автогара, през 1984 г. сигурно бе установен и северозападният ъгъл от укрепената територия на късноантичния Дионисополис[373]. За съжаление, резултатите от тези важни проучвания са обнародвани твърде непрецизно[374]. Неясните формулировки в текста и отсъствието на графичен илюстративен материал правят съдържащата се в публикацията информация практически непригодна за целите на настоящото изследване. Може да се отбележи само, че северозападният сектор от укрепителната система на Дионисополис бил първоначално защитаван от изградена в opus mixtum U-видна кула, след излизането от строя на която, вместо нея била издигната една нова кула с кръгъл(?) план, частично възсядаща нейните останки. Предложената датировка на U-видната кула в края на II/началото на III в.[375] е напълно неприемлива: изграждането ѝ в никакъв случай не може да бъде отнесено по-рано от самия край на III или началото на IV в. Чисто умозрителна и неподкрепена с никакви аргументи е и датировката в началото на V в. на по-късната кула[376].

При съвременното състояние на проучванията, въпросите относно обхвата, облика и хронологията на късноантичната укрепителна система на Дионисополис остават открити – до бъдещи системни разкопки или щастливи археологически открития.

26. **Балчик-Хоризонт**

(гр. Балчик; Добричка област)

В северната част на Балчик, на територията на сегашния квартал “Хоризонт”, се намират останките от много голямо късноантично укрепление. То отстои на около 1 км от морския бряг и заема ъгъла на високото до 220 м крайморско плато, образуван между стръмния и на места отвесен склон към морето (от юг) и една широка и дълбока долина (от изток). Сведения за съществуването на това укрепление се съдържат в непубликуваните бележки на

---

[371] **Димитров 1986**, с. 97; **Димитров 1990**, 28-29.

[372] **Димитров 1986**, с. 95; **Димитров 1990**, с. 29.

[373] **Димитров 1985а**, с. 141.

[374] **Димитров 1986**, 95-97.

[375] **Ibidem**, с. 97.

[376] **Димитров 1990**, с. 28.

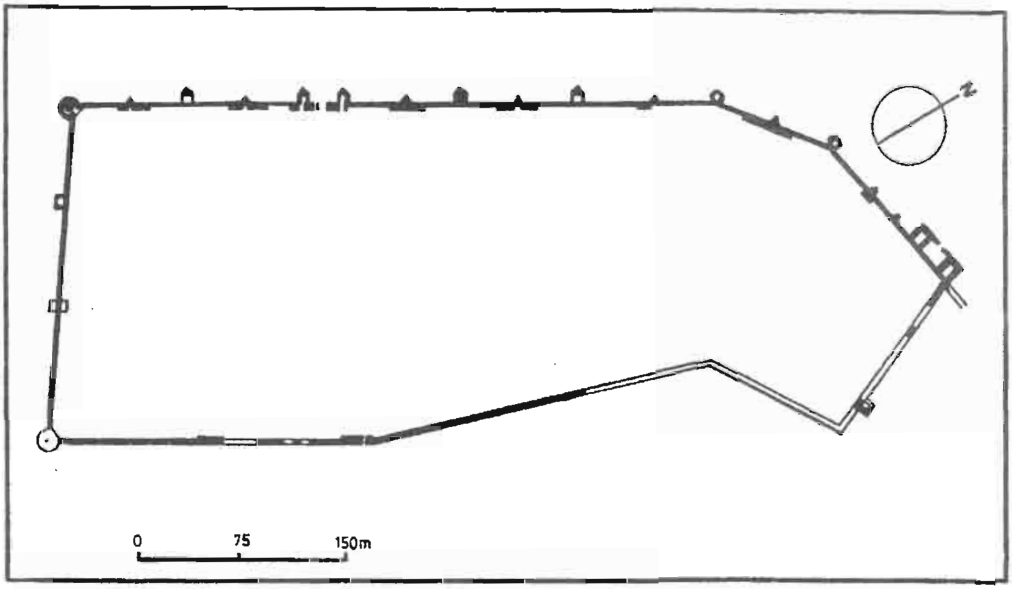

Обр. 69. Балчик-Хоризонт. План на укрепителната система (**Димитров 1989**, с. 50, Схема 3) (с корекции и добавки на автора). / Fig. 69. Balchik-Horizont. Layout of the defence system (**Димитров 1989**, с. 50, Схема 3) (with certain corrections and additions by the author).

К. Шкорпил[377], а впоследствие – и в една статия, написана в съавторство с Х. Шкорпил[378]. Още по-рано, приблизителен план на останките се среща в “Описание на военните походи на Русия по време на руско-турската война от 1828-1829 г.” от Хелмут фон Молтке[379]. От началото на 70-те до към средата на 80-те години укреплението в кв. “Хоризонт” бе обект на системни археологически разкопки[380], които доведоха до разкриване на по-голямата част на фортификационната му система. Резултатите от проучванията все още не са издадени монографично. При все това, по въпросите относно характера и хронологията на обекта, както и за особеностите на укрепителната му система, вече има натрупана доста пространна библиография[381]. Макар в отделните публикации нерядко да се съдържа противоречива информация, обобщението на данните дава възможност да се изгради достатъчно ясна и пълна картина за облика и основните етапи в развитието на укреплението в кв. "Хоризонт" през късноантичната епоха. От друга страна, съпоставката на тези данни с останките на терена и с наличната техническа документация налага внасянето на някои необходими уточнения и корекции[382].

---

[377] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 588, л. 54-55.

[378] **Шкорпил/Шкорпил 1912**, с. 47, 50.

[379] **Ванова и др. 1986**, с. 26 (I.92; Табл. 14).

[380] Разкопките през 70-те години бяха инициирани и ръководени от д-р Марин Димитров от Исторически музей-Балчик. В периода от 1981 до 1985 г. в проучванията се включи международна комплексна експедиция от специалисти в различни профили от бившите социалистически страни. Кратки бележки за резултатите от работата на експедицията в: **Паличев и др. 1988**, с. 34 сл.; **Витлянов 1990**, с. 73 сл.

Укреплението има неправилен, силно издължен от юг-югозапад на север-североизток план. Изградено е върху необитаван по-рано терен[383]. Отстои на повече от 300 м от южния склон на крайбрежното плато и заема края на неговата тераса и горната част от склона към долината на изток. Укрепената площ не надвишава 15 ха[384]. Изцяло проучени са западната, северната и западната половина от южната крепостни стени (Обр. 69). Трасето на източната крепостна стена е установено чрез сондажи. Дълга е около 770 м и има вид на начупена линия, състояща се от 4 отсечки с предопределено от конфигурацията на терена направление. По трасето на зида е проучена само една външна четириъгълна кула. Удебеляванията с около 2,00 м на зида в отделни участъци очевидно следва да бъдат интерпретирани като останки от стълбища[385], а не като "вътрешни кули", както е в повечето от публикациите[386]. В един от тези участъци е регистрирана и потерна. В югоизточния ъгъл на укреплението вероятно била изградена голяма кръгла кула[387]. Южната крепостна стена е абсолютно праволинейна и има дължина около 250 м. Към късноантичната

---

[381] **Димитров 1980**, с. 309 сл.; **Димитров 1985б**, с. 124; **Димитров 1988**, с. 71 сл.; **Овчаров и др. 1988**, с. 229 сл.; **Димитров 1989**, 48-52; **Димитров 1990**, 30-34; **Димитров 1992**, с. 12 сл.; **Димитров 1995а**, с. 150 сл.

[382] Уточненията и корекциите са основани на личните впечатления на автора при многократните посещения на обекта, както и на съпоставка с геодезическото заснемане на останките преди тяхната консервация и реставрация.

[383] Няколкото проучени гроба от IV-III в. пр. Хр. и от II-IV в. сл. Хр. дават основание да се предположи, че тук се е намирал един от некрополите на античния Дионисополис: **Димитров/Димитров 1983**, с. 82; **Михайлов/Димитров 1985**, с. 229 сл.; **Овчаров и др. 1986**, с. 150.

[384] В почти всички публикации площта на укреплението се определя на 360 дка, което се намира в пълно противоречие с посочените данни относно неговите действителни размери.

[385] В една от публикациите се споменава, че "кулите...са използувани и като стълбища": **Димитров 1989**, с. 52.

[386] Например: **Димитров 1980**, с. 312; **Овчаров и др. 1988**, с. 232; **Димитров 1990**, с. 33.

[387] Няма данни кулата да е била проучена по археологически път. Планът ѝ най-вероятно се определя предположително – по аналогия с кулата в югозападния ъгъл на укреплението.

Обр. 70. Балчик-Хоризонт. Изглед от западната крепостна стена с двете кули, фланкиращи западната порта. / Fig. 70. Balchik-Horizont. A section of the western precinct wall with both towers flanking the western gate.

епоха се отнасят две от регистрираните тук кули. Едната от тях е с четириъгълен[388] план и се издава пред зида. Другата кула се определя като "двойна четириъгълна", с което всъщност се пояснява, че тя се издава както пред, така и зад зида. Допуска се, че източно от нея се е намирала южната крепостна порта[389]. Ако предположението е вярно, много е вероятно бъдещите проучвания да установят наличието на още една идентична по план кула, фланкираща портата от изток. Югозападният ъгъл на укреплението е защитен с внушителна по размери кръгла кула, анализът на чиито останки е дал основание да се разграничат два строителни периода в нейното изграждане[390]. Западната крепостна стена сключва приблизително прав ъгъл с южната и подобно на нея е праволинейна. Дължината ѝ възлиза на 485 м. От проучените по трасето ѝ кули, 9 принадлежат към късната античност. Пет от кулите са били първоначално четириъгълни, но впоследствие са били преустроени в петоъгълни, като две от тях фланкират западната крепостна порта (Обр. 70). В конструктивна връзка със зида, точно по средата в промеждутъците между четириъгълните кули били издигнати малки триъгълни плътни кули, в тила на които – и пак в конструктивна връзка със зида![391] – било изградено по едно двураменно бойно стълбище. В хода на разкопките са били регистрирани 4 такива кули, но съдейки по стриктно спазената ритмичност и по наличието на идентично по параметри стълбище северно от портата, там уверено трябва да се постави още една триъгълна кула, която е била напълно унищожена при средновековните преустройства или при ограбването на камъните от зида в по-ново време. Северната крепостна стена се състои от две отсечки, западната от които е дълга 90 м, а източната – 136 м. В мястото на връзката ѝ със западния зид и при чупката по трасето ѝ са били издигнати по една ветрилообразна кула. В източния край на зида се намира северната крепостна порта, фланкирана от две много големи четириъгълни кули. При едно по-късно преустройство челата на кулите били свързани с напречен зид, в средата на който бил оформен проход, а над него била изградена малка надвратна кула[392]. Както при западната, така и при северната крепостна стена, в промеждутъците между по-големите кули били изградени плътни триъгълни кули със стълбища в техния тил. Регистрирани са 3 подобни кули, като към първоначалния градеж следва да се отнесат само две от тях – тези, снабдени със стълбища. Третата видимо нарушава хармонията на композицията, а е и с по-малки размери, което следва да се приеме като сигурно указание, че в случая става дума за някаква по-късна преправка.

---

[388] Понякога планът ѝ се определя и като "трапецовиден": **Овчаров и др. 1988**, с. 232; **Димитров 1989**, с. 52.

[389] **Димитров 1989**, с. 52.

[390] **Овчаров и др. 1988**, с. 231; През ранното средновековие руините на кулата били използувани за изграждане край тях на прабългарски култов комплекс, вж.: **Овчаров 1986**, с. 31 сл.

Като се изключи източната крепостна стена, градежът на фортификационната система на укреплението в кв. "Хоризонт" е съвсем еднороден и се характеризира с употреба на *opus implectum*, при което лицата били оформени с добре обработени каменни блокове с малки и средни размери, положени в правилни хоризонтални редове. Основите са широки около 3,20 м. Положени били върху здрава скална почва и дълбочината им варира от 0,60 до 1,20 м. В суперструкция дебелината на крепостния зид е 3,00-3,10 м. Градежът на източната крепостна стена видимо се различава от този на останалите укрепителни съоръжения по употребата на големи квадри за оформяне на външното лице.

---

[391] Твърдението, че стълбищата са били допълнително пристроени към зида (**Димитров 1990**, с. 33.) не отговаря на истината.

[392] За устройството на северната крепостна порта вж. по-подробно: **Димитров 1988**, с. 73.

Като близки паралели се посочват крепостта в местността “Яйлата” край Камен бряг и Анастасиевата стена в Тракия[393].

Досега не са открити сигурни стратиграфски данни, позволяващи точното определяне на времето на изграждане на укреплението в кв. “Хоризонт”. Началото на строителството обикновено се отнася към края на V/началото на VI в. и се свързва с укрепителната дейност на император Анастасий. В тази връзка следва да се отбележи, че сред произхождащия от територията на укреплението изобилен нумизматичен материал не е засвидетелствуван нито един екземпляр, предхождащ управлението на император Анастасий[394]. Няколкото монети с лика на този император, намерени край източната крепостна стена[395], както и отбелязаните по-горе особености в нейния градеж, се приемат като указание, че строителството започнало с трасирането и изграждането именно на източния отбранителен фронт. Завършването на укреплението се поставя най-общо във времето на император Юстиниан I, като се предполага, че довършителните работи били форсирани във връзка с последствията от причиненото от подводен земетръс катастрофално наводнение през 544/545 г.[396] Макар засега това да не е подкрепено с никакви археологически данни, през последните две десетилетия настойчиво се защитава тезата, че след бедствието обитаваните по-рано терени върху най-долната и втората крайбрежни тераси били напълно изоставени и Дионисополис се пренесъл и продължил развитието си от средата на VI в. до края на своето съществуване в чертите на укреплението в кв. “Хоризонт”, поради което последното вече традиционно се означава като “ранновизантийския Дионисополис”[397]. Крайно ограничените площи, проучени досега във вътрешността на укреплението обаче, затрудняват цялостната интерпретация на неговия функционален характер. Разположените покрай вътрешното лице на западната крепостна стена постройки уверено се определят като казармени и складови помещения[398]. Особено място сред проучените постройки с жилищно-стопански(?) характер заема един самостоятелен архитектурен комплекс с правоъгълен план и площ 3,5 дка, ограден с околовръстен каменен зид, в който е оформен само един вход откъм главната улица, започваща от западната крепостна порта в източна посока[399]. Комплексът се състои от множество помещения, разположени около широк вътрешен двор и се оприличава на една инсула от градоустройствената планировка на укрепената територия[400]. Макар установената досега планировка действително да разкрива белезите на голямо и благоустроено укрепено селище от втората половина на VI и началото на VII в., отъждествяването на обекта с "ранновизантийския Дионисополис" ми изглежда поне засега прибързано. Отнасяната към края на V и началото на VI в. първа фаза в изграждането на укреплението в кв. "Хоризонт" противоречи на идеята, че то било замислено и построено като приемник на Дионисополис. Издигнато в непосредствена близост, но все пак встрани и самостоятелно от живия и процъфтяващ по това време древен полис, възникването на укреплението по всяка вероятност е било продиктувано от подбуди от военно-стратегическо естество. В случая едва ли става дума за дублираща структура в пространствено-композиционната схема на късноантичния Дионисополис, а по-скоро за един грамаден военен лагер, призван да бъде своеобразен регионален център и опорен пункт в структурата на реорганизираната в края на V и първите десетилетия на VI в. общопровинциална система за териториална защита и вътрешна сигурност. Много е вероятно още наскоро след неговото изграждане евентуалният лагер да е придобил характеристиката на укрепено селище, просъществувало чак (?) до настаняването на Аспаруховите българи на юг от Дунава[401]. Археологически регистрираните мащабни преустройства и по-дребни поправки свидетелствуват за системни грижи по поддържане и усъвършенствуване на укрепителната му система, което подчертава неговата значимост и бурна историческа съдба. Не е изключено в пряка връзка с изграждането или с някое от осъществените през втората половина на VI в. по-значителни преустройства именно на укреплението в кв. "Хоризонт" да се намира и строителният надпис с непрецизирана датировка в V-VI в., видян в миналото в Плачидол[402].

---

[393] **Ibidem**, 72-73; **Овчаров и др. 1988**, с. 230; за укрепленията при Свети Никола и в местността “Яйлата” край Камен бряг, вж. по-горе в изложението (**Глава II.2.Б**); за строителните особености на Анастасиевата стена в Тракия, вж.: **Schuchardt 1901**, S. 107 sqq.; **Орешков 1915**, 80-88; **Dirimtekin 1948**, p. 1 sqq.; **Dirimtekin 1955**, p. 80 sqq.; **Harrison 1969**, p. 33 sqq.; **Harrison 1974**, p. 244 sqq.; **Croke 1982**, p. 59 sqq.; **Crow 1986**, p. 727 sqq.

[394] **Димитров 1982**, с. 33 сл. Много по-пълни данни относно монетната среда в укреплението в кв. “Хоризонт” бяха изнесени от д-р Марин Димитров в научно съобщение пред Международния симпозиум “Нумизматични и сфрагистични приноси към старата и средновековна история на Добруджа”, проведен през есента на 1993 г. в Добрич: **Димитров 1995б**, 174-176.

[395] **Димитров 1988**, с. 72.

[396] Така, например, в: **Димитров 1988**, с. 72; **Овчаров и др. 1988**, с. 230.

[397] Тезата е застъпена практически във всички публикации, свързани с укреплението в кв. Хоризонт” на Балчик.

---

[398] **Димитров 1988**, с. 74; **Меламед 1990**, 92-93.

[399] **Овчаров и др. 1988**, 232-233; **Димитров 1988**, с. 74; **Паличев и др. 1988**, с. 39; **Витлянов 1990**, с. 76.

[400] В една от публикациите (**Паличев и др. 1988**, с. 39) комплексът е определен като "обширна казарма".

[401] Съобщава се за намерени монети на императорите Фока и Ираклий, без да се привеждат по-конкретни данни за тях: **Димитров 1989**, с. 52.

[402] **Škorpil 1894**, № 99; CIL, III, 142131; **Beševliev 1964**, Nr. 81 (по-подробно за този надпис вж. в **Глава I.2**).

Макар теоретически твърде правдоподобно, отъждествяването на укреплението в кв. "Хоризонт" с Дионисополис от периода след средата на VI в. не може да се счита за сигурно – поне до изясняване хронологията на обитаване през късноантичната епоха на разположените върху долните две крайморски тераси терени на съвременния град Балчик. Много е вероятно в случая да става дума за един новооснован и напълно самостоятелен поселищен център с военен произход, името на който би могъл да фигурира сред неидентифицираните обекти, споменати от Прокопий в трактата му "За строежите".

В. УКРЕПЕНИТЕ ОБЕКТИ ВЪВ ВЪТРЕШНОСТТА НА ПРОВИНЦИЯТА

1. **Нифон**

(s. Nifon /бивше Ţiganca/; com. Hamcearca; jud. Tulcea)

Северно от селото, на територията на отдавна изоставения манастир Таица, са били засвидетелствувани още през миналия век останки от значително селище от римската епоха[1]. През II-III в. на това място е функционирала *statio* на бенефициарии консуларис, което се обяснява с важното кръстопътно местоположение: тук римският път по долината на р. Таица се разклонявал в три посоки – към Трезмис, Новиодунум и античните центрове край Лункавица и Ракелу[2]. Необходимостта от ефективна охрана и защита на този стратегически пътен възел наложила изграждането през късната античност на едно голямо укрепление[3]. Понастоящем от него не са останали никакви следи, тъй като то е било използувано като кариера за строителен материал при строителството на манастирския комплекс през XVIII-XIX в. В края на XIX/началото на XX в. трасето на крепостните стени все още личало в негатив, по изкопите от извличането на камъните. Според К. Шкорпил, укреплението имало приблизително квадратен план, с дължина на страните до 100 м (?) и с кръгли кули в ъглите[4]. От една бележка на Е. Дежарден става ясно, че и двата латински надписа от Нифон[5] са били открити при извличането на строителния материал от крепостните зидове[6], където очевидно са били преизползувани в качеството на spolia.

Според представените данни, укреплението край Нифон следва да се определи като късноримски крайпътен *castellum* с военно-полицейски функции, изграден вероятно в началото на IVв. По архитектурен план то представлява типичен *quadriburgium*, макар и с по-значителни размери[7]. Тъй като досега от околността не са известни археологически материали от V-VI в., по всичко личи, че укреплението е престанало да съществува към края на IV или през първите десетилетия на V в.

---

[1] **ISM V**, 261-262; **TIR L35**, 53, 70, 75; **Weiss 1911**, 52-53; **Vulpe 1938**, 169, 171.

[2] **Pârvan 1912**, p. 584.

[3] **Ibidem**, p. 584 (n. 4); **Шкорпил 1917**, c. 220; **Scorpan 1980**, p. 7.

[4] **Шкорпил 1917**, c. 220.

[5] CIL, III, 6160 (= 7497), 6161 (= **ISM V**, 246, 247). Надписите датират съответно от 223 и 218 г.

[6] **ISM V**, p. 262.

[7] Ако, разбира се, представените от К. Шкорпил метрични данни са обективни!

2. **Черна**
(com. Cerna; jud. Tulcea)

В околностите на съвременното село е локализирано значително селище от римската епоха, от което произхождат разнообразни археологически материали. Селището е било защитено с дебела 2,50 м каменна крепостна стена[8], за която се допуска, че е била изградена към края на III или в началото на IV в.[9] Отсъствието на находки от V-VI в. свидетелства, че укрепеното селище край Черна е престанало да съществува още към края на IV или в самото начало на V в.

3. **Аджигьол** (VALLIS DOMITIANA?)
(s. Agighiol; com. Valea Nucărilor; jud. Tulcea)

За съществуването на укрепление от късноантичната епоха край Аджигьол съобщава само Р. Вулпе, но без да представя никакви подробности относно точното му местоположение и външен облик[10]. Напоследък[11] то се отъждествява с не по-малко загадъчното укрепление, локализирано от Ем. Попеску край съседното село Валя Нукърилор (б. Саригьол) [12]. Изобилните следи от поселищен живот през римската епоха в този район и съвпадението на разстоянията са дали основание тук предположително да се локализира споменатата в *Itinerarium Antonini* пътна станция Vallis Domitiana[13]. При това положение, укреплението край Аджигьол/Валя Нукърилор би могло с голяма увереност да се отнесе към късноримските военно-полицейски укрепления с пътно-охранителни функции. Отсъствието на археологически материали от V-VI в. идва да покаже, че животът по тези места замрял вероятно още към края на IV в.

4. **Хория**
(com. Horia /бивше Ortachioi/; jud. Tulcea)

За съществуването на укрепление край Хориа, намиращо се във връзка с римския път по долината на р. Таица, съобщава най-напред Я. Вайс, който се позовава на данни на Гр. Точилеску[14]. Останките му все още можели да се видят в началото на XX в.[15], но за облика му липсват каквито и да било данни. Укреплението се споменава и в по-нови публикации, като традиционно се разглежда във военен контекст[16]. Спасителните разкопки на една римска вила в околностите на Хориа през 1971 г. и проведените в тази връзка теренни проучвания наоколо установиха, че всъщност става дума за укрепено селище от IV в.[17] То се намира на около 1,5 км северозападно от селото и заема част от североизточния склон на едно възвишение. Укрепеното селище се явява приемник на селище от II-III в., което е било разположено в непосредствена близост, но на равен терен в речната долина[18].

---

[8] **TIR L35**, p. 32; **Scorpan 1980**, p. 7; **ISM V**, p. 237.
[9] **Zahariade 1988**, p. 148.
[10] **Vulpe 1938**, p. 301.
[11] **Suceveanu 1992**, S. 200.
[12] **TIR L35**, p. 63.
[13] **Weiss 1911**, S. 57.
[14] **Weiss 1911**, S. 52.

Укрепеното селище край Хориа е просъществувало вероятно до към края на IV или началото на V в. Малочислените монетни находки дори дават основание да се предположи, че то е загинало още по време на Втората готска война на император Валенс (376-378 г.)[19].

5. **Извоареле**

(com. Izvoarele /бивше Alibeichioi; Regele Ferdinand; Filimon Sîrbu/; jud. Tulcea)

Укреплението се намира на около 1,5 км югозападно от селото, върху стръмния северен склон на възвишението Консул. За неговото съществуване за пръв път съобщава К. Шкорпил, който само определя местоположението му[20]. Същите данни са потвърдени и в по-ново време[21]. Понастоящем укреплението е силно обезличено поради продължителното и систематично ограбване на строителния материал от крепостните стени. То има триъгълен план, с извита източна страна. Липсват сведения за наличието на кули. Запазените фрагменти от зидове разкриват градеж в *opus incertum*. Керамичните фрагменти по повърхността датират от IV-VI в. Тук е била намерена и тухла с печат на *legio I Italica* от типа LEG I ITAL[22]. Като се има предвид, че това е единственият обект в околността, от който произхожда подемен археологически материал от последната фаза на късната античност, с много голяма увереност може да се твърди, че именно оттук произхожда един фолис на император

---

[15] **Pârvan 1912**, p. 584 (n. 3).

[16] **Opaiţ 1977-78b**, p. 430; **Opaiţ et al. 1991**, p. 203.

[17] **Baumann 1983**, p. 122.

[18] **Ibidem**, p. 108 (Fig. 41).

[19] **Ibidem**, p. 122, 145 (n. 380: най-късната монета е меден номинал на император Валентиниан I, емисия 364-378 г.).

[20] **Шкорпил 1917**, с. 218.

[21] **Opaiţ 1977-78b**, p. 430.

[22] **Opaiţ et al. 1991**, p. 203.

Фока от 603/604 г., регистриран за намерен в Юлия (на около 2,0 км югоизточно)[23].

Укреплението край Извоареле обикновено се поставя във връзка с функционирането на римския път по долината на р. Таица, като му се приписват военно-охранителни функции[24]. Височинното местоположение и твърде примитивната фортификационна архитектура, обаче, свидетелстват по-скоро за неговия цивилен характер. Към подобно тълкувание насочва и фактът, че в долината, в северозападното подножие на хълма, е локализирано значително селище от римската епоха[25], просъществувало до към края на IV в.[26] Укреплението върху възвишението Консул може да се разглежда като негов пряк приемник. Вероятно то е възникнало още през IV в. в качеството отначало на рефугиум, но прераствайки впоследствие (от V в.?) в укрепено селище, просъществувало до началото(?) на VII в.

6. **Михай Браву**

(com. Mihai Bravu/бивше Camber/; jud. Tulcea)

Укреплението е известно само по едно описание на К. Шкорпил[27]. То се намирало на 1,0 км западно от селото и било разположено върху издигнат терен в подножието на възвишението Баалар-баир, южно от съвременното шосе. Укреплението имало почти квадратен план с размери 37x37 м, като в четирите му ъгли били изградени големи кръгли кули. Съобщава се, че до източната стена били намерени фрагменти от три латински надписа, които по-всяка вероятност били преизползувани в качеството на *spolia* при строежа. По-нататъшната съдба на тези надписи е неизвестна.

За съществуването на укреплението край Михай Браву се споменава и в една по-нова публикация, където то е определено като *burgus* от IV в.[28] Като се има предвид класическата му планова схема на *quadriburgium*, датировката изглежда напълно приемлива, но типологическата идентификация следва да се коригира. Укреплението принадлежи към типа на малките късноримски *castella* и намира отлични архитектурни паралели в квадригургиите Castra Martis в провинция Крайбрежна Дакия[29] и Qseyr as-Sele в Сирия[30]. Изградено вероятно в началото на IV в., то ще да е споделило съдбата на разположения наблизо

---

[23] **Ocheşeanu 1981**, 310-311 (№ 1).

[24] **Opaiţ 1977-78b**, p. 430; **Opaiţ et al. 1991**, p. 203.

[25] **Шкорпил 1917**, с. 218; **Opaiţ 1977-78b**, p. 430.

[26] **Oberländer-Târnoveanu 1977-1978b**, p. 505 (№ 80).

[27] **Шкорпил 1917**, 219-220.

[28] **Opaiţ et al. 1992a**, S. 107.

[29] **Atanassova-Georgieva 1974**, p. 167 sqq.; **Atanasova 1987**, p. 119 sqq.

[30] **Poidebard 1934**, p. 83, Pl. LXXVIII.

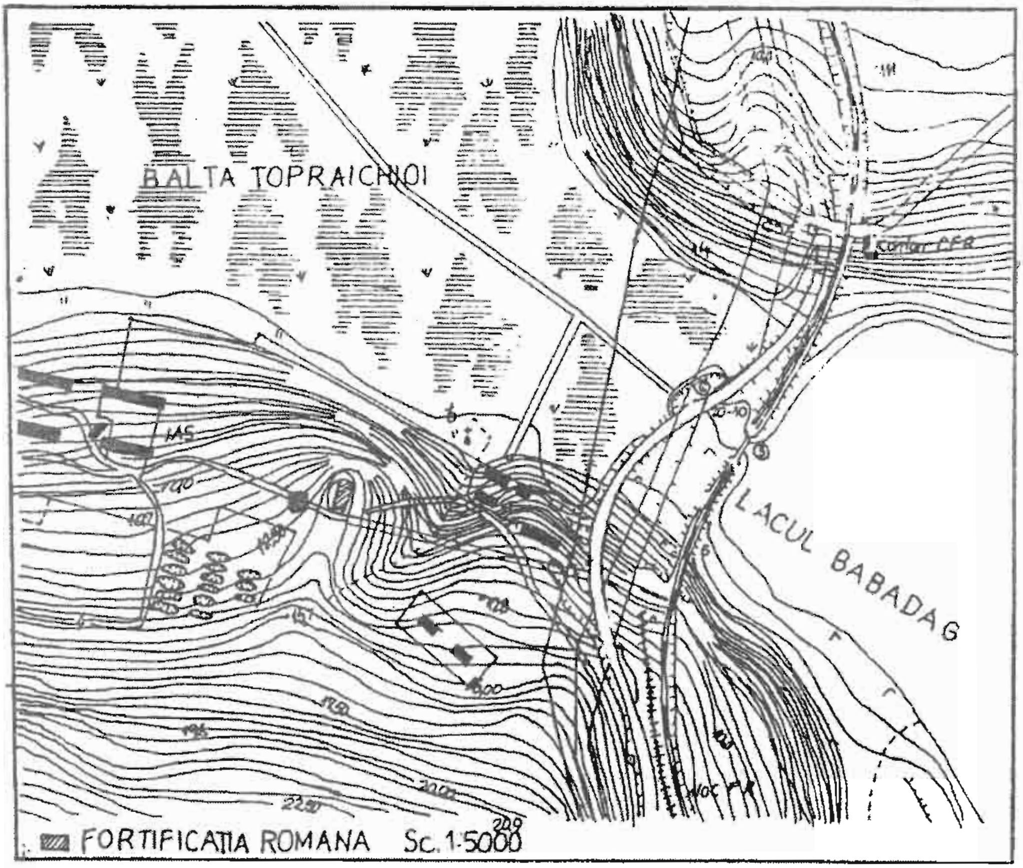
BALTA TOPRAICHIOI
LACUL BABADAG
▨ FORTIFICATIA ROMANA Sc. 1:5000

Обр. 71. Бабадаг-Топрайкьой. Топографско положение (**Opaiţ et al. 1991b**, p. 219, Fig. 1). / Fig. 71. Babadag-Topraichioi. Topographic situation (**Opaiţ et al. 1991b**, p. 219, Fig. 1).

burgus в м. Топрайкьой край Бабадаг[31], преставайки да съществува най-късно през първата половина на V в.

Укреплението край Михай Браву съвсем основателно се поставя във връзка с важния римски път по долината на р. Таица[32], но функциите му едва ли са се изчерпвали с тези на обикновена пътна станция: по всяка вероятност гарнизонът му е изпълнявал разнообразни задачи по контрол и осигуряване на вътрешния ред в прилежащия гъсто заселен през IV в. аграрен район[33].

---

[31] **Opaiţ et al. 1991**, p. 191 sqq.

[32] **Шкорпил 1917**, с. 219.

7. **Бабадаг-Топрайкьой**
(Babadag, jud. Tulcea)

В периода 1978-1983 г., в местността "Топрайкьой", на 5,5 км северно от Бабадаг, бе напълно проучено малко късноантично укрепление[34]. То е разположено върху нисък полуостров с надморска височина ок. 10,00 м, в непосредствена близост до южния бряг на езерото Топрайкьой (Обр. 71).

Укреплението има правоъгълен план без ъглови кули и е ориентирано север-юг[35]. Градежът е в *opus implectum*, като лицата са оформени с грубо обработени каменни блокове с малки и средни размери. Употребеният хоросан съдържа пясък, чакъл, счукана тухла и мидени черупки. Крепостната стена е дебела 3,40 м в субструкция, а основите ѝ са положени на дълбочина 2,30-2,60 м под банкета, разграничаващ суб– от суперструкцията. Вътрешните размери на укреплението са 38 х 14 м, а външните — 44 х 20,40 м. Във вътрешността му са изградени 12 пилона, разположени симетрично в две редици. По такъв начин в централната му част е бил оформен коридор, осигуряващ достъп до опиращите в оградния зид помещения. Поне в по-късните периоди на обитаване, вътрешният двор е бил настлан с каменни плочи, положени върху подложка от пясък. В укреплението се е влизало през издадена пред отбранителната линия кула-порта, конструктивно свързана с крепостната стена. Тя е разположена в средата на източната страна и има четириъгълен план с размери 12,30 х 10,10 м. Външният проход е широк 3,10 м, а вътрешният – 2,50 м. По-късно вътрешният проход е бил допълнително стеснен посредством зидове от камъни, споени с кал (Обр. 72).

Животът на укреплението при Бабадаг-Топрайкьой е бил сравнително кратък, но твърде бурен. Възникването му се поставя от проучвателите във времето на император Валенс, най-вероятно в годините 369-370, но се допуска възможността то да е било издигнато и към края на управлението на Констанций II. Археологически са установени 5 жилищни нива, свързани с неговото обитаване. Всяко едно от нивата е ясно маркирано от следи на масивни опожарявания, първото от които датира от периода 395-402 г., а последното се свър-

---

[33] За поселищния живот в района през римската епоха и късната античност, вж.: **TIR L35**, *passim* (Satu Nou, Mihai Bravu, Turda, Nicolae Bălcescu, Babadag, Mihail Kogălniceanu); **Opaiţ et al. 1992a**, S. 109 sqq.

[34] **Opaiţ 1977-78b**, p. 415 sqq.; **Zahariade/Opaiţ 1986**, p. 565 sqq.; **Opaiţ et al. 1991a**, p. 183 sqq.; **Opaiţ et al. 1991b**, p. 217 sqq.

[35] Описанието на укреплението е въз основа на окончателната публикация на резултатите от неговото проучване: **Opaiţ et al. 1991a**, 193-200.

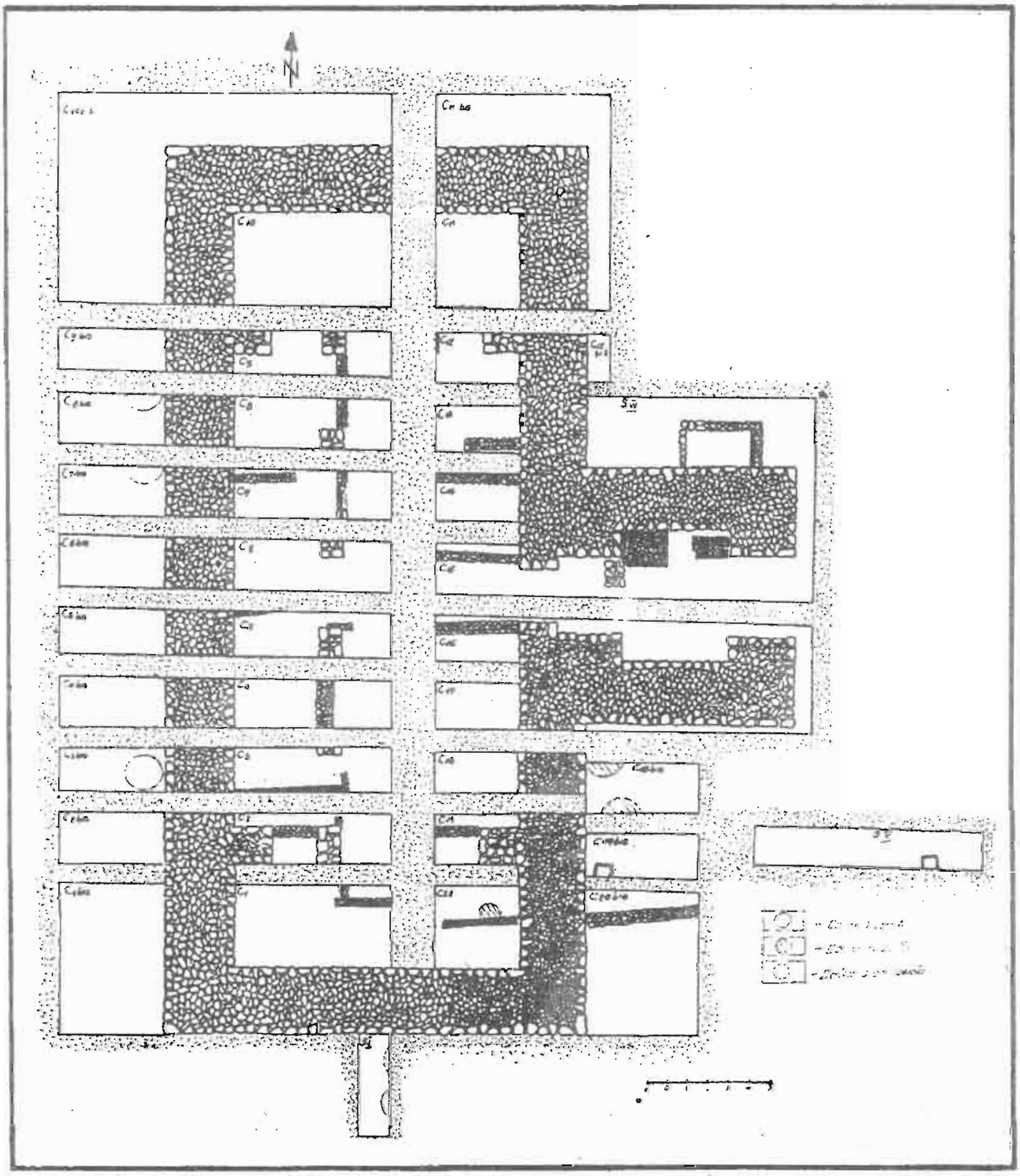

Обр. 72. Бабадаг-Топрайкьой. Укрепителна система (**Opaiţ et al. 1991b**, p. 220, Fig. 2).
/ Fig. 72. Babadag-Topraichioi. Defence system (**Opaiţ et al. 1991b**, p. 220, Fig. 2).

зва с хунското нашествие от 441 или 447 г. На съвсем ограничена площ във вътрешността е констатирано още едно (VI) жилищно ниво, датирано с монети на император Маркиан (450-457 г.), но по това време укреплението очевидно е престанало да бъде вече фортификационно съоръжение. Малко по-късно, вероятно още при следващия владетел (Лъв I: 457-474 г.), животът сред руините окончателно секнал[36].

Функционалната интерпретация на късноантичното укрепление при Бабадаг-Топрайкьой поражда дискусии в научната книжнина. Някои изследвачи са склонни да го оприличат на укрепен *horreum* или на *mansio*[37]. При все това, мнението на проучвателите, отъждествяващи го с *burgus*[38], следва да се признае не само за приемливо, но и за напълно оправдано от архитектурна, археологическа и историческа гледна точка. Издигнат край римския път по долината на р. Таица (окачествяван като най-важната *semita* в северната част на провинция Скития), гарнизонът на бурга при Бабадаг-Топрайкьой най-вероятно е бил натоварен първоначално с мисии по осигуряване на охрана и контрол на пътния трафик. Археологическият материал дава основание да се предполага, че от началото на IV период в неговото обитаване (от 20-те години на V в. насетне) укреплението постепенно започва да губи чисто военния си облик и вероятно се превръща в пункт за събиране, съхраняване и разпределяне на *annona militaris*[39].

8. **Бабадаг** (VICUS NOVUS?)
(Babadag; jud. Tulcea)

На 2,5 км североизточно от Бабадаг, на югозападния бряг на едноименното езеро се издига възвишение във вид на полуостров с надморска височина 23,0 м, ограден в по-голямата си част от водите на езерото и с отвесен североизточен склон. Дължината на полуострова достига 220 м, а ширината му варира от 60 до 80 м[40]. Тук, върху руините на селища от къснобронзовата, ранножелязната и елинистическата епохи, през късната античност била изградена здрава каменна стена на хоросанова спойка[41]. Тя има дъговиден план и опира на отвесния североизточен склон. По протежението ѝ не са регистрирани кули. Стената загражда площ от ок. 0,75 ха, с дължина до 135,00 и ширина до

---

[36] Археологически данни и историко-хронологически коментар на установената стратиграфия в: **Opaiţ et al. 1991a**, 191-192, 339-343.

[37] **Barnea 1991a**, p. 191, 306 (n. 171); **Suceveanu 1992**, S. 202.

[38] **Opaiţ et al. 1991a**, 195-201, 325-327.

[39] **Ibidem**, 199-200.

[40] **Morintz 1987**, p. 39 sqq.

[41] **Popescu 1965**, p. 388 (№ 32); **Barnea 1990**, p. 315 (№ 3).

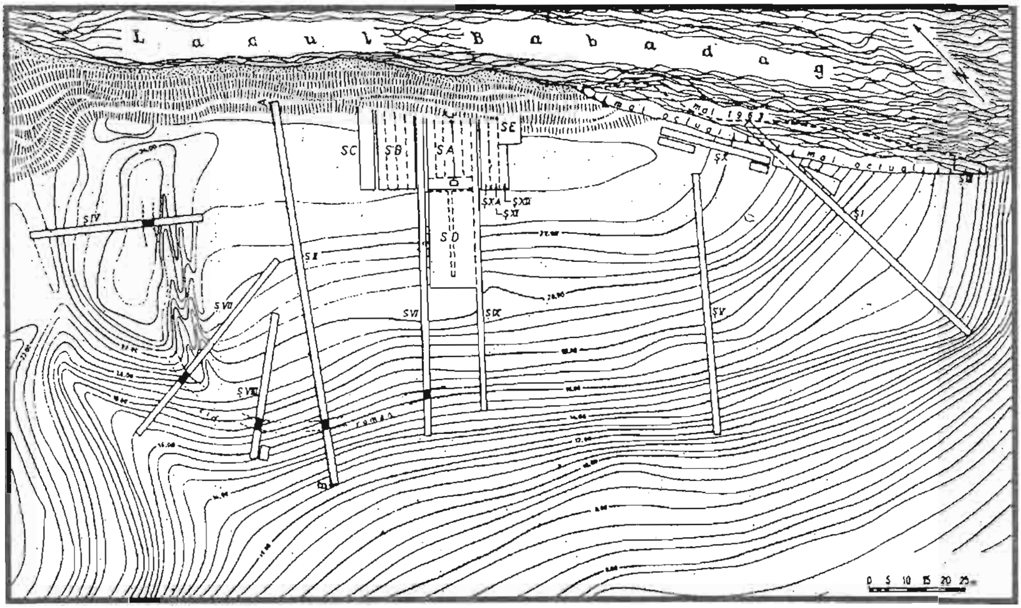

Обр. 73. Бабадаг (VICUS NOVUS?). Топография и укрепителна система на късноантичното укрепено селище (**Morintz 1987**, p. 43, Fig. 4). / Fig. 73. Babadag (VICUS NOVUS?). Topography and defence system of the Late Roman fortified settlement (**Morintz 1987**, p. 43, Fig. 4).

75,00 м[42] (Обр. 73). Оскъдните находки и констатираният тънък културен пласт от V-VI в. свидетелствуват за сравнително краткотрайно обитаване на мястото през късноантичната епоха[43]. Типологически обектът следва да се определи най-вероятно като укрепено селище, явяващо се късноантичен приемник на локализирания в непосредствена близост vicus Novus от предходния исторически период[44]. Не трябва да се изключва обаче и възможността укреплението да е представлявало крепост-убежище (*refugium*), спорадично използувана от околното население при опасност.

9. **Слава Русъ**

(s. Slava Rusă; com. Slava Cercheză; jud. Tulcea)

На около 200 м западно от първоначалния кастел (впоследствие: градска цитадела) на Ибида, са идентифицирани останките от едно малко правоъ-

---

[42] Описанието на крепостната стена е направено по плана, публикуван в: **Morintz 1987**, p. 43 (Fig. 4).

[43] **Popescu 1965**, p. 388 (№ 32).

[44] CIL, III, 14448; TIR L35, p. 25.

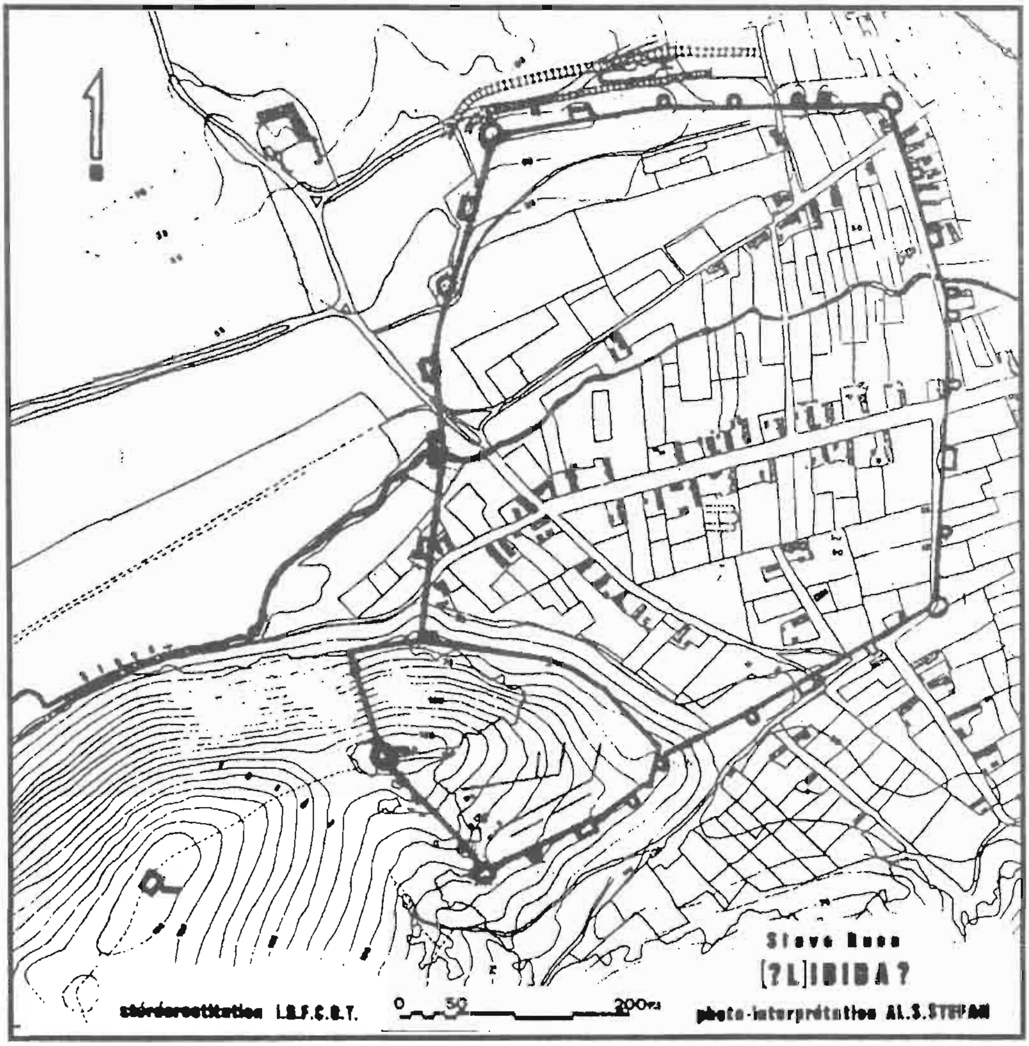
Slava Rusa
[?L]IBIDA?
stéréorestitution I.B.F.C.R.T.
0 50 200m
photo-interprétation AL.S.STEFAN

Обр. 74. ИБИДА (IBIDA). Топография на селището през късноантичната епоха (**Ştefan 1977a**, p. 462, Fig. 2). / Fig. 74. IBIDA. Topography of the settlement during the Late Antiquity (**Ştefan 1977a**, p. 462, Fig. 2).

гълно укрепление с приблизителни размери 20x15 м[45] (Обр. 74). То заема самия връх на възвишението Фетя (Dealul Fetea) и от него се открива широка гледка към долината на рекичката Слава. Укреплението очевидно е имало наблюдателни функции и според плана му уверено може да се определи като *burgus*. Изградено е било от камъни и тухли. Датировката му е неясна. Споменава се, че намерените сред руините му тухли и керемиди имали “късна фактура”. Синхронното функциониране на този бург с кастела е твърде възможно, но изглежда недостатъчно оправдано, тъй като голямата кръгла кула по трасето на югозападната стена на кастела е предлагала почти напълно идентични възможности за водене на стратегическо наблюдение. В случая вероятно става дума за малко военно-полицейско укрепление, което е предхождало по време изграждането на кастела. Съдейки по свидетелствата за “късния” му облик, бургът едва ли може да се датира по-рано от края на III в. С издигането на кастела (в началото на IV в.?), или недълго след това, той вероятно бил изоставен, поради безмислеността от по-нататъшното му поддържане.

---

[45] **Ştefan 1977a**, p. 458.

10. **ИБИДА** (IBIDA)

(s. Slava Rusă; com. Slava Cercheză; jud. Tulcea)

Под съвременното село Слава Русъ лежат останките на едно от най-обширните антични селища в пределите между най-долното течение на р. Дунав и Черно море. Изказаното някога от В. Първан предположение[46] се приема без възражения в съвременната научна книжнина и селището единодушно се отъждествява с града (*polis*) Ибида, споменат единствено от Прокопий в неговия трактат “За строежите”[47]. Направеният в по-ново време опит името на града да се възстанови като Либида/Либидина (Libida/Libidina)[48] бе съвсем аргументирано оспорен[49], макар в някои публикации тази версия все още да се поддържа[50]. Изказана е също така хипотеза[51], според която Ибида е тъждествена на споменатия от Клавдий Птолемей долномизийски град Тибиска, разположен някъде между Дунава и планината Хемус[52]. Макар от територията на античния град при Слава Русъ да произхождат множество разнообразни материали и епиграфски паметници, той не е бил обект на сериозни археологически проучвания. При все това, по време на Първата световна война, приблизително в централната част на укрепената територия е била аматьорски разкопана една впечатляваща по размери и художествено оформление раннохристиянска базилика от втората половина на VI в.[53] Значението на града като важен християнски център във вътрешността на провинция Скития се подчертава и от проучения неотдавна манастирски комплекс от VI в., разположен на около 3 км западно[54].

---

[46] **Pârvan 1912**, p. 578 (n. 3).

[47] **Proc.** De aed. IV, 7, 19-20 (ed. Dewing).

[48] **Aricescu 1971**, p. 58 sqq.; **Aricescu 1977**, p. 149 sqq.

[49] **Doruţiu-Boilă 1979**, p. 145 sqq.

[50] Например в: **Barnea 1991a**, p. 204.

[51] **Suceveanu/Barnea 1993**, p. 162 (идеята е изказана от Р. Вулпе в непубликувано научно съобщение).

[52] **Ptol.** Geogr. III, 9, 6 (ed. Mтller).

[53] **Barnea 1945-47**, p. 227, 233-234; **Barnea 1958**, 346-347.

Укрепителната система на Ибида не е била обект на археологически разкопки, но нейният план е доста прецизно установен въз основа на предприетото в началото на 70-те години нарочно аерофотографско изследване на обекта[55] (Обр. 74). Цялата укрепена площ на града възлиза на 24 ха. По същество, тя се състои от две свързани помежду си, но обособени части, означавани в някои от публикациите като "I" и "II"[56] (Обр. 75). По-малката от тях (I) заема североизточния склон на едно нособразно възвишение, извисяващо се на повече от 70 м над долината на р. Слава. Другата част (II) е значително по-голяма по площ и е разположена на равен терен, в широката речна долина в подножието на възвишението. Укреплението върху възвишението има неправилен план и е защитено с околовръстна крепостна стена, по чието трасе сигурно е фиксирано местоположението на 7 кули. Три от тях са U-видни, 2 – правоъгълни, 1 – ветрило– или подковообразна и 1 – кръгла. Много е вероятно по трасето на югозападната крепостна стена, в близост до южната ъглова кула на укреплението, да е имало още една кула, като между тях двете е била разположена портата. Най-нагъсто са разположени кулите по югоизточната стена, където интервалите не надвишават 35 м. Твърде специфичната чупка в източния ъгъл на укреплението може би се дължи на някакво по-късно преустройство[57]. Единствената кръгла кула се отличава с много големи размери. Изградена е била приблизително в средата на югозападния зид, върху най-високата точка включена в периметъра на крепостните стени. Предвид отличния обзор, предполага се, че е била използвана за водене на далечно наблюдение.

Разположената в долината укрепена част на Ибида има полигонален план. Източната и западната ѝ стени са с еднаква дължина от по 445 м, северната – ок. 345 м, а югоизточната – ок. 280 м. По протежението на зидовете са регистрирани 24 кули, отстоящи на 36 до 60 м една от друга: 14 U-видни, 7 правоъгълни и 3 ветрило– или подковообразни. U-видните кули са широки ок. 10 м и се издават на ок. 12 м пред отбранителната линия. Шест от тях фланкират отблизо трите порти, разположени по трасето на западната, северната и източната крепостни стени. Правоъгълните кули са със значителни размери (18x10 м), което е дало основание на някои изследвачи да ги определят като *phrouria*. Те се редуват ритмично с U-видните по протежението на зидовете. В трите ясно оформени ъгъла е изградена по една ветрило– или подковообразна кула. Пред северната крепостна стена са установени останки от двоен ров. До-

---

[54] **Opaiţ et al. 1992b**, S. 113 sqq.

[55] **Ştefan 1974a**, 104-105; **Ştefan 1977a**, 452-458 (описанието по-долу е базирано на данните в тази публикация); **Ştefan 1977b**, p. 3 sqq.

[56] **Scorpan 1980**, 40-41, 114.

[57] **Ibidem**, p. 40.

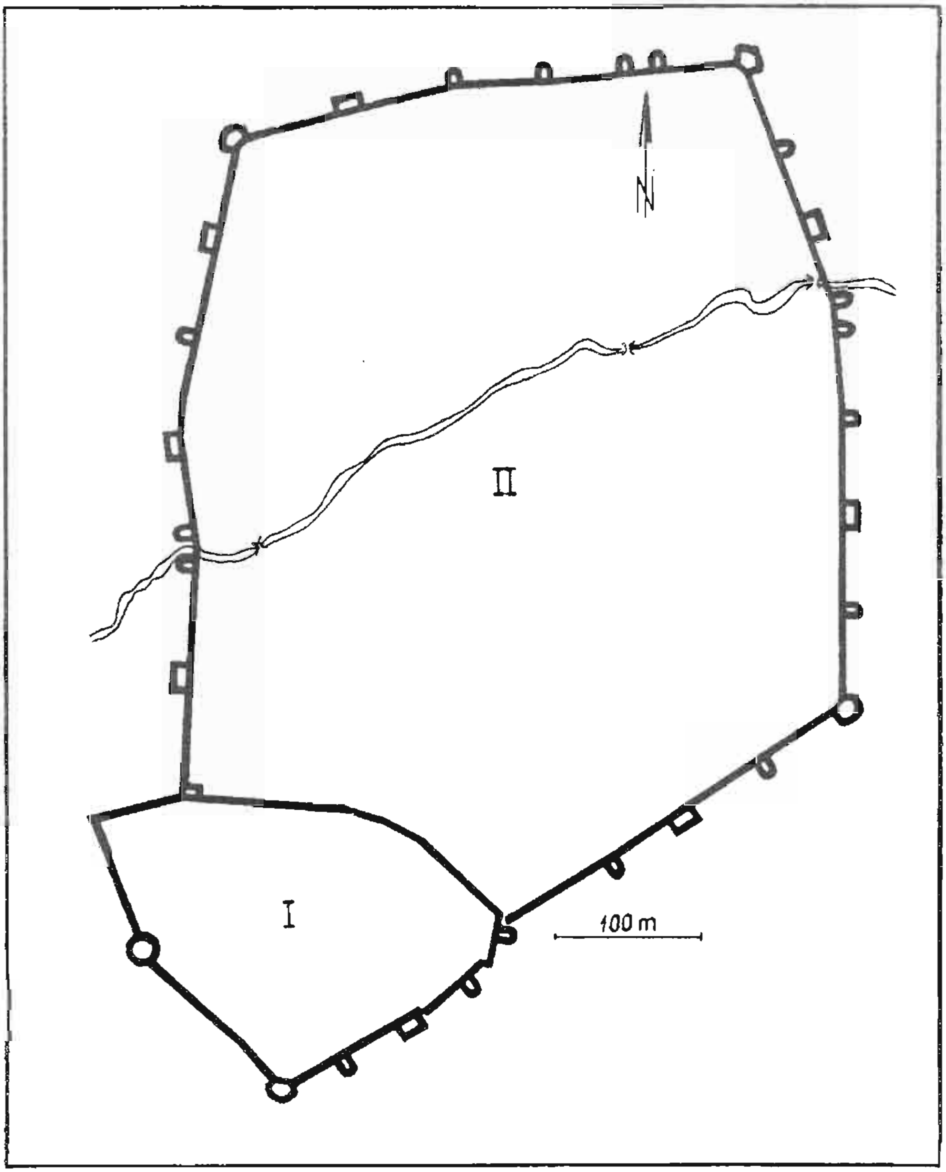

Обр. 75. ИБИДА (IBIDA). План на укрепителната система (**Scorpan 1980**, p. 157, Pl. XII). / Fig. 75. IBIDA. Layout of the defence system (**Scorpan 1980**, p. 157, Pl. XII).

пуска се, че протичащата понастоящем през средата на укрепената територия рекичка Слава някога е била отклонявана, за да пълни предполагаемия околовръстен крепостен ров.

В укрепителната система на Ибида е засвидетелствувана специфичната ритмична комбинация от ветрило– или подковообразни ъглови и междинни

U-видни и големи правоъгълни кули (*phrouria*), характеризиращи цяла поредица късноантични укрепени обекти в провинциите Втора Мизия и Скития, за които съвсем основателно се предполага, че принадлежат към една и съща военно-строителна програма: Ятрус, Абритус, Капидава, Трезмис-Изток, Тропеум Траяни[58]. Предвид подчертаната обособеност на двете части от укрепителната система на Ибида, тяхното изграждане справедливо се отнася от изследвачите към различни строителни периоди[59]. Почти пълната идентичност в конструктивните решения свидетелствува, все пак, че двата периода са били твърде близки по време. Откритите сред руините на зидовете епиграфски паметници от II и първата половина на III в. (преизползувани в градежа като *spolia*)[60], определят средата на III в. като сигурен, но съвсем относителен *terminus post quem* за строителството. От изказаните две противоположни становища във връзка с относителната хронология на компонентите на укрепителната система на Ибида, предпочитание следва да се отдаде на това, определящо укреплението върху възвишението (I) като по-ранно[61]. Макар и теоретически възможна, датировката му в Диоклетианово време[62] противоречи на кръглия план на едната от кулите, която се издава пред и зад крепостната стена[63]: тази разновидност на кръглите кули се счита в специализираната литература като почти сигурен белег за строителство по времето на император Константин I [64]. Според плана, местоположението и пропорциите му, възникването на ранното укрепление при Ибида може най-правдоподобно да се обясни с подбуди от военно-стратегическо естество. Вероятно в случая става дума за военен лагер, чийто гарнизон е бил натоварен с изпълнението на разнообразни военно-полицейски функции в района, сред които ще да е била и охраната и контрола на трафика по преминаващия оттук важен път, пресичащ вътрешността на провинция Скития от юг на север[65]. Типологически укреплението следва да бъде определено като *castellum*. Разположеното в равнината цивилно поселение е било укрепено очевидно по-късно, тъй като неговите крепостни зидове (II) се изкачват по склоновете на възвишението и допират до тези на кастела. Предложената датировка във времето на император Константин I или при неговите приемници[66] изглежда напълно приемлива. Осъществените неотдавна (съвсем ограничени по площ) спасителни разкопки в равнинната укрепена част на Ибида установиха наличието на дебел културен пласт със 7 ясно разграничими жилищни нива[67]. Първите 3 от тях се отнасят към ранноримската епоха (II-III в.) и завършват с горял пласт. Възобновяването на живота (Ниво 4) е регистрирано през IV в. Той продължил без особени сътресения до хунските нашествия през първите десетилетия на V в., когато селището очевидно понесло чувствителни поражения. Най-късно от това време насетне, кастелът върху възвишението по всяка вероятност загубил чисто военното си предназначение и придобил функциите (и) на градска цитадела. Следващото жилищно ниво (Ниво 5) датира от втората половина на V до към последната четвърт на VI в. и следва да се свърже с предприемането на възстановителни работи по укрепителната система. Според сведението на Прокопий, тъй като една голяма част от околовръстната стена на Ибида била пострадала, император Юстиниан I се видял принуден бързо да възобнови града, като го превърне в силно укрепено място[68]. Доколко точно тези твърдения отговарят на истината ще покажат бъдещите археологически проучвания, но сред руините на зидовете са били намерени няколко тухли с печати и графити по тях, чиято датировка се отнася от изследвачите най-общо към V-VI в.[69] Според една друга беьежка, монетите на Юстиниан I съставлявали основната част сред нумизматичните находки от територията на Ибида[70]. Последните две констатирани жилищни нива (6 и 7) се характеризират с бърза последователност и датират от края на VI и първите две десетилетия на VII в. Най-късната известни досега монети от Ибида са на император Ираклий – от 613[71] и 614/615 г.[72]

---

[58] **Lander 1984**, p. 218.

[59] **Ştefan 1977a**, p. 457 sqq.; **Scorpan 1980**, 40-41.

[60] **ISM V**, 223-233.

[61] **Scorpan 1980**, p. 40.

[62] **Ibidem**, p. 41.

[63] Освен по план (уникален сред паметниците на фортификационното строителство на територията на провинция Скития!), тази кула чувствително се различава от останалите в укрепителната система на Ибида и по своите пропорции. Без археологически разкопки нейната датировка ще остане несигурна. Като се има предвид, че диаметърът ѝ надвишава повече от два пъти (!) този на кулите с идентичен план от Константиново време, съвсем не трябва да се изключва възможността, тя да представлява едно много по-късно (VI в.?) преустройство или добавка.

[64] **Lander 1984**, p. 228 sqq., 257.

[65] **Шкорпил 1905а**, 492-502; **Pârvan 1912**, p. 577.

11. **Чямурлиа де Жос** (AD SALICES?)
(com. Ceamurlia de Jos; jud. Tulcea)

Край селото е регистрирано обширно по площ селище от римската епоха с изобилни следи от богата материална култура[73]. Важното стратегическо положение по отношение възможностите за контрол на пътната система в района предопределило изграждането на това място на укрепление[74]. За неговия облик, точно местоположение и конструктивни особености не разполагаме с никакви подробности. В началото на XX в. останките му все още са личали добре на терена[75], но за тяхното съвременно състояние не се споменава нищо в по-новите публикации. Приема се, че укреплението е било изградено вероятно към края на III или в началото на IV в.[76] и е просъществувало и през ранновизантийската епоха[77]. Представеният археологически контекст и указанията за разстоянията между пътните станции в *Itinerarium Antonini* дават основание именно тук да се локализира отбелязаният по трасето на т.нар. Западнопонтийски път пункт Ad Salices, който се е намирал между Vallis Domitiana и Histria[78] и досега традиционно се поставяше при Сълчиоара[79]. Мнозинството от изследвачите[80] отъждествяват Ad Salices със значителния селищен център Salices, споменат у Амиан Марцелин като място на грандиозна битка между готите и римската войска по време на Втората готска война на император Валенс (376-378 г.) и изрично определен от автора като *oppidum*[81], което предполага наличието на солидно изградена укрепителна инфраструктура. Според някои[82], името на укреплението Tzasklis, фигуриращо в заключителния списък към IV книга на Прокопиевия трактат "За строежите"[83], представлява видоизменена форма пак на същия топоним. Според мен, оспорването на тъждеството на топонимите Ad Salices и Salices в някои по-нови публикации[84] не е достатъчно аргументирано и се дължи на излишно надценяване на сведението на Амиан Марцелин за "близостта" на Салици до Марцианополис[85].

---

[66] **Scorpan 1980**, p. 41.
[67] **Opaiţ 1991**, p. 21 sqq.
[68] **Proc.** De aed. IV, 7, 19-20 (ed. Dewing).
[69] **Popescu 1976**, № 234-235.
[70] **Ştefan et al. 1954**, 110-112, 114.
[71] **Vertan/Custurea 1995-1996**, p. 318, nr. 1615.
[72] **Opaiţ 1991**, p. 54.
[73] **Weiss 1911**, S. 57; **TIR L35**, p. 31.

---

[74] **Pârvan 1912**, p. 583, 585; **Opaiţ et al. 1991**, 201-202.

[75] **Pârvan 1912**, p. 583 (n. 13).

[76] **Zahariade 1988**, p. 148.

[77] **Suceveanu 1992**, S. 204.

[78] **Itin. Ant. Aug.** 227, 1 (ed. Cuntz).

[79] Вж. **Глава II.2.Г** (**Сълчиоара**). Неотдавна Ad Salices бе изненадващо и съвсем неоправдано отъждествено от Й. Барня с античното селище при Синое (Sinoe, jud. Constanţa): **Barnea 1994**, p. 33.

[80] **Weiss 1911**, S. 57; **Pârvan 1916**, p. 581; **Litzica 1926-27**, p. 80; **Barnea 1968**, p. 421; **Beşevliev 1970**, S. 148; **Wolfram 1979**, 142-143; **Велков 1984б**, с. 172; **Barnea 1991a**, p. 166.

[81] **Amm. Marcell.** Rer. gest. XXXI, 7, 5 (ed. Clark).

[82] **Pârvan 1916**, p. 51; **Litzica 1926-27**, p. 80; **Barnea 1968**, p. 421.

[83] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[84] **Barnea/Zahariade 1993**; **Szidat 1998**, 25-30; **Dvorski 1998**, 177-179.

[85] **Amm. Marcell.** Rer. gest. XXXI, 8, 1 (ed. Clark).

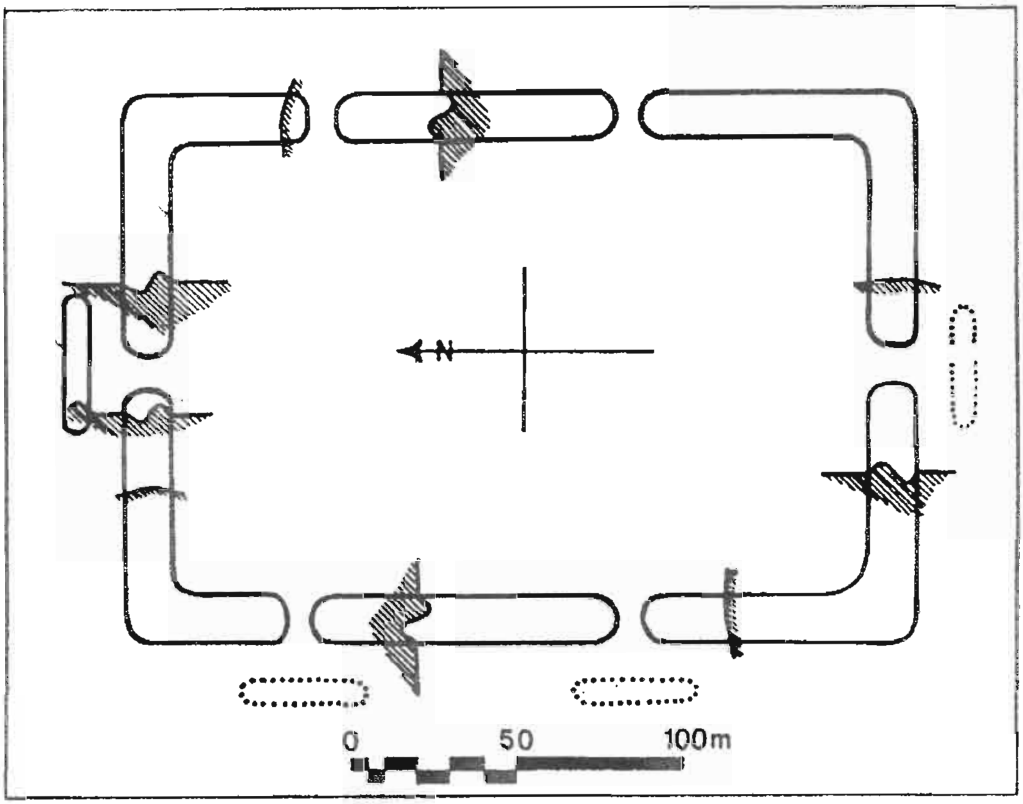

Обр. 76. Пантелимонул де Жос. План на земленото укрепление според В. Първан (**Ştefan 1974a**, p. 106, Fig. 3). / Fig. 76. Pantelimonul de Jos. Layout of the earthen fortification after V. P–rvan (**Ştefan 1974a**, p. 106, Fig. 3).

12. **Пантелимонул де Жос**

(s. Pantelimonul de Jos; com. Pantelimon; jud. Constanţa)

В началото на XX в. край селото са били регистрирани и частично проучени останките от землено укрепление с размери 220x150 м, ориентирано север-юг[86] (Обр. 76). То се определя като римски временен маршеви лагер (*castra aestivalia*). Предприетите археологически сондажи не са предоставили данни за прецизация на неговата датировка. Допуска се възможността укреплението да е както от времето на дакийските войни на император Траян, така и от това на готските войни на император Валенс[87]. Външните белези, обаче, издават някои сериозни отклонения от каноните на ранноримското землено укрепително строителство. Така например: ъглите не са заоблени, а прави; дългите страни са прорязани от по два вместо стандартния един проход; проходите не са прикрити от дъговидни отклонения от околовръстния вал (*claviculae*), а от изнесени напред и успоредни на него свободностоящи къси валове (*tutuli*) [88]. Всичко това дава основание да се предположи една по-късна датировка за римския землен лагер край Пантелимонул де Жос, която от историко-археологическа гледна точка изглежда напълно приемлива във времето на Първата(?) готска война на император Валенс.

---

[86] **Pârvan 1912-13**, 526-531; **Vulpe 1938**, p. 171; **TIR L35**, p. 56; **Ştefan 1974a**, p. 108.

[87] **Pârvan 1912-13**, p. 526 sqq.

13. **УЛМЕТУМ** (ULMETUM)

(com. Pantelimonul de Sus; jud. Constanţa)

Възникването на античното селище Улметум, чиито останки понастоящем лежат под сегашното село Пантелимонул де Сус, се отнася към края на I или началото на II в. сл. Хр. Благоприятните природни условия и кръстопътното местоположение се оказали мощен стимул за неговия бърз възход. За значимостта му говори фактът, че още през първата половина на II в. то е засвидетелствувано като *vicus*, който принадлежал административно по всяка вероятност към territorium Capidavensis[89]. Данните за ранната история на Улметум са твърде едностранчиви и непълни. Почерпани са почти изцяло от произхождащия от селището многочислен епиграфски материал, преупотребен впоследствие като градиво в укрепителните съоръжения на издигнатия в непосредствена близост късноантичен кастел, който приел името на неукрепения викус от римската епоха. Прокопий пише за Улметум като за съществуващо от "старо време" укрепление (*ochyroma*). Към средата на VI в., обаче, "тъй като варвари славяни дълго време устройвали там засади и доста много време също пребивавали там, то било съвсем запустяло и от него почти нищо не останало освен името. Затова той [император Юстиниан I] го съградил изцяло от основи и тъй освободил тамошните места от нападенията и засадите на славяните." [90]

Проведените от 1911 до 1914 г. системни археологически разкопки под ръководството на В. Първан доведоха до цялостно разкриване на останките от укрепителната система на късноантичния Улметум (Обр. 77). В архитектурно-строително отношение, това и понастоящем остава един от най-добре проучените и прецизно документирани паметници на фортификационното из-

---

[88] **Webster 1969**, p. 171 (note 1).

[89] Бележки за историческото развитие на Улметум и за неговия административно-юридически статут в: **Pârvan 1912**, p. 575 sqq.; **TIR L35**, p. 76; **Suceveanu 1977**, p. 67 sqq.; **ISM V**, p. 78 sqq.

[90] **Proc.** De aed. IV, 7, 17-19 (ed. Dewing).

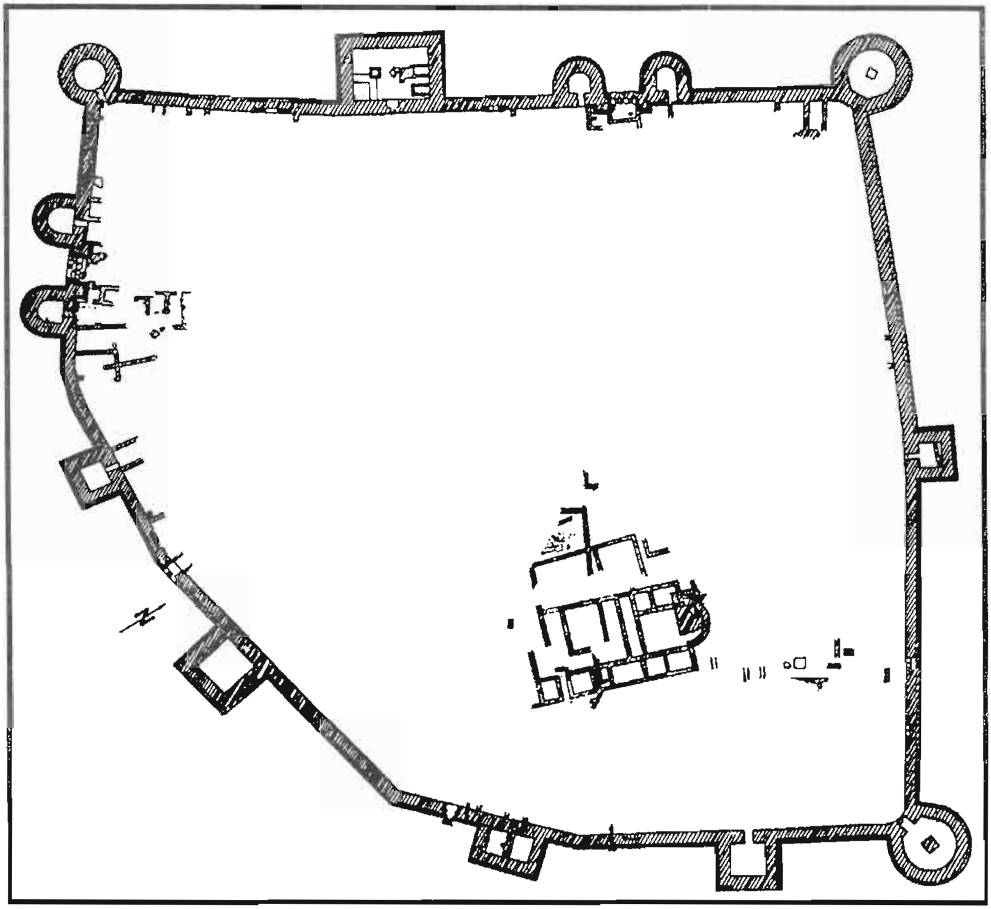

Обр. 77. УЛМЕТУМ (ULMETUM). План на укрепителната система (**Gajewska 1974**, p. 105, Fig. 36). / Fig. 77. ULMETUM. Layout of the defence system (**Gajewska 1974**, p 105, Fig. 36).

куство в пределите на провинция Скития[91]. Укреплението е изградено върху платовидно издигнат полуостров, ограден от североизток, югозапад и югоизток от дълбоки долове[92]. Предопределеният му в значителна степен от конфигурацията на терена план се оприличава на квадрат със страна около 135 м, единият от ъглите на който е отрязан. Укрепената площ възлиза приблизително на 1,5 ха. Основите на крепостните стени са изградени от ломени камъни, споени с хоросан. Положени са на дълбочина до 2,50 м, а дебелината на субструкцията варира от 2,80 до 3,20 метра. Суперструкцията е отделена от субструкцията посредством външен и вътрешен банкет с различна ширина, като външният на места е двустъпален. Дебелината на надземната част на зидовете обикновено е 2,60 м, но в отделни участъци се наблюдават известни отклонения. По протежението на крепостните стени са изградени 13 конструктивно свързани кули с различен план: 1 кръгла (в северозападния ъгъл), 2 подковообразни (съответно в северния и североизточния ъгъл), 4 U-видни със скъсени пропорции, които фланкират двете крепостни порти, и 6 четириъгълни. Правоъгълната кула по трасето на северозападната крепостна стена значително се отличава от останалите по конструктивни параметри. Големите ѝ размери (20x13 м) и стеснен вход свидетелстват, че тя е била проектирана за самостоятелна отбрана, което е дало основание още на Василе Първан напълно закономерно да я определи като *phrourion*[93]. Достъпът до вътрешността на укреплението е бил възможен и през 4 потерни – 2 в североизточната и по една в южната и в югоизточната крепостна стена. Изкачването до бойните платформи по протежението на крепостните стени се е осъществявало чрез 18 вградени в дебелината на зидовете еднораменни стълби, групирани в двойки, започващи от обща долна площадка на нивото на античния терен.

---

[91] Резултатите от разкопките в Улметум са публикувани под формата на годишни отчети за проведените кампании: **Pârvan 1912**, p. 497 sqq.; **Pârvan 1913-14b**, p. 245 sqq.; **Pârvan 1915a**, p. 265 sqq. Укрепителната система на Улметум е обект на внимание и в някои по-нови изследвания, занимаващи се с проблемите на късноантичната фортификация: **Gajewska 1974**, 101-103, 134, 139, 164-165; **Scorpan 1980**, 41-44; **Иванов 1980**, 216-217.

[92] Описанието е базирано върху цитираните в предходната бележка работи на В. Първан.

Така описаната укрепителна система се свързва от В. Първан със сведението на Прокопий за възстановяване на Улметум "из основи" (*ek themelion*) по времето на император Юстиниан I. Позовавайки се на думите на късноантичния автор, а и въз основа на някои находки, проучвателят изразява твърдо убеждение в съществуването на същото място на по-старо укрепление, възникнало вероятно към края на III или в началото на IV в. Според В. Първан, обаче, това укрепление не е оставило никакви физически следи, тъй като то било напълно демонтирано, а строителният му материал – преупотребен в Юстиниановия градеж. Изхождайки от тази презумпция, румънският учен поставя и трите ясно разграничими и повсеместно регистрирани в укрепената територия жилищни хоризонта в хронологическите рамки от управлението на Юстиниан I до към края на VI в. За стихийните пожари, маркиращи края на всеки от така обособените три периода в историческото развитие на Улметум през VI в., той предполага, че са били разположени много близко във времето и се дължат на поредица от аварски нападения в края на века[94]. Конкретно с всеки от обособените по този начин периоди се свързват и засвидетелстваните три специфични и коренно различаващи се помежду си по вид и качество техники на градеж, характеризиращи застрояването в чертите на околовръстната крепостна стена[95]. Към първия период е отнесена голямата сграда с апсидален план в източната половина на укреплението[96], както и регистрираните и на други места части от постройки, отличаващи се с прецизен градеж и употреба на хоросан като свързващ материал. Предполага се, че по това време укреплението е имало ясно изразени военни функции, каквото ще да е било предназначението и на проучената апсидална сграда. Съдейки по нейното местоположение, план и размери, понастоящем тя с доста голяма увереност може да се определи като *praetorium*. Постройките с двулицеви зидове на кална спойка се разглеждат като строителна характеристика на втория от периодите в развитието на Улметум. Фактът, че много от тях допират до крепостните стени, се приема за свидетелство, че по това време укреплението вече е изгубило чисто военния си характер, придобивайки облика на обикновено укрепено селище. Третата от засвидетелстваните в Улметум техники на градеж коренно се различава от предходните две. Налице е пълното отсъствие на каквато и да било градоустройствена схема. Зидовете се отличават с много слаба устойчивост и имат вид на каменни грамади без ясно оформени лица. В. Първан изрично изтъква приликата им със славяно-българската жилищна архитектура от епохата на ранното средновековие, но все пак, условно означавайки ги като "варварски", ги отнася към заключителния период в историята на Улметум, като обяснява появата им с материалния колапс на местното население и с тоталния упадък на късноантичната култура в провинция Скития към края на VI в., предшестващи окончателната гибел на античната цивилизация в тези земи.

---

[93] **Pârvan 1912**, p. 515 sqq.; **Pârvan 1913-14b**, p. 276 sqq.

[94] **Pârvan 1912**, p. 597 sqq.

Част от изложените бележки са безусловно верни и потвърждават професионалната ерудиция и научна интуиция на В. Първан. При все това, върху интерпретацията на констатираната в Улметум стратиграфска картина неизбежно рефлектират слабостите, присъщи на разкопките от началото на XX в. и дължащи се както на методологическото несъвършество на археологическата наука тогава, така и на липсата на подходяща база за сравнение. Увлечението по инженерно-архитектурния анализ на проучваните останки и подчертаният интерес предимно към епиграфските паметници са намерили израз в крайно пренебрежително отношение към подемния археологически материал. Отсъствието на система за точна топо-стратиграфска регистрация на находките е довело до тяхната фактическа депаспортизация, което изключва възможността да бъдат те употребени в качеството на датировъчен критерий при хронологическата интерпретация на конкретни стратиграфски ситуации. Като цяло, обаче, добитият в хода на разкопките в Улметум археологически материал се намира в остро противоречие с постулираната от В. Първан датировка в VI в. и на трите жилищни хоризонта, регистрирани в проучените сектори на укреплението. Описанията и илюстрациите на находките в публикуваните отчети[97] убедително свидетелстват, че формирането на най-долния културен пласт е започнало не по-късно от края на III или първите десетилетия на IV в. и е приключило през втората четвърт на V в., когато Улметум очевидно сериозно пострадал при някое от хунските нападения по това време. В пряка връзка с преживяното бедствие се намира съкровището от 256 медни монети, най-късните сред които принадлежат към емисии на император Теодосий II от втората четвърт на V в.[98] То е било открито в най-долния пласт от запълнителя на южната кула, охраняваща югозападната крепостна порта[99].

---

[95] **Pârvan 1913-14b**, p. 400 sqq.

[96] **Ibidem**, 296-299; **Părvan 1915a**, p. 265 sqq.

Като се изключи един екземпляр на император Флавий Юлий Непот от 474-480 г.[100], констатираната в Улметум монетна среда отбелязва ярко изразен хиатус с продължителност повече от 50 години. Възстановяването на паричното обръщение през VI в. е регистрирано с емисии на императорите от Анастасий до Маврикий Тиберий[101], като, естествено, трябва да се има предвид твърде относителната хронологическа стойност на по-ранните монети в дадения случай, тъй като те спокойно може да са проникнали на местния пазар с паричния поток в много по-късно време. Макар да се твърди, че стратиграфски "уловените" три периода в развитието на Улметум били близко разположени във времето, презастрояването на вътрешността на укреплението през втория период ще да е било предшествувано от дълго прекъсване на обитаването на мястото. На такава мисъл навежда констатацията, че новите постройки се отличават с друга ориентация и често възсядат или пресичат по-стари зидове[102], а това изглежда вероятно единствено при тотално обезличаване на по-ранните градежи и затрупване на останките им под дебел пласт от рушевини. Археологическият и нумизматичен материал дават основание възобновяването на живота в Улметум уверено да се свърже със сведението на Прокопий за преизграждане на отдавна запустялото укрепление във времето на император Юстиниан I.

За непредубедения изследовател, част от произхождащия от Улметум археологически материал[103] не оставя никакво съмнение, че през ранното средновековие – през IX-X в. – върху руините на късноантичното укрепление възниква и се развива старобългарско селище с характерната за епохата материална култура. Отсъствието на анонимни византийски монети сигурно свидетелствува, че то е просъществувало сравнително кратко време – може би до към средата на X в. Именно с това старобългарското селище следва да се свържат и т. нар. "варварски" зидове, дори и ако се приеме, че В. Първан е прав в твърдението си, че те не били едностранни (т.е. облицовъчни, от жилища-полуземлянки), а изцяло надземни. Между строителството от епохата на българското ранно средновековие и стратиграфски засвидетелствувания в Улметум трети жилищен хоризонт, обаче, едва ли може да се търси някаква хронологическа връзка. Фактът, че последният се открива на сравнително голяма дълбочина и без времеви хиатус, непосредствено над опожаряването, маркиращо края на втория жилищен хоризонт, който от своя страна има сигурна датировка в VI в., дава основание третият жилищен хоризонт да се отнесе към края на късната античност, като се датира най-общо в края на VI/началото на VII в. Покриващият го пласт от пепел свидетелствува за насилствено прекъсване на живота в Улметум. Спорадичното обитаване на терена, обаче (подобно на редица други места на територията на провинция Скития), ще да е продължило известно време и след преживяното бедствие[104], може би до към третото десетилетие на VII в.[105]

---

[97] **Pârvan 1912**, 566-575 (Pl. XXI-XXV); **Pârvan 1913-14b**, 299-315 (Pl. XXIV-XXXII); **Pârvan 1915a**, 281-290 (Pl. VI, VIII, XI-XV).

[98] **Poenaru-Bordea et al. 1988-1989**, p. 163 sqq.

[99] **Pârvan 1913-14b**, 283-284

[100] **Pârvan 1912**, p. 566, 594.

[101] **Ibidem**, p. 566; **Pârvan 1913-14b**, 303-304; **Pârvan 1915a**, 281-282; **Vertan/Custurea 1982**, p. 284 (nr. 532).

[102] **Pârvan 1913-14b**, p. 402.

[103] **Pârvan 1912**, Pl. XXIII/2; **Pârvan 1913-14b**, Pl. XXVIII/1.

Ревизираната хронология на културните напластявания в укрепената територия на късноантичния Улметум неизбежно налага хронологическа реинтерпретация и на неговата укрепителна система, още повече, че и тук са налице очевидни противоречия между описанието и графичната документация на проучените останки и обобщаващите изводи, систематизиращи резултатите от проведените разкопки. Особено ценна в това отношение е стратиграфската картина, установена във вътрешността на споменатата вече южна кула при югозападната крепостна порта[106]. Тук, върху стерилен пласт от трамбована жълта пръст, на нивото на банкета между суб– и суперструкция е засвидетелствуван хомогенен слой от хоросан, примесен с много пясък. Дебелината му е 0,07 м и той несъмнено е свързан с изграждането *a fundamentis* на кулата. Над този слой следва пласт с дебелина 0,75 м, състоящ се от пръст, камъни, въглени и животински кости, в който е било намерено монетното съкровище от втората четвърт на V век. Следващият пласт (0,20 м) се състои от откъртена мазилка, вар и тухли и представлява нивелация и укрепване на терена, свързани с реконструкция и повторно въвеждане във функция на кулата след продължително прекъсване на обитаването. Наскоро след това тя пострадала от силен пожар, за което свидетелствува един слой (0,04 м) от въглени, пепел и обгорена пръст. Щетите били бързо отстранени, а нивото във вътрешността на кулата се покачило с 0,17 м (пласт от откъртена мазилка, пръст и парчета тухли). Краят на обитаването е свързан с нов пожар, оставил ясни следи във вид на компактен слой (0,04 м) от пепел и въглени. Разрушаването на кулата довело до формирането на пласт с дебелина 0,80 м, който в долната си половина се състои от натрошени керемиди, примесени с въглени, а в горната – само от натрошени керемиди. Най-късната монета, намерена в запълнителя на кулата, датира от управлението на император Маврикий Тиберий[107] и показва, че към края на VI или в началото на VII в. тя окончателно престанала да функционира.

---

[104] **Petre 1963**, 334-337.

[105] Най-късната известна досега монета от Улметум е един фолис на император Ираклий от 614/615 г.: **Mitrea 1966**, р. 426.

[106] **Pârvan 1913-14b**, 282-283 (Fig. 37).

Градежът на укрепителните съоръжения на Улметум също представя някои важни и твърде инструктивни от хронологическа гледна точка особености, останали незаслужено пренебрегнати досега. Така например, приеманият като характеристика на всички крепостни зидове *opus incertum* е засвидетелствуван, всъщност, само в тяхната най-долна запазена надземна част. Откъм вътрешността на укреплението повърхността им е гладко оформена, но нарочна облицовка липсва. Външните лица, обаче, а също така страниците на портите и потерните, както и тези на входовете към някои от кулите, са облицовани с големи, добре напасвани каменни блокове, положени обикновено със стремеж към спазване на редова зидария[108]. Много от блоковете са сполии, основна част сред които заемат епиграфските паметници. Огромното мнозинство от надписите датират от II и първата половина на III в.[109], като се срещат и няколко от края на III и първите десетилетия на IV в.[110] Сред хронологически компактната група от преупотребени епиграфски паметници се появява и един християнски надгробен надпис, за който се предполага значително по-късна датировка – в V, ако не дори и в VI в.[111] Същият е бил вграден в най-горния (запазен?) ред от външната облицовка на северния зид на четириъгълната кула по трасето на североизточната крепостна стена[112]. Датировката на този надпис обикновено се приема като *terminus post quem* за изграждането *a fundamentis* на цялата укрепителна система на Улметум. Като се има обаче предвид неговото местоположение, рязкото му хронологическо разграничаване от иначе хомогенната в това отношение маса от сполии, както и засвидетелстваните по категоричен начин по-късни поправки и частични преустройства по укрепителните съоръжения, вграждането на въпросния епиграфски паметник с голяма увереност следва да се отнесе към някоя от възстановително-консолидационните строителни кампании. От варираща в широки граници височина от нивото на античния терен (средно 1,20-1,50 м) нагоре, обаче, градежът на крепостните зидове забележимо се променя и има вид вече на *opus caementicium*. Това положение не се посочва изрично в текста на отчетите, но добре личи на приложените към него чертежи и фотоснимки[113]. Обрушаване или ограбване в по-ново време на обработените камъни от лицевата облицовка е многократно засвидетелствувано по цялото протежение на крепостния зид в долната му част, но едва ли това ще да е обяснението и при посочената ситуация. Фактът, че на места градежът в *opus caementicium* е запазен в равна вертикална плоскост със старателно оформените лица на долната част от зидовете, дава основание да се твърди, че в случая не става дума за останки от емплектон, а за изграждане на зидовете във височина в съвършено различна строителна техника. Макар това да не намира израз в общите изводи, до подобно заключение достига и самият В. Първан. Опитвайки се да обясни голямото количество тухли, откривани в насипа от рушевини край крепостните стени, той допуска, че от една определена височина (според него: от около 3,00 м нагоре) зидовете били изградени чрез редуване на хоризонтални пояси от бетон (*caementa*) и тухли[114]. Подобни резки различия в прилаганата техника на градеж в една и съща постройка не са характерни за античното и късноантично строителство и се обясняват задоволително само с наличието на последователни, хронологически обособени конструктивни фази. Промените в плана на крепостните порти и потерни на Улметум убедително свидетелствуват за наличието на две по-късни конструктивни фази. При първата от тях проходите и на двете крепостни порти и на всички потерни били стеснени, а при втората, северозападната порта и някои от потерните били изцяло зазидани[115].

---

[107] **Ibidem**, p. 283, 304 (nr. 43).

[108] **Pârvan 1912**, p. 505.

[109] **ISM V**, 57-93.

[110] **Popescu 1976**, № 206-209.

[111] **Ibidem**, № 210.

[112] **Pârvan 1912**, p. 519, 533.

Приложената строителна техника, отделните отбранителни елементи (кули, куртини, порти, потерни) и плановата схема на Улметум като цяло, намират много близки паралели сред паметниците на късноантичното фортификационно строителство. Наличието на твърде характерния *phrourion* с вътрешни пилони определено свързва Улметум с цяла серия укрепления в провинциите Втора Мизия и Скития (Ятрус, Абритус, Капидава, Трезмис-Изток, Тропеум Траяни, Ибида-I и Ибида-II), издигането на които традиционно се отнася към края на III и началото на IV в., но с голяма увереност следва да бъде предатирано във времето на съвместното управление на императорите Лициний и Константин I и на практически едноличното управление на Константин I в периода след 324 г.[116] Предвид категоричността на стратиграфските данни от кулата при югозападната порта, хомогенният облик на долната част от укрепителната система на Улметум в никакъв случай не може повече да се обяснява с нейното трасиране и цялостно изграждане едва във времето на император Юстиниан I. а с пълно преизползуване на заварените останки при Юстиниановата реконструкция. Представеният по-горе обстоен хронологическо-конструктивен анализ на наличните данни убедително свидетелствува, че укрепителната система на Улметум придобива общо-взето настоящия си вид още при неговото възникване като укрепен център, най-вероятно по време на едноличното управление на император Константин I в периода след 324 г. Възловото кръстопътно местоположение в централната част на провинция Скития издава подбуди от чисто военно-стратегическо естество за неговото изграждане. За първоначалния военен характер на укреплението свидетелствува и вътрешното застрояване от стратиграфски регистрирания първи период в неговото съществуване. По размери, Улметум уверено следва да се определи като *castellum*. Съставът на настанения в него през IV в. гарнизон е неизвестен, но в организационно отношение той несъмнено ще да е принадлежал към подразделенията на *sacer comitatus*, изпълнявайки в мирно време военно-полицейски функции в района. През втората четвърт на V в. укреплението тежко пострадало при някое от хунските нападения и за продължителен период от време било изоставено. Описаното от Прокопий възстановяване на Улметум от император Юстиниан I намира безусловно археологическо потвърждение. Тук, обаче, са необходими някои важни уточнения. Археологическите данни показват, че употребената от късноантичния автор фраза “*ek themelion*” следва да се разбира не в буквален, а в метафоричен смисъл. В действителност, Юстиниановият строеж “из основи” представлява надстрояване във височина на разчистените, нивелирани и консолидирани останки от старото укрепление, което е довело до почти точно възпроизвеждане на плановата схема от IV в., като единствените преустройства се състоят в стесняване на проходите на портите и потерните. Това напълно обяснява и коренната разлика в строителната техника, регистрирана в долната и в горната част на зидовете. В пряка връзка с Юстиниановата реконструкция се намира строителният надпис, поставен в една от кулите от военната част *lanciarii iuniores*[117]. Въпросната част принадлежала към *sacer comitatus* и за нея се предполага, че била специализирана във фортификационното строителство[118]. Пак от същото време датират и два надписа-графити, издраскани с острие върху незасъхналата мазилка в друга от кулите[119]. Според анализа на събитията и историческите съдбини на долнодунавските земи през управлението на император Юстиниан I, предприемането на строителната кампания в Улметум изглежда вероятна едва в периода след 551 г.[120] Съдейки по характера на вътрешното застрояване, възстановяването на укреплението едва ли е било свързано с възстановяване и на неговите някогашни военни функции: през втория късноантичен период в неговото развитие Улметум най-вероятно придобил облика на обикновено укрепено селище. Стратиграфските данни показват, че по някое време през втората половина на VI в. селището било обект на ново нападение, причинило стихийни пожари и частични разрушения. Понастоящем това събитие не може да се датира точно, но изглежда следва да се свърже или с кутригурското нашествие през 559 г., или с някой от по-ранните аваро-славянски походи от края на VI в. Пораженията в резултат от нападението били бързо отстранени и животът в Улметум се възобновил. Към възстановителните мероприятия от това време следва да се отнесат и последните поправки по укрепителната система, включващи блокирането на северозападната крепостна порта и на (част от?) потерните. Според нумизматичния материал, животът в Улметум окончателно заглъхнал чак към второто или третото десетилетие на VII в., но вероятно още след преживения в края на VI или началото на VII в. трети катастрофален удар, той престанал да функционира като укрепен център.

---

[113] **Pârvan 1912**, 504-529 (Pl. I-III, V, X-XVII); **Pârvan 1913-14b**, 245-295 (Pl. I-XX).

[114] **Pârvan 1912**, p. 567.

[115] **Pârvan 1913-14b**, *passim*.

---

[116] По този въпрос, вж.: **Торбатов 2000**, с. 26 сл. За цитираните укрепени обекти на територията на провинция Скития, вж. съответните раздели в **Глава II.2**.

[117] **Popescu 1976**, № 211.

[118] **Hoffmann 1969**, S. 438, 489.

14. **Мирчя Водъ** (TRES PROTOMAE?)
(com. Mircea Vodă /бивше Chelebichioi/; jud. Constanţa)

Укреплението се намира южно от селото, в местността "La Talieni" ("При кръстовището"), в близост до съвременното шосе от Констанца за Чернаводъ[121]. Заема равнинен терен. Не е проучвано по археологически път, но изкопите за вадене на камъни по трасето на крепостните му стени дават представа за неговия план и градеж (Обр. 78). На запазената височина субструкцията е била в *opus implectum*, като за външното лице са били употребени големи (дължина до 1,0 и височина до 0,5 м) и добре обработени каменни блокове, положени в системата "Binder-Läufer". Дебелината на зидовете се определя на ок. 1,5 метра[122]. Понастоящем останките им са засипани с пръст. Според направената

---

[119] **Popescu 1976**, № 212.
[120] **Torbatov 1997a**, p. 83 sqq.
[121] **TIR L35**, p. 51.
[122] **Ibidem**; **Comşa 1957**, 325-326 (Fig. 1-2); **Gajewska 1974**, p. 121, 158.

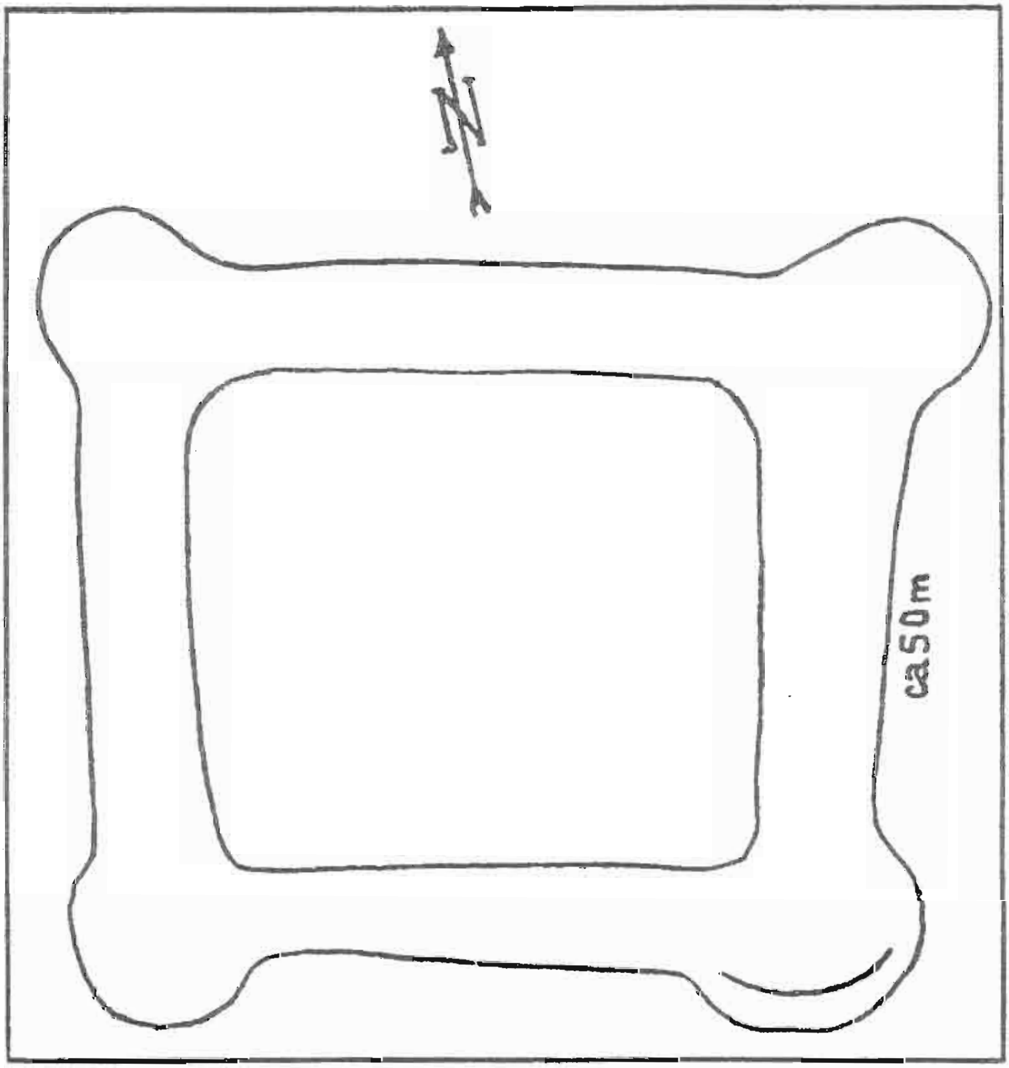

Обр. 78. Мирчя Водъ (TRES PROTOMAE?). Окомерна скица на късноримското укрепление (**Comşa 1957**, p. 326, Fig. 1). / Fig. 78. Mircea Vodă (TRES PROTOMAE?). Sketch-map of the Late Roman fortification (**Comşa 1957**, p. 326, Fig. 1).

в началото на 50-те години на XX в. окомерна скица, укреплението има четириъгълен, близък до квадрат план, със страни по ок. 50,0 м[123]. Във всеки от ъглите е имало по една кула с неясна форма и размери. Първият изследвач на обекта предполага датировка най-общо в III в.[124], но класическата планова схема на укреплението дава основание то със сигурност да се определи като *quadriburgium*, а изграждането му да се отнесе не по-рано от самия край на III или в първите десетилетия на IV в.

---

[123] В изброените в горната бележка публикации се указват размери 50 x 20 или 50 x 30 м, но това противоречи на съпътстващата описанието схема, вж.: **Comşa 1957**, p. 326 (Fig. 1).

Квадрибургиумът край Мирчя Водъ е бил издигнат на място, където са се пресичали два от най-важните пътя във вътрешността на провинция Скития: този от Марцианополис през Залдапа, Тропеум Траяни, Улметум и Ибида за Новиодунум и пътя от Томи за Аксиополис[125]. Въпросният квадрибургиум с увереност следва да бъде причислен към укрепленията за вътрешна сигурност с подчертани пътно-охранителни функции. Откритото някъде в околностите монетно съкровище с най-късни екземпляри от ок. 474 г.[126], както и отсъствието на археологически материали от VI в. в района на с. Мирчя Водъ, свидетелствуват, че най-късно към последната четвърт на V в. укреплението е престанало да съществува.

Въз основа на указаното върху една милиарна колона от 134 г. разстояние[127], при Мирчя Водъ предположително се локализира енигматичната пътна станция Tres Protomae, намирала се на XXVII римски мили от Томи[128]. Ако предположението е вярно, много вероятно е къснoримското укрепление да е наследило името.

15. **Мурфатлар**

(com. Murfatlar, jud. Constanţa)

Някъде в околностите на селото се съобщава за селище от римската епоха, от което произхожда латински надпис[129]. Въз основа на един друг латински надпис[130], тук се предполага съществуването и на римска вила[131]. Край селището били засвидетелствани останки от кула, изградена от камък. Подробности относно нейното местоположение, конструктивни особености и хронология липсват[132]. Въпросната кула би могла да се отнесе както към периода II-III, така и към IV в. Типологически вероятно следва да се определи като

---

[124] **Comşa 1957**, p. 326.
[125] **TIR L35**, p. 51; **Ştefan 1974a**, p. 108.
[126] **Ocheşeanu 1976-1980**, p. 231 sqq.
[127] CIL, III, 7613.
[128] **Pârvan 1912**, p. 581.
[129] **TIR L35**, p. 52 (CIL, III, 14455).
[130] **ISM II**, 297.
[131] **Baumann 1983**, 62-63.
[132] **Ibidem**.

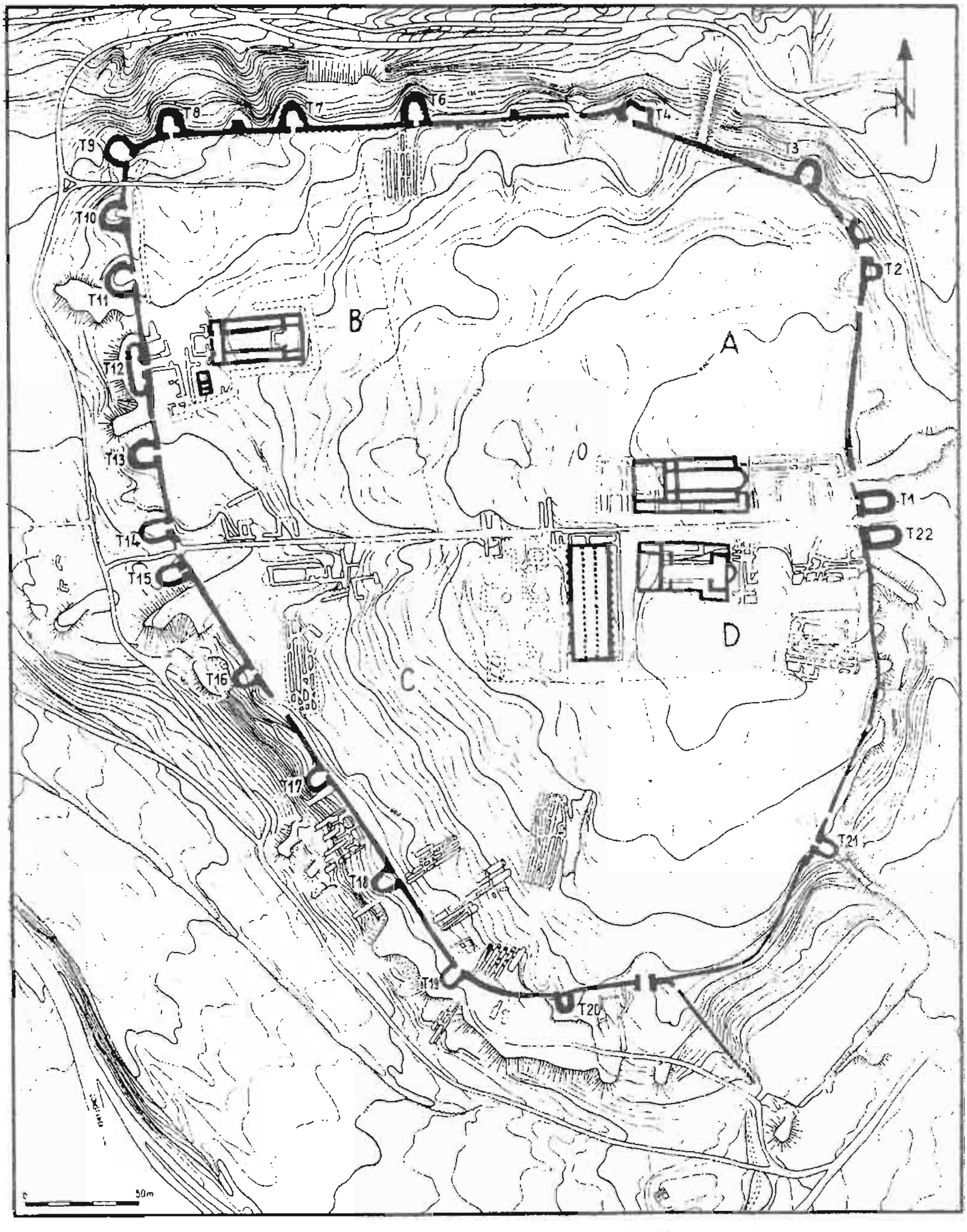
T9
T8
T7
T6
T4
T3
T2
T1
T22
T21
T20
T19
T18
T17
T16
T15
T14
T13
T12
T11
T10
A
B
C
D
0
50m
N

Обр. 79. ТРОПЕУМ ТРАЯНИ (TROPAEUM TRAIANI). Топография на града през късноантичната епоха (**Barnea et al. 1979**, Fig. 23). / Fig. 79. TROPAEUM TRAIANI. Topography of the city during the Late Antiquity (**Barnea et al. 1979**, Fig. 23).

turris, а функционално – да се постави във връзка с наблюдението и контрола на трафика по пътя между Томи и Аксиополис.

16. **ТРОПЕУМ ТРАЯНИ** (TROPAEUM TRAIANI)
(com. Adamclisi; jud. Constanţa)

За Тропеум Траяни[133], основан на мястото на по-старо автохтонно селище в чест на победата на император Траян в Дакийските войни, преди се приемаше, че първоначално е имал статут на *civitas* и едва през втората половина на II в. е бил издигнат в ранг на *municipium*. Напоследък, все повече привърженици намира мнението, че още при самото му основаване той бил обявен за municipiя[134]. През епохата на Принципата Тропеум Траяни е един от малкото градове от римски тип в провинция Долна Мизия и единственото селище с градски статут във вътрешността на нейните североизточни предели. Значението му на важен административен, икономически и културен център не само се запазва, но дори нараства през късната античност, когато той се оказва в територията на новоучредената провинция Скития.

Провежданите от 1891 г. досега (с прекъсвания) археологически разкопки[135] са изяснили редица аспекти на историята, материалната и духовна култура на Тропеум Траяни, но множество въпроси тепърва чакат своето (окончателно?) разрешаване. Установено е, че градът е бил защитен с крепостна стена и през римската епоха, вероятно през втората половина на II в.[136] Видимата понастоящем укрепителна система, обаче, датира от късната античност и изграждането ѝ съставлява част от грандиозна строителна програма, довела до появата на един фактически нов град. Околовръстната крепостна стена на късноантичния Тропеум Траяни има дължина около 1200 метра[137]. Трасето ѝ е съобразено с конфигурацията на терена и загражда периферията на една невисока платовидна тераса, издигаща се средно на 10,00 м над околността (Обр. 79). Укрепената площ възлиза на 9,0 ха, надвишавайки двойно предполагаемия териториален обхват на града от епохата на Принципата. По протежението на околовръстния зид са регистрирани 22 кули (Обр. 80). Сред тях

---

[133] По-старата книжнина, свързана с историята на Тропеум Траяни, е указана в: **TIR L35**, 74-75.

[134] По-старите мнения са подробно анализирани в: **Suceveanu 1977**, 71-75; Новата хипотеза е формулирана най-напред в: **Doruţiu-Boilă 1978**, S. 245 sqq.

[135] Обстоен обзор на историята на археологическите проучвания в: **Barnea et al. 1979**, 13-34 (разделът е написан от Й. Барня).

[136] **Barnea et al. 1979**, p. 48 sqq. (разделът е написан от Й. Богдан Кътъничиу).

[137] Късноантичната укрепителна система на Тропеум Траяни е представена според данните, публикувани в: **Pârvan 1911**, 163-191; **Barnea 1968**, 384-386; **Barnea et al. 1979**, 47-77; **Scorpan 1980**, 44-49.

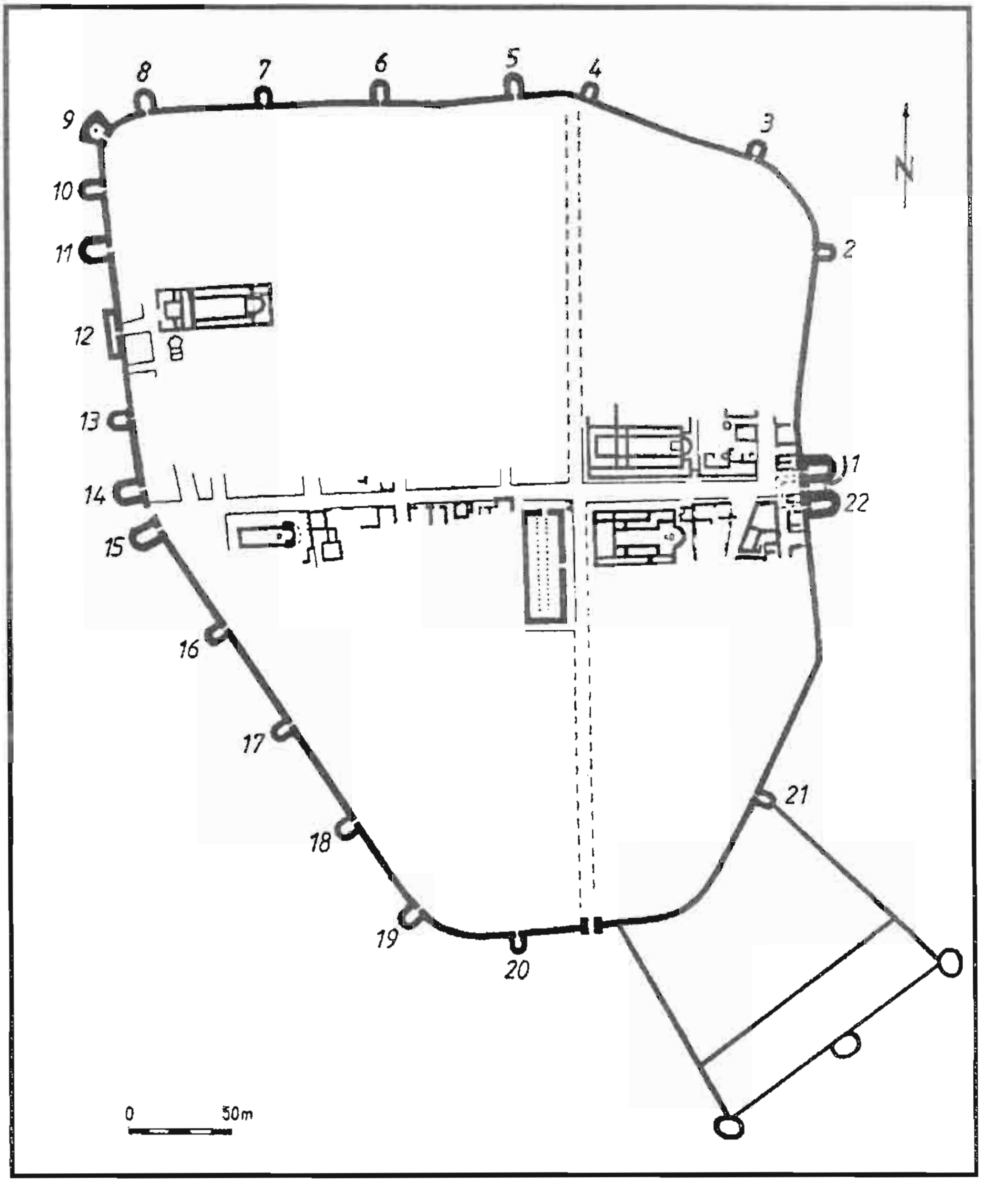
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
N
0
50m

Обр. 80. ТРОПЕУМ ТРАЯНИ (TROPAEUM TRAIANI). Късноантичната укрепителна система на града (**Barnea 1991a**, p. 201, Fig. 15). / Fig. 80. TROPAEUM TRAIANI. The Late Roman defence system of the city (**Barnea 1991a**, p. 201, Fig. 15).

има само една подковообразна (Т 9, в северозападния ъгъл) и една четириъгълна, отличаваща се с големите си размери (Т 12; 24,85/8,00 м). Всички останали са U-видни, като значително се различават помежду си по размери и пропорции. Разположението на кулите е крайно неравномерно, но намира напълно логическо обяснение в особеностите на релефа във всеки конкретен участък. Досега са разкрити 3 порти. Източната и западната са еднопроходни и се охраняват от по две близкоразположени U-видни кули. Южната порта също е еднопроходна, но принадлежи към типа "Andernach"[138]. Градежът на укрепителните съоръжения е в *opus implectum*, с употреба на здрав хоросан, съдържащ тухлени парченца. Външните лица са грижливо оформени с прецизно обработени, в по-голямата им част рустицирани каменни блокове със средни и големи размери. В качеството на *spolia* при строителството са преупотребени множество епиграфски паметници от II-III в. и всички те без изключение са вложени в най-долните редове на градежа[139]. Дебелината на зидовете варира от 2,60 до 3,70 м, а при кулите на източната порта достига до 4,15 м. Суперструкцията е изградена с отстъп навътре на нивото на тогавашния терен, като над основата е оформен банкет: двустъпален отвън и обикновен отвътре. Поради денивелацията на терена, по по-голямата част от протежението на околовръстния зид вътрешният банкет е разположен значително по-високо от външния.

Датировката на късноантичната укрепителна система на Тропеум Траяни се нуждае от по-обстоен коментар. Съгласно намерения в края на XIX в. сред развалините на източната порта на града строителен надпис[140] би следвало да се приеме, че укрепителните съоръжения били издигнати *a fundamentis* не по-късно от лятото на 316 г.[141] Проучването на югозападния сектор на крепостната стена, обаче, установи наличието на една по-ранна фаза в нейното изграждане, датираща също от късноримската епоха[142]. Въз основа на това важно археологическо откритие, понастоящем се твърди, че укрепителната система на Тропеум Траяни е била трасирана, а нейните основи – положени, още към края на III в.[143] Намирайки се в съвсем първоначален стадий, работите били внезапно преустановени, а изградените основи били консервирани с равномерно положен тънък пласт хоросан. Като причина за прекъсването обикновено се сочи готското нападение от 295 г.[144] Според данните от археологическите разкопки, възобновеното по-късно строителство било съпроводено от внасяне на някои съществени корекции, опростяващи първоначалния план на югозападния сектор[145]. Те се изразявали в изоставянето на 6 от предвидените за изграждане кули и в тотално препланиране на южната порта. Засега не разполагаме със свидетелства, дали подобни промени са засегнали и други участъци. Предвид изключително хомогенния ѝ облик и повсеместно регистрираната идентична техника на градеж, мнозинството от съвременните изследвачи приемат, че укрепителната система на Тропеум Траяни е придобила настоящия си вид в резултат на една добре обмислена и всеобхватна строителна кампания, осъществена по време на съвместното управление на императорите Константин I и Лициний. Гореспоменатият надпис се счита за свидетелство, че към 316 г. строителството е приключило. Подобно твърдение, обаче, се намира в остро противоречие с археологическите факти. Досега на две различни места в хоросана на укрепителните съоръжения са намерени по-късни монети (едната от 321-324, а другата от 331-332 г.), като и в двата случая категорично става дума за основни градежи, а не за по-късни преустройства[146]. Тези монети се явяват неоспоримо свидетелство, че поне отделни участъци или елементи от укрепителната система на Тропеум Траяни все още са били в процес на изграждане много след датата на строителния надпис. Особено голямо внимание заслужава монетата, намерена в емплектона на Кула 16 (Т 16), на нивото на втория пояс от лицевата облицовка (т.е. в най-долната част на градежа!). Тя принадлежи на монетосеченето на Константин I и спада към емисия от 331-332 г. Въз основа на тази монета, изграждането на кулата в никакъв случай не може да се отнесе по-рано от 331 г. Тъй като Кула 16 е конструктивно свързана и представлява интегрална част от югозападния сектор на укрепителната система на Тропеум Траяни, то същата датировка очевидно следва да се разпростре и върху целия сектор.

---

[138] **Petrikovits 1971**, p. 200; **Johnson 1983**, p. 46 sqq.

[139] Епиграфският материал от първите археологически кампании в Тропеум Траяни е поместен в: CIL, III, 7481-7484, 12461-12475, 13733-13736, 14214-1421418 (предстои преиздаване и цялостна публикация на епиграфския материал от епохата на Принципата в отделен том на поредицата "Inscripţiile din Scythia Minor").

[140] CIL, III, 13734 (= **Popescu 1976**, № 170).

[141] За датировката, вж.: **Глава I.2**.

[142] **Papuc 1974**, p. 325 sqq.; **Barnea et al. 1979**, 64-77 (разделът е написан от Дж. Папук); **Papuc 1986**, p. 159 sqq.

---

[143] Проучвателят (Дж. Папук) е склонен да приеме датировка още във времето на император Аврелиан (вж. цитираната литература в горната бележка). Мнението се поддържа и от други изследвачи (**Diaconu 1980a**, p. 389), но за това липсват каквито и да било хронологически податки. Изказано е и предположение, че строежът може би е бил започнат в раннодиоклетианово време: **Scorpan 1980**, p. 46.

[144] **Scorpan 1980**, p. 46.

[145] Последно по тези въпроси: **Bogdan Cătăniciu 1999**, 259-269.

[146] **Barnea et al. 1979**, p. 75, n. 39.

Необяснимите наглед противоречия между епиграфски данни и археологически свидетелства могат, всъщност, много лесно и напълно задоволително да бъдат изгладени. Достатъчно е само да се приеме, че надписът от 315-316 г. (въпреки съдържащото се в него изрично уверение!) е ознаменувал не завършека, а тържественото полагане на началото на строителната кампания. Пропагандният характер на текста се намира в пълно съгласие с духа на епохата и разкрива близки аналогии с добре известните и често коментирани строителни надписи от Сексагинта Приста, Трансмариска и Дуросторум, датиращи от самия край на III в.[147] Както е известно, през лятото на 316 г. отношенията между Константин I и Лициний рязко се влошили и между тях избухнала война. След окончателното му поражение през 317 г., Лициний загубил по-голямата част от балканските си владения, като в европейските предели на империята под негов контрол останал само диоцезът Тракия, част от който съставлявала и провинция Скития[148]. Точно тази ситуация отразява, според мен, констатираната в югозападния сектор на Тропеум Траяни ранна строителна фаза: започнатото съвсем наскоро преди това цялостно преизграждане на градската укрепителна система по необходимост било преустановено, поради разразилата се през втората половина на 316 г. гражданска война. Финансовото изтощение и разорение на тракийските провинции, превърнали се в театър на бойните действия, несъмнено е рефлектирало върху започнатото строителство: предвид грандиозността на предприетия в Тропеум Траяни строеж, мисълта за неговото продължаване и завършване е трябвало да бъде изоставена за по-добри времена. Както категорично сочат приведените по-горе археологически данни, такава възможност се появила едва след окончателното омиротворяване на Империята и превръщането на Константин I през 324 г. в неин едноличен господар, и то – най-вероятно към края на неговото управление[149].

---

[147] Обобщаващ поглед върху надписите в: **Kolendo 1966**, p. 139 sqq.; Макар обикновено да се приема, че тези надписи отбелязват края на предприетите на трите места строителни работи (така в: **Zahariade 1988**, p. 112.), това е твърде малковероятно, предвид идентичната им датировка. Почти буквалното съвпадение на тяхното съдържание е дало основание те да се интерпретират като копие на един и същ официален документ, издаден от канцеларията на дукса на провинция Втора Мизия (**Kolendo 1966**, p. 146). Прокламативният характер на този документ лесно може да се обясни с привеждането в изпълнение на една мащабна провинциална военно-строителна програма, но едва ли би могъл да се приеме като отчет за нейното повсеместно и едновременно (!) приключване.

[148] **Barnes 1982**, p. 198.

[149] Представената теза е развита и в: **Торбатов 2000**, с. 30; Напоследък някои от разкопвачите на Тропеум Траяни също отбелязват, че въпреки съдържанието на коментирания надпис фортификационното строителство там не приключило в 316 г., а продължило и през следващите десетилетия: **Bogdan Cătăniciu 1995-1996**, p. 207.

В един по-късен момент, към градската крепостна стена на Тропеум Траяни бил пристроен от югоизток укрепен анекс с трапецовиден план и размери 95 x 75 м. Във външните ъгли и по средата на югоизточния зид на постройката личат останките от 3 кули[150]. Резултатите от проведените тук през 30-те години на XX в. археологически проучвания не са известни. Споменава се само, че сондажно било проследено трасето на околовръстния зид[151]. Дълго време укрепеният анекс се интерпретираше като "воден резервоар". Понастоящем тази теза се отхвърля и се допуска, че това е териториално разширение на града, най-вероятно от втората половина на IV в., продиктувано от нарастване на населението и от необходимостта да му се предостави ефикасна защита[152]. Според мен, в случая става дума за военно укрепление (*castellum*), предназначено за настаняването в него на контингент от състава на мобилните части (*comitatenses*). В последните години започна системно археологическо проучване на укрепения анекс в Тропеум Траяни, но все още не са публикувани данни, способстващи за изясняването на неговата същност и хронология[153].

Въз основа на монета на император Теодосий II, намерена сред пласт от хоросан в непосредствена близост до източната крепостна стена, първите археологически регистрирани поправки на части от укрепителната система на Тропеум Траяни се датират в (първата половина на) V в.[154] Според предложената нова интерпретация[155] на надписа върху блок от външната облицовка на югозападната крепостна стена[156], много е вероятно той да се намира в пряка връзка именно с тази ремонтно-възстановителна кампания, причините за предприемането на която следва да се търсят в готските и хунски нападения от края на IV и първата половина на V в. и, евентуално, в нанесените от тях поражения. Макар за това да няма изрични указания, интензивната строително-реконструкционна дейност от края на V до към средата на VI в., засвидетелствувана повсеместно в чертите на града, ще да е обхванала и неговите отбранителни съоръжения. В официалните документи от VI в. Тропеум Траяни е отбелязан сред градовете[157] и епископските седалища[158] в провинция Скития. Той сериозно пострадал по време на кутригурското нашествие от 559 г., поради което не фигурира в списъка на Прокопий в неговия трактат “За строежите”, но щетите били бързо ликвидирани[159]. Според сведението на Теофилакт Симоката[160], потвърдено и от археологическите данни, градът бил превзет и опожарен и по време на голямото аварско нашествие от 585 г.[161] Нумизматичният материал[162] и по-новите проучвания, обаче, сигурно свидетелстват, че животът продължил и след това. Стратиграфски е установено наличието на културен пласт с две отчетливи жилищни нива, датиращ от края на VI и първите десетилетия на VII в.[163] Обитаването приключило без видими следи от насилие, като Тропеум Траяни запазил градския си облик, а вероятно – и характера на укрепен център, чак до окончателното му изоставяне от неговите последни обитатели някъде през VII в.[164]

---

[150] **Barnea et al. 1979**, p. 59.

[151] **Ibidem**, p. 27 (разкопки на П. Никореску).

[152] **Barnea 1991a**, p. 202.

[153] Проучена е североизточната ъглова кула, която има кръгъл план. Установени са и жилищни нива от ранноримската епоха, предшествуващи издигането на укреплението: **Barnea 1993**, p. 397; **Barnea 1994**, p. 3[illegible]5

[154] **Barnea et al. 1979**, p. 59.

[155] Вж.: **Глава I.2**.

[156] **Barnea 1977**, p. 278; **Barnea et al. 1979**, p. 71.

[157] **Hier.** Synecd. 637, 8 (ed. Parthey).

[158] **Darrouzes 1981**, p. 242 (Notitia 3, 651).

17. Стража

(s. Straja; com. Cumpăna; jud. Constanţa)

За съществуването на антично каменно укрепление край Стража съобщават Гр. Точилеску[165] и К. Шкорпил[166]. Данните за него са съвсем сумарни. Външният облик и хронологията на укрепителните съоръжения са неясни[167]. От района досега не са известни археологически материали от V-VI в., а произхождащото някъде от околностите на Стража монетно съкровище с най-късни екземпляри от времето на императорите Валентиниан, Грациан и Валенс[168] вероятно трябва да се приеме като указание, че животът тук е прекъснал по време на Втората готска война на Валенс (376-378 г.). При отсъствието на проучвания и каквито и да било конкретни данни, определянето на функционалното предназначение на укреплението е практически невъзможно.

---

[159] По този въпрос вж.: **Глава I.1**.

[160] **Theoph. Sim.** Hist. I, 8 (ed. de Boor).

[161] Датировката е според хронологията на В. Поол: **Pohl 1988**, S. 82 sqq.; В румънската историческа и археологическа литература същото събитие се датира в 586/7 г. В пряка връзка с трагичните последици от това нашествие се намира монетното съкровище от златни и медни номинали от VI в., открито при разкопките през 1908 г.: **Ocheşeanu 1995**, p. 163 sqq.

[162] **Poenaru/Bordea 1968**, p. 409 sqq.; **Vertan/Custurea 1982**, p. 281 (nr. 513) (половин фолис на император Фока от 608/609 г. – това е най-късната известна досега монета от Тропеум Траяни от разглеждания период).

[163] **Scorpan 1972**, p. 349 sqq.; **Scorpan 1974**, p. 339 sqq.; **Scorpan 1980**, 47-49.

[164] **Scorpan 1980**, p. 49 (авторът приема, че животът прекъсва около 614 г., но не посочва никакви аргументи).

[165] **Tocilescu 1900**, 218-219.

[166] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 605 (**Рашев 1982б**, с. 204).

[167] **TIR L35**, p. 69.

[168] **Mitrea 1985**, p. 172.

18. **Четатя** (CIVITAS AUSDECENSIUM?)

(s. Cetatea /бивше Asarlîk; Azarlăc/; com. Dobromir; jud. Constanţa)

Античното укрепление край Четатя обикновено се възприема в научната книжнина като административен център на епиграфски засвидетелстваната[169] през II в. civitas Ausdecensium и се означава със същото име[170]. Топонимичното отъждествяване на въпросната териториална община с нейния евентуален център, обаче, в никакъв случай не може да се счита за безспорно. Що се отнася до направения преди време опит да се локализира тук споменатото у Прокопий укрепление Тиликион[171], то тази възможност следва да се признае за напълно неприемлива[172].

Освен указанието, съдържащо се в самото име на селото, сведения за съществуването на старинна крепост край Четатя се съдържат в редица публикации от началото на XX в.[173] При все това, археологически разкопки тук не са провеждани и за нея се знае твърде малко. Укреплението заема едно възвишение на запад от селото и има неправилен четириъгълен (трапецовиден) план[174]. Липсват каквито и да било данни относно конструктивно-строителните особености. Още в началото на века останките били силно обезличени. По повърхността се намирали фрагменти от ранновизантийска "гребенчата" керамика. Споменава се за множество произхождащи от тук монети, открити при случайни обстоятелства. Хронологически те се отнасяли към периода от управлението на император Домитиан до това на Юстиниан I, като мнозинството били от константиново време[175].

Всички досегашни изследвачи отбелязват непосредствената близост на укреплението до съобщителната артерия свързваща Марцианопол с Новиодунум и предполагат тясна функционална връзка с организацията на пътния трафик[176]. Я. Вайс дори изрично го квалифицира като *praesidium*, наблягайки на значението му за охраната на пътя[177]. Въпреки това, като се има предвид незначителното му отстояние (на по ок. 10-12 км) от съседните големи градски центрове Залдапа и Тропеум Траяни, на укреплението край Четатя едва ли следва да се приписват някакви особени военно-полицейски функции по осигуряване на вътрешната безопасност в района. Широкият хронологически обхват на нумизматичния материал от обекта свидетелствува за продължителна поселищна традиция на това място, което дава основание да се предположи, че в случая става дума най-вероятно за трансформация през късната античност на едно по-ранно неукрепено в укрепено селище[178].

---

[169] CIL, III, 144372 (местонамирането на надписа не е съвсем сигурно, вж.: **Pârvan 1912**, p. 579, n. 3; **Suceveanu 1977**, p. 74).

[170] **Vulpe 1938**, p. 166, 183; **Vulpe/Barnea 1968**, p. 164; **Gajewska 1974**, 103-104, 122, 147; **Велков 1984a**, с. 138, 146; **Suceveanu 1991**, p. 54.

[171] **Aricescu 1970**, p. 303 sqq.; **Aricescu 1972**, p. 331 sqq.; **Aricescu 1977**, p. 152 sqq.; **Aricescu 1980**, p. 83 sqq.

[172] **Torbatov 2000b**, p. 59.

[173] **Tocilescu 1903** (вж. приложената карта "La Dacie romaine"); **Шкорпил 1905a**, с. 492; **Kalinka 1906**, 351-352 (Fig. 152); **Weiss 1911**, S. 80.

[174] Данни за плана на укреплението се съдържат в непубликуван ръкопис на П. Полоник. Те са били проверени на терена и уточнени от Х. Гайевска, вж.: **Gajewska 1974**, 103-104, 147. Приблизителна схема на обекта, базирана на аерофотоснимка, е публикувана в: **Rada et al. 1988**, p. 200, fig. 7.

[175] **Weiss 1911**, S. 80.

19. **Плопени**

(s. Plopeni /бивше Cavaclar/; com. Chirnogeni; jud. Constanţa)

За укреплението край Плопени не разполагаме с никакви кон-кретни сведения. За пръв път неговото съществуване е регистрирано от В. Първан, който отбелязва внушителния вид на останките и техния “късен” (късноримски или византийски) облик. Той го определя като укрепено селище с крайпътен характер, развило се край *semita*, свързваща дунавския бряг с Томи през Тропеум Траяни и/или Залдапа[179]. Р. Вулпе датира укреплението в VI в., като обяснява изграждането му с необходимостта да се контролира намиращият се по тези места важен пътен възел на съобщителни артерии между Дунава и морето[180]. Много е вероятно данните да са базирани на непубликуваните резултати от проведените тук археологически проучвания под ръководството на Ал. Цигара-Самуркаш[181].

---

[176] Освен цитираната в предходните две бележки литература, вж. още: **Pârvan 1912**, p. 579; **Vulpe 1938**, p. 166, 188; **Велков 1984a**, c. 138, 146.

[177] **Weiss 1911**, S. 80.

[178] В една работа, в която се коментира аерофотоснимка на обекта (**Rada et al. 1988**, 202-203), въпросното укрепление край Четатя е отъждествено с гетски укрепен център от късножелязната епоха. Това твърдение се намира в очевидно противоречие с приведените по-горе археологически и нумизматични данни, макар, разбира се, съществуването някога на същото място на друго укрепление да е напълно възможно.

[179] **Pârvan 1912**, p. 579 (n. 1, 7).

[180] **Vulpe 1938**, p. 336.

[181] **Ibidem**, *loc. cit.* (n. 5).

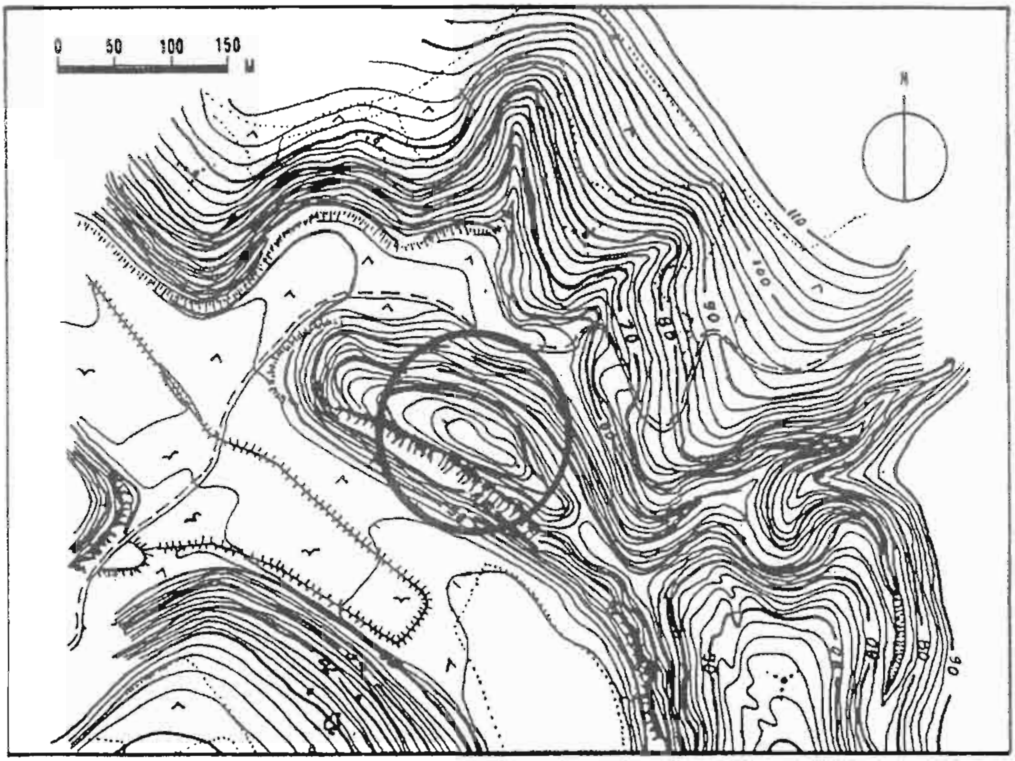

Обр. 81. Капитан Димитрово. Топографско положение на късноантичното укрепление. / Fig. 81. Kapitan Dimitrovo. Topographic situation of the Late Roman fortification.

20. **Капитан Димитрово**

(общ. Крушари; Добричка област)

На 3,0 км западно от Капитан Димитрово, в местността "Деве боюн", се намират останките от късноантично укрепление[182], добре известно в научната книжнина, но отнасяно по-често към землището на разположеното западно от него село Голеш (бивше Кьосеайдин). То е изградено на десния бряг на каньона на Суха река, върху един издължен от югоизток на северозапад скалист полуостров, свързан чрез тясна седлообразна шийка с околното плато. Полуостровът има могилообразен вид, със заравнено било и стръмни, а откъм югозапад – отвесни склонове (Обр. 81). През 1915 г. укреплението е било обект на археологически разкопки, започнати съвсем аматьорски, но впоследствие оглавени от специалисти от Националния музей на Румъния. Данни за резулта-

---

[182] **Дремсизова 1966**, с. 20; **Бобчева б.г.**, с. 42.

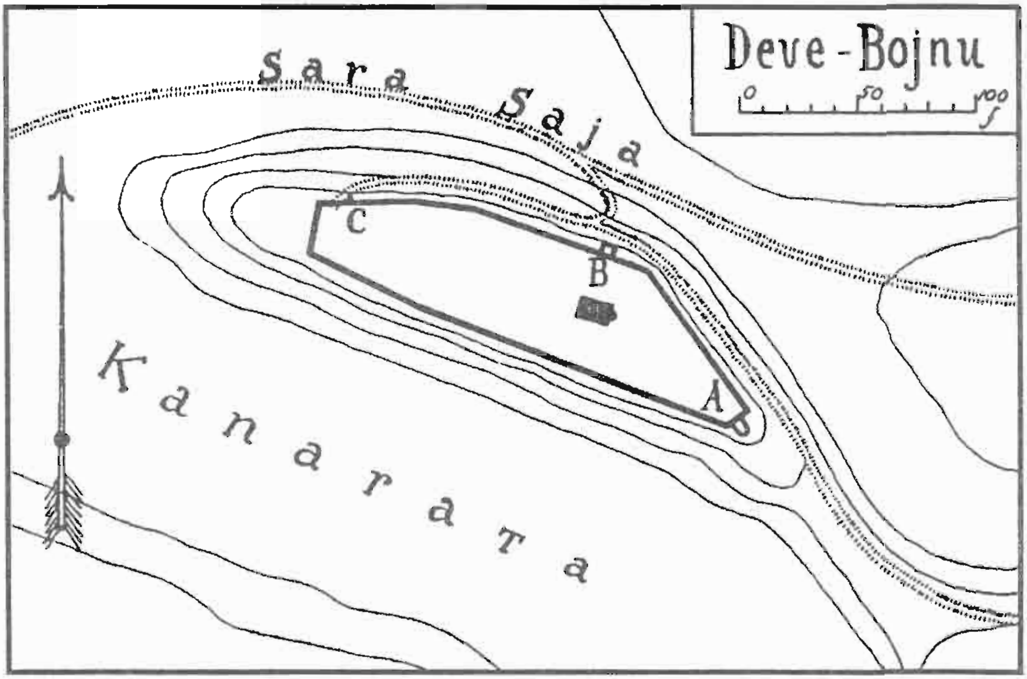

Обр. 82. Капитан Димитрово. План на укрепителната система по К. Шкорпил (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 419, л. 2). / Fig. 82. Kapitan Dimitrovo. Layout of the defence system (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 419, л. 2).

тите от проучванията са обнародвани под формата на кратък отчет (без никакви илюстрации!)[183], а се съдържат и в други публикации от началото на XX в.[184] Особено ценни за изясняване на докладваните ситуации и за правилна интерпретация на останките се явяват бележките на К. Шкорпил, който посетил обекта наскоро след приключването на разкопките (някъде в периода 1916-1918 г.) и прецизно описал и картирал все още много добре запазените на терена разкрити градежи[185] (Обр. 82). През 80-те години бе изследвано и документирано едно сложноустроено водно съоръжение на територията на укреплението[186], а през 1993 г. бяха предприети археологически разкопки, целящи уточняване хронологията на обекта и допроучване на някои от регистрираните още през 1915 г. постройки[187].

---

[183] **Teodorescu 1915**, p. 205 sqq.; **Pârvan 1915c**, p. 210 sqq.

[184] **Pârvan 1924a**, p. 217 sqq.; **Pârvan 1924b**, p. 125 sqq.; **Vulpe 1938**, p. 38, 337, 343.

[185] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 419, л. 1-2; а.е. 428, л. 39-41.

[186] **Atanasov 1997**, p. 127 sqq.

[187] Резултатите от проучванията, проведени под ръководството на д-р Георги Атанасов от Исторически музей-Силистра, още не са публикувани.

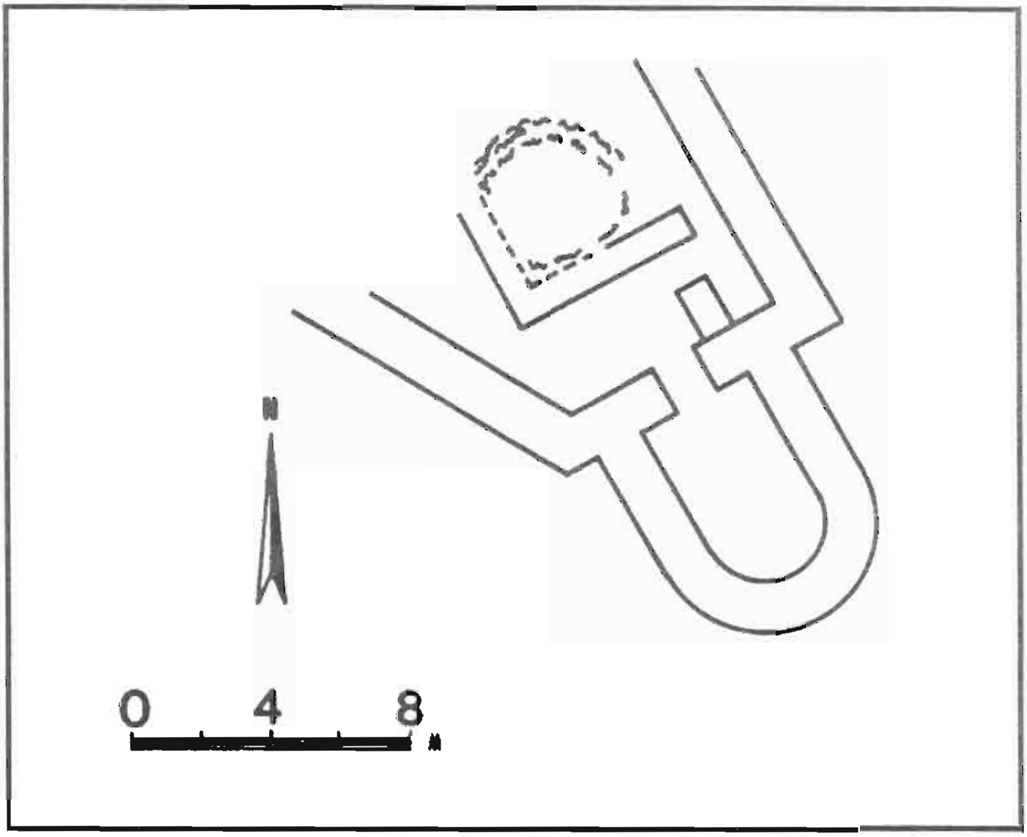

Обр. 83. Капитан Димитрово. U-видна кула (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 41). / Fig. 83. Kapitan Dimitrovo. The U-shaped tower (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 41).

Укреплението при Капитан Димитрово има неправилен план, изцяло предопределен от конфигурацията на терена[188]. Максималните му размери достигат приблизително 150х40 м, а площта му възлиза на около 0,4 ха. Околовръстната крепостна стена се състои от множество праволинейни участъци с различна дължина. По трасето ѝ са регистрирани само две кули. Едната от тях е U-видна, с вътрешни размери 6,5х3,9 м и дебелина на зидовете 1,60. Изградена е била на късата югоизточна крепостна стена, за да осигурява отбраната на най-уязвимата част на укреплението – откъм свързващата го с платото шийка (Обр. 83). Другата кула е с четириъгълен план и вътрешни размери 3,5х3,7 м, при дебелина на зидовете 1,10 м. Разположена е по трасето на северната крепостна стена (Обр. 84). Достъпът до вътрешността на укреплението се е осъ-

---

[188] Описанието се основава главно на данните на К. Шкорпил.

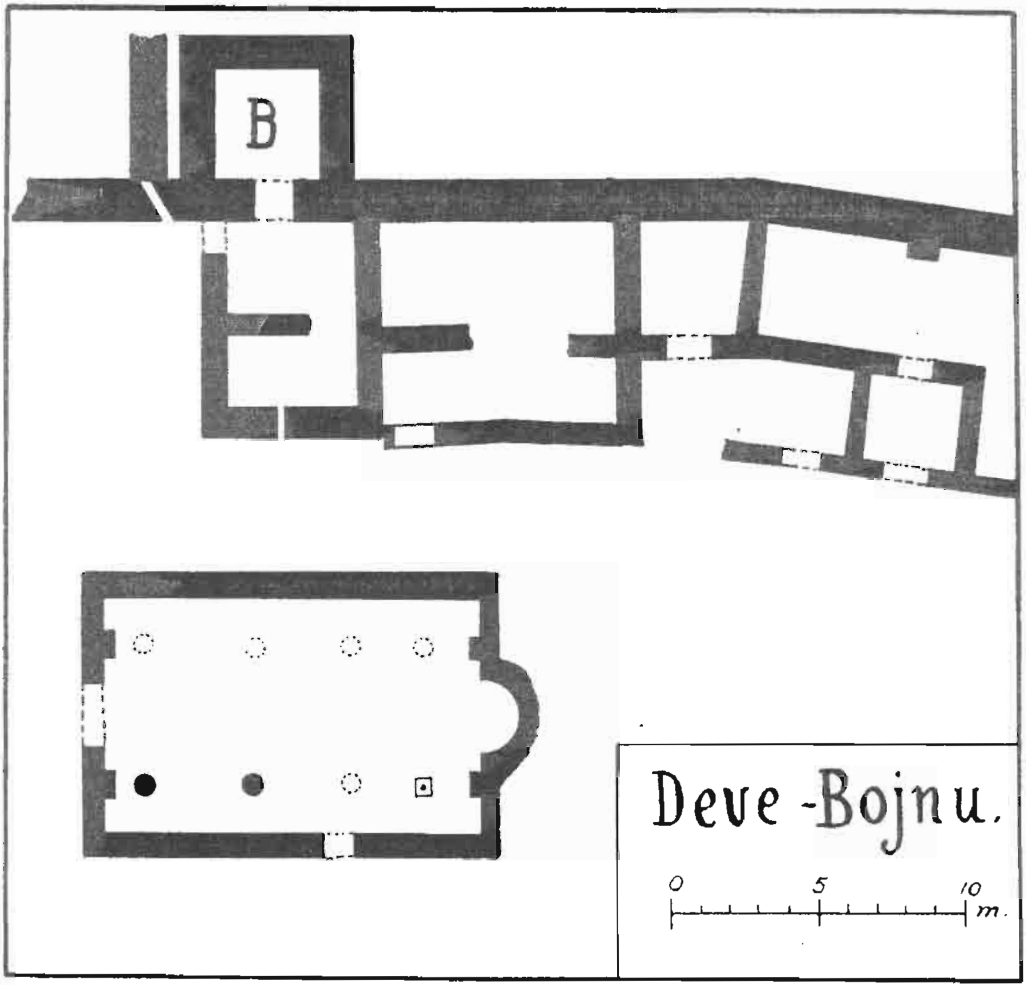

Обр. 84. Капитан Димитрово. Четириъгълната кула на северната крепостна стена и част от проучените градежи във вътрешността на укреплението (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 419, л. 1). / Fig. 84. Kapitan Dimitrovo. The quadrangular tower on the northern precinct wall and part of the excavated inner structures (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 419, л. 1).

ществявал през една порта и една потерна. Портата е била с много просто устройство и е представлявала обикновен отвор в крепостния зид, разположен на 12 м от западния край на северната крепостна стена. Приблизително в средата на същата стена е била регистрирана малка потерна, под която в стръмния скалист склон били изсечени стъпала[189]. Укрепителните съоръжения са били фундирани върху здрава скална почва. Приложената в градежа им строителна техника се определя като *opus incertum*[190]. Отбелязва се, все пак, че макар и недобре обработени, камъните били полагани с подчертан стремеж към спазване на редова зидария[191]. В отчета за разкопките през 1915 г. се твърди, че околовръстният зид имал еднаква дебелина от около 1,20 м по цялото си протежение[192]. Поне в югоизточната част на укреплението, обаче, зидът е бил по-дебел и е достигал 1,56-1,60 м[193]. Регистрираното при останките от U-видната кула приложение на два различни вида хоросан се приема като указание за наличието на обособени конструктивни фази, при по-ранната от които е бил използуван хоросан с примес от едри тухлени парченца[194]. Археологическите проучвания през 1993 г. убедително засвидетелствуваха наличието на втора конструктивна фаза при укрепителната система, в рамките на която част от северната крепостна стена е била преизградена почти из основи[195].

---

[189] **Teodorescu 1915**, 207-208.

Произхождащият от обекта изобилен археологически и нумизматичен материал способствува за разграничаването на два основни периода в обитаването на мястото през късната античност[196]. Първият от тях е свързан с възникването на укреплението и се поставя в хронологическите рамки приблизително от началото на IV до към първите десетилетия на V в.[197], когато в резултат на някое от хунските нападения укреплението чувствително пострадало и животът в него секнал за близо един век. То било възстановено може би в началото на VI в. и просъществувало до последните десетилетия на същия век, когато окончателно загинало. Фактът, че най-късните известни досега монети от това място датират от времето на император Юстин II, дава основание гибелта на укреплението да се свърже с някое от по-ранните аварски или славянски нападения[198].

Още първите изследвачи окачествяват укреплението край Капитан Димитрово като *castellum* и изтъкват военния му характер[199]. Това е напълно приемливо за първия период в неговото съществуване. Възникването на укреплението очевидно следва да се отдаде на съображения от военно-стратегическо естество. То било изградено непосредствено край трасето на едно от източните отклонения от римския път Дуросторум-Марцианополис, започващо от пътната станция в околностите на сегашното село Войново и водещо към Залдапа, а оттам – на изток, към морския бряг[200]. Този страничен път може да е съществувал в някакъв вид още в предходната епоха, но благоустрояването на неговото трасе и издигането на значението му съвсем определено трябва да се постави във връзка с основаването (?) и изграждането из основи на огромния късноантичен град Залдапа[201]. При това положение, възникването на кастела при Капитан Димитрово изглежда най-вероятно през втората четвърт на IV в. Местоположението му подсказва, че настаненият в него гарнизон е бил натоварен с изпълнение на военно-полицейски функции, изразяващи се главно в контрол на пътния трафик и охрана на един от най-невралгичните пунктове по трасето на пътя от Залдапа към Дуросторум – този, при преминаването на каньона на Суха река. Намирайки се край важна комуникационна артерия с натоварен (?) трафик, при това – на самата граница между провинциите Скития и Втора Мизия, кастелът при Капитан Димитрово с голяма увереност следва да се отъждестви и като пункт за събиране на държавни и провинциални такси и мита. След възстановяването му в началото на VI в. и до края на неговото съществуване, някогашният кастел най-вероятно имал облик на обикновено укрепено селище.

---

[190] **Ibidem**, p. 207.

[191] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 39.

[192] **Teodorescu 1915**, p. 207.

[193] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 41.

[194] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 39.

[195] Лични наблюдения на автора при посещение на обекта по време на археологическата кампания през 1993 г.

[196] **Atanasov 1997**, 127-128.

[197] В цитираното в предишната бележка съчинение се посочва началото на V в., но К. Шкорпил споменава за намерена тук златна монета на император Теодосий II: **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 39.

[198] **Atanasov 1997**, p. 128.

[199] **Teodorescu 1915**, *passim*.

21. **Габер**
(общ. Крушари; Добричка област)

На около 3,0 км северозападно от Габер, в местността "Кале ери", се намират останките от старинно укрепление. То заема един висок и скалист полуостров, ограден от запад, север и изток от меандрите на дълбоко суходолие, което започва от околностите на с. Добрин и на около 300 м западно от полуострова се влива в каньона на Суха река. За това укрепление съобщават още в началото на XX в. К. Шкорпил[202] и Е. Калинка[203]. Според техните бележки, крепостна стена била изградена само откъм достъпната южна част на полуострова, преграждайки го от склон до склон. Тя била дъговидно извита навън и изградена от ломен камък. От другите страни укреплението било естествено защитено посредством стръмни и скалисти склонове. В архива на К.

---

[200] **Torbatov 2000b**, p. 70.

[201] **Торбатов 2000**. Вж. също параграфа за **Залдапа** в изложението по-долу.

[202] **Шкорпил 1905а**, с. 498.

[203] **Kalinka 1906**, Col. 358.

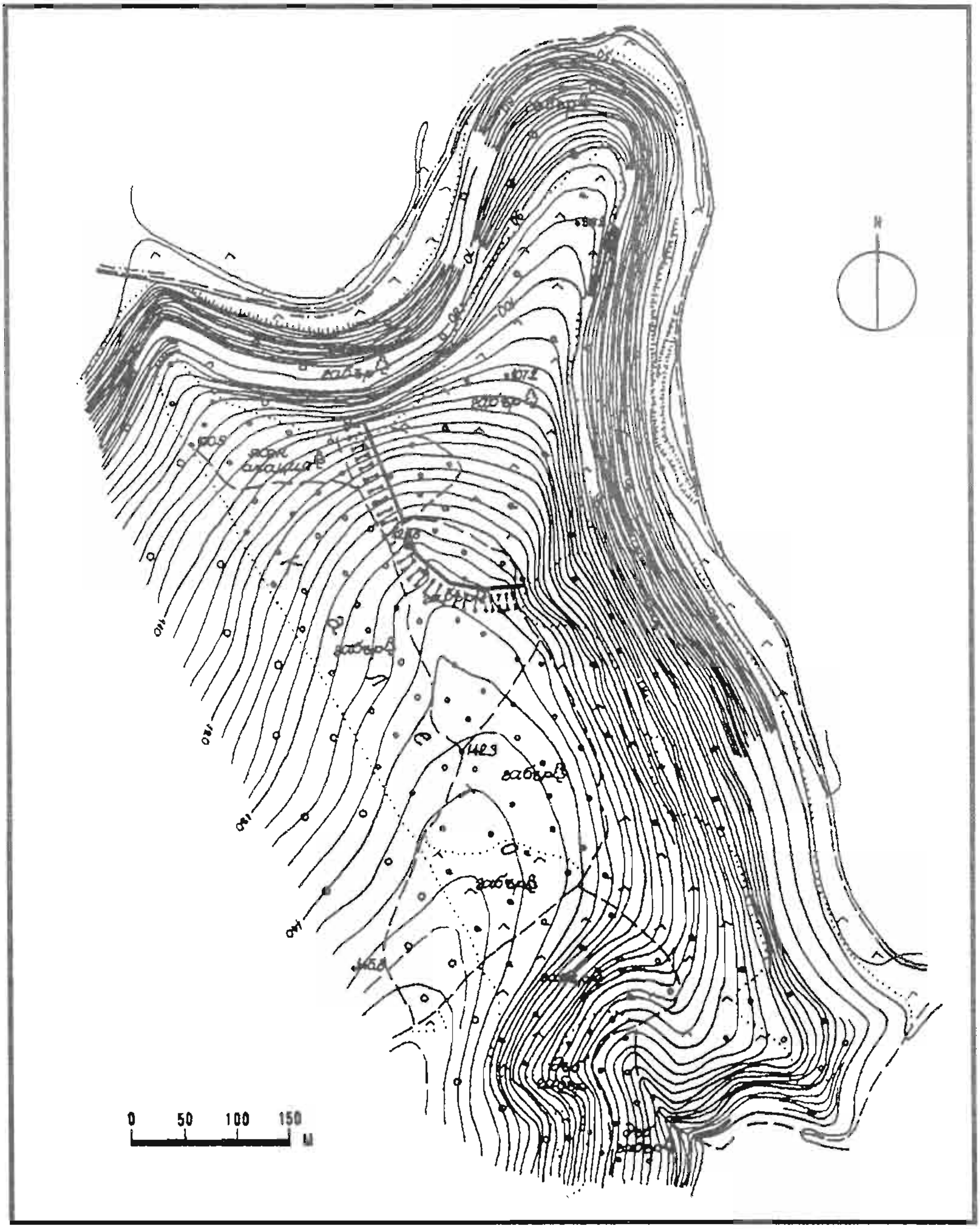

Обр. 85. Габер. Топография и укрепителна система. / Fig. 85. Gaber. Topography and defence system.

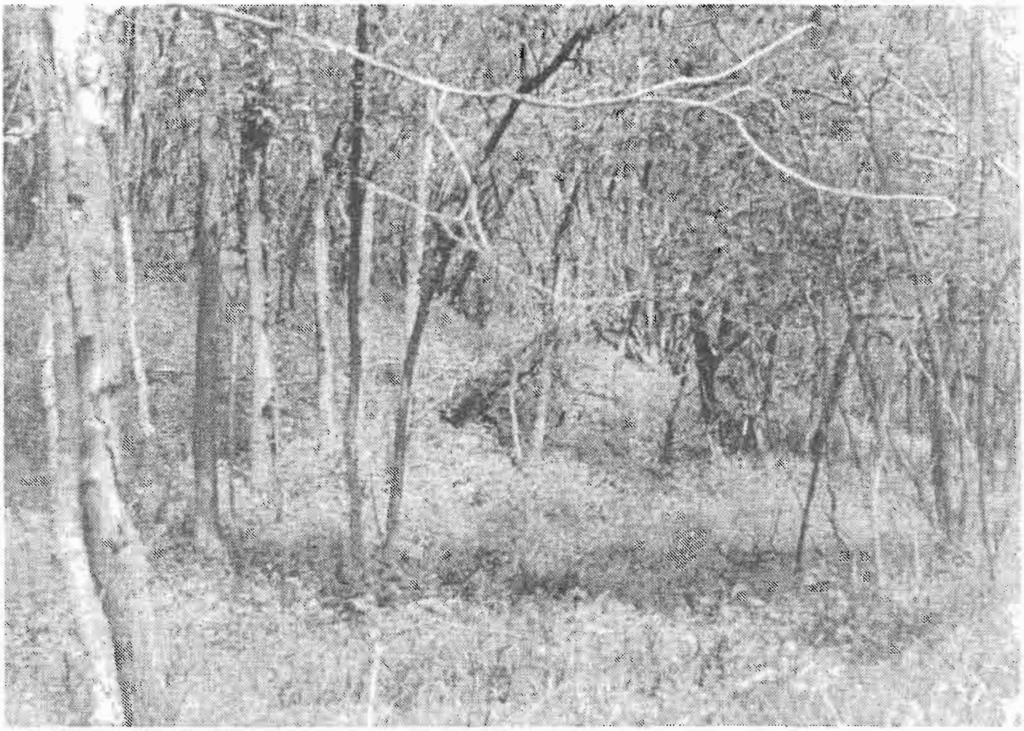

Обр. 86. Габер. Останки от крепостната стена. / Fig. 86. Gaber. Remains of the precinct wall.

Шкорпил е запазена скица на останките, изготвена при посещението му на обекта през 1899 г. и илюстрираща описанието[204].

Предприетото от автора през 1993 г. теренно обхождане в местността "Кале ери" край Габер в общи линии потвърди достоверността на наличната информация, внасяйки, същевременно, важни допълнения и корекции в плана на укреплението и цялостната топография на обекта. Крепостната стена има дължина около 250 м преграждa основата на скалистия полуостров откъм юг и югозапад (Обр. 85). Понастоящем тя е запазена във вид на каменно-землен насип, с ширина в основата от 5 до 10 м и достигащ височина 2-4 м (Обр. 86). Множеството вкопани в околния терен пещи за изпичане на вар свидетелстват за продължителното и систематично ограбване на каменния строителен материал. По трасето на зида отчетливо се обособяват два участъка. Югозападният от тях е строго праволинеен и дължината му достига 120 м. На около 100 м от северния му край ясно личи мястото на крепостната порта. Тя е била отбранявана от една кула, разположена непосредствено южно от нея и запазена сега във вид на висок могилообразен насип. Южният участък от крепостния зид е дъговидно извит на юг-югозапад и се състои от 3 праволинейни отсечки с дължини от запад към изток съответно: около 40, 25 и 50 м. С изключение на кулата при единствената порта, по цялото трасе на крепостната стена няма никакви теренни податки за съществуването на други кули. От външната страна на зида е бил прокопан околовръстен ров, чиято ширина понастоящем варира от 3 до 5 м, а дълбочината му достига до 1-1,50 м.

---

[204] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 31-32.

Цялата територия на укреплението е гъсто обрасла със стара гора, което е довело до натрупването на дебел хумусен слой и неимоверно много затруднява теренното изследване. Понастоящем не могат сигурно да се идентифицират останки от сгради. Керамични фрагменти по повърхността също не се срещат. Множеството стари иманярски изкопи показват, че най-горният културен пласт лежи на дълбочина повече от 0,5 м. Същевременно, намереното в един от изкопите твърде характерно извито желязно ножче трябва да се приеме като свидетелство, че теренът е бил обитаван още през късножелязната епоха. По сведение, в миналото тук били намирани "римски и византийски" монети[205], "от император Константин I до ново време"[206].

Предвид отсъствието на категорични стратиграфско-хронологически репери, датировката на укреплението при Габер не може да се определи със сигурност. То се отнася най-общо към късната античност и се определя като укрепено селище. Според нумизматичния материал, възникването му изглежда напълно вероятно още през IV в. Отсъствието на ясни следи от вътрешно застрояване, обаче, както и твърде елементарният облик на укрепителната система, дават основание да се допусне, че в случая нямаме работа с укрепено селище, а с късноантична крепост-убежище (*refugium*), обслужвала околното население в периоди на опасност.

22. **ЗАЛДАПА** (ZALDAPA)
(с. Абрит; общ. Крушари; Добричка област)

В североизточните покрайнини на България, в местността "Калето" между селата Абрит и Добрин, се намира огромно по размери старинно градище. В по-старите публикации то се споменава под редица локални названия: "Абтаатско кале" (от старото име на с. Абрит: Аптаат/Абтаат), "Къз кале", "Добрин кале", "Добри кале"[207], "Abtatkalesi"[208], "Хисар кале"[209]. То заема обширен полуостров с дължина 1200 и ширина до 500 м, ограден от изток, север и северозапад от дълбока долина, а от югозапад и запад – от къс страничен дол, вливащ се в същата долина. От юг на северозапад, север и североизток теренът постепенно се снишава, като денивелацията достига 45 м. По-голямата южна част на полуострова е значително по-широка и има хълмообразен облик, докато северната представлява сравнително равна платовидна тераса с приблизително правоъгълни очертания. Укрепена е била само южната част. Околовръстната крепостна стена загражда площ от 25 ха, с което градището се нарежда на първо място сред укрепените центрове във вътрешността на дн. Добруджа. Както показват аерофотоснимките и теренните наблюдения, укрепената територия е била гъсто застроена. Местоположението и планът на редица сгради отчетливо се разпознават в негатив по рововете, останали след ограбването на строителния материал. В множеството съвременни иманярски изкопи, осеяли терена, се регистрира мощен горял пласт, запечатан от падналата покривна конструкция на сградите. Многобройният подемен археологически материал датира изключително от късната античност. Макар върху северната част от полуострова да не личат следи от постройки, находките категорично свидетелстват, че и тя е била обитавана през същата епоха. Това дава основание тук да се постави един от кварталите extra muros на селището. Подобен статут ще да са имали и констатираните зони на обитаване през IV-VI в., разположени в долината непосредствено източно и западно от укрепената територия.

---

[205] **Шкорпил 1905а**, с. 498.
[206] **Kalinka 1906**, Col. 358.
[207] **Шкорпил 1905а**, с. 493.
[208] **Kalinka 1906**, Col. 349.
[209] **Бобчева б.г.**, с. 19.

Величествените мащаби на селището и монументалният характер на разкритите тук при археологически разкопки градежи не оставят никакво съмнение,че то трябва да бъде причислено към най-големите и значителни късноантични градски центрове в тази част на Балканския полуостров. Въз основа на предположенията на К. Шкорпил[210], близо половин век градището край село Абрит се отъждествяваше с античния град Абритус. Впоследствие, след като Абритус бе със сигурност локализиран край Разград[211], Р. Вулпе свърза останките с енигматичния град Залдапа (Zaldapa, Zeldepa, Zeldipas, Zardapa, Zandapa, Zelpa)[212], търсен дотогава на редица места в днешна Североизточна България[213] и в други райони на Добруджа[214]. Малко по-късно същото мнение мотивира и В. Бешевлиев[215]. Предвид разнообразните аргументи, изказани в нейна подкрепа, тази локализация се утвърди в съвременната историческа книжнина[216], при все че засега не разполагаме с нейно епиграфско потвърждение.

---

[210] **Шкорпил 1898**, с. 4.

[211] **Иванов 1955**, с. 175 и сл.; **Иванов 1956**, 79-91.

[212] **Vulpe 1955**, p. 939; **Vulpe 1970**, p. 33 sqq.; **Vulpe 1972**, p. 205 sqq.

[213] При Плиска (**Jireček 1886**, S. 196); при с. Рилци, сега квартал на Добрич (**Tomaschek 1898**, S. 77; **Detschew 1957**, S. 173); при с. Царевец, Добричко (**Pârvan 1924b**, p. 129; **Vulpe 1938**, p. 344); при с. Плачидол, Добричко (**Weiss 1911**, S. 79; **Popa-Lisseanu 1914**, 80-85).

[214] При гара Мирчя Водъ, окръг Констанца (**Tocilescu 1900**, p. 151, 177).

[215] **Бешевлиев 1962**, 2-4.

Залдапа се появява късно в писмените извори и се споменава все във връзка със събития, имали място през VI в. Като най-ранно известие за града се приема един запазен откъс на Йоан Антиохийски[217]. Въз основа на този текст се твърди, че Залдапа била родното място на Виталиан – предводител на известния бунт срещу император Анастасий, прераснал в 5-годишна гражданска война[218]. Съдържащото се в текста указание, обаче, не е достатъчно ясно и някои изследователи го интерпретират като касаещо по-скоро родното място не на Виталиан, а на баща му Патрикиол, заемал някога високата длъжност *comes foederatorum*[219]. По-важното в случая е, че цитираният откъс споменава не Залдапа – един от 15-те града на провинция Скития в началото на VI в. според "Пътеводител"-я на Хиерокъл[220], а Залдава (Zaldava) – "малко градче в Мизия". Предвид категоричността на формулировката, известието на Йоан Антиохийски следва да отпадне, според мен, от групата изворови свидетелства, свързани с историята на Залдапа.

Името на града фигурира и в крайно объркания списък на обновените по времето на император Юстиниан I укрепления, разположени в провинциите Втора Мизия и Скития[221]. Залдапа била и център на епархия, чийто епископ бил подчинен на митрополита в Томи[222]. Градът се споменава неколкократно във връзка с военните действия между Византия и аварите по време на управлението на император Маврикий[223], като най-късното известие се съдържа в "Истории"-те на Теофилакт Симоката и датира от 594 г.[224]

Сега Залдапа впечатлява най-вече с внушителните останки от укрепителната ѝ система. Някъде в периода между 1913 и 1915 г., те са били обект на нарочни проучвания от страна на румънски археологически екип под ръководството на Дж. Матееску. За резултатите от проучванията, обаче, липсват данни[225]. Понастоящем разполагаме с две описания на укрепителните съоръ-

---

[216] **История на България 1**, *passim*; **История на Добруджа 1**, *passim*; **Vulpe/Barnea 1968**, *passim*; **Suceveanu/Barnea 1991**, *passim*.

[217] **Ioan. Antioch.** De insid. fr. 103 (ed. de Boor).

[218] **Barnea 1968**, 412-414.

[219] **Weiss 1911**, S. 79; **Popa-Lisseanu 1914**, p. 81.

[220] **Hier.** Synecd. 637, 7 (ed. Parthey).

[221] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[222] **Darrouzes 1981**, p. 242 (Notitia 3, 652).

[223] **Theoph. Conf.** Chron. a.M. 6079 (ed. de Boor); **Theoph. Sim.** Hist. I, 8; II, 10; VII, 1 (ed. de Boor).

[224] Датировката на събитието е според: **Pohl 1988**, S. 141 sqq.

[225] **Vulpe 1938**, p. 336.

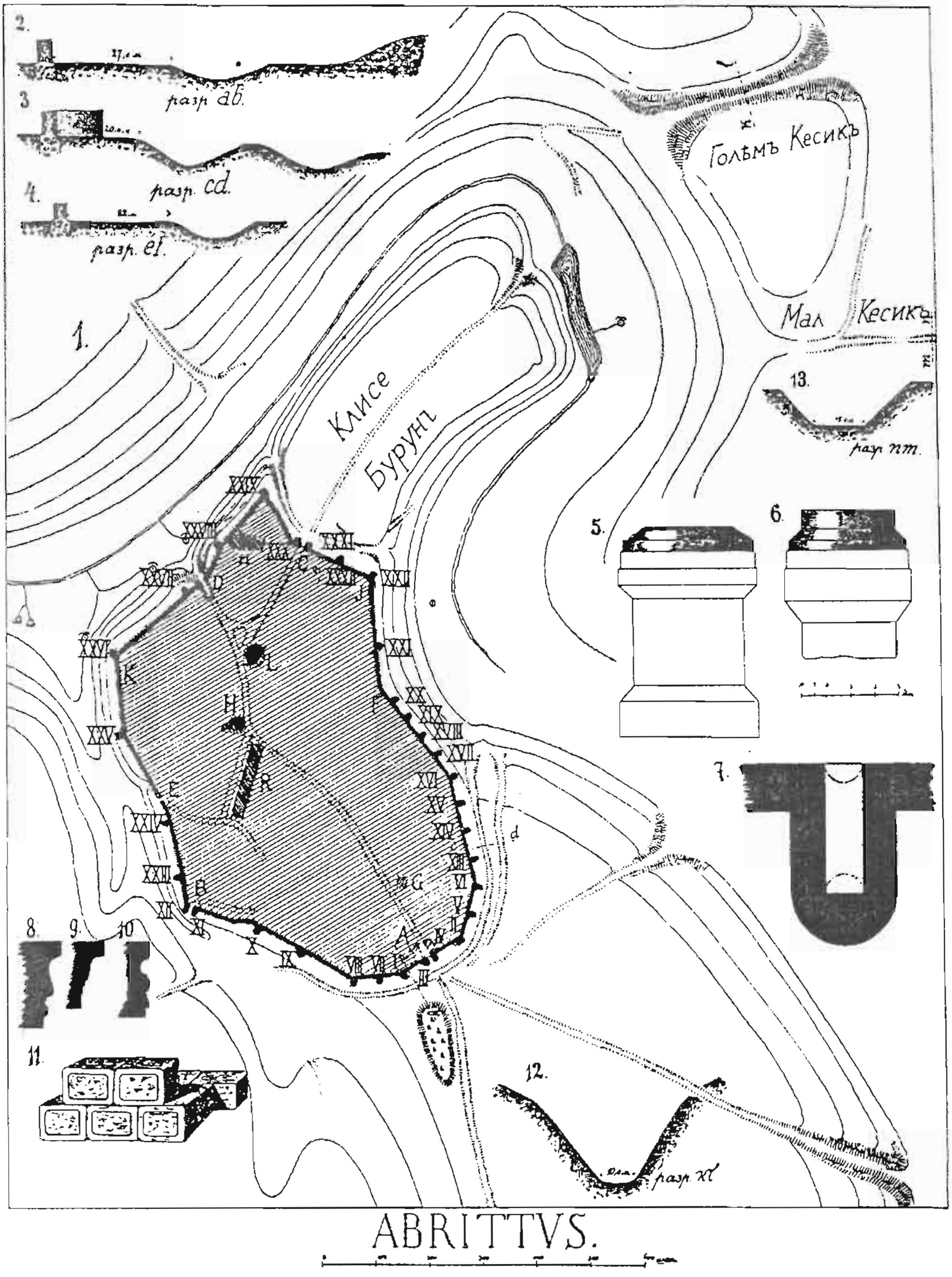
2.
разр. аб.
3
разр. cd.
4.
разр. ef.
Голѣмъ Кесикъ
Мал Кесикъ
13.
разр. nm.
1.
Клисе Бурунъ
5.
6.
7.
8
9
10
11.
12.
разр. xy
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
R
d
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
XIII
XIV
XV
XVI
XVII
XVIII
XIX
XX
XXI
XXII
XXIII
XXIV
XXV
XXVI
XXVII
XXVIII
XXIX
ABRITTVS.

Обр. 87. ЗАЛДАПА (ZALDAPA). Топография и план на укрепителната система по К. Шкорпил (**Шкорпил 1905а**, Табл. CXI, c, 1). / Fig. 87. ZALDAPA. Topography and layout of the defence system after K. Škorpil (**Шкорпил 1905** , Табл. CXI, c, 1).

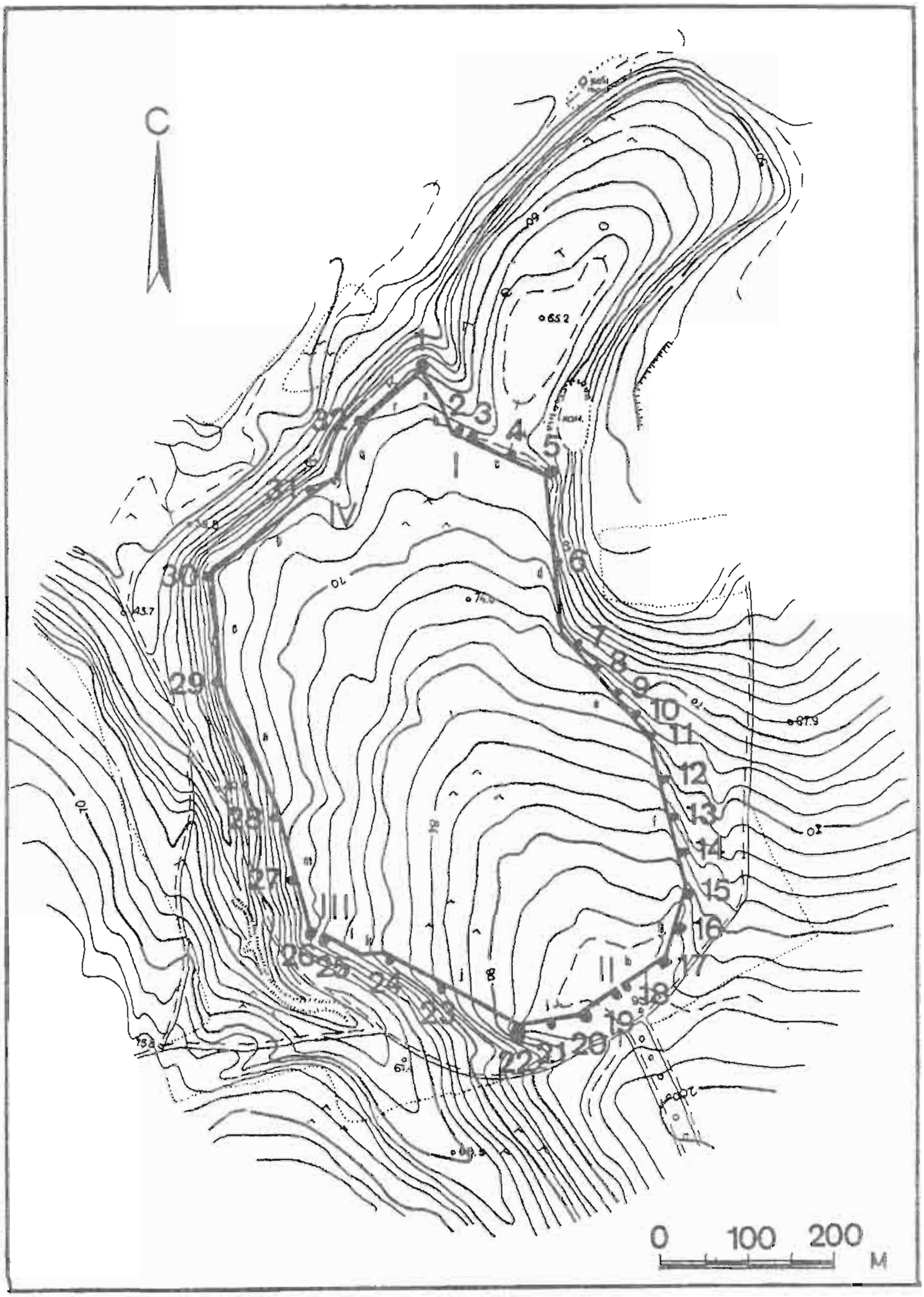
С
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
I
II
III
IV
65.2
74.0
67.9
43.7
0 100 200
М

Обр. 88. ЗАЛДАПА (ZALDAPA). Топография и план на укрепителната система според автора (**Торбатов 2000**, с. 11, обр. 2. / Fig. 88. ZALDAPA. Topography and layout of the defence system after the author (**Торбатов 2000**, с. 11, Обр. 2).

жения на античния град. Публикувани в началото на XX в., те се явяват обобщение на известния дотогава археологически материал, като и двете са изградени на основата на данни от теренни обхождания и наблюдения на К. Шкорпил. Обнародваните по-късно бележки на Дж. Попа-Лисяну имат компилативен характер и не привнасят нищо ново[226]. Представените от Е. Калинка сведения са доста лаконични и съдържат някои неточности[227]. Те отразяват един по-ранен етап в проучването на останките и възхождат към тяхното първоначално картиране, осъществено през 1889 г. По-късно К. Шкорпил внася редица поправки и уточнения в плана и интерпретацията, много от които намират израз в описанието, принадлежащо на неговото перо[228] (Обр. 87). Някои от новоустановените данни са останали непубликувани, но са запазени във вид на скици или чертежи в неговия архив. Предвид значението им за доизясняване облика на укрепителната система на античния град, те ще бъдат представени и коментирани в изложението по-долу. Наред с това, осъществените наблюдения и събраната теренна информация в резултат от многократни систематични обхождания на обекта през последните години налагат допълнителни уточнения по отношение формата, размерите и местоположението на част от кулите. От друга страна, съпоставката с точната тахиметрична снимка на местността и сверката с планови и перспективни аерофотоснимки обуславят необходимостта от внасяне на корекции и в цялостния план на укрепителната система[229] (Обр. 88).

Крепостната стена на Залдапа огражда само по-голямата и по-висока южна част на полуострова, върху който е разположен античния град. Общото ѝ протежение възлиза на около 2050 м и се състои от 18 праволинейни отсечки (куртини) с различна дължина. Неправилният план се дължи на особеностите на терена, тъй като крепостната стена е изградена по самия ръб на платовидното било. Откъм най-достъпната южна страна отбраната е била подсилена с ров (двоен в източната част), изкопан пред фронта на крепостната стена. Пред северния зид също е имало ров, като в западния и източния си край той е бил дълбоко вкопан в скалната почва.

Систематичното ограбване на античния строителен материал, засвидетелствувано в напреднала фаза още в края на XIX в., е продължило чак до средата на нашия век. Последното масирано извличане на обработен и необработен каменен материал от крепостните зидове е свързано с укрепителните

---

[226] **Popa-Lisseanu 1914**, 67-79.

[227] **Kalinka 1906**, 349-358.

[228] **Шкорпил 1905а**, 493-499.

[229] Оттук насетне, всички позовавания в изложението са въз основа на преработения план (Фиг. 88).

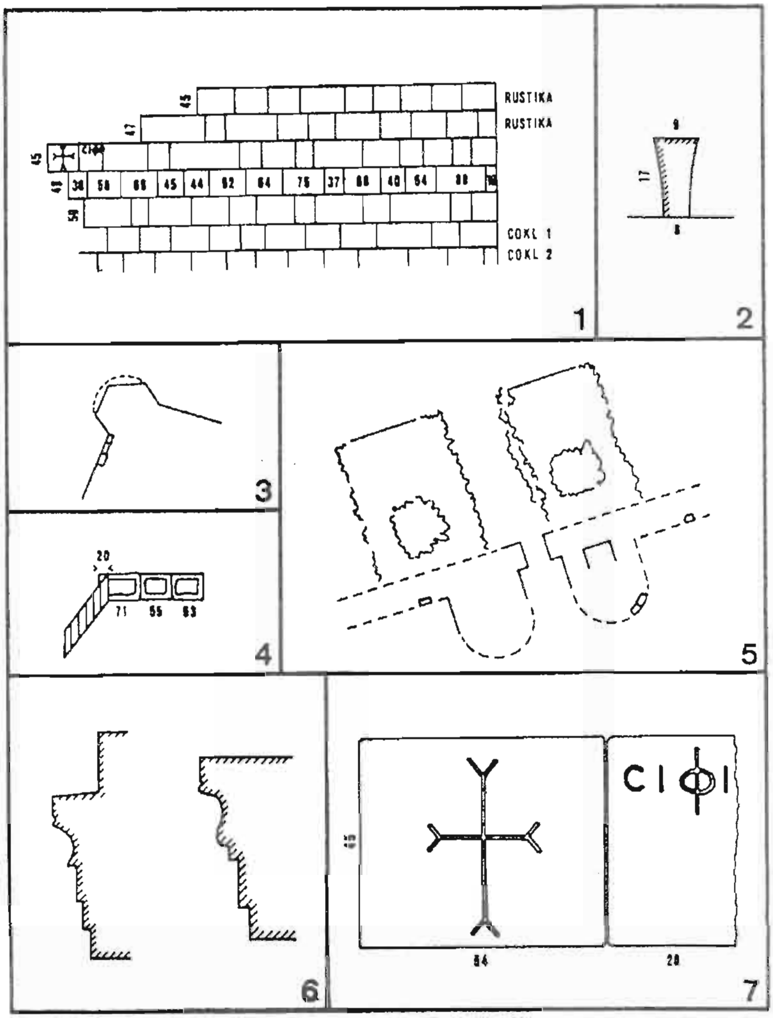

Обр. 89. ЗАЛДАПА (ZALDAPA). Детайли от или свързани с укрепителната система на града (според непубликувани скици на К. Шкорпил): 1. Градеж на външното лице на западната стена на Кула 3 (указаните размери са в сантиметри); 2. Гнездо за метална скоба в каменен блок от градежа на Северната порта (указаните размери са в сантиметри); 3. Кула 1 – предполагаем план; 4. Кула 1 – по-късно преустройство при снадката на кулата с куртина "г" (указаните размери са в сантиметри); 5. Югоизточната порта (II); 6. Корнизови камъни от сводова конструкция, открити сред развалините на Северната порта (I); 7. Гръцки надпис при Северната порта (I) (указаните размери са в сантиметри). / Fig. 89. ZALDAPA. Details of the defence system (according to unpublished sketches of K. Škorpil): 1. Structure of the outer facing of the western wall of Tower 3 (the indicated measurements are in centimetres); 2. Socket for a metal clamp cut into an ashlar stone from the structure of the Northern Gate (the indicated measurements are in centimetres); 3. Tower 1 – hypothetical plan; 4. Tower 1 – a later repair at the joint between the tower and curtain "r" (the indicated measurements are in centimetres); 5. The South-Eastern Gate (II); 6. Cornice stones from a vault construction found in the ruins of the Northern Gate; 7. A Greek inscription at the Northern Gate (I) (the indicated measurements are in centimetres).

работи по бреговете и дигите на системата от язовири, изградени през 50-те и 60-те години в долината западно от градището. Понастоящем трасето на крепостната стена ясно се проследява на терена. Много рядко тя е представена само в негатив. По по-голямата част от протежението ѝ, емплектонът се показва на повърхността, очертавайки ивица с ширина до 1,50 м, от двете страни на която личат ровове, свидетелстващи за ограбването на дяланите блокове от външната и вътрешна облицовка.

Крепостната стена е била изградена в *opus implectum*. Лицата са били оформени с прецизно обработени квадри, поставени в хоризонтални редове с различна височина. Доколкото може да се съди по една скица на К. Шкорпил[230], на места е била приложена системата “Binder-Läufer” (Обр. 89/1). В отделни случаи, вероятно в долните редове, блоковете били свързани помежду си чрез метални скоби тип “лястовича опашка”[231] (Обр. 89/2). В огромното си мнозинство, квадрите били рустицирани, като тези от външното лице се отличавали с по-големи размери, отколкото по вътрешното. За по-добро сцепление с емплектона, тилната им част била скосена. Дебелината на зида не била еднаква. При северната порта тя възлизала на 3,40-3,46 м[232], а в участъка около южната порта – дори на 3,80 метра[233]. Откъм по-труднодостъпната западна страна крепостната стена била доста по-тънка. Южно от Кула 28 (куртина “m”) дебелината ѝ била едва 2,20 м, но без ограбената квадрова облицовка на външното лице[234]. Емплектонът е от дребни ломени камъни, обилно залети с много твърд бял хоросан, съдържащ само тук-там дребни парченца строителна керамика. На места (при Кула 22, например) в състава на емплектона се срещат и доста големи фрагменти от тухли. Предвид относително плиткото разположение на материковата скала по западния и северния фронт на отбранителната линия, може да се предполага, че основите на крепостната стена са били положени в тези участъци върху здрава скална почва. Това особено ясно личи при североизточната ъглова Кула 5, която частично е била разрушена при прокарването през 70-те години на новото шосе за с. Абрит. Що се отнася до западната крепостна стена, основание за подобно твърдение дават аерофотоснимките. В други участъци, обаче, основите на околовръстната стена и на изградените по нея кули ще да са били вкопани на различна дълбочина в льоса. Начинът на тяхното изграждане се установява при Кула 6, челото на която също е било разрушено при прокарването на споменатото шосе. На дъното на изкопите за основи е направена подложка с дебелина 0,30 м от големи ломени камъни, над които е бил излят и трамбован пласт от бял хоросан, дебел до

---

[230] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 13.

[231] **Ibidem**.

[232] **Ibidem**.

[233] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 20; **Шкорпил 1905а**, с. 495.

[234] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 25.

0,10 м. Нагоре изкопите са били запълнени с блокаж от по-дребни камъни, обилно примесени с хоросан, идентичен по състав на описания емплектон. Процесът на изливане на основите бил съпроводен с периодични трамбования.

По протежение на околовръстната крепостна стена се забелязват останките от 32 изцяло изнесени навън кули, шест от които плътно фланкират три от портите на града. Кулите са изградени на различно разстояние една от друга. Особено нагъсто са разположени те в най-лесно достъпните и уязвими участъци от отбранителната линия. Тук – откъм юг и югоизток – разстоянието между тях варира от около 20,00 до към 35,00 м. Над стръмните западни склонове кулите са изградени много по-нарядко, като разстоянията между тях достигат дори до 135, 00 м (между Кули 28 и 29). Всички кули са били конструктивно свързани с крепостната стена и са разположени по правило перпендикулярно на куртините, към които се отнасят. Кули 11, 29, 30 и 32, означени на плана на К. Шкорпил като ъглови[235], принадлежат в действителност на куртините “е” (11), “о” (29 и 30) и “q” (32). Изключения от това правило се наблюдават само в три случая – при Кули 1, 5 и 22. Те имат ъглово разположение, което е обусловило и спецификата на техния план. Кула 22 се отличава с големите си размери – тя се издава на повече от 15,00 м пред крепостната стена. По план е подковообразна, като страничните ѝ зидове са перпендикулярни на прилежащите куртини. Кула 5 се намира в североизточния ъгъл. Понастоящем челото ѝ е разрушено, но по острия ъгъл сключен от страничните ѝ стени и по малкия фрагмент от една плавна извивка, започваща от западната ѝ стена на североизток, може с голяма увереност да се твърди, че тази кула също е била подковообразна. Планът на Кула 1 е неясен. Карел Шкорпил допуска възможността тя да е била с издаден остър ръб[236]. Съмненията му намират израз и в една скица, запазена в неговия архив[237], където тя е представена като пентагонална, но с пунктир – като U-образна (Обр. 89/3). Сега Кула 1 е почти напълно унищожена. Все пак, запазените незначителни останки от началото на страничните ѝ стени показват, че те не са били успоредни (както са представени на въпросната скица), а са сключвали остър ъгъл помежду си. При това положение, логично е да се предположи, че Кула 1 също е имала подковообразен план. Важно е да се отбележи, че, според една друга рисунка[238], тази кула изглежда е била обект на някакво преустройство, при което външната облицовка от рустицирани квадри на прилежащата от юг куртина се е оказала припокрита от долепен до нея на фуга новоизграден (или само удебелен?) зид на кулата

---

[235] **Шкорпил 1905а**, Табл. CXI, с, 1 (въпросните кули имат, съответно, следните номера: XVI, XXV, XXVI и XXVIII).

[236] **Шкорпил 1905а**, с. 495.

[237] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 15.

[238] **Ibidem**.

(Обр. 89/4). Предвид тази констатация, не е изключено в първоначалния план на Кула 1 и да са били внесени някакви по-късни промени.

По цялото протежение на крепостната стена на Залдапа, само Кула 17 има със сигурност четириъгълен план. Без лицевата квадрова облицовка, тя се е издавала на 10,40 м навън от зида, а ширината ѝ по фронта е била 13,60 м[239]. Макар и отбелязана като четириъгълна[240], Кула 31 има категорично U-образен план[241].

С издължен U-образен план са и всички останали кули, макар те значително да се различават помежду си по размери и пропорции: докато тези по източната крепостна стена са били приблизително еднакви и не надхвърляли на ширина 8,00 м, то Кула 20, например, е била широка 14,00 м (при това, без квадровата облицовка![242]). Твърдението на К. Шкорпил, че в приземията на кулите били оформени правоъгълни, изцяло отворени към вътрешността помещения[243], не отговаря на истината. Останките ясно свидетелствуват, че планът им повтаря външните очертания на кулите[244], и че в задната си част те не са били изцяло отворени, а там е бил изграден по един тесен вход. Ширината на тези помещения също не е била еднаква, а във всеки конкретен случай е зависела от размерите на кулата[245].

Обикновено се отбелязва, че Залдапа е имала три главни порти[246]. Според местоположението им, те следва да се означат като северна (I), югоизточна (II) и югозападна (III). Всяка от тях е фланкирана от по две близко разположени една до друга U-образни кули.

Направлението на идентифицираните на терена коловози ("улици") е дало основание, по трасето на западната крепостна стена предположително да се определи местоположението на още две по-малки порти – “E” и “D” според означението на К. Шкорпил[247]. Съществуването на южната от тях (“E”), обаче, следва да се постави под голямо съмнение. Огледът на терена, както и данните на аерофотоснимките, свидетелстват за непрекъснатост на крепостния зид на това място. Освен това, S-образната траектория на водещата към т. нар. порта “E” “улица” и острият ъгъл, под който тя преминава през крепостната стена, дават основание да се предположи, че в случая се касае по-скоро за коловоз на коларски път с нов произход.

---

[239] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 20.

[240] **Шкорпил 1905а**, с. 495.

[241] В това, впрочем, К. Шкорпил сам се е убедил впоследствие и е нанесъл корекция в своя план, вж.: **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 19.

[242] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 20.

[243] **Шкорпил 1905а**, с. 494, 495.

[244] Изключение, може би, е представлявала само Кула 18. Понастоящем останките ѝ са силно обезличени, като дори емплектонът на зидовете е почти напълно ограбен. Рововете на повърхността очертават един правоъгълник с приблизителни размери 3,00 х 6,00 м, което следва да се тълкува като указание за формата на приземното помещение във вътрешността на кулата.

[245] К. Шкорпил прави обобщението, че при всички U-образни кули ширината на приземното помещение е била 3,20 м (вж. бел. 36). Това, обаче, противоречи дори на данните от неговите собствени измервания: при Кула 18, например, ширината е била 3,50 м (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 20), а при Кула 21 – 3,60 м (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 22).

[246] **Шкорпил 1905а**, с. 495.

Другата от предполагаемите малки порти (“D”) също не е оставила следи на повърхността. При все това, конфигурацията на терена свидетелства в полза на нейното съществуване. Точно тук в трасето на западната крепостна стена се наблюдава една специфична чупка навътре, с цел да се компенсира отчасти денивелацията по преодоляването на един дол със следи от стар коловоз по неговото дъно. Праволинейността и плавният наклон на този дол, започващ от централната част на античния град в северозападна посока, дават сериозни основания за него да се предполага изкуствен произход и той да се интерпретира като улица, която е осъществявала удобна и пряка комуникация с долината и разположените там водоизточници и квартал extra muros. При това положение, т. нар. малка порта “D” следва да се причисли към главните порти на града[248] и да се означи като “северозападна” (IV). По идентичен начин, в отстъп навътре на крепостните стени, са били изградени някои от портите и на други късноантични укрепления и укрепени центрове: Ятрус[249], Абритус[250], кастелът при Никополис ад Иструм[251]. Ихождайки от посочените паралели, може да се предполага, че северозападната порта на Залдапа е представлявала разновидност на т. нар. тип “Andernach”[252].

За устройството на югозападната порта (III) не разполагаме с подробности. Тя се е намирала в западния край на куртина “l” и е била охранявана от U-образните Кули 25 и 26. От северозападния ъгъл на Кула 26 е започвала в посока север-северозапад куртина “m”.

Югоизточната порта на Залдапа (II) е била по-сложно изградена. Представа за нейното устройство дава една скица на К. Шкорпил[253] (Обр. 89/5). Въпреки че върху нея останките са изобразени пропорционално, приведените размери са означени ту в метри, ту в крачки. Макар да не може да се счита при

---

[247] **Ibidem**.

[248] Така е, например, в: **Kalinka 1906**, Col. 351.

[249] **Ivanov 1966**, 34-37.

[250] **Иванов 1980**, 100-108.

[251] **Ibidem**, с. 196, обр. 220.

[252] **Petrikovits 1971**, p. 200; **Johnson 1983**, p. 46 sqq.

[253] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 20.

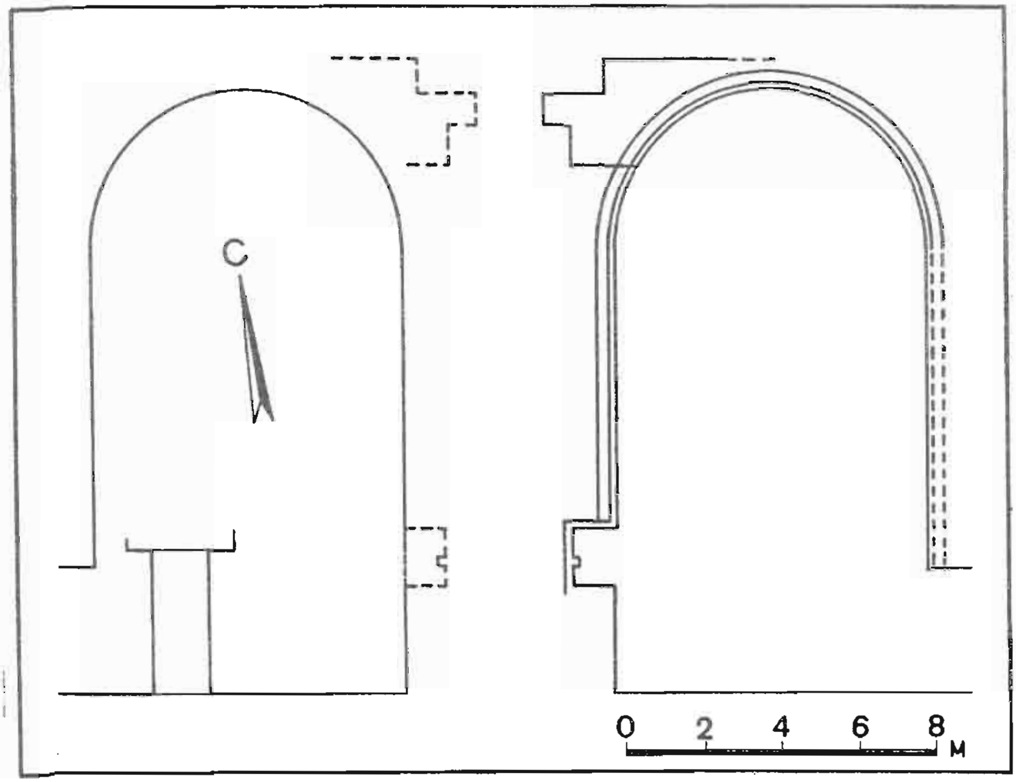

Обр. 90. ЗАЛДАПА (ZALDAPA). План на Северната крепостна порта (I) по К. Шкорпил (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 13). / Fig. 90. ZALDAPA. Plan of the Northern Gate (I) after K. Şkorpil (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 13).

това положение за план, тази скица предлага важни (и отчасти точни!) данни, даващи възможност за изясняване устройството на югоизточната порта. Привратните U-образни Кули 18 и 19 са имали приблизително еднакви размери. Кула 18 се е издавала на около 9 м пред отбранителната линия. Изграденото в приземието ѝ помещение е било широко 3,50 м и по всяка вероятност е имало правоъгълен план[254]. Доколкото може да се съди по скицата, страниците на входа са били оформени от два симетрични издатъка на крепостната стена между двете кули. За типа на затварящата врата няма никакви данни. От вътрешната страна на портата и сега ясно се забелязват на терена останките от две приблизително еднакви по размери и план масивни правоъгълни постройки. Те са били пристроени към крепостната стена и очевидно са били свързани с отбраната на портата. По всяка вероятност, на височината на втория етаж, тези постройки са съставлявали едно цяло. Образуваният между тях в приземието

---

[254] **Шкорпил 1905а**, с. 494, 495.

мието (засводен?) коридор, дълъг около 18,00 м, основателно може да се отъждестви с *propugnaculum*[255]. Според К. Шкорпил, югоизточната порта на Залдапа е била украсена с поставени върху пиедестали колони. Той дори привежда размерите на един от двата пиедестала, за които твърди, че били намерени сред руините на портата[256]. В действителност, обаче, въпросните пиедестали са били видяни и описани в с. Полковник Дяково[257]. Макар да ги счита за безспорно пренесени от руините на античния град, Е. Калинка е по-предпазлив относно тяхното първоначално местостоене, допускайки като от възможностите те наистина да произхождат от някоя от градските порти. Един много близък по размери и оформление варовиков пиедестал бе забелязан през пролетта на 1987 г. сред развалините на старата джамия в с. Абрит[258], редом с няколко антични колони[259]. Предназначението на пиедесталите от този вид[260] е било подчертано декоративно – при фасадното оформление на сгради, при изграждането на портици и т.н. Предвид широката им употреба в античната архитектура, отнасянето им към конкретна постройка е възможно само при намирането им in situ.

С повече подробности разполагаме за устройството на северната порта на Залдапа. Един работен чертеж, запазен в архива на К. Шкорпил, представя нейното състояние към месец май 1918 г.[261] (Обр. 90). Не е ясно дали останките от портата са станали видими по това време в резултат от напредналото ограбване на строителния материал, или северната порта на античния град е била обект на частично проучване от страна на румънския археологически екип под ръководството на Дж. Матееску[262].

Двете кули на портата са успоредни помежду си и отстоят на 5,90 м една от друга. Самият вход има ширина около 3,70 м. Той е оформен между два конструктивно свързани с кулите пиластра, от които при заснемането на останките бил запазен само източният. Същият се издава на 1,08 м и има ширина 1,49 м. В него е изработен вертикален жлеб за плъзгаща се врата (*cataracta*). Откритите сред руините сложнопрофилирани корнизови камъни, някои от които – от сводова конструкция, може би произхождат от оформлението на прохода във височина и от пластичната декорация на портата (Обр. 89/6). Не е изключено, разбира се, те да са представлявали и преупотребени в градежа сполии. От западната привратна кула (Кула 2) през 1918 г. личали на повърхността само нейната тилна част с входа в приземното помещение и част от праволинейния участък на източната ѝ стена. Планът ѝ е предположително възстановен от К. Шкорпил, чрез механично репродуциране на размерите на другата кула, фланкираща същата порта. Поне що се отнася до ширината на Кула 2, обаче, този план очевидно не отговаря на действителността, тъй като според него излиза, че западната стена на кулата трябва да е имала дебелина едва 0,80 м(!). Входът в приземното помещение на Кула 2 е широк 1,45 м и пресича крепостната стена, която има в този участък дебелина 3,46 м. Източната привратна кула (3) била много по-добре запазена. През 1918 г. тя все още се извисявала на повече от 3,00 м над античния терен. За нивото на последния сигурно указание дава частично проследеният отточен канал с ширина 0,35 м, който минавал през прохода на портата. Той имал посока юг-север и е бил покрит с големи каменни плочи. Суперструкцията на Кула 3 била отделена от субструкцията посредством стъпаловиден банкет, долната ширина на който е 0,29 м, а горната – 0,16 м. Кулата се издава на около 12,00 м от крепостната стена и има ширина 8,00 м. За помещението във вътрешността ѝ няма данни. От външната квадрова облицовка на западната ѝ стена били запазени пет реда с височина на поясите от 0,45 до 0,50 м (Обр. 89/1). По същия начин бил облицован банкетът и горният (надземен) ред от субструкцията.

---

[255] **Veget.** Epit. rei milit. IV, 4 (ed. Lang).
[256] **Шкорпил 1905а**, с. 495.
[257] **Kalinka 1906**, 356-357.
[258] Сега пиедесталът се намира в лапидариума на Исторически музей – Добрич.
[259] **Йотов 1989**, 52-53.
[260] Всъщност, това са бази за колони, характеризиращи се с издължени във височина пропорции: **Barnea et al. 1979**, p. 134.
[261] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 13.
[262] **Vulpe 1938**, p. 336.

Според предложеното описание, укрепителната система на Залдапа демонстрира твърде хомогенен облик, който следва да се тълкува като указание, че изграждането ѝ е било осъществено в рамките на една-единствена, при това, вероятно, сравнително краткотрайна строителна кампания. Както вече бе отбелязано, околовръстната крепостна стена се състои от множество строго праволинейни отсечки. Това едва ли се дължи само на характеристиката на терена: при точно спазване на конфигурацията, трасето би добило по-скоро вид на затворена крива линия. Обяснението следва да се търси, според мен, в едновременната работа на повече строителни екипи, с всеки от които е било контрактирано извършването на определен обем работа, изразяваща се в изграждането на отделен участък от крепостната стена, с разположените по него кули и други съоръжения с отбранителен характер. Именно по този начин може задоволително да се обясни и отбелязаният вече факт, че кулите по правило принадлежат към някоя от отсечките, като изключения се наблюдават само в три случая.

Обликът на укрепителната система на Залдапа категорично свидетелствува за късноримския ѝ произход. Разгледани поотделно, нейните елементи (порти, кули, куртини) намират множество паралели в различни части на Римската империя. Изцяло изнесените пред отбранителната линия U-образни кули се появяват в римската фортификация през третата четвърт на III в. Най-ранният сигурно датиран пример произхожда от Никея, където преизграждането на укрепителната система *a fundamentis* било завършено при император Клавдий II, към 269 г.[263] Добивайки по време на Първата тетрархия вече отчетливо издължен план, U-образните кули се считат за една от най-характерните черти на укрепителното строителство от края на III и началото на IV в. в долнодунавските провинции на Римската империя[264], както и за специфичен белег на по-големите укрепления, издигнати през този период в Арабия, Сирия и Египет[265]. В плановата схема U-образните кули заемат обикновено междинно положение или фланкират порти. Най-често те се наблюдават в съчетание с ъглови ветрилообразни кули[266]. В няколко укрепления от земите по Долния Дунав, обаче, при ъглите, а и при чупки по трасето на крепостната стена, се срещат и подковообразни кули[267]. Те се характеризират с острия ъгъл, сключен между страничните им стени, и с плавен преход между тези стени и предната закръглена част.

От гледна точка на цялостната композиция, най-добри паралели на укрепителната система на Залдапа предлагат съседният град Тропеум Траяни[268] и кастелът Ятрус в провинция Втора Мизия[269], по чиито крепостни стени се наблюдава засвидетелстваното и в Залдапа съчетание от U-образни и подковообразни кули. Твърде сходни по план и устройство са и някои от техните порти. Особено трябва да се подчертае голямата прилика в приложената строителна техника. Що се отнася до Тропеум Траяни и Залдапа, то сходството е направо поразително: изградените в *opus implectum* крепостни зидове са с необикновено голяма дебелина[270]; и външната и вътрешната им облицовка е от поставени в правилни редове, прецизно обработени средноголеми и големи квадри; в огромното си мнозинство тези квадри са рустицирани, а каменоделската им обработка – изненадващо еднаква; напълно идентичен на повсеместно регистрираният в Тропеум Траяни и много характерен външен стъпаловиден банкет, разделящ суб– от суперструкцията, е засвидетелстван и при северната порта на Залдапа – единственият участък, където укрепителните ѝ съоръжения са били видяни и документирани на нивото на античния терен! Укрепителната система и на трите обекта се характеризира още с включването в нея на само по една четириъгълна кула, като тези в Тропеум Траяни и Ятрус се отличават с по-издължените си пропорции и значително по-големи размери. Наличието на подобни кули, означавани в литературата като *phrouria*[271], е засвидетелствувано досега само при още четири късноримски укрепления: Абритус, Капидава, Трезмис ("Изток") и Ибида. Географската групираност и голямото сходство в плановите схеми на шестте изброени центъра са дали основание тяхното изграждане да се разглежда в рамките на някаква специална регионална строителна програма, обхванала провинциите Втора Мизия и Скития. Програмата се приписва на император Диоклетиан, по време на чието управление се приема, че е започнало и нейното осъществяване[272].

---

[263] **Schneider/Karnapp 1938**, S. 36 sqq.

[264] **Lander 1984**, 218-223.

[265] **Ibidem**, 223-226.

[266] **Ibidem**, p. 246 sqq.

[267] **Ibidem**, p. 228. Тъй като понякога двата типа са доста близки по план, отделни автори поставят между тях знак на равенство, вж.: **Biernacka-Lubanska 1982**, p. 153.

[268] **Pärvan 1911**, p. 163 sqq.; **Barnea et al. 1979**.

[269] **Ivanov 1966**, 23-56.

[270] Дебелината на крепостния зид в Тропеум Траяни варира от 2,60 до 4,15 м (при източната порта), вж.: **Scorpan 1980**, p. 44.

В действителност, конкретните свидетелства от отделните обекти изглеждат далеч не толкова сигурни. Укрепителната система на Ибида, например, никога не е била обект на археологическо проучване[273]. Хаотичните разкопки от втората половина на XIX и началото на XX в. в Трезмис ("Изток")[274] с нищо не са допринесли за установяване точната хронология на укрепителните му съоръжения или изясняване стратиграфията на културните напластявания там. Въпреки дългогодишните системни археологически проучвания в Капидава и Абритус, и от двата обекта досега не разполагаме с точни данни относно времето на изграждане на късноримските им крепостни стени. Преизграждането на Капидава *a fundamentis* се отнася към края на III/началото на IV в. единствено въз основа датировката на следващия строителен период, *terminus post quem* за който се явява една монета на Констанций II от след 337 г.[275] Що се отнася до укрепителната система на Абритус, нейната датировка във втората половина на III в.[276] не е мотивирана от някакви конкретни стратиграфски наблюдения, а от сравнително-архитектурния анализ на отделните ѝ компоненти и на схемата като цяло.

Напоследък, датировката на кастела Ятрус, който се считаше доскоро за Диоклетианов градеж[277], бе поставена на сериозна преоценка. Сега издигането му се поставя вече в ок. 320 г.[278], а това определено го свързва с укрепителната дейност по времето на Константин I и Лициний I в долнодунавските провинции. Според обстойно аргументираната по-горе в изложението теза, строителният надпис от 315-316 г. от Тропеум Траяни следва да бъде свързван не с края, а с началото на подетата там строителна дейност, която много скоро била прекратена. Подновяването на работите и завършването на градската укрепителна система могат да се датират едва в късноконстантиново време и при неговите наследници.

---

[271] **Ibidem**, *passim*; **Lander 1984**, p. 218 sqq.

[272] **Lander 1984**, p. 218.

[273] Укрепителната система на града е изследвана само въз основа на аерофотоснимки: **Ştefan 1974a**, 104-105; **Ştefan 1977b**, 3-5, 19-20.

[274] **Simion 1977-78**, p. 153 sqq. (история на проучванията).

[275] **Florescu et al. 1958**, p. 67 sqq.

[276] **Иванов 1980**, c. 225.

[277] **Ibidem**, c. 194.

[278] **DŘhle 1995**, S. 9 sqq.

Изградена през втората четвърт на IV в., укрепителната система на Залдапа е функционирала около 250 години – чак до гибелта на града в края на VI в. Стремежът към поддържането ѝ в изправност и към повишаване на нейната отбранителна способност, са провокирали предприемането на ремонтни кампании, както и осъществяването на някои преустройства. Едно от тях е засвидетелствувано при северната порта на града[279]. В рамките на това преустройство, пространството между двете привратни кули е било преградено с един новопостроен зид с дебелина 2,74 м. Той свързвал челата на кулите и бил допрян до тях на фуга. В средата на зида бил оформен вход. Ширината му не може да се определи със сигурност, тъй като К. Шкорпил е видял и документирал останките само от северния участък на зида. Симетричната реконструкция предполага ширина около 1,80 м, а оформлението на източната страница свидетелствува, че входът е бил затварян с двукрила врата. Изграденото по такъв начин преддверие е имало ширина 5,90 м и дължина около 9,20 метра (Обр. 90). По предназначение то е напълно идентично на добре известните *propugnacula*, но за разлика от тях е изнесено пред отбранителната линия. Макар не особено често, подобни укрепителни съоръжения (наричани от някои съвременни автори “Zwinger”[280] или “barbican”[281]) са засвидетелствувани и на други места, като всички известни примери датират от ранновизантийската епоха.

В Ресафа/Сергиополис (Сирия), например, така е била подсилена защитата на северната, източната и южната порти[282]. Укрепените преддверия тук са били изградени, изглежда, синхронно с цялата укрепителна система, в рамките на една и съща строителна кампания. Въз основа свидетелството на Прокопий в “За строежите”, укрепяването на Сергиополис обикновено се приписва на император Юстиниан I (527-565), но съществуват и мнения, отнасящи го към времето на Анастасий (491-518), а дори и по-рано – в V в.[283]

В Амориум (Фригия) укрепено преддверие е било допълнително изградено между двете триъгълни кули, фланкиращи югозападната порта на “Долния град”[284]. Укрепителната система на града датира от управлението на император Зенон (474-491)[285]. Според проучвателите, преддверието е било пристроено по-късно, но вероятно сравнително късо време след издигането на крепостните стени[286].

---

[279] **Ibidem**, S. 13.

[280] **Scorpan 1980**, p. 52.

[281] **Foss/Winfield 1986**, p. 9.

[282] **Karnapp 1976**, S. 28 sqq.

[283] **Ibidem**, 51-53.

[284] **Harrison et al. 1991**, p. 221.

[285] **Harrison 1988**, p. 175.

Два примера се откриват и на територията на провинция Скития. Единият от тях е свързан с преустройството през VI в. (в периода Анастасий – Юстиниан I) на източната порта на кастела Сацидава[287], когато пред фронта на фланкиращите я четириъгълни кули било издигнато едно, наистина, по-сложно по план, но идентично от функционална гледна точка преддверие.

Вторият пример от провинция Скития произхожда от огромната ранновизантийска крепост в кв. Хоризонт на гр. Балчик (Балчик-Хоризонт). Възникването на укреплението се отнася към края на V или в началото на VI в., като по крепостните стени са установени редица по-късни преустройства[288]. В рамките на едно от тях, отнесено най-общо към VI в., пред северната порта било изградено преддверие. Челата на фланкиращите портата приблизително квадратни кули, издаващи се на 12,85 м пред крепостния зид, били свързани посредством напречен зид. Над оформения в средата му проход с ширина 3,00 м била изградена и малка четириъгълна надвратна кула[289].

Поразителното сходство в датировките на представените паралели дава основание констатираното при северната порта на Залдапа преустройство уверено да се отнесе към първата половина на VI в., а това, от своя страна, може да се приеме за недвусмислено потвърждение на сведението на Прокопий[290] за ремонтните работи по укрепителната система на града, предприети по времето на император Юстиниан I. Много е вероятно към същата строителна кампания да се отнася и установената поправка или цялостно преизграждане на Кула 1 – особено, ако тя действително е придобила след това пентагонален план[291]. Обвързването на осъществените в Залдапа през VI в. преустройства с личността и дейността на император Юстиниан I, обаче, следва да се приема доста условно: както е известно, за да бъде причислено дадено укрепление към Юстиниановото строителство, за Прокопий е било важно не кога е започнал неговият строеж (при Анастасий, Юстин I или Юстиниан I), а кога е завършен[292], като Юстиниан I се представя от византийския автор за фактически ръководител на всички дела в империята още от самото начало на управлението на Юстин I[293].

---

[286] **Karnapp 1976**, 51-53; **Harrison et al. 1993**, p. 151.

[287] **Scorpan 1980**, p. 51 sqq.

[288] **Димитров 1990**, с. 30 сл.

[289] **Димитров 1988**, с. 73.

[290] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[291] За датировката на този тип кули вж.: **Бобчев 1961a**, с. 103 сл.; **Овчаров 1982**, с. 46 сл.; **Pringle 1981**, p. 157 sqq.; **Foss/Winfield 1986**, p. 30 sqq.

[292] **Howard-Johnston 1989**, p. 217.

[293] **Proc.** De aed. I, 3 (ed. Dewing).

Хронологическо указание за тези късни преустройства по укрепителната система на Залдапа предоставя и един частично запазен гръцки надпис, видян и документиран от К. Шкорпил *in situ*, в преддверието на северната порта[294]. Надписът бил разположен на височина около 2,00 м от античния терен, върху два съседни блока от третия ред на квадровата облицовка на западната стена на Кула 3, точно при началото на челната ѝ извивка (Обр. 89/7). Макар да не е изключено буквите да представляват абревиатура от някаква християнска формула, местоположението му свидетелствува по-скоро за строителен характер. По формата на разцъфналия кръст в началото на текста надписът следва да се отнесе най-общо към V-VI в.

При липсата на сериозни археологически проучвания, въпросът, дали някъде под руините на града няма останки от по-ранно селище, не може да се счита за окончателно решен. От топографска гледна точка, това е твърде малковероятно. Селищата от предходния период, а и чак до края на IV/началото на V в. на територията на дн. Добруджа, са по правило неукрепени. Разположени са на относително равнинен терен, край гънки на местността, едностранно или двустранно по полегатите склонове към суходолия или речни долини. Продиктувано в мнозинството от случаите от местоположението на естествени водоизточници, подобно ситуиране е способствувало изграждането и на изкуствени такива, съществено улеснявайки достъпа до подземните водоносни пластове. От немаловажно значение, също така, ще да е била и относителната защитеност на тези терени от характерните за региона силни и студени северни и североизточни ветрове[295]. Топографията на Залдапа в настоящия ѝ вид отразява духа на съвършено друга епоха. Естествено защитеният терен и полуостровното разположение се намират в пълно съответствие с препоръките и нормите на късноантичното градоустройство и укрепително строителство[296]. Детайлният анализ на наличната информация позволи изграждането на цялостната градска инфраструктура (укрепителна система, водоснабдяване, обществени постройки) да се определи като един грандиозен по мащаби акт на строителство *a fundamentis*, иницииран най-вероятно от император Константин I и осъществен през втората четвърт на IV в. Името на града, тълкувано като "жълта вода" или "студена вода"[297], обективно отразява изобилието на водоизточници в непосредствената околност и не трябва непременно да се свързва с някакво по-ранно селище, съществувало на това място. Произходът на името се намира в пълно съответствие с археологически и епиграфски засвидетелствувания преимуществено тракийски етнически облик на региона[298] –

---

[294] Надписът бе обстойно коментиран в **Глава I.2**.

[295] **Торбатов 1993б**.

[296] **Овчаров 1974**, с. 226 и сл.

[297] **Tomaschek 1898**, S. 77.

[298] По тези въпроси вж.: **Torbatov 1997c**, p. 507 sqq.

както преди появата на града, така вероятно и чак до настъпилите в края на IV/началото на V в. коренни промени[299]. Основаването на един нов градски център в южната част на провинция Скития, сред район с етнически хомогенно население и подчертано аграрен характер, следва да се интерпретира като решително и окончателно скъсване с дотогавашните социални, икономически и административни структури.

Според археологическите и нумизматични данни, Залдапа преживяла кризата през V в. Нов подем в развитието ѝ настъпил някъде в първата половина на VI в. От този период датира проучената християнска базилика в югозападната част на града, както и регистрираните преустройства по укрепителната система.

Голямото аварско нашествие от 585 г. поставило началото на края на Залдапа. Понастоящем не е ясно какви точно поражения са били нанесени на градската инфраструктура в резултат от това нападение. Не е изключено намереното преди години сред руините на една сграда златно монетно съкровище с най-късни емисии от времето на император Маврикий Тиберий да са свързани именно с това бедствие[300]. Писмените извори, а и нумизматичния материал, обаче, свидетелстват, че животът тук продължил поне още едно десетилетие. Последното споменаване на Залдапа е във връзка със събития, разиграли се през 594 г. След окончателната гибел на града някъде към края на VI в., на това място не са установени никакви следи от обитаване през която и да било от следващите исторически епохи.

23. **ТИМОГИЦИЯ** (TIMOGITTIA)

(с. Твърдица; общ. Шабла; Добричка област)

За съществуването на старинно укрепление край Твърдица се споменава за пръв път в научната книжнина в края на XIX в.[301] Изградено е било в периферията на обширно селище от римската епоха. Това селище се развило на основата на по-старо автохтонно поселение и достигнало през II-III в. забележителен материален и културен разцвет, за което свидетелстват разнообразните археологически находки, няколкото гръцки и латински епиграфски паметници[302] и множеството архитектурни детайли[303]. Изричното споменаване за мнозинството от тези паметници, че произхождат от руините на укрепле-

---

[299] **Торбатов 1993а**, 38-40.

[300] **Торбатов 1998**, 64-69; **Торбатов 2000**, 74-76.

[301] **Шкорпил/Шкорпил 1892а**, с. 78; За това укрепление споменава по-късно и Е. Калинка: **Kalinka 1906**, Col. 337.

[302] CIL, III, 7587; IGBulg. I2, 1-3.

[303] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 8; а.е. 543, л. 3-4.

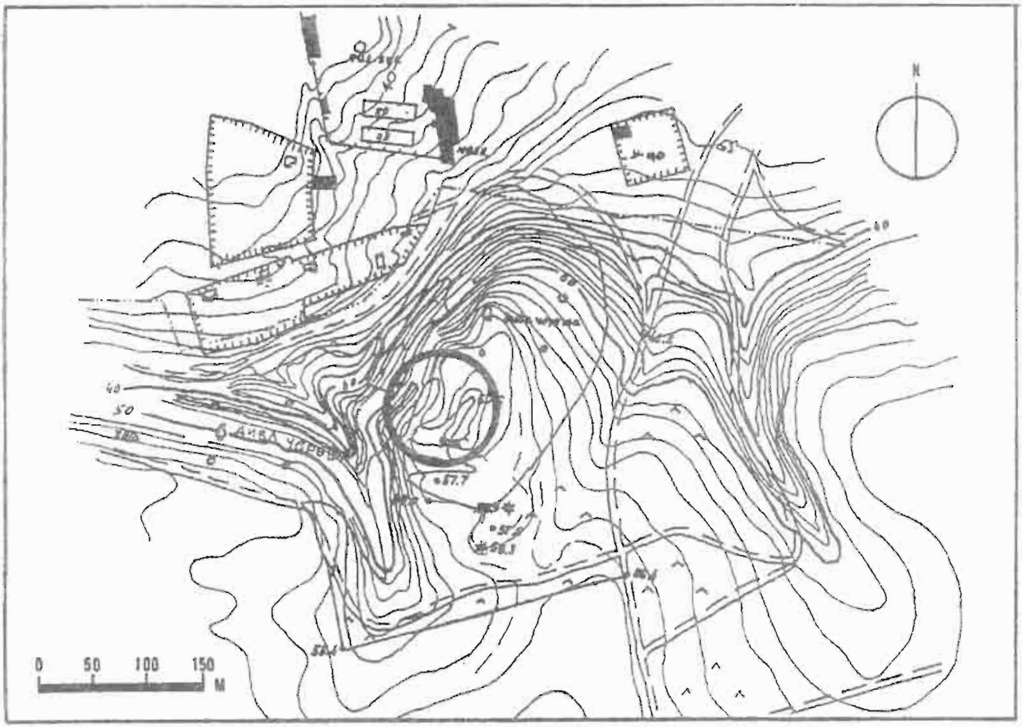

Обр. 91. ТИМОГИЦИЯ (TIMOGITTIA). Топографско положение. / Fig. 91. TIMOGITTIA. Topographic situation.

нието, следва да се приеме като указание, че те вероятно са били преупотребени като градиво при неговото строителство. За късноантичния му произход убедително свидетелстват, също така, твърде характерният избор на топографско решение и цялостният облик на фортификационната система.

Укреплението се намира непосредствено южно от с. Твърдица, на срещуположния (десен) бряг на преминаващото край него суходолие Калайджидере. Изградено е над почти отвесния и скалист източен склон на един къс и дълбок страничен дол, вливащ се от юг в суходолието (Обр. 91). Укреплението не е било обект на археологическо проучване. Понастоящем теренът му е обрасъл с гъста горска растителност, а останките му са силно обезличени, в резултат от хищническото ограбване на каменния строителен материал в миналото и на активната иманярска дейност в по-ново време. Макар още тогава процесът на разрушение да е бил доста напреднал, К. Шкорпил е имал възможността да види при посещението си на обекта към края на XIX в. несравнимо повече от гледката, представяща се пред очите на съвременния изследвач. Подробните описателни бележки и съставеният план на укреплението са останали непубликувани и се съхраняват в неговия личен архив[304] (Обр. 92).

---

[304] **Ibidem.**, а.е. 428, л. 7-8, 10; а.е. 543, л. 3-4; а.е. 588, л. 56-57.

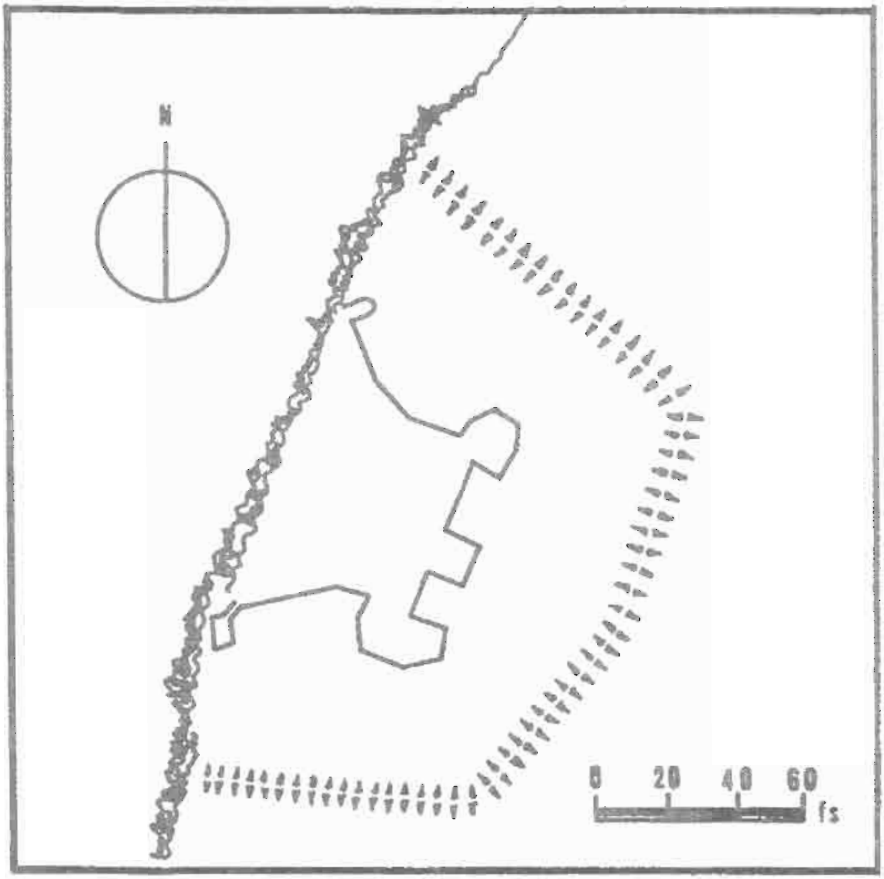

Обр. 92. ТИМОГИЦИЯ (TIMOGITTIA). План на укрепителната система по К. Шкорпил (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 9). / Fig. 92. TIMOGITTIA. Layout of the defence system after K. Škorpil (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 9).

Съвременното състояние на останките не позволява проверка на регистрираните данни без провеждане на археологически разкопки, поради което те ще бъдат представени без коментар.

Късноантичното укрепление край Твърдица било с неправилен, приблизително трапецовиден план. Голямата му основа имала дължина около 70 м и опирала на ръба на оголения скален венец. Следи от укрепяване от тази страна не били засвидетелствувани. Максималната ширина на укреплението достигала до 45 м. Фронтът му бил ориентиран към платото, поради което югоизточната му страна била най-силно укрепена. Тук били изградени три големи кули: по една в двата ъгъла и една – вероятно кула-порта – в средата на зида. Ъгловите кули били полигонални, с диаметър около 12 м, а средната – квадратна, със страна също около 12 м. Останки от кули се разпознавали и в западните краища на напречните крепостни стени, непосредствено над скалистия стръмен склон. Планът на северозападната кула не е определен, но тази в югозападния ъгъл била четириъгълна. Куриозното при последната е, че тя била изградена пред крепостната стена и се свързвала с нея посредством иззидан от каменни блокове коридор с дължина 5 м и ширина 1,40 м. Градежът на укрепителните съоръжения бил в *opus implectum* и (както и сега личи на едно място!) се отличавал с изключителна прецизност. Лицата били оформени със старателно обработени квадри, полагани в правилни хоризонтални редове с височина 0,25-0,33 м. При някои от съседно разположените квадри били констатирани съвпадащи трапецовидни изрези – очевидно за свързване посредством метални скоби или разтопено олово.

К. Шкорпил съобщава за наличието и на втора отбранителна линия "във вид на насип", отстояща на около 45 крачки пред стените на каменното укрепление. Това външно укрепление имало трапецовиден план с максимални размери 180/100 крачки. Съдейки по твърде характерния му план и конструктивна характеристика, както и по множеството фрагменти старобългарска керамика, срещащи се на терена в неговите черти, въпросното укрепление с голяма увереност трябва да бъде отнесено към землените фортификационни строежи от времето на Първото българско царство.

Впечатляващият характер на засвидетелстваните край Твърдица останки от античната епоха, както и абсолютно точното съвпадение с указаните в *Itinerarium Antonini Augusti* разстояния[305], са дали основание на К. Шкорпил сигурно да локализира тук неспоменатата в други извори Тимогиция (Timogittia), която се намирала на пътя между Калатис и Дионисополис и отстояла на XVIII m.p. от първия и на XXIV m.p. от втория[306]. Откритото неотдавна в западните покрайнини на Твърдица голямо монетно съкровище[307] свидетелствува, че Тимогиция чувствително пострадала при готските нашествия от средата на III в. При сегашното състояние на проучванията, опитът да се прецизира датировката на възникналото тук през късната античност укрепление е твърде рискован. При все това, краят на III и началото на IV в. изглежда най-вероятния период за неговото изграждане. Към подобно предположение навежда както наличието на полигонални кули в плановата му схема, така и широко засвидетелстваните по това време мащабни мерки по възстановяване и усъвършенстване на пътната мрежа и по изграждане на по-ефективна система за наблюдение и контрол на трафика и за вътрешнопровинциална сигурност. Малките размери, прецизният градеж и крайпътното положение на укреплението

---

[305] **Ibidem**, а.е. 543, л. 4; а.е. 588, л. 62.

[306] **Itin. Ant. Aug.** 227,4-228,2 (ed. Cuntz).

[307] Съкровището се е състояло от около 1000 провинциални бронзови монети от най-голям номинал (Е). В Исторически музей-Добрич са постъпили само 80 екземпляра (инв. № I 3940). Най-късните сред тях са от времето на император Филип Араб.

Обр. 93. Ново Ботево. Възвишението "Хач бурун" с останки от късноантично укрепление (поглед от северозапад). / Fig. 93. Novo Botevo. The Hach Burun hill with remains of a Late Roman fortification (view from the north-west).

при Тимогиция убедително свидетелствуват за неговия военен произход и военно-полицейски функции. Монетните находки показват, че то просъществувало до към края на VI в.[308], но не е ясно дали в обитаването му има прекъсвания.

24. **Ново Ботево**

(общ. Добрич; Добричка област)

На около 2,0 км южно от Ново Ботево, върху нособразното възвишение "Хач бурун" (Обр. 93), образувано при стока на Суха река и нейния десен приток Света Марина, се намират останките от късноантично укрепление, известно в литературата под името "Хач бурун кале" (Обр. 94). Пръв за него съобщава К. Шкорпил[309], в чийто архив се съхранява и непубликувано кратко

---

[308] В нумизматичната колекция на Исторически музей-Добрич се съхраняват 3 монети от Твърдица, датиращи от VI в. (инв. № I 3941-3943). Най-късната от тях е на император Юстиниан I.

[309] **Шкорпил 1905а**, с. 501.

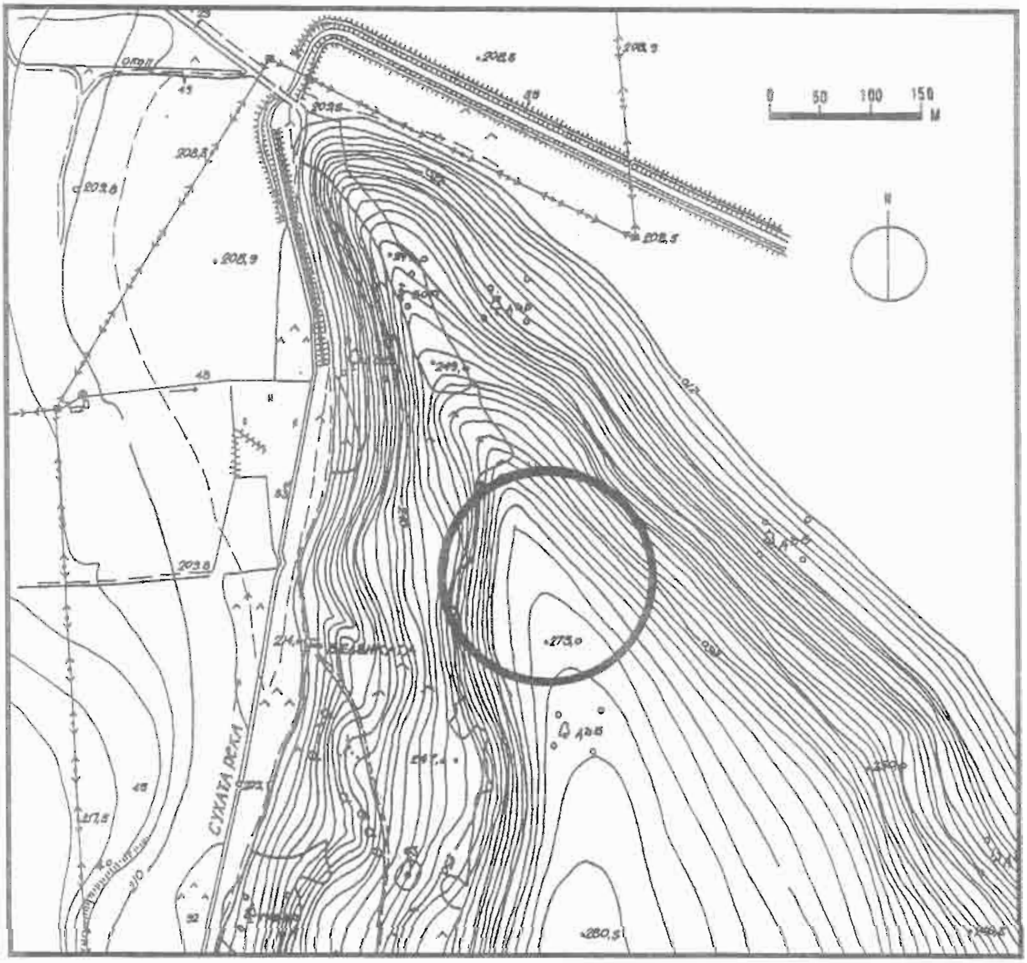

Обр. 94. Ново Ботево. Топографско положение на късноантичното укрепление. / Fig. 94. Novo Botevo. Topographic situation of the Late Roman fortification.

описание на останките, придружено от план и ситуационна схема на обекта[310]. Според това описание, укреплението има приблизително вид на трапец. Южната му част заема почти равен терен, а по-голямата северна част е със среден наклон на север. Южната крепостна стена, дълга 170 крачки, е изобразена върху плана във вид на права линия. По трасето ѝ е отбелязано местоположението на две кули: едната в югозападния ъгъл, а другата – в централния сектор, изместена от средата на запад. Пред фронта на зида се съобщава за съществуването на двоен ров. Крепостните стени над стръмните западен и източен склонове имат дължини съответно 210 и 200 крачки. За северния зид, дълъг 70 крачки, К. Шкорпил допуска, че е бил двоен, снабден от външната страна с ров.

---

[310] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 4, 6.

Сравнението на представените сведения с останките налагат внасянето на редица важни корекции и уточнения[311]. На първо място следва да се отбележи, че въпреки систематичното ограбване на каменния строителен материал от крепостните стени в миналото, те все още личат много добре на терена. Най-пострадал е югоизточният ъгъл на укреплението, където трасето на южния и източния зид се проследяват в негатив, по рововете, останали след изваждането на камъните от градежа. Тук ясно се разпознава и мястото на една издаваща се на юг четириъгълна кула, охранявала югоизточния ъгъл. Местоположението на другите две кули, засвидетелствувани по трасето на южната крепостна стена, отговаря на данните на К. Шкорпил. Що се отнася до техния план, той не може да се определи със сигурност при съвременното им състояние. Трасето на зида, обаче, не е праволинейно, а дъговидно извито и се състои от три праволинейни отсечки, средната от които е с най-голяма дължина. Главната порта се е намирала при една от чупките, на около 15 м от западния фланг на зида. Твърдението за съществуването на двоен крепостен ров от южната страна на укреплението не отговаря на истината. Внимателният оглед на останките установи наличието тук на протейхизма, изградена на около 15 м пред основния зид. Тя точно повтаря неговата конфигурация и отстои на 5-6 м от челата на кулите. Връзката между двата зида е посредством къс напречен зид в западния край, но на източния фланг тя не личи. Пред фронта на протейхизмата, в скалната почва е бил прокопан дълбок и широк ров[312]. Предположението на К. Шкорпил, че северният крепостен зид е бил "двоен", е напълно основателно. Изградената в този сектор протейхизма не е успоредна на основния зид. Тя отстои на около 8 м от него в западния и на около 15 м в източния си край. Протейхизмата достига до крепостната порта, разположена на около 10 м от североизточния ъгъл на укреплението, но не продължава източно от нея. По трасето на северната крепостна стена не се разпознават следи от кули. Основната пътна артерия в укреплението много добре личи на терена. Тя започва от северната порта и в продължение на около 100 м върви успоредно на източната крепостна стена, след което прави чупка на югозапад и достига до южната порта (Обр. 95). Целият укрепен терен е гъсто застроен, а на едно място все още се разпознава отчасти затрупан кладенец. По повърхността се срещат тук-там фрагменти от късноантична битова и строителна керамика. От укреплението произхожда и многоброен късноантичен нумизматичен ма-

---

[311] Обектът многократно е обхождан от автора и от други археолози, работили някога и работещи сега в Исторически музей-Добрич.

[312] Понастоящем, височината от дъното на рова до хребета на валообразните останки от протейхизмата е 8-9 м.

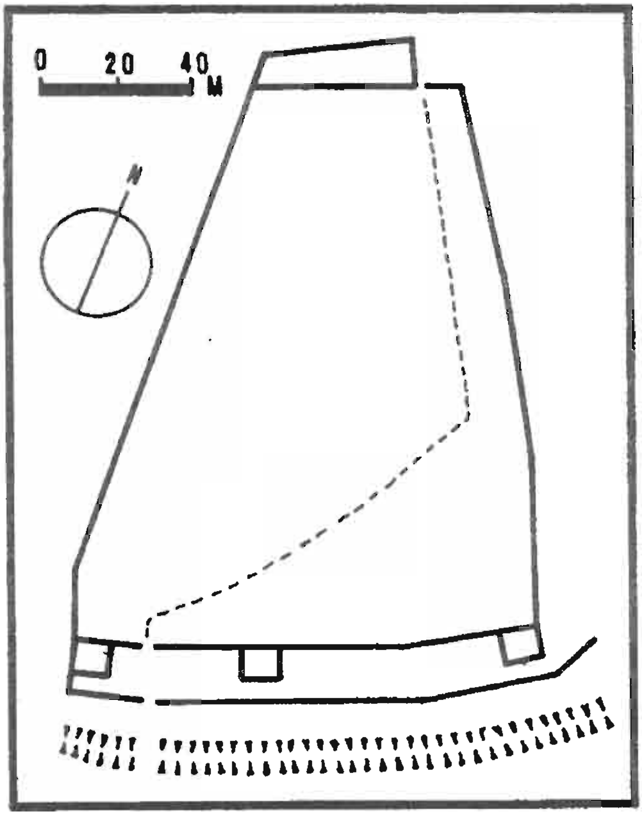

Обр. 95. Ново Ботево. План на късноантичното укрепление. / Fig. 95. Novo Botevo. Layout of the Late Roman fortification.

териал (до към края на VI в.), по-голямата част от който се съхранява понастоящем в частни колекции[313]. Не ми е известно досега тук да са били намирани монети отпреди IV в.

По топографско решение и конструктивни особености, а също и въз основа на подемния археологически материал, укреплението край Ново Ботево със сигурност принадлежи на късноантичната епоха. Възникването му, изглежда, трябва да се отнесе още към първата половина на IV в. Стратегическото положение, осигуряващо перфектни условия за водене на далечно наблюдение и контрол над гъсто населения през късноримския период район, както и умело проектираната и прецизно изградена укрепителна система, предполагат военен произход на укреплението. По размери (площ около 1,6 ха) то следва да бъде определено като *castellum*, а във функционално отношение – като военно-полицейско. По-късно, през V-VI в., кастелът вероятно придобил характер на укрепено селище, но систематичните грижи по поддържане и усъвършенстване на неговата укрепителна система[314] свидетелстват, че то запазило значението на важен стратегически опорен пункт в югозападните предели на провинция Скития, чак до своята гибел към края на VI или в началото на VII в.

---

[313] В нумизматичната колекция на Исторически музей-Добрич се съхранява само една монета на император Теодосий II: инв. № I 3924.

[314] Кастелът край Ново Ботево е едното от само двете засега укрепления на територията на провинция Скития (другото е **АФРОДИЗИОН**), при които сигурно е засвидетелствувано наличието на протейхизма. Времето на нейното изграждане, обаче, не може да се определи при съвременното състояние на проучванията.

25. **Дебрене-I**
(общ. Добрич; Добричка област)

На 3,5 км североизточно от Дебрене, в местността "Сламата", се намират останките от късноантично и ранносредновековно градище[315]. Първото описание на старините датира от края на XIX или началото на XX в. и принадлежи на К. Шкорпил[316]. През 1960 г. градището е било посетено от археолозите М. Мирчев и Д. Димитров от музея във Варна в хода на проведеното от тях системно проучване на поселищния живот по долината на Батовска река[317]. През 1989 и 1990 г., под ръководството на автора, тук бяха осъществени редовни археологически разкопки с цел изясняване същността на обекта и уточняване на неговата хронология[318].

Градището е разположено върху скалист полуостров с триъгълна форма, ограден от юг и северозапад от суходолие, започващо югозападно от с. Дебрене и вливащо се в Батовска река западно от село Батово. От североизток и изток полуостровът е отделен от платото чрез дълбок изкуствен ров, прокопан в скалната почва. Общата площ не надхвърля 2,3 дка. Подходът към градището представлява тясна пътека между южния край на рова и отвесния скален склон.

Археологическите разкопки на градището установиха три периода на обитаване. Първите два се отнасят съответно към късноримската и ранновизантийската епохи и се намират в пряка връзка със засвидетелстваното укрепително строителство върху полуострова. Третият период датира от българското ранно средновековие, когато в края на IX в. над късноантичните руини възниква старобългарско селище, просъществувало най-късно до средата на X в.[319] Периодите на обитаване се редуват с различни по продължителност отрязъци от време, през които не е регистрирано човешко присъствие. Изградената през ранновизантийската епоха укрепителна система има съвършено различен облик от по-ранната, датираща от късноримската епоха. Това дава основание да се говори за две различни укрепления, условно означени Дебрене-I и Дебрене-II. Освен преизползуването на заварения крепостен ров, единствена обединителна черта между тях се явява топографската приемственост.

---

[315] **Бобчева б.г.**, с. 34.

[316] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 413, л. 4-6.

[317] **Мирчев/Димитров 1958-60**, л. 18-19.

[318] **Торбатов/Парушев 1990**, 78-80; **Торбатов/Парушев 1991**, 110-11.

[319] **Йотов 1992**, 141-144; **Йотов 1993**, 123-129.

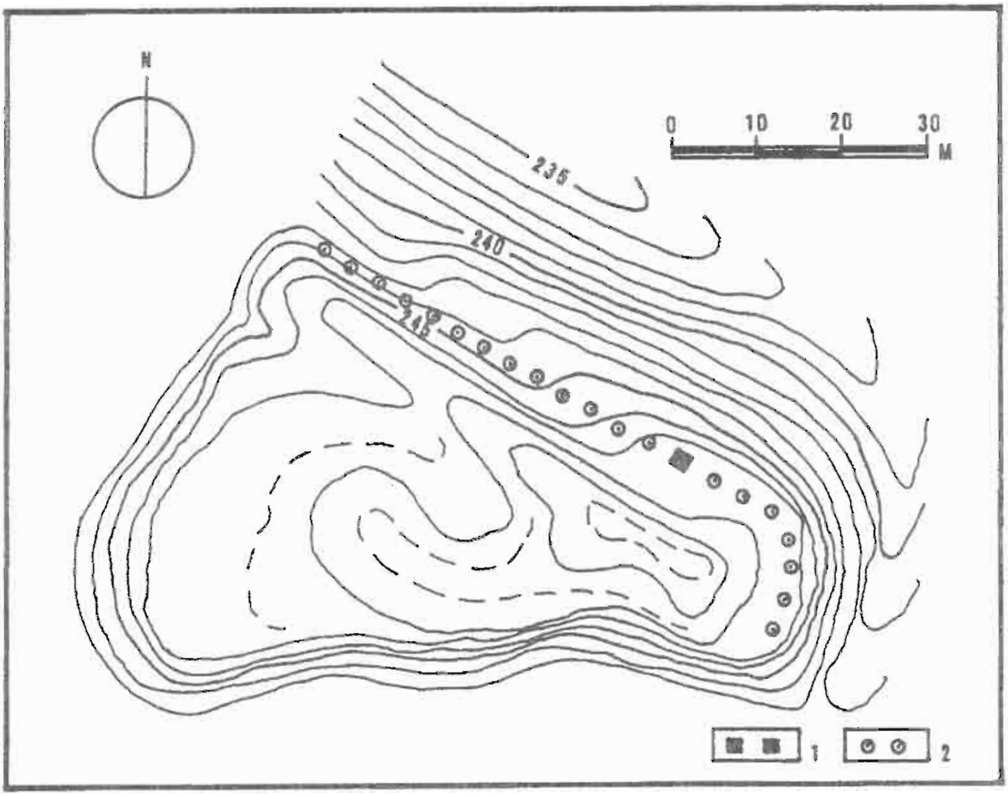

Обр. 96. Дебрене-І. Топография и укрепителна система. Легенда: 1. Проучени останки; 2. Предполагаемо трасе. / Fig. 96. Debrene-I. Topography and defence system. Legend: 1. Excavated remains; 2. Hypothetical course of the wall.

Укрепителната система на Дебрене-І е доста елементарна от фортификационна гледна точка. Състои се от дълбок ров, отделящ скалистия полуостров от платото, и от крепостен зид, издигнат успоредно и непосредствено югозападно и западно от рова (Обр. 96). Липсата на берма между двата защитни елемента свидетелствува, че зидът не е бил снабден с кули. Стръмните и на места отвесни склонове на полуострова са били считени от строителите за достатъчно ефективна естествена защита, поради което откъм северозапад и юг не са били изградени крепостни стени. Успоредният на рова зид има дебелина 2,40 м. Положен е върху материковата скала, която се е намирала на дълбочина от 0,20 до 0,50 м от съвременния на строителството терен. Градежът е в *opus implectum*. Лицата са от по-големи едностранно обработени камъни с неправилна форма и различни размери, а пълнежът – от дребни ломени камъни. За свързващ материал е била използвана глина. В най-големия от блоковете, оформящи външното лице на зида, бе констатирана дупка с парче от желязна скоба, която е служела за връзка със съседния блок, намиращ се в неразкопан терен. В насипа бе намерена и оловна стопилка.

Въз основа на монетните находки, изграждането на първото укрепление в местността “Сламата” следва да бъде отнесено към късноримската епоха: най-рано към средата, а по-вероятно – във втората половина на IV в. Ясно изразен културен пласт, синхронен на тази укрепителна система, бе констатиран само в непосредствена близост до крепостната стена, като при това дебелината му не надхвърля 0,30 м. Оттук произхожда една луковична фибула, спадаща към тип 3/4, вариант “С”, по класификацията на Ф. М. Прьотел и датираща от втората половина на IV в.[320] В проучената част от вътрешността на укреплението (около 1,0 дка) не бяха установени никакви градежи от първия период на обитаване на полуострова. Подемният археологически материал от това време е твърде малоброен и – донякъде поради предприетото през VI в. частично нивелиране на терена – не лежи в отделен пласт, а се явява примесен с този от VI в. Изтъкнатите особености свидетелствуват, че мястото не е било обитавано постоянно. Това дава основание уверено да се твърди, че в случая не става дума за укрепено селище. Отдалечеността от стратегическите комуникационни линии в района, елементарната планова схема и приложената примитивна строителна техника напълно изключват възможността за определяне на укреплението като някакъв военен пост. Единствената правдоподобна интерпретация на укреплението е като крепост-убежище (*refugium*). Малките размери на рефугиума не позволяват да му се припишат по-широки (регионални или поне микрорегионални) защитни функции. Възникването му трябва да се разглежда като реализация на една местна инициатива, породена от нарастващата варварска заплаха и осъществена от обитателите на разположено наблизо неукрепено селище. Теренните обхождания и събраният археологически материал дават възможност с голяма сигурност да се определи конкретно селището, в част от чиято късноантична инфраструктура се е превърнал изграденият най-вероятно през втората половина на IV в. рефугиум в местността “Сламата”. То се намира само на около 0,5 км северозападно от укреплението, в местността “Ачмата”[321]. Разположено е в равнинен терен на площ повече от 100 дка, непосредствено над левия бряг на суходолието, опасващо скалистия полуостров с рефугиума. От територията на селището произхождат множество археологически находки. Многочисленият нумизматичен материал очертава непрекъснатост в обитаването от началото на II до началото на V в.[322]

---

[320] **Pröttel 1988**, 357-363.

[321] **Мирчев/Димитров 1958-60**, л. 18-19.; Селището е многократно обхождано от автора по време на археологическите разкопки през 1989 и 1990 г.

[322] В нумизматичната колекция на Исторически музей – Добрич се съхраняват 70 монети, произхождащи от това селище: инв. № I 554, 3154-3222.

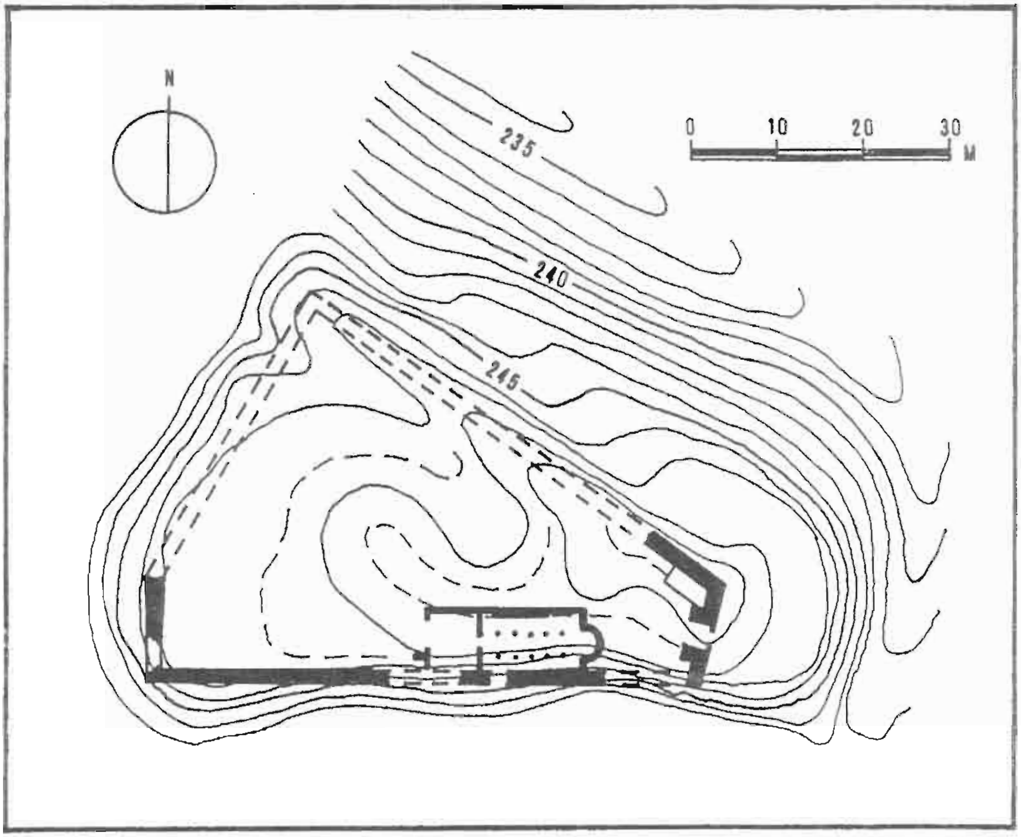

Обр. 97. Дебрене-II. Топография и укрепителна система. / Fig. 97. Debrene-II. Topography and defence system.

Най-късните монети са на императорите Аркадий и Хонорий. Идентични екземпляри маркират края и на първия период на обитаване в градището в местността “Сламата”. В хронологически и исторически план гибелта на селището и на принадлежащия му рефугиум следва да се отнесат към първата четвърт на V в. и да се поставят във връзка с някое от хунските нашествия през този период. Своеобразно указание за това е и откритото в хода на редовните археологически разкопки бронзово хунско огледало[323].

---

[323] Исторически музей – Добрич, фонд Аа, “Дебрене 1989”, полеви инв. № 104.

26. **Дебрене-II**

(общ. Добрич; Добричка област)

В серията от монетни находки от територията на късноантичното и ранносредновековно градище в м. "Сламата" край Дебрене се наблюдава ясно изразен хиатус, обхващащ втората и третата четвърт на V в. Възобновяването на обитаването през ранновизантийската епоха било съпроводено с укрепително строителство *a fundamentis*. Заварeният защитен зид на крепостта-убежище Дебрене-I бил демонтиран до нивото на тогавашния терен, като камъните от него били по всяка вероятност преизползувани при изграждането на новата укрепителна система. В пласта от дребен трошляк, образуван при демонтажа, бе намерена монета на император Зенон (474-491 г.), която се явява *terminus post quem* при определяне времето на строителството.

Новоизграденото укрепление Дебрене-II загражда площ от около 0,2 ха и е защитено с околовръстен крепостен зид. То има неправилен петоъгълен план, съобразен с конфигурацията на терена (Обр. 97). Крепостната стена е дебела 2,025 м. Градена е в *opus implectum*, като лицата са от сравнително добре обработени каменни блокове с различна големина. Челните им размери варират от 0,80 х 0,45 до 0,17 х 0,12 м. Наблюдава се стремеж към подравняване на редовете, поради което в градежа са вмъкнати и блокчета с по-малки размери, както и плочести камъни. Блокажът е от дребни ломени камъни, свързани с бял хоросан. От външната страна е оформен банкет, разделящ суб– от суперструкцията. Той се издава се с 0,20-0,26 м пред фронта и се е намирал на около 0,30 м над нивото на тогавашния терен. Фугите в надземния градеж са с ширина от 0,5 до 4,0 см и са обмазани с хоросан, съдържащ счукана тухла. Крепостната стена е фундирана върху плитко разположената материкова скала (Обр. 98). Основите са изградени от ломени камъни, свързани обилно с бял хоросан. Непосредствено под видимата някога част от субструкцията се наблюдава подравняващ пласт от хоросан с дебелина от 6,0 до 14,0 см. По протежение на околовръстния крепостен зид е регистрирана само една кула. Разположена е зад фронта на отбранителната линия, приблизително в средата на източната отсечка, и представлява кула-порта от типа "Andernach". Външните ѝ размери са 4,72/3,40 метра. Свързана е конструктивно с крепостната стена и се издава на 1,35 м навътре от нея. Ширината на прохода е 2,40 м от вътрешната и 1,75 м от външната страна. Причина за стесняването са двата конструктивно свързани с крепостната стена пиластра, имащи функцията да прикриват осите на двукрилата врата, затваряща прохода. В ъглите между пиластрите и страниците бяха открити *in situ* двата камъка с дупки за осите на вратата. Проходът е бил настлан с плочести камъни с неправилна форма. Откритите сред запълнителя на прохода, както и в пространството наоколо, множество натро-

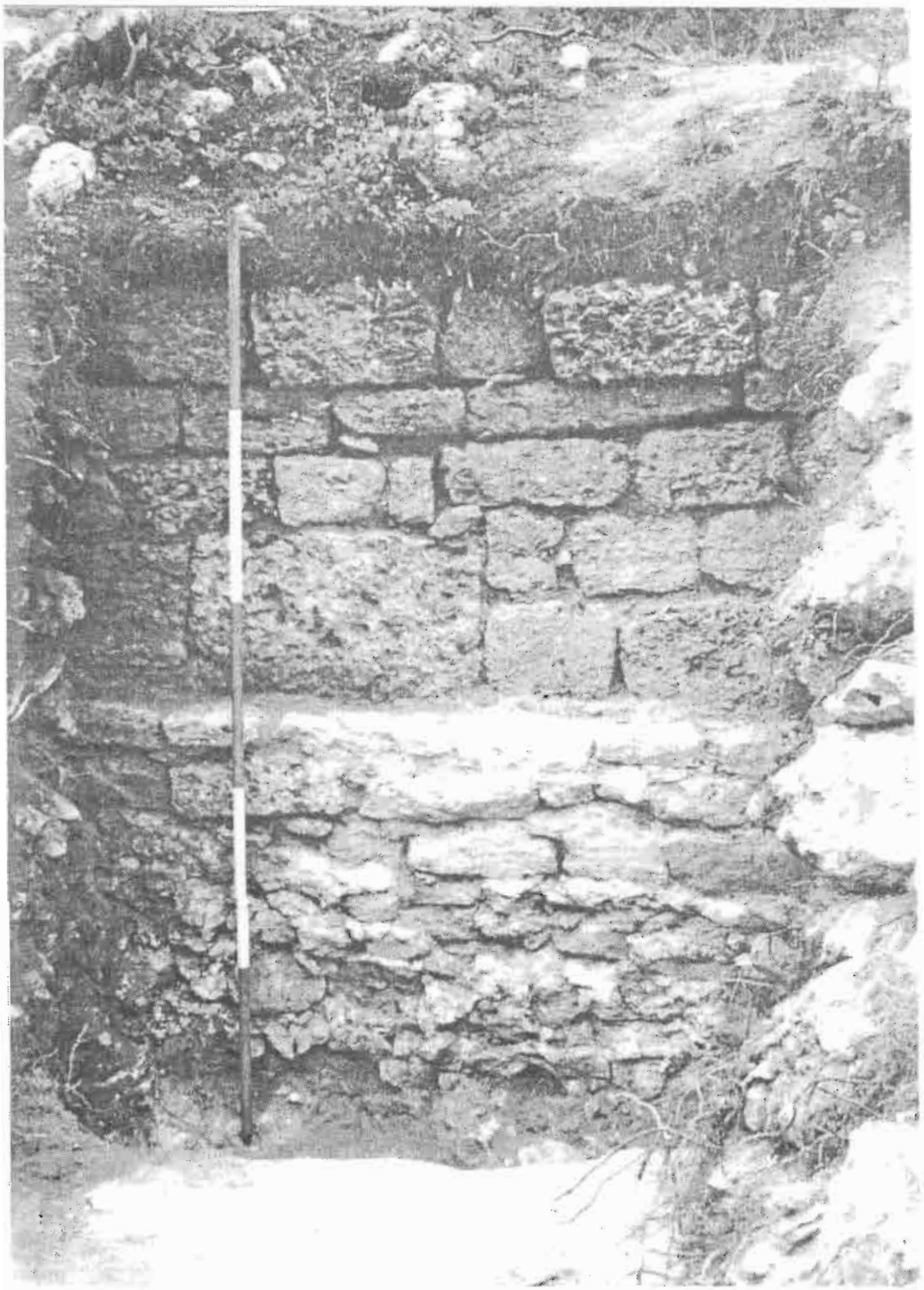

Обр. 98. Дебрене-II. Външното лице на северната крепостна стена (техника на градеж). / Fig. 98. Debrene-II. Outer facing of the northern precinct wall (style of construction).

шени керемиди показват, че надвратната кула е била снабдена с покрив. Северно от портата бе разкрита стълба. Тя е долепена до североизточната крепостна стена, като в края си допира до северозападния ъгъл на портата. Дължината ѝ е 4,08 м, а ширината — 1,75 м. Запазена е на височина 2,00 м. Стълбата няма конструктивна връзка и се различава по градеж от стената, което показва, че е построена допълнително. Страницата ѝ е оформена от грубо обработени камъни на кална спойка, а вътрешността ѝ се състои от блокаж от трамбована пръст с малко количество ломени камъни. Запазени са четири стъпала, които позволяват височината на стълбата да се реконструира на около 3,00 метра. Предназначението ѝ не е съвсем ясно. Ако се приеме, че тя е извеждала на бойната пътека по крепостната стена, то височината на последната – включвайки предпазния парапет и съществувалите някога зъбери – не ще да е надхвърляла 5,00 м. Не е изключено, обаче, стълбата да е осъществявала достъп само до първия надземен етаж на надвратната кула. По-късно, напречно на стълбата е бил изграден двулицев зид на хоросанена спойка с дължина 1,80 и дебелина 0,60 м. По такъв начин, между този зид, западното чело на северната страница на портата и стълбата е било оформена малко помещение, вероятно с караулно предназначение.

От функционална гледна точка новоизграденото ранновизантийско укрепление, подобно на неговия предшественик, също трябва да се определи като рефугиум. Единствената постройка, регистрирана в проучената част от вътрешността на укреплението, е трикорабна раннохристиянска базилика с нартекс и баптистерий, пристроена към южната крепостна стена. Дължината ѝ е 23,25 м, а ширината – 7,05 м. За градиво са използувани недобре обработени камъни, свързани с кал. С по-прецизен градеж е само полукръглата апсида: тя е иззидана от прецизно обработени каменни блокове с по-големи размери, свързани с бял хоросан. Издигането на базиликата се отнася към една втора фаза на строителна активност в рамките на втория период в обитаването на градището. Изграждането ѝ е предшествувано от старателно нивелиране на определения за строеж терен. За целта, завареният културен слой е бил изчистен чак до скална почва, след което е бил настлан и здраво трамбован слой от жълта глина с дебелина до 0,40 м. В него се съдържат множество археологически материали от VI в., включително и две пентанумии на император Юстин II (565-578). Тези монети се явяват много важен хронологически индикатор: предоставяйки сигурен *terminus post quem* за строителството на базиликата, те служат и като относителен terminus ante quem за изграждането на укрепителната система. Изтъкнатите в изложението досега два хронологически термина очертават един доста широк интервал от време, в който следва да се постави възникването на ранновизантийското укрепление в местността "Сламата" – от управлението на император Зенон до това на Юстин II. Възможност за прецизация на датировката предлага, според мен, анализът на нумизматичния материал, произхождащ от територията на градището и синхронен на втория период в неговото обитаване.

По време на редовните археологически разкопки бяха намерени 11 монети от края на V и VI в.[324] Други 6 екземпляра от същото място са постъпили в Историческия музей в Добрич като случайни находки още преди началото на проучванията[325]. Разпределението на нумизматичния материал по владетели е както следва: Зенон (474-491) – 1; Анастасий (491-518) – 1; Юстиниан I (527-565) – 6; Юстин II (565-578) – 8; VI в. (неопределени) – 1.

Въз основа на представената статистика, изграждането на ранновизантийския рефугиум в местността "Сламата" изглежда най-вероятно по време на управлението на император Юстиниан I. Според категоричните свидетелства на съвременните писмени извори[326], предвид надвисналата през първата половина от неговото управление варварска заплаха над балканските провинции на Византийската империя, както и поради неспособността на местната и централната власт да се справят с нея, самозащитата на цивилното население се превърнала в масово разпространена и открито насърчавана практика. В този исторически и археологически засвидетелствуван контекст, възникването на ранновизантийския рефугиум край с. Дебрене може да се постави във втората четвърт на VI в. Изграждането му следва да се разглежда като инициатива на жителите на селището, локализирано върху платото отвъд крепостния ров, непосредствено източно и югоизточно от укреплението. Подемният археологически материал от това селище датира най-общо от края на V и VI в., а намерените тук две монети[327] принадлежат на монетосеченето на Юстиниан I.

Втората фаза в строителната история на рефугиума е свързана с издигането на християнската базилика и може уверено да се отнесе към времето на император Юстин II. Слоят пепел, покриващ руините на култовата постройка, свидетелствува за насилствено прекъсване на обитаването. В горелия пласт бе открит железен трирьб връх от стрела, принадлежащ към тип, който се определя обикновено като "аварски". Най-късните известни досега ранновизантийски монети, произхождащи от територията на градището, са от управлението на император Юстин II. Всичко това показва, че ранновизантийското селище и принадлежащия му рефугиум в местността "Сламата" край с. Дебрене са престанали да съществуват към края на VI в., намирайки гибелта си при някое от многобройните аваро-славянски нападения по това време.

---

[324] Исторически музей – Добрич, инв. № I 3885, 3887, 3889-3891, 3895-3896, 3903, 3907-3909.

[325] Исторически музей – Добрич, инв. № I 3250-3255, 3270.

[326] **Proc.** De aed. IV, 2 (ed. Dewing).

[327] Исторически музей – Добрич, инв. № I 3906, 3910.

27. **Прилеп**

(общ. Добрич; Добричка област)

На 1,0 км североизточно от Прилеп, върху края на един висок и силно издължен от запад към изток полуостров, образуван при стока на идващото от Дебрене суходолие с долината на Батовска река, се намират останките от две старинни укрепления. Местността е известна в локалната топонимия под името "Калето". Най-ранните сведения за фортификационните градежи на това място се откриват в непубликуваните бележки на К. Шкорпил, съхранявани в неговия архив[328]. Според него, в случая става дума за единна укрепителна система, състояща се три ненапълно успоредни напречни зида, преграждащи билото на полуострова от склон до склон. Шкорпил не съобщава нищо за произхождащ от обекта подемен археологически материал и се въздържа от датировка на старините. През 50-те години на XX в. останките са били посетени и описани от варненските археолози М. Мирчев и Д. Димитров. Бележките им са останали непубликувани и сега се съхраняват в ръкопис в Археологическия музей във Варна[329]. Според тяхното описание, укреплението край Прилеп е "двойно", състоящо се от две напълно обособени части, отстоящи на 170 м една от друга. Всяка от частите била оградена от околовръстна крепостна стена, изградена от камъни на кална спойка. Западното укрепление било по-голямо. Дължината му (запад-изток) възлиза на 276 м, а ширината – на 100-105 м. Източното укрепление било дълго 113 м, при ширина в западния край 93 м. Според авторите, всички ъгли на укреплението били заоблени. По трасето на западната му крепостна стена били регистрирани три кули, за които се изтъква, че били вътрешни и се предполага кръгъл план. Две от тях били разположени в северозападния и в югозападния ъгъл, а третата – точно в средата на зида. На много места във вътрешността на източното укрепление се съобщава за останки от съборени сгради. Макар разположени по-нарядко, за съществуването на такива имало данни и в чертите на западното укрепление. Въз основа на техниката на градеж на укрепителните съоръжения и на намерените фрагменти от "тракийска сива керамика", М. Мирчев и Д. Димитров отъждествяват останките край Прилеп с укрепено тракийско селище.

За уточняване на противоречивите данни относно облика на укрепителните градежи и за изясняване на тяхната хронология, през пролетта на 1995 г. по инициатива на автора бе предприето нарочно теренно обхождане на руините в местността "Калето" край Прилеп[330]. Данните за наличието тук на две

---

[328] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 413, л. 5, 7-8.

[329] **Мирчев/Димитров 1958-60**, 14-15.

[330] С участието на музейни специалисти от Исторически музей-Добрич.

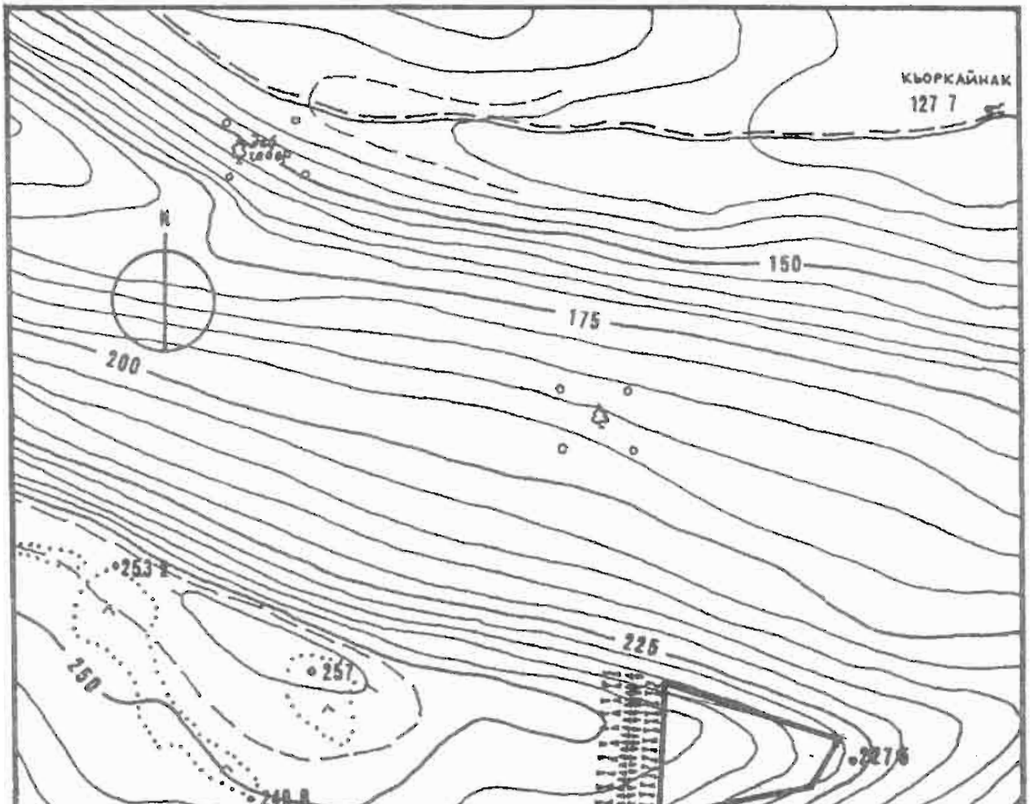
КЬОРКАЙНАК
127 7
дъб габър
N
150
175
200
253 9
257
250
226
227 6
248 8
дъб габър
225
200
190 6
183 4
175
дъб габър
150
дъб габър
0 50 100 150
м

Обр. 99. Прилеп. Топография и приблизителен план на укрепителната система. / Fig. 99. Prilep. Topography and approximate layout of the defence system.

Обр. 100. Прилеп. Останки от западната крепостна стена. / Fig. 100. Prilep. Remains of the western precinct wall.

обособени укрепени ядра намериха пълно потвърждение. Същевременно, обаче, тяхното синхронно съществуване е твърде малковероятно, предвид голямата разлика в цялостния им облик и в степента на запазеност на техните останки. Съвсем обезличеното състояние на западното укрепление и елементарният облик на фортификационната му система[331] дават основание да се предположи една по-ранна, вероятно тракийска датировка.

Източното укрепление е значително по-добре запазено. Намерените сред руините фрагменти от строителна и битова керамика с "гребенчат" орнамент убедително свидетелстват за късноантичния му произход. Твърдението за "заоблените ъгли" на укреплението не се потвърждава: то има план на добре очертан, издължен от запад на изток неправилен четириъгълник (Обр.

---

[331] По-голямата част от южната му страна не е била изкуствено укрепена, поради наличието тук на отвесен скален склон. По целия периметър на защитната линия няма никакви податки за съществуването на кули. Съвременното състояние на останките не дава възможност сигурно да се съди за приложената строителна техника, но много е вероятно в случая въобще да не става дума за "крепостен зид", а за обикновен каменно-землен вал.

99). Изградено е било върху самия край на платовидно заравненото било на полуострова, чиито склонове в тази част са доста стръмни, но не и недостъпни. Въпреки съвсем категоричния характер на сведението за наличието на "кръгли вътрешни кули" по трасето на западната крепостна стена, останките не дават основание да се говори за каквито и да било кули. Понастоящем крепостните зидове ясно личат във вид на хомогенни каменни грамади с ширина до 7-8 м и височина до 1,50 м (Обр. 100). Сред камъните не се забелязва никакъв хоросан, което подхранва предположението, че градежът може би действително е бил на кална спойка. На около 10 м пред фронта на западната крепостна стена е била изградена система от външни укрепителни съоръжения, състояща се от два успоредни рова, отстоящи на около 5 м един от друг, и натрупан между тях каменно-землен вал. Цялата територия на укреплението е осеяна с останки от нагъсто разположени постройки, правоъгълният план на повечето от които съвсем ясно се разпознава на терена. При обхождането на склона под южната крепостна стена бе намерена и една монета – силно изтрит и нечетлив дребен номинал от IV в.

Въз основа на представените данни, източното укрепление в местността "Калето" край Прилеп следва да бъде определено най-вероятно като укрепено селище, чието възникване и съществуване може да се постави най-общо в периода IV-VI в.

28. **Одърци**

(общ. Добрич; Добричка област)

Археологическите паметници в околностите на с. Одърци, Добричко, привличат вниманието на специалистите вече близо 100 години. В края на миналия век Карел Шкорпил посетил и описал останките от крепост и група девташлари, разположени съответно югоизточно и северно от селото[332]. Запазени са и бележките от теренно обхождане, извършено през 1958 г. от Милко Мирчев и Димитър Ил. Димитров от Археологическия музей във Варна[333]. Те за пръв път са констатирали, че върху руините на споменатата от К. Шкорпил късноантична крепост през ранното средновековие възникнало българско селище. През 1988 в местността "Бозлука", западно от Одърци, бе локализирано антично периодично тържище[334].

Безспорно най-впечатляващи сред изброените паметници са останките от късноантичната крепост. Тя се намира на 0,85 км югоизточно от селото, в местността "Калето". Изградена е върху хълмообразен скалист полуостров със заравнено било, оформен във високия и стръмен южен склон на Добруджанското плато от два странични дола. След няколко подготвителни сондажа, осъществени през втората половина на 60-те години, през 1971 г. тук бе поставено началото на системни археологически разкопки. Започнати като съвместен българо-полски проект, те продължиха до 1990 г. От 1980 г. българският екип работи самостоятелно и обхвана някои непроучени участъци от полския (западен) сектор на обекта.

---

[332] **НА БАН**, ф. 165к, а.е. 413, л. 2-3; **Шкорпил 1905г**, 375-376; **Шкорпил 1905в**, с. 561.

[333] **Мирчев/Димитров 1958-60**.

[334] **Торбатов 1993б**.

Направените сондажи регистрираха живот на хълма през късната бронзова, ранно– и късножелязната епохи, късната античност (късноримска и ранновизантийска епохи) и през българското ранно средновековие. През тези двадесет години археологически разкопки бяха разкрити значителни части от укрепителната система и вътрешните постройки на късноримско укрепление, преобразувало се през ранновизантийската епоха в укрепено селище. Още по-пълно е проучено възникналото върху неговите руини старобългарско селище[335], към което се отнасят 117 жилища-полуземлянки, вкопани дълбоко в късноантичния културен пласт, а на места – и под него. Откритите повече от 100 гроба, разрушаващи българското селище, определят 30-те/40-те години на XI в. като горна граница на обитаването на хълма “Калето”[336]. Спорадично намираните на различна дълбочина османски монети и глинени лули свидетелстват за систематичното ограбване на строителния материал, продължило до началото на XX век.

Осъществените през 1988 и 1989 г. сондажи в централната част на обекта в общи линии потвърдиха установената от полския екип в западния сектор стратиграфия[337]. Същевременно, те внесоха и някои нюанси, характеризиращи обитаването на хълма “Калето” през късната античност. В този хронологически отрязък се обособяват три периода, първият от които се отнася към късноримската, а другите два – към ранновизантийската епоха. Над мощния горял слой от края на IV или първите десетилетия на V в., регистриран повсеместно в обхванатата от крепостните стени територия[338] и маркиращ края на първия период, бе констатиран ясно изразен междинен културен пласт, предхождащ последното преизграждане през късната античност. Пластът свидетелства, че след преживяното бедствие (свързано вероятно с някое готско или хунско нападение) животът в селището бързо се възстановил и – макар без блясък – продължил без сътресения през останалата част от V в. След отстраняване на нанесените поражения, мнозинството от постройките от предходния период продължили да служат на обитателите. Употребената в спорадично засвидетелстваните нови градежи техника не се различава съществено от познатата от преди. За отбелязване, обаче, е влошаването на качеството на строителство: основите на зидовете са по-плитко фундирани, а използваните камъни – значително по-дребни. Третият късноантичен период е свързан с мащабни преустройства. Няма данни те да са били провокирани от някакво ново преживяно бедствие. По всичко личи, че са плод на цялостна и обмислена строителна кампания, целяща повишаване отбранителната способност на укрепителната система и вътрешно благоустрояване на селището. Част от сградите от първия период били отново поправени, а някои от издигнатите през V в. постройки – премахнати. Осъществено било и ново гражданско строителство. В резултат от работите, нивото във вътрешността на укрепената територия се покачило. От това време датира и изграждането на улична настилка от плочести камъни, засвидетелствувана в различни сектори на селището. Строителството, свързано с третия (последен) късноантичен период, се отнася най-общо към първата половина на VI в. Както ще стане ясно по-долу, в него могат и трябва да бъдат обособени поне две фази.

---

[335] **Дончева-Петкова 1981**, с. 19 сл.

[336] **Дончева-Петкова 1993**, с. 134.

[337] **Dymaczewska/Dymaczewski 1980**, p. 148 sq.

[338] **Дончева-Петкова 1989**, с. 41.

С незначителни изключения, проучената укрепителна система датира от късноримската епоха и е синхронна на възобновяването на живота на хълма след прекъсване от няколко века. Констатираните на места поправки и преустройства се отнасят към ранновизантийската епоха[339]. Стратегическото положение край един от малкото в района естествени пътища, осигуряващи удобен достъп до долината на Батовска река (ант. Zyras), изключително солидната направа на отбранителните съоръжения (отбелязвана от изследвачите още преди началото на археологическите проучвания[340]), както и големите размери на отнасящите се към първия строителен период вътрешни постройки, дават основание да се приеме военен произход на укреплението край Одърци, като възникването му се постави във връзка с реализацията на конкретни военно-стратегически съображения. Трансформацията в укрепено селище вероятно е започнала още към края на IV в. и следва да се обясни с настъпилите по това време коренни промени в поселищната структура на провинция Скития[341], към която според географското си положение то се е отнасяло във военно и административно отношение.

Крепостната стена е изградена в *opus implectum*. Тя има дебелина от 2,00 до 2,90 м и огражда пространство от близо 1,1 ха с форма на неправилен шестоъгълник, издължен в посока север-юг (Обр. 101). В много от проучените участъци външното лице е обрушено до нивото на банкета, разделящ суб– от

---

[339] Укрепителната система е отчасти коментирана в научната книжнина: **Михайлов и др. 1975**, с. 62 сл.; **Michailov et al. 1980**, p. 119 sqq.

[340] **Мирчев/Димитров 1958-60**.

[341] **Торбатов 1993а**, с. 38 сл.

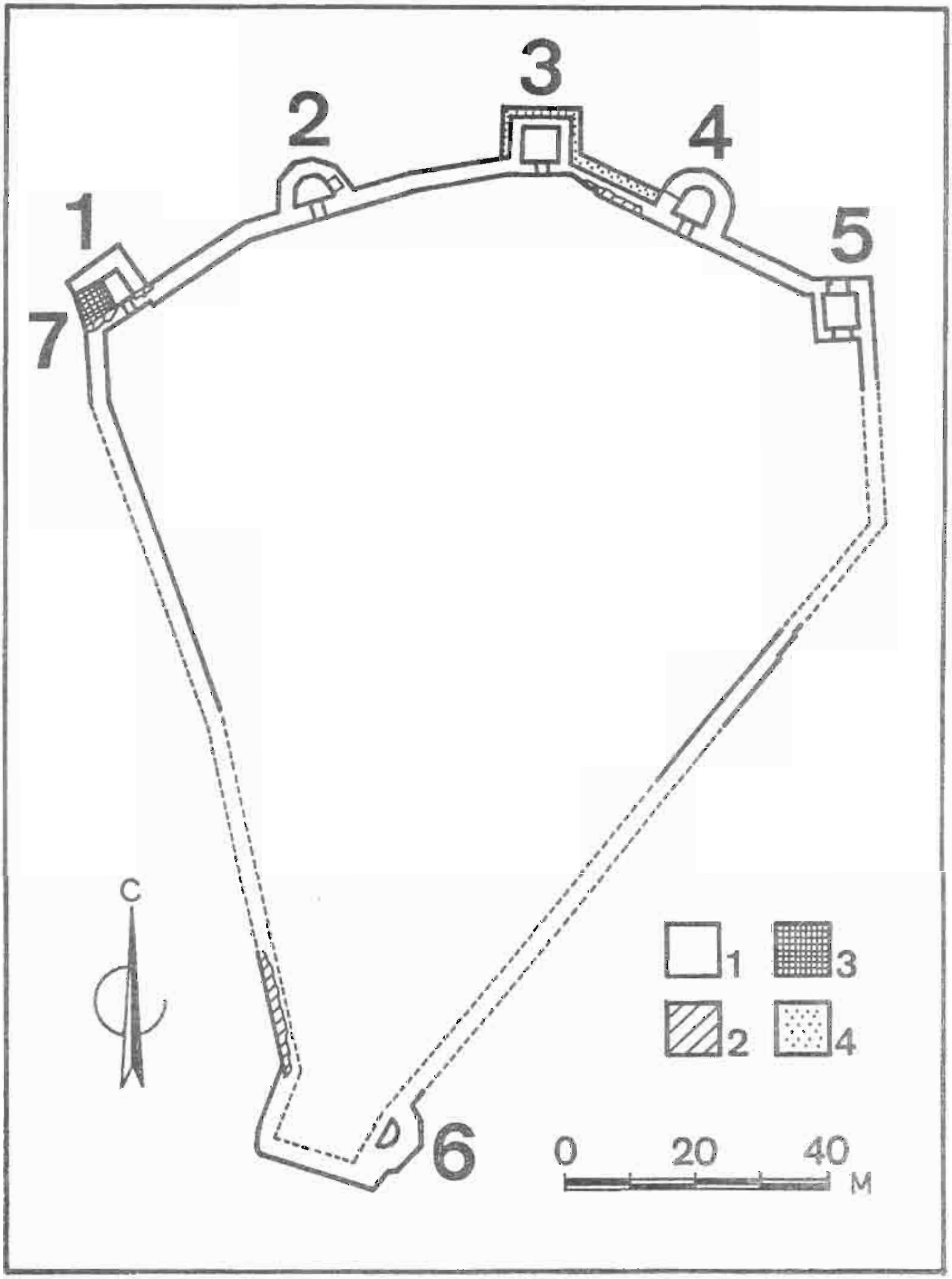
1
2
3
4
5
6
7
С
1
3
2
4
0
20
40
М

Обр. 101. Одърци. План на укрепителната система. / Fig. 101. Odartsi. Layout of the defence system.

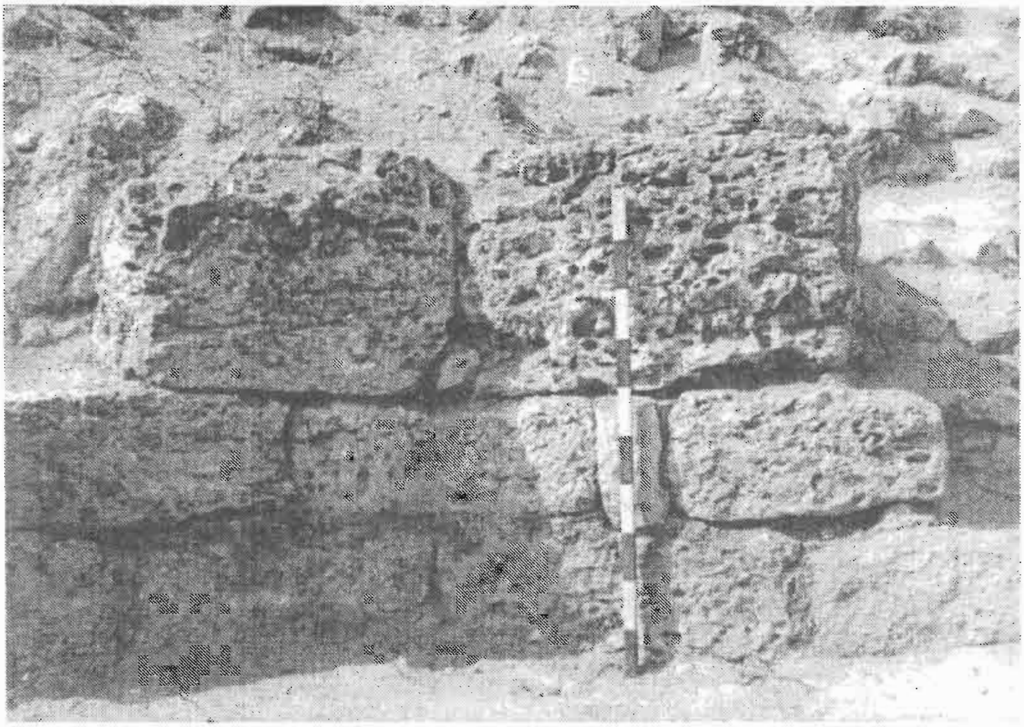

Обр. 102. Одърци. Техника на градеж при югоизточния ъгъл на укреплението. / Fig. 102. Odartsi. Style of construction registered at the south-eastern corner of the fortification.

суперструкцията. Запазените фрагменти свидетелстват, че поне по част от протежението на крепостната стена то е било изградено от много добре (в някои случаи – дори прецизно) обработени варовикови блокове със средни и големи размери, положени в правилни редове (Обр. 102). Вътрешното лице е по-небрежно оформено, като градежът често наподобява *opus incertum*.

Особено солидно е укрепяването откъм най-достъпната северна страна, където шийката на полуострова, върху който е изградено укреплението, е била пресечена с дълбок ров, изкопан в скалната почва. Северната куртина е снабдена с пет кули, като тази в североизточния ъгъл е кула-порта. По протежението на околовръстния крепостен зид е регистрирана само още една кула, която се намира в южния край на югоизточната куртина. Укреплението край Одърци се явява своеобразен парадокс в къноримската военна архитектура. Изградените в рамките на една и съща строителна кампания шест кули се отнасят към четири различни типа, единият от които е представен с два различни варианта. Засвидетелстваните тук две полигонални кули нямат паралели в провинция Скития. Същото се отнася и за споменатата вече кула-порта.

Понастоящем не разполагаме с хронологически прецизирани стратиграфски данни относно точното време на строителството. Ценни указания в тази насока могат да се очакват от предстоящата цялостна научна обработка на добития в хода на дългогодишните разкопки късноантичен археологически материал. Във всеки случай, констатираният повсеместно мощен горял пласт от първата половина на V в. предоставя един несъмнен *terminus ante quem* за изграждането на укреплението. От друга страна, произхождащият от обекта многоброен нумизматичен материал[342] дава основание строителството да не бъде отнасяно по-рано от началото на IV в.

Комплексният архитектурен анализ на отбранителните елементи позволява по-прецизна датировка на осъществената в Одърци укрепителна схема.

Достъп до вътрешността предлагала само една еднопроходна четириъгълна кула-порта (Кула 5), разположена до североизточния ъгъл на укреплението, зад фронта на северната крепостна стена. В проучените участъци не бе установено наличие на потерни по протежение на крепостните зидове. Такива, обаче, са били изградени съответно в източната и в западната стени на кули II и IV. С известно приближение, кулата-порта може да се разглежда като вариант на широко разпространения тип “Andernach”, твърде характерен за късноримското укрепително строителство от края на III до последната четвърт на IV в.[343], но засвидетелстван и в множество по-късни градежи. Точен паралел на кулата-порта в Одърци – както по план, така по размери и местоположение в общата схема – предлага единствено укреплението Wittnauer Horn в провинция Реция (дн. Швейцария)[344]. След продължила десетилетия дискусия, изграждането му понастоящем убедително се поставя във времето на император Константин I (307-337), при това – към края на управлението му[345].

Останалите четири кули, изградени по северната крепостна стена на укреплението в Одърци, се издават пред фронта на отбраната. Две от тях (Кули 1 и 3) са с четириъгълен план и сами по себе си не се поддават на хронологическа спецификация. Другите две (Кули 2 и 4) са представени неправилно в една от досегашните публикации като “подковообразни”[346]. Всъщност, те се отнасят към съвършено различни типове.

Кула 2 е разположена в западния сектор на северната крепостна стена. По план тя е полигонална. Шестостенна отвътре, издаващата ѝ се пред куртината част има 5 външни страни. Според плана и пропорциите, полигоналната

---

[342] Монетите от разкопките на българския екип се съхраняват в Исторически музей – Добрич. Произхождащите от полския сектор монети са публикувани: **Krzyzanowska 1983**, p. 179 sqq.

[343] **Petrikovits 1971**, p. 200; **Johnson 1983**, p. 46 sqq.

[344] **Bersu 1945**.

[345] **Gilles 1976**, S. 447.

[346] **Dymaczewska/Dymaczewski 1980**, p. 152.

Кула 2 може да се разглежда като произхождаща от типа на полукръглите кули. Към същия архетип следва да бъде отнесена и полигоналната Кула 6, издигната в южния край на югоизточната крепостна стена. Тя, обаче, е полукръгла отвътре, а изнесената ѝ част е четиристенна. Произходът на полигоналните кули с основание се извежда от тези с кръгъл план, за което нерядко свидетелствува и начинът на изграждане на техните субструкции[347]. Въпреки известното външно сходство, те не трябва да се смесват с кулите с издаден остър ръб[348], които принадлежат към принципно различен тип. Ренесансът в късноримската фортификация на познатите от по-рано полигонални кули се отдава обикновено на мода, наложена от изградения в околностите на Salonae в провинция Далмация укрепен дворец на император Диоклетиан[349]. При все това, разпространението им е твърде ограничено. Това се обяснява с по-скоро представителния характер на полигоналните кули[350], предвид съмнителните им функционални и тактически преимущества. С едно изненадващо изключение в Северна Африка (но от значително по-късно време)[351], те не са засвидетелствувани вън от пределите на Европа[352]. Мнозинството от датираните примери се отнасят към първата половина на IV в., като октагоналните кули по Теодосиевата стена в Константинопол[353] (ок. 413 г.) са сред най-късните представители на типа. Географски най-близкият до Одърци пример за използване на полигонални кули произхожда от късноантичното укрепление край с. Кранево, общ. Балчик[354]. То е било изградено край морския бряг в североизточния ъгъл на провинция Втора Мизия, непосредствено край границата ѝ с провинция Скития. Разкритата през 1951 г. югозападна ъглова кула на укреплението е кръгла отвътре, а издаващата ѝ се част е седмостенна[355]. Близки паралели на полигоналните кули в Одърци предлагат няколко късноримски укрепления в провинция Британия. Така например, Кула 2 демонстрира голямо сходство с кулите по околовръстната крепостна стена на Cardiff. За укреплението в Cardiff се приема, че е възникнало не по-рано от края на III в., но въпросните кули принадлежат вероятно на по-късен строителен период[356] или поне на съществена промяна на първоначалния план в самия ход на строителството[357]. Подобни по план кули били допълнително пристроени към крепостните стени на Cirencester към 333 г. и на Caerwent между 330 и 350 г.[358] Въз основа на представените аналогии, датировката на полигоналните кули в Одърци изглежда най-вероятна във втората четвърт на IV в.

---

[347] **Атанасова 1974**, с. 338 сл.

[348] **Бобчев 1961a**, с. 103 сл.; **Овчаров 1982**, с. 46 сл.; **Pringle 1981**, p. 157 sqq.; **Foss/Winfield 1986**, p. 30 sqq.

[349] **Wilkes 1986**, p. 21 sqq.

[350] **Lander 1984**, p. 244.

[351] **Pringle 1981**, p. 158, 246-248.

[352] **Lander 1984**, p. 244.

[353] **Müller-Wiener 1977**, S. 286; **Tsangadas 1980**, p. 9 sqq.

[354] **Тончева 1953**, с. 81 сл.; **Бошнаков 1977**, с. 90.

[355] Проучванията са на ст.н.с. Горана Тончева, на която благодаря за предоставената ми ценна непубликувана информация.

[356] **Johnson 1979**, p. 136.

Кула 4 в Одърци се намира в източния сектор на северната крепостна стена. В научната книжнина тя обикновено се представя като разновидност на U-образните кули[359]. Характерната ѝ разширяваща се основа, обаче, както и скъсените пропорции, чувствително я отличават от класическия прототип. Ако се абстрахираме от двустранното им разположение спрямо крепостната стена, Кула IV в Одърци е много сходна по план с част от кулите на късноримските укрепления Burg bei Stein (провинция Реция)[360] и Lindenhof in Zuerich (провинция Горна Германия)[361], както и с тези от втория строителен период на Castra ad Herculem (провинция Панония)[362]. Датировката им лежи в широки хронологически граници: от края на III в. до управлението на император Валентиниан I (364-375). Точен паралел на Кула 4 в Одърци предлага укрепителната система на късноантичния град Constantia край дн. Симеоновград (провинция Хемимонт)[363]. Изследвачите я датират най-общо в първата половина на IV в., като възникването на града свързват с името и дейността на император Константин I [364].

Корелацията на данните от архитектурно-хронологическия анализ на елементите от укрепителната система дава основание изграждането на късноримското укрепление край Одърци да се отнесе към втората четвърт на IV в. Използваният при строителството бял хоросан също се корелира с предложената датировка. По време на разкопките, слой от такъв хоросан е бил открит от полския археологически екип в непосредствена близост до северната крепостна стена, в основата на късноантичния културен пласт[365]. През 1984 г. присъствието на идентичен хоросанен слой, синхронен на строителството, бе констатирано на нивото на тогавашния терен и пред фронта на южната крепостна стена.

---

[357] **Lander 1984**, p. 178, 244-245.

[358] **Ibidem**, p. 245.

[359] **Михайлов и др. 1975**, с. 66; **Иванов 1980**, с. 201.

[360] **Lander 1984**, p. 185, 211.

[361] **Ibidem**, p. 204, 211.

[362] **Ibidem**, p. 188, 211.

[363] За локализацията на града вж.: **Gjuzelev 1969**, 156-157.

[364] **Аладжов 1981**, с. 253 сл.; **Аладжов 1985**, с. 15 сл.

[365] **Dymaczewska/Dymaczewski 1980**, p. 149.

Прецизният градеж показва, че строителството е било осъществено без излишно бързане, очевидно в условията на една мирна обстановка. Археологическите данни не позволяват сигурното отнасяне на възникването на укреплението край Одърци към конкретна строителна програма измежду засвидетелстваните (или постулирани) за територията на провинция Скития[366]. Независимо доколко[367] и дали въобще[368] провинцията е била засегната от войната с готите от 331-332 г., в резултат от успешния за Рим изход от тази война, територията на Скития приела част от преселените в пределите на империята големи маси отвъддунавско население от различен етнически произход[369]. Всичко това неизбежно поставило с нова сила въпроса за необходимостта от по-нататъшно развитие на системата за вътрешна сигурност – особено в отдалечените от главните пътища и от военните центрове на провинцията райони.

Предвид изтъкнатите аргументи от историческо естество и в съгласие с приведените археологически данни, изграждането на късноримското укрепление край Одърци изглежда най-вероятно през 30-те или в началото на 40-те години на IV в. При липсата на изрични писмени или епиграфски свидетелства, неговата типологическата същност може само да се предполага. Разположено дълбоко във вътрешността на провинция Скития, встрани от основните комуникационни линии, в гъсто заселен неурбанизиран район, функциите на укреплението край Одърци следва да се определят като подчертано полицейски. Сравнително големите размери определят типологическата му идентичност като *castellum*, но във функционално отношение най-правдоподобно изглежда отъждествяването му с *praesidium*[370]. За състава и числеността на гарнизона няма никакви данни. Може да се предполага, че професионалните военни и държавните чиновници са съставлявали само командния състав. Основният контингент ще да е бил от отбиващи военна повинност селски жители от типа на т. нар. *burgarii*[371]. Наред с наблюдението и контрола над прилежащата територия и осигуряването при необходимост на военна защита на околното население зад крепостните стени, важно място сред задачите на гарнизона трябва да е заемало събирането, транспортирането, а може би и съхраняването[372] на натуралния зърнен налог (*annona militaris*)[373]. За това свидетелства самият избор на мястото, където било издигнато укреплението – сред обширен район с подчертано аграрен облик и в непосредствена близост до действуващо по това време регионално периодично тържище с традиции още от къснoжелязната епоха[374]. Както е известно, включени във фискалната система на Римската империя, подобни тържища с успех изпълнявали и функцията на пунктове за събиране на държавните данъци[375]. Според данните на нумизматичния материал от територията на тържището, осъществената край днешното с. Одърци през късноримската епоха специфична симбиоза "периодично тържище – *praesidium*" ще да е просъществувала до към началото на V в., когато неукрепените аграрни поселения на практика изчезнали от поселищната номенклатура на провинция Скития[376].

---

[366] **Scorpan 1980**, p. 120 sqq.; **Zahariade 1988**, p. 144 sqq.

[367] Изследвачите традиционно приемат, че територията на провинция Скития е била засегната от войната с готите от 331-332 г., като напоследък дори се допуска, че това е било значително по-чувствително (**Barnea 1991a**, p. 161), отколкото се смяташе преди (**Barnea 1968**, p. 389; **Scorpan 1980**, p. 121).

[368] Анализът на писмените извори убедително свидетелства, че свързаните с тази война събития се разиграли извън пределите на Римската империя и далеч от територията на провинция Скития – някъде в басейна на р. Тиса: **Wolfram 1979**, 64-65.

[369] **Anonym. Vales.** 6, 32 (ed. Mommsen); **Velkov 1987**, p. 14.

[370] Вж. **Глава II.1**: **PRAESIDIUM**.

[371] IGBulg. III, 1690; IGLR, 172.

Вторият късноантичен период, археологически засвидетелствуван на хълма "Калето" край с. Одърци, датира от V в. и е свързан с окончателната трансформация на предишния praesidium в укрепено селище. Няма данни дали и доколко укрепителната система е пострадала в резултат от преживяното през първата половина на V век опустошително нападение. Характерът на констатираните по крепостните стени поправки, със сигурност отнасящи се към строителния период от V в., дават основание да се допуска, че те са били провокирани по-скоро от природно бедствие – вероятно, силен земетръс. Пропадане на южния сектор от западната крепостна стена наложило неговото възстановяване. Градежът, обаче, коренно се отличава от предишния. Изпълнен е в *opus incertum*, от сравнително дребни ломени камъни на кална спойка (Обр. 103). Чувствително пострадалата кула до северозападния ъгъл на укреплението (Кула 1) била напълно изоставена. Останките ѝ били сринати до нивото на

---

[372] На хълма "Калето" край Одърци бяха разчистени две вкопани в скалната почва ями с крушовидна форма и много голяма вместимост. Датировката им е неясна, но те със сигурност се отъждествят със зърнохранилища (*sirusi*). В редица от сградите принадлежащи към първия късноантичен период са били обособени специални складови помещения с вкопани в пода им по няколко долиуми. Напълно озадачаващи, обаче, са десетките вкопани в редици долиуми, открити пред фронта на северната крепостна стена (между Кула I и портата). Стратиграфските наблюдения позволяват свързването им с културния пласт от VI в., но тяхното предназначение е неясно.

[373] За организацията на *annona militaris* през късната античност, вж.: **Rickman 1971**, p. 278 sqq.

[374] **Торбатов 1993б**.

[375] **Jones 1964 (II)**, p. 855; **Mac Mullen 1970**, p. 333; **Shaw 1979**, p. 105 sqq.; **de Ligt/de Neeve 1988**, p. 407 sqq.

[376] **Torbatov 1997a**, p. 78 sqq.

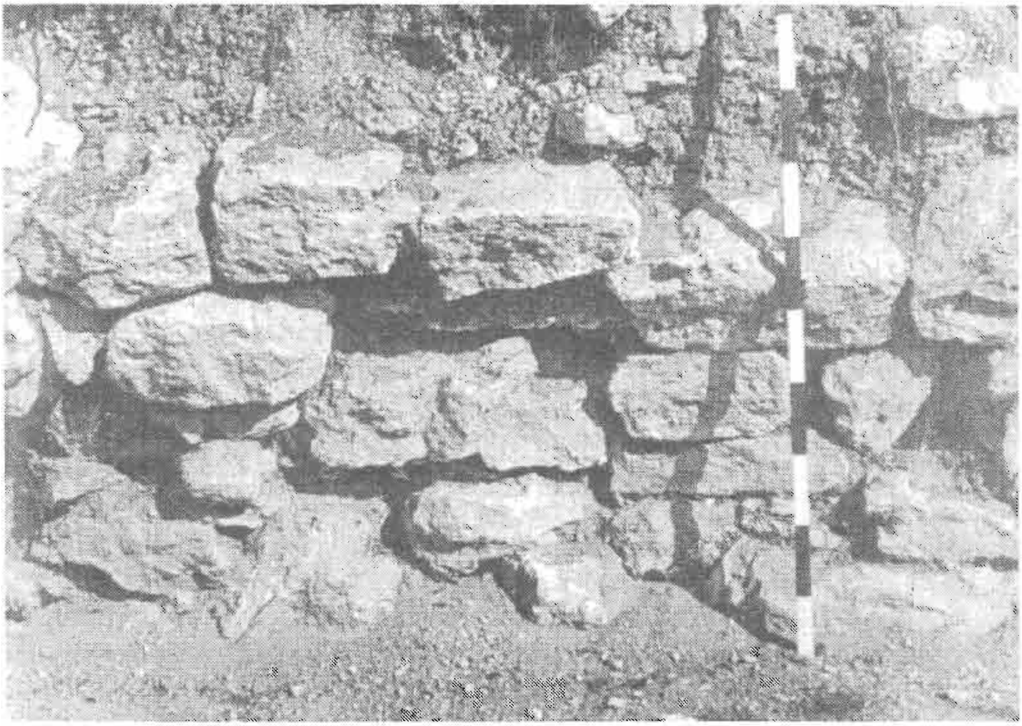

Обр. 103. Одърци. Поправки по трасето на западната крепостна стена (техника на градеж). / Fig. 103. Odartsi. Repairs of the western precinct wall (style of construction).

тогавашния терен. Участъците, в които кулата осъществявала по-рано конструктивна връзка с крепостната стена били запълнени с едностранно обработени (вероятно преизползувани) камъни на кална спойка до подравняване на външното лице на куртината. Предвид използуваната идентична техника на градеж, към същата строителна кампания трябва да се отнесе поправката на вътрешното лице на северната крепостна стена източно от Кула 3 и изграждането на еднораменната стълба към бойната платформа в същия участък[377].

По-съществени промени претърпяла укрепителната система на Одърци през третия късноантичен период, строителството през който датира от първата половина на VI в. Една монета на император Маркиан (450-457), открита под каменната настилка на подхода към Кула 4 [378], се явява сигурен, макар и недостатъчно конкретен *terminus post quem* за определяне началото на периода. Особеностите на градежите позволяват диференцирането в него на две фази.

---

[377] **Михайлов и др. 1975**, 63-64.

[378] **Ibidem**, с. 69.

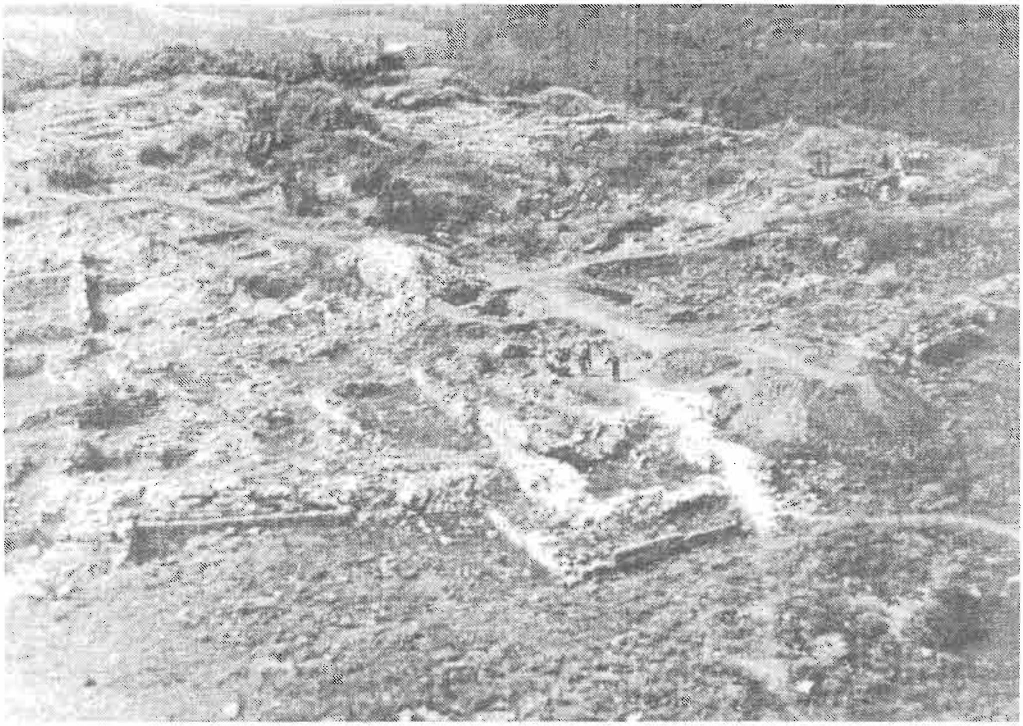

Обр. 104. Одърци. Удебеляване на централния сектор на северната крепостна стена. / Fig. 104. Odartsi. A later thickening of the central sector of the northern precinct wall.

Към първата фаза се отнася поправката на входа в Кула 4 [379] и издигането в западния край на северната крепостна стена на укреплението на нова кула (Кула 7). Тя е плътна, с трапецовиден план и е долепена до куртината на фуга. Западната ѝ част е изградена върху руините на западния зид на съществувалата по-рано на това място Кула 1. За хронологическата раздалеченост на двата градежа свидетелства регистрираният между тях пласт от пръст с дебелина от 0,10 до 0,25 м. Източната половина на Кула 7 е фундирана на дълбочина едва 0,85 м от тогавашния терен и няма ясно изразен банкет, разделящ суб– от суперструкцията. Градежът е от средно големи едностранно обработени камъни свързани с бял ронлив хоросан, без подчертан стремеж към редова зидария. На места се забелязват следи от допълнително измазване на фугите с по-качествен бял хоросан.

Втората фаза на строителство през третия късноантичен период се характеризира с подсилване на централния сектор на северната крепостна стена. От външната страна на куртината, между кули 3 и 4, бил изграден плътно до-

---

[379] **Ibidem**, с. 66.

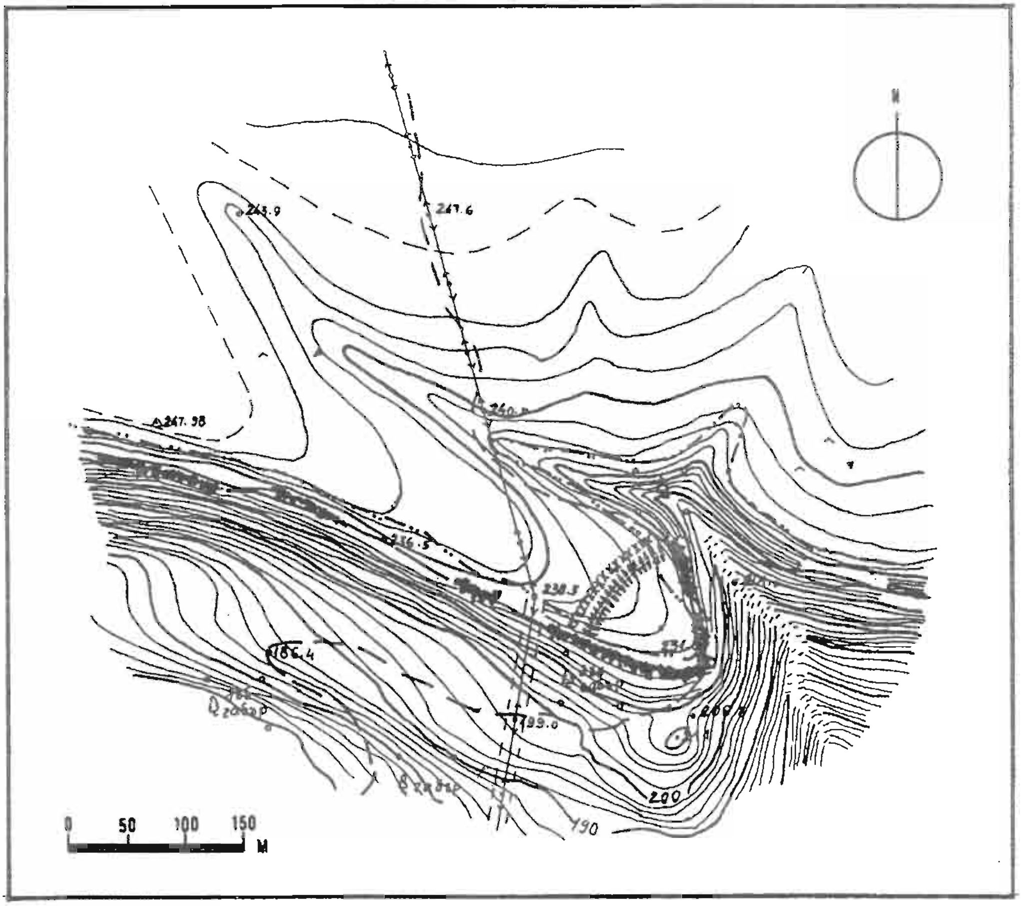

Обр. 105. Храброво. Топография и укрепителна система. / Fig. 105. Hrabrovo. Topography and defence system.

лепен зид с дебелина 1,60 м, който обхващал и трите стени на Кула 3 (Обр. 104). Градежът е изключително прецизен. Зидът е фундиран на дълбочина повече от 2,00 м от тогавашното ниво на терена. Суперструкцията и видимият някога над терена първи ред от субструкцията са изградени от средни по големина, старателно оформени каменни блокове, свързани със здрав бял хоросан (*opus vittatum*). Имайки предвид археологическия контекст и въз основа на множеството добре датирани паралели[380], удебеляването на крепостната стена в Одърци, а респективно – втората строителна фаза през третия късноантичен период, трябва уверено да се свърже с укрепителната дейност на император Юстиниан I. За съжаление, по-тясна прецизация в рамките на дългогодишното му управление е невъзможна. При това положение, първата строителна фаза следва да се отнесе най-вероятно към началото на VI в., т.е. към времето на император Анастасий.

---

[380] **Иванов 1973а**, с. 24 сл.; **Овчаров 1982**, с. 60; **Whitby 1984**, p. 177 sqq.; **Whitby 1986b**, p. 737 sqq.

Стихийният пожар и монетните находки, най-късните сред които са от управлението на император Фока (602-610 г.)[381], свидетелстват за гибелта на ранновизантийското укрепено селище край Одърци в първите десетилетия на VII в.

29. **Храброво**

(общ. Балчик; Добричка област)

На ръба на Добруджанското плато, ограничаващо от север долината на Батовска река, на 2,0 км юг-югоизточно от Храброво се разпознават незначителни останки от антично укрепление[382]. То заема източната половина на скалистия полуостров "Отлу бурун", образуван между почти отвесната стена на платото и един къс страничен дол. Укрепителната система е съвсем елементарна и се състои от дъговидно извит крепостен зид с дължина около 100 м, преграждащ полуострова от склон до склон откъм единствената леснодостъпна северозападна страна (Обр. 105). Още в по-старите публикации се отбелязва, че зидът е бил вече почти напълно унищожен в резултат на системното ограбване на строителния материал[383]. Понастоящем той е запазен във вид на каменист вал с ширина 3-4 м и височина не повече от 1,00 м (Обр. 106). На места пред фронта му личат останки от плитък ров, прокопан в скалната почва. Твърдението, че в градежа на крепостната стена е бил използван бял хоросан[384] не намира потвърждение: никъде сред руините, прорязани от множество съвременни изкопи, хоросан не се забелязва. Това неизбежно води до заключението, че градежът на зида е бил на кална спойка, като съвсем не трябва да се изключва възможността в случая дори да не става дума за зид, а за обикновен каменно-землен вал.

Предприетите през последните години систематични обхождания потвърдиха публикуваните данни относно подемния археологически материал от обекта, но и значително обогатиха познанията относно хронологията и целите на обитаване на терена. Съвсем тънкият почвен слой и неблагоприятните условия за живот правят твърде неправдоподобно съществуването тук на някаква установена поселищна форма. Събраната керамика, обаче, свидетелства

---

[381] Публикуваната по-рано информация (**Михайлов и др. 1975**, с. 70) за намерена монета на император Фока (602-610) се оказа невярна.

[382] **Дремсизова 1966**, с. 34 (№ 78); **Бобчева б.г.**, с. 68.

[383] **Ibidem**.

[384] **Бобчева б.г.**, с. 68.

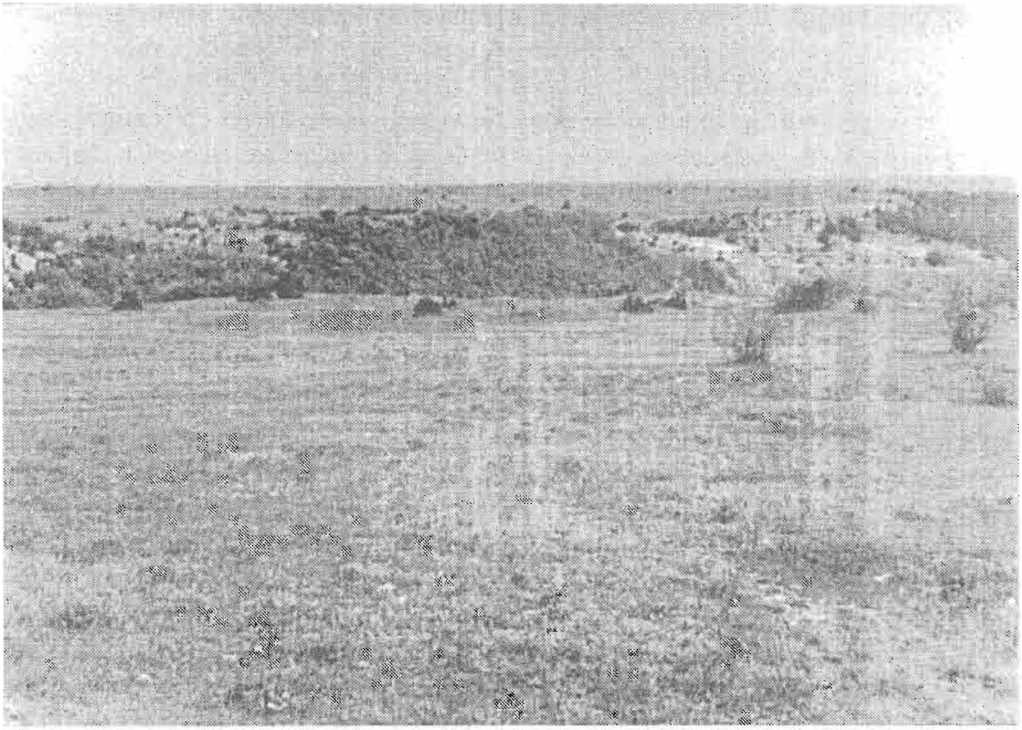

Обр. 106. Храброво. Останки от крепостната стена. / Fig. 106. Hrabrovo. Remains of the precinct wall.

за системно човешко присъствие може би още през къснобронзовата епоха, през двете фази на желязната епоха, а по-късно – и през късноримския период. Грижливо подравнените площадки по ръба на скалния венец, с издълбани в тях дълги жлебове с трапецовидно сечение и абсолютно точна ориентация по световните посоки, по всяка вероятност следва да се приемат като свидетелство за съществуването на това място на древно тракийско светилище, чието възникване може би трябва да се отнесе още към къснобронзовата епоха. Не е изключено първата укрепителна система да е била изградена още през I хил. пр. Хр., по време и във връзка с функционирането на светилището. През късноримската епоха северозападно от полуострова "Отлу бурун", между него и сегашното село Храброво, се развило обширно неукрепено селище, от територията на което произхожда изобилен нумизматичен материал. Сред 238-те монети, съхранявани сега в нумизматичната колекция на Исторически му-

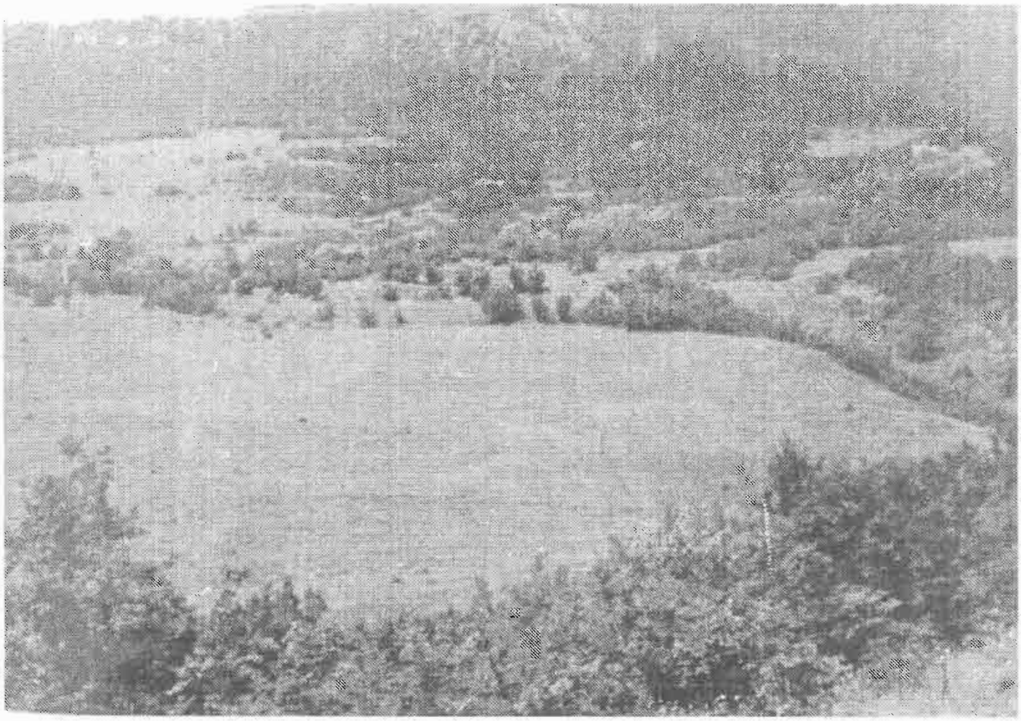

Обр. 107. Оброчище. Останки от късноантично укрепление (поглед от североизток). / Fig. 107. Obrochishte. Remains of a Late Roman fortification (vie from the north-east).

зей-Добрич[385], само три спадат към монетосеченето през III[386] и една – към това през VI в.[387] Всички останали монети датират от началото на IV до към началото на V в., като най-късните сред тях са от времето на императорите Аркадий и Хонорий[388]. Следите от обитаване на територията на полуострова "Отлу бурун" през късноримския период несъмнено трябва да се поставят във връзка с това селище. Твърде опростената инженерна концепция и примитивно строително решение на изграденото тук укрепление убедително свидетелстват за неговия "извънреден" характер. От функционална гледна точка, то с голяма увереност може да бъде определено като крепост-убежище (*refugium*), набързо изградена от местното население при възникването на някаква кри-

---

[385] Монетите произхождат от територията както на селището, така и на укреплението: Исторически музей-Добрич, отдел "Нумизматика", инв. № I 3103-3112, 3394-3610, 3762.

[386] Инв. № I 3483, 3493, 3762.

[387] Инв. № I 3604.

[388] Инв. № I 3106-3108, 3484.

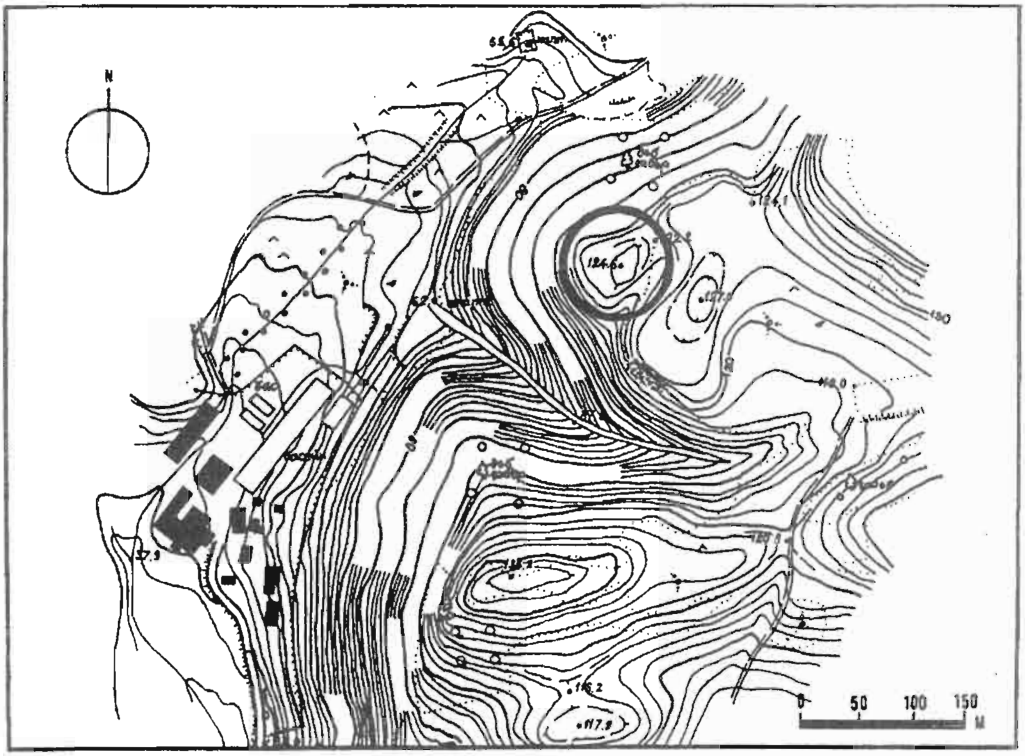

Обр. 108. Оброчище. Топографско положение на късноантичното укрепление. / Fig. 108. Obrochishte. Topographic situation of the Late Roman fortification.

зисна ситуация. Не трябва да се изключва и възможността фортификационното строителство да е било сведено *de facto* до ремонт и привеждане във функционална годност на едно заварено, много по-древно укрепително съоръжение. С оглед на констатираната на територията на селището и в укреплението монетна среда, както и въз основа на хода на историческите събития в региона, възникването и използването на късноантичния рефугиум край Храброво изглежда най-вероятно през втората половина на IV и началото на V в. Както в конструктивно отношение, така и по своята хронология, той се явява много близък паралел на късноантичния рефугиум Дебрене-I [389].

30. **Оброчище**
(общ. Балчик; Добричка област)

На около 2,0 км северно от Оброчище се намират останките от късноантично укрепление[390] (Обр. 107). Положението му е съвсем скрито сред гън-

---

[389] Вж. съответния параграф в изложението по-горе.

[390] **Дремсизова 1966**, с. 22; **Бобчева б.г.**, 50-51.

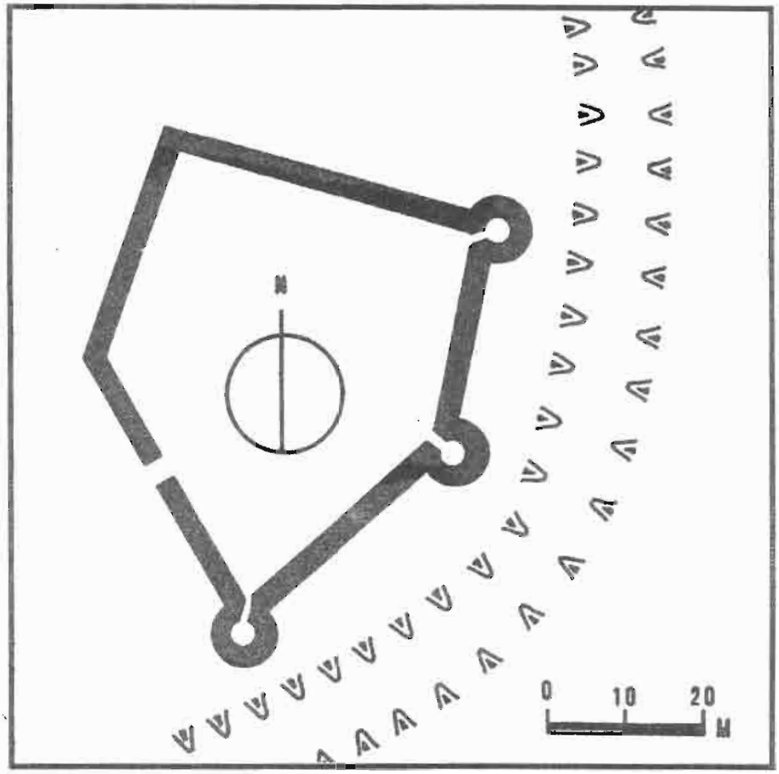

Обр. 109. Оброчище. Приблизителен план на укрепителната система (по: **Мирчев/Димитров 1958-60**, л. 9). / Fig. 109. Obrochishte. Sketch-map of the defence system (after Мирчев, Димитров 1958-60, л. 9).

ките на местността и околните възвишения. Изградено е било върху малък, издължен от североизток на югозапад полуостров, с платовидно заравнено било и стръмни склонове (Обр. 108). Вече през втората половина на 60-те години на XX в. укреплението било силно обезличено, поради систематичното ограбване на строителния материал. При все това, изследвачите са разпознали останките от една (кръгла?) кула, без да отбелязват нейното местоположение[391]. Понастоящем, по по-голямата част от протежението ѝ, крепостната стена има вид на нисък каменно-землен вал, по повърхността на който тук-там се срещат късове хоросан. На места (в северозападния ъгъл, например), трасето ѝ се проследява в негатив, по рововете, останали след извличането на каменния материал от градежа. Укрепената територия, изглежда, е била гъсто застроена.

Важни подробности относно облика и строителните особености на укреплението се откриват в непубликуваните бележки на варненските археолози М. Мирчев и Д. Димитров, които посетили обекта през 1958 г. и го заварили в значително по-добро от сегашното състояние. Описанието им е придружено от окомерна скица на останките, пресъздаваща приблизителния план на укреплението, върху която са отразени и неговите размери[392]. В локалната топонимия обектът бил известен под името "Чепиш Ивановото кале". Въпреки малките си размери (площ около 0,2 ха), укреплението се отличавало с много здрава конструкция. Защитено било с изградена в *opus implectum* околовръстна крепостна стена, чиято дебелина възлизала на около 2,50 м. Използваният хоросан съдържал едри парчета строителна керамика. Планът на укреплението се дължал на особеностите на релефа и имал вид приблизително на трапец, с пречупена под тъп ъгъл голяма основа. Най-къса (32 м) била югозападната крепостна стена, разположена при върха на полуострова. Стените над северозападния и югоизточния склон били дълги съответно 46 и 42,70 м. Портата се намирала на югоизточната крепостна стена, леко изместена на юг от средата ѝ. Особено солидно било укрепяването откъм платото. Североизточната крепостна стена се състои от две праволинейни отсечки, сключващи помежду си тъп ъгъл. Северната е дълга 30 м, а южната – 36,40. По трасето на зида били изградени 3 кули с неуточнен план: по една в ъглите, а третата – при чупката в средата. Пред фронта на североизточната крепостна стена бил прокопан дъговиден ров с дължина около 100 м, който пресичал полуострова от склон до склон. Ровът бил широк 13 м и дълбок до 1,40 м и отстоял на 9-12,60 м от зида (Обр. 109).

---

[391] **Ibidem**.

Въз основа на конструктивните особености и на произхождащия от терена керамичен и нумизматичен материал, изграждането на укреплението край Оброчище единодушно се отнася от изследвачите към късноримския период[393]. Солидно изградената фортификационна система и вероятната му датировка като че ли предполагат военен произход. Това, обаче е твърде малковероятно, предвид скритото местоположение и отдалечеността на укреплението от главните пътни артерии в района през античността. Поне за началния период от неговото съществуване, отъждествяването на обекта с укрепено селище[394] също изглежда неприемливо. Твърде скромните размери на укреплението и сигурно засвидетелстваното синхронно обитаване през късноримския период на обширни терени североизточно от него дават основание да се предположи, че укреплението най-вероятно възникнало като цитадела на развилото се на тук голямо антично селище, която предоставяла убежище на местното население в случай на опасност. След варварските нашествия от края на IV и началото на V в. обширното неукрепено селище престанало да съществува, а животът се съсредоточил в чертите на някогашната цитадела, която през VI в.[395] придобила вече облика на укрепено селище.

---

[392] **Мирчев/Димитров 1958-60**, л. 9-10.

[393] В нумизматичната колекция на Исторически музей-Добрич се съхраняват две монети от укреплението край Оброчище, като и двете датират от IV в.: инв. № I 2094, 3379. Първата от тях е нечетлив екземпляр, а втората принадлежи към монетосеченето на император Валенс.

[394] Така в: **Бобчева б.г.**, с. 51.

---

[395] От укреплението произхождат множество монети от VI в., които се намират понастоящем в частни колекции.

Г. *INCERTA*

В редица по-стари и по-нови публикации се откриват спорадични и често съвсем сумарни споменавания и за други укрепления в пределите на провинция Скития, които обикновено се определят в научната книжнина като “римски” или “римо-византийски”, без за това да има някакви сериозни основания. Самото съществуване на някои от тях не само не се потвърждава, но и се отхвърля в светлината на по-новите проучвания. Що се отнася до останалите, то тяхната датировка или е твърде несигурна, или решително не се вписва в хронологическите рамки на настоящото изследване, определени от съществуването на провинция Скития. Поради тези причини, поне засега(!) от списъка на обектите, съставляващи укрепителната инфраструктура на провинцията, следва да отпаднат:

— **Дунърени** (s. Dunăreni /бивше Mîrleanu/, com. Aliman, jud. Constanţa) – П. Полоник говори за “римско укрепление” на 1,0 км северно от селото[1]. Сведението не е потвърдено от по-нови проучвания и се игнорира в съвременната научна книжнина.

— **Устието на р. Яломица** (gura Ialomiţei /край някогашното село Piua Pietrei/, jud. Ialomiţa) – Постулираното съществуване на римско укрепление при устието на р. Яломица, служещо за предмостие на дунавския брод при Карсиум[2], досега не е намерило необходимото археологическо потвърждение и основателно се подлага на съмнение[3].

— **Каркалиу** (com. Carcaliu, jud. Tulcea) – Досега в землището на селото не са регистрирани никакви останки от укрепителни съоръжения[4].

— **Йон Корвин** (com. Ion Corvin /бивше Cuzgun/, jud. Constanţa) – Край селото се споменава за някакъв “кастел”[5], който изглежда е бил землено укрепление с големи размери[6]. Датировката му е неясна, но изобилието от археологически материали от предримската и ранноримската епохи в района, както и отсъствието на късноантични такива, дават основание да се предположи, че става дума най-вероятно за предримско фортификационно съоръжение.

---

[1] **Polonic 1935**, p. 19.

[2] **TIR L35**, p. 58.

[3] **Tudor 1958**, p. 143, 279; **Vulpe 1961**, p. 376, 379.

[4] Вж. по-горе **Глава I.2** (бел. 144-146).

[5] **Pârvan 1912**, p. 580.

[6] **TIR L35**, p. 47.

— **Саринасуф** (s. Sarinasuf, com. Valea Nucărilor, jud. Tulcea) – По-новите проучвания не потвърждават твърдението на Е. Дежарден от втората половина на XIX в. за съществуването на някакво "византийско укрепление" в околностите на селото[7].

— **Сълчиоара** (s. Sălcioara /бивше Caramanchioi; бивше Şase Martie/, com. Unirea, jud. Tulcea) – В околностите на селото е локализирано голямо селище от римската епоха[8], което традиционно се отъждествява[9] с отбелязаната в *Itinerarium Antonini* пътна станция Ad Salices[10], считана от мнозинството изследвачи за идентична с oppidum Salices у Амиан Марцелин[11] а с укреплението Tzasklis у Прокопий[12]. На територията на античното селище при Сълчиоара, обаче, не са засвидетелствувани никакви останки от укрепителни съоръжения, което прави локализацията на Ad Salices на това място съвсем неприемлива[13]. Доскоро оттук не бяха известни никакви археологически материали от V-VI в.[14], но напоследък се споменава за намерена монета на император Маврикий Тиберий от 593/594 г. [15]

— **Синое** (s. Sinoe /бивше Casapchioi/, com. Mihai Viteazu, jud. Constanţa) – В някои по-стари публикации се споменава за "римско укрепление" върху едноименния полуостров на 5,0 км източно от селото[16]. Осъществените в последно време систематични теренни проучвания регистрираха на това място обширно селище от класическата и елинистическата епохи, защитено от солидно изграден землен вал, но не откриха никакви следи от римска или късноримска фортификация[17].

---

[7] Литературата по този въпрос е събрана в: **Suceveanu 1992**, S. 200 (Anm. 53-55).

[8] **TIR L35**, p. 69.

[9] **Weiss 1911**, S. 57; **Pârvan 1916**, p. 581; **Litzica 1926-27**, p. 80; **Barnea 1968**, p. 421; **Beševliev 1970**, S. 148; **Wolfram 1979**, p. 42-143; **Велков 1984б**, с. 172; **Barnea 1991a**, p. 166.

[10] **Itin. Ant. Aug.** 227, 1 (ed. Cuntz).

[11] **Amm. Marcell.** Rer. gest. XXXI, 7, 5 (ed. Clark).

[12] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[13] Вж. **Глава II.2.В** (11), където бе предложена и обоснована локализацията на Ad Salices/Salices/Tzasklis при Чямурлиа де Жос.

[14] **TIR L35**, p. 69; **Suceveanu 1992**, S. 203; **Opaiţ et al. 1992a**, S. 109.

[15] **Mănucu-Adameşteanu/Poenaru/Bordea 1992-1993**, p. 125, 129.

[16] **Pârvan 1915d**, 257-258.

[17] **Avram et al. 1985**, 119-120.

— **Дъени** (com. Dăeni, jud. Tulcea) – Въз основа на непубликувани архивни материали от началото на XX в. тук се локализира римско укрепление[18]. По-новите теренни проучвания в землището на селото установиха изобилни следи от хилядолетна поселищна традиция в района, но никъде не засвидетелстваха останки от укрепителни съоръжения[19].

— **Въкърени** (s. Văcăreni, com. Jijila, jud. Tulcea) – За античен *castellum* с неясна датировка в околностите на селото се споменава само в една публикация[20]. Както по-старите[21], така и по-новите проучвания в района[22] са регистрирали тук неукрепено селище от римската епоха, за което се допуска, че продължило да съществува и през късната античност. Никакви следи от антична или късноантична фортификация, обаче, не са били открити.

— **Сомова** (com. Somova; jud. Tulcea) – Край селото се съобщава за съществуването на римско(?) цивилно поселение, на чиято територия били открити каменни зидове, амфори и фибули, а в близост до него – некропол[23]. В една съвременна публикация въпросните зидове са обявени за "крепостни", поради което и самото селище е предположително определено като "укрепено"[24]. За това, обаче, липсват каквито и да било данни.

— **Минери** (s. Mineri /бивше Căsla/, jud. Tulcea) – Допуска се възможността за съществуването на брега на Дунава край селото на римско укрепление[25], но за това не се посочват никакви археологически сведения или податки.

— **Сату Ноу** (s. Satu Nou, com. Mihai Bravu, jud. Tulcea) – Въз основа на една серия от аерофотоснимки, в северозападните покрайнини на селото предположително е идентифицирано голямо укрепление. То е разположено на равен терен, при стока на две малки реки. Има приблизително квадратен план, с дължина на страните по около 250 м, при което площта му надхвърля 6 ха. Допуска се, че в ъглите му имало кръгли кули. Въпросното укрепление е отнесено към римската епоха[26], но досега нито неговото съществуване, нито предложената датировка са подкрепени с конкретни теренни археологически данни.

---

[18] **TIR L35**, p. 37; **Suceveanu 1991**, p. 71.
[19] **Comşa 1959**, p. 764.
[20] **Suceveanu 1991**, p. 70, 80.
[21] **Comşa 1953**, p. 752; **TIR L35**, p. 77.
[22] **Opaiţ et al. 1992a**, S. 109.
[23] **TIR L35**, p. 68.
[24] **Scorpan 1980**, p. 6.
[25] **TIR L35**, p. 31.

— **Саригьол де Дял** (s. Sarighiol de Deal, com. Beidaud, jud. Tulcea) – На 3 км западно от селото, върху спускащия се на югозапад полегат склон на едно възвишение, е локализирано укрепление с ромбовиден план, дължина на страните по 300 м и площ от около 9 ха. Укрепителните му съоръжения се състояли от вал и ров и не били с внушителни размери. Авторите на съобщението отнасят укреплението към римската епоха[27]. Цялата приведена информация обаче е почерпана от една-единствена аерофотоснимка, датираща от 1960 г. Съществуването на това укрепление все още не е потвърдено по археологически път.

— **Сибиоара** (s. Sibioara (бивше Cicaracci), com. Mihail Kogălniceanu, jud. Constanţa) – На мястото на съвременното село се предполага съществуването на укрепено селище от римската епоха[28]. Малката площ (ок. 0,3 ха), тънкият ограден зид (дебелина ок. 0,75 м), множеството архитектурни детайли и епиграфски паметници и ранната датировка (II в.) се явяват убедителни основания обектът да се идентифицира като вила.

— **Леспези** (s. Lespezi, com. Dobromir, jud. Constanţa) – Според данни от аерофотоснимки, на 2 км северно от селото, върху края на едно възвишение, е идентифицирано правоъгълно землено укрепление с приблизителни размери 75x120 м. Някога то било защитено с два рова и два вала, но сега останките му са силно обезличени на терена. Датировката му е неясна[29].

— **Лазу** (s. Lazu /бивше Laz-Mahale/, jud. Constanţa) – Предполаганото някога укрепяване през ранновизантийската епоха на съществувалото на това място античнo селище[30] не се потвърждава от по-новите проучвания[31].

— **Валу луй Траян** (com. Valu lui Traian, jud. Constanţa) – Считаното за "римско" укрепление край селото[32] се явява, всъщност, Лагер 10 от Големия землен вал и датира от епохата на българското ранно средновековие (вероятно началото на IX в.)[33].

---

[26] **Rada et al. 1988**, p. 202.

[27] **Rada et al. 1988**, 197-202.

[28] **Pârvan 1912**, p. 582; **Vulpe 1938**, p. 195, 200, 209; **TIR L35**, p. 65; **Suceveanu 1991**, p. 69; **Suceveanu 1992**, 210-211.

[29] **Rada et al. 1988**, p. 203.

[30] Предположението е на П. Никореску (вж.: **Suceveanu 1992**, S. 218).

[31] **Popescu 1965**, p. 251 sqq.; **TIR L35**, p. 48.

[32] **TIR L35**, p. 77.

— **Фъклия** (s. Făclia /бивше Făcria/, com. Saligny, jud. Constanţa) – "Римското" укрепление с четириъгълен план край Фъклия[34] следва да се идентифицира с едно от двете локализирани в землището на селото укрепления. И двете, обаче, датират от епохата на средновековието: Лагер 28 от Големия землен вал[35] или Лагер XXIII от Каменния вал[36].

— **Олтина** (com. Oltina, jud. Constanţa) – Укреплението върху възвишението "Мачука" (Macuca) северно от селото традиционно се отъждествява с античния и късноантичен Алтинум[37], но неговите строителни белези и топография свидетелстват, че то принадлежи към землените укрепителни съоръжения на Първото българско царство по десния дунавски бряг[38].

— **Влахи** (s. Vlahi, com. Aliman, jud. Constanţa) – В румънската научна книжнина се говори за съществуването в околностите на селото, в близост до дунавския бряг, на едно землено укрепление с четириъгълен план, което традиционно се отнася към римската епоха[39]. В действителност, северно от селото, върху един обширен полуостров, ограден от запад, север и изток от три крайдунавски блата, е регистриран много голям землен лагер с площ почти 300 ха, който напълно основателно се отнася към фортификационните строежи от епохата на Първото българско царство. Част от укрепителната инфраструктура на този лагер съставлявали и две по-малки окопови крепости, изградени на неговата територия[40].

— **Кокирлени** (com. Cochirleni, jud. Constanţa) – Каменната крепост "Четатя Патулулуй" не е антично[41], а средновековно укрепление[42] и представлява флангово допълнение към Каменния вал – Лагер XXX в цялостната структура на съоръжението[43]. Изградена е върху останките от западния флангови Лагер 35 от Големия землен лагер[44].

---

[33] **Рашев 1982б**, с. 77, 83, 123.

[34] **TIR L35**, p. 41.

[35] **Schuchardt 1918**, S. 41; **Рашев 1982б**, с. 89.

[36] **Schuchardt 1918**, S. 55; **Рашев 1982б**, с. 165.

[37] **Aricescu 1970**, 307-308; **Aricescu 1972**, 339-340; **Aricescu 1977**, p. 119; **Barnea/Ştefan 1974**, p. 17; **Irimia 1968**, p. 379 sqq.; **Polonic 1935**, p. 19; **Scorpan 1980**, p. 5; **TIR L35**, p. 22; **Vulpe 1970**, p. 42; **Vulpe 1972**, 218-220; **Zahariade 1988**, p. 119.

[38] **Torbatov 2000b**, p. 73.

[39] **Polonic 1935**, p. 20; **TIR L35**, p. 78; **Vulpe 1970**, p. 42; **Barnea/Ştefan 1974**, p. 17.

[40] **Шкорпил 1905б**, с. 519; **Шкорпил 1940**, 531-532.

[41] **TIR L35**, p. 34; **Zahariade 1996**, p. 224 (Fig. 1).

[42] **Diaconu 1975**, p. 203; **Florescu 1986**, p. 173.

— **Пятра Рошие** (d. Piatra Roşie, com. Cerna, jud. Tulcea) – Върху възвишението Пятра Рошие, западно от Черна, се съобщава за землен лагер с размери 350 x 300 м, който се определя като "римски", без за това да се посочват никакви датировъчни критерии[45]. Както по местоположение, така и по конструктивни особености и размери, въпросното укрепление следва да се причисли към изградената по времето на Първото българско царство отбранителна система по десния бряг на р. Дунав[46].

— **Гиндърещ** – (s. Ghindăreşti, com. Hîrşova, jud. Constanţa) – Върху един крайдунавски хълм южно от селото са били регистрирани останки от старинно укрепление, което традиционно се отнася в румънската научна книжнина към римската епоха[47]. Теренните проучвания на К. Шкорпил установиха, обаче, че става дума за голям окопов лагер, напълно идентичен по топографски и конструктивни белези на множеството землени укрепления от епохата на Първото българско царство по десния бряг на р. Дунав[48].

— **о-в Бисерикуца** (ins. Bisericuţa, jud. Tulcea) – Крепостта върху скалистото островче Бисерикуца в езерото Разелм традиционно се приема за синхронна на късноантичния Аргамум, разположен на нос Доложман, на материка срещу острова и на около 4-5 км западно от него[49]. Освен за запазени останки от укрепителната система, съобщава се още и за християнска базилика, както и за множество гробове без никакъв гробен инвентар. Докладваните находки (кръст-реликварий и анонимна византийска монета от X-XI в.) [50] убедително датират крепостта в епохата на средновековието.

— **о-в Попина** (ins. Popina, jud. Tulcea) – Беглото споменаване за съществуването на укрепление върху острова Попина в северната част на езерото Разелм[51] не е потвърдено досега с никакви конкретни данни.

---

[43] **Рашев 1982б**, с. 169.

[44] **Рашев 1982б**, с. 89, 91.

[45] **Ionescu-Dobrogeanu 1904**, p. 108; **TIR L35**, p. 58.

[46] **Рашев 1982б**, с. 17 сл., 109 сл.

[47] **Polonic 1935**, p. 22; **TIR L35**, p. 43; **Scorpan 1980**, p. 6.

[48] **Шкорпил 1940**, с. 530.

[49] **TIR L35**, p. 27; **Barnea 1991a**, p. 192; **Suceveanu 1992**, S. 204.

[50] **Moisil 1910a**, p. 33; **Nicorescu 1934**, p. 221 sqq.

[51] **Vulpe 1938**, p. 301.

— **Ваду** (com. Vadu /бивше Caraharman/, jud. Constanța) – Археологическите разкопки от 1987 г. категорически опровергаха утвърденото в научната книжнина мнение за къснoримския произход на засвидетелстваното край селото укрепление[52]: оказа се, че става дума за малка турска каменна крепост от първата половина на XVII в.[53]

— **Александрия** (общ. Крушари, Добричка област) – Сведението за съществуване на късноримско укрепено селище в местността "Куза" ("Кузовете") край селото[54] не отговаря на истината. В случая става дума за едно огромно по площ неукрепено селище от периода II-IV в.[55]

— **Василево** (общ. Генерал Тошево, Добричка област) – Укрепеното селище в околностите на Василево неправилно се отнася в научната книжнина към античната епоха[56]. Системните теренни проучвания и събраният изобилен археологически материал от територията на обекта през последните години сигурно свидетелстват за принадлежността му към епохата на българското ранно средновековие[57].

— **Долина** (общ. Добрич, Добричка област) – Предполагаемият по-рано античен произход на регистрираното край селото укрепление[58] справедливо е оспорен в по-новите публикации[59]. Понастоящем принадлежността му към епохата на българското ранно средновековие не подлежи на никакво съмнение[60].

— **Огражден** (общ. Генерал Тошево, Добричка област) – Информацията за съществуване на антично укрепление северно от селото[61] е невярна. При

---

[52] **Vulpe 1935**, p. 185; **TIR L35**, p. 76; **Suceveanu 1991**, p. 70; **Suceveanu 1992**, S. 209.

[53] **Baraschi 1988-89**, p. 282 (n. 79).

[54] **Бобчева б.г.**, с. 20; **Рашев 1982б**, с. 188 (№ 279).

[55] По-подробно за това селище (с пълна библиография за него) в: **Торбатов 2000**, с. 80.

[56] **Бобчева б.г.**, с. 30; **Рашев 1982б**, с. 188 (№ 282); Описание и план на укреплението – в непубликуваните бележки на К. Шкорпил: **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 11-12.

[57] Проучвания на специалистите от Исторически музей-Добрич, с активно участие на автора, вж.: **Рашев 1995**, с. 174 (№ 129).

[58] **Шкорпил 1905а**, с. 501; **Бобчева б.г.**, с. 35.

[59] **Рашев 1982б**, с. 145, 201 (№ 735); **Рашев 1995**, с. 203 (№ 323).

[60] През последните години в Исторически музей-Добрич постъпиха немалко археологически материали от този обект, датиращи без изключения от епохата на българското ранно средновековие.

[61] **Бобчева б.г.**, с. 51; **Рашев 1982б**, с. 188 (№ 293).

Оргражден действително е било регистрирано старинно укрепление, но останките му още към края на XIX в са били почти напълно унищожени[62]. Понастоящем от него не личи нищо, а територията му е заета от селски дворове. Местоположението му бе установено едва неотдавна, чрез съпоставка на кратките бележки на К. Шкорпил с прецизна едромащабна топографска снимка на района от началото на 70-те години[63]. Укреплението е било землено и с голяма увереност следва да се причисли към старобългарските окопови крепости от епохата на Първото българско царство[64].

— **Сираково** (общ. Генерал Тошево, Добричка област) – "Античното градище" южно от селото[65] всъщност е обикновено неукрепено селище от римската и късноримската епоха.

— **Габер** (общ. Крушари, Добричка област) – В местността "Куручешме", северозападно от селото, се е намирало голямо селище от периода II-IV в. Въпреки твърденията[66], тук не се откриват никакви следи от антично фортификационно строителство.

— **Плачидол** (общ. Добрич, Добричка област) – Изказаните по-рано предположения, че сегашното село лежи върху останките на значително антично укрепено селище (град?) [67], не намират потвърждение. В южните покрайнини на Плачидол е локализирано голямо неукрепено селище от римската и късноримската епоха.

— **Победа** (общ. Добрич, Добричка област) – През периода II-IV в. на територията на Победа се развило обширно селище с богата материална култура[68]. Споменаванията в по-старите публикации за укрепения характер на това селище[69] имат общо-взето легендарен характер и до сега с нищо не са потвърдени.

---

[62] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 15.

[63] Проучвания на автора.

[64] Укреплението е предположително причислено към старобългарските паметници в: **Рашев 1995**, с. 240 (№ 694).

[65] **Бобчева б.г.**, с. 61; **Рашев 1982б**, с. 188 (№ 299).

[66] **Kalinka 1906**, Col. 358; **Бобчева б.г.**, с. 32.

[67] **Škorpil 1894**, S. 208; **Стоянов 1899**, 45-46; **Weiss 1911**, S. 79; **Popa-Lisseanu 1914**, p. 80, 86; **Бобчева б.г.**, с. 54; **Рашев 1982б**, с. 188 (№ 296).

[68] **Бобчева б.г.**, с. 34.

[69] **Стоянов 1899**, 43-45; **Шкорпил 1905а**, с. 499.

— **Изворово** (общ. Генерал Тошево, Добричка област) – Многократните теренни обхождания и проведените през 1995 г. сондажни археологически проучвания[70] категорично установиха, че считаното за "антично" укрепление край селото[71] датира, всъщност, от времето на Първото българско царство[72].

— **Тюленово** (общ. Шабла, Добричка област) – През 1995 г., при съвременни изкопни работи на територията на селото са били засегнати останките от монументална късноантична постройка, в чийто градеж са били употребени големи и много добре обработени квадри. Изобилно примесени с ранновизантийска керамика, изкопаната земна маса и множество квадри бяха видяни струпани на камара в югоизточния край на селото[73]. Местоположението на засегнатата постройка не можа да бъде установено. Най-вероятно става дума за някакво малко(?) крайбрежно укрепление.

— **Лозенец** (общ. Добрич, Добричка област) – К. Шкорпил съобщава за съществуването на старинно укрепление в югозападните покрайнини на с. Стрелец (бивше Омуркьой/Умуркьой)[74], слято понастоящем с Лозенец. Според него, произхождащите от обекта монети били "само римски императорски от III в. сл. Хр."[75]. К. Шкорпил определя укреплението като римско и го оприличава на пътна станция. Понастоящем от него не са останали никакви следи, а цялата му територия е гъсто застроена или заета от селски дворове. Оттук са известни интересни находки от епохата на българското ранно средновековие[76], но засега няма никакви данни, че теренът е бил обитаван през римската епоха. Много е възможно укреплението да датира едва от времето на Първото българско царство.

✧ ✧ ✧

В късноантичните писмени извори се срещат цяла поредица топоними отнасящи се до укрепени обекти в североизточните предели на Балканския полуостров, точното местоположение на които е неизвестно. Макар за административната им принадлежност да няма никакви сигурни данни, много от тях се свързват в досегашни публикации с укрепителната инфраструктура на територията на провинция Скития. За част от тези топоними са изказани дори и хипотези, отъждествяващи ги с конкретни археологически останки. От бъдещите проучвания може да се очаква да внесат повече яснота относно локализацията и действителната провинциална атрибуция на въпросните укрепления. Засега обаче, считам за по-правомерно да останат в рубриката "*Incerta*" по отношение укрепителната система на провинция Скития следните обекти:

---

[70] Проучвания на н.с. Валери Йотов.

[71] **Kalinka 1906**, Col. 358 ; **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 16.

[72] **Рашев 1995**, с. 212 (№ 407).

[73] Лични наблюдения на автора.

[74] **Шкорпил 1905а**, с. 501; **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 17-19.

[75] **НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 19.

[76] **Бобчева б.г.**, с. 48.

— **АЛИОБРИКС** (ALIOBRIX; с. Орловка, Болградски район, Одеска област, Украина) – Въпреки някои твърдения[77], археологическите проучвания свидетелстват, че предмостовото укрепление Алиобрикс (изградено на левия дунавски бряг за охрана на брода при Новиодунум) силно пострадало към средата на III в. и завинаги престанало да функционира като фортификационно съоръжение[78].

— **ТУРИС** (TURRIS) – Споменатият само веднъж в изворите във връзка със събития от 30-те години на VI в. "стар град" Турис, "разположен отвъд реката Истър", който "бил построен някога от римския император Траян, но отдавна бил запустял"[79], все още не е сигурно локализиран. Макар обикновено да се допуска, че става дума за укрепено предмостие на левия дунавски бряг някъде по долното течение на реката, много по-правдоподобна е идентификацията на този енигматичен град с античната Тира (Tyras), разположена на десния бряг и недалеч от устието на едноименната река (сега: Днестър) [80].

— **АКИС** (AKYS: AQUAE?) – Топонимът е споменат от Теофилакт Симоката[81] при описанието на събитията, свързани с похода на Петър срещу славяните през 594 г.[82] Селището се е намирало някъде в района между Марцианополис и Залдапа и вероятно е лежало край свързващия ги път. То е предположително отъждествено с укреплението при Николаевка (общ. Суворово) [83], което териториално е принадлежало към провинция Втора Мизия[84] . Според други автори, Акис следва да се търси в околностите на Залдапа[85].

---

[77] **Barnea 1991a**, p. 257.

[78] **Бондарь 1973**, с. 144 сл.

[79] **Proc.** De bell. VII, 14, 32 (ed. Haury).

[80] **Bolşacov-Ghîmpu 1969**, p. 686 sqq.

[81] **Theoph. Sim.** Hist. VII, 1 (ed. de Boor).

[82] Датировката на събитието е според: **Pohl 1988**, S. 141 sqq.

[83] **Бешевлиев 1962**, с. 4.

[84] За това вж.: **Увод.2**.

[85] **Schreiner 1986**, S. 30.

— **АЛТИНА** (ALTINA) – Укреплението е засвидетелствувано у Прокопий[86] и върху тухлени печати от Диногеция от времето на император Анастасий[87]. Местоположението и провинциалната му принадлежност са неизвестни[88].

— **АНКИРИАНА** (ANCYRIANA) – Укрепление, споменато само от Прокопий[89]. Предполагаемата му принадлежност към провинция Скития[90] е несигурна.

— **БАСИДИНА** (BASSIDINA) – Укрепление, споменато само от Прокопий[91]. Първата съставка на топонима представлява тракийското име Bassos(Bassis)[92]. Изследванията показват, че античните селищни имена с окончание *-dina* се срещат почти изключително на територията на дн. Добруджа. Произходът им се счита за гетски или се извежда от келтското -dunum (“крепост”)[93]. Предвид изтъкнатото, локализацията на укреплението в провинция Скития[94] изглежда вероятна.

— **БЕЛЕДИНА/ВЕЛЕДИНА** (BELEDINA/VELEDINA) – Укрепление, споменато само от Прокопий[95]. Първата част на топонима вероятно съдържа личното име Bellius (Vellius)[96]. Подобно на Басидина, локализацията и на това укрепление в провинция Скития[97] е вероятна.

— **БИРГИНАСО/ВИРГИНАСО** (BIRGINASO/VIRGINASO) – Укрепление, споменато само от Прокопий[98]. Предполагаемата му принадлежност към провинция Скития[99] е несигурна.

---

[86] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).
[87] **Popescu 1976**, № 246.
[88] Подробно за това в: **Увод.2**.
[89] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).
[90] **TIR L35**, p. 23.
[91] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).
[92] **Tomaschek 1898**, S. 58; **Detschew 1957**, S. 44.
[93] **Beševliev 1970**, S. 143.
[94] **Barnea 1968**, p. 421; **TIR L35**, p. 26; **Aricescu 1977**, p. 175.
[95] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).
[96] **Beševliev 1970**, S. 144.
[97] **Barnea 1968**, p. 421; **Aricescu 1977**, p. 175.
[98] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).
[99] **TIR L35**, p. 78.

— **БИСМАФА/ВИСМАФА** (BISMAPHA/VISMAPHA) – Укрепление, споменато само от Прокопий[100]. Предполагаемата му принадлежност към провинция Скития[101] е несигурна.

— **ВАЛЕНТИЯ** (VALENTIA) – Топонимът Валентия (Valentia) е засвидетелстван като местоиздаване на три едикта на император Теодосий I, всички те с дата 3 септември 386 г.[102] Същевременно, анализът на писмените извори и археологически паметници убедително установи, че по това време императорът, придружен от сина си Аркадий, пребивавал в провинция Скития, за да следи отблизо развръзката от решителната схватка с остроготите, предвождани от Одотей[103]. Изтъкнатото не оставя никакво съмнение, че Валентия е неизвестен център в пределите на Скития, посетен от Теодосий I по време на престоя му в провинцията.

Предложеното отъждествяване на Валентия с възстановеното (?) от император Юстиниан I и споменато от Прокопий укрепление Валентиниана (Valentiniana)[104] е фактически съвсем немотивирано[105]. От друга страна, устойчивото присъствие в късноантичните писмени извори и на кастел с име Грациана (Gratiana) в пределите на провинция Скития[106] дава сериозни основания да се твърди, че в случая имаме работа с една специфична триада от синхронни укрепления, издигнати *a fundamentis* в годините на съвместното управление на Валентиниан I, Валенс и Грациан (367-378) и наименувани в чест на членовете на императорската колегия. Възникването на тези укрепления уверено трябва да се постави в контекста на осъществената от император Валенс в годините след неговата Първа готска война мащабна програма за реорганизиране и заздравяване на защитата по долнодунавската граница на Римската империя[107].

Валентия предположително е локализирана във вътрешността на провинция Скития, някъде в района между Тропеум Траяни и Новиодунум. Отсъствието ѝ в *Notitia Dignitatum* и в итинерариите се интерпретира като свидетелство за това, че тя не се е намирала нито по протежението на дунавската граница, нито край някой от главните пътища[108]. Като се има предвид датировката на известните ни римски итинерарии[109], обаче, отсъствието в тях на обекти, възникнали едва във втората половина на IV в., е повече от закономерно. Що се отнася до данните на *Notitia Dignitatum*, много е възможно към датата на редактирането на параграфа за провинция Скития в настоящия му вид (в края на IV или началото на V в.[110]) Валентия да е престанала да съществува завинаги.

---

[100] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[101] **TIR L35**, p. 27.

[102] **Cod. Theod.** VIII, 5, 49; XI, 1, 22; XII, 1, 113.

[103] **Velkov 1961**, S. 49 sqq.

[104] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[105] **Велков 1959**, с. 38; **Velkov 1961**, 56-57. Авторът се позовава на предаването на името Valentia и под формата Valentina, макар сам изрично да отбелязва, че това се среща само в един (!) от ръкописите и то по отношение местоиздаването на само един (!) от едиктите (VIII, 5, 49).

[106] Вж.: **Глава II.2.A** (27).

[107] Вж. напр.: **Velkov 1980**, p. 195.

Тъй като топонимът Валентия се появява в писмените извори в пряка връзка с драматичните събития, разиграли се през 386 г. в района на дунавската делта, по всяка вероятност той следва да се отъждестви (подобно на Грациана!) с някой от граничните кастели по северната (?) дунавска граница на провинция Скития[111].

— **ВАЛЕНТИНИАНА** (VALENTINIANA) – Укрепление, споменато само от Прокопий[112]. Произходът на топонима се извежда от името на император Валентиниан (I)[113]. Като се има предвид, че на територията на провинция Скития са сигурно засвидетелствувани укрепления, назовани в чест на съуправителите на Валентиниан I – Грациан и Валенс (съответно: Грациана и Валентия[114]), повече от вероятно изглежда и Валентиниана да се е намирала в пределите на същата провинция. Трите укрепления следва да се разглеждат като синхронни постройки, възникнали в рамките на една и съща военно-строителна програма, която с голяма увереност може да се отъждестви с мащабната фортификационна дейност на император Валенс в провинция Скития в годините след неговата Първа готска война[115]. Досега Валентиниана предположително се локализираше някъде в района около Томи[116]. Фактът, че укреплението не фигурира в *Notitia Dignitatum* и в итинерариите, се тълкува като указание, че то не се е намирало на дунавската граница или край някой от по-важните пътища[117]. Отсъствието му в споменатите извори, обаче, с никак не по-малко основание може да се дължи на неговата късна поява и на възможното му

---

[108] **Velkov 1961**, S. 57.

[109] За това вж. **Глава I.1**.

[110] **Zahariade 1988**, p. 185.

[111] Подобно мнение е изказано от О. Зеек: **Seeck 1919**, S. 90.

[112] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[113] **Beševliev 1970**, S. 146.

[114] Вж.: **Глава II.2.A** (27, 29).

[115] Писмените и епиграфски извори за тази дейност са посочени и коментирани в **Глава I.1-2**.

[116] **Weiss 1911**, S. 59; **Vulpe 1938**, p. 312.

[117] **Velkov 1961**, S. 57.

(временно?) излизане от строя към датата на окончателното редактиране на данните за провинция Скития в *Notitia Dignitatum*. Поради това, причисляването на Валентиниана към укрепленията по дунавската граница не само не трябва да се изключва, но и изглежда най-вероятно, като се вземат предвид целите и териториалния обхват на осъществената от император Валенс военно-строителна програма в земите по Долния Дунав. Естествено, всеки опит за конкретна идентификация на Валентиниана би бил съвсем произволен при сегашното състояние на проучванията, но по дунавския бряг на провинция Скития са регистрирани немалко безименни късноантични укрепления, които се явяват напълно подходящи кандидати[118].

— **ВЕКИС** (VECIS: VICIS?) – Укрепление, споменато само от Прокопий[119]. Произходът на името се извежда от аблативната форма в множествено число на латинския поселищен термин *vicus* (*vicis*)[120]. Някои автори причисляват Векис към укрепленията в провинция Скития[121], но според други то се е намирало някъде между Абритус и Скаидава (т.е. във Втора Мизия)[122].

— **ГРАПСО** (GRAPSO) – Укрепление, споменато само от Прокопий[123]. Традиционно се поставя в провинция Скития[124], макар това да не е сигурно.

— **ДИНИСКАРТА** (DINISCARTA: DINISCORTA?) – Укрепление с това име е известно само от едно сведение на Прокопий[125]. Обикновено то се отъждествява с града Динея (Dineia)[126], споменат във връзка със събития от втората половина на X в.[127] Макар да се поставя от някои автори в пределите на провинция Скития[128], по-вероятна изглежда локализацията на укреплениетото при Войвода (общ. Нови Пазар)[129], т.е. във Втора Мизия. Напоследък идентификацията на Динискарта с Динея твърде основателно се подлага на съмнение[130].

---

[118] Особено примамлива изглежда перспективата Валентиниана да бъде отъждествена с укреплението при Траян, което, освен че разкрива голяма планова близост с укреплението при Дунавъцу де Сус (отъждествено с ГРАЦИАНА в **Глава II.2.А** — 27), със сигурност е било използувано и през VI в. (вж. **Глава II.2.А** – 12).

[119] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[120] **Beşevliev 1970**, S. 145.

[121] **TIR L35**, p. 26; **Aricescu 1977**, p. 175.

[122] **Detschew 1957**, S. 48. Подобно мнение и в: **Beševliev 1970**, S. 145.

[123] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[124] **TIR L35**, p. 44; **Barnea 1968**, p. 421; **Aricescu 1977**, p. 175.

[125] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[126] **Beševliev 1970**, S. 144.

[127] **Leo Diac.** Hist. 139, 2 (ed. Bonnae).

[128] **TIR L35**, p. 38; **Aricescu 1977**, p. 175.

— **ИЦЕС** (ITZES) – Укрепление, споменато само от Прокопий[131]. Предполагаемата му принадлежност към провинция Скития[132] е несигурна.

— **КАСТЕЛОНОВО** (CASTELLO NOVO) – Укрепление, споменато само от Прокопий[133]. Принадлежността му към провинция Скития[134] е несигурна.

— **КАТАСУ** (CATASSU: CATUSSA?) – Укрепление, споменато само от Прокопий[135]. Топонимът предположително е свързан[136] с енигматичната "Катуза, град в Тракия", засвидетелствувана у схолиаста Стефан Византийски в коментара му за пигмеите[137]. Ако предположението е вярно, укреплението Катасу би следвало да се търси някъде в околностите на античната Герания (Gerania)[138], т.е. в най-източния сектор от граничната област между провинциите Скития и Втора Мизия.

— **КОПУСТОРУС** (COPUSTORUS) – Укрепление, споменато само от Прокопий[139]. Принадлежността му към провинция Скития[140] е несигурна.

— **МАВРОВАЛЕ** (MAUROVALLE) – Укреплението е споменато само у Прокопий[141]. Макар да се поставя от редица автори в провинция Скития[142], много по-правдоподобно е под това име да се крие гръцки превод на латинския топоним Нигринианис (Nigrinianis) – пътна станция и граничен кастел във Втора Мизия[143].

---

[129] **Бешевлиев 1962**, с. 13 сл.; **Beševliev 1970**, S. 144.

[130] **Рашев 1988**, 120-122.

[131] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[132] **TIR L35**, p. 47.

[133] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[134] **TIR L35**, p. 30.

[135] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[136] **Beševliev 1970**, S. 148.

[137] **Steph. Byz.** 368, 11.

[138] Герания се локализира при Осеново (общ. Аксаково): **Vulpe 1943**, p. 14 sqq..

[139] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[140] **TIR L35**, p. 35.

[141] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[142] **Barnea 1968**, p. 421; **TIR L35**, p. 50; **Aricescu 1977**, p. 175.

[143] **Beševliev 1970**, S. 145; **Perrin-Henry 1981**, 103-104.

— **МОНТЕРЕГИНЕ** (MONTE REGINAE) – Укрепление, споменато само от Прокопий[144]. Някои автори го поставят в провинция Скития[145], но според други то се е намирало във Втора Мизия, някъде в района между Дунава и Балкана[146]. Второто предположение заслужава определено предпочитание. Като се има предвид очевидната им фонетична близост, топонимът Монте Регине с голяма увереност може да се отъждестви с писмено засвидетелствувания през 294 г. топоним Регинасус/Регинасум (Reginassus/Reginassum)[147] – селище и (евентуална?) пътна станция на пътя от Марцианополис за Дуросторум[148].

— **МУРИДЕВА** (MURIDEVA) – Укрепление, споменато само от Прокопий[149]. Принадлежността му към провинция Скития[150] е несигурна.

— **НИСКОНИС** (NISCONIS) – Укрепление, споменато само от Прокопий[151]. Както отъждествяването на топонима със Скопис (Scopis)[152], така и самата принадлежност на укреплението към провинция Скития[153], са несигурни.

— **НОВЕЮСТИНИАНА** (NOVEIUSTINIANA/NOVA IUSTINIANA) – Укрепление, споменато само от Прокопий[154]. Принадлежността му към провинция Скития[155] е несигурна.

— **НОНО** (NONO) – Укрепление, споменато само от Прокопий[156]. В румънската историография топонимът традиционно се отъждествява с (vicus) Novus край Бабадаг[157], като изписването на името се приема за грешка на копистите. Посочените точни паралели, обаче, дават много по-голямо основание на тезата, съгласно която името дължи произхода си на римската пътна система[158]. По всяка вероятност, укреплението е възникнало край 9-та миля, отмерена от неизвестен център по трасето на някой път. Принадлежността на Ноно към провинция Скития не е сигурна.

---

[144] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[145] **TIR L35**, p. 51; **Aricescu 1977**, p. 175.

[146] **Beševliev 1970**, S. 145.

[147] **Barnes 1982**, p. 53.

[148] **Torbatov 2000a**, 69-70.

[149] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[150] **TIR L35**, p. 52.

[151] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[152] **Barnea 1991a**, p. 199.

[153] **TIR L35**, p. 53.

[154] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[155] **Barnea 1968**, p. 421; TIR L35, p. 53.

[156] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[157] **Litzica 1926-27**, p. 76; **Barnea 1968**, p. 421; **TIR L35**, p. 53; **Aricescu 1977**, p. 175; **Barnea 1991a**, 191-192.

— **ПАВЛИМАНДРА** (PAULIMANDRA/PAULI MANDRA) – Укрепление, споменато само от Прокопий[159]. Принадлежността му към провинция Скития[160] е твърде вероятна.

— **ПАДИСАРА** (PADISARA) – Укрепление, споменато само от Прокопий[161]. Принадлежността му към провинция Скития[162] е несигурна.

— **ПИСТО(С?)** (PISTO(S?)) – Укреплението (*phrourion*) е споменато само от Теофилакт Симоката в един много объркан пасаж, пресъздаващ събития, свързани с похода на Петър срещу славяните през 594 г.[163] Макар Писто(с?) единодушно да се поставя от досегашните изследвачи най-общо в околностите на Залдапа[164] или конкретно на пътя от Марцианополис към Залдапа[165], въпросът относно неговото местоположение и провинциална принадлежност не може да се счита за решен. Що се отнася до предложените локализации (при Паскалево, Царевец или Загорци, общ. Добрич[166]; при Изворово, общ. Ген. Тошево[167]), то те трябва решително да се отхвърлят, предвид пълното отсъствие там на съответен археологически контекст.

— **ПРЕИДИС/ПРЕЗИДИО** (PRAE(s)IDI(i)S/PRAESIDIO) – В заключителния списък на IV книга от трактата на Прокопий "За строежите" фигурират топонимите Преидис и Президио[168], за които съвременните изследвачи единодушно приемат[169], че се отнасят до едно и също укрепление. Тъй като и в двата случая укреплението стои в списъка непосредствено преди Аргамум (също регистриран в две различни фонетични форми), принадлежността му към провинция Скития[170] е твърде вероятна и то, изглежда, трябва да се търси някъде в североизточните предели на провинцията.

---

[158] **Beševliev 1970**, S. 143.
[159] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).
[160] **Barnea 1968**, p. 421; **TIR L35**, p. 57; **Aricescu 1977**, p. 175.
[161] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).
[162] **TIR L35**, p. 56.
[163] **Theoph. Sim.** Hist. VII, 1 (ed. de Boor).
[164] **Schreiner 1986**, 29-30.
[165] **Бешевлиев 1962**, с. 4; **Beševliev 1969**, S. 493.
[166] **Бешевлиев 1962**, с. 4.
[167] **Barnea 1991a**, p. 199.
[168] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).
[169] **Beševliev 1970**, 147-148.

— **ПУЛХРА ТЕОДОРА** (PULCHRA THEODORA) – Укрепление, споменато само от Прокопий[171]. Принадлежността му към провинция Скития[172] е твърде вероятна. Някои автори считат топонима за дублетно (почетно?) име на Истрия по времето на император Юстиниан I [173].

— **РЕСИДИНА** (R(H)ESIDINA) – Укрепление, споменато само от Прокопий[174]. Първата част на топонима може би съдържа личното име Resis/Resius[175]. Предвид твърде характерното окончание (*-dina*), принадлежността на укреплението към провинция Скития[176] изглежда вероятна.

— **РУБУСТА** (RUBUSTA) – Укрепление, споменато само от Прокопий[177]. Принадлежността му към провинция Скития[178] е несигурна. По-вероятно е то да се е намирало във Втора Мизия, край пътя от Абритус за Марцианополис (или за Тропеум Траяни?)[179].

— **СКОПИС** (SCOPIS) – Топонимът се среща само у Теофилакт Симоката, в разказа за похода на Петър срещу славяните през 594 година[180]. Допуска се, че селището е лежало на пътя, свързващ Марцианополис със Залдапа[181]. Предложената локализация при Победа или Плачидол (общ. Добрич)[182] обаче е неприемлива, тъй като животът в регистрираните там антични селища секнал още към края на IV в. Що се отнася до полугласното отъждествяване на Скопис с укрепеното селище при Одърци (общ. Добрич) [183], то тази хипотеза – макар и допустима от археологическа гледна точка! – е твърде хазартна. Очевидно, въпросът с локализацията на Скопис трябва да се признае за неразрешим при сегашното състояние на проучванията, при все че принадлежността на това (укрепено?) селище към провинция Скития едва ли подлежи на съмнение.

---

[170] **Barnea 1968**, p. 421; **TIR L35**, p. 59; **Aricescu 1977**, p. 175.
[171] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).
[172] **Barnea 1968**, p. 421; **TIR L35**, p. 60.
[173] **Aricescu 1977**, p. 175; **Barnea 1991a**, p. 193.
[174] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).
[175] **Detschew 1957**, S. 136.
[176] **Barnea 1968**, p. 421; **TIR L35**, p. 61; **Aricescu 1977**, p. 175.
[177] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).
[178] **TIR L35**, p. 62; **Aricescu 1977**, p. 175.
[179] **Beševliev 1970**, S. 144.
[180] **Theoph. Sim.** Hist. VII, 1 (ed. de Boor).
[181] **Бешевлиев 1962**, с. 4; **Beševliev 1969**, S. 493.
[182] **Бешевлиев 1962**, с. 4.
[183] **Димитров 1989**, с. 52.

— **ТИЛИТО** (TILLITO) – Укрепление, споменато само от Прокопий[184]. Някои автори[185] го отъждествяват с Тиликион (Tilicion-Tilicium)[186]. Принадлежността му към провинция Скития[187] е несигурна.

---

[184] **Proc.** De aed. IV, 11 (ed. Dewing).

[185] Напр.: **Litzica 1926-27**, p. 77.

[186] За локализацията на Тиликион, вж.: **Torbatov 2000b**, p. 67.

[187] **TIR L35**, p. 71.

ГЛАВА III

Развитие на системата

1. КЛАСИФИКАЦИЯ НА УКРЕПЕНИТЕ ОБЕКТИ

Условността в употребата на фортификационната терминология в писмените извори и в епиграфските паметници и липсата на официална стандартизация в това отношение през късноантичната епоха отежняват твърде много класификацията на укрепените обекти в провинция Скития. Допълнителни затруднения и несигурност пораждат и редица други обективни фактори, свързани с типологическата идентификацията на конкретните обекти, които заслужават специален и малко по-обстоен коментар.

Първият въпрос, който трябва да бъде изяснен, касае критериите за разграничаване на военните и военно-полицейски укрепления от цивилните укрепени обекти.

Археологическите данни сочат, че още към началото и не по-късно от средата на V в. неукрепените селища практически изчезват от поселищната номенклатура на провинция Скития. От този момент насетне животът се съсредоточава в ограничен брой вече съществуващи или новоизградени укрепени центрове, които се превръщат в естествен колектор на силно оредялото поради готските и хунски нашествия провинциално население[1]. Същевременно, претърпяната от римската армия катастрофа в Готската война от 376–378 г. се разглежда като начало на края на късноримския модел на военна организация в провинция Скития. За споменатите в *Notitia Dignitatum* войскови подразделения по дунавската граница се допуска, че в по-голямата си част са престанали да съществуват към началото на V в.[2] Възстановителните мероприятия по укрепителната система не били последвани от възстановяване на предишната военна организация. Изпитвайки остър дефицит от военна сила, Империята се видяла принудена от обстоятелствата да създаде специална категория военизирано население и масово да използува федерати за гарнизонна служба. Заселени с техните семейства във възстановените укрепления, те получили земя в непосредствената им околност срещу задължението да защитават границата и да поддържат отбранителните съоръжения[3]. По такъв начин, разликата между някогашните военни укрепления и укрепените цивилни населени места била не само практически и визуално напълно заличена, но в редица случаи това получило впоследствие и съответна юридическа санкция[4].

---

[1] **Opaiţ et al. 1992a**, p. 108 sqq.; **Торбатов 1993a**; **Torbatov 1997**, p. 81.

Широко засвидетелствуваната през V-VI в. тотална трансформация на предишните военни центрове в провинция Скития в обикновени укрепени селища прави приемлива и правомерна употребата спрямо тях на термини с военно-фортификационно съдържание най-късно до към средата на V в. За периода на тяхното доказано съществуване в първоначалното им качество, обаче, в редица от случаите разграничаването на военните и военно-полицейски от съвременните им цивилни укрепени обекти е твърде сложна задача. Като основна причина за това може да се изтъкне интензивното и повсеместно укрепително строителство през късноримската епоха и забележителната унификация на външните му белези.

През епохата на Принципата огромното мнозинство от военните лагери в Римската империя се отличават с правилни геометрични пропорции. Те се градят предимно на равнинен, удобен за строителство и обитаване терен. Относителната слабост на техните укрепителни съоръжения свидетелствува за спокойствие и сигурност и издава офанзивния характер на римската военна доктрина по това време[5]. Данните за укрепяване на населени места през тази епоха са твърде оскъдни и се отнасят само до големи градски центрове, при това – далеч не във всички части на империята[6]. Отслабването на римската военна мощ в резултат от всеобхватната криза, причинена от мащабните вътрешно– и външнополитически сътресения и от масираните варварски нашествия през втората и третата четвърт на III в., налага забележим отпечатък върху фортификационното строителство в империята от последната четвърт на същия век насетне. Съществуващите военни лагери солидно се доукрепяват, преустрояват до неузнаваемост или цялостно се преизграждат, като често това е съпроводено с промяна на тяхното местоположение. Интензивното строителство обхваща не само граничната зона и прилежащите провинции, а цялата имперска територия. Наред с многото новоиздигнати военни обекти, в мощни укрепени пунктове се превръщат и всички по-значителни селища. Особено характерна черта на късноантичното укрепително строителство е подчертаното предпочитание към естественозащитени терени и все по-пълното използване на техните отбранителни предимства. В резултат от това, топографските особе-ности на релефа често се превръщат в определящ фактор за конфигурацията на укрепените обекти, независимо от техния военен или цивилен характер. Като се прибави високата степен на архитектурна стандартизация на отделните отбранителни елементи (кули, порти, бойни стълби и т.н.), както и пълната идентичност в прилаганата техника на градеж при военните и цивилни обекти, външният облик на укрепителната система много рядко може да се използува като обективен класификационен критерий за функционално определяне на даден укрепен обект[7]. Достоверна информация в тази насока предлага единствено анализът на пространствено-композиционното оформление на вътрешното пространство, допълнен от данните на прецизно стратифициран подемен археологически материал. За съжаление, този метод е рядко приложим спрямо укрепените обекти в провинция Скития, поради крайно незадоволителната проученост на мнозинството от тях в археологическо отношение.

---

[2] **Zahariade 1988**, p. 185.

[3] **Ibidem**, p. 94 sqq.

[4] За това вж. напр.: **Hier.** Synecd. 637, 1-15 (ed. Parthey).

[5] **Luttwak 1976**, p. 61 sqq.

[6] **Johnson 1983**, 20-22.

При липсата на категорични критерии за разграничаване на военните от цивилните укрепени обекти, неизбежно следва да се прибегне до позоваване на опосредствувани аргументи и съображения от по-общ теоретически или практически характер. В тази връзка не може да не се отбележи, че поради драстичното намаляване на числеността на военните части дори най-големите късноантични военни укрепления са със значително по-скромни пропорции в сравнение не само със съвременните им градове, но и с много от укрепените селища без градска характеристика. От друга страна, репродуцирането на характерни за военното фортификационно строителство през даден период планови схеми може да се приеме не само като доста убедителен функционално-типологически критерий, но също така и като относителен хронологически индикатор. За военния или военно-полицейски характер на дадено укрепление свидетелствува още и изборът на неговото местоположение от гледна точка на оперативно-тактическите преимущества или стратегическа целесъобразност, както и разгледан в контекста на съществуващата в района съобщителна мрежа.

---

[7] Особеностите на късноантичното фортификационно изкуство са предмет на множество монографии и отделни публикации. Сред работите с обобщителен характер могат да се посочат напр.: **Schleiermacher 1943-50**; **Schönberger 1969**; **Petrikovits 1971**; **Овчаров 1974**; **Soproni 1978**; **Scorpan 1980**; **Иванов 1980**; **Овчаров 1982**; **Biernacka-Lubanska 1982**; **Johnson 1983**; **Lander 1984**; **Foss/Winfield 1986**.

Друг пункт, който изрично трябва да се подчертае, е, че ясна разграничителна линия между полицейски и военни укрепления в провинция Скития не може да се прокара. Това се дължи на създадения в края на III и през първите десетилетия на IV в. нов модел на военна организация на Римската империя[8] и на отредената от географското ѝ положение специфична роля на провинция Скития като преден пост и бастион в защитата на балканските имперски владения.

Въз основа на отделни епиграфски указания от различни места в Скития[9] може да се допусне постоянното и осезаемо присъствие тук на военни лица и части от *sacer comitatus* и това е напълно обяснимо, като се има предвид огромното ѝ военно значение в общоимперската система за сигурност. На този етап от проучванията, обаче, въпросът относно тяхното местолагеруване в провинцията не може да се разреши с абсолютна сигурност. Съществуват сериозни податки, че бойни единици от *comitatenses* или техни подразделения са били разположени на гарнизон в някои от западнопонтийските градове[10]. Същото може да се допусне и за разположените във вътрешността на провинцията по-значителни цивилни укрепени центрове[11]. Именно във връзка с резидирането и изпълнението на служебните задължения от страна на дислоцираните в качеството на боен резерв *comitatenses* следва да се поставят и множеството от укрепените обекти във вътрешността и по морския бряг на провинция Скития, чиято цивилна идентификация е неприемлива. Според категоричните свидетелства на археологическите данни, част от тези укрепления окончателно и безвъзвратно загиват при варварските нашествия от последната четвърт на IV и първата половина на V в. За други пък е установено, че продължават съществуването си и по-късно, чак до към края на VI/началото на VII в., но претърпявайки коренна функционална трансформация и с временно спиране или затихване интензивността на живота в тях по време на кризата от V век. Като се има предвид, че в мирновременни условия мобилните войскови единици изпълнявали широка гама от задачи по осигуряване на вътрешния ред и подпомагане на имперския държавен апарат, въпросните укрепления основателно следва да се определят като бифункционални: от една страна, те били пряко свързани с военната организация на провинцията и представлявали мирновременни военни лагери за оперативните войскови подразделения и военновременни снабдително-рекреативни бази и убежища за действуващата армия, а от друга, в периодите на отсъствие на пряка външна заплаха ярко изпъквал техният полицейски характер. Привличането на римската армия за изпълнение на полицейски функции било нормално явление още през епохата на Принципата[12], но през късната античност тази практика изглежда получила особено голямо развитие. Така например, към края на III в. император Диоклетиан премахнал специализираната в това отношение институция на *frumentarii*-те[13]. Създаденият на нейно място в началото на IV в. и организиран по военен образец корпус от *agentes in rebus* (*curagendarii*, *curiosi*), обаче, се намирал на централно подчинение и бил предназначен само за специални поръчения[14]. За широко засвидетелствуваната през епохата на Принципата система на принудително набиране на цивилно население за участие в изпълнението на разнообразни задачи от полицейско естество (*synteleia tironon*) се приема, че продължила да действува и през IV в.[15] От територията на провинция Скития разполагаме само с едно известие в тази насока – надпис от Тропеум Траяни от края на III/началото на IV в., в който се споменава един (*ex*) *burgarius*[16]. В закон на император Хонорий от 398 г.[17] *burgarii*-те са причислени към лицата с най-нисък социален статус и в юридическо отношение те се намирали в положение, равнозначно или близко до това на обществените роби[18]. Повсеместно разпространената в Римската империя практика на временна "гражданска мобилизация" несъмнено е имала място и в провинция Скития, но на участието на разните категории "мобилизирано" население в организацията на провинциалната система за вътрешна сигурност едва ли може да се отдава някакво особено значение. Основното бреме на полицейската служба очевидно е падало върху армията и с особена сила – върху настанените тук части от *comitatenses*.

---

[8] Вж. уводната глава.

[9] CIL, III, 12444; **Popescu 1976**, № 30, 41, 110, 206, 211, 272.

[10] Томи: **Zosim.** Hist. nova, IV, 40 (ed. Bonnae); **Popescu 1976**, № 30; Истрия: **Popescu 1976**, № 41.

[11] **Zahariade 1988**, p. 49.

---

[12] За организацията на полицейската служба в Римската империя вж.: **Hirschfeld 1891**, 845-877; **Rostovtzeff 1918**, 26-33; **Davies 1968**, 700-707; **Hopwood 1983**, 173-187; **Hopwood 1986**, 343-356; **Isaac 1991**, 458-461; **Mirkovič 1991**, 255-256; **Schallmayer 1991**, 400-406.

[13] **Aurel. Vict.** De caes. XXXIX, 44-45 (ed. Pihlmayer).

[14] **Grosse 1920**, 104-106.

[15] **Rostovtzeff 1918**, p. 27, 33.

[16] **Popescu 1976**, № 172.

[17] **Cod. Theod.** VII, 14 (ed. Mommsen – Meyer).

[18] **Seeck 1899**, 1066-1067; **Grosse 1920**, S. 67.

✧ ✧ ✧

Укрепителната система на провинция Скития представлява съвкупност от всички синхронно съществуващи на нейната територия укрепени обекти, разгледани в тяхното единство и взаимодействие. Независимо от произхода и конкретните функции на всяко нейно съставно звено, укрепителната система е важен и относително самостоятелен компонент на цялостната организация на провинциалната териториална отбрана и защита на местното население. Особеностите в историческата съдба и съществените промени във вътрешното развитие на отделните укрепени обекти прави невъзможна тяхната функционална класификация в рамките на една обобщена схема, обхващаща целия период от съществуването на провинция Скития. Обстойният индивидуален анализ и приведените в изложението досега многочислени допълнителни пояснения и уточнения, обаче, представят като напълно приемлива и методологически издържана от гледна точка на историческите и археологически реалности класификацията на въпросните укрепени обекти в две отделни, хронологически обособени класификационни схеми, отразяващи състоянието и структурата на укрепителната система на провинция Скития съответно за периода от края на III до към средата на V в. и от към втората половина на V в. до края на късната античност.

А. ОТ КРАЯ НА III ДО КЪМ СРЕДАТА НА V ВЕК

Укрепените обекти в провинция Скития от края на III до към края на IV/първата половина на V в. могат да бъдат класифицирани в три основни групи, с оглед на тяхното функционално естество. Всяка от групите подлежи на допълнително вътрешно структуриране, отчитащо типологическите особености на отделните обекти.

А1. ВОЕННИ УКРЕПЛЕНИЯ

Към групата на военните укрепления следва да бъдат причислени укрепените обекти с чисто военни функции. Такива са били разположените по протежение на дунавската провинциална граница и предназначени за нейната охрана и отбрана лагери на *limitanei* (*riparienses*) както и изградените в промеждутъците между тях по-малки укрепления със спомагателни функции, зависими от лагерите в оперативно-тактическо отношение и обслужвани от командировани от техните гарнизони войскови подразделения.

А1а. ВОЕННИ ЛАГЕРИ (CASTRA/CASTELLA). Най-пълното и систематизирано представяне на военните лагери по дунавския бряг на провинция Скития – според състоянието и организационната схема към 378 или най-късно към 394-395 г. – се съдържа в *Notitia Dignitatum*. Мнозинството от споменатите там обекти са понастоящем сигурно локализирани въз основа на сведенията на античните итинерарии, а отчасти – и на епиграфски данни. По външни белези и размери, към категорията на военните лагери биха могли да се причислят още няколко късноантични укрепления по дунавския бряг, засвидетелствувани само по археологически път. Трябва да се има предвид, обаче, че те са със съвсем непрецизирана датировка: макар отсъствието им в *Notitia Dignitatum* да може задоволително да се обясни с тяхната гибел или временно(?) излизане от функция към датата на съставяне или редактиране на документа, както и с изграждането им наскоро след това, никак не е изключено някои от тях да принадлежат към новото военно-укрепително строителство от края на V или от VI в. Терминологичният анализ показва, че поне до към края на IV в. базовите лагери на различните войскови части продължават да се означават като *castra* и *castella*. Видът на гарнизона, обаче, определено престава да играе роля за употребата на един от двата термина. Макар да има немалко основания да се предполага, че под *castra* обикновено са се подразбирали по-големите от *castella* лагери, пропорционалните критерии за тяхното разграничаване остават неясни и изглежда са имали непостоянен и твърде субективен характер. Напълно безрезултатен остава и опитът да се изведе някакъв обективен класификационен критерий за нуждите на настоящото изследване чрез сравняване размерите на военните лагери в провинция Скития: докато площта на споменатите като *castella* укрепления варира в широките граници от едва около 0,27 ха (Берое) до към 2,5 ха (Егисус), то единственото засвидетелствувано като *castra* укрепление (Салсовия) има площ 1,8 ха. Предвид изложеното дотук, всички по-нататъшни опити за разграничаване на *castra* от *castella* сред военните лагери в провинция Скития следва да се признаят за безпочвени и спекулативни до появата на нови категорични сведения за отделните обекти. Според сегашното състояние на проучванията, към категорията на военните лагери могат да бъдат причислени следните скитийски укрепления: Вииле (HAGIOS KYRILLOS?), САЦИДАВА, Расова (FLAVIANA?), АКСИОПОЛИС, КАПИДАВА, Топалу, КАРСИУМ, ЦИУС, БЕРОЕ, Печеняга, Траян, TROESMIS-Изток, АРУБИУМ, ДИНОГЕЦИЯ, Барбоши, Лункавица(?), Ракелу, НОВИОДУНУМ, ЕГИСУС, Илгании де Жос(?), САЛСОВИЯ, ХАЛМИРИС, Дунавъцу де Сус (GRATIANA?), Дунавъцу де Жос (AD STOMA?). Земленото укрепление при Пантелимонул де Жос (с възможна датировка във втората половина на IV в.) представлява обикновен римски маршеви лагер и не може да се разглежда като елемент от укрепителната инфраструктура на провинция Скития. На всички места, откъдето имаме археологически данни, сигурно е засвидетелствувано, че лагерите представляват градежи *a fundamentis* от началото на късноримския период. Особено трябва да се подчертае, че – въпреки традиционния възглед по този въпрос! — те не са дислоцирани на равно или приблизително равно отдалечение един от друг. При избора на местоположението на всеки един от лагерите очевидно е бил отчитан цял комплекс от изисквания, свързани с неговото конкретно функционално предопределение, като в рамките на тези изисквания ще да са били допустими и известни компромиси. С рухването на късноримския модел на военна организация към края на IV и в началото на V в., дотогавашните военни лагери претърпяват съществена функционално-типологическа трансформация, превръщайки се в укрепени селища. Заселеното в тях военнозадължено население постепенно губи воинския си характер и придобива облика на местна милиция.

А1б. СПОМАГАТЕЛНИ ВОЕННИ УКРЕПЛЕНИЯ (BURGI, TURRES). Примерите от други части на Римската империя предполагат и в провинция Скития количеството на малките спомагателни военни укрепления значително да е надхвърляло това на военните лагери. Досега, обаче, по дунавската граница на Скития археологически са засвидетелствувани само 4 укрепления от тази категория: 3 бурга (Сеймени, Жижила и бургът, издигнат върху руините на ДИНОГЕЦИЯ към края на IV в. и престанал да съществува след цялостната реконструкция на кастела в началото на V в.) и 1 турис (Нуфъру). Незначителните следи, които поначало оставят на терена подобни обекти, както и интензивната антропогенна дейност през изтеклите оттогава векове, довела до почти пълното обезличаване на останките от къде-къде по-големи старинни градежи, напълно обяснява незначителния брой на регистрираните досега *burgi* и *turres*. Бъдещите системни проучвания и щастливи случайни открития несъмнено ще разширят списъка от спомагателни военни укрепления в провинция Скития.

А2. УКРЕПЛЕНИЯ С КОМБИНИРАНИ ВОЕННО-ПОЛИЦЕЙСКИ ФУНКЦИИ

Към категорията на укрепленията с комбинирани военно-полицейски функции следва да се причислят укрепените обекти по морското крайбрежие и във вътрешността на провинция Скития, чието възникване се обяснява с въвеждането на късноримския модел на военна организация и поетапното усъвършенствуване на провинциалната фортификационна инфраструктура със стратегическо предназначение. Въпреки липсата на конкретни сведения, по-големите от тях (типологически определени в изложението по-горе като “кастели”) с голяма увереност могат да се разглеждат като базови лагери на подразделения от състава на *sacer comitatus*. Към тази група принадлежат: Овидиу-I, КАРИЯ, Нифон, Аджигьол (VALLIS DOMITIANA?), Михай Браву, Чямурлия де Жос (AD SALICES?), УЛМЕТУМ, Мирчя Водъ, ИБИДА-I, югоизточният appendix към ТРОПЕУМ ТРАЯНИ, Стража, Капитан Димитрово, ТИМОГИ-

ЦИЯ, Ново Ботево и Одърци. С изключение на последните две (Ново Ботево и Одърци), всички изброени укрепления се намират в пряка връзка с пътносъобщителната система и са дислоцирани край особено важни пътни средища или в пунктове, където се е осъществявал контакт между сухопътния и морския трафик (Овидиу-I и КАРИЯ). По-малките укрепления с комбинирани военно-полицейски функции са изпълнявали спомагателни задачи по контрола и охраната на комуникациите и вътрешния ред. По всяка вероятност те са се намирали в подчинено положение спрямо близкоразположените по-значителни центрове с постоянен военен гарнизон, откъдето ще да са били периодически командировани и необходимите за тяхното обслужване контингенти. Много е възможно обслужващите команди да са включвали и отбиващо воинска повинност цивилно население. Към спомагателните военно-полицейски укрепления в провинция Скития понастоящем могат да бъдат причислени 7 обекта, сред които типологически следва да се разграничат 5 *burgi* (Енисала-II, Палазу Маре, СТРАТОНИС, Бабадаг-Топрайкьой и Слава Русъ) и 2 turres (Констанца-Телпиш и Мурфатлар). Към края на IV и през първите десетилетия на V в. мнозинството от укрепленията с комбинирани военно-полицейски функции чувствително пострадали при варварските нападения и завинаги престанали да съществуват. Непрекъснатост на обитаването до края на късната античност може да се предполага само в единици от тях (ИБИДА-I, *appendix*-ът към ТРОПЕУМ ТРАЯНИ, ТИМОГИЦИЯ, Ново Ботево, Одърци), но в условията на вече коренно променена функционална характеристика – в качеството на укрепени селища или техни композиционни компоненти. В няколко случая (Овидиу-I, КАРИЯ, УЛМЕТУМ) през VI в. била предприета мащабна реконструкция на останките, която следва по-скоро да се окачестви като строеж *a fundamentis* (особено при Овидиу-I и КАРИЯ).

А3. ЦИВИЛНИ УКРЕПЕНИ ОБЕКТИ

Според юридическият им статут и някои функционални особености, укрепените обекти с цивилен характер на територията на провинция Скития от края на III до към края на IV/първата половина на V в. следва да се обособят в три групи: градове, укрепени селища и убежища. Укрепените селища и убежищата били призвани преди всичко да защитават живота и имуществото на част от провинциалното население, докато отбраната на градовете била пряко свързана със защитата на устоите на държавната организация, в лицето на намиращите се там административни, финансови и стопански учреждения и институции с общопровинциално значение.

А3а. ГРАДОВЕ. С основаването на провинция Скития в нейните предели се озовавали няколко селища, притежаващи градски статут още от епохата на Принципата. Три от тях (ТРЕЗМИС, ТРОПЕУМ ТРАЯНИ и НОВИОДУНУМ) имали римско устройство и муниципален ранг, получен по различно време през II-III в. Сигурен градски характер имали и древните гръцки колонии с полисна организация по северозападното понтийско крайбрежие – ИСТРИЯ, ТОМИ, КАЛАТИС и ДИОНИСОПОЛИС. Действителният статут на т. нар. "Птолемееви полиси" на територията на провинция Скития не е изяснен, но наличните данни потвърждават градското достойнство на повечето от тях[19] едва няколко века по-късно. С изключение на ТРЕЗМИС (ТРЕЗМИС-Запад), за останалите 6 града разполагаме със сигурни данни, че вече са притежавали укрепителни съоръжения към датата на учредяването на провинция Скития. При все това, към края на III и през първите десетилетия на IV в. в ТРЕЗМИС, ТРОПЕУМ ТРАЯНИ, ИСТРИЯ, ТОМИ и ДИОНИСОПОЛИС било предприето мащабно фортификационно строителство *a fundamentis*, довело до коренна промяна на облика на техните укрепителни системи. В НОВИОДУНУМ и КАЛАТИС, обаче, построените през епохата на Принципата градски крепостни стени продължили да служат (с частични поправки и преустройства?) чак до окончателната гибел на селищата към края на късната античност. През IV в. във провинция Скития били основани и два нови града – ЗАЛДАПА и КОНСТАНТИАНА, които от самото начало били снабдени с мощни укрепителни съоръжения, изградени в духа на съвременното фортификационно изкуство.

А3б. УКРЕПЕНИ СЕЛИЩА. През епохата на Принципата единствено градовете измежду цивилните обекти разполагали с укрепителни съоръжения. Под впечатление на опустошителните варварски нападения от втората и третата четвърт на III в., обаче, вероятно още към края на III и в първите десетилетия на IV в. започнало укрепяването и на някои от неукрепените дотогава селища, които не притежавали градско достойнство: АРГАМУМ, Т(и)РИСА, ТИМУМ(?), ИБИДА-II, Четатя (CIVITAS AUSDECENSIUM?)(?), Плопени(?). Често това било съпроводено с преместване на нов терен, предоставящ по-добри условия за защита. Макар броят им постепенно да нараствал с ескалацията на варварската заплаха през IV в.(Истрия, Мамая, Черна, Хория, Извоареле, Бабадаг, Прилеп), през разглеждания период укрепените селища все още представлявали изключение, а не доминираща форма в поселищната структура на територията на провинция Скития. За разлика от заплащаното от държавната хазна строителство на военни обекти, не по-малко скъпоструващото цивилно фортификационно строителство по всяка вероятност е било инициатива и финансов ангажимент на местното население, което обяснява защо укрепителни съоръжения по това време се появяват само около най-значителните селища, някои от които били приемници и продължители на вековна поселищна традиция. Възникналите вероятно през втората половина на IV в. укрепления край Оброчище и АФРОДИЗИОН, окачествени в изложението по-горе като "селищни цитадели", заемат междинно положение между укрепените селища и крепостите-убежища. По конструктивно-строителни характеристики на фортификационната система укрепените селища не демонстрират никакви съществени различия спрямо градовете, а укрепената им площ е не само напълно съизмерима с тяхната, но понякога (напр. ИБИДА-II) дори значително я надвишава. Някои от възникналите през IV в. укрепени селища изглежда загинали още към края на същия или в началото на V в. (напр. Хория), но мнозинството от тях продължили да съществуват чак до края на късната античност.

---

[19] АКСИОПОЛИС, КАРСИУМ, ЕГИСОС, евентуално и ТИБИСКА.

А3в. УБЕЖИЩА (REFUGIA). Под въздействие на засилващата се варварска заплаха, през втората половина на IV в. в земите на провинция Скития се възродила позабравената стародавна традиция на изграждане на крепости-убежища (*refugia*). Три от регистрираните досега късноантични укрепления в провинцията спадат към тази категория през разглеждания период: Габер, Дебрене-I и Храброво. Те не били предназначени за постоянно обитаване, а за временно укритие на цивилното население от околността при опасност. Изградени били в близост до големи неукрепени селища, на естествено защитен и в два от случаите (Габер и Дебрене-I) – скрит терен. Сполучливо подбраните места с полуостровна конфигурация свеждали необходимото строителство до преграждане на части от полуостровите посредством издигане на по един напречен зид или вал(?) и прокопаване на ров пред неговия фронт. Елементарната фортификационна схема и непрецизната строителна техника свидетелствуват, че убежищата били изградени в инициативен порядък от местното население – със собствени сили и скромни финансови средства. Дали въобще и доколко оправдали те възлаганите им надежди, не е ясно. Все пак, прекъсването на живота в непосредствената околност и на трите убежища се отнася към началото на V в., което показва, че те вероятно служили на строителите си в продължение на не едно десетилетие.

Б. ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА V ВЕК ДО КРАЯ НА КЪСНАТА АНТИЧНОСТ

Б1. ВОЕННИ УКРЕПЛЕНИЯ

Множеството "чисто" военни и военно-полицейски укрепления от предходния период решително изчезнали от картата на провинция Скития след средата на V в. Някои от тях завинаги прекратили съществуването си, а мнозинството се преобразили в укрепени селища. От оскъдните изворови свидетелства може да се заключи, че постоянно или временно пребиваващите на територията на провинцията воински подразделения били разквартирувани през разглеждания период предимно в градовете. При все това, анализът на укрепените обекти позволи да се обособи една компактна група от новоизградени укрепления по южната половина от морското крайбрежие на Скития, които – поне в началния период от тяхното съществуване! – с голяма увереност могат да се определят като "военни": Овидиу-II, КАРЕЯ/К(а)РЕАС, Камен бряг-Топрак кале, ТИМУМ-Запад, Балчик-Тузлата, Балчик-Хоризонт. С изключение на укреплението Балчик-Хоризонт, началото на чието строителство може би трябва да се свърже с името на император Анастасий, възникването на останалите по всяка вероятност трябва да се отнесе към управлението на император Юстиниан I, и то – към втората му половина (след 551 г.). Поне за част от тези укрепления с военен произход може да се твърди, че още наскоро след издигането им те придобили селищни характеристики (КАРЕЯ/К(а)РЕАС, Балчик-Хоризонт).

Б2. ЦИВИЛНИ УКРЕПЕНИ ОБЕКТИ

Като се изключат 6-те новопостроени кастела, укрепителната система на провинция Скития в периода от средата на V в. до края на късната античност се състояла изцяло от цивилни укрепени обекти, които, наред с пряката защита на населението, по необходимост изпълнявали и функции, присъщи на военните и военно-полицейски укрепления от предходния период. С едно само изключение, всички тези обекти могат да се квалифицират най-общо като "укрепени селища".

Б2а. УКРЕПЕНИ СЕЛИЩА (POLEIS/CASTRA, CASTELLA). От средата на V в. насетне укрепените селища се превърнали практически в единствена форма на организиран поселищен живот в пределите на провинция Скития. Броят им (около 60) чувствително нараснал в сравнение с предходния период, но неколкократно отстъпвал на броя на неукрепените аграрни поселения през II-IV в. Количественото увеличение само в редки случаи (напр. Камен бряг-Ййлата, Свети Никола, БИЗОНЕ?) се дължало на ново фортификационно строителство, а най-често било за сметка на трансформацията на бившите военни и военно-полицейски укрепления в укрепени селища. Вероятно във връзка с предприетите към края на V и в началото на VI в. мащабни строително-възстановителни работи и благоустройствени мероприятия, някои от добилите цивилен облик бивши военни лагери получили *ius civitatis*, с което броят на градовете в провинция Скития достигнал към началото на управлението на император Юстиниан I цифрата 15, а по-късно вероятно се увеличил още повече.

Б2б. УБЕЖИЩА (REFUGIA). Укреплението Дебрене-II е рядък пример, свидетелстващ, че практиката на изграждане на крепости-убежища се запазила и през V-VI в., макар и в много по-ограничен размер в сравнение с предходния период. Построената малко по-късно в чертите на укреплението християнска базилика изтъква значението му на своеобразен постоянно действуващ религиозен център, като в този си вид рефугиумът Дебрене-II се доближава твърде много в композиционно-функционален план до цитаделата на АФРОДИЗИОН.

2. ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА РАЗВИТИЕТО НА УКРЕПИТЕЛНАТА СИСТЕМАТА

Опитите за хронологическа систематизация и за “детектиране” на обособени строителни програми неизменно присъстват в съчиненията, посветени на проблемите на античното и късноантично укрепително строителство. В това отношение не правят изключение и изследванията, касаещи в една или друга степен фортификационното наследство в земите, принадлежали някога към територията на провинция Скития[1]. Нещо повече: укрепителното строителство нерядко играе ролята на един от основните критерии при проследяването както на индивидуалното развитие на обектите от провинциалната поселищна структура, така и на историческата съдба на провинцията като цяло[2].

Обобщението на изказаните досега мнения (които в значителна степен се припокриват или допълват) предполага възпроизвеждането на една детайлизирана хронологическа схема, изчерпателно отразяваща фазите в развитието на укрепителната система на провинция Скития. При все това, представеният в предходната глава на настоящия труд анализ на компонентите на системата налага внасянето на редица корекции и уточнения, свързани не толкова със самата хронологическа формулировка на отделните фази, колкото със същността и обема на извършеното през всяка от тях. Като се има предвид незадоволителната степен на проученост на мнозинството от укрепените обекти, отнасянето на голяма част от тях към конкретна строителна фаза е твърде рисковано или направо невъзможно. Поради това, при проследяването на развитието на укрепителната система в провинция Скития изглежда целесъобразно да се предприеме известно хронологическо “окрупняване”. Като критерий за формулиране на даден период във фортификационното строителство следва да се приеме наличието на систематични усилия и целенасочени действия към създаването на някакво ново качество. В рамките на всеки от периодите отчетливо се обособяват отделни фази, свързани с конкретни количествени изменения.

НАСЛЕДСТВОТО ОТ ЕПОХАТА НА ПРИНЦИПАТА

Писмените извори, а и археологическите данни, дават основание да се твърди, че провинция Скития наследила от Долна Мизия технически изправна и функционираща укрепителна инфраструктура, сходна по състав и териториално разпределение с тази в другите части на Римската империя по същото време.

---

[1] **Овчаров 1974**, с. 225; **Aricescu 1977**, 160-178; **Popescu 1977**, S. 442; **Овчаров 1982**, 18-19; **Biernacka-Lubanska 1982**, 98-217; **Zahariade 1988**, 144-165.

[2] **Scorpan 1980**, 134-136; **Barnea 1991a**, 205-207.

В огромното си мнозинство тя се състояла от разположени по протежението на дунавския бряг военни лагери, част от които възникнали още през втората половина на I в. Вероятно вече през първите десетилетия на II в. съществуващите и новоосновани лагери били (пре)изградени в духа и според каноните на утвърждаващата се тогава римска каменна военна архитектура. Макар далеч не във всеки от случаите да разполагаме с безспорни археологически свидетелства или що-годе сигурни податки, към епохата на Принципата би могло да се отнесе възникването на следните военни лагери по най-долното течение на р. Дунав: САЦИДАВА, АКСИОПОЛИС, КАПИДАВА, КАРСИУМ, ЦИУС, БЕРОЕ, ТРЕЗМИС, АРУБИУМ, НОВИОДУНУМ, ЕГИСУС, САЛСОВИЯ, ХАЛМИРИС.

Според досегашните изследвания, само няколко цивилни селища в бъдещите предели на провинция Скития със сигурност притежавали укрепителни съоръжения през периода I-III в. С изключение на Тиризис (по-късно: Т(и)РИСА/АКРЕ), всички останали имали градски статут, съответстващ на институционалното им устройство по римски или гръцки образец: ТРЕЗМИС [3], НОВИОДУНУМ, ТРОПЕУМ ТРАЯНИ, ИСТРИЯ, ТОМИ, КАЛАТИС, ДИОНИСОПОЛИС. Мнозинството от тях запазили характера си на укрепени центрове поне от елинистическата епоха насетне, като за заварените им фортификационни съоръжения се полагали систематични грижи до замяната им с нови през епохата на Принципата (Обр. 110).

Масираните варварски нашествия от втората и третата четвърт на III в. нанесли тежък удар върху икономиката и поселищната структура в Долна Мизия. Все пак, поради изрично изтъкваната от античните автори неподготвеност на варварите в областта на полиоркетиката[4], засегнати се оказали почти изключително неукрепените селища. Конкретно що се отнася до източната част на провинцията, освен многократно коментираното в научната книжнина тотално унищожаване на Истрия в средата на III в. [5], засега липсват сигурни данни или указания за превземане от страна на нашествениците на някой друг от укрепените центрове. След грандиозния поход под предводителството на Книва, завършил със злополучната за римляните битка при Абритус в 251 г., както броят, така и хронологията на нашествията на т.нар. “северни народи” в

---

[3] Укрепяването на града Трезмис през II-III в. се допуска, но не е сигурно, вж. по-горе в изложението, **Глава II.2.А** (14: ТРЕЗМИС-Запад).

[4] **Tac.** Hist. IV, 23; **Dexip.** Scyth. fr. 25, 29 (ed. Jacoby); **Zosim.** Hist. nova, I, 2 (ed. Bonnae); **Amm. Marcell.** Rer. gest. XV, 15; XVII, 6; XXXI, 5, 16; XXXI, 6, 3 (ed. Clark).

[5] По този въпрос вж.: **Глава II.2.Б** (5: ИСТРИЯ).

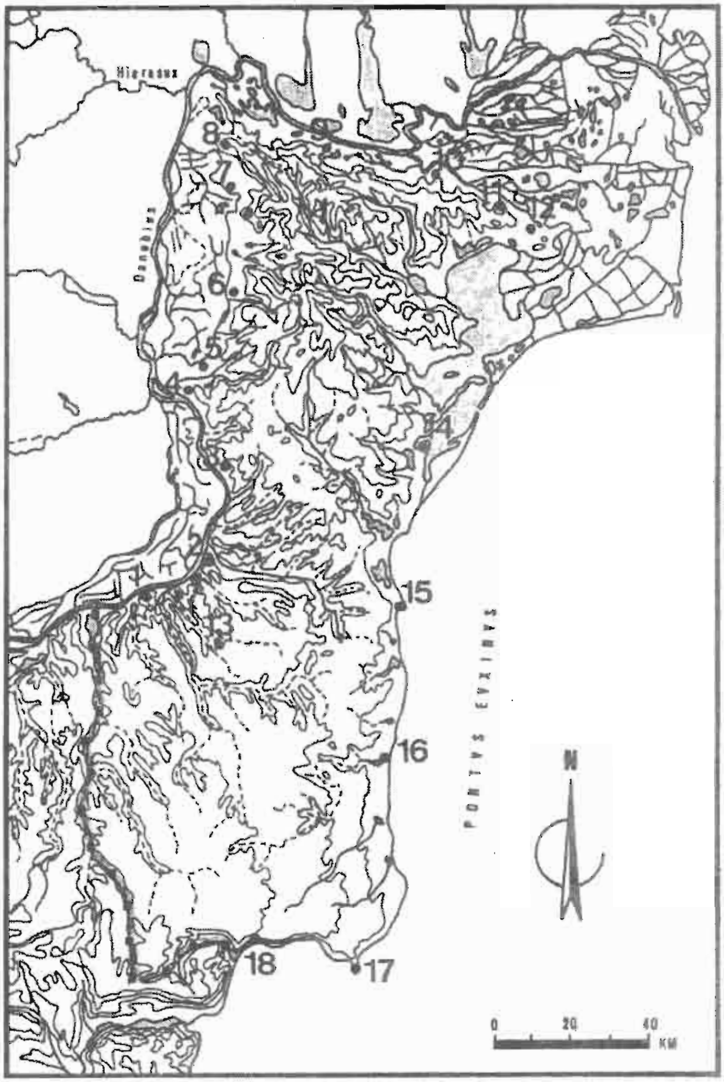

Обр. 110. Състояние на укрепителната система в пределите на новоучредената провинция Скития (80-те години на III в.): 1. САЦИДАВА; 2. АКСИОПОЛИС; 3. КАПИДАВА; 4. КАРСИУМ; 5. ЦИУС; 6. БЕРОЕ; 7. ТРЕЗМИС; 8. АРУБИУМ; 9. НОВИОДУНУМ; 10. ЕГИСУС; 11. САЛСОВИЯ; 12. ХАЛМИРИС; 13. ТРОПЕУМ ТРАЯНИ; 14. ИСТРИЯ; 15. ТОМИ; 16. КАЛАТИС; 17. Т(и)РИСА; 18. ДИОНИСОПОЛИС. / Fig. 110. Condition of the defence system within the limits of the newly established province of Scythia (the 80s of the 3rd century): 1. SACIDAVA; 2. AXIOPOLIS; 3. CAPIDAVA; 4. CARSIUM; 5. CIUS; 6. BEROE; 7. TROESMIS; 8. ARRUBIUM; 9. NOVIODUNUM; 10. AEGISSUS; 11. SALSOVIA; 12. HALMYRIS; 13. TROPAEUM TRAIANI; 14. HISTRIA; 15; TOMIS; 16. CALLATIS; 17. T(i)RISSA; 18. DIONYSOPOLIS.

пределите на Римската империя пораждат много въпросителни и не могат да се считат за окончателно уточнени[6]. Въз основа предимно на монетните находки се приема, че различни части от територията на бъдещата провинция Скития били засегнати при походите през 253, 258, 267 и 269 г.[7] Всички съвременни изследвачи, обаче, отбелязват драстичната промяна в тактиката и географската ориентация на нападенията, които от 255 г. насетне придобили характер вече преимуществено на морски операции. Несъмнено, важна предпоставка за това се явило установяването на абсолютна готска хегемония по северното и северозападно понтийско крайбрежие и завладяването на флотата на престаналото да съществува Боспорско царство[8], което дало възможност на готите и техните съюзници да отправят взор към недостъпните по-рано за тях просперираши и богати градове в Мала Азия и по егейското крайбрежие. Причините за изтъкнатата промяна несъмнено са по-дълбоки[9]. След опустошителните рейдове в Долна Мизия и Тракия през предишните години, тези провинции изглежда постепенно загубили притегателната си сила за варварите, тъй като предлагали сравнително бедна и твърде несигурна плячка. Освен това, необходимостта при всяко ново нахлуване да се преодолява обширна зона, разорена от самите тях, създавала големи затруднения за нападателите и обричала походите им на краткотрайност, поради факта, че те не разполагали със система за продоволствено снабдяване, а се препитавали за сметка на околността. Никак не трябва да се подценява, обаче, и противодействието от страна на Римската империя. Фактите свидетелствуват, че още при преките приемници на император Траян Деций провинциалната армия в долнодунавските земи преминала към офанзива, пренасяйки бойното поле в *barbaricum*[10]. Реорганизацията на армията[11] и активните действия на император Галиен по привеждане в ред на пътната и укрепителната система в провинциите по Долни Дунав през втората половина на 50-те и през 60-те години на III в. съществено допринесли за издигане отбранителната способност в тази част на Римската империя[12]. След ликвидирането на готската опасност при Клавдий II Готски, при Аврелиан било предприето евакуирането на Траяновата провинция Дакия.

---

[6] Вж. напр.: **Wolfram 1979**, S. 46; Писмените сведения за тези нашествия са подробно анализирани в: **Ремешников 1954**, *passim*.

[7] **Scorpan 1980**, 118-120; Някои изследвачи приемат, че известията за нашествията през 267 и 269 г. се отнасят до едно и също събитие. Това становище е застъпено и в: **История на България 1**, с. 298; **История на Добруджа 1**, с. 133. За дискусията по този въпрос, вж.: **Gerov 1980**, 393-395 (вж. също: **Торбатов 1990**, 51-53).

[8] **Цветаева 1979**, 20-21; **Wolfram 1979**, S. 48.

[9] **Wolfram 1979**, 46-47.

[10] **Ibidem**, S. 48.

[11] **Grosse 1920**, 1-18.

[12] **Barbu 1978**, p. 143 sqq.

С превръщането на р. Дунав отново в имперска граница били взети спешни мерки по заздравяване на граничната защита, което в значителна степен се изразявало в поправка на съществуващите и в строеж на нови укрепления. Фортификационната и възстановителна дейност през 70-те години на III в. (Аврелиан-Проб) е добре засвидетелствувана не само по дунавския, но и по морския бряг на бъдещата провинция Скития: в САЦИДАВА, ХАЛМИРИС, ИСТРИЯ, ТОМИ, КАЛАТИС, Т(и)РИСА(?)[13]. След победата (някъде в района между Карсиум и Сукидава) на император Аврелиан над карпите в 272 г., изворите запазват пълно мълчание за каквито и да било варварски нахлувания в земите на юг от долното течение на р. Дунав чак до 295 г. Продължителното затишие едва ли се е дължало само на изтощаване на биологичния потенциал на варварското обкръжение: важен принос за това несъмнено е имала и ефективната охрана и отбрана на имперската граница, което би било немислимо без наличието на изправна и функционираща укрепителна и съобщителна инфраструктура по нейното протежение.

ПЪРВИ ПЕРИОД:

ФОРМИРАНЕ НА КЪСНОРИМСКАТА УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА В ПРОВИНЦИЯ СКИТИЯ

(ДИОКЛЕТИАН – ВАЛЕНС)

За около девет десетилетия след нейното учредяване – до към края на 70-те години на IV в. – на територията на провинция Скития било осъществено огромно по обем фортификационно строителство, което коренно променило облика на укрепителната инфраструктура в тази част на Римската империя. Наред с цялостното преизграждане на почти всички заварени военни и цивилни укрепени обекти, през този период възникнали и десетки нови с различно функционално предназначение. Фортификационното строителство през този период въплъщавало постиженията на съвременната инженерно-техническа и военно-теоретическа мисъл и осезаемо се различавало по конструктивни параметри от това през епохата на Принципата. Фактически, през първите девет десетилетия от своето съществуване провинция Скития се сдобила със съвършено нова укрепителна система, призвана да обслужва едни коренно променени военно-политически и обществено-икономически реалности. Самото протичане на процеса на формиране на късноримската провинциална укрепителна система в Скития се намирало в пряка взаимовръзка с хода на военната реорганизация на Римската империя и с бурната политическа история на земите по долното течение на р. Дунав от края на III до третата четвърт на IV в.

---

[13] Изграждането на средната отбранителна линия на нос Калиакра в първоначалния ѝ вид изглежда най-вероятно именно по това време, вж. по-горе **Глава II.2.Б** (19: Т(и)РИСА/АКРЕ).

Според досегашните изследвачи, мнозинството от укрепените обекти, а и укрепителната система на провинция Скития като цяло, дължат късноантичния си облик на интензивното фортификационно строителство, предприето в годините на Първата тетрархия. Тъй като за основните строежи се допуска, че били издигнати, а за редица други – че били трасирани или поне набелязани по това време, за следващите императори не оставало нищо друго освен да довършат започнатото. По такъв начин, тяхната фортификационна инициатива по неизбежност трябвало да се задоволи с уплътняване на защитата в отделни сектори от дунавската граница и с допълване на укрепителната инфраструктура във вътрешността на провинцията. Специално се изтъкват приносите към формирането на късноримската провинциална укрепителна система в Скития на императорите Константин I (до 324 г. съвместно с Лициний) и на Валенс, но, все пак, строителната активност и на двамата се оценява като значително отстъпваща по обем и обхват на тази от времето на Първата тетрархия[14]. Още преди десетилетие и половина, обаче, съвсем справедливо бе изтъкнато, че изследвачите изглежда винаги са били склонни твърде прибързано да определят като "Диоклетианови"[15] най-разнообразни останки от укрепително строителство, които предвид липсата на сигурни хронологически указания не могат да бъдат определени нито като "ранни", нито като "византийски"[16]. Готовността, с която се предлагат и приемат подобни атрибуции, отчасти се дължи на изричното и често споменаване в писмените извори за предприетите от император Диоклетиан мащабни укрепителни инициативи, а също така – и на излишно предоверяване и хронологическо абсолютизиране на типологическите аналогии[17]. Стойността на външните белези като датировъчен критерий в късноантичната фортификационна архитектура, обаче, е твърде относителна и различаването на строеж от края на III от такъв от края на IV в. нерядко е практически невъзможно без наличието на конкретни данни[18]. Така например, широко разпространеното мнение, представящо плановата схема *quadriburgium* като една от емблематичните черти на укрепителното строителство от времето на Първата тетрархия, все по-често влиза в противоречие с археологическите факти, свидетелстващи, че схемата не само продължила да бъде възпроизвеждана с неотслабваща интензивност и по-късно през IV в.[19], но че при император Юстиниан I тя преживяла своеобразен ренесанс, като изграждането на квадрибурги в Северна Африка и по Средния и Долен Дунав отбелязало истински бум в 30-те – 50-те години на VI в.[20] Все във връзка с укрепителното строителство по време на Първата тетрархия следва да се отбележи още една парадоксална констатация, влизаща в противоречие с твърденията на античните автори: като се изключат укрепленията Burg bei Stein и Oberwinterthur, откъдето произхождат строителни надписи от края на III в., по цялото протежение на римската граница по р. Рейн се откриват учудващо малко податки за предприемането на каквото и да било други фортификационни инициативи от страна на Диоклетиан и неговите съвладетели. За сметка на това, археологическите данни недвусмислено свидетелстват, че голямата част от новото късноримско строителство в този район е било осъществено в годините на управлението на император Константин I [21].

---

[14] **Aricescu 1977**, 160-169; **Zahariade 1988**, 144-153.

[15] По-предпазливите автори предпочитат неопределената формулировка "края на III/началото на IV в."

[16] **Lander 1984**, p. 157.

[17] **Ibidem**, p. 168, 181.

[18] **Berchem 1954**, p. 265; **Grenier 1931**, p. 518, 588; **Petrikovits 1971**, p. 187, 199, 203; **Johnson 1983**, p. 47, 50, 260.

Обстойният анализ на данните за укрепените обекти в провинция Скития показва, че в периода на формиране на късноримската провинциална укрепителна система възникнали или коренно променили външния си облик 68 укрепени обекта. Твърде възможно е от същия период да водят началото си и други 6 обекта с непрецизирана датировка във втората половина или към края на IV (АФРОДИЗИОН) или най-общо в IV-VI в. (Мамая; Бабадаг (VICUS NOVUS?); Четатя (CIVITAS AUSDECENSIUM?); Плопени; Прилеп). Интерпретацията на историческите събития и процеси и конкретните писмени, епиграфски и археологически данни дават основание в рамките на първия период на укрепителното строителство в провинция Скития да се разграничат 3 фази, които кореспондират на 5 обособени военно-строителни програми. Първата фаза е свързана с фортификационните мероприятия в годините на Първата тетрархия. Втората фаза, обхващайки в хронологически план периода от второто десетилетие до края на 50-те години на IV в., включва военно-строителните програми, инициирани и осъществени от Лициний, по време на (практически) самостоятелното управление на Константин I след 324 г. и при Констанций II. Третата фаза обхваща целенасочените усилия на император Валенс по привеждане в ред, заздравяване и доизграждане на провинциалната укрепителна система. За съжаление, поради отсъствието на сигурни или поне задоволителни хронологически указания, уточняването на датировката на мнозинството от укрепените обекти, възникнали в пределите на провинция Скития от края на III до последната четвърт на IV в., понастоящем е невъзможно. От своя страна, белязаните от условност хронологически рубрики, под които по неизбежност се групират тези обекти, правят практически неопределими реалните измерения на отделните строителни програми. Така например, 3 укрепления са отнесени към втората или третата четвърт на IV в. (Расова (FLAVIANA?); Нуфъру; Илгании де Жос), 5 – към втората половина на IV в. (Извоареле; пристроеният към градската крепостна стена на ТРОПЕУМ ТРАЯНИ кастел; Габер; Дебрене-I; Храброво), а 9 – най-общо към IV в. (Вииле (HAGIOS KYRILLOS?); Топалу; Печеняга; Траян; Лункавица; Ракелу; Хория; Стража; Оброчище) (Обр. 111).

---

[19] **Lander 1984**, p. 206.

[20] **Pringle 1981**, p. 144; **Milosević 1996**, p. 249 sqq. (вж. и посочената там литература).

[21] **Johnson 1983**, p. 166.

Особено важно за целите на настоящото изследване е разграничаването на извършеното по време на първите две фази от укрепителното строителство през дискутирания период. Това, обаче, е твърде проблематично, тъй като броят на укрепените обекти с неопределена (и най-често – съвсем хипотетична!) датировка в "края на III или началото на IV в." възлиза на цели 21: КАРСИУМ, ЦИУС, БЕРОЕ, АРУБИУМ, ДИНОГЕЦИЯ, ЕГИСУС(I), САЛСОВИЯ, ХАЛМИРИС, Енисала-II, АРГАМУМ, Овидиу-I, Палазу Маре, Констанца-Телпиш, СТРАТОНИС, ДИОНИСОПОЛИС, Черна, Аджигьол (VALLIS DOMITIANA?), Чямурлия де Жос (AD SALICES?), Мирчя Водъ, Мурфатлар, ТИМОГИЦИЯ. От тях към времето на Първата тетрархия изследвачите доста убедено отнасят изграждането на Диногеция и цялостното преизграждане на Халмирис, при все че наличните данни за това едва ли могат да се считат за достатъчно категорични. Наред с довършителните(?) работи по новата крепостна стена на Томи, към сигурните тетрархически градежи в провинция Скития спада издигането на бурга при Сеймени. По всяка вероятност във връзка с издигането на друг подобен бург някъде в района на дунавската делта следва да се постави и фрагментираният и преизползван като строителен материал в постройки от по-късно време тетрархически надпис, открит при разкопките на Халмирис. С най-правдоподобна датировка във времето на Първата тетрархия са и бургите при Слава Русъ и Жижила. Счита се, че стимул за интензивната строителна дейност, която включвала и епиграфски добре засвидетелстваната поправка на пътната система, дало едно варварско (готи? карпи? бастарни?) нападение около 295 г., което нанесло тежки поражения на редица селища в провинцията[22]. Засега, обаче, липсват данни то да е засегнало съществуващата укрепителна инфраструктура. Макар изследвачите традиционно да приписват на фортификационната дейност на Диоклетиан и неговия съуправител Галерий престрояването *a fundamentis* на военните лагери по дунавския бряг на провинция Скития, превръщането на по-значителните селища във вътрешността ѝ в укрепени центрове и изграждането на сис-

---

[22] **Barnea 1968**, p. 374 sqq.; **Suceveanu 1969**, p. 364; **Scorpan 1980**, p. 120.

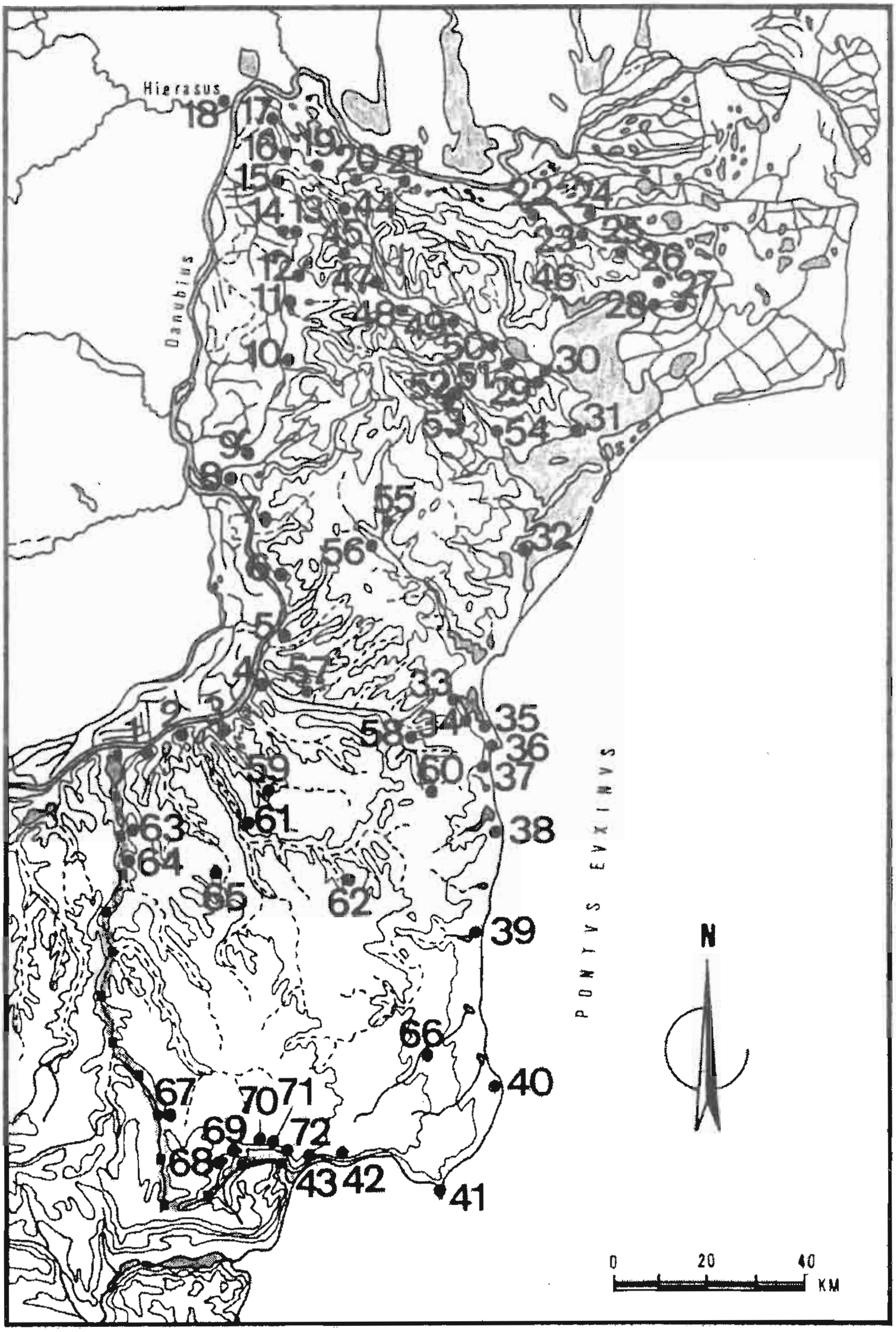
Hierasus
18
17
16
19
20
21
15
22
24
14
13
44
45
23
25
26
12
47
46
27
11
28
48
49
50
30
10
52
51
29
53
54
31
Danubius
9
8
55
7
32
56
6
5
57
4
33
3
2
1
35
34
58
36
60
37
59
61
63
38
64
65
62
39
PONTVS EVXINVS
N
66
40
67
70
71
69
72
68
43
42
41
0
20
40
KM

Обр. 111. Късноримската укрепителна система на провинция Скития (средата на 70-те години на IV в.): 1. Вииле (HAGIOS KYRILLOS?); 2. САЦИДАВА; 3. Расова (FLAVIANA?); 4. АКСИОПОЛИС; 5. Сеймени; 6. КАПИДАВА; 7. Топалу; 8. КАРСИУМ; 9. ЦИУС; 10. БЕРОЕ; 11. Печеняга; 12. Траян; 13. ТРЕЗМИС-Изток; 14. ТРЕЗМИС-Запад; 15. АРУБИУМ; 16. Жижила; 17. ДИНОГЕЦИЯ; 18. Барбоши; 19. Лункавица; 20. Ракелу; 21. НОВИОДУНУМ; 22. ЕГИСУС; 23. Нуфъру; 24. Илгании де Жос; 25. САЛСОВИЯ; 26. ХАЛМИРИС; 27. Дунавъцу де Сус (GRATIANA?); 28. Дунавъцу де Жос (AD STOMA?); 29. Енисала-I (CONSTANTIANA?); 30. Енисала-II; 31. АРГАМУМ; 32. ИСТРИЯ; 33. Овидиу-I; 34. Палазу Маре; 35. Мамая; 36. ТОМИ; 37. Констанца-Телпиш; 38. СТРАТОНИС; 39. КАЛАТИС; 40. КАРИЯ; 41. Т(и)РИСА; 42. АФРОДИЗИОН; 43. ДИОНИСОПОЛИС; 44. Нифон; 45. Черна; 46. Аджигьол (VALLIS DOMITIANA?); 47. Хория; 48. Извоареле; 49. Михай Браву; 50. Бабадаг-Топрайкьой; 51. Бабадаг (VICUS NOVUS?); 52. Слава Русъ; 53. ИБИДА; 54. Чямурлиа де Жос (AD SALICES?); 55. Пантелимонул де Жос; 56. УЛМЕТУМ; 57. Мирчя Водъ (TRES PROTOMAE?); 58. Мурфатлар; 59. ТРОПЕУМ ТРАЯНИ; 60. Стража; 61. Четатя (CIVITAS AUSDECENSIUM?); 62. Плопени; 63. Капитан Димитрово; 64. Габер; 65. ЗАЛДАПА; 66. ТИМОГИЦИЯ; 67. Ново Ботево; 68. Дебрене-I; 69. Прилеп; 70. Одърци; 71. Храброво; 72. Оброчище. / Fig. 111. The Late Roman defence system of the province of Scythia (the mid-70s of the 4th century): 1. Viile (HAGIOS KYRILLOS?); 2. SACIDAVA; 3. Rasova (FLAVIANA?); 4. AXIOPOLIS; 5. Seimeni; 6. CAPIDAVA; 7. Topalu; 8. CARSIUM; 9. CIUS; 10. BEROE; 11. Peceneaga; 12. Traian; 13. TROESMIS-East; 14. TROESMIS-West; 15. ARRUBIUM; 16. Jijila; 17. DINOGETIA; 18. Barboşi; 19. Luncaviţa; 20. Rachelu; 21. NOVIODUNUM; 22. AEGISSUS; 23. Nufăru; 24. Ilganii de Jos; 25. SALSOVIA; 26. HALMYRIS; 27. Dunavăţu de Sus (GRATIANA?); 28. Dunavăţu de Jos (AD STOMA?); 29. Enisala-I (CONSTANTIANA?); 30. Enisala-II; 31. ARGAMUM; 32. HISTRIA; 33. Ovidiu-I; 34. Palazu Mare; 35. Mamaia; 36. TOMIS; 37. Constanţa-Telpiş; 38. STRATONIS; 39. CALLATIS; 40. CARIA; 41. T(i)RISSA; 42. APHRODISION; 43. DIONYSOPOLIS; 44. Nifon; 45. Cerna; 46. Agighiol (VALLIS DOMITIANA?); 47. Horia; 48. Izvoarele; 49. Mihai Bravu; 50. Babadag-Topraichioi; 51. Babadag (VICUS NOVUS?); 52. Slava Rusă; 53. IBIDA; 54. Ceamurlia de Jos (AD SALICES?); 55. Pantelimonul de Jos; 56. ULMETUM; 57. Mircea Vodă (TRES PROTOMAE?); 58. Murfatlar; 59. TROPAEUM TRAIANI; 60. Straja; 61. Cetatea (CIVITAS AUSDECENSIUM?); 62. Plopeni; 63. Kapitan Dimitrovo; 64. Gaber; 65. ZALDAPA; 66. TIMOGITTIA; 67. Novo Botevo; 68. Debrene-I; 69. Prilep; 70. Odartsi; 71. Hrabrovo; 72. Obrochishte.

тема от крайпътни укрепления по трасетата на основните съобщителни линии в провинцията, фактите в значителна степен обезсмислят това твърдение. Дори да се приеме, че кастелът Диногеция възникнал, а Халмирис – бил цялостно преизграден именно по време на Първата тетрархия, това не ще да е било правилото, а по-скоро – изключение. Напротив, посочените по-горе примери показват, че фортификационното строителство изглежда е било насочено предимно към издигането на малки спомагателни военни и военно-полицейски укрепления (*burgi* и *turres*), уплътняващи граничната защита и осигуряващи контрола на комуникационните линии. Въпреки че изворите мълчат за нови варварски нападения в долнодунавските провинции на Римската империя през следващите близо 20 години, положението по границата едва ли е било спокойно[23]. Поредицата от почти ежегодни титли *Carpicus maximus* и *Germanicus maximus*, присъдени на император Галерий в края на III и началото на IV в.[24], недвусмислено свидетелстват за ожесточена борба с варварското обкръжение, и то – именно по фронта на дунавската граница на провинция Скития. При тези обстоятелства, предполагаемото предприемане точно по това време на масирана кампания по реконструкция *a fundamentis* на военните лагери (неизбежно свързана с тяхното принудително и продължително (?) изваждане от строя, а респективно – с частична или пълна дезорганизация на граничната отбранителна система) изглежда напълно неправдоподобно. Що се отнася до цивилното фортификационно строителство в провинцията по време на Първата тетрархия, за него засега (с изключение на Томи!) не разполагаме с никакви сигурни данни.

Въз основа на приведения в предходните глави на настоящото изследване подробен анализ на наличната информация убедително се налага мнението, че процесът на формиране на укрепителната система на провинция Скития по посока на придобиване на нейните характерни късноримски (и късноантични въобще!) черти започнал да набира сила при император Лициний и напълно се разгърнал по време на едноличното управление на Константин I след 324 г. Към обектите, възникнали или съществено променили облика си през втората фаза от първия период на укрепителното строителство в провинцията, със сигурност или с много голяма увереност могат да бъдат причислени: САЦИДАВА, АКСИОПОЛИС, КАПИДАВА, ТРЕЗМИС-Изток, ТРЕЗМИС-Запад, Барбоши, НОВИОДУНУМ, Дунавъцу де Жос (AD STOMA?), Енисала-I (CONSTANTIANA?), ИСТРИЯ, КАРИЯ, Т(и)РИСА (допълнения към Втората и реконструкция на Третата отбранителна линия), Нифон, Михай Браву, ИБИДА (ИБИДА-I и ИБИДА-II), УЛМЕТУМ, ТРОПЕУМ ТРАЯНИ, Капитан Димитрово, ЗАЛДАПА, Ново Ботево, Одърци. Може би именно при император Константин I (ако не по-късно при Валенс) възникнали кастелът при Расова (FLAVIANA?) и укрепленията при Нуфъру и Илгании де Жос. С редки изключения, принадлежността на отделните обекти към конкретна строителна програма не може да се определи задоволително. Поне при част от укрепленията очевидно става дума за преливане на една програма в друга.

---

[23] В тази връзка, вж.: **Lact.** De mort. pers. 18, 6 (ed. Brandt – Laubmann).

[24] **Kienast 1996**, S. 285.

Победоносният завършек на войната на Лициний (съвместно с Константин I?[25]) срещу готите в 314 или 315 г.[26] за дълго време ликвидирал варварската заплаха по долнодунавската граница на Римската империя. Интерпретацията на строителния надпис от Тропеум Траяни от 315-316 г. дава основание уверено да се твърди, че след победата императорът пристъпил към осъществяването на широкомащабна военно-строителна програма в подвластните му провинции по Долни Дунав и конкретно – в Скития, целяща издигане отбранителната способност на граничната зона като цяло и по всяка вероятност предвиждаща тотално преизграждане поне на част от физически и морално остарелите компоненти на провинциалната укрепителна система. Междуособната война от 316-317 г. и предизвиканите от нея тежки финансово-стопански сътресения несъмнено внесли корекции в набелязаната програма, налагайки прекратяване на работите по някои от започнатите строежи, какъвто, изглежда, е случаят с Тропеум Траяни. Провокираното от "занемаряването на границите" нахлуване на готите в Мизия и Тракия през 323 г., което наложило извънредната въоръжена намеса на император Константин I[27], може би се явява своеобразно указание за започнатото от Лициний, но така и останало недовършено преизграждане *a fundamentis* на някои от военните лагери по дунавския бряг.

По всичко личи, обаче, че основната заслуга за преобразяване на укрепителната система на провинция Скития трябва да се отдаде на император Константин I. Реализираното от него след 324 г. интензивно фортификационно строителство вървяло ръка за ръка и в значителна степен било обусловено от установяването на късноримския модел на военна организация в провинцията. За безпрепятственото протичане на процеса способствувало продължителното спокойствие, установило се по долнодунавската граница на Римската империя. Възползувайки се от междуособиците сред варварското обкръжение, Империята преминала към офанзивна външна политика и – в противоречие с традиционните си принципи – не пропускала възможността открито да се намеси с въоръжена сила в конфликтите отвъд своите граници, печелейки важни военно-политически дивиденти, от особено голямо значение сред които е сключеният с готите foedus през 332 г.[28] Изтъкнатите по-горе в изложението многобройни преки и косвени аргументи от археологическо, историческо, епиграфско и архитектурно естество свидетелстват, че дори инициативата и подготвителните работи по преизграждане из основи на някои от военните лагери по дунавската граница на провинция Скития (КАПИДАВА?; ТРЕЗМИС-Изток?) предположително да могат да се припишат на император Лициний, осъществяването на тяхната реконструкция, а вероятно и на мнозинството от останалите лагери, следва да се отнесе именно към времето на самостоятелното управление на Константин I. С разделянето на военния ефектив на Римската империя и обособяването на полевата армия, за нуждите на настанените в Скития подразделения *comitatenses*, а и във връзка с охраната на вътрешния ред в провинцията, била изградена цяла система от лагери и по-малки военно-полицейски укрепления, ситуирани с оглед на стратегическата им и тактическа целесъобразност: Нифон, Михай Браву, КАРИЯ, ИБИДА (I), УЛМЕТУМ, Капитан Димитрово, Ново Ботево, Одърци. Специално внимание било отделено на укрепяването и на по-значителните цивилни селища, които били възприемани като допълнителна опора и резерв на провинциалната отбранителна система: ТРЕЗМИС-Запад, ИСТРИЯ, Т(и)РИСА (допълнения към Втората отбранителна линия?), ИБИДА (II), ТРОПЕУМ ТРАЯНИ, ЗАЛДАПА, а може би и Енисала-I (CONSTANTIANA?).

---

[25] Почетната титла *Gothicus maximus* на Константин I от 315 г. (**Kienast 1996**, S. 302) не може да се счита за сигурно указание, че той се е ангажирал с тази военна кампания, тъй като, съгласно колегиалния принцип на управление, идентични титли получавали всички съвладетели, независимо кой от тях бил извоювал конкретната победа, вж.: **Barnes 1982**, p. 27 sqq., 81 (n. 145); **Kienast 1996**, 42-44.

[26] Датировката е според: **Barnes 1982**, p. 82.

[27] **Anonym. Vales.** 5, 21 (ed. Mommsen).

Строителният надпис от Каркалиу от 337-340 г. и особено този от Тириса от 341-342 г. свидетелстват, че още в началото на управлението на император Констанций II провинция Скития отново се оказала включена в рамките на мащабна военно-строителна програма, координацията и контролът по чието изпълнение били поверени на единия от двамата *magistri militum praesentalis*. Конкретното съдържание на тази програма на провинциално ниво понастоящем не може да се определи, но наред с довършителните работи по някои от започнатите от Константин I строежи, тя очевидно включвала възстановителни мероприятия по заварената укрепителна инфраструктура, както и предприемането на изцяло ново фортификационно строителство.

Третата фаза на строителна активност в периода на формиране на късноримската укрепителна система в провинция Скития се отъждествява с дейността на император Валенс, чието осъществяване започнало може би още по време на неговата Първа готска война от 366-369 г., но истински размах добило вероятно чак след нейното приключване. Наред с потягането на пътната мрежа, ремонтни работи по някои от съществуващите укрепени обекти и доизграждането на инфраструктурата от военно-полицейски укрепления за вътрешна сигурност (Бабадаг-Топрайкьой; кастелът, пристроен към градската крепостна стена на ТРОПЕУМ ТРАЯНИ?), било предприето строителство *a fundamentis* и на военни обекти по самата дунавска граница на провинцията – ЦИУС (по-късният каменен кастел), ГРАЦИАНА (Дунавъцу де Сус?). Макар местоположението на ВАЛЕНТИЯ и ВАЛЕНТИНИАНА, чието възникване във времето на Валенс не буди никакво съмнение, да не може да се определи със сигурност, много е вероятно те също да са се намирали на дунавския бряг[29]. Някои автори допускат, че кастелът ФЛАВИАНА (Расова?) може би също принадлежи към градежите на император Валенс, което изглежда възможно и за системата от укрепления при Нуфъру и Илгании де Жос. С предполагаемата си датировка във Валенсово време, временният военен лагер при Пантелимонул де Жос се явява един от редките паметници на късноримската землена фортификационна архитектура. Нарастването на варварската заплаха в навечерието на Втората готска война на Валенс и драматичните събития, свързани със самия ход на войната, изглеждат най-вероятната предпоставка за възникването на специфичната категория "крепости-убежища": Извоареле, Габер, Дебрене-I, Храброво. От същото време, може би, водят началото си укрепеното селище при Истрия и цитаделата на АФРОДИЗИОН.

---

[28] **Wolfram 1979**, 63-65.

В резултат на предприетото от края на III до към последната четвърт на IV в. фортификационно строителство, територията на провинция Скития се оказала покрита от гъста мрежа от укрепени обекти. Макар твърде разнородни по произход и предназначение, всички те следва да се разглеждат като съставни части на единна по характер късноримска провинциална укрепителна система, целяща да осигури възможно най-ефикасна защита на държавния суверенитет, вътрешния ред и безопасността на населението в тази част на Римската империя.

ВТОРИ ПЕРИОД:
ОПИТИ ЗА ПОДДЪРЖАНЕ И ПОСТЕПЕННА ДЕЗИНТЕГРАЦИЯ НА КЪСНОРИМСКАТА УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА
(ТЕОДОСИЙ I – ТЕОДОСИЙ II)

Укрепителната система на провинция Скития понесла сериозни удари по време на Втората готска война на император Валенс (377-378 г.) и в хода на борбите с остроготите на Долни Дунав през 80-те години на IV в. Археологическите данни свидетелстват, че след вземането на някои палиативни мерки, целящи временно закрепване на положението (напр. изграждането на бургуса върху руините на катастрофално пострадалата ДИНОГЕЦИЯ), към края на IV/началото на V в. се пристъпило към мащабни възстановителни работи в редица от по-важните укрепени обекти: КАПИДАВА, ДИНОГЕЦИЯ, ЕГИСУС, ХАЛМИРИС, АРГАМУМ, ИСТРИЯ, ТРОПЕУМ ТРАЯНИ. По всяка вероятност този процес се разгърнал с пълна сила едва след омиротворяването на обстановката, настъпило с изтеглянето на визиготите на Аларих от балканските предели на Римската империя към Италия в 401 г. Засега, обаче, от територията на провинция Скития липсват сигурни податки за предприемането по това време на фортификационно строителство *a fundamentis*[30]. Напротив, според наличната информация, възстановяване на част от засегнатите укрепени обекти така и не било предприето и някои от тях завинаги престанали да съществуват. Особено показателна в това отношение е съпоставката на археологическите данни с писмените сведения за провинцията, съдържащи се в *Notitia Dignitatum*. За посветения на Скития раздел в документа понастоящем се приема, че отразява състава и дислокацията на граничните войски в провинцията около 378 г. Като единствена по-късна добавка се изтъква вписването на *cuneus equitum Arcadum*, което се поставя във връзка с окончателното редактиране на *pars Orientis* от документа[31]. Времето на тази редакция обикновено се отнася към края на IV в. (394-395 г.), но съществува и мнение, че тя датира от по-късно – около 408 г.[32] Макар да не представяла действителния състав на войската, намиращата се под началството на дукса на Скития по това време[33], *Notitia Dignitatum*, изглежда, съвсем точно пресъздавала състоянието на укрепителната система по дунавската граница на провинцията именно към края на IV/началото на V в., което идва да покаже, че редакцията на съответния раздел в документа е била значително по-сериозна, отколкото обикновено се предполага. Обзорът на археологическите свидетелства показва, че, освен споменатите в *Notitia Dignitatum*, по дунавския бряг на провинция Скития се намират останките от още 7 големи укрепления, поне 5 от които (Топалу, Печеняга, Траян, Ракелу и Дунавъцу де Жос) със сигурност се отъждествят с късноримски военни лагери от IV в., а същото е твърде вероятно и за другите две (Вииле и Лункавица). Известният досега подемен археологически материал от 3 от тях – Топалу, Ракелу и Дунавъцу де Жос (AD STOMA?) – убедително свидетелствува, че те завинаги прекратили съществуването си към края на IV или в началото на V в. Макар за другите 4 укрепления да липсват конкретни хронологически указания, напълно правдоподобно изглежда те също временно(?) да са излезли от строя по това време[34].

---

[29] По-горе в изложението (**Глава II.2.Д**), ВАЛЕНТИНИАНА съвсем хипотетично бе отъждествена с укреплението при Траян (за него вж. **Глава II.2.А**).

---

[30] Не трябва да се изключва възможността именно към края на IV или в началото на V в. да са били изградени укрепеното селище край Истрия и цитаделата на АФРОДИЗИОН.

[31] **Zahariade 1988**, 21-31, 181-185

[32] **Soustal 1991**, S. 66 (вж. цитираната там в бел. 56 литература).

[33] Мотивите за това са съвсем задоволително обяснени в: **Zahariade 1988**, 91-99, 185.

Още през първото десетилетие на V в. периодът на относително затишие по дунавската граница на Римската империя бил нарушен от поредица хунски нападения, продължили с нарастваща интензивност до към средата на века[35]. Поне някои от тях чувствително засегнали и територията на провинция Скития, като особено опустошителни, изглежда, били тези в 434 и 447 г. Новелите на император Теодосий II от 412 и 443 г. свидетелствуват за несекващото внимание, отделяно от страна на централната власт към проблемите на защитата на имперската граница по протежението на р. Дунав. При все това, своевременното отстраняване на пораженията, периодически нанасяни на укрепителната инфраструктура в провинция Скития, се оказало непосилна задача за Римската империя. Започналото още към края на 70-те и в началото на 80-те години на IV в. разпадане на късноримския модел на военна организация предопределило протичането на процес на постепенна трансформация на някогашните военни лагери и някои от военно-полицейските укрепления в обикновени укрепени селища. Същевременно, по различно време от края на 70-те години на IV до към средата на V в., завинаги престанали да съществуват десетки укрепени обекти[36], а редица други[37] тежко пострадали и със сигурност или с голяма вероятност също временно излезли от строя към края на периода. Ето защо, средата на V в. уверено може да се посочи като пределен срок на окончателната дезинтеграция на късноримската укрепителна система в провинция Скития.

---

[34] За укреплението при Печеняга липсват каквито и да било хронологически данни, а функционирането на тези при Вииле (HAGIOS KYRILLOS?), Траян и Лункавица е засвидетелствувано и през VI в.

[35] За хронологията на хунските нападения, вж.: **Miteva 1989**, S. 143 sqq.

[36] Сеймени, Топалу, АРУБИУМ(?), Жижила, Ракелу, Дунавъцу де Жос (AD STOMA?), Бабадаг-Топрайкьой, Енисала-II, Мурфатлар, Овидиу-I, Палазу Маре, Констанца-Телпиш, СТРАТОНИС(?), КАРИЯ, Нифон, Черна, Аджигьол (VALLIS DOMITIANA?), Хория, Михай Браву, Бабадаг-Топрайкьой, Мирчя Водъ, Стража, Дебрене-I, Храброво.

[37] Вииле (HAGIOS KYRILLOS?), КАПИДАВА, Траян, Лункавица, ЕГИСУС, ХАЛМИРИС, ИБИДА, УЛМЕТУМ, Капитан Димитрово, Одърци.

ТРЕТИ ПЕРИОД:

РЕОРГАНИЗАЦИЯ НА ПРОВИНЦИАЛНАТА УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА ПРИ ИМПЕРАТОР АНАСТАСИЙ

Готските и хунски нашествия от последната четвърт на IV и първата половина на V в. наложили забележим отпечатък върху състоянието и по-нататъшното развитие на провинция Скития, която след окончателното разделяне на Римската империя в 395 г. се оказала и до края на съществуването си останала в пределите на Източната Римска империя (Византия) със столица Константинопол. Дезинтеграцията на къноримската укрепителна система била само една от последиците от нашествията, довели до катастрофален демографски срив и тотално разстройство на поселищния живот в провинцията. Изрично уговореното в закона на император Зенон от 480 година[38] запазване единствено в Скития на предишната форма на църковна организация обикновено се обяснява именно с екстремалната обстановка в провинцията през втората половина на V в.[39] Благоприятни предпоставки за предприемането на по-сериозни мерки по икономическото възстановяване и реинтеграция на провинция Скития в структурите на Империята се създали едва след изтеглянето в 488 година на размирните остготски федерати от пределите на диоцеза Тракия, където (и в Скития?) те дълго време се разпореждали като пълновластни господари[40]. Появата на българите на Долни Дунав и техните опустошителни походи в Тракия през 493, 499 и 502 г.[41], поставили долнодунавските провинции отново (и трайно!) във фокуса на вниманието на византийската политика и изиграли ролята на мощен стимул за активизиране на процеса по реорганизация и привеждане във функционална годност на укрепителната система в провинция Скития.

Реорганизацията на провинциалната укрепителна система в Скития била осъществена в рамките на предприетата от император Анастасий в края на V и началото на VI в. мащабна военно-строителна програма[42]. Най-съществената характеристика на системата, която тя придобила при Анастасий и запазила до края на съществуването ѝ, е (почти!) тоталната функционална унификация на нейните компоненти, свързана с решителната трансформация на някогашните военни лагери и военно-полицейски укрепления в укрепени селища[43]. Нещо повече, с изчезването още към средата на V в. на неукрепените форми на поселищен живот в Скития, реорганизираната към началото на VI в. провинциална укрепителна система практически се превръща в олицетворение на поселищната структура в провинцията. Фортификационната дейност на император Анастасий в Скития включвала серия от ремонтни и консолидационни работи по отбранителните съоръжения на функциониращи по това време укрепени обекти (САЦИДАВА; КАПИДАВА; ДИНОГЕЦИЯ; ХАЛМИРИС), но и специални мерки за възстановяване и възвръщане към живот и на някои от тези, които били тежко пострадали при готските и хунски нашествия и от десетилетия лежали в руини или водели жалко съществувание (Капитан Димитрово; Одърци). Наред със заздравяването на укрепените обекти по дунавската граница и във вътрешността[44], изненадващо голяма строителна активност във времето на император Анастасий се наблюдава по морския бряг на провинцията. Освен епиграфски и археологически сигурно засвидетелстваните ремонтни работи в ИСТРИЯ, съобразно наличната информация именно към края на V и в началото на VI в. следва да се отнесе изграждането *a fundamentis* на мощните укрепителни съоръжения на ТИМУМ, Камен бряг-Яйлата, Свети Никола, БИЗОНЕ, Балчик-Хоризонт, а твърде вероятно – и на Първата отбранителна линия на АКРЕ, както и на укрепеното селище(?) Истрия.

---

[38] **Cod. Iust.** I, 3, 35 (ed. Krtger).

[39] По-различно обяснение на изключението в: **Suceveanu/Barnea 1993**, p. 175 sqq.

[40] Вж. напр.: **Wolfram 1979**, S. 335 sqq.

[41] **Stein 1949**, 89-90.

[42] **Barnea 1960**, p. 363 sqq.; **Barnea 1967a**, 355-356.

Реорганизираната и основно реконструирана по инициатива и с осигурените от император Анастасий средства укрепителна система в провинция Скития позволила на бунтовника Виталиан да се чувства тук в продължение на години (чак до края на бунта му в 518 г.) практически недосегаем за централната власт[45]. Системата с чест издържала и продължителния период на несигурност и накърнен държавен суверенитет по Долни Дунав и въобще в балканските предели на Империята от средата на 30-те до началото на 50-те години на VI в.

---

[43] Само 6 укрепления от времето на Анастасий и насетне могат да се определят като “военни”, при това – изглежда само в началния период от тяхното съществуване (вж. Глава III.1.Б1).

[44] Съвсем не е изключено укрепените селища при Мамая, Бабадаг, Четатя и Плопени (и Прилеп?) да са възникнали едва към края на V/началото на VI в., т.е. във времето на Анастасий.

[45] За бунта на Виталиан: **Barnea 1968**, 412-414.

ЧЕТВЪРТИ ПЕРИОД:

УКРЕПИТЕЛНОТО СТРОИТЕЛСТВО НА ИМПЕРАТОР ЮСТИНИАН I

Грандиозното фортификационно строителство се разглежда като важен компонент на политиката на Юстиниан I за държавна сигурност[46]. Описаната в трактата на Прокопий "За строежите" дейност на императора на Балканите с пълно основание се счита за една от най-големите предприемани въобще някога регионални военно-строителни програми. Осъществяването ѝ обикновено се отнася към началния период от управлението на Юстиниан, когато Империята разполагала с по-големи финансови възможности[47]. Специално от провинция Скития[48], обаче, разполагаме със сигурни археологически данни, свидетелстващи за осъществяването още при император Анастасий на широкообхватни мерки по възстановяване и обновяване на провинциалната укрепителна система. Същевременно, стратиграфските наблюдения в отделните укрепени обекти не са регистрирали досега каквито и да било сътресения не само през първата четвърт на VI век, но чак до кутригурското нашествие от 559 г. Отбелязаните констатации идват да покажат, че Юстиниан очевидно заварил укрепителната инфраструктура в Скития в добро състояние. Като се има предвид финансовата му политика[49], с основание се твърди, че императорът никак не бил разточителен в областта на скъпоструващото фортификационно строителство: всеки ремонт или изграждане на нова крепост били въпроси, решавани на високо държавно равнище, при строго отчитане на военно-политическата конюнктура[50].

Следователно, за предприемането на описаните в "За строежите" мащабни фортификационни инициативи били налице основателни причини. За естеството на тези причини свидетелства сам Прокопий, който многократно и недвусмислено отбелязва в IV книга на съчинението си, че интензивното Юстинианово укрепително строителство на Балканите било предхождано от (продължителен?) период на несигурност и разруха. Като се има предвид, че към осъществяването на голямомащабни военно-строителни програми по правило се пристъпвало в мирно време[51], и в дадения случай на възстановяването на реда и спокойствието в балканските предели на Римската империя следва да се гледа като на абсолютно необходима предпоставка.

---

[46] **Patoura-Hatzopoulos 1980**, p. 96.

[47] **Дуйчев 1943**, с. 252.

[48] За положението в провинция Скития при император Юстиниан I, вж. последно: **Barnea 1997**, S. 40 sqq.; **Torbatov 1997a**, p. 78 sqq.

[49] **Gordon 1959**, 23-30.

[50] **Иванов 1983**, 27-28; **Иванов 1984**, с. 36.

[51] **Howard-Johnston 1989**, 219-220.

Военните операции срещу перси, вандали, остготи и вестготи, характеризиращи управлението на Юстиниан I, се отразили крайно негативно на защитата на дунавската граница на Империята. Предвид чувствително намалелия военен потенциал на империята[52], формирането на необходимите полеви армии и експедиционни корпуси се извършвало чрез драстични съкращения на разположените в провинциите военни части *comitatenses*. Въпреки редуцирания си числен състав, оставените в долнодунавските провинции войски успявали на първо време да удържат трансграничния натиск и да се справят с проникналите в империята варварски групи. В началото на 30-те години на VI в. Империята дори се оказала в състояние да предприеме офанзива срещу славяните в този сектор от границата и да пренесе военните действия на неприятелска територия[53]. Това станало възможно, вероятно, с привличането на допълнителни военни контингенти след сключването на мира с Персия през 532 г.[54] Победите на тракийския *magister militum* Хилвудий се считат обикновено за основанието император Юстиниан да прикачи към титулатурата си и епитета *Anticus*[55]. След 533 г., обаче, обстановката по дунавската граница на диоцеза Тракия коренно се променила. По време на една акция отвъд Дунава Хилвудий загинал, а войската му била унищожена. "След това варварите могли да преминават реката винаги, когато пожелаели, и римските владения станали лесно достъпни за нападения"[56]. Приведеният цитат в никакъв случай не е литературно преувеличение. Последният успех да бъде отбито нападение в близост до границата датира от 535 г.[57] Множеството сведения за варварски опустошения в Тракия през следващите години[58] свидетелстват за тоталното безсилие на местната власт да спре външния натиск, а в редица случаи – и да окаже каквото и да било противодействие на нашествениците. Показателно е, че военната служба в разположените край р. Дунав земи се считала от съвременниците за наказание[59]. Размерът на бедствието, обхванало Втора Мизия и Скития, личи и от предоставеното през 538 г. на ректора на Мизия, а през 544 г. и на църквите в Томи и Одесос, право да отчуждават недвижими църковни имоти за откупуване на пленници[60]. Последиците за отбраната на тракийската дунавска граница от сполетялата през 533 г. Хилвудий и неговата армия катастрофа първоначално били, изглежда, недооценени от централната власт. Впоследствие, когато създалата се критична ситуация била осъзната, правителството се оказало с вързани ръце, тъй като не разполагало с военен резерв. По това време Империята била вече дълбоко въвлечена в амбициозните начинания на Запад. Воден от стремежа си да възстанови Римската империя в някогашните ѝ граници, Юстиниан отдавал на западната политика приоритетно значение. Като не можела да разчита на никаква ефективна военна подкрепа за заздравяване на отбраната по Долни Дунав преди края на Италийската кампания[61], Константинополската администрация се видяла принудена да прибегне до палиативни мерки, целящи мобилизация на собствените сили и ресурси на засегнатите провинции за отпор на нашествениците. В този контекст трябва да се разглежда концентрацията на властта над диоцеза Тракия в ръцете на една личност – *praetor Iustinianus Thraciae*. Създаването само една година по-късно на *quaestura exercitus*, обаче, се явява официално признание на бедственото положение, създало се в "обезпокояваните от варварите"[62] гранични провинции. То илюстрира безсилието да се реши въпроса за снабдяването с продоволствие на разположените там войски и военизирано население дори с обединените финансови усилия на целия диоцез[63]. Липсата на ефективна военна защита все повече затваряла живота зад стените на укрепените обекти, които се превръщали в центрове с подчертано консумативен характер, а бележката на Агатий за запустялостта на земите във Втора Мизия и Скития[64] очевидно отразява една съвсем обективна реалност. Масираните славянски нападения през 549 и 550-551 г.[65] демонстрирали изключително много нарасналите военни умения, мощ и самочувствие на нашествениците, както и откритите им претенции за трайно настаняване в земите на юг от р. Дунав. Реалните измерения на надвисналата заплаха силно обезпокоили правителството в Константинопол. Фактът, че срещу славяните през 551 г. действувала вече "твърде значителна войска", изпратена от императора[66], свидетелствува за решителна промяна в имперската политика спрямо балканските ѝ владения: Империята преминала в контраофанзива, насочена към пълно възстановяване на разклатения ѝ суверенитет. Офанзивата през пролетта на 551 г. срещу презимувалите в пределите на Империята славяни била последвана от спешни мерки по затягане на отбраната по дунавската граница, като за това, вероятно, били привлечени допълнителни военни контингенти. Регистрираните по-късно през същата година нахлувания на кутригури и славяни[67] били осъществени през владенията и с помощта на гепидите, тъй като "римляните пазели бдително да не се минава през реката Истър в Илирик и в тракийските земи"[68]. Това съобщение отразява една качествено нова обстановка по дунавската граница. Изворите не съдържат никакви сведения за варварски нашествия в балканските предели на Империята през следващите 7 години. Причините за временното отслабване на натиска обикновено се търсят в избухналите междуособици сред съседните на империята варварски племена, умело подклаждани от византийската дипломация[69]. Съществен принос за това, обаче, ще да са имали и взетите мерки по укрепване отбраната на дунавската граница[70]. Представените факти и разсъждения дават основание осъществяването, ако не на цялата балканска военно-строителна програма на Юстиниан, то поне на частта ѝ касаеща дунавските провинции, да бъде отнесено именно към периода след пролетта на 551 г.

---

[52] **Agath.** Hist. V, 13 (ed. Dindorf).

[53] **Proc.** De bell. VII, 14, 1-5 (ed. Haury).

[54] **Дуйчев 1943**, с. 247.

[55] **Rllsch 1978**, S. 102.

[56] **Proc.** De bell. VII, 14, 6 (ed. Haury).

[57] **Marc. Com.** ad a. 535, 3 (ed. Mommsen).

[58] **Велков 1959**, 47-48.

[59] Ed. XIII (= Corpus Iuris Civilis, III, p. 785) (ed. Schöll – Kroll).

[60] Nov. LXV; CXX (= Corpus Iuris Civilis, III, p. 399, 588) (ed. Schöll – Kroll).

---

[61] Кампанията не била доведена до край, тъй като през 540 г. Персия провокирала избухването на нова война на изток. С известни прекъсвания, тя продължила до 557 г., когато било подписано 5-годишно примирие. Окончателен мирен договор бил подписан през 562 година.

[62] Nov. L, Praef. (= Corpus Iuris Civilis, III, p. 262) (ed. Schöll – Kroll).

[63] Същността и механизмите на действие на институцията quaestura exercitus са обстойно анализирани в: **Torbatov 1997a**.

[64] **Agath.** Hist. V, 11 (ed. Dindorf).

[65] **Proc.** De bell. VII, 38, 1-23; 40, 1-4; 40, 31-45 (ed. Haury).

[66] **Proc.** De bell. VII, 40, 34 (ed. Haury).

Причините за аномалиите в предаването на информацията относно провинция Скития в Прокопиевия трактат "За строежите" бяха вече обстойно коментирани и задоволително обяснени. По-голямата част от реално осъщественото от император Юстиниан I укрепително строителство в провинцията, за което става дума в съчинението[71] или има конкретни археологически данни, изглежда трябва да се отнесе към периода от пролетта на 551 до началото на 559 г. Наред с някои по-дребни ремонтни работи и частични преустройства (в: АКСИОПОЛИС; ТРЕЗМИС?; НОВИОДУНУМ; ГРАЦИАНА?; АРГАМУМ; ТОМИ; КАЛАТИС; АКРЕ; БИЗОНЕ; Балчик-Хоризонт; Енисала-I (CONSTANTIANA?); АД САЛИЦЕС?; ЗАЛДАПА; Дебрене-II; Одърци), по това време ще да са били предприети и мащабните кампании по възстановяване на укрепителните съоръжения на ХАГИОС КИРИЛОС (Вииле?), УЛМЕТУМ и ИБИДА, както и изграждането на градската крепостна стена на КАРСИУМ. Най-впечатляващата съставка на Юстиниановото фортификационно строителство в Скития, обаче, е осъществената именно в средата на VI в. в югоизточната част на провинцията специфична микрорегионална военно-строителна програма, изразяваща се в изграждането на система от сходни по план и размери военни укрепления по протежението на самия морски бряг: Овидиу-II, КАРЕЯ/К(а)РЕАС, Камен бряг-Топрак кале, ТИМУМ-Запад и Балчик-Тузлата[72] (Обр. 112).

---

[67] **Proc.** De bell. VIII, 18, 5-7; 25, 1-6 (ed. Haury).

[68] **Ibidem**, VIII, 18, 6.

[69] Вж. напр.: **Soustal 1991**, S. 71.

[70] **Ensslin 1927**, Col. 700.

[71] Не трябва да се изключва възможността част от споменатите обекти да са били приписани от Прокопий на император Юстиниан I, без последният да е имал някакви основателни заслуги за това (вж. **Глава I.1**).

Кутригурското нашествие в началото на 559 г. нанесло тежък удар и предизвикало частична дезинтеграция на укрепителната система в провинция Скития. Макар към ликвидиране на нанесените щети да се пристъпило навярно непосредствено след изтеглянето на нападателите, възстановяването на живота в някои от засегнатите центрове не настъпило веднага. ЕГИСОС и ХАЛМИРИС, например, които със сигурност пострадали при нашествието, изрично са отбелязани в "За строежите" като (вече) възстановени, благодарение грижите на император Юстиниан I. Неспоменаването на САЦИДАВА, КАПИДАВА, ДИНОГЕЦИЯ, ИСТРИЯ, ТРОПЕУМ ТРАЯНИ и АКРЕ, обаче, откъдето също произхождат безспорни археологически свидетелства за преживяното бедствие, очевидно идва да покаже, че към времето на съставяне на Прокопиевия трактат (560/561 г.) възстановителните работи там или не били започвани, или поне още не били завършени.

ПЕТИ ПЕРИОД:
ПОСЛЕДНИ ФОРТИФИКАЦИОННИ МЕРОПРИЯТИЯ (ЮСТИН II – МАВРИКИЙ ТИБЕРИЙ)

От територията на провинция Скития липсват данни за предприемането на някакви по-значими фортификационни начинания след времето на император Юстиниан I. Работите били сведени в общи линии до поддържане в изправност на изградената дотогава укрепителна система, което ставало все по-трудно осъществимо, предвид постоянно нарастващия интензитет на варварските нападения и свързаните с това прогресивен упадък на стопанския живот и устойчива тенденция към постепенно обезлюдяване на провинцията. Досега археологически са засвидетелствувани ремонтни работи от втората половина на VI в. по отбранителните съоръжения в ИСТРИЯ и САЦИДАВА, а твърде вероятно е от това време да датират поправките по Първата отбранителна линия на АКРЕ, както и някои от усъвършенствуванията по западната крепостна стена на Балчик-Хоризонт. Макар за това да липсват сигурни хронологически данни, като специфична фортификационна иновация именно на този период изглежда следва да се приеме изграждането на сложните системи от противокавалерийски землени укрепителни съоръжения (валове и ровове), охраняващи подстъпите към някои от най-големите и важни центрове – ТРЕЗМИС, НОВИОДУНУМ, ХАЛМИРИС, ИСТРИЯ. Напълно сходни по функции са и изнесените също далеч пред каменните зидове, но по-прости по устройство землени отбранителни линии в САЦИДАВА, ЦИУС, БЕРОЕ и АРГАМУМ, чиято датировка е неизвестна, но най-вероятно е синхронна с тази на посочените по-горе. Подчертаният антикавалерийски характер на описаните съоръжения съвсем ясно очертава неприятеля, за противодействие на когото те били предназначени: очевидно това били аварите.

---

[72] Същността на тази система ще бъде коментирана по-долу в изложението, в **Глава IV.2**.

Окончателният разпад на укрепителната система в провинция Скития започнал с масираните аваро-славянски нападения през 80-те години на VI в. Колапсът на провинциалните военно-административни институции обусловил превръщането на преживелите първите удари укрепени центрове в практически напълно самостойни обществено-политически субекти. Макар администрацията в Константинопол да продължила да полага известни грижи за облекчаване на острия продоволствен дефицит, физическото оцеляване се превърнало повече или по-малко в проблем на самите граждански колективи. Отсъствието в района на постояннодействуваща боеспособна военна сила, която да пресече трансграничните набези и инфилтрации и да обедини усилията за организиран отпор срещу нашествениците, обрекло укрепените центрове в провинция Скития на сигурна гибел, като мнозинството от тях престанали да съществуват още към края на VI или в началото на VII в.[73] По-дълго продължила агонията на разположените по понтийското крайбрежие и брега на р. Дунав центрове: изградената на основата на абсолютна морска хегемония система за продоволствено снабдяване дала възможност на Византия да поддържа своя суверенитет над някои от тях (КАРСИУМ?; ЕГИСУС?; ИСТРИЯ?; ТОМИ?; КАЛАТИС?; Балчик-Хоризонт?) вероятно чак до създаването на българската държава на юг от Дунава.

---

[73] **Madgearu 1998**, 221-228.

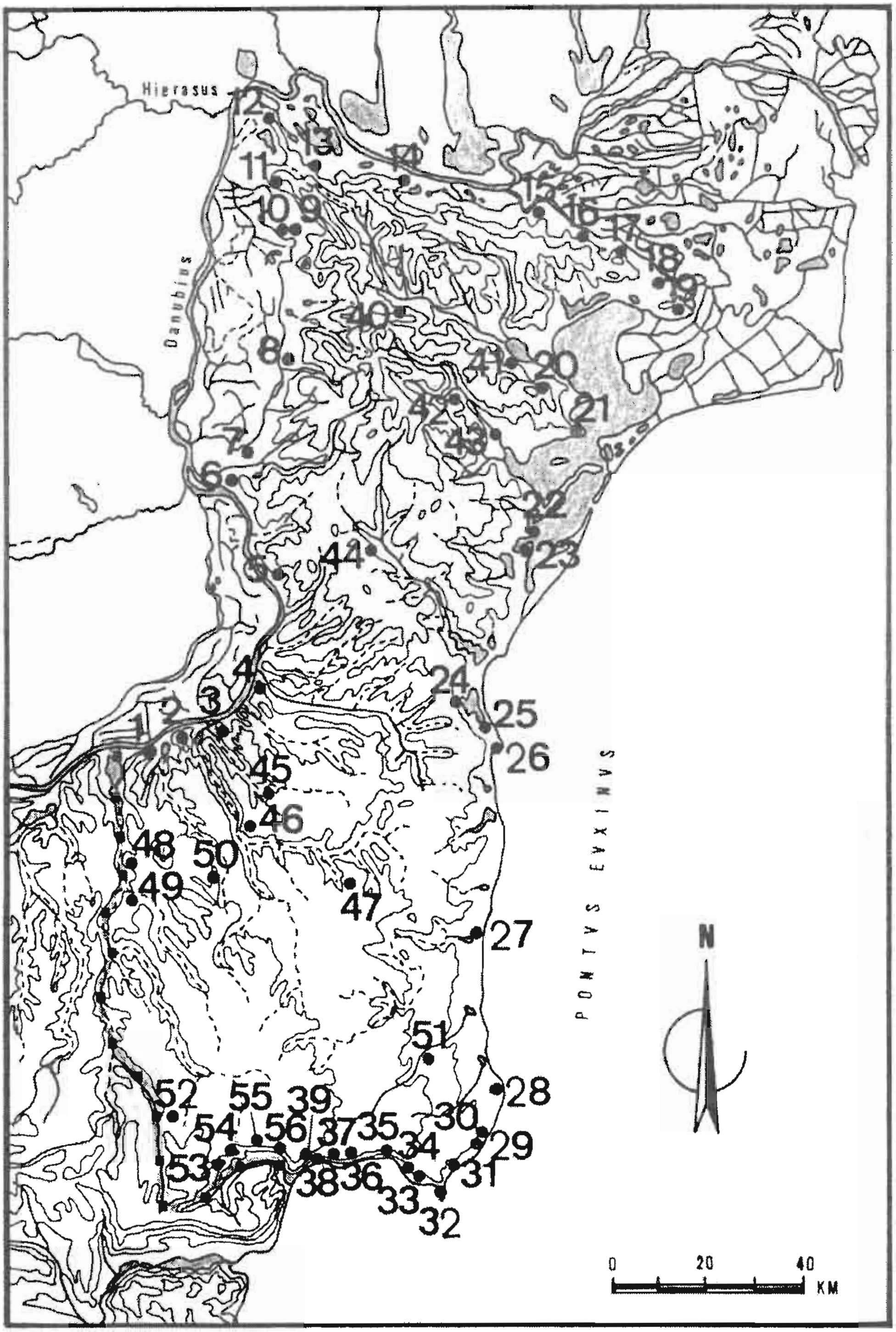
Hierasus
Danubius
PONTVS EVXINVS
N
0
20
40
KM
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56

Обр. 112. Укрепителната система на провинция Скития в средата на VI век: 1. Вииле (HAGIOS KYRILLOS?); 2. САЦИДАВА; 3. Расова (FLAVIANA?); 4. АКСИОПОЛИС; 5. КАПИДАВА; 6. КАРСИУМ; 7. ЦИУС; 8. БЕРОЕ; 9. ТРЕЗМИС-Изток; 10. ТРЕЗМИС-Запад; 11. АРУБИУМ; 12. ДИНОГЕЦИЯ; 13. Лункавица; 14. НОВИОДУНУМ; 15. ЕГИСУС; 16. Нуфъру; 17. САЛСОВИЯ; 18. ХАЛМИРИС; 19. Дунавъцу де Сус (GRATIANA?); 20. Енисала-I (CONSTANTIANA?); 21. АРГАМУМ (ARGAMUM); 22. Истрия; 23. ИСТРИЯ; 24. Овидиу-II; 25. Мамая; 26. ТОМИ; 27. КАЛАТИС; 28. КАРЕЯ/К(а)РЕАС; 29. Камен бряг-Яйлата; 30. Камен бряг-Топрак кале; 31. Свети Никола; 32. АКРЕ; 33. ТИМУМ; 34. ТИМУМ-Запад; 35. БИЗОНЕ; 36. АФРОДИЗИОН; 37. Балчик-Тузлата; 38. ДИОНИСОПОЛИС; 39. Балчик-Хоризонт; 40. Извоареле; 41. Бабадаг (VICUS NOVUS?); 42. ИБИДА; 43. Чямурлиа де Жос (AD SALICES?); 44. УЛМЕТУМ; 45. ТРОПЕУМ ТРАЯНИ; 46. Четатя (CIVITAS AUSDECENSIUM?); 47. Плопени; 48. Капитан Димитрово; 49. Габер; 50. ЗАЛДАПА; 51. ТИМОГИЦИЯ; 52. Ново Ботево; 53. Дебрене-II; 54. Прилеп; 55. Одърци; 56. Оброчище. / Fig. 112. The defence system of the province of Scythia in the mid-6th century: 1. Viile (HAGIOS KYRILLOS?); 2. SACIDAVA; 3. Rasova (FLAVIANA?); 4. AXIOPOLIS; 5. CAPIDAVA; 6. CARSIUM; 7. CIUS; 8. BEROE; 9. TROESMIS-East; 10. TROESMIS-West; 11. ARRUBIUM; 12. DINOGETIA; 13. Luncaviţa; 14. NOVIODUNUM; 15. AEGISSUS; 16. Nufăru; 17. SALSOVIA; 18. HALMYRIS; 19. Dunavăţu de Sus (GRATIANA?); 20. Enisala-I (CONSTANTIANA?); 21. ARGAMUM; 22. Istria; 23. HISTRIA; 24. Ovidiu-II; 25. Mamaia; 26. TOMIS; 27. CALLATIS; 28. CAREA/C(a)REAS; 29. Kamen brjag-Jaylata; 30. Kamen brjag-Toprak kale; 31. Sveti Nikola; 32. ACRES; 33. TIMUM; 34. TIMUM-West; 35. BIZONE; 36. APHRODISION; 37. Balchik-Tuzlata; 38. DIONYSOPOLIS; 39. Balchik-Horizont; 40. Izvoarele; 41. Babadag (VICUS NOVUS?); 42. IBIDA; 43. Ceamurlia de Jos (AD SALICES?); 44. ULMETUM; 45. TROPAEUM TRAIANI; 46. Cetatea (CIVITAS AUSDECENSIUM?); 47. Plopeni; 48. Kapitan Dimitrovo; 49. Gaber; 50. ZALDAPA; 51. TIMOGITTIA; 52. Novo Botevo; 53. Debrene-II; 54. Prilep; 55. Odartsi; 56. Obrochishte.

ГЛАВА IV

Системата в действие

1. ОТБРАНАТА НА ИМПЕРСКАТА ГРАНИЦА И СИСТЕМАТА ЗА ВЪТРЕШНОПРОВИНЦИАЛНА СИГУРНОСТ

Терминът *limes*, в смисъл на укрепена и отбранявана граница със специфична, прецизно планирана и изградена инфраструктура, се ползува с изключително широка популярност в съвременната историография. Нещо повече – той отдавна се е превърнал в един от символите на Римската империя. Внимателният анализ показва, обаче, че до III в. сл. Хр. включително, терминът се среща твърде рядко в писмените извори и епиграфски свидетелства и се употребява в смисъл на “военен път” или “сухоземна граница”, като в нито едно от споменаванията няма намек, че под limes се е подразбирала специфична съвкупност от отбранителни съоръжения или особена форма на военно-административна организация[1]. От IV в. насетне терминът получава много широко разпространение, но и през този период той няма фортификационна стойност и не означава система от гранични укрепления, а обособена област, обхващаща част от дадена гранична провинция и намираща се под юрисдикцията на специален военен командир с титла *dux* (в отделни случаи – *comes*). Следователно, през късната античност *limes* следва да се разбира като военно-административно понятие с приблизителен смисъл на "гранична зона", очертаващо териториалния обхват на компетенциите на конкретен дукс[2]. Примерите от Северна Африка показват, че през VI в. терминът limes се наложил в практическата употреба там дори като еквивалент на "[гранична] провинция"[3].

---

[1] **Isaac 1988**, p. 130, 132.

Наличната информация за провинция Скития показва, че през Първата тетрархия правомощията на местния дукс се простирали върху цялата провинция[4]. Макар и твърде неясна, формулировката *ad confirmandam limitis tutelam*, обясняваща преизграждането из основи на укрепителната система на Тропеум Траяни в произхождащия оттам строителен надпис от 315-316 г.[5], дава основание да се допусне, че по това време понятието *limes* (все още?) включвало значителна част от вътрешността, ако не и цялата провинция. След военните реформи на император Константин I, обаче, поне до към първата половина на V в., под ведомството на дукса на Скития била оставена единствено дунавската граница на провинцията. От това следва, че през въпросния период понятието *limes Scythiae* стояло в смислово отношение много по-близко именно до "граница", отколкото до "гранична зона". Фактически, по това време скитийският лимес се отъждествявал с тясната ивица по протежението на дунавския бряг, където били настанени провинциалните *limitanei* и била изградена специфичната гранична укрепителна инфраструктура, включваща техните военни лагери и спомагателни военни укрепления. За цялото съществуване на провинция Скития, споменатата укрепителна инфраструктура придобила най-голяма плътност в периода между Първата и Втората готски войни на император Валенс, когато в строя се намирали вероятно всички известни понастоящем късноантични укрепени обекти по дунавския бряг: Вииле (HAGIOS KYRILLOS?), САЦИДАВА, Расова (FLAVIANA?), АКСИОПОЛИС,Сеймени, КАПИДАВА, Топалу, КАРСИУМ, ЦИУС, БЕРОЕ, Печеняга, Траян, ТРЕЗМИС, АРУБИУМ, Жижила, ДИНОГЕЦИЯ, Барбоши, Лункавица, Ракелу, НОВИОДУНУМ, Нуфъру, Илгании де Жос, САЛСОВИЯ, ХАЛМИРИС, Дунавъцу де Сус (GRATIANA?), Дунавъцу де Жос (AD STOMA?).

Преди повече от две десетилетия военната доктрина на Римската империя бе подложена на задълбочено и разностранно проучване от позициите и чрез методите на съвременния стратегически анализ[6]. Сред обобщаващите постановки с най-голям научен резонанс в това изследване безспорно се нарежда теорията за характера на късноримската отбранителна концепция, означена с употребяваната и по-рано от някои автори[7] терминологична формулировка "отбрана в дълбочина". Преходът към "отбрана в дълбочина" се отбелязва като важен поврат в римската военна доктрина,явяващ се закономерен резултат от настъпилите съществени промени в гео-политическите реалности. Съгласно предложената обстойна теоретична обосновка, разклатена из основи от всеобхватната криза от средата на III в. и плътно обкръжена от многочислени и вече достатъчно силни, мобилни и добре организирани неприятели, Римската империя се видяла принудена да се откаже от системата на "изпреварваща сигурност", изразяваща се в превантивни офанзивни действия отвъд имперските граници, и да премине към пасивна отбранителна доктрина. Същността на т. нар. "отбрана в дълбочина", която не само допускала, но и предвиждала превръщането отчасти на граничните провинции в оперативно-тактическо бойно поле, се обяснява като комбинация от ешелонирано разположени самозащитаващи се укрепления и разпръснати между тях (или съсредоточени в тила им) мобилни войскови части[8]. Функциите на включените в тази система укрепления се разглеждат многоаспектно, като: физически препятствия срещу неприятеля; продоволствено-снабдителни складове; разузнавателно-осигурителни бази в тиловата зона; временни убежища за действуващите мобилни части[9]. Като продукт на военно-политическа немощ и безизходица, "отбраната в дълбочина" неизбежно жертвувала интересите и желанията на населението в граничните провинции в името на общата стратегическа целесъобразност и сигурността на Империята като цяло. Поради това, на възприемането на тази отбранителна концепция се гледало като на палиативна мярка: след постигане на що-годе устойчиво стабилизиране на обстановката, тя бързо била изоставяна и се преминавало към предишната система на "изпреварваща сигурност"[10]. Създаването на "отбраната в дълбочина" обикновено се приписва на император Диоклетиан[11], но други автори го отнасят към времето на Константин I, отчитайки подчертано консервативния характер на Диоклетиановите военни реформи и отсъствието тогава на постоянно настанени войскови части в тила на имперските граници[12].

---

[2] **Ibidem**, p. 132 sqq.; **Mayerson 1989**, p. 287 sqq.; **Isaac 1990**, p. 161, 409.

[3] **Pringle 1981**, p. 97.

[4] Информацията е подробно коментирана в **Увод.3**.

[5] CIL, III, 13734 (= **Popescu 1976**, № 170).

[6] **Luttwak 1976**.

Явявайки се продукт на съвременни обобщения, базирани в значителна степен на физическите останки от късноантична фортификация, теорията за

---

[7] Вж. напр.: **Warmington 1974**, p. 295.

[8] **Luttwak 1976**, p. 130 sqq.

[9] **Ibidem**, 132-134.

[10] **Ibidem**, p. 132, 136.

[11] **Luttwak 1976**, p. 193; **Williams 1985**, 91-101.

[12] **Mann 1979**, 180-181; **Ferrill 1986**, p. 45.

"отбраната в дълбочина" се посреща с открито недоверие от някои автори[13]. Несъмнено, интерпретацията на всяка съвкупност от укрепления като отбранителна система е неприемлива. Определянето понастоящем на някогашното функционално предназначение на конкретен обект често е много затруднително, а не трябва да се пренебрегва и фактът, че, за времето на тяхното съществуване, много от укрепените обекти нееднократно са променяли функционалната си същност[14]. Твърде показателен в това отношение е анализът на поредица от малки къснoримски укрепления в Палестина, които традиционно се приемат за компоненти на изградената в района "отбрана в дълбочина". Съмнителната им отбранителна стойност, предвид крайно неизгодното им местоположение, ясно свидетелствува, че въпросните укрепления не са били проектирани като самозащитаващи се опорни пунктове в една ешелонирана отбранителна система. Разположени край пътища и водоизточници или в проходи и теснини, те очевидно имали полицейски функции и били предназначени за контрол на пътните съобщения, служейки като патрулни бази, а същевременно – и като центрове на администриране на прилежащите райони[15]. При все това, крайно негативистичните обвинения към римляните и техните исторически приемници византийците в пълна липса на стратегическо мислене и планиране, както и в отсъствие на ясен поглед върху осъществяваното в Империята фортификационно строителство[16], в никакъв случай не могат да се приемат за основателни. Между укрепителни строежи и стратегия съществува пряка и неразривна връзка[17], която особено ярко изпъква в контекста на масираните военно-строителни програми. Що се отнася до опита да се представи външната политика на Римската империя едва ли не като съвкупност от честолюбиви приумици на амбициозни императори, местни администратори и пълководци[18], то това звучи, меко казано, нелепо.

Концепцията за "отбрана в дълбочина" задоволително обяснява твърде честото реално положение на нещата в Римската империя през късната античност[19]. При все това, анализът на данните от провинция Скития налага някои необходими уточнения. На първо място трябва да се отбележи, че до разпадането на къснoримския модел на военна организация в провинцията през първата половина на V в., тук в никакъв случай не може да се говори за наличието на "отбрана в дълбочина" според смисъла на стандартната дефиниция на понятието – т.е. като универсална военна доктрина, свързана с радикално преразглеждане на стратегическата отбранителна концепция на Римската империя. Интензивното укрепително строителство, осъществено по дунавската граница на провинцията през този период, убедително свидетелствува, че Империята не е имала никакво намерение съзнателно да приема борбата с неприятеля на своя територия. Напротив, налице са всички основания да се твърди, че системно и целенасочено се е работило по превръщането на р. Дунав и дунавския бряг в един пределно ефикасен и труднопреодолим защитен кордон. Непрекъснатото уплътняване през късноримския период на укрепителната инфраструктура по десния бряг на реката било съпроводено със специални мерки по охрана на бродовете, включващи и създаването на укрепени плацдарми на отвъдния бряг[20]. Много активна роля по опазване териториалния суверенитет на провинцията била отредена и на дунавската флотилия, която осъществявала непрекъснато стратегическо патрулиране и изпълнявала редица оперативно-тактически и спомагателни задачи през навигационния сезон на годината, с което чувствително допринасяла за интегритета на граничната защита. Никоя граница по никое време, обаче, не е била гарантирана от пробиви, а с нарастването мощта на варварското обкръжение вероятността за това станала съвсем осезаема. Опустошителните прониквания дълбоко във вътрешността на Империята по време на нашествията от средата на III в. в значителна степен се дължели на отсъствието на адекватна система за противодействие при евентуално преодоляване на граничната бариера от страна на нападателя. Предприетото от последните десетилетия на III в. насетне масово укрепяване на по-значителните поселищни центрове било преди всичко закономерна реакция за защита на провинциалното население, но – доколкото може да се съди от надписа от Тропеум Траяни от 315-316 г. – то било считано и като определен принос "за подпомагане отбраната на граничната зона"[21]. Все пак, тази форма на пасивна отбрана не можела да допринесе съществено за ликвидиране на опасността от повторение на рецидивите от близкото минало: обстоятелствата настойчиво налагали създаването на ефективни механизми за бързо ограничаване напредването и своевременно неутрализиране на проникналия в пределите на Империята неприятел. Отговор на изискванията на времето дали военните реформи на император Константин I. Историческите факти свидетелствуват, обаче, че настаняването на мобилни войскови части и изграждането на множество укрепени обекти с военен характер във вътрешността на провинция Скития не били свързани с никакви промени в стратегията спрямо варварското обкръжение. При това положение, задоволително обяснение на появата на "класически" елементи на "отбраната в дълбочина" в Скития може да се даде, ако те се приемат като указание за създаването тук на специфична система за презастраховка на граничната защита. Намирайки се в постоянна боеготовност, в мирно време тя очевидно съвсем пълноценно функционирала като система за вътрешнопровинциална сигурност. Самата дислокация на намиращата се в нейно разпореждане укрепителна инфраструктура[22] се явява своеобразно указание за широката гама задачи от рутинно полицейско естество, с чието изпълнение тя ще да е била натоварена: контрол за лоялността на местното цивилно население и заселените в провинцията в качеството на "колони" или "федерати" варварски групи; борба с бандитизма; залавяне на бегълци; наблюдение и охрана на пътния трафик; патрулиране и ескортиране на високопоставени държавни служители и товари със стратегическо предназначение; пряк военен контрол на пътните възли и пристанища; участие в събирането на данъци, мита и такси. Може би още при възникване на външна опасност, обаче, а със сигурност – при регистриране на пробив в граничната отбранителна линия, системата за вътрешнопровинциална сигурност автоматически се пренастройвала на чисто военни начала, целейки оперативно-тактическо подпомагане на стационарните гранични войски, блокиране на основните пътни артерии и прехват на проникналия във вътрешността на провинцията неприятел. За това, че въпросната система не била считана за елемент от граничната отбрана, а за обособен резервен защитен механизъм, убедително свидетелствува фактът, че те се намирали под различно военно командване – съответно на провинциалния дукс на Скития и на началника на войските в диоцеза Тракия.

---

[13] **Isaac 1990**, p. 374 sqq.
[14] **Ibidem**, p. 170, 409.
[15] **Ibidem**, p. 188 sqq.
[16] **Millar 1982**, p. 2; **Isaac 1990**, p. 375.
[17] Така, напр., в: **Lander 1984**, p. 309.
[18] **Isaac 1989**, p. 231 sqq.; **Isaac 1990**, p. 372 sqq.
[19] **Ferrill 1986**, p. 45.

---

[20] По този въпрос вж.: **Brennan 1980**, p. 554 sqq.

[21] Вж. по-горе бел. 4.

През първата половина на V в. положението в провинция Скития чувствително се променило. Изчезването на стройния късноримски модел на военна организация и дезинтеграцията на провинциалната укрепителна система неизбежно наложили преминаването към "отбрана в дълбочина" от класически тип. Предполагаемото въвеждане именно по това време на единно военно командване в провинция Скития (*dux et comes*)[23] изглежда съвсем логично и закономерно с оглед възприемането на новата отбранителна доктрина. В условията на тотална "отбрана в дълбочина" практически цялата провинция изпълнявала ролята на имперска граница, а всеки укрепен център на нейна територия представлявал интегрален компонент на системата за гранична защита. Благодарение на фортификационното строителство на император Анастасий, а по-късно и на Юстиниан I, за известен период от време през VI в. било постигнато относително стабилизиране на отбраната по дунавския бряг на Скития. При все това, от началото на V в. и чак до края на съществуването на провинция Скития, дунавската отбранителна линия неизменно се оказвала твърде крехка преграда пред всеки нашественик, изявил желание да я премине. С хроничния недостиг на оперативни войскови подразделения и с все по-осезаемото затваряне на живота зад стените на укрепените центрове, с основание може да се постави въпроса дали от втората половина на VI в. насетне въобще може да се говори за наличието на единна отбранителна система и за придържане към някаква поддаваща се на формулиране регионална военна доктрина[24].

---

[22] Става дума за 22 укрепени обекта в провинция Скития, класифицирани като "укрепления с комбинирани военно-полицейски функции" (вж. **Глава III.1**: А2). Предвид големите им размери, 15 от тях бяха определени типологически като *castella* и предположително идентифицирани с базови лагери на подразделения от състава на *sacer comitatus* (Овидиу-I, КАРИЯ, Нифон, Аджигьол (VALLIS DOMITIANA?), Михай Браву, Чямурлия де Жос (AD SALICES?), УЛМЕТУМ, Мирчя Водъ (TRES PROTOMAE?), ИБИДА-I, югоизточният *appendix* към ТРОПЕУМ ТРАЯНИ, Стража, Капитан Димитрово, ТИМОГИЦИЯ, Ново Ботево и Одърци). Останалите 7 военно-полицейски укрепления са спомагателни и включват 5 *burgi* (Енисала-II, Палазу Маре, СТРАТОНИС, Бабадаг-Топрайкьой и Слава Русъ) и 2 *turres* (Констанца-Телпиш и Мурфатлар).

[23] Вж. за това в **Увод.3**.

---

[24] Идентични по същество процеси протичали през VI в. и в префектурата Илирик: **Wozniak 1982**, p. 199 sqq.

2. УКРЕПЛЕНИЯТА ПО МОРСКИЯ БРЯГ

Понтийското крайбрежие на провинция Скития е зона на изключително висока концентрация на укрепени обекти. Това е дало основание да се предположи, че тук още през епохата на Принципата е била изградена и функционирала особена отбранителна система за брегова защита. През 60-те години на нашия век тя за пръв път бе оприличена на *limes*. Подробно аргументирана в една статия от 1974 г. и впоследствие доразвита в още две публикации[1], тезата за "Западнопонтийския лимес" се радва на широка популярност в съвременната румънска историография, макар срещу нея да са отправяни и твърде сериозни критики[2]. Безусловно приемайки нейното съществуване, някои изследвачи намират за по-точно въпросната отбранителна система да бъде характеризирана като *litus*[3]. Изясняването на въпроса относно правомерността на предложените концептуални обобщения и тяхното терминологично означение налага по-обстоен коментар на изтъкнатите от авторите аргументи.

В основата на обосновката на тезата за "Западнопонтийския лимес" стои разбирането за *limes*-а като за път (или система от пътища), охраняван и патрулиран от войскови подразделения и служещ за армейско оперативно взаимодействие. Наличието на специфична укрепителна инфраструктура се разглежда като второстепенен белег, който не е от определящо значение за съществуването или не на *limes*[4]. Анализирайки наличните писмени, епиграфски и археологически данни за морското крайбрежие на дн. Северна Добруджа, авторът на тезата достига до твърдото убеждение, че са налице сигурни доказателства за функционирането тук още от времето на император Хадриан на специфична система за защита срещу морски нападения, притежаваща белезите на *limes*: военен път, множество постоянно пребиваващи военни части и развита укрепителна инфраструктура. Според автора, от управлението на император Галиен насетне вече може да се говори за съществуването на *limes* "в истинския смисъл на думата"(?!), при все че за него не се споменава нищо в *Notitia Dignitatum*[5].

---

[1] **Suceveanu 1974**, p. 217 sqq.; **Suceveanu 1981**, p. 605 sqq.; **Suceveanu 1992**, S. 195 sqq.

[2] Дискусията по проблема е представена в: **Suceveanu 1992**, S. 196 (Anm. 8).

[3] **Ştefan 1977a**, p. 460; **Ştefan 1977c**, p. 24; **Zahariade 1977**, p. 392; **Zahariade/Gudea 1997**, 36-37.

[4] **Forni 1959-62**, p. 1084.

[5] **Suceveanu 1992**, S. 222.

За основа на т.нар. “Западнопонтийски лимес” се приема участъкът на юг от Валис Домициана от означения в *Itinerarium Antonini Augusti* крайбрежен път от Виминациум за Никомедия, чийто военен характер се счита за съвсем сигурен. “Военната същност” на съдържащата се в итинерария информация, обаче, бе вече аргументирано оспорена в изложението по-горе[6]. Освен това, определението на въпросния път като “крайбрежен” трябва да се приема повече или по-малко условно, тъй като в редица участъци от неговото протежение той се отдалечавал на твърде значително разстояние от морския бряг. Всъщност, трасето на конструирания от римляните път в значителна степен е било предопределено от конфигурацията на бреговата линия, която през античната и късноантичната епохи чувствително се е различавала от съвременната. Осъществените през последните десетилетия геоморфологически и подводни археологически проучвания по Добруджанското крайбрежие убедително свидетелстват, че тогавашният бряг е бил разчленен от множество фиорди и няколко големи, широко отворени към морето и вдадени навътре в сушата залива – сегашните крайморски лиманни и лагунни езера[7]. Те, както и дълбоките и стръмни суходолия в скалистата югоизточна крайбрежна част на дн. Добруджа, представлявали практически непреодолими или поне мъчнопреодолими от инженерна гледна точка препятствия. Съобразяването с природните дадености, съчетано с традиционния в римското пътно строителство практицизъм (стремеж към избягване на излишните удължавания на трасето и на неоправданите разходи за изграждане на сложни технически съоръжения), намерили израз в “изправянето” на трасето на “крайбрежния път”, при което в немалка част от протежението си той се оказал твърде отдалечен от морския бряг. При това положение, той по никакъв начин не би могъл да се разглежда като елемент на отбранителна система, предназначена за брегова защита. Що се отнася до другия потенциален кандидат за тази функция – т.нар. “западнопонтийски път” в *Tabula Peutingeriana*, анализът на наличната информация показва, че в случая най-вероятно става дума за сухоземно картографиране на данни, почерпани от някаква антична лоция[8].

Като втори аргумент за съществуването на т.нар. “Западнопонтийски лимес” се привежда твърдението за постоянно и многочислено военно присъствие по Западното Черноморие през епохата на Принципата. Преди повече от десетилетие бе изтъкнато, обаче, че, освен че наличната информация произхожда без изключение от гръцките полиси в този район (Истрия, Томи, Калатис и Дионисополис), мнозинството от сведенията за действуващи военни лица отразяват изпълнението от тях на полицейски, а не на типични военни функции. Самият факт, че известните от надписите лица принадлежали към различни военни части, дава основание да се предположи, че вероятно нито в, нито около споменатите полиси никога през епохата на Принципата не били настанявани цели тактически единици[9]. Своеобразен опит за примиряване на двете диаметрално противоположни позиции е направен в една по-нова работа, дискутираща по същия въпрос[10]. В нея са маркирани две отчетливи фази, отразяващи коренна промяна в характера на военното присъствие по Западното Черноморие в периода I-III в. Приема се, че до към средата на III в. засвидетелстваните военни лица действително били ангажирани преимуществено(?) в административно-икономическата и полицейска сфера, но с началото на готските нападения и изгубването на контрола над Северното Черноморие положението тук рязко се променило. Постулираната “чувствителна концентрация на военна сила” по това време, обаче, едва ли намира някаква подкрепа в наличния епиграфски материал, който освен че в по-голямата си част е с непрецизирана датировка в III в., но и произхожда само от Томи[11]! Специфичното положение на Томи сред западнопонтийските градове се обуславя не само от статута му на “понтийска метрополия” от първите десетилетия на II в. насетне, но и от твърде вероятната му (приемана от повечето изследвачи, макар и недоказана засега!) официална резиденциална функция по отношение на императорския наместник на провинция Долна Мизия. При това положение, засвидетелстваното още през I в. и предполагаемо постоянно присъствие на военен гарнизон в града изглежда съвсем нормално, а допълнителното му подсилване през най-кризисния период в историята на провинция Долна Мизия – повече от закономерно. За мирновременните функции на този гарнизон се допуска, че били предимно от представително естество и той служил като лична гвардия на провинциалния управител. До създаването за целта на специалната елитна част *numerus singularium*[12], засвидетелствувана в Томи през II или III век, формирането на гарнизона вероятно се извършвало на подборен принцип измежду личния състав на провинциалната армия. Освен Томи, обаче, никъде другаде по Западното Черноморие досега няма нито данни, нито податки за трайното пребиваване през епохата на Принципата на воински части или техни подразделения.

---

[6] Вж. **Глава I.1**.

[7] Вж. напр.: **Coteţ 1966**, p. 337 sqq.; **Scarlat 1976**, p. 16 sqq.; **Braier 1976**, *passim*; **Bounegru 1986**, p. 267 sqq.; **Мишев/Димитров 1978**, с. 46 сл.; **Орачев 1990б**, с. 32 сл.

[8] Вж. **Глава I.1**.

С отхвърлянето на двата аргумента, считани от базисно значение при формулирането на тезата за “Западнопонтийския лимес”, по-нататъшните разисквания по въпроса за неговото съществуване през периода I-III в. стават практически безпредметни. При все това, за изчерпателност на настоящите бележки е необходимо да се обърне внимание и на укрепителната инфраструктура, която макар изрично да се посочва като вторичен и не структуроопределящ белег на който и да било *limes*, заема твърде осезаемо присъствие в доводите и коментара по тезата.

---

[9] **Sarnowski 1988**, 88-89, 189-191.

[10] **Zahariade 1994a**, p. 373 sqq.

[11] **Ibidem**, p. 380 (Table 2, No 3, 4, 8, 12, 13).

[12] **Aricescu 1977**, p. 69.

В последната от публикациите, в пряка връзка с функционирането на постулирания "Западнопонтийски лимес" са поставени 28 укрепени обекта, чието териториално разпределение се отчита като крайно неравномерно, но определящо много висока условна плътност на отбраната (приблизително по едно укрепление на всеки 6 км)[13]. Цялата налична информация за тези обекти бе вече подложена на подробен анализ по-горе в изложението[14], а обобщението на резултатите е направо отчайващо за привържениците на тезата за морския *limes*: нито един от трите топонима, съдържащи pyrgos или turris (Лаикос Пюргос, Турис Мука... и ... Пюргос), не е локализиран, при което причисляването им към укрепените обекти (при това на морския бряг!) е чиста спекулация; освен че не се намира на брега на морето, *turris*-ът при Констанца-Телпиш е с неясна (възможно късноантична) датировка; в 6 от случаите данни за съществуването на укрепления на посочените места направо липсват (Саринасуф, Шасе Мартие, Синое, Сибиоара, Лазу, Сарикьой); повече от проблематично е съществуването и на още едно от причислените към системата укрепления (на о-в Попина) ; 4 от укрепленията се намират във вътрешността и нямат нищо общо с бреговата защита (Аджигьол, Бабадаг-Топрайкьой, Бабадаг и Чямурлия де Жос); 8 от укрепленията със сигурност датират чак от късната античност (Аргамум, Енисала-I, Енисала-II, с. Истрия, Овидиу, Палазу Маре, Мамая и Стратонис), а други 2 – от още по-късно време (о-в Бисерикуца и Ваду).

При отсъствието на крайбрежен път в истинския смисъл на думата и на трайно и повсеместно присъствие на тактически войскови единици, а още повече – при наличието на само 3(!) сигурни укрепени центъра по цялото протежение на морския бряг от дунавската делта до днешната българо-румънска граница (Истрия, Томи и Калатис), твърдението за съществуването тук през римската епоха на някаква специфична система за брегова защита следва да се признае за напълно лишено от основания. Формулировката "Западнопонтийски лимес" е напълно неприемлива не само от гледна точка на традиционната, но и на съвременната интерпретация на понятието *limes*[15], която убедително доказва, че от края на I до към края на III в. това е било стандартно обозначение за всяка сухоземна граница на Римската империя, без да се подразбира наличието или отсъствието на каквато и да било специфична инфраструктура.

---

[13] **Suceveanu 1992**, S. 222.

[14] Вж. **Глава II.2.Б** и **II.2.Д**.

[15] **Isaac 1988**, p. 125 sqq.

Предложеното вместо "Западнопонтийски лимес" алтернативно название *litus Scythicus* представлява очевидна парафраза на понятието *litus Saxonicum*, с цел неговата адаптация към конкретна географска среда. Дори да се остави настрана напълно имагинерната същност на римската отбранителна система за брегова защита по днешното добруджанското морско крайбрежие, несъстоятелността на предложената формулировка произтича от самия факт, че латинската дума *litus* никога не е имала самостоятелно военно-фортификационно значение. Понятието *litus Saxonicum* има най-вероятно къснoримски произход и е засвидетелствувано в писмените извори единствено в *Notitia Dignitatum*[16], където с него е означена една специфична военно-административна структура без аналогии в останалия римски свят. Става дума за мощната система за брегова защита по източното и южно крайбрежие на Британия и по част от атлантическото крайбрежие на Галия и Белгика, чието възникване било породено от систематичните и добили застрашителни размери през втората половина на III в. морски нападения на сакси и франки[17]. Планирането и началото на нейното изграждане понастоящем се свързват с личността на император Аврелиан или Проб, но допълването и усъвършенствуването ѝ продължили с неотслабващи темпове и през следващите десетилетия[18]. По същество, това била една типична гранична отбранителна система, включваща различни по характер военни укрепления и всички крайбрежни укрепени селища. Тя била призвана да осъществява ефективен контрол и отбрана на пристанищата и морските комуникации и да блокира всички възможни пътища за нежелано проникване в пределите на Империята на варвари от посока на морето. Епитетът *Saxonicum* не е географско определение на месторазположението, а персонифицира основния противник, срещу когото била насочена тази отбранителна система[19]. Според някои изследвачи, *litus Saxonicum* бил единствената морска граница на Римската империя, в прекия смисъл на думата граница[20]. Макар да се счита за пресилено[21], в това твърдение очевидно има твърде голяма доза истина: като се изключи краткия период на готска хегемония в Черноморието през 50те-60те години на III в., никъде другаде по периферните морета – чак до създаването на Вандалското кралство в Северна Африка през

---

[16] **Not. Dign.** Occ. V, 126-132; XXVII (ed. Seeck).

[17] **Johnson 1979**, p. 23 sqq.; **Johnson 1983**, p. 196 sqq.; **Reddé 1986**, p. 432 sqq.; **Brulet 1991**, p. 155 sqq.

[18] За датировката вж.: **Johnson 1979**, p. 94 sqq.; **Johnson 1983**, p. 211.

[19] Свързаната с аргументацията на тази теза литература е посочена в: **Reddé 1986**, p. 433 (n. 412).

[20] **Johnson 1979**, p. 131.

[21] **Reddé 1986**, p. 443.

V в. – Римската империя не е била изправена срещу противник, разполагащ с реална флотска сила. Поради това, мащабното и планомерно укрепяване на крайморската брегова ивица, с оглед превръщането ѝ в непреодолима бариера за идващ от морето неприятел, никога не придобило характер на общоимперска, или поне – на държавна политика с по-широко регионално приложение[22]. *Litus Saxonicum* се явява уникална фортификационна и военно-организационна структура, породена от специфичните условия в конкретен регион и окончателно институционализирана вероятно едва през късноримския период. Нищо подобно по съвременното добруджанско морско крайбрежие не е, а и просто не е било необходимо да съществува – нито през епохата на Принципата, нито през късната античност! В резултат от казаното дотук, формулировката *litus Scythicus* следва да бъде окачествена като твърде неиздържан опит за съвременно терминологично творчество.

При учредяването на провинция Скития, по нейния морски бряг имало само 5 укрепени обекта: Истрия, Томи, Калатис, Т(и)риса и Дионисополис. Всички те разполагали с укрепителни съоръжения поне от елинистическата епоха насетне и били нееднократно преукрепявани през вековете. Непосредствено след отстраняването на готската опасност, вероятно още при император Аврелиан или по-късно при Проб, били взети активни мерки за отстраняване на нанесените от варварите поражения, което в Истрия, Томи и Т(и)риса намерило израз в предприемането на цялостно преизграждане, а в Калатис – в консолидационно-възстановителни работи по укрепителната система.

В резултат на осъщественото от края на III в. насетне интензивно фортификационно строителство, броят на укрепените обекти по морския бряг и в непосредствено прилежащата крайбрежна ивица на провинция Скития нараснал неколкократно. Досегашните изследвания са регистрирали общо 26 укрепени обекти, които със сигурност са съществували в тази зона през късната античност[23]. Тяхното възникване било породено от различни причини и съображения, предопределили твърде разнообразната им функционална същност: военно-полицейски укрепления, военни лагери, градове, укрепени селища, селищни цитадели. Част от обектите просъществували сравнително кратко време и след излизането им от строя към края на IV или през първата половина на V в. били завинаги изоставени (Енисала-I, Овидиу-I, Палазу Маре, Констанца-Телпиш, Стратонис, Кария). Върху демонтираните и нивелирани руини на два от тях (Овидиу-I и Кария) по-късно били изградени съвършено нови укрепления (Овидиу-II и Карея/К(а)реас).

---

[22] **Ibidem**.

[23] Вж. **Глава II.2.Б** (1-26).

Периодът от края на V до шестото десетилетие на VI в. е свързан с истински бум на фортификационното строителство по морското крайбрежие на провинция Скития. Наред с ремонтно-възстановителните работи, по времето на император Анастасий и по-късно при Юстиниан I било предприето грандиозно строителство *a fundamentis*, което чувствително променило облика на някои от съществуващите и довело до възникването на редица нови укрепени обекти. С едно само вероятно изключение (Балчик-Хоризонт), Анастасиевото строителство имало подчертано цивилен характер (Истрия, Тимум, Камен бряг-Яйлата, Свети Никола, Бизоне). Всички новоизградени укрепени обекти при Юстиниан I, обаче, били с типични военни функции (Овидиу-II, Карея/К(а)реас, Камен бряг-Топрак кале, Тимум-Запад и Балчик-Тузлата).

Юстиниановото укрепително строителство *a fundamentis* от средата на VI в. по морския бряг на провинция Скития бе вече неколкократно окачествено в изложението по-горе като реализация на една специфична микрорегионална военно-строителна програма. Причините за предприемането на тази програма, обаче, както и дислокацията на кастелите, възникнали в нейните рамки, на пръв поглед изглеждат доста озадачаващи. Традиционната интерпретация на ранновизантийските укрепления по Западното Черноморие е твърде сходна с тезата за “Западнопонтийския лимес”, но поставя ударението именно върху укрепителната инфраструктура. Счита се, че независимо от техния конкретен произход и функционална същност, всички крайбрежни укрепени обекти формирали единна отбранителна ли-ния, която трябвало да гарантира сигурността на Империята откъм морето[24]. Системните грижи на централната власт по поддържането и доизграждането на тази линия се обясняват със “засилилата се и реална опасност от вражески нападения по море”, като конкретно се визират “примитивните, но многобройни славянски, прабългарски и аварски флотилии”[25]. Без да се впускам в коментар относно корабоплавателните традиции и умения на споменатите племена по това време и въобще, считам за достатъчно да отбележа, че през целия ранновизантийския период (а и доста след това!) Империята разполагала с абсолютна морска хегемония в Евксинския Понт и нейният флот бил единствената реална морска сила тук[26]. Именно тази хегемония била една от главните предпоставки за създаването през 536 г. на спасителната за долнодунавските провинции институция *quaestura exercitus*, която успешно разрешила проблема с ритмичното продоволствено, финансово и материално-техническо снабдяване на настанените там войски и военизирано население през кризисния за района период от средата на четвъртото до началото на шестото десетилетие на VI в. От своя страна, изградената на основата на абсолютна морска хегемония система за продоволствено снабдяване дала възможност на Империята да поддържа своя суверенитет над отделни центрове по черноморското крайбрежие и на брега на р. Дунав дълго след като тя практически изгубила контрола над балканските си владения[27]. Следователно, опитът да се обясни Юстиниановото военно строителство по морския бряг на провинция Скития като проява на грижа за заздравяване и уплътняване на ранновизантийската система за брегова отбрана следва решително да се отхвърли: Евксинският Понт не само че не представлявал източник на някаква реална или потенциална заплаха за Империята, но напротив – морето вероятно още от втората половина на V в. се превърнало в мощен и сигурен гарант на византийската власт в провинцията.

---

[24] **Овчаров 1982**, с. 20; **Димитров 1985б**, с. 121; **Димитров 1989**, с. 42, 56.

[25] **Овчаров 1982**, с. 20.

[26] **Ahrweiler 1966**, p. 7 sqq.

Възстановяването на нормалния ритъм на живота в Скития след готските и хунски нападения от последната четвърт на IV и първата половина на V в. било свързано с драстично обезлюдяване на вътрешните райони. Възникването към края на V и в началото на VI в. на редица нови укрепени селища по морското крайбрежие на провинцията вероятно трябва да тълкува като указание, че част от оцелялото след бедствията провинциално население се изтеглило именно към този район. Тук то не рискувало да се окаже отново откъснато от света и предоставено на собствените си сили и възможности, тъй като тилът бил надеждно подсигурен от морската мощ на Империята и винаги можело да се разчита на навременна и ефикасна военна или материална подкрепа. Макар мнозинството от новопоявилите се укрепени селища да се явяват продължители на местна поселищна традиция с вековна давност, във всички случаи без изключение се наблюдава по-малко или по-голямо изместване на центъра на обитаване, като фортификационните работи били осъществени на най-добре защитения от природата и лесен за укрепяване терен в околността.

Във връзка с превръщането на Черно море в опора на византийската власт в Скития следва да се постави, според мен, и регистрираното по морския бряг на провинцията укрепително строителство с подчертан военен характер от края на V/началото на VI и от средата на VI в. Началото на това строителство било поставено от император Анастасий с изграждането в непосредствена близост до Дионисополис на огромното по размери укрепление Балчик-Хоризонт, което най-вероятно било замислено като основен базов лагер за настанените в южната част на провинцията оперативни мобилни подразделения и като мощен опорен пункт в структурата на реорганизираната по същото време общопровинциална система за териториална защита и вътрешна сигурност. По-късно – може би непосредствено след катастрофалното земетресение от

---

[27] **Torbatov 1997a**, p. 78 sqq.

544/545 г. – военното укрепление придобило характер на укрепено селище, което не е изключено да е започнало да се отъждествява от втората половина на VI в. насетне с Дионисополис.

Два от новоиздигнатите в средата на VI в. Юстинианови кастели – Овидиу-II и Карея/К(а)реас – заменили укрепления от късноримския период, като във втория от случаите взаимовръзката с действуващо пристанище е вън от всякакво съмнение, а в първия – твърде вероятна. Останалите три кастела – Камен бряг-Топрак кале, Тимум-Запад и Балчик-Тузлата – възникнали в непосредствена близост до вече съществуващи по това време укрепени центрове (съответно: Камен бряг-Яйлата, Тимум и Афродизион), чиято връзка с оживения морски трафик може да се счита за повече или по-малко сигурна. Дислокацията на военните укрепления недвусмислено показва, че при тяхното изграждане не е държана сметка за пропорционално разпределяне на силите по цялото протежение на морския бряг на провинция Скития. Напротив – наблюдава се подчертана концентрация на обектите в югоизточната част от крайбрежието. Поразителната равномерност в разпределението на кастелите тук убедително налага впечатлението за изграждане на специфична микрорегионална структура, очевиден център на която се явявал придобилият важно административно значение и преживяващ бурен стопански подем по това време град Акре: и четирите новоизградени укрепления отстояли на по около 10 км един от друг и от Акре и били групирани две по две, съответно западно и североизточно от града. Типологическата и функционална същност на Юстиниановите укрепления следва да се приеме като сигурно указание за военния характер на тази структура. При все това, както бе пояснено по-горе, нейното възникване решително не може и не трябва да се поставя в рамките на някакъв конкретен отбранителен контекст. За последното убедително свидетелствува и самата дислокация на новоизградените кастели, която въобще не се съобразявала с местоположението на вече функциониращите в района мощни укрепени центрове и с нищо не допринасяла за постигане на по-равномерно разпределение на укрепителната инфраструктура по протежението на този участък от морския бряг. При сегашното крайно незадоволително състояние на проучванията, предназначението на изградената от император Юстиниан I и групирана около Акре система от почти идентични по външен облик военни укрепления не може да се определи с положителност. Според мен, в случая най-вероятно става дума за създаването на специфична структура, намираща се в пряка връзка със системата за продоволствено и материално-техническо снабдяване. Целта била, изглежда, подобряване на организацията и повишаване сигурността на функциониране на системата. Кастелите ще да са били своеобразни акумулативно-разпределителни бази, където постъпвали и се съхранявали, и от където се извършвало преразпределението към вътрешността (при това, вероятно, под достатъчно силен военен конвой!) на реализираните по морски път централизирани доставки за нуждите на провинциалната войска и цивилно население. Активизирането на корабоплаването по югоизточното морско крайбрежие на провинция Скития през късната античност[28] убедително свидетелствува за чувствително нарастване на значението на съществувалата тук пристанищна мрежа. Към средата на VI в. Акре очевидно придобил първенствуващо положение сред пристанищата в този район, поради което именно той бил избран за център на реорганизираната по това време система за продоволствено снабдяване, която била поставена под пряк военен контрол и снабдена със съответструваща укрепителна инфраструктура. Не е известно колко дълго въпросните кастели запазили първоначалния си функционален облик. Във всеки случай, разкопките на нос Шабла установиха, че след масивно опожаряване и бързо последвала реконструкция през втората половина на VI в., кастелът Карея/К(а)реас придобил характер на обикновено укрепено селище.

Предложеният по-горе обширен коментар (надявам се!) убедително показа, че провинция Скития нито наследила, нито тепърва изграждала някаква специфична система за защита на морския си бряг. Многобройните укрепени обекти, регистрирани в тази зона, дължат възникването си на различни причини и мнозинството от тях имат подчертано цивилен характер. Превръщането на крайбрежието от втората половина на V в. насетне в една от зоните на най-висока концентрация на поселищния живот в провинцията се обяснява с това, че непосредствената близост на морето предлагала много високи стандарти на сигурност, гарантирани от абсолютната морска хегемония на Империята. Никак не е изненадващо тогава, защо повечето от населените места, които продължили съществуването си и след катастрофалните аваро-славянските нападения от края на VI и началото на VII в., са именно измежду крайморските укрепени центрове на провинция Скития.

---

[28] За това може да се съди по извадените от морското дъно котви и изобилен къснoантичен керамичен материал по време на системните през последните две десетилетия подводни археологически проучвания край Южнодобруджанското морско крайбрежие.

3. ЗАЩИТАТА НА ПРОВИНЦИАЛНОТО НАСЕЛЕНИЕ

Макар напоследък да се прокарва идеята, че защитата на провинциалното население никога не била сред приоритетите на римските императори и държавна администрация[1], фактите свидетелстват по-скоро за противното. В това отношение, положението в провинция Скития било напълно идентично на положението в другите части на Римската империя.

Масираните нашествия от средата на III в. ясно показали, че в Римската империя вече няма "безопасни" и недосегаеми за варварите провинции. В отговор на това, от втората половина на века насетне повсеместно в Империята се разгърнало интензивно фортификационно строителство. То целяло превръщането на всяко по-значимо селище в мощен укрепен център, който да е в състояние успешно да издържи евентуална обсада, гарантирайки живота и имота на своите обитатели. В много от случаите селищата никога по-рано не били укрепявани. В останалите, за да бъдат съществуващите укрепителни съоръжения приведени в съответствие със съвременните изисквания на фортификационната архитектура, те или били подложени на основен ремонт и преустройство, или направо били демонтирани и заменени с нови. В последния случай много често се наблюдавало стесняване на укрепената територия по сравнение с предходния период, а нерядко селищата дори се измествали на нов терен, където природните дадености предлагали по-добри условия за защита. Укрепяването най-напред на най-значимите селища, мнозинството от които вече притежавали, а редица от останалите впоследствие придобили градски статут, било напълно закономерен процес. От една страна, това се дължало на факта, че градовете и градският живот били едни от ценностите на римската цивилизация[2], за запазването и развитието на които през късноримския период все още се полагали системни грижи на най-високо държавно ниво. От друга страна, подборът на обектите очевидно следва да се обясни и с твърде високата себестойност на фортификационното строителство, поради което към такова пристъпвали предимно центрове, разполагащи в наличност с необходимите материални възможности. Макар нормално укрепяването на цивилни обекти да било предприемано със специално императорско разрешение, императорите изглежда само в редки случаи поемали преки финансови ангажименти към реализацията на строителния процес. Помощта на централната власт най-често била индиректна и се изразявала в целеви данъчни облекчения и осигуряване на квалифицирани инженерни кадри, които обикновено принадлежали към категорията на военните архитекти. Като форма на особена благосклонност, в изключителни случаи за изграждането на цивилни укрепени обекти можели да бъдат привличани и военни контингенти в качеството на работна ръка[3]. Скоростта на строене била твърде относително понятие и се намирала в пряка връзка със стратегическата значимост на всеки конкретен обект, обема на предстоящите работи и степента на материално-техническо и финансово подсигуряване на строежа. Според запазените късноантични писмени и епиграфски свидетелства, строителството обикновено продължавало от няколко месеца до няколко години[4], но понякога се проточвало и повече от десетилетие[5].

---

[1] **Isaac 1989**, p. 232 sqq.; **Isaac 1990**, p. 373, 393-394.

[2] **Lander 1984**, p. 157.

Според наличната информация, при учредяването на провинция Скития в нейните предели имало 8 [6] укрепени селища, отбранителните съоръжения на някои от които (ИСТРИЯ, ТОМИ и Т(и)РИСА) били изцяло преизградени, а на други (КАЛАТИС) – само поправени, още непосредствено след големите нашествия от средата на III в., най-вероятно при императорите Аврелиан и Проб. Процесът на обновяване на заварената цивилна укрепителна инфраструктура продължил в края на III и през първите десетилетия на IV в., откогато датират строителните работи в ДИОНИСОПОЛИС, ТРЕЗМИС и ТРОПЕУМ ТРАЯНИ. За периода от края на III до към края на IV в. на територията на провинция Скития възникнали и множество нови цивилни укрепени центрове[7]. Впечатляващите размери, прецизният градеж и монументалното вътрешно застрояване на част от тях (ЗАЛДАПА, ИБИДА, Енисала-I (КОНСТАНТИАНА?), АРГАМУМ) вероятно следва да се приемат като указание за тяхното възникване вследствие на височайше разпореждане и специално покровителство. Паралелно с оторизираното и подпомагано от властите цивилно укрепително строителство, визиращо изключително центровете с подчертано административно и стопанско значение, в провинция Скития, както и повсеместно в Римската империя, се развивал и друг процес, който може да се характеризира като отбранителна самоинициатива на провинциалното население[8]. Граничната и вътрешнопровинциалната системи за сигурност се оказали твърде ефимерна защита за обитателите на многобройните неукрепени поселения, които понасяли неизброими бедствия и материални щети по време на варварските нашествия. По-заможната част от селското население вероятно твърде отрано потърсила спасение в градовете. Останалите обитатели, обаче, били принудени да се погрижат за своята защита съобразно ограничените си възможности. Единият от начините – радикален, но по-скъп! – бил свързан с жертвуване на битовите удобства в името на сигурността. Той се изразявал в изоставяне на обитавания по-рано терен и предислоциране на селището на труднодостъпно и удобно за защита място, където то с минимум разходи и усилия да бъде снабдено с относително надеждни укрепителни съоръжения. Примерите от провинция Скития за избор на този вариант[9] не са прецизно датирани, но не е изключено най-ранните от тях да се отнасят още към края на III или началото на IV в. Другата проява на защитна самоинициатива на провинциалното население се състояла в изграждане и поддържане на укрепени убежища (*refugia*). Те се намирали в непосредствена близост до селища, чието обитаване продължавало, и били предназначени за временно укритие на населението (с принадлежащата му покъщнина и добитък) при възникване на опасност[10]. Много е вероятно някои от укрепените селища да възникнали именно на основата на съществували по-рано на същото място крепости-убежища[11].

---

[3] Подробен коментар по тези въпроси в: **Johnson 1983**, 59-64; **Foss/Winfield 1986**, 125-129.

[4] Данните са събрани в: **Johnson 1983**, p. 60; Така например, според Йоан Малала, Аврелиановата стена в Рим била изградена за 5 години (**Richmond 1930**, p. 29). Известието на един епиграфски паметник (CIL, III, 734), че Теодосиевата стена в Константинопол била издигната само за 60 дни, с основание се подлага на съмнение от съвременните изследвачи (**Speck 1973**, S. 135 sqq.; **Müller-Wiener 1977**, S. 286). Околовръстната крепостна стена на Верона, която била съизмерими по дължина с Теодосиевата стена в Константинопол, били построени за 8 месеца (CIL, V, 3329). Едно Валентинианово военно укрепление в Панония (*burgus commercium*) било съградено *a fundamentis* за 48 дни (CIL, III, 3653).

[5] В Adraha в Сирия, например, строителството на градските крепостни стени продължило около 15 години – от 256/260 до 274/275 г. (**Johnson 1983**, p. 65).

[6] Т(и)РИСА, ТРЕЗМИС, НОВИОДУНУМ, ТРОПЕУМ ТРАЯНИ, ИСТРИЯ, ТОМИ, КАЛАТИС и ДИОНИСОПОЛИС. Укрепяването на града Трезмис през II-III в. не е сигурно, вж. по-горе в изложението, **Глава II.2.A** (14: ТРЕЗМИС-Запад).

[7] ЗАЛДАПА, ИБИДА, Енисала-I (КОНСТАНТИАНА?), АРГАМУМ, АФРОДИЗИОН, Черна, Хория, Извоареле, Оброчище; През този период може би възникнали и укрепените селища с непрецизирана датировка в IV-VI в. Мамая, Бабадаг (ВИКУС НОВУС?), Четатя (ЦИВИТАС АУСДЕЦЕНЗИУМ?), Плопени и Прилеп.

Макар някои от укрепените селища да престанали да съществуват още по време на готските и хунски нападения от последната четвърт на IV и първата половина на V в., именно по това време започнал и процесът на неуклонна трансформация на военните укрепления в провинция Скития в обикновени укрепени селища. Драстичната смяна на модела на военна организация в провинцията широко отворила портите на някогашните военни лагери и военно-полицейски укрепления за приток и безпрепятствено настаняване на цивилно население, търсещо сигурност срещу ескалиращата варварска заплаха и повтарящите се унищожителни набези. След окончателното изчезване на неукрепените поселищни форми и почти тоталната (само с няколко изключения!) унификация на укрепените обекти на територията на провинция Скития, в множинството от случаите става практически невъзможно да се определи дали дадено фортификационно мероприятие от втората половина на V в. насетне е било мотивирано от военно-стратегически подбуди или е визирало непосредствената защита на провинциалното население. Към мероприятията именно с цивилен характер, обаче, с голяма увереност следва да се отнесе предприетото във времето на император Анастасий масирано укрепяване на селища по понтийския бряг на Скития[12], което може би се явява и последното цивилно укрепително строителство *a fundamentis* в провинцията.

---

[8] Вж. напр.: **Johnson 1983**, 226-244; **Ciglenecki 1987**, S. 114 sqq.

[9] Черна, Хория, Извоареле, Мамая, Бабадаг (ВИКУС НОВУС?), Четатя (ЦИВИТАС АУСДЕЦЕНЗИУМ?), Плопени, Прилеп.

[10] Габер, Дебрене-I, Храброво. С известни уговорки (вж. **Глава III.1.А**: А3б), към тази група могат да бъдат причислени още Оброчище и АФРОДИЗИОН.

[11] За съществуването на подобен механизъм, вж.: **Ciglenecki 1987**, S. 116 sqq. Такава трансформация претърпял, изглежда, укрепеният обект при Извоареле. Никак не е изключено и рефугиумът при Габер да се развил по-късно в постоянно обитавано укрепено селище.

---

[12] Истрия, Ка́мен бряг-Яйлата, Свети Никола, ТИМУМ, БИЗОНЕ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Наличните данни дават основание уверено да се твърди, че провинция Скития е била една от първите новоучредени провинции в рамките на предприетото от император Диоклетиан административно прекрояване на Римската империя. Съвсем закономерно тя се явява и сред "пилотните" обекти по въвеждане и отработване на механизмите на функциониране на късноримската система на провинциално управление, предвиждаща строго разграничаване на пълномощията на военната и цивилна власт. Именно от Скития произхожда най-ранното известно досега свидетелство за учредяване на "дукат" в Империята, датиращо от периода между 21 юли 286 и 1 март 293 г. След осъществяването на радикалната военна реформа на император Константин I и въвеждането и тук на новия късноримски модел на военна организация, първоначалните всеобхватни компетенции на провинциалния дукс (*dux Scythiae*) очевидно били орязани: най-късно с въвеждането на регионалните командвания (може би още в късноконстантиново време) те били сведени до пряк контрол на принадлежащия към Скития участък от държавната граница по Дунава с настанените там *limitanei*, докато стационираните във вътрешността на провинцията comitatenses били поставени под началството на върховния началник на войските в диоцеза Тракия (отначало *comes rei militaris*, а по-късно *magister equitum et peditum per Thracias*). Варварските нашествия от последните десетилетия на IV и първата половина на V в. напълно разрушили съществуващия и довели до създаването на съвършено нов тип военна организация, присъщ за ранновизантийския период и в другите части на Империята. Той се изразявал в драстично съкращаване на редовните войскови подразделения от традиционен тип, в масово привличане към военна служба на наемници и федерати измежду варварското обкръжение и в създаване на обособена категория военизирано население, призвано да носи гарнизонна служба в граничната зона срещу поземлено обезщетение в непосредствената околност. Трудностите по постигане координация в действията на тези толкова разнородни компоненти неизбежно налагали необходимостта от възвръщане към принципа на единоначалие на провинциално ниво. Съществуват сериозни податки да се предполага, че може би още през първата половина на V в. цялата военна власт в провинция Скития била съсредоточена в ръцете на специален командир с титла "*dux et comes*". Номинално, тази система на военна организация изглежда се запазила чак до окончателното отпадане на провинция Скития от Империята в 681 г., макар вече от началото на VII в. насетне да липсват каквито и да било основания да се допуска трайно присъствие на организирана военна сила в пределите на нейната територия.

Изясняването на въпросите относно същността, състава и историческото развитие на укрепителната система на провинция Скития предполага детайлен анализ на цялата налична информация, пряко или косвено касаеща изградената и функционирала в нейните предели укрепителна инфраструктура. Най-ранните писмени сведения, посветени конкретно на укрепителните градежи в Скития, датират едва от времето на император Валенс. Няколко абстрактни известия, обаче, визиращи "дунавския бряг", диоцеза Тракия или границите на Римската империя въобще, логично следва да се приемат като индиректно свидетелство за разгърналото се и по тези земи още от края на III в. насетне интензивно ново фортификационно строителство. Въпреки опосредствувания характер на взаимовръзката, данните на античните итинерарии и географски съчинения (*Tabula Peutingeriana*, *Itinerarium Antonini Augusti*, *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, *Hieroclis Synecdemus*, *Anonymi Periplus Ponti Euxini*) също хвърлят светлина върху дислокацията и етапите в изграждането на част от укрепителната инфраструктура на територията на провинция Скития. С особено висока стойност и непреходно значение за съвременния изследовател се отличават сведенията, съдържащи се в *Notitia Dignitatum* и в Прокопиевия трактат "*De aedificiis*". Макар и немногочислен, известният досега епиграфски материал, свързан с укрепителното строителство в провинция Скития, дава възможност съществено да се обогати, уточни и обективизира информацията от писмените известия. Повсеместно разпространената в Късната Римска империя и добре засвидетелствувана и тук практика да се използуват стари епиграфски паметници като строително градиво позволява обособяването сред наличния епиграфски материал на цяла една специфична група, обединяваща носителите на подобна индиректна хронологическа информация. Подчертано висока стойност като датировъчен критерий има и вложеният във фортификационните градежи, добре датиран и открит *in situ* тегуларен епиграфски материал.

Безспорно най-изобилна и всеобхватна информация за изградената в пределите на провинция Скития укрепителна инфраструктура предлагат археологическите проучвания. В резултат на осъществените досега разкопки и теренни обхождания тук са регистрирани 84 укрепени обекта, които със сигурност са съществували през късноантичната епоха. От тях 28 са разположени на дунавския бряг, 26 - по морското крайбрежие и 30 - във вътрешността на провинцията. В различни публикации се споменава и за редица още укрепления (34 на брой), традиционно определяни като "римски" или "римо-византийски". По-новите проучвания не потвърждават или направо опровергават съществуването на някои от тях, а датировката на останалите или е твърде несигурна, или решително не се вписва в хронологическите рамки на съществуването на провинция Скития. В достигналите до нас писмени извори се споменават имената на 33 нелокализирани засега късноантични укрепления в североизточните балкански предели на Римската империя, които предположително се поставят от отделни изследвачи в границите на Скития. Сигурното определяне на провинциалната им принадлежност и идентификацията им с конкретни останки са невъзможни на настоящия етап от проучванията и при сегашното състояние на изворовата база.

Обобщенията за характера и особеностите на укрепителната система на провинция Скития са възможни само по пътя на задълбочен конструктивно-строителен, хронологически и функционален анализ на всеки един от нейните компоненти. Засвидетелстваното в късноантичните писмени и епиграфски извори многообразие от латински и гръцки термини за означаване на укрепени обекти, както и тяхното често смесване и безразборна употреба, налагат предварително обосноваването и възприемането на ясни критерии за типологическо и функционално определяне на всеки конкретен паметник на фортификационното строителство в случаите, когато за това липсват изрични писмени указания. Критичният и непредубеден разбор на огромната база данни, натрупана в резултат на досегашната изследователска дейност, както и постиженията на съвременната наука в изучаването на късноантичната фортификация като цяло, налагат внасянето на множество съществени корекции, уточнения и допълнения в традиционната интерпретация на цяла поредица укрепени обекти, считани понастоящем за един вид "стожери" на късноантичната стратиграфия и хронология в североизточните предели на Балканския полуостров: САЦИДАВА, КАПИДАВА, ТРЕЗМИС ("Изток" и "Запад"), ДИНОГЕЦИЯ, НОВИОДУНУМ, ОВИДИУ ("I" и "II"), УЛМЕТУМ, ТРОПЕУМ ТРАЯНИ. От огромно значение за изграждането на по-ясна и пълна представа за състава на укрепителната система на провинция Скития е и привличането на изобилен и практически неизвестен за науката досега археологически материал, почерпан от архивни източници, нови разкопки и теренни проучвания. Комплексното изучаване именно на останките от укрепителното строителство предлага нов подход към разрешаване на редица от загадките на античната и късноантична историческа география в земите между най-долното течение на Дунава и Черно море. Въз основа на регистрираните паметници на фортификационната архитектура, предпазливо изказаните и неполучили достатъчна популярност предположения относно локализацията на Vallis Domitiana (при Аджигьол), Constantiana (Енисала-I), Timum (при Българево), Timogittia (при Твърдица) и Aphrodision (при Топола), изглеждат не само напълно приемливи, но и практически безалтернативни. Наличният материал дава възможност съвсем задоволително да се аргументират и още няколко локализации: Hagios Kyrillos - при Вииле, Gratiana - при Дунавъцу де Сус, Ad stoma - при Дунавъцу де Жос, Ad salices - при Чямурлиа де Жос, Carea/C(a)reas - на нос Шабла, а може би и тази на Valentiniana - при Траян.

Укрепителната система на провинция Скития представлява комплекс от разнородни по тип и функционално предназначение укрепени обекти. Формирането, физическият облик и развитието на системата са обусловени както от присъщите и напълно закономерни за късноантичната епоха процеси, така и от твърде експонираното положение на провинцията спрямо варварското обкръжение, предопределило бурната ѝ историческа съдба. Отделните укрепени обекти се поддават на функционално-типологическа класификация само в рамките на два отчетливи хронологически периода. Първият от тях обхваща времето от края на III до средата на V в. и се характеризира със създаване на предпоставките за въвеждане, внедряване (най-вероятно в началото на втората четвърт на IV в.) и постепенно отмиране на късноримския модел на военна организация в провинция Скития. Мнозинството от функциониралите през този период укрепени обекти дължат възникването си на съображения от подчертано военно-стратегическо естество. Те се подразделят на военни и на укрепления с комбинирани военно-полицейски функции. Към първата категория спадат лагерите на настанените по протежение на дунавската граница *limitanei* (*castra/castella*) и изградените в техните междини спомагателни военни укрепления (*burgi*, *turres*). Укрепленията с комбинирани военно-полицейски функции са дислоцирани във вътрешността и по морския бряг на провинцията и мнозинството от тях се намират в пряка връзка с пътно-съобщителната система. По-големите от тях следва да се интерпретират като базови лагери на подразделения от състава на *sacer comitatus*, които в мирно време действували като вътрешнопровинциална полицейска сила. По-малките укрепления от тази група изпълнявали спомагателни задачи по контрола и охраната на комуникациите и опазването на вътрешния ред. В масово предприетото от края на III в. насетне укрепяване на по-значителните населени места, наред с грижата за защитата на провинциалното население, също присъствува явен военно-стратегически контекст. Дори когато фортификационното строителство едва ли е било осъществявано по инициатива или с подкрепа на централната или местна власт, веднъж издигнати, укрепленията придобивали съвсем реални (и вероятно - строго регламентирани!) функции в организацията на общопровинциалната отбрана. Цивилните укрепени обекти през този период могат да бъдат подразделени на градове, укрепени селища и убежища (*refugia*). С налагането и изкристализирането на новия, ранновизантийски модел на военна организация, от втората половина на V в. насетне укрепителната система на провинция Скития придобила съвършено различен композиционен облик. С изключение на само 6 новопостроени типични военни укрепления по морския бряг на провинцията, тя се състояла изцяло от цивилни укрепени обекти (градове, укрепени селища и убежища), много от които възникнали по пътя на функционална трансформация на бившите военни лагери и на част от военно-полицейските укрепления.

Основната разлика между укрепителната система на провинция Скития през ранновизантийския период и тази през късноримския период се състои в почти тоталното изчезване на спомагателните военни и военно-полицейски укрепления (*burgi* и *turres*) и на малките *castella*, изградени по плановата схема *quadriburgium*. Изоставянето им изглежда напълно закономерно, предвид тяхната ограничена отбранителна способност, предопределена както от скромните им размери, така и от твърде уязвимото им разположение по протежение и в непосредствена близост до трасето на основните пътно-съобщителни линии. Що се отнася до физическия облик на отбранителните съоръжения в провинция Скития през ранновизантийския период, за настъпването на някакви драстични промени няма основание да се говори, тъй като голяма част от укрепленията, изградени още през първия век от съществуването на провинцията, продължили непрекъснато да функционират до към края на VI/началото на VII в., а в отделни случаи - чак до създаването на българската държава на юг от Дунава. Обитаването на други изглежда временно прекъснало към края на IV или по различно време през V в. Впоследствие те били потегнати и отново въведени в експлоатация, което обикновено било съпроводено с коренна промяна на функционалното им естество. И в единия, и в другия случай, обаче, укрепленията в общи линии запазили късноримския си облик чак до окончателната си гибел, макар текущите консолидационни и ремонтно-възстановителните работи неминуемо да наложили върху тях своя отпечатък. Към по-характерните ранновизантийски преправки и добавки, регистрирани при някои от укрепленията, следва да бъдат отбелязани: преизграждане на главните порти и добавяне към тях на укрепени преддверия (САЦИДАВА, ИСТРИЯ, ЗАЛДАПА, ХАЛМИРИС[?]); блокиране на част от крепостните порти и потерни (САЦИДАВА, УЛМЕТУМ); елиминиране на някои от по-тежко пострадалите кули и нивелиране на останките им до нивото на тогавашния терен (КАПИДАВА, ДИНОГЕЦИЯ); добавяне на малки плътни външни кули по протежение на недостатъчно защитените по-дълги куртини (АРГАМУМ, ИСТРИЯ); престрояване на някои от съществуващите кули по нов план (КАПИДАВА, ТОМИ, ТИРИСА/АКРЕ, ЗАЛДАПА, Одърци); удебеляване на отделни участъци от крепостния зид (САЦИДАВА, ТИРИСА/АКРЕ, Одърци, Капитан Димитрово[?]); изграждане на външна крепостна стена (протейхизма) (АФРОДИЗИОН, Ново Ботево). Някои от изброените преустройства са констатирани и при укрепления, чието възникване със сигурност се отнася към ранновизантийския период (външната отбранителна линия на ТИРИСА/АК-

РЕ, Балчик-Хоризонт). Регистрираното досега укрепително строителство a fundamentis през този период е концентрирано без изключение по морското крайбрежие на провинцията. Наред с монументалната и изключително прецизна псевдо-квадрова зидария, част от новоизградените тук цивилни укрепени обекти (Свети Никола, Камен бряг-Яйлата и БИЗОНЕ) демонстрират и едно специфично ранновизантийско нововъведение във фортификационната архитектура на провинция Скития - плътните четириъгълни кули, изцяло издадени пред фронта на отбранителната линия. Считаните за емблематични за ранновизантийското укрепително строителство кули с издаден остър ръб (триъгълни и пентагонални) засега са сигурно засвидетелствувани на територията на провинция Скития единствено в укреплението Балчик-Хоризонт. Допусканото преустройство в пентагонална на една от ъгловите кули в Залдапа е малковероятно. Ако е вярна датировката в VI в. на плътните трапецовидни кули, пристроени към външната отбранителна линия на ТИРИСА/АКРЕ, те биха могли да се тълкуват като специфичен принос на провинция Скития към ранновизантийската фортификационна архитектура. Същото се отнася и за предположително датираните във втората половина на VI в. сложни системи от ешелонирано разположени противокавалерийски землени укрепителни съоръжения (валове и ровове), охраняващи подстъпите към някои от най-големите и важни центрове в провинцията (ТРЕЗМИС, НОВИОДУНУМ, ХАЛМИРИС, ИСТРИЯ).

В развитието на укрепителната система на провинция Скития се разграничават пет основни периода, първият от които (Диоклетиан - Валенс) несъмнено е най-съзидателен. Въпреки широко разпространеното мнение, обаче, внимателният анализ на изворовите свидетелства и на конкретните археологически данни дава основание да се твърди, че основна заслуга за формирането на късноримския облик на системата имали не Диоклетиан и владетелите от времето на Първата тетрархия, а императорите Лициний и Константин I и особено Константин I след превръщането му в едноличен господар на Римската империя към края на 324 г. Готските и хунски нашествия от последната четвърт на IV и първата половина на V в. предизвиквали тежки сътресения и довели до разпадане на късноримския модел на военна организация в провинция Скития. Това закономерно станало причина за постепенната дезинтеграция и на изградената тук укрепителна система (Теодосий I - Теодосий II). Нейната цялостна реорганизация, предприета от края на V в. насетне, при император Анастасий, била свързана с практическо заличаване на съществувалите по-рано отчетливи разлики между военни и цивилни укрепени обекти. Своеобразен "ренесанс" на предишното положение се наблюдава за кратко в средата на VI в., когато по морския бряг на провинцията били изградени *a fundamentis* няколко типични военни укрепления, чието възникване по всяка вероятност трябва да се постави във връзка с механизмите на функциониране на системата за продоволствено снабдяване. Именно с управлението на император Юстиниан I е свързан и последният изблик на интензивно фортификационно строителство в провинция Скития. Последният (пети) период в развитието на провинциалната укрепителна система отразява усилията на владетелите от втората половина на VI в. (Юстин II - Маврикий Тиберий) да поддържат в изправност изграденото дотогава, прибягвайки същевременно и до някои технически иновации.

Макар и с твърде разнородни индивидуални функции, компонентите на укрепителната система на провинция Скития съставлявали единен по същество фортификационен комплекс, призван да разреши проблемите по охраната и отбраната на териториалния суверенитет, по осигуряване на вътрешния ред и защитата на провинциалното население. През късноримския период, и то - след въвеждането на късноримския модел на военна организация, в системата могат да се разграничат три структурни звена. Към първото от тях принадлежали военните укрепления по дунавския бряг, които съставлявали самостоятелна отбранителна линия, целяща превръщането на принадлежащия към провинцията участък от държавната граница в пределно ефикасен и труднопреодолим защитен кордон. Разположените във вътрешността и по морския бряг на провинцията укрепления с комбинирани военно-полицейски функции формирали второто структурно звено в укрепителната система на Скития. То се отличавало с твърде характерна бифункционалност: в мирно време съвсем пълноценно изпълнявало ролята на система за вътрешнопровинциална сигурност, а при военна опасност или при пробив в граничната защита автоматически се пренастройвало на чисто военни начала, действувайки като боен резерв и втори отбранителен ешелон. Третото структурно звено в укрепителната система обхващало разпръснатите цивилни укрепени обекти, които наред с преките си функции по осигуряване безопасността на провинциалното население, били натоварени с изпълнението и на редица спомагателни задачи от военно и/или военно-полицейско естество.

В механизмите на действие на укрепителната система на провинция Скития през ранновизантийския период се наблюдават съществени различия в сравнение с предходния период. Разрушаването на стария и недостатъчната ефективност на възприетия нов модел на военна организация наложили по неизбежност преминаването към нова отбранителна доктрина, известна в литературата като “отбрана в дълбочина”. В условията на тотална “отбрана в дълбочина”, практически цялата провинция изпълнявала вече ролята на имперска граница, а всеки укрепен център (независимо от неговия юридически статут) придобивал значението на самостоятелна и относително независима отбранителна единица. Въпреки относителната стабилизация на положението в отделни хронологически отрязъци, от началото на V в. насетне се наблюдава неотклонен процес на все по-осезаемо затваряне на живота в провинция Скития зад крепостните стени. В условията на систематично накърняван държавен суверенитет и хроничен дефицит на военна сила, физическото оцеляване все по-ярко придобивало характер на проблем и грижа на самото провинциално население.

Окончателният разпад на укрепителната система на провинция Скития започнал с масираните аваро-славянски нападения през 80-те години на VI в. Мнозинството от укрепените центрове престанали да съществуват още към края на VI или в началото на VII в. На места са установени спорадични следи от обитаване и през следващите няколко десетилетия (до към средата на VII в.), но за наличието там и по това време на функционираща фортификационна инфраструктура решително не може да става дума. Само върху няколко центъра, разположени по дунавския бряг и морското крайбрежие на провинцията, Империята изглежда успяла да опази своя суверенитет чак до създаването на българската държава на Долни Дунав.

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНАТА ЛИТЕРАТУРА

КИРИЛИЦА

Агбунов 1987: Агбунов, М. Античная лоция Черного моря. Москва, 1987.

Аладжов 1981: Аладжов, Д. Археологически проучвания на Констанция (1967-1977 г.). – ИНИМ, 3, 1981, 253-265.

Аладжов 1985: Аладжов, Д. Симеоновград в древността и средновековието. – В: Констанция. Втора отчетна конференция за археологическите проучвания в Симеоновград. Хасково, 1985, 5-48.

Атанасов 1987: Атанасов, Г. Към историческата география на Южна Добруджа. – Сб. Добруджа, 4, 1987.

Атанасов 1991: Атанасов, Г. Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. – Археология, XXXIII, 3, 1991.

Атанасов 1993: Атанасов, Г. Пещерные военно-стратегические сооружения ранневизантийской эпохи в Северо-Восточной Болгарии. – In: История и археология Юго-Западного Крыма. Симферополь, 1993, 66-77, 334-348.

Атанасова 1974: Атанасова, Й. Круглые и полигональные башни в Dacia Ripensis. – Thracia, III, 1974, 337-344.

Балканска 1974: Балканска, А. Строителен надпис от късноантичната крепост Тириса на нос Калиакра. – Археология, XVI, 1, 1974, 66-72.

Банев/Димитров 1985: Банев, К., М. П. Димитров. Новый эпиграфический памятник из Дионисополиса. – В: Thracia Pontica II. Deuxieme symposium international, Sozopol, 4-7 octobre 1982. Jambol, 1985, 34-38.

Бешевлиев 1985: Бешевлиев, Б. Долен Дунав в античната картография. – Археология, XXVII, 2/1985, 1-9.

Бешевлиев 1952: Бешевлиев, В. Епиграфски приноси. С., 1952, 96 с.

Бешевлиев 1955: Бешевлиев, В. Латинските местни имена в Мизия и Тракия. – ИАИ, XIX, 1955, 272-302.

Бешевлиев 1962: Бешевлиев, В. Из късноантичната и средновековна география на Североизточна България. – ИАИ, XXV, 1962, 1-18.

Бешевлиев 1969: Бешевлиев, В. Римските пътища в източната част на Балканския полуостров. – Нумизматика, 1-2, 1969, 11-18.

Бобчева б.г.: Бобчева, Л. Археологическа карта на Толбухински окръг. С. (б.г.), 80 с.

Бобчева 1982: Бобчева, Л. Ранносредновековни български селища и некрополи по южнодобруджанския черноморски бряг. – В: Кузев, Ал. (ред.). Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982.

Бобчева 1985: Бобчева, Л. Шабла и нейният район в далечното минало. – В: Шабла. С., 1985, 7-19.

Божилов/Димитров 1990: Божилов, Ив., М. Димитров (ред.). Сб. Балчик – древност и съвремие. Добрич, 1990, 197 с.

Божков 1925: Божков, Л. Где се е намирало древното пристанище Кария? – СпБИАД, XXV, 8, 1925, 118-123.

Бондарь 1973: Бондарь, Р. Д. Некоторые проблемы истории нижнедунайского лимеса. – ВДИ, 3, 1973, 144-159.

Бошнаков 1975: Бошнаков, Р. Нови епиграфски паметници в Окръжния музей – Толбухин. – Векове, IV, 5, 1975, 84-87.

Бошнаков 1977: Бошнаков, Р. Разкопки на късноантична и средновековна крепост при с. Кранево. – В: АОР през 1976 г. С., 1977, с. 90.

Буюклиев/Гетов 1964: Буюклиев, Хр., Л. Гетов. Два нови епиграфски паметника за укрепителната дейност на Антонин Пий в Тракия. – Археология, VI, 1, 1964, 29-33.

Бъчваров 1988: Бъчваров, Ив. Археологически паметници в общините Алфатар, Главиница и Дулово, Разградска област. – Сб. Добруджа, 5, 1988, 52-70.

Ванова и др. 1986: Ванова, Л., Г. Ламбев, П. Колев, Б. Киряков. Българските земи в книги, атласи, карти, гравюри и рисунки от колекцията на д-р Симеон Симов. С., 1986.

Василев 1982: Василев, В. Крепостта на Чиракман. – В: Василев/Велев (ред.). Чиракман-Карвуна-Каварна. С., 1982, 48-50.

Василев 1984: Василев, В. Средновековни паметници на материалната култура и изкуство. – В: Василев/Генов/Кисьов (ред.). Каварна от древността до Освобождението. С., 1984, 108-123.

Василев и др. 1973: Василев, В. и др. Проучвания на нос “Чиракман” при Каварна. – В: Резюмета на отчети за разкопани обекти през 1972 година. С., 1973, 58-59.

Василев и др. 1976: Василев, В., Ас. Салкин, Ив. Сотиров. Разкопки на нос Чаракман при гр. Каварна. – В: XXI Национална археологическа конференция. Смолян, 1976, 79-80.

Василев и др. 1978: Василев, В. и др. Разкопки на нос Чиракман при гр. Каварна. – В: АОР през 1977 г. С., 1978, 137-138.

Василев и др. 1979: Василев, В. и др. Разкопки на Чиракман. – В: АОР през 1978 г. С., 1979, 183-184.

Василев и др. 1980: Василев, В. и др. Разкопки на нос Чиракман при гр. Каварна. – В: АОР през 1979 г. С., 1980, 214-215.

Василев и др. 1984: Василев, В., Ц. Генов, Д. Кисьов (ред.). Каварна от древността до Освобождението. С., 1984, 255 с.

Василев/Велев 1982: Василев, В., М. Велев (ред.). Чиракман-Карвуна-Каварна. С., 1982, 144 с.

Василчин 1978: Василчин, Ив. Разкопки на нос Шабла. – В: АОР през 1977 г. С., 1978, с. 92.

Василчин 1979: Василчин, Ив. Разкопки на нос Шабла. – В: АОР през 1978 г. С., 1979, 98-99.

Василчин 1980: Василчин, Ив. Разкопки на нос Шабла. – В: АОР през 1979 г. С., 1980, с. 110.

Василчин 1985: Василчин, Ив. Монетите от Шабла. – В: Шабла. С., 1985, 220-237.

Василчин 1986: Василчин, Ив. Тежест и окачалка за кантар от нос Шабла. – ИНМВ, XXII (XXXVII), 1986, 67-69.

Василчин 1994: Василчин, Ив. Археологически разкопки на нос Шабла през 1978 и 1979 г. – В: Сб. Добруджа, 11, 1994, 10-24.

Вацов 1908: Вацов, Сп. Градиво за сеизмографията на България. – ПСп, LXIX, 1908, 127-134.

Велков 1955: Велков, В. Сведенията на Темистий за Тракия. – ИАИ, XIX, 1955 (= Сб. Г. И. Кацаров, II), 245-260.

Велков 1959: Велков, В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали. С., 1959, 288 с.

Велков 1970: Велков, В. Приноси към историята на римските градове в България. II. Монтана. – В: Сб. Чипровци (1688-1968). С., 1970, 105-114.

Велков 1982: Велков, В. Антични известия за Бизоне. – В: Василев/Велев (ред.). Чиракман-Карвуна-Каварна. С., 1982, 25-27.

Велков 1984а: Велков, В. Добруджа в периода на римското владичество (I-III в.). – В: История на Добруджа. Том 1. С., 1984, 124-155.

Велков 1984б: Велков, В. Добруджа през късната античност (IV-VI в.). – В: История на Добруджа. Том 1. С., 1984, 156-173.

Витлянов 1990: Витлянов, Ст. Резултати от дейността на Международната комплексна експедиция в гр. Балчик. – В: Божилов/Димитров (ред.). Сб. Балчик – древност и съвремие. Добрич, 1990, 73-82.

Герасимов 1962: Герасимов, Т. Монетни съкровища, намерени в България през 1958 и 1959 г. – ИАИ, XXV, 1962.

Геров 1950: Геров, Б. Северната граница на провинция Тракия. – ИАИ, XVII, 1950, 11-29.

Геров 1977: Геров, Б. Земевладението в Римска Тракия и Мизия (I-III в.). – ГСУ-ФКНФ, 72, 2, 1977.

Гиндин и др. 1994: Гиндин, Л., С. Иванов, Г. Литаврин (ред.). Свод древнейших письменных известий о славянах. Том I (I-VI вв.). Москва, 1994.

Дамянов 1978: Дамянов, Ст. Строителната керамика от късноантичния град при с. Войвода, Шуменски окръг. – ИНИМ, 2, 1978, 139-171.

Дамянов 1984: Дамянов, Ст. Проучванията в Дебелт – проблеми и перспективи. – Странджанско-Сакарски сборник, II, 2, 1984, 91-93.

Джингов 1970: Джингов, Г. Калиакра. С., 1970, 60 с.

Джингов 1979: Джингов, Г. Калиакра. С., 1979, 60 с.

Джингов 1989: Джингов, Г. Тиризис – Акре – Калиакра. С., 1989, 84 с.

Джингов и др. 1990: Джингов, Г., А. Балканска, М. Йосифова. Калиакра. Том 1. Крепостно строителство. С., 1990, 208 с.

Димитријевић 1982-83: Димитријевић, Д. Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке. – Старинар, XXXIII-XXXIV, 1982-1983, 29-59.

Димитров 1987: Димитров, Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

Димитров/Димитров 1983: Димитров, Д., М. Димитров. Проучвания в Балчик. – В: АОР през 1982 г. Плевен, 1983, 81-83.

Димитров 1973: Димитров, М. Археологически разкопки на крепостните стени на Дионисопол (Балчик). – ИОИМБИД-Толбухин, 1, 1973, 183-186.

Димитров 1980: Димитров, М. Ранносредновековният Дионисополис. – В: **Петров, П. (ред.)**. Българският средновековен град. С., 1980, 309-313.

Димитров 1982: Димитров, М. Преглед върху монетната циркулация в Дионисополис през ранното средновековие (VI-XI в.). – Нумизматика, XVI, 1, 1982, 33-40. **Димитров 1985а**: Димитров, М. Разкопки в Балчик (Дионисопол). – В: АОР през 1984 г. Сливен, 1985, с. 141.

Димитров 1985б: Димитров, М. Ранновизантийски укрепления по Западния бряг на Черно море (V-VII в.). – Сб. Добруджа, 2, 1985, 120-128. **Димитров 1986**: Димитров, М. Проучвания върху историята на античния Дионисополис. – Сб. Добруджа, 3, 1986, 90-99.

Димитров 1988: Димитров, М. Приноси към историята на град Балчик. – Сб. Добруджа, 5, 1988, 71-86.

Димитров 1989: Димитров, М. Укрепителни постройки в Малка Скития през ранновизантийската епоха (IV-VII в.). – ВИСб, 1, 1989, 34-56.

Димитров 1990: Димитров, М. Укрепленията на Дионисополис-Карвуна. – В: Божилов/Димитров (ред.). Сб. Балчик – древност и съвремие. Добрич, 1990, 25-48.

Димитров 1992: Димитров, М. Балчик 2600. Русе, 1992, 72 стр.

Димитров 1995а: Димитров, М. Ранносредновековни укрепления по северното българско Черноморие. – Плиска – Преслав, 7, 1995, 150-152.

Димитров 1995б: Димитров, М. Монетите от Дионисополис – Карвуна: извор за административната, политическата и стопанската история на Северозападното Черноморие от IV в. пр. Хр. до средата на XV век. – Сб. Добруджа, 12, 1995, 173-179.

Димитров 1992: Димитров, Хр. Аварите и Малка Скития (565-626). – ИПр, 8-9, 1992, 105-119.

Дончева-Петкова 1981: Дончева-Петкова, Л. Средновековно селище при с. Одърци, Толбухински окръг.– ИНМВ, XVII (XXXII), 1981, 19-28.

Дончева-Петкова 1989: Дончева-Петкова, Л. Находка на ранновизантийски глинени съдове от с. Одърци, Толбухинско. – ИНМВ, XXV (XL), 1989.

Дончева-Петкова 1993: Дончева-Петкова, Л. Средновековен некропол при с. Одърци, Добричко (предварително съобщение). – Сб. Добруджа, 10, 1993.

Дончева-Петкова/Топтанов 1982: Дончева-Петкова, Л., Д. Топтанов. Ранновизантийска керамика от с. Одърци, Толбухински окръг. – ИНМВ, XVIII (XXXIII), 1982, 103-116.

Дончева-Петкова/Торбатов 1997: Дончева-Петкова, Л., С. Торбатов. Хронологически бележки върху архитектурата на късноримското укрепление и ранновизантийско укрепено селище край Одърци (провинция Скития). – В: Сб. Карасура (под печат).

Дремсизова 1966: Дремсизова, Цв. Научно-мотивирано предложение за обявяване на архитектурно-строителните паметници от Античността и Средновековието в Толбухински окръг. С., 1966 (ведомствено издание на ИПК-София).

Дуйчев 1943: Дуйчев, Ив. Балканският югоизток през първата половина на VI век. Начални славянски нападения. – Беломорски преглед, 1, 1943, 229-270.

Захариев 1982-83: Захариев, Ив. Археологически паметници в Толбухински окръг. Проучване 1982-1983 г. (ръкопис, съхраняван в Исторически музей – Добрич).

Захариев/Владимиров 1973: Захариев, Ив., Вл. Владимиров. Първа укрепителна линия на нос Калиакра. – ИНВИМ, I, 1973, 161-181.

Иванов 1983: Иванов, С. Оборона Византии и география “варварских” вторжений через Дунай в первой половине VI в. – ВВр, 44, 1983, 27-47.

Иванов 1984: Иванов, С. Оборона балканских провинций Византии и проникновение “варваров” на Балканы в первой половине VI в. – ВВр, 45, 1984, 35-53.

Иванов 1955: Иванов, Т. Два надписа от античния град при Разград. – ИАИ, XIX, 1955 (= Сб. Кацаров, II), с. 175 и сл.

Иванов 1956: Иванов, Т. Новооткритият античен град Абритус при Разград. – ИПр, XII, 1, 1956, 79-91.

Иванов 1973а: Иванов, Т. За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха (V-VI в.). – Археология, XV, 4, 1973, 24-34.

Иванов 1973б: Иванов, Т. За планировката и архитектурата на лагерите през римската императорска епоха. – МПК, XIII, 3, 1973, 5-13.

Иванов 1980: Иванов, Т. Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия. Том I. С., 1980, 254 с.

Иречек 1974: Иречек, К. Пътувания по България. С., 19742.

История на България, 1: История на България. Том 1. С., 1979.

История на Добруджа, 1: История на Добруджа. Том 1. С., 1984.

Йорданов 1982: Йорданов, Ив. Монети от Чиракман. – В: Василев/Велев (ред.). Чиракман-Карвуна-Каварна. С., 1982, 57-59.

Йорданов 1992: Йорданов, Ив. Печатите на комеркиарията Девелт (= Поселищни проучвания, 2). С., 1992.

Йосифова и др. 1994: Йосифова, М., А. Балканска, Г. Радичков. Археологически проучвания на Калиакра. – В: АОР през 1992-1993 година. В. Търново, 1994, с. 111.

Йосифова/Радичков 1996: Йосифова, М., Г. Радичков. Археологически проучвания на Калиакра. – АОР през 1995 година. София, 1996, с. 105.

Йотов 1989: Йотов, В. Колона със знаци от с. Абрит, Толбухинско. – ИНМВ, 25 (40), 1989, 52-53.

Йотов 1992: Йотов, В. Сабя от ранносредновековното селище до село Дебрене, Добричко. – Сб. Добруджа, 9, 1992, 141-144.

Йотов 1993: Йотов, В. Находка от ремъчни украси от ранносредновековното селище до село Дебрене, Добричко. – Сб. Добруджа, 10, 1993, 123-129.

Канараке 1967: Канараке, В. Археологический музей в Констанце. Констанца, 1967, 108 с.

Кацаров 1926-27: Кацаров, Г. Антични паметници из България. – ИАИ, IV, 1926/27, 81-120.

Китов, Г. 1970: Китов, Г. Калиакра през античността и средновековието. Ч. 1. – ГСУ-фиф, LXIV, 3, 1970, 1-23.

Китов 1971: Китов, Г. Ранновизантийска крепост в летовище “Русалка” на Черно море. – МПК, XI, 3, 1971, 9-15.

Кондић 1982-83: Кондић, Вл. Равна (Campsa), римско и рановизантијско утврђенье. – Старинар, XXXIII-XXXIV, 1982-1983, 233-249.

Кузев 1981а: Кузев, Ал. Кранеа и Кастрици. – В: Кузев/Гюзелев (ред.). Български средновековни градове и крепости. Том I. Варна, 1981, 286-292.

Кузев 1981б: Кузев, Ал. Черна вода, Капидава и Хърсово. – В: Кузев/Гюзелев (ред.). Български средновековни градове и крепости. Том I. Варна, 1981, 201-210.

Кузев 1981в: Кузев, Ал. Облучица – Исакча. – В: Кузев/Гюзелев (ред.). Български средновековни градове и крепости. Том I. Варна, 1981, 211-216.

Кузев/Гюзелев 1981: Кузев, Ал., В. Гюзелев (ред.). Български средновековни градове и крепости. Том I. Варна, 1981.

Кузманов 1971: Кузманов, Г. Раннохристиянска гробница на нос Калиакра. – МПК, XI, 2, 1971, 6-8.

Кузманов 1975: Кузманов, Г. Съкровище от ранновизантийски монети на нос Калиакра. – Векове, IV, 4, 1975, 77-80.

Кузманов 1985: Кузманов, Г. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.) (= Разкопки и проучвания, 13). С., 1985.

Кузманов 1992: Кузманов, Г. Антични лампи . Колекция на Националния археологически музей. С., 1992.

Курбатов 1971: Курбатов, Г. Л. Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV-VII вв. (Конец античного города в Византии). Ленинград, 1971, 220 с.

Лазаров 1980: Лазаров, М. Подводни проучвания в района на фар "Шабла". – В: АОР през 1979 г. С., 1980, 228-230.

Лазаров 1987: Лазаров, М. Развитие на подводната археология в България. – В: ФАР '86. Варна, 1987.

Лазаров и др. 1981: Лазаров, М., Г. Вилке, А. Кола. Подводни археологически проучвания при фар Шабла. – В: АОР през 1980 г. С., 1981, 85-86.

Лазаров/Йорданов 1985: Лазаров, М., К. Йорданов (ред.). Североизточна България – древност и съвремие. С., 1985.

Лисицов 1985: Лисицов, Ст. Археологически паметници в Толбухински окръг. Проучване 1985 г. (ръкопис, съхраняван в Исторически музей – Добрич).

Литаврин 1986: Литаврин, Г. Г. О двух Хилвудах Прокопия Кесарийского. – ВВр, 47, 1986, 24-30.

Меламед 1990: Меламед, К. Керамиката от ранновизантийската и ранносредновековната крепост в квартал "Хоризонт" – Балчик. – В: Божилов/Димитров (ред.). Сб. Балчик – древност и съвремие. Добрич, 1990, 83-99.

Мирчев 1951: Мирчев, М. Водният резервоар и каптаж при крепостта Абрит. – ИВАД, VIII, 1951, 99-103.

Мирчев 1953: Мирчев, М. Латински епиграфски паметници от Черноморието. – ИВАД, IX, 1953, 69-80.

Мирчев 1961: Мирчев, М. Нови епиграфски паметници от Черноморието. – ИВАД, XII, 1961, 7-21.

Мирчев 1969: Мирчев, М. Сондажни проучвания край с. Шкорпиловци. – МПК, IX, 1, 1969, 11-15.

Мирчев/Тончева 1956: Мирчев, М., Г. Тончева. Исторически бележки за Марцианопол. – ИПр, XII, 6, 1956, 69-79.

Мирчев/Димитров 1958-60: Мирчев, М., Д. Ил. Димитров. Батовска експедиция – 1958-1960 гг. (ръкопис, съхраняван в Археологически музей – Варна).

Мирчев и др. 1962: Мирчев, М., Г. Тончева, Д. Димитров. Бизоне – Карвуна. – ИВАД, XIII, 1962, 21-110.

Михайлов/Димитров 1985: Михайлов, Ат., М. Димитров. Антични гробове от Балчик. – В: Лазаров/Йорданов (ред.). Североизточна България – древност и съвремие. С., 1985, 229-232.

Михайлов и др. 1975: Михайлов, Ст., Л. Дончева-Петкова, Д. Топтанов. Разкопки на градището при с. Одърци, Толбухински окръг (1971-1973). – Археология, XVII, 4, 1975, 62-71.

Мишев/Димитров 1978: Мишев, К., Вл. Димитров. Морфографска и геоморфоложка характеристика на черноморските брегове. – В: Сб. Черно море. Варна, 1978, 46-57.

Овчаров 1973: Овчаров, Д. Протейхизмата в системата на ранновизантийските укрепления по нашите земи. – Археология, XV, 4, 1973, 11-23.

Овчаров 1974: Овчаров, Д. Ранновизантийско крепостно строителство по нашите земи (V-VII в.). – ИБИД, XXIX, 1974, 223-248.

Овчаров 1982: Овчаров, Д. Византийски и български крепости (V-X в.). С., 1982, 172 с.

Овчаров 1986: Овчаров, Д. Прабългарски култов паметник от Балчик. – Археология, XXVIII, 2, 1986, 31-36.

Овчаров и др. 1986: Овчаров, Д. и др. Проучвания в Балчик. – В: АОР през 1985 г. Велико Търново, 1986, 149-150.

Овчаров и др. 1988: Овчаров, Д., Ст. Витлянов, М. Димитров. Дионисополис през ранновизантийската и раннобългарската епоха в светлината на последните археологически проучвания. – Terra Antiqua Balcanica, III, 1988, 229-235.

Орачев/Орачева 1988: Орачев, Ат., Ив. Орачева. Реконструкция на каменни и оловни котви от Шабленската музейна сбирка. – Археология, XXIX, 1, 1988, 18-29.

Орачев 1990а: Орачев, Ат. “Кари” в Черноморието? I. Писмени сведения за кари по Добруджанското крайбрежие. – In: Studia in honorem Borisi Gerov. Serdicae, 1990, 158-173.

Орачев 1990б: Орачев, Ат. Приноси към палеогеографията на Добруджанското крайбрежие. – Сб. Добруджа, 7, 1990, 32-49.

Орешков 1915: Орешков, П. Н. Византийски старини около Цариград. – СпБАН, X, 1915, 71-118.

Паличев и др. 1988: Паличев, А., Д. Овчаров, Хр. Паличев, В. Тодоров. Международна комплексна експедиция в Балчик. – МПК, XXVIII, 2, 1988, 34-45.

Парушев 1991: Парушев, В. Антични монети от Калиакра. – ИНМВ, 27 (42), 1991, 20-31.

Петровић 1982-83а: Петровић, П. Салдум, римско и рановизантиjско утврћенье на ушћу потока Кожица. – Старинар, XXXIII-XXXIV, 1982-1983, 129-134.

Петровић 1982-83б: Петровић, П. Поречка река, сабирни центар за снабдеванье римских трупа у ћердапу. – Старинар, XXXIII-XXXIV, 1982-1983, 285-291.

Първи годишен отчет – Варна: Първи годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1906 г. Варна, 1907.

Рашев 1981: Рашев, Р. Раннобългарски землени укрепителни съоръжения. – В: **Кузев/Гюзелев (ред.)**. Български средновековни градове и крепости. Том I. Варна, 1981, 16-44.

Рашев 1982а: Рашев, Р. Старобългарски валове по Черноморието. С. 1982.

Рашев 1982б: Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982, 236 с.

Рашев 1988: Рашев, Р. Средновековният път Плиска-Дръстър и крепостта Динея. – В: Христов, С., Р. Липчев, Г. Атанасов (съст.). Дуросторум-Дръстър-Силистра (Сборник с изследвания). Силистра, 1988, 117-132.

Рашев 1995: Рашев, Р. (ред.). Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – В: Плиска – Преслав, 7, 1995, 155-332.

Ременников 1954: Ременников, А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке. М., 1954.

Салкин 1982: Салкин, Ас. Следи от античността. – В: Василев/Велев (ред.). Чиракман-Карвуна-Каварна. С., 1982, 29-34.

Салкин 1984: Салкин, Ас. Каварна и районът през древността (II хил. пр. н. е. – IV в. от н. е.). – В: Василев/Генов/Кисьов (ред.). Каварна от древността до Освобождението. С., 1984, 44-61.

Салкин 1985: Салкин, Ас. Археологически комплекс Яйлата. Проблеми и проучвания. – В: Лазаров/Йорданов (ред.). Североизточна България – древност и съвремие. С., 1985, 77-82.

Салкин 1987а: Салкин, Ас. Подводни археологически проучвания “Каварна-86”. – В: АОР през 1986 г. Разград, 1987, с. 281.

Салкин 1987б: Салкин, Ас. Антични пристанищни съоръжения в залива на град Каварна. – В: ФАР '87. Варна, 1987, 25-28.

Салкин/Топтанов 1985: Салкин, Ас., Д. Топтанов. Проучвания в м. "Яйлата" при с. Камен бряг, Толбухински окръг. – В: АОР през 1984 г. Сливен, 1985, с. 155.

Салкин/Топтанов 1990: Салкин, Ас., Д. Топтанов. Проучвания в Археологически резерват "Яйла". – В: АОР през 1989 г. Кюстендил, 1990, с. 189.

Салкин/Орачев 1989: Салкин, Ас., Ат. Орачев. Подводна археологическа експедиция "Каварна-88". – В: АОР през 1988 г. Кърджали, 1989, 121-122, 172.

Салкин/Чешмеджиев 1990: Салкин, Ас., Вл. Чешмеджиев. Яйлата. – Морски свят, 1990, 9, 2-9.

Скржинская 1980: Скржинская, М. В. "Перипл Понта Эвксинского" Анонимного автора. – Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. Киев, 1980, 115-125.

Стоянов 1899: Стоянов, И. Гр. Добрич. Кратко описание. II. Исторически преглед. – В: Юбилеен сборник на Околийското учителско дружество "Развитие". Варна, 1899, 43-48.

Тачева 1994: Тачева, М. Северната граница на провинция Тракия до Северите (1. От Алмус до Никополис ад Иструм). – В: Поселищен живот в Тракия (III Международен симпозиум "Кабиле", 17-21 май 1993, Ямбол. Доклади). Ямбол, 1994, 115-124.

Тачева-Хитова 1987: Тачева-Хитова, М. История на българските земи в древността. Том 2. С., 1987.

Тончева 1953: Тончева, Г. Керамична работилница край с. Кранево.– ИВАД, IX, 1953, 81-88.

Тончева 1964: Тончева, Г. Потънали пристанища. Варна, 1964.

Тончева 1970: Тончева, Г. Къде са се намирали градовете Тимогиция и Тимум? – Исторически преглед, XXVI, 6, 1970, 91-92.

Топтанов 1984: Топтанов, Д. Каварна и Каварненският край по времето на ранновизантийската империя (V-VI в.) и Първото българско царство (VII-XI в.). – В: Василев/Генов/Кисьов (ред.). Каварна от древността до Освобождението. С., 1984, 62-84.

Топтанов/Салкин 1989: Топтанов, Д., Ас. Салкин. Проучване на археологически комплекс "Яйлата" през 1988 г. – В: АОР през 1988 г. Кърджали, 1989, 172-173.

Топтанов/Салкин 1991: Топтанов, Д., Ас. Салкин. Ранновизантийска крепост в местността "Яйлата" до с. Камен бряг, Варненска област. – В: АОР през 1990 г. Ловеч, 1991, с. 75.

Торбатов 1990: Торбатов, С. Монетна находка от Оногур, Добричко. – ИНМВ, 26 (41), 1990, 50-55.

Торбатов 1991: Торбатов, С. *M. Zahariade. Moesia Secunda, Scythia ei Notitia Dignitatum. Bucureeti, 1988, 200 p.* (рецензия). – Сб. Добруджа, 8, 1991, 229-233.

Торбатов 1993а: Торбатов, С. Укрепените центрове и тяхното място в поселищната структура в Южна Добруджа от последната четвърт на III до първата четвърт на VII век сл. Хр. – In: IIIrd International Symposium “Cabyle”. Studies on Settlement Life in Ancient Thrace. 17-20 May 1993, Jambol. Resumes. Jambol, 1993, 38-40.

Торбатов 1993б: Торбатов, С. Антично периодично тържище край Одърци, Добричко. – ИНМВ, 29 (44), 1993 (под печат).

Торбатов 2000: Торбатов, С. Късноантичният град Залдапа. С., 2000, 112 с.

Торбатов 2000а: Торбатов, С. Функционално и типологическо съдържание на късноантичната фортификационна терминология. – Археологически вести, III, 2000, 1 (Приложение № 3), 1-40.

Торбатов/Парушев 1990: Торбатов, С., В. Парушев. Проучвания на градището в м. “Сламата” край с. Дебрене, Добричка община. – В: АОР 1989 г. Кюстендил, 1990, 78-80.

Торбатов/Парушев 1991: Торбатов, С., В. Парушев. Разкопки на градището в м. “Сламата” край с. Дебрене, Добричко. – В: АОР 1990. Ловеч, 1991, 110-111.

Торбатов/Христакиев 1996: Торбатов, С., Ил. Христакиев. Сондажни проучвания на късноантично укрепление на нос Шабла. – В: АОР през 1995 г. С., 1996, 75-76.

Торбатов/Христакиев 1997: Торбатов, С., Ил. Христакиев. Сондажни археологически проучвания на нос Шабла през 1996 г. – В: АОР през 1996 г. С., 1997 (под печат).

Холенщайн 1979: Холенщайн, Л. За две милиарни колони от Долна Мизия. – Археология, XXI, 2, 1979, 42-46.

Христосков/Тъпкова-Заимова 1979: Христосков, Л., В. Тъпкова-Заимова. Възможна цунамигенност на земетръсни огнища по нашето Черноморско крайбрежие. – БГФСп, V, 1979, с. 97 сл.

Цермановић-Кузмановић 1977-78: Цермановић-Кузмановић, А. Римско утврђенье код Кладова. – Старинар, Н.С., XXVIII-XXIX, 1977-1978, 127-134.

Цветаева 1979: Цветаева, Г. А. Боспор и Рим. Москва, 1979, 136 с.

Цицов 1909: Цицов, Н. Старини в Шабленско (Балчишко). – ИВАД, II, 1909, 78-79.

Цончев 1948: Цончев, Д. Старините по северните склонове на Еленския и Сливенския Балкан. – ГПлНМ, I, 1948, 113-152.

Шкорпил 1898: Шкорпил, К. Паметници на град Одесос-Варна. – Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия за 1897/98 г. Варна, 1898, с. 3 сл.

Шкорпил 1905а: Шкорпил, К. Некоторыя из дорог восточной Болгаріи. – ИРАИК, X, 1905 (= Сб. Абоба – Плиска), 443-502.

Шкорпил 1905б: Шкорпил, К. Окопы и земляныя укрепленія Болгаріи. – ИРАИК, X, 1905 (= Сб. Абоба – Плиска), 503-543.

Шкорпил 1905в: Шкорпил, К. О земляныхъ укрепленіяхъ и окопахъ. – ИРАИК, X, 1905 (= Сб. Абоба-Плиска), 558-569.

Шкорпил 1905г: Шкорпил, К. Мегалитическіе памятники.– ИРАИК, X, 1905 (= Сб. Абоба-Плиска), 375-376.

Шкорпил 1914: Шкорпил, К. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914.

Шкорпил 1917: Шкорпил, К. Старобългарски паметници в Добруджа. – В: Сб. Добруджа. С., 1917, 191-234.

Шкорпил 1930-31а: Шкорпил, К. Археологически бележки от Черноморското крайбрежие. – ИБАИ, VI, 1930/31, 57-88.

Шкорпил 1930-31б: Шкорпил, К. Стратегически постройки в черноморската област на Балканския полуостров. – Byzantinoslavica, II, 2, 1930, 197-230; III, 1931, 11-32. **Шкорпил 1940**: Шкорпил, К. Укрепления на първата българска държава в северна Добруджа край Дунава и Черноморския бряг. – В: Сборник в памет на проф. Петър Ников. С., 1940, 525-535.

Шкорпил/Шкорпил 1891: Шкорпил, К., Х. Шкорпил. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. – СбНУНК, IV, 1891, 102-145.

Шкорпил/Шкорпил 1892а: Шкорпил, К., Х. Шкорпил. Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – СбНУ, VII, 1892, 3-83.

Шкорпил/Шкорпил 1892б: Шкорпил, К., Х. Шкорпил. Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – СбНУ, VIII, 1892, 3-58.

Шкорпил/Шкорпил 1912: Шкорпил, К., Х. Шкорпил. Балчик. – ИВАД, V, 1912, 47-62.

Шкриванић 1975: Шкриванић, Г. Југославенске земље на Појтингеровој табли. – In: Monumenta cartographica Jugoslaviae. I. Beograd, 1975, 31-60.

ЛАТИНИЦА

Abbot/Johnson 1926: Abbot, F. F., A. Ch. Johnson. Municipal Administration in the Roman Empire. New York, 1926.

Ahrweiler 1966: Ahrweiler, H. Byzance et la mer. Paris, 1966.

Ahrweiler 1981: Ahrweiler, H. (ed.). Geographica Byzantina. Paris, 1981.

Amit 1965: Amit, M. Les moyens de communication et la défense de l'Empire Romain. – Parola del passato, XX, 1965, 207-222.

Angelov 1987: Angelov, D. (ed.). Dobrudža. Études éthno-culturelles. Sofia, 1987.

Angelova 1985: Angelova, Chr. About the use of *limen* and *hormos* in Arrian's *Periplous tou Pontou Eyxinou* from the 2nd c. A.D. – In: Thracia Pontica II. Deuxieme symposium international, Sozopol, 4-7 octobre 1982. Jambol, 1985, 8-11.

Aricescu 1970: Aricescu, A. Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor. – Dacia, N.S., XIV, 1970, 297-309.

Aricescu 1971: Aricescu, A. Despre numele asezării antice de la Slava Rusỳ. – BMI, XL, 3, 1971, 58-60.

Aricescu 1972: Aricescu, A. Încercare nouă de înţelegere a ştirilor date de Procopius din Caesarea despre teritoriul Dobrogei în vremea împăratului Iustinian. – Pontica, V, 1972, 329-347.

Aricescu 1975: Aricescu, A. Drumul militar de la Noviodunum la Callatis în lumină itinerariilor antice. – Pontica, VIII, 1975, 315-329.

Aricescu 1977: Aricescu, A. Armata în Dobrogea romană. Bucureşti, 1977, 312 p.

Aricescu 1980: Aricescu, A. The Army in Roman Dobrudja. BAR Int. Ser. 86. Oxford, 1980, 225 p.

Atanasov 1997: Atanasov, G. Martyrium et §AGIASMON dans le castel basbyzantin prčs du village de Golech, région de Silistra (communication préliminaire). – Miscellanea Bulgarica, 11, 1997, 127-139.

Atanassova-Georgieva 1974: Atanassova-Georgieva, I. Le quadriburgium de la forteresse Castra Martis en Dacia Ripensis. – In: Pippidi, D. (ed.). Actes du IXe Congrčs international d'études sur les frontičres romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972. Bucureşti – Köln – Wien, 1974, 167-172.

Atanasova 1987: Atanasova, J. Il castellum Castra Martis a Kula. – Ratiariensia, 3-4, 1987, 119-126.

Avram 1984: Avram, Al. Observanii cu privire la autonomiile rurale din Dobrogea romană (secolele I-III e. n.). – SCIVA, XXXV, 2, 1984, 158-169.

Avram/Vlad Nistor 1982: Avram, Al., Gh. Vlad Nistor. Apărarea teritoriului în cetăţile greceşti şi problemele zonei pontice. – SCIVA, XXXIII, 4, 1982, 365-376.

Avram et al. 1985: Avram, Al., O. Bounegru, C. Chiriac. Cercetări perieghetice în teritoriul Histriei (I). – Pontica, XVIII, 1985, 113-124.

Baatz 1975: Baatz, D. Der römische Limes. Archäologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau. Berlin, 1975^2, 308 S.

Bagrow, Skelton 1963: Bagrow, L., R. Skelton. Meister der Kartographie. Berlin, 1963.

Balkanska 1980: Balkanska, A. Tirisis – Tirisa – Akra. Die thrakische und römisch-byzantinische Stadt am Kap Kaliakra (Scythia Minor). – Klio, LXII, 1, 1980, 27-45.

Banu 1969: Banu, A. Angaben über eine Transgression in geschichtlicher Zeit im Schwarzmeerbecken und der Unteren Donau. – In: Limnologische Berichte aus X. Jubileumstagung und Donauforschung, I. Sofia, 1969, 10-18.

Baraschi 1988-89: Baraschi, S. Din toponimia medievală ponto-dunăreană. II. Grosseto, Banbola, Zanavarda. – Pontica, XXI-XXII, 1988-1989, 271-286.

Baraschi/Moghior 1979: Baraschi, S., N. Moghior. Sondajele de la Nufăru-Ilganii de Jos. – SMMIM-MMC, 12, 1979, 186-191.

Baraschi/Moghior 1980: Baraschi, S., N. Moghior. Cercetările arheologice de la Nufăru-Ilgani (1979), jud. Tulcea. – SMMIM-MMC, 13, 1980, 123-134.

Baraschi/Moghior 1984-85: Baraschi, S., N. Moghior. Date noi referitoare la fortificaţiile medieval-timpurii din complexul arheologic de la Nufăru-Ilgani, judeţul Tulcea. – SMMIM-MMC, 17-18, 1984-1985, 144-151.

Barbu 1961: Barbu, V. Considérations chronologiques basees sur les donnees fournies par les inventaires funeraires des nécropoles tomitaines. – StCl, III, 1961, 203-225.

Barbu 1978: Barbu, V. Dobrogea în vremea lui Gallienus. – Pontica, XI, 1978, 143-150.

Barnea 1975: Barnea, Al. Contributions epigraphiques a l'histoire de la ville de Noviodunum. – Dacia, N.S., XIX, 1975, 255-261.

Barnea 1979: Barnea, Al. Dinogetia, 1978. Raport privind săpăturile arheologice din sectorul D, via principalis (II). – In: MCA. A XIII-a sesiune anuală de rapoarte. Oradea, 1979, 205-206.

Barnea 1984: Barnea, Al. Dinogetia III. Precizări cronologice. – Peuce, IX, 1984, 339-346, 697-700.

Barnea 1986: Barnea, Al. La forteresse de Dinogetia á la lumière des derniAres fouilles archéologiques. – In: Unz, Chr. (ed.). Studien zu den Militärgrenzen Roms, III. Stuttgart, 1986, 447-450.

Barnea 1987: Barnea, Al. Limesul danubian al provinciei Moesia Inferior. Organizarea militară şi civilỳ. – Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, III-IV, 1987, 77-87.

Barnea 1988: Barnea, Al. Municipium Noviodunum. Nouvelles données épigraphiques. – Dacia, N.S., XXXII, 1-2, 1988, 53-60.

Barnea 1989: Barnea, Al. Cronica cercetărilor arheologice efectuate în anii 1981-1988 de Institutul de arheologie din Bucureşti. – SCIVA, 40, 3, 1989, 295-313.

Barnea 1990: Barnea, Al. Cronica cercetărilor arheologice efectuate în 1989 de Institutul de arheologie din Bucureşti. – SCIVA, 41, 3-4, 1990, 315-323.

Barnea 1990a: Barnea, Al. Einige Bemerkungen zur Chronologie des Limes an der unteren Donau in spätrömischen Zeit. – Dacia, N.S., 34, 1990, 283-290.

Barnea 1991a: Barnea, Al. La Dobroudja aux IVe-VIIe siècles n.è. – In: Suceveanu, Al., Al. Barnea. La Dobroudja romaine. Bucarest, 1991, 154-317.

Barnea 1991b: Barnea, Al. Municipium Noviodunum. – Peuce, X, 1, 1991, 81-84; X, 2, 1991, 67-69.

Barnea 1992a: Barnea, Al. Dinogetia IV, jud. Tulcea. – In: MCA. A XVII-a sesiune anuală de rapoarte. Ploieşti, 1983. Partea I. Bucureşti, 1992, 217-222.

Barnea 1992b: Barnea, Al. Cronica cercetărilor arheologice efectuate în 1991 de Institutul de arheologie din Bucureşti. – SCIVA, 43, 4, 1992, 433-440.

Barnea 1993: Barnea, Al. Cronica cercetărilor arheologice efectuate în 1992 de Institutul de arheologie “Vasile Parvan” din Bucureşti. – SCIVA, 44, 4, 1993, 397-405.

Barnea 1994: Barnea, Al. Cronica cercetărilor arheologice efectuate de Institutul de arheologie “Vasile Parvan” din Bucureşti în 1993. – SCIVA, 45, 4, 1994, 375-385.

Barnea 1997: Barnea, Al. Scythia Minor unter Justinian. – Miscellanea Bulgarica, 11, (Wien) 1997, 40-45.

Barnea et al. 1979: Barnea, Al., I. Barnea, I. Bogdan Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cărstoiu, Gh. Papuc. Tropaeum Traiani. I. Cetatea. Bucureşti, 1979, 258 p.

Barnea/Zahariade 1993: Barnea, Al., M. Zahariade. s.v. Ad Salices. – In: Lexicon of the Greek and Roman Cities and Place Names in Antiquity. Ca 1500 B.C. – Ca A.D. 500. Fasc. 2. Amsterdam, 1993.

Barnea 1945-47: Barnea, I. Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de Dobroudja. – Dacia, XI-XII, 1945-1947, 221-241.

Barnea 1958: Barnea, I. Roman-Byzantine Basilicae Discovered in Dobrogea between 1948-1958. – Dacia, N.S., II, 1958, 331-349.

Barnea 1960: Barnea, I. Contributions to Dobrudja History Under Anastasius I. – Dacia, N.S., IV, 1960, 363-374.

Barnea 1966: Barnea, I. L’incendie de la cité de Dinogetia au VIe siècle. – Dacia, N.S., X, 1966, 237-259.

Barnea 1967a: Barnea, I. Nouvelle contribution a l’histoire de la Dobroudja sous Anastase Ier. – Dacia, N.S., XI, 1967, 355-356.

Barnea 1967b: Barnea, I. Themistios despre Scythia Minor. – SCIV, XVIII, 4, 1967, 563-574.

Barnea 1967c: Barnea, I. Les thermes de Dinogetia. – Dacia, N.S., XI, 1967, 225-252.

Barnea 1968: Barnea, I. Perioadă Dominatului (sec. IV-VII). – In: Vulpe, R., I. Barnea. Din istoria Dobrogei. Vol. II. Bucureşti, 1968, 367-556.

Barnea 1969: Barnea, I. O casă romană tîrzie de la Dinogetia. – SCIV, XX, 2, 1969, 245-266.

Barnea 1971: Barnea, I. Dinogetia et Noviodunum, deux villes byzantines du Bas-Danube. – RESEE, IX, 3, 1971, 343-352.

Barnea 1974: Barnea, I. Cu privire la localizarea Constantianei. – SCIV, XXV, 3, 1974, 427-429.

Barnea 1977a: Barnea, I. Note de epigrafie romano-bizantină. – Pontica, X, 1977, 273-288.

Barnea 1977b: Barnea, I. Noi descoperiri la Noviodunum. – Peuce, VI, 1977, 103-108.

Barnea 1994: Barnea, I. s.v. Ad Salices. – In: Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a Romaniei. A-C. Bucureşti, 1994, p. 33.

Barnea et al. 1957: Barnea, I., B. Mitrea, N. Anghelescu. Săpăturile de salvare de la Noviodunum. – MCA, IV, 1957, 155-174.

Barnea/Mitrea 1959: Barnea, I., B. Mitrea. Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea). – MCA, V, 1959, 461-473.

Barnea/Ştefan 1974: Barnea, I., Gh. Ştefan. Le *limes scythicus* des origins à la fin de l 'antiquité. – In: Pippidi, D. (ed.). Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972. Bucureşti – KШln – Wien, 1974, 15-25.

Barnea/Barnea 1984: Barnea, I., Al. Barnea. Săpăturile de salvare de la Noviodunum. – Peuce, IX, 1984, 97-105, 503-518.

Barnes 1982: Barnes, T. D. The New Empire of Diocletian and Constantine. Cambridge (Mass.) – London, 1982.

Baumann 1977-78: Baumann, V. H. Observaţii topo-stratigrafice asupra locuirii de la Troesmis (Casetele 1-40). – Peuce, VIII, 1977-1978, 159-196.

Baumann 1983: Baumann, V. H. Ferma romană din Dobrogea. Tulcea, 1983, 280 p.

Bărbulescu-Munteanu 1978: Bărbulescu-Munteanu, M. Inscripţii recent descoperite în Scythia Minor. – Pontica, XI, 1978, 127-135.

Bărbulescu/Rădulescu 1980: Bărbulescu, M., A. Rădulescu. Stîlpi miliari inediţi din Scythia Minor. – Pontica, XIII, 1980, 140-156.

Bărbulescu/Rădulescu 1991: Bărbulescu, M., A. Rădulescu. Contribuţii privind seria guvernatorilor Moesiei Inferioare în secolul III p. Chr. – Pontica, XXIV, 1991, 123-141.

Bărbulescu/Căteia 1997: Bărbulescu, M., A. Căteia. Stălpi miliari descoperiţi în Dobrogea. – Pontica, XXX, 1997, 183-197.

Bărbulescu/Căteia 1998: Bărbulescu, M., A. Căteia. Observations sur deux bornes milliaires inédites de la province de Scythie. – In: Zahariade, M., I. Opriк (eds.). The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th Centuries. Bucharest, 1998, 195-203.

Benea 1977: Benea, D. Cetatea romană tîrzie de la Puţinei. – SMMIM-MMC, 10, 1977, 37-46.

Berchem 1934: Berchem, D. van. L 'annone militaire dans l'Empire romain au IIIe siècle. – Memoires de la Societé nationale des Antiquaires de France, ser. 8, X, 1934, 117-202.

Berchem 1952: Berchem, D. van. L'armée de Diocletien et la réforme constantinienne. Paris, 1952.

Berchem 1954: Berchem, D. van. Recherches sur la chronologie des enceintes de Syrie et de Mesopotamie. – Syria, XXXI, 1954, 254-270.

Berchem 1974: Berchem, D. van. Les itineraires de Caracalla et l'Itineraire Antonin. – In: Pippidi, D. (ed.). Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972. Bucureşti – Köln – Wien, 1974, 301-307.

Bersu 1945: Bersu, G. Das Wittnauer Horn (= Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz, 4). Basel, 1945.

Beševliev 1964: Beševliev, V. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, 220 S.

Beševliev 1969: Beševliev, V. Bemerkungen über die antiken Heerstrassen im Ostteil der Balkanhalbinsel. – Klio, 51, 1969, 483-495.

Beševliev 1970: Beševliev, V. Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk "De aedificiis". Amsterdam, 1970, 159 S.

Biernacka-Lubanska 1982: Biernacka-Lubanska, M. The Roman and Early-Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace. Wroclaw etc., 1982, 285 p.

Biernacka-Lubanska 1984: Biernacka-Lubanska, M. Uwagi o niektorych cechach nadczarnomorskich umocnien obronnych Tracji w okresie wczesnobizantyjskim. – Balcanica Posnaniensia, I, 1984, 255-264.

Biernacki/Pawlak 1997: Biernacki, A., P. Pawlak (eds.). Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube from the 4th to the 6th Century A.D. International Conference Poznan, Poland 15-17 November 1995. Studies and Materials. Poznan, 1997

Birley et al. 1974: Birley, E., B. Dobson, M. Jarret (eds.). Roman Frontier Studies 1969. Cardiff, 1974.

Bogdan Cătăniciu 1995-1996: Bogdan Cătăniciu, I. Semnificaţia ultimelor schimbări în urbanismul de la Tropaeum Traiani. – Pontica, XXVIII-XXIX, 1995-1996, 201-214.

Bolşacov-Ghîmpu 1969: Bolşacov-Ghîmpu, A. A. La localisation de la forteresse Turris. – RESEE, VII, 4, 1969, 686-690.

Boroneanţ 1977: Boroneanţ, V. Cercetări periegetice pe malul Mării Negre între Constanпa şi Vamă Veche. – Pontica, X, 1977, 319-324.

Bosio 1973: Bosio, L. La Venetia orientale nella descrizione della Tabula Peutingeriana. – Aquileia nostra, XLIV, 1973, 37-84.

Bounegru 1986: Bounegru, O. Consideraţii privind portul cetătii Callatis în antichitate. – Pontica, XIX, 1986, 267-272.

Bounegru et. al. 1989: Bounegru, O., P. Haşotti, A. Murat. Aşezarea daco-romană de la Hîrşova şi unele aspecte ale romanizării în Dobrogea. – SCIVA, 40, 3, 1989, 273-294.

Braier 1976: Braier, A. Lacurile de pe litoralul românesc al Mării Negre. Studiu hidrogeografic. Bucurekti, 1976.

Brătulescu 1940: Brătulescu, V. Carsium. – BCMI, XXXIII, 1940, 3-24.

Brennan 1980: Brennan, P. Combined Legionary Detachments as Artillery Units in Late Roman Danubian Bridgehead Dispositions. – Chiron, 10, 1980, 554-567.

Brulet 1991: Brulet, R. Le litus saxonicum continental. – In: Maxfield, V. A., M. J. Dobson (eds.). Roman Frontier Studies 1989. Exeter, 1991, 155-169.

Bucovală/Papuc 1980a: Bucovală, M., Gh. Papuc. Cercetările arheologice de la Ovidiu (Jud. Constanţa). – In: MCA. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte. Tulcea, 1980, 342-347.

Bucovală/Papuc 1980b: Bucovală, M., Gh. Papuc. Cercetările arheologice de la Ovidiu, municipiul Constanţa. – Pontica, XIII, 1980, 275-283.

Bucovală/Papuc 1981: Bucovală, M., Gh. Papuc. Date noi despre fortificaţia de la Ovidiu – municipiul Constanţa. – Pontica, XIV, 1981, 211-216.

Bucovală/Papuc 1984: Bucovală, M., Gh. Papuc. Date noi privind cercetările arheologice de la Ovidiu. – Pontica, XVII, 1984, 153-156.

Bucovală/Papuc 1986: Bucovală, M., Gh. Papuc. Cercetări arheologice în fortificaţia romano-bizantină de la Ovidiu (municipiul Constanţa). – In: MCA. A XVI-a sesiune anuală de rapoarte, Vaslui, 1982. Bucurekti, 1986, 169-171.

Bucovală/Papuc 1993: Bucovală, M., Gh. Papuc. Fortificaţia romano-bizantină de la Ovidiu, municipiul Constanţa. – In: MCA. A XVII-a sesiune anuală de rapoarte. Ploieşti, 1983. Partea II. Bucureşti, 1993, 273-277.

Canarache/Dimitriu 1954: Caharache, V., S. Dimitriu. Secţiuni şi sondaje. – In: Condurachi, Em. (ed.). Histria. Monografie arheologica. Vol. I. Bucureşti, 1954, 163-205.

Canarache 1961: Caharache, V. Tomis. Bucureşti, 1961, 43 p.

Cantacuzino 1992: Cantacuzino, Gh. Cercetări arheologice la fortificaţiile de la Hârşova. – BCMI, III, 1, 1992, 58-67.

Cermanović-Kuzmanović/Stanković 1986: Cermanović-Kuzmanović, A., S. Stanković. Le forteresse antique Mora Vagei prAs de Mihajlovac. Fouilles de 1981. – Cahiers des Portes de Fer, III, 1986, 453-466.

Chevallier 1976: Chevallier, R. Roman Roads. London, 1976.

Chiriac 1984: Chiriac, C. *Notitia Dignitatum* şi unele probleme privind flota militară pe limesul scitic. – SCIVA, XXXV, 4, 1984, 301-310.

Chiriac 1995: Chiriac, C. About the Presence of Byzantine Coins in Dobroudja during the 7th Century. – Сб. Добруджа, 12, 1995, 133-136.

Chiriac/Bounegru 1973-1975: Chiriac, C., O. Bounegru. Noi descoperiri arheologice şi numismatice la Troesmis. – Peuce, IV, 1973-1975, 97-103.

Ciglenecki 1987: Ciglenecki, Sl. Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum. Ljubljana, 1987, 182 S.

Claude 1969: Claude, D. Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert. München, 1969.

Coja 1971: Coja, M. Cercetări pe malul lacului Razelm, epocă romană şi romano-bizantină. – Peuce, II, 1971, 179-190.

Coja 1972: Coja, M. Cercetări noi în aşezarea greco-romană de la capul Dolojman – Argamum (?). – BMI, XLI, 3, 1972, 33-42.

Coja 1977: Coja, M. Cuptoare antice descoperite Pn rază cetăţii de pe Capul Dolojman. – Peuce, VI, 1977, 163-179.

Coja 1982: Coja, M. Une boucle de ceinture paleochrétienne en bronze à Argamum. – Dacia, N.S., XXVI, 1982, 171-174.

Collingwood/Richmond 1969: Collingwood, R. G., I. A. Richmond. The Archaeology of Roman Britain. London, 1969^2.

Comşa 1953: Comşa, E. Contribuţie la hartă arheologică a Dobrogei de nord-vest. – SCIV, 4, 3-4, 747-757.

Comşa 1957: Comşa, E. Cîteva descoperiri arheologice din raionul Medgidia (reg. Constanпa). – MCA, IV, 1957, 323-327.

Comşa 1959: Comşa, E. Limesul Dobrogean. Cercetări de suprafată de-a lungul Dunării între Ostrov (reg. Galaţi) şi Hîrşova (reg. Constanţa). – MCA, V, 1959, 761-768.

Condurachi 1954: Condurachi, Em. (ed.). Histria. Monografie arheologică. Vol. I. Bucureşti, 1954.

Condurachi 1967: Condurachi, Em. Neue Probleme und Ergebnisse der Limesforschung in Scythia Minor. – In: Studien zu den Militärgrenzen Roms (= BJ, Beiheft 19). Köln, 1967, 162-174.

Condurachi 1971: Condurachi, Em. Les conditions politiques du Bas Danube et l'organisation du limes romain. – In: Roman Frontier Studies 1967. The Proceedings of the Seventh International Congress. Tel Aviv, 1971, 156-165.

Coteţ 1966: Coteţ, P. Ţărmul Mării Negre şi evoluţia lui în timpurile istorice (cu privire specială asupra regiunii Histria). – In: Histria. Vol. II. Bucureşti, 1966, 337-352.

Covacef 1988-1989: Covacef, Z. Capidava în secolul VI e. n. Cîteva observaţii pe baza cercetărilor din sectorul V al cetăţii. – Pontica, XXI-XXII, 1988-1989, 187-196.

Covacef 1995-1996: Covacef, Z. Accesorii vestimentare, de toaletă şi podoabe descoperite în sectorul estic al cetăţii Capidava. – Pontica, XXVIII-XXIX, 1995-1996, 95-120.

Crone 1962: Crone, G. Maps and Their Makers. New York, 1962.

Crow 1986: Crow, J. G. The Function of Hadrian's Wall and the Comparative Evidence of the Late Roman Long Walls. – In: Unz, Chr. (ed.). Studien zu den Militärgrenzen Roms, III. Stuttgart, 1986, 724-729.

Crow 1995: Crow, J. G. The Long Walls of Thrace. – In: Mango, C., Dagron, G. (eds.). Constantinople and its Hinterland. Cambridge, 1995, 109-124.

Crow/Ricci 1997: Crow, J., A. Ricci. Investigating the Hinterland of Constantinople: interim report on the Anastasian Long Wall. – JRA, 10, 1997, 235-261.

Crow/Ricci 1999: Crow, J., A. Ricci. The Anastasian Wall Project 1996-1997. – In: XVI. Araştirma sonuçlari toplantisi. I. Cilt. Ankara, 1999, 239-249.

Culică 1975: Culică, V. Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele (Dobrogea). – Pontica, VIII, 1975, 215-248.

Custurea 1986: Custurea, G. Unele aspecte privind penetraţia monedei bizantine în Dobrogea în secolele VII-X. – Pontica, XIX, 1986, 273-277.

Custurea et al. 1997: Custurea, G., A. Vertan, G. Talmaţchi. Descoperiri monetare în Dobrogea (XI). – Pontica, XXX, 1997, 371-387.

Daicoviciu 1940: Daicoviciu, C. Le problème de la continuité en Dacie. – Revue de la Transylvanie, 6, 1940, p. 54 sqq.

Darrouzes 1981: Darrouzes, J. Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes. Paris, 1981.

Davies 1968: Davies, R. W. Police work in Roman times. – History Today, XVIII, 10, 1968, 700-707.

Dept 1931: Dept, G. Notes sur la Tabula Peutingeriana. – Revue belge de philologie et d'histoire, X, 4, 1931, 997-1011.

Desjardins 1868: Desjardins, E. Voyage archéologique et géographique dans la région du Bas-Danube. – RA, XVII, 1868, 254-278.

Detschew 1957: Detschew, D. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1957.

Diaconu 1962: Diaconu, P. Zur Frage der Datierung des Steinwalles in der Dobrudscha und der Lokalisierung der im Berichte des griechischen Toparchen geschilderten Ereignisse. – Dacia, N.S., VI, 1962, 317-335.

Diaconu 1971: Diaconu, P. In căutărea Dafnei. – Pontica, IV, 1971, 311-317.

Diaconu 1975: Diaconu, P. Date noi privind "Valul mare de pamint" din Dobrogea. – Peuce, IV, 1975, 199-209.

Diaconu 1980a: Diaconu, P. *Barnea, Al., I. Barnea, I. Bogdan Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cărstoiu, Gh. Papuc. Tropaeum Traiani. I. Cetatea. Bucureşti, 1979, 258 p.* (rev.). – Dacia, N.S., XXIV, 1980, 386-391.

Diaconu 1980b: Diaconu, P. Despre Sacidava şi "stratigrafia" ei. – SCIVA, XXXI, 1, 1980, 123-130.

Diaconu 1986: Diaconu, P. "Satul Carpilor" său "un sat al Carpilor". – Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, II, 1986, 205-207.

Dillemann 1975: Dillemann, L. La Carte Routiere de la Cosmographie de Ravenne. – BJ, CLXXV, 1975, 165-170.

Diller 1952: Diller, A. The Tradition of the Minor Greek Geographers. Lancaster-Oxford, 1952.

Dintchev 1998: Dintchev, V. Über die Veränderungen in der Militärdoktrin des Imperiums an der Unteren Donau während des 5.-6. Jhs. – In: Zahariade, M., I. Opriş (eds.). The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th Centuries. Bucharest, 1998, 95-113.

Dirimtekin 1948: Dirimtekin, F. Anasthase surlarΠ. – Belleten, XII, 1948, 1-10.

Dirimtekin 1955: Dirimtekin, F. Le mura di Anastasio I. – Palladio, N.S., V, 1955, 80-87.

Ditten 1978: Ditten, H. Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen. – In: Winkelmann, F., H. Köpstein, H. Ditten, I. Rochow (eds.). Byzanz im 7. Jahrhundert. Berlin, 1978, 83-165.

Döhle 1995: Döhle, B. Die Siedlungsperiode A in Iatrus. – In: Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Bd. V. Berlin, 1995, S. 9 sqq.

Domăneanţu/Sion 1982: Domăneanţu, C., A. Sion. Incinta romană tîrzie de la Histria. Încercare de cronologie. – SCIVA, XXXIII, 4, 1982, 377-394.

Domaszewski 1900: Domaszewski, A. von. s.v. Castra. – RE, VI, 1900, 1762-1766.

Doruţiu-Boilă 1964: Doruţiu-Boilă, Em. Zur Frage der Zerstörung Histrias im 3. Jh. u. Z. – StCl, VI, 1964, 247-260.

Doruţiu-Boilă 1972: Doruţiu-Boilă, Em. Castra legionis V Macedonicae und Municipium Troesmense. – Dacia, N.S., XVI, 1972, 133-144.

Doruţiu-Boilă 1975: Doruţiu-Boilă, Em. Púrgoi – Turres. – SCIVA, XXVI, 2, 1975, 219-224.

Doruţiu-Boilă 1978: Doruţiu-Boilă, Em. Über den Zeitpunkt der Verleihung des Munizipalrechts in Scythia Minor. – Dacia, N.S., XXII, 1978, 245-247.

Doruţiu-Boilă 1979: Doruţiu-Boilă, Em. Despre localizarea oraкului Libidina (Theophylactos Symocattes, Istorii I, 8). – StCl, XVIII, 1979, 145-149.

Doruţiu-Boilă 1990: Doruţiu-Boilă, Em. Despre cărămizele cu ştampilă ale legiunilor V Macedonica şi XI Claudia la Dunărea de Jos şi pe litoralul nordic al Mării Negre. – SCIVA, 41, 3-4, 1990, 251-271.

Downey 1947: Downey, G. The Composition of Procopius' *de Aedificiis*. – Transactions of the American Philological Association, 78, 1947, 171-183.

Duncan-Jones 1978: Duncan-Jones, R. P. Pay and Number in Diocletian's Army. – Chiron, VIII, 1978, 541-560.

Dvorski 1998: Dvorski, T. On the Battle at "Oppidum Salices" between the Romans and the Goths (A.D. 377). Some Considerations. – In: Zahariade, M., I. Opriş (eds.). The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th Centuries. Bucharest, 1998, 177-179.

Dymaczewska/Dymaczewski 1980: Dymaczewska, U., Al. Dymaczewski. Resultats des fouilles archéologiques effectuées à Odărci départament de Tolboukhine (Bulgarie), au cours des années 1967, 1969-1974 et 1976-1977 (partie occidentale). – Slavia Antiqua, XXVII, 1980, 145-171.

Ensslin 1927: Ensslin, W. s.v. Slaweneinfälle. – RE, IIIA1, 1927, 697-705.

Evans 1969: Evans, J. A. S. The Dates of the Anecdota and the De Aedificiis of Procopius. – Classical Philology, LXIV, 1969, 18-32.

Evans 1995: Evans, A. Procopius' *De Aedificiis* as encomium. – In: Studia in honorem Georgii Mihailov. Serdicae, 1995, 155-159.

Fabricius 1926: Fabricius, E. s.v. Limes. – RE, XIII, 1926, 571-671.

Fellman 1976: Fellman, R. Le "Camp de Diocletien" à Palmyre et l'architecture militaire du Bas-Empire. – Mélanges d'histoire ancienne et d'archéologie offerts à Paul Collart (= Cahiers d'archéologie romande, 5). Lausanne, 1976, 173-191.

Ferrill 1986: Ferrill, A. The Fall of the Roman Empire. The Military Explanation. London, 1986, 192 p.

Filov 1906: Filov, B. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian. Leipzig, 1906.

Fitz 1977: Fitz, J. (Hrsg.). Limes: Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Szekesfehervar, 30.8.-6.9.1976). Budapest, 1977.

Florescu 1924: Florescu, Gr. Noi descoperiri archeologice la Seimenii Mari. – BCMI, XVII, 1924, 88-90.

Florescu 1927-32: Florescu, Gr. Fouilles et recherches archéologiques à Calachioi (Capidava?) en 1924 et 1926. – Dacia, III-IV, 1927-1932, 483-515.

Florescu 1935-36: Florescu, Gr. Fouilles archéologiques de Capidava 1928-1936. – Dacia, V-VI, 1935-1936, 351-386.

Florescu 1937-40: Florescu, Gr. Fouilles archéologiques de Capidava 1937-1940. – Dacia, VII-VIII, 1937-1940, 345-351.

Florescu 1945-47: Florescu, Gr. Les fouilles archéologiques de Capidava 1940-1945. – Dacia, XI-XII, 1945-1947, 209-220.

Florescu 1954a: Florescu, Gr. Incinta cea mare a cetăţii. – In: Condurachi, Em. (ed.). Histria. Monografie arheologică. Vol. I. Bucureşti, 1954, 66-95.

Florescu 1954b: Florescu, Gr. Sectorul I. Poartă mare, curtea interioară şi piană pavată. – In: Condurachi, Em. (ed.). Histria. Monografie arheologică. Vol. I. Bucureşti, 1954, 99-106.

Florescu 1954c: Florescu, Gr. Sectorul din Sud-Vest al cetăţii. – In: Condurachi, Em. (ed.). Histria. Monografie arheologică. Vol. I. Bucureşti, 1954, 293-324.

Florescu 1957: Florescu, Gr. Einige neue Beobachtungen über den Donaulimes entlang der Dobrudscha. – Dacia, N.S., I, 1957, 237-244.

Florescu et al. 1958: Florescu, Gr., R. Florescu, P. Diaconu. Capidava. Monografie arheologicỳ. Vol. I. Bucurekti, 1958.

Florescu 1967: Florescu, R. Date noi de la Capidava. – Apulum, VI, 1967, 259-268.

Florescu 1975: Florescu, R. Date noi cu privire la cronologia Capidavei romane tîrzii. – Pontica, VIII, 1975, 361-372.

Florescu 1986: Florescu, R. Limesul dunarean bizantin în vremea dinastiilor isauriană şi macedoneană. – Pontica, XIX, 1986, 171-177.

Florescu/Covacef 1988-89: Florescu, R., Z. Covacef. Stratigrafia Capidavei romane tîrzii şi feudale timpurii. – Pontica, XXI-XXII, 1988-1989, 197-248.

Forni 1959-62: Forni, G. s.v. Limes. – In: Ruggiero, E. de (ed.). Dizionario Epigrafico di Antichita Romane, IV, 34-40. Roma., 1959-1962, 1074-1280.

Forni 1974: Forni, G. Considérations sur l'occupation militaire en Thrace au cours des deux premièrs siècles de notre ère. – Thracia, II, 1974, 123-129.

Foss/Winfield 1986: Foss, Cl., D. Winfield. Byzantine Fortifications. An Introduction. Pretoria, 1986.

Freeman/Kennedy 1986: Freeman, Ph., D. Kennedy (ed.). The Defence of the Roman and Byzantine East. BAR Int. Ser. 297, vol. I-II. Oxford, 1986.

French/Lightfoot 1989: French, D. H., C. S. Lightfoot (eds.). The Eastern Frontier of the Roman Empire. BAR Int. Ser. 553. Oxford, 1989.

Gabricević 1986: Gabricević, M. Rtkovo-Glamija I – une forteresse de la base époque. – Cahiers des Portes de Fer, III, 1986, 71-91.

Gabriel 1940: Gabriel, A. Voyages archéologiques en Turquie Oriental. Paris, 1940.

Gajewska 1974: Gajewska, H. Topographie des fortifications romaines en Dobroudja. Wroclaw, 1974, 168 p.

Gawlikowski 1974: Gawlikowski, M. Les défenses de Palmyre. – Syria, LI, 1974, 231-242.

Georgescu/Ionescu 1995-1996: Georgescu, V., M. Ionescu. Mărturii creştine la Callatis. – Pontica, XXVIII-XXIX, 1995-1996, 187-199.

Gerov 1975: Gerov, B. Marcianopolis im lichte der historischen Angaben und der archälogischen, epigraphischen und numismatischen Materialien und Forschungen. – Studia balcanica, 10, 1975, 49-72.

Gerov 1979: Gerov, B. Die Grenzen der römischen Provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianischen Dakien. – ANRW. II, 7.1. Berlin-New York, 1979, 212-240.

Gerov 1980: Gerov, B. Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde. I. Das II. und III. Jahrhundert (101-284). – In: Gerov, B. Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Amsterdam, 1980, 361-432.

Gichon 1974: Gichon, M. Towers on the Limes Palestinae. Forms, Purpose, Terminology and Comparisons. – In: Pippidi, D. (ed.). Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972. Bucureşti – Köln – Wien, 1974, 513-544.

Gichon 1989: Gichon, M. Estimating the Strength of Quadriburgia Garrisons, Exemplified by En Boqeq in the Negev. – In: French, D. H., C. S. Lightfoot. The Eastern Frontier of the Roman Empire. BAR Int. Ser. 553. Oxford, 1989, 121-142.

Gilles 1976: Gilles, K.-J. Zur spaetrömischen Toranlage auf dem Wittnauer Horn. – Germania, 54, 2, 1976, 440-451.

Gjuzelev 1969: Gjuzelev, V. Forschungen zur Geschichte Thrakiens im Mittelalter. 1. Beitrag zur Geschichte der Stadt Konstantia. – Byzantinobulgarica, III, 1969, 155-166.

Goodburn/Bartholomew 1976: Goodburn, R., P. Bartholomew (eds.). Aspects of the *Notitia Dignitatum*. BAR Suppl. Ser. 15. Oxford, 1976.

Goodchild/Ward-Perkins 1949: Goodchild, R. G., J. Ward-Perkins. The Limes Tripolitanus. – JRS, XXXIX, 1949, p. 89 sqq.

Gordon 1959: Gordon, C. D. Procopius and Justinian's Financial Policies. – Phoenix, 3, 1959, 23-30.

Gostar 1967: Gostar, N. Unităţile militare din "castellum" roman de la Barboşi. – Danubius, I, 1967, 107-113.

Grenier 1931: Grenier, M. Manuel d'archéologie gallo-romain. Vol. I. Paris, 1931.

Grosjean/Kinauer 1970: Grosjean, G., R. Kinauer. Kartenkunst und Kartentechnik vom Altertum bis zum Barok. Bern, 1970.

Gross 1913: Gross, H. Zur Entstehungsgeschichte der Tabula Peutingeriana. Berlin, 1913.

Grosse 1920: Grosse, R. Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung. Berlin, 1920, 346 S.

Gudea 1970: Gudea, N. Un castellum din epocă romană tîrzie la Gornea. – Acta Musei Napocensis, VII, 1970, 569-592.

Gudea 1974: Gudea, N. Befestigungen am Banater Donau-Limes aus der Zeit der Tetrarchie. – In: Pippidi, D. (ed.). Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972. Bucureşti – Köln – Wien, 1974, 173-180.

Haldon 1993: Haldon, J. Administrative Continuities and Structural Transformations in East Roman Military Organisation ca. 580-640. – In: Vallet, F., M. Kazanski (eds.). L'armée romaine et les barbares du IIIe au VIIe siècle. Paris, 1993, 45-54.

Hanson/Campbell 1986: Hanson, W. S., D. B. Campbell. The Brigantes: from Clientage to Conquest. – Britannia, XVII, 1986, 73-89.

Hanson/Keppie 1980: Hanson, W. S., L. J. F. Keppie (eds.). Roman Frontier Studies 1979. BAR Int. Ser. 71 (I-III). Oxford, 1980.

Harrison 1969: Harrison, R. M. The Long Wall in Thrace. – Archaeologia Aeliana, XLVII, 4, 1969, 33-38.

Harrison 1974: Harrison, R. M. *To Makron Teichos*, The Long Wall in Thrace. – In: Birley, E., B. Dobson, M. Jarret (eds.). Roman Frontier Studies 1969. Cardiff, 1974, 244-248.

Harrison 1988: Harrison, R. M. Amorium 1987. A Preliminary Survey. – Anatolian Studies, XXXVIII, 1988, 175-184.

Harrison et al. 1990: Harrison, R. M. et al. Amorium Excavations 1989. The Second Preliminary Report. – Anatolian Studies, XL, 1990, 204-218.

Harrison et al. 1991: Harrison, R. M. et al. Amorium Excavations 1990. The Third Preliminary Report. – Anatolian Studies, XLI, 1991, 215-229.

Harrison et al. 1993: Harrison, R. M., N. Christie et al. Excavations at Amorium: 1992 Interim Report. – Anatolian Studies, XLIII, 1993, 147-162.

Haupt/Horn 1977: Haupt, D., H. G. Horn (Hrsg.). Studien zu den Militärgrenzen Roms, II. Köln-Bonn, 1977.

Hirschfeld 1891: Hirschfeld, O. Die Sicherheitspolizei im römischen Kaiserreich. — Sitzungsberichte der königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, phil.-hist. Classe, XXXIX, 1891, 845-877.

Hoffmann 1969: Hoffmann, D. Die spätrömische Bewegungsheer und die Notitia dignitatum. Teil I und II (= Epigraphische Studien, 7/1,2). Düsseldorf, 1969.

Hoffmann 1974: Hoffmann, D. Der Oberbefehl des spätrömischen Heeres im 4. Jahrhundert n.Chr. – In: Pippidi, D. (ed.). Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972. Bucureşti – Köln – Wien, 1974, 381-397.

Hohlfelder 1982: Hohlfelder, R. L. (ed.). City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era. New York, 1982.

Hollenstein 1975: Hollenstein, L. Zu den Meilensteinen der römischen Provinzen Thracia und Moesia Inferior. – StB, 10, 1975, 23-44.

Honigman 1939: Honigman, E. Le Synecdemos d'Hierocles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre. Bruxelles, 1939.

Hopwood 1983: Hopwood, K. Policing the hinterland: Rough Cilicia and Isauria. – In: Mitchell, St. (ed.) Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia. BAR Int. Ser. 156. Oxford, 1983, 173-187.

Hopwood 1986: Hopwood, K. Towers, Territories and Terror: How the East Was Held. – In: Freeman, Ph., D. Kennedy (ed.). The Defence of the Roman and Byzantine East. BAR Int. Ser. 297, vol. I-II. Oxford, 1986, 343-356.

Howard-Johnston 1989: Howard-Johnston, J. D. Procopius, Roman defences north of the Taurus and the new fortress of Citharizon. – In: French, D. H., C. S. Lightfoot (eds.). The Eastern Frontier of the Roman Empire. BAR Int. Ser. 553 (II). Oxford, 1989, 203-229.

Ionescu-Dobrogeanu 1904: Ionescu-Dobrogeanu, M. Dobrogea în pragul veacului XX. Bucureşti, 1904.

Ionescu/Georgescu 1998: Ionescu, M., V. Georgescu. Le systéme défensif callatien. – In: Zahariade, M., I. Opriş (eds.). The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th Centuries. Bucharest, 1998, 205-219.

Irimia 1968: Irimia, M. Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramică de la Oltina (jud. Constanţa). – Pontice, I, 1968, 379-407.

Irimia 1981: Irimia, M. Descoperiri arheologice recente la Rasova, jud. Constanţa. – Pontica, XIV, 1981, 239-247.

Isaac 1986: Isaac, B. Reflections on the Roman Army in the East. -In: Freeman, Ph., D. Kennedy (ed.). The Defence of the Roman and Byzantine East. BAR Int. Ser. 297, vol. I-II. Oxford, 1986, 383-395.

Isaac 1988: Isaac, B. The Meaning of the Terms *Limes* and *Limitanei*. – JRS, LXXVIII, 1988, 125-147.

Isaac 1989: Isaac, B. Luttwak's "Grand Strategy" and the Eastern Frontier of the Roman Empire. – In: French, D. H., C. S. Lightfoot. The Eastern Frontier of the Roman Empire. BAR Int. Ser. 553. Oxford, 1989, 231-234.

Isaac 1990: Isaac, B. The Limits of Empire. The Roman Army in the East. Oxford, 1990.

Isaac 1991: Isaac, B. The Roman army in Judaea: police duties and taxation. — In: Maxfield, V. A., M. J. Dobson (eds.). Roman Frontier Studies 1989. Exeter, 1991, 458-461.

ISM I: Inscripţiile din Scythia Minor. Vol. I. Histria şi Pmprejurimile. Culese, traduse, insoţite de comentarii şi indici de Dionisie M. Pippidi. Bucureşti, 1983, 544 p.

ISM V: Inscripţiile din Scythia Minor. Vol. V. Capidava – Troesmis – Noviodunum. Adunate, traduse, insoţite de comentarii şi indici de Emilia Doruţiu-Boilă. Bucureşti, 1980, 351 p.

Ivanov 1996: Ivanov, R. Der Limes von Dorticum bis Durostorum (1.-6. Jh.) – Bauperioden des Befestigungssystem und archäologische Ergebnisse 1980-1995. – In: Roman Limes on the Middle and Lower Danube. Belgrade, 1996, 161-171.

Ivanov 1966: Ivanov, T. Die Festungsmauer des Kastells Iatrus. – Klio, 47, 1966, 22-56.

Ivanov 1990: Ivanov, T. Das Befestigungssystem der Colonia Ulpia Oescensium. – In: Vetters, H, M. Kandler (eds.). Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Wien, 1990, 913-924.

Jaczynowska/Wolski 1976: Jaczynowska, M., J. Wolski (eds.). Prowincje rzymskie i ich znaczenie w ramach Imperium. Wroclaw etc. 1976.

Jirecek 1886: Jirecek, C. Archäologische Fragmente aus Bulgarien, – AEM, X, 1886, 43-104, 129-208.

Jirecek 1967: Jirecek, C. J. Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Amsterdam, 1967 (Nachdruck der Ausgabe Prag 1877).

Johnson 1979: Johnson, J. S. The Roman Forts of the Saxon Shore. London, 1979^2.

Johnson 1983: Johnson, St. Late Roman Fortifications. London, 1983.

Jones 1964: Jones, A. H. M. The Later Roman Empire 284-602, Vol. I-IV. Oxford, 1964.

Jordanov 1987: Jordanov, I. Dobrudža (491-1092) – selon les données de la numismatique et de la sphragistique. – In: Angelov, D. (ed.). Dobrudža. Études éthno-culturelles. Sofia, 1987, 182-207.

Jovanović et al. 1986: Jovanović, A., M. Korać, D. Janković. L'embouchure de la rivière Slatinska reka. – Cahiers des Portes de Fer, III, 1986, 376-400.

Jovanović, Korać 1984: Jovanović, A., M. Korać. Usce Slatinske reke – ranovizantijski kastel. – Cahiers des Portes de Fer, II, 1984, 192-196.

Jovanović 1996: Jovanović, Al. The problem of the location of Lederata. – In: Roman Limes on the Middle and Lower Danube. Belgrade, 1996, 69-72.

Kalinka 1906: Kalinka, E. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, 1906, 440 S.

Karnapp 1976: Karnapp, W. Die Stadtmauer von Resafa in Syrien. Berlin, 1976.

Kennedy 1982: Kennedy, D. L. Archaeological Explorations on the Roman Frontier in North-Eastern Jordan. BAR Int. Ser. 134. Oxford, 1982.

Kennedy/Riley 1990: Kennedy, D., D. Riley. Rome's Desert Frontier from the Air. London, 1990, 256 p.

Kienast 1996: Kienast, D. Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. Darmstadt, 1996, 399 S.

Kolendo 1966: Kolendo, J. Une inscription inconnue de Sexaginta Prista et la fortification du Bas-Danube sous la Tetrarchie. – Eirene, V, 1966, 139-154.

Kolendo 1975: Kolendo, J. Témoignages épigraphiques de deux opérations de bornage de territoires en Mésie Inférieure et en Thrace. – Archeologia, XXVI, 1975, 83-94.

Kolendo 1976: Kolendo, J. Miasta i terytoria plemienne w prowincji Mezji Dolnej w okresie wczesnego Cesarstwa. – In: Jaczynowska, M., J. Wolski (eds.). Prowincje rzymskie i ich znaczenie w ramach Imperium. Wroclaw etc. 1976, 45-67.

Korać 1996: Korać, M. Late Roman and early Byzantine fort of Ljubicevac. – In: Roman Limes on the Middle and Lower Danube. Belgrade, 1996, 105-109.

Krzyzanowska 1983: Krzyzanowska, Al. Monety rzymskie i bizantyjskie znalezione w czasie wykopalisk na grodzisku w Odercy (Bulgaria). – Slavia Antiqua, XXIX, 1983, 179-203.

Kubitschek 1900: Kubitschek, W. s.v. Castellum. – RE, VI, 1900, 1754-1758.

Kubitschek 1916: Kubitschek, W. s.v. Itinerarien. – RE, IX, 1916, 2308-2363.

Kubitschek 1919: Kubitschek, W. s.v. Karten. – RE, X, 2, 1919, 2100-2148.

Lander 1984: Lander, J. Roman Stone Fortifications. Variation and Change from the First Century A.D. to the Fourth. BAR Int. Ser. 206. Oxford, 1984, 363 p.

Lauffray 1983: Lauffray, J. Halabiyya – Zenobia. Place forte du limes oriental et la Haute-Mesopotamie au VIe siècle. Paris, 1983, 214 p.

Levi/Trell 1964: Levi, A. C., B. Trell. An Ancient Tourist Map. – Archaeology, XVII, 4, 1964, 227-236.

Levi/Levi 1967: Levi, A., M. Levi. Itineraria picta. Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana. Roma, 1967, 253 p.

Ligt, de Neeve 1988: Ligt, L. de, P. W. de Neeve. Ancient Periodic Markets: Festivals and Fairs. – Athenaeum N.S., 66, III-IV, 1988, 391-416.

Litzica 1926-27: Litzica, C. Contribuţiuni la topografia balcanică în evul mediu. I. Procop din Cesarea. – Buletinul Muzeului Municipal Iaкi, 6, 1926-1927, 1-84.

Luttwak 1976: Luttwak, E. N. The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third. Baltimore – London, 1976, 255 p.

Mackensen 1994: Mackensen, M. Die Innenbebauung und der Nordvorbau des spätroemischen Kastells Abusina/Eining. – Germania, 72, 2, 1994, 479-513.

MacMullen 1970: Mac Mullen, R. Market-days in the Roman Empire. – Phoenix, 24, 4, 1970, 333-341.

Madgearu 1996: Madgearu, Al. O revoltă împotriva lui Constantin cel Mare în provincia Scythia. – Peuce, XII, 1996, 137-142.

Madgearu 1998: Madgearu, A. The Last Period of the Danubian Limes (A.D. 576-619). – In: Zahariade, M., I. Oprік (eds.). The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th Centuries. Bucharest, 1998, 221-228.

Mann 1977: Mann, J. C. Duces and Comites in the Fourth Century. – In: Johnston, D. E. (ed.). The Saxon Shore. CBA Research Report, 18. London, 1977, 11-14.

Mann 1979: Mann, J. C. Power, Force and the Frontiers of the Empire. – JRS, LXIX, 1979, 175-183.

Mănucu-Adameşteanu 1991: Mănucu Adameşteanu, Gh. Tomis-Constantia-Constanţa. – Pontica, XXIV, 1991, 299-325.

Mănucu-Adameşteanu/Oberländer-Târnoveanu 1984: Mănucu Adamекteanu, Gh., E. Oberländer-Târnoveanu. Noi dovezi de locuire pe teritoriul actual al satului Enisala în mileniul I e.n. – Peuce, IX, 1984, 349-354.

Mănucu-Adameşteanu 1980: Mănucu Adameşteanu, M. Un mormînt germanic din necropolă cetăţii Argamum. – SCIVA, XXXI, 2, 1980, 311-320.

Mănucu-Adameşteanu/Poenaru/Bordea 1992-1993: Mănucu Adameşteanu, M., Gh. Poenaru-Bordea. Mărturii numismatice privind locuirea antică de pe teritoriul satului Sălcioara, com. Unirea, jud. Tulcea. – BSNR, LXXXVI-LXXXVII, 1992-1993, 125-133.

Mărculescu 1934: Mărculescu, O. Bizone – portul Cavarna. Monografie istorică. – AnDobr, XV, 1934, 145-162.

Maspero 1912: Maspero, J. Foidérâtai et stratjôtai dans l'armée byzantine au VIe s. – BZ, XXI, 1912.

Matei 1987: Matei, Cr. Cercetările arheologice in zonă instalaţiei portuare antice de la Capidava. – Cultură şi civilizaпie la Dunărea de Jos, III-IV, 1987, 95-101.

Matei 1991: Matei, Cr. Consideraţii privind raportul dintre Classis Flavia Moesica şi fortificaţiile limesului roman de la Dunărea de Jos (sec. I-VI). – Pontica, XXIV, 1991, 143-158.

Maxfield/Dobson 1991: Maxfield, V. A., M. J. Dobson (eds.). Roman Frontier Studies 1989. Exeter, 1991.

Mayerson 1989: Mayerson, Ph. The Meaning of the Word *Limes* (limiton) in the Papyri. – ZPE, LXXVII, 1989, 287-291.

Michailov et al. 1980: Michailov, S., L. Dončeva-Petkova, D. Toptanov. Fouilles archéologiques près du village Odărci départament de Tolbukhine (Bulgarie) au cours des années 1971-1977 (partie orientale). – Slavia Antiqua, XXVII, 1980, 119-144.

Mihailov 1961: Mihailov, G. La fortification de la Thrace par Antonin le Pieu et Marc Aurele. – StU, N.S., B, XXXV, 1-3, 1961, 5-19.

Milcev 1977: Milcev, A. Eine Festung am unterdonaulandischen Limes bei Nova Černa (Bezirk Silistra). – In: Haupt, D., H. G. Horn (eds.). Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Köln – Bonn, 1977, 351-357.

Millar 1982: Millar, F. Emperors, Frontiers and Foreign Relations, 31 B.C. to A.D. 378. – Britannia, 13, 1982, 1-24.

Miller 1916: Miller, K. Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt. Stuttgart, 1916.

Milosević 1996: Milosević, G. Modular Analysis of Late Roman and Early Byzantine Fortifications in the Iron Gate Area. – In: Roman Limes on the Middle and Lower Danube. Belgrade, 1996, 249-252.

Milosević/ Jeremić 1986: Milosević, P., M. Jeremić. Le castellum à Milutinovac. – Cahiers des Portes de Fer, III, 1986, 245-263.

Mirković 1991: Mirković, M. Beneficiarii Consularis and the New Outpost in Sirmium. – In: Maxfield, V. A., M. J. Dobson (eds.). Roman Frontier Studies 1989. Exeter, 1991, 252-256.

Mitchell 1983: Mitchell, St. (ed.) Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia. BAR Int. Ser. 156. Oxford, 1983.

Miteva 1989: Miteva, N. Die Hunnen und die spätantiken Zivilisation in den Gebieten Thrakiens. – Thracia, 9, 1989, 143-151.

Mitova-Džonova 1986: Mitova-Džonova, D. Stationen und Stützpunkte der römischen Kriegs– und Handelsflotte am Unterdonaulimes. – In: Unz, Chr. (ed.). Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Stuttgart, 1986, 504-509.

Mitova-Džonova 1994: Mitova-Džonova, D. Dimum und Regio Dimensis. – In: Susini, G. (ed.). Limes (= Studi di storia, 5). Bologna, 1994, 47-65.

Mitrea 1966: Mitrea, B. Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în Republică Socialistă România. – SCIV, 17, 2, 1966, 415-428.

Mitrea 1974: Mitrea, B. Monedele şi prăbuкirea Dinogetiei la sfîrşitul secolului al VI-lea. – Pontica, VII, 1974, 49-71.

Mitrea 1985: Mitrea, B. Découvertes monétaires en Roumanie – 1984 (XXVIII). – Dacia, N.S., XXIX, 1985, 169-173.

Mitrea 1987: Mitrea, B. Découvertes monétaires en Roumanie – 1986 (XXX). – Dacia, N.S., XXXI, 1987, 171-179.

Moisil 1909a: Moisil, C. Cetăпi romane la Dunărea de Jos pe braţul Sf. Gheorghe. – BCMI, II, 1909, 85-92.

Moisil 1909b: Moisil, C. Antichităţi creştine din Istros. – BCMI, II, 1909, 165-170.

Moisil 1910a: Moisil, C. Bisericuţile. – BCMI, III, 1910, 29-34.

Moisil 1910b: Moisil, C. Unde a fost vechiul Halmyris? – BCMI, III, 93-94.

Moisil 1911: Moisil, C. Cetatea "Biroe". – BCMI, IV, 1911, 45-46.

Mommsen 1889: Mommsen, Th. Das römische Militärwesen seit Diokletian. – Hermes, XXIV, 1889, 195-279

Mommsen 1906: Mommsen, Th. Über die Unteritalien betreffenden Abschnitte der ravennatischen Kosmographie. – In: Gesammelte Schriften. Bd. V. Berlin, 1906, S. 286 sqq.

Morintz 1987: Morintz, S. Noi date şi probleme privind perioadele hallstattiană timpurie şi mijlocie Pn zonă istro-pontică (Cercetările de la Babadag). – Thraco-Dacica, VIII, 1-2, 1987, 39-71.

Müller 1965: Müller, K. Geographi Graeci Minores. I. Hildesheim, 1965 (repr. Nachdruck der Ausgabe Paris 1855).

Müller-Wiener 1977: Müller-Wiener, N. Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion-Konstantinupolis-Istanbul. Tтbingen, 1977.

Muşeţeanu et al. 1979: Muşeţeanu, Cr., M. Zahariade, D. Elefterescu. Spre o tipologie a ştampilelor legiunii XI Claudia în Moesia Inferior. – SMMIM-MCC, 12, 1979, 164-175.

Netzhammer 1918: Netzhammer, R. Die christlichen Altertтmer der Dobrudscha. Bucarest, 1918, 224 p.

Nicolae 1993: Nicolae, C. Despre topografia anticului Carsium. – Pontica, XXVI, 1993, 215-229.

Nicolae 1995-1996: Nicolae, C. Descoperiri de epocă romană şi bizantină la Carsium. – Pontica, XXVIII-XXIX, 1995-1996, 135-160.

Nicorescu 1934: Nicorescu, P. Une croix reliquaire de Dobroudja. – In: In memoria lui Vasile Pârvan. Bucureкti, 1934, 221-223.

Nicorescu 1944: Nicorescu, P. Les basiliques byzantines de Dolojman. – BSH, XXV, 1, 1944, 95-101.

Nischer 1923: Nischer, E. C. The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum. – JRS, XIII, 1923, 1-55.

Oberländer-Tărnoveanu 1977-1978a: Oberländer-Tărnoveanu, E. Monede antice şi bizantine la Troesmis. – Peuce, VIII, 1977-1978, 248-281.

Oberländer-Tărnoveanu 1977-1978b: Oberländer-Tărnoveanu, E. Cronică descoperirilor monetare din nordul Dobrogei. – Peuce, VIII, 1977-1978, 499-513.

Oberländer-Tărnoveanu 1984: Oberländer-Tărnoveanu, E. Cronică descoperirilor monetare din nordul Dobrogei (II). – Peuce, IX, 1984, 267-279.

Ocheşeanu 1976-1980: Ocheşeanu, R. Tezaurul de monede romane Przii de la Mircea Vodă (jud. Constanţa). – BSNR, LXX-LXXIV, 1976-1980, 231-237.

Ocheşeanu 1981: Ocheşeanu, R. Cîteva monede bizantine din secolele VII-XI e. n. descoperite în Dobrogea. – Pontica, XIV, 1981, 309-313.

Ocheşeanu 1995: Ocheşeanu, R. Tezaurul de monede bizantine descoperit la Tropaeum Traiani în campania arheologică din anul 1908. – SCN, XI, 1995, 163-182.

Opaiţ 1977: Opaiţ, A. Aegyssus '76 – raport preliminar. – Pontica, X, 1977, 307-311.

Opaiţ 1977-78a: Opaiţ, A. Troesmis – aşezarea romană timpurie de pe platou. – Peuce, VIII, 1977-1978, 197-217.

Opaiţ 1977-78b: Opaiţ, A. O nouă fortificaţie romano-bizantină în nordul Dobrogei – Topraichioi. Raport preliminar. – Peuce, VIII, 1977-1978, 415-436.

Opaiţ 1991: Opaiţ, A. O săpătura de salvare în oraşul antic Ibida. – SCIVA, 42, 1-2, 1991, 21-56.

Opaiţ et al. 1980: Opaiţ, A., A. Sion, I. Vasiliu. Aegyssus '79. – In: MCA. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte. Tulcea, 1980, 267-275.

Opaiţ et al. 1991a: Opaiţ, A., M. Zahariade, Gh. Poenaru/Bordea, C. Opaiţ. Fortificaţia şi aкezarea romană tîrzie de la Babadag-Topraichioi. – Peuce, X, 1, 1991, 183-353.

Opaiţ et al. 1991b: Opaiţ, A., M. Zahariade, Gh. Poenaru/Bordea, C. Opaiţ. Fortificaţia şi aкezarea romană tîrzie de la Babadag-Topraichioi. – Peuce, X, 2, 1991, 217-310.

Opaiţ et al. 1992a: Opaiţ, A., C. Opaiţ, T. Banica. Das ländische Territorium der Stadt Ibida (2.-7. Jh.) und einige Betrachtungen zum Leben auf dem Land an der unteren Donau. – In: Pillinger, R., A. Puelz, H. Vetters (eds.). Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im Mittelalter. Wien, 1992, 103-112.

Opaiţ et al. 1992b: Opaiţ, A., C. Opaiţ, T. Banica. Der frühchristliche Komplex von Slava Rusă. – In: Pillinger, R., A. Puelz, H. Vetters (eds.). Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im Mittelalter. Wien, 1992, 113-122.

Panait et al. 1995-1996: Panait, P., A. Rădulescu, A. Ştefănescu, D. Flaut. Cercetările arheologice de la cetatea Hârşova. Campania 1995. – Pontica, XXVIII-XXIX, 1995-1996, 121-134.

Papasima 1995-1996: Papasima, T. Monede bizantine inedite din colecţia Muzeului Judeţean Călăraşi. – Pontica, XXVIII-XXIX, 1995-1996, 279-285.

Papasima/Vertan 1995-1996: Papasima, T., A. Vertan. Monede romane şi bizantine inedite din colecţia Muzeului Constanţean. – Pontica, XXVIII-XXIX, 1995-1996, 271-278.

Papuc 1974: Papuc, Gh. Cîteva consideraţii privind construirea zidului de incintă al cetăţii Tropaeum Traiani. – Pontica, VII, 1974, 325-336.

Papuc 1986: Papuc, Gh. Cîteva precizări în legatura cu cetatea Tropaeum Traiani. – Pontica, XIX, 1986, 159-170.

Papuc/Ionescu 1994: Papuc, Gh., M. Ionescu. Noi cercetări privind apeductul de la Ovidiu, jud. Constanţa. – Pontica, XXVII, 1994, 209-221.

Parker 1933: Parker, H. M. D. The Legions of Diocletian and Constantine. – JRS, XXIII, 1933, 175-189.

Parker 1986a: Parker, S. Th. Retrospective on the Arabian Frontier after a Decade of Research. – In: Freeman, Ph., D. Kennedy (ed.). The Defence of the Roman and Byzantine East. BAR Int. Ser. 297, vol. II. Oxford, 1986, 633-650.

Parker 1986b: Parker, S. Th. Romans and Saracens: a History of the Arabian Frontier. Winona Lake, 1986.

Patoura-Hatzopoulos 1980: Patoura-Hatzopoulos, S. L'oeuvre de reconstitution du *limes* danubien à l'epoque de l'empereur Justinien Ier. – Revue des études Sud-Est européenne XVIII, 1, 1980, 95-109.

Pänin 1983: Pănin, N. Black Sea coast line changes in the last 10 000 years. A new attempt at identifying the Danube mouths as described by the ancients. – Dacia, N.S., XXVII, 1-2, 1983, 175-184.

Pârvan 1906: Pârvan, V. Salsovia. Bucureşti, 1906, 44 p.

Pârvan 1911: Pârvan, V. Cetatea Tropaeum. Consideraţii istorice. – BCMI, IV, 1911, 1-12, 163-191.

Pârvan 1912: Pârvan, V. Cetatea Ulmetum I. Descoperirile primei campanii de săpături din vară anului 1911. – AARMSI, ser. II, XXXIV, 1912, 497-607.

Pârvan 1912-13: Pârvan, V. Descoperiri nouă în Scythia Minor. – AARMSI, ser. II, XXXV, 1912-1913, 467-550.

Pârvan 1913-14a: Pârvan, V. Castrul de la Poiana şi drumul roman prin Moldova de Jos. – AARMSI, ser. II, XXXVI, 1913-1914, 93-123.

Pârvan 1913-14b: Pârvan, V. Cetatea Ulmetum II. Descoperirile a două şi treiă campania de săpături din anii 1912 кi 1913. – AARMSI, ser. II, XXXVI, 1913-1914, 245-328, 329-420.

Pârvan 1915a: Pârvan, V. Cetatea Ulmetum III. Descoperirile ultimei campanii de săpături din vară anului 1914. – AARMSI, ser. II, XXXVII, 1915, 265-304.

Pârvan 1915b: Pârvan, V. Zidul cetăţii Tomi. – AARMSI, ser. II, XXXVII, 1915, 415-450.

Pârvan 1915c: Pârvan, V. Raportul general al direcţiunei Muzeului Nanional de Antichităti asupra activităţei muzeului pe anul 1915. – ACMI 1915, 179-217.

Pârvan 1915d: Pârvan, V. Rumänien. Archäologische Funde im Jahre 1914. – Archäologischer Anzeiger, 4, 1915, 253-270.

Pârvan 1916: Pârvan, V. Histria IV. Inscripnii găsite Pn 1914 кi 1915. – AARMSI, ser. II, XXXVIII, 1916, 531-710.

Pârvan 1924a: Pârvan, V. Sur un relief inédit du VII s. représentant la Sainte Vierge. – BSH, XI, 1924, 217-227.

Pârvan 1924b: Pârvan, V. Nuove considerazione sul vescovato della Scizia Minore. – Rendiconti della Pontif. Acad. Rom. di Archeologia, II, 1924, p. 125 sqq.

Penninck 1940-1945: Penninck, E. L'origine hellenique de burgus. – Latomus, IV, 1940-1945, 5-21.

Perrin-Henry 1981: Perrin-Henry, M. La place des listes toponimiques dans l'organisation du livre IV des Édifices de Procope. – In: Ahrweiler, H. (ed.). Geographica Byzantina. Paris, 1981, 93-105.

Petculescu 1982: Petculescu, L. Despre cronologia fortificaţiilor romane de la Barboкi. – Pontica, XV, 1982, 249-253.

Petolescu/Popovici 1989: Petolescu, C. C., D. Popovici. O inscripţie inedită de la Carsium. – SCIVA, XL, 3, 1989, 241-248.

Petre 1963: Petre, A. Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-bizantines dans la Scythie Mineure aux VIe et VIIe siècles de notre Are. – Dacia, N.S., VII, 1963, 317-353.

Petre 1987: Petre, A. La romanité en Scythie Mineure (IIe-VIIe siècles de notre Are). Bucarest, 1987, 171 p. + 147 pl.

Petrikovits 1971: Petrikovits, H. von. Fortifications in the North-Western Roman Empire from the Third to the Fifth Centuries A.D. – JRS, LXI, 1971, 178-218.

Petrović 1977: Petrović, P. Forteresse romaine a l'embouchure de la rivière Porecka dans les Portes de Fer. – In: Fitz, J. (Hrsg.). Akten des XI. internationalen Limeskongresses. Szekesfehervar, 30.08-6.09.1976. Budapest, 1977, 259-275.

Pillinger et al. 1992: Pillinger, R., A. Puelz, H. Vetters (Hrsg.). Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im Mittelalter. Wien, 1992, 160 S.

Pippidi 1965: Pippidi, D. Note de lectură. O aкezare uitata din Dobrogea romană. – StCl, VII, 1965, 330-332.

Pippidi 1974: Pippidi, D. (ed.). Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972. Bucureşti – Köln – Wien, 1974.

Poenaru Bordea 1968: Poenaru-Bordea, Gh. Quelques monnaies trouvées à Adamclissi et la fin de Civitas Tropaensium. – Dacia, N.S., XII, 1968, 409-411.

Poenaru Bordea 1976-1980: Poenaru-Bordea, Gh. Cîteva monede romane şi bizantine descoperite întîmplător la Capidava. – BSNR, LXX-LXXIV, 1976-1980, 247-251.

Poenaru Bordea 1983-1985: Poenaru-Bordea, Gh. Alte cîteva monede descoperite la Capidava. – BSNR, LXXVII-LXXIX, 1983-1985, 169-176.

Poenaru Bordea/Baumann 1973-75: Poenaru-Bordea, Gh., V. H. Baumann. Monede romane şi bizantine provenite din nordul Dobrogei. – Peuce, IV, 1973-1975, 133-166.

Poenaru Bordea/Ocheşeanu 1983-1985: Poenaru Bordea, Gh., R. Ocheşeanu. Tezaurul de monede bizantine de aur descoperit în săpăturile arheologice din anul 1899 de la Axiopolis. – BSNR, LXXVII-LXXIX, 1983-1985, 177-197.

Poenaru Bordea/Ocheşeanu 1992-1993: Poenaru Bordea, Gh., R. Ocheşeanu. Un tezaur de dẹnari romani din secolul I p.Chr. de la Rachelu si câteva descoperiri monetare izolate din comună Luncaviţa, jud. Tulcea. – BSNR, LXXXVI-LXXXVII, 1992-1993, 77-94.

Poenaru Bordea/Nicolae 1986-1991: Poenaru Bordea, Gh., E. Nicolae. Minimi din tezaurul descoperit la Constanţa în cartierul Anadolchioi. – BSNR, LXXX-LXXXV, 1986-1991, 101-115.

Poenaru Bordea et al. 1988-1989: Poenaru Bordea, Gh., R. Ocheşeanu, E. Nicolae. Tezaurul de monede romane tîrzii descoperit la Ulmetum în 1912. – Pontica, XXI-XXII, 1988-1989, 163-186.

Poenaru Bordea et al. 1995: Poenaru Bordea, E. Nicolae, A. Popescu. Contributions numismatiques a l'histoire de Noviodunum aux VIe-VIIe siècles. – SCN, XI, 1995, 135-161.

Pohl 1988: Pohl, W. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. München, 1988, 533 S.

Poidebard 1934: Poidebard, A. La trace de Rome dans le désert de Syrie. Les limes de Trajan a la conquête arabe. Paris, 1934.

Polonic 1935: Polonic, P. Cetăţile antice de pe malul drept al Dunării (Dobrogea) pîna la gurile ei. – Natura, XXIV, 7, 1935, 18-26.

Popa-Lisseanu 1914: Popa-Lisseanu, G. Cetăţi şi oraşe greco-romane în noul teritoriu al Dobrogei. Bucureşti, 1914, 100 p.

Popeea 1973-1975: Popeea, Al. Monede bizantine din nordul Dobrogei. – Peuce, IV, 1973-1975, 175-196.

Popescu 1965: Popescu, D. Săpăturile arheologice din Republică Socialistă România în anul 1964. – SCIV, XVI, 3, 1965, 587-604.

Popescu 1966: Popescu, D. Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1965. – Dacia, N.S., X, 1966, 383-401.

Popescu 1968: Popescu, D. Săpăturile arheologice din Republică Socialistă România în anul 1967. – SCIV, XIX, 4, 1968, 677-698.

Popescu 1965: Popescu, Em. Descoperirile arheologice de la Lazu (j. Constanţa). – StCl, VII, 1965, 251-261.

Popescu 1969: Popescu, Em. Contributions a la géographie historique de la péninsule Balkanique aux Ve-VIIIe siècles de notre Are. – Dacia, N.S., XIII, 1969, 403-415.

Popescu 1973: Popescu, Em. Constantiana – un problème de géographie historique de la Scythie Mineure. – BZ, LXVI, 1973, 359-382.

Popescu 1975: Popescu, Em. Zur Geschichte der Stadt in Kleinscythien in der Spätantike. Ein epigraphischer Beitrag. – Dacia, N.S., XIX, 1975, 173-182.

Popescu 1976: Popescu, Em. Inscripţiile din secolele IV-XIII descoperite în România. Bucureşti, 1976, 439 p.

Popescu 1977: Popescu, Em. Epigraphische Beiträge zur Organisation des skytischen Limes im 4.-6. Jahrhundert. – In: Fitz, J.0(ed.). Limes: Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Szekesfehervar, 30.8.-6.9.1976). Budapest, 1977, 441-450.

Poulter 1985: Poulter, A. G. Town and country in Moesia Inferior. – In: Ancient Bulgaria. Part 2. Nottingham, 1985^2, 74-118.

Preda 1963: Preda, C. Callatis. Bucureşti, 1963, 43 p.

Preda et al. 1962: Preda, C., Em. Popescu, P. Diaconu. Săpăturile arheologice de la Mangalia (Callatis). – MCA, VIII, 1962, 439-455.

Preda/Doicescu 1966: Preda, C., A. Doicescu. Zidul de apărare din epocă elenistică. – In: Histria. Vol. II. Bucureşti, 1966, 297-334.

Preda 1968: Preda, Fl. Noi contribuţii arheologice la cunoasterea sistemului de apărare a oraşului Callatis. – Analele Universitatii Bucureşti (istorie), XVII, 1968, 27-36.

Pringle 1981: Pringle, D. The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest. An Account of the Military History and Archaeology of the African Provinces in the Sixth and Seventh Centuries. Parts 1-2. BAR Int. Ser. 99 (1-2). Oxford, 1981.

Pröttel 1988: Pröttel, P. M. Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln. – JRGZM, 35, 1, 1988, 347-372.

Rada et al. 1988: Rada, M., N. Cochină, G. Corcodel, M. Iuga. Aкezări antice dobrogene identificate cu ajutorul fotografiilor aeriene. – Thraco-Dacica, IX, 1-2, 1988, 197-205.

Rankov 1985: Rankov, N. B. A Contribution to the Military and Administrative History of Montana. – In: Ancient Bulgaria. Part 2. Nottingham, 1985^2, 40-73.

Ravegnani 1982: Ravegnani, G. Kastron e Polis: ricerche sull' organizzazione territoriale nel VI secolo. – Rivista di Studi Bizantini e Slavi, 2, 1982, 271-282.

Rădulescu 1965: Rădulescu, A. Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetăţii Tomis. Constanţa, 1965, 84 p.

Rădulescu 1973: Rădulescu, A. Ateliere ceramice militare de-a lungul Dunării de Jos. – Pontica, VI, 1973, 129-135.

Rădulescu 1991: Rădulescu, A. Recherches archéologiques récentes dans le périmètre de la cité de Tomis. – Études byzantines et post-byzantines, II. Bucureşti, 1991, 23-45.

Rădulescu 1995-1996: Rădulescu, A. Zidul de apărare al Tomisului, de epocă târzie, în reconstituirea sa actuală. – Pontica, XXVIII-XXIX, 1995-1996, 83-93.

Reddé 1986: Reddé, M. Mare Nostrum. Les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'empire romain. Rome, 1986.

Rich/Wallace-Hadrill 1990: Rich, J., A. Wallace-Hadrill. City and Country in the Ancient World. New York, 1990 (Routledge).

Richmond 1930: Richmond, I. A. The City Wall of Imperial Rome. An Account at its Architectural Development from Aurelian to Narses. Oxford, 1930.

Rickman 1971: Rickman, G. Roman Granaries and Store Buildings. Cambridge, 1971, 349 p.

Rivet 1970: Rivet, A. L. F. The British Section of the Antonine Itinerary. – Britannia, I, 1970, 34-63.

Rivet 1976: Rivet, A. L. F. The Notitia Galliarum: Some Questions. – In: Goodburn, R., P. Bartholomew (eds.). Aspects of the *Notitia Dignitatum*. BAR Suppl. Ser. 15. Oxford, 1976, 119-142.

Rodwell 1975: Rodwell, W. Milestones, Civic Territories and the Antonine Itinerary. – Britannia, VI, 1975, 76-101.

Rösch 1978: Rösch, G. ONOMA BASILEIAS. Studien zum ofiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit. Wien, 1978.

Rostovtzeff 1918: Rostovtzeff, M. I. SYNTELEIA TIRWNWN. – JRS, VIII, 1918, 26-33.

Salkin/Toptanov 1987: Salkin, A., D. Toptanov. Forteresse de la Haut époque byzantine au lieu dit "Jajla", près du village Kamen brjag, département de Tolbuhin. – In: Angelov, D. (ed.). Dobrudža. ‹tudes éthno-culturelles. Sofia, 1987, 22-35.

Sămpetru 1971: Sămpetru, M. Situaţia imperiului romano-bizantin la Dunărea de Jos la sfîrşitul secolului al VI-lea şi începutul celui de-al VII-lea. – SCIV, XXII, 2, 1971, 217-245.

Sămpetru 1994: Sămpetru, M. Oraşe şi cetăţi romane tărzii la Dunţrea de Jos. Bucureşti, 1994, 181 p. (= Bibliotheca thracologica, V).

Sanie 1981: Sanie, S. Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriului Moldovei (sec. II i.e.n.-III e.n.). Iaкi, 1981, 264 p.

Sarnowski 1985: Sarnowski, T. Die Legio I Italica und der untere Donauabschnitt der Notitia Dignitatum. – Germania, LXIII, 1, 1985, 107-127.

Sarnowski 1988: Sarnowski, T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na polnocnym wybrzezu Morza Czarnego (= Novaensia, 3). Warszawa, 1988.

Sarnowski 1990: Sarnowski, T. Die Anfänge der spätrömischen Militärorganisation des unteren Donauraumes. – In: Vetters, H., M. Kandler (Hrgs.). Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Wien, 1990, 855-860.

Sauciuc-Săveanu 1907: Sauciuc-Săveanu, Th. Arrubium. – AARMSI, ser. II, XXIX, 1907, 475-479.

Sauciuc-Săveanu 1924: Sauciuc-Săveanu, Th. Callatis. Ier rapport préliminaire. Fouilles et recherches de l 'année 1924. – Dacia, I, 1924, 108-165.

Sauciuc-Săveanu 1925: Sauciuc-Săveanu, Th. Callatis. IIe rapport préliminaire. Fouilles et recherches de l 'année 1925. – Dacia, II, 1925, 104-137.

Sauciuc-Săveanu 1927-32a: Sauciuc-Săveanu, Th. Callatis. IIIe rapport préliminaire. Fouilles et recherches de 1926. – Dacia, III-IV, 1927-1932, 411-434.

Sauciuc-Săveanu 1927-32b: Sauciuc-Săveanu, Th. Callatis. IVe rapport préliminaire. Fouilles et recherches de l 'année 1927. – Dacia, III-IV, 1927-1932, 435-482.

Sauciuc-Săveanu 1935-36: Sauciuc-Săveanu, Th. Callatis. VIe rapport préliminaire. Fouilles et recherches des années 1929-1931. – Dacia, V-VI, 1935-1936, 279-319.

Scarlat 1976: Scarlat, C. Studiu asupra modificării conturului ţărmului dintre Constanţa şi Mangalia în ultimele două milenii pe bază cercetărilor submarine şi a obiectelor arheologice descoperite pe fundul mării. – SMMIM-MMC, IX, 1976, 16-31.

Schallmayer 1991: Schallmayer, E. Zur Herkunft und Funktion der Beneficiarier. – In: Maxfield, V. A., M. J. Dobson (eds.). Roman Frontier Studies 1989. Exeter, 1991, 400-406.

Schenk 1930: Schenk, D. Flavius Vegetius Renatus. Die Quellen der Epitoma Rei Militaris. Klio, Beih. IX, 1930.

Schillinger-Häfele 1963: Schillinger-Häfele, U. Beobachtungen zum Quellenproblem der Kosmographie von Ravenna. – BJ, CLXIII, 1963, 238-251.

Schleiermacher 1943-50: Schleiermacher, W. Der obergermanische Limes und spätroemische Wehranlagen am Rhein. – BRGK, 33, 1943-50, 133-184.

Schneider, Karnapp 1938: Schneider, A. M., W. Karnapp. Die Stadtmauer von Iznik (Nicaea) (= Istanbuler Forschungen, IX). Berlin, 1938.

Schnetz 1940: Schnetz, J. (ed.). Itineraria Romana. II. Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographia. Leipzig, 1940.

Schönberger 1969: Schönberger, H. The Roman Frontier in Germany: an Archaeological Survey. – JRS, LIX, 1969, 144-197.

Schreiner 1986: Schreiner, P. Städte und Wegenetz in Mösien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnuss des Theophylaktos Simokates. – In: Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident. Wien, 1986, 25-35.

Schuchardt 1901: Schuchardt, C. Die Anastasius Mauer bei Konstantinopel und die Dobrudscha Wälle. – JKDAI, XVI, 1901, 107-115.

Schuchardt 1918: Schuchardt, C. Die sogenannten Trajanswälle in der Dobrudscha (= Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Jahrgang 1918. Philosophisch-historische Klasse, Nr. 12). Berlin, 1918, 66 S.

Schulten 1895: Schulten, A. s.v. Finis. – In: Ruggiero, E. de (ed.). Dizionario epigrafico di antichita romane, III, 1. Roma, 1895, 89-95.

Scorpan 1972a: Scorpan, C. Sacidava şi unele probleme stratigrafice şi cronologice ale limesului şi Dobrogei romane (secolul V e.n. în arheologia dobrogeană). – Pontica, V, 1972, 301-327.

Scorpan 1972b: Scorpan, C. Date arheologice referitoare la sec. VI şi VII pe teritoriul Dobrogei (Rezultate inedite la Tropaem şi Sacidava). – Pontica, V, 1972, 349-372.

Scorpan 1973: Scorpan, C. Săpăturile arheologice de la Sacidava 1969, 1970, 1971. – Pontica, VI, 1973, 267-327.

Scorpan 1974a: Scorpan, C. Fouilles arhéologiques à Tropaeum Trajani – zone C, 1971. – Pontica, VII, 1974, 339-362.

Scorpan 1974b: Scorpan, C. Sacidava – a new Roman fortress on the map of the Danube *limes*. – In: Pippidi, D. (ed.). Actes du IXe Congrès d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972. Bucureşti-Köln-Wien, 1974, 109-116.

Scorpan 1979: Scorpan, C. Sacidava – 1978. Raport preliminar. – In: MCA. A XIII-a sesiune anuală de rapoarte. Oradea, 1979, 189-196.

Scorpan 1980: Scorpan, C. Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications on the Lower Danube. BAR Int. Ser. 88. Oxford, 1980, 219 p.

Scorpan 1980a: Scorpan, C. Sacidava – an unusual design and construction method. – In: Hanson, W. S., L. J. F. Keppie (eds.). Roman Frontier Studies 1979. BAR Int. Ser. 71 (I-III). Oxford, 1980, 787-798.

Scorpan 1981: Scorpan, C. Cohors I Cilicum at Sacidava and Scythia Minor. – JRS, LXXI, 1981, 98-102.

Seeck 1899: Seeck, O. s.v. Burgus. – RE, V, 1899, 1066-1067.

Seeck 1919: Seeck, O. Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 376 n. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der christlichen Kaiserzeit. Stuttgart, 1919.

Seston 1946: Seston, W. Diocletien et la Tétrarchie. Paris, 1946.

Shaw 1979: Shaw, B. D.. Rural Periodic Markets in Roman North Africa as Mechanisms of Social Integration and Control. – In: Dalton, G. (ed.). Research in Economic Anthropology (Greenwich, Conn.), 2, 1979, 91-117.

Simion 1977-78: Simion, G. Săpăturile de salvare de la Troesmis – 1977. Raport preliminar. – Peuce, VIII, 1977-1978, 153-158.

Sinclair 1989: Sinclair, T. A. Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey. Vol. I-IV. London, 1989.

Sion/Suceveanu 1974: Sion, A., Al. Suceveanu. Contribuţii stratigrafice la urbanistica Histriei romane (secolele II-VI e. n.). – RMM-MIA, XLIII, 1, 1974, 5-15.

Škorpil 1894: Škorpil, H. Antike Inschriften aus Bulgarien. – AEM, XVII, 1894, 170-214.

Slobozianu 1959: Slobozianu, H. Consideraţii asupra aкezărilor antice din jurul lacurilor Techirghiol şi Agigea. – MCA, V, 1959, 735-750.

Smith 1971: Smith, D. J. The Centenaria of Tripolitania and Their Antecedents. – In: Lybia in History. Benghazi, 1971, 299-311.

Soproni 1978: Soproni, S. Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest, 1978.

Soproni 1985: Soproni, S. Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes (= MBV, 38). München, 1985, 128 S.

Soproni 1986: Soproni, S. Nachvalentinianische Festungen am Donaulimes. – In: Unz, Chr. (Hrsg.). Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Stuttgart, 1986, 409-415.

Soustal 1991: Soustal, P. Tabula Imperii Byzantini, 6. Thrakien (Thrakē, Rodope und Haimimontos). Wien, 1991.

Speck 1973: Speck, P. Die Mauerbau in 60 Tagen. – In: Beck, H. (Hrsg.). Studien zur Frühgeschichte Konstantinopels. Münich, 1973, 135-178.

Stanchev 1987: Stanchev, D. Sexaginta Prista. Investigations and Problems. – Ratiariensia, 3-4, 1987, 231-238.

Ştefan 1971: Ştefan, Al.-S. Troesmis. Consideraţii topografice. – BMI, XL, 4, 1971, 43-52.

Ştefan 1973: Ştefan, Al.-S. Noviodunum – studiu de foto-interpretare arheologică. – BMI, XLII, 1, 1973, 3-14.

Ştefan 1974a: Ştefan, Al.-S. Recherches de photo-interprétation archéologique sur le limes de la Scythie Mineure a l'époque du Bas-Empire. – In: Pippidi, D. (ed.). Actes du IXe Congrès d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972. Bucureşti-Köln-Wien, 1974, 95-108.

Ştefan 1974b: Ştefan, Al.-S. Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei. I. Epocă romană (sec. I-III e. n.). – RMM-MIA, XLIII, 2, 1974, 39-51.

Ştefan 1975: Ştefan, Al.-S. Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei. II. Epocă romană tîrzie (sec. III-IV e. n.). – RMM-MIA, XLIV, 2, 1975, 51-62.

Ştefan 1976: Ştefan, Al.-S. Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei. III. Epocă romană tîrzie (sec. IV-VII e. n.). – RMM-MIA, XLV, 1, 1976, 43-51.

Ştefan 1977a: Ştefan, Al.-S. Nouvelles recherches de photo-interprétation archéologique concernant la défense de la Scythie Mineure. – In: Fitz, J. (Hrsg.). Limes: Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Szekesfehervar, 30.8.-6.9.1976). Budapest, 1977, 451-465.

Ştefan 1977b: Ştefan, Al.-S. Cetatea romană de la Slava Rusă (Libida?). Cercetările aerofotografice şi apărarea patrimoniului arheologic. – RMMI-MIA, XLVI, 1, 1977, 3-22.

Ştefan 1977c: Ştefan, Al.-S. Cetăţile romane de la Enisala. Studiu aerofotografice. – RMM-MIA, XLVI, 2, 1977, 15-25.

Ştefan 1984: Ştefan, Al.-S. Cetatea romană tîrzie de la Murighiol. Studiu aerofotografic. – Peuce, IX, 1984, 297-310, 663-674.

Ştefan 1935-36: Ştefan, Gh. Nouvelles découvertes dans le "castellum" romain de Barboşi. – Dacia, V-VI, 1935-1936, 341-349.

Ştefan 1937-40: Ştefan, Gh. Dinogetia I. Resultati della prima campagna di scavi (1939). – Dacia, VII-VIII, 1937-1940, 401-425.

Ştefan 1944: Ştefan, Gh. Scytica. A propos d'un passage de l'Itinerarium Antonini 225,3. – Balcania, VII, 2, 1944, 344-348.

Ştefan 1955: Ştefan, Gh. La legio I Iovia et la défense de la frontière danubienne au IVe siècle de n.A. – In: Nouvelles études d'histoire. Bucarest, 1955, 161-167.

Ştefan 1957: Ştefan, Gh. Un cuptor de ars ţigle, descoperit la Garvăn. – SCIV, 8, 1-4, 1957, 339-346.

Ştefan 1958: Ştefan, Gh. Dinogetia – a Problem of Ancient Topography. – Dacia, N.S., II, 1958, 317-329.

Ştefan 1967: Ştefan, Gh. Tomis et Tomea. A propos des luttes entre byzantins et avares à la fin du VIe siècle de notre ère. – Dacia, N.S., XI, 1967, 253-258.

Ştefan et al. 1954a: Ştefan, Gh. et al. Şanţierul arheologic Histria. – SCIV, 5, 1-2, 1954, 69-122.

Ştefan et al. 1954b: Ştefan, Gh. et al. Şanţierul arheologic Garvăn (Dinogetia). – SCIV, 5, 1-2, 1954, 161-198.

Ştefan et al. 1967: Ştefan, Gh., M. Comşa, E. Comşa. Dinogetia. I. Bucureţti, 1967.

Stein 1949: Stein, E. Histoire du Bas-Empire. T. II. De la disparation de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565). Paris-Bruxelles-Amsterdam, 1949.

Stein 1959: Stein, E. Histoire du Bas-Empire. T. I. De l'Etat romain a l'Etat byzantin (284-476). Paris-Bruxelles, 1949.

Stolte 1949: Stolte, B. H. De Cosmographie van den Anonymus Ravennas. Amsterdam, 1949.

Suceveanu 1969: Suceveanu, Al. Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobrogea aux IIe-IVe siècles a la lumière des fouilles d 'Histria. – Dacia, N.S., XIII, 1969, 329-365.

Suceveanu 1974: Suceveanu, Al. La défense du littoral de la Dobroudja a l'époque romaine (Ier-IIIe siècle de n.A.). – RRH, XIII, 2, 1974, 217-238.

Suceveanu 1977: Suceveanu, Al. Viaţă economică Pn Dobrogea romană (secolele I-III e. n.). Bucureşti, 1977.

Suceveanu 1981: Suceveanu, Al. Encore sur la question de la défense du littoral en Dobroudja a l'époque romaine. – RRH, XX, 4, 1981, 605-614.

Suceveanu 1982a: Suceveanu, Al. Histria. Vol. VI. Les thermes romaines. Bucarest, 1982.

Suceveanu 1982b: Suceveanu, Al. Contribuţii la studiul ceramicii romano-bizantine de la Histria. – SCIVA, XXXIII, 1, 1982, 79-107.

Suceveanu 1990: Suceveanu, Al. Das römische Histria. – Xenia, 25, 1990, 233-264.

Suceveanu 1991: Suceveanu, Al. La Dobroudja aux Ier-IIIe siècles n.è. – In: Suceveanu, Al., Al. Barnea. La Dobroudja romaine. Bucarest, 1991, 22-153.

Suceveanu 1992: Suceveanu, Al. Die römischen Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobrudscha. – BJ, 192, 1992, 195-223.

Suceveanu/Scorpan 1971: Suceveanu, Al., C. Scorpan. Stratigrafia Histriei romane tîrzie în lumină săpăturilor din 1969 şi 1970 în Sectorul Central. – Pontica, IV, 1971, 155-170.

Suceveanu/Zahariade 1986: Suceveanu, Al., M. Zahariade. Un nouveau "vicus" sur le territoire de la Dobroudja romaine. – Dacia, N.S., XXX, 1-2, 1986, 109-120.

Suceveanu/Zahariade 1987: Suceveanu, Al., M. Zahariade. Du nom antique de la cité romaine tardive d'Independenta (dép. de Tulcea). – Dacia, N.S., XXXI, 1-2, 1987, 87-96.

Suceveanu/Barnea 1991: Suceveanu, Al., Al. Barnea. La Dobroudja romaine. Bucarest, 1991, 334 p.

Suceveanu/Barnea 1993: Suceveanu, Al., I. Barnea. Contributions à l'histoire des villes romaines de la Dobroudja. – Dacia, N.S., XXXVII, 1993, 159-179.

Szidat 1998: Szidat, J. Die Dobrudscha in den *Res Gestae* des Ammianus Marcellinus. Zu den Ortsbezeichnungen *oppidum Salices* (31.7.5) und *vicus Carporum* (27.5.5). – In: Baumann, V. H. (ed.). La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème – IVème siècles après J.-C. Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse "La vie rurale dans les provinces romaines: vici et villae" (Tulcea, 8-15 octobre 1995). Tulcea, 1998, 25-34.

Tacheva 1995: Tacheva, M. The northern border of the Thracia province to the Severi (2. From Nicopolis ad Istrum to Odessos). – In: Studia in honorem Alexandri Fol (= Thracia, 11). Serdicae, 1995, 427-434.

Tafrali 1927: Tafrali, O. La cité pontique de Dionysopolis, Kali-Acra, Cavarna, Téké, Ecréne. Paris, 1927, 80 p.

Teodorescu 1915: Teodorescu, D. M. Raport special nr. 7. Săpăturile de la cetatea de lănga Chiose-Aidin, Plasa şi jud. Silistra, maiu-iunie-iulie 1915. – ACMI 1915, 205-213.

TIR L35: Tabula Imperii Romani. L 35. Romula-Durostorum-Tomis. Bucarest, 1969, 80 p.

Tocilescu 1900: Tocilescu, Gr. Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie. Bucarest, 1900.

Tocilescu 1903: Tocilescu, Gr. Fouilles d 'Axiopolis. – In: Festschrift zu Otto Hirschfelds 60. Geburtstag. Berlin, 1903, 354-359.

Tomaschek 1898: Tomaschek, W. Die alten Thraker. Bd. II. Wien, 1898.

Tomović 1986: Tomović, M. Mihajlovac-"Blato" – une forteresse de la basse antiquité. – Cahiers des Portes de Fer, III, 1986, 401-431.

Tomović, M. 1996: Tomović, M. Ravna – the Roman and early Byzantine fortification. – In: Roman Limes on the Middle and Lower Danube. Belgrade, 1996, 73-80.

Torbatov 1994: Torbatov, S. Portus Caria – Caron limen – Caria – Carea – Creas. – In: Thracia Pontica VI.1 (= Proceedings of the International Symposium Thracia Pontica VI, 18-24 September 1994). Sozopol, 1994, 325-336.

Torbatov 1997a: Torbatov, S. Quaestura exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian. – Arch. Bulgarica, I, 3, 1997, 78-87.

Torbatov 1997b: Torbatov, S. The Getae in Southern Dobroudja in the Period of Roman Domination: Archaeological Aspects. – In: Actes. 2^e Symposium international des etudes thraciennes "Thrace ancienne", Vol. II. Komotini, 1997, 507-514.

Torbatov 1998: Torbatov, S. The Stone Fortifications near Nova Cerna (Bulgaria). – In: Zahariade, M., I. Opriк (eds.). The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th Centuries. Bucharest, 1998, 157-167.

Torbatov 1999: Torbatov, S. A Note on Dinogetia. – In: Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Vortraege der Internationalen Konferenz. Svistov, Bulgarien (1.-5. September 1998). Sofia, 1999, 271-274.

Torbatov 2000a: Torbatov, S. The Roman Road *Durostorum – Marcianopolis*. – Arch. Bulgarica, IV, 1, 2000, 59-72.

Torbatov 2000b: Torbatov, S. PROCOP. DE AEDIF. IV, 7, 12-14 and the Historical Geography of Moesia Secunda. – Arch. Bulgarica, IV, 3, 2000, 58-77.

Tsangadas 1980: Tsangadas, B. C. P. The Fortifications and Defence of Constantinople (= East European Monographs 71). New York, 1980.

Tudor 1956: Tudor, D. Inscripţii romane inedite din Oltenia şi Dobrogea. – MCA, II, 1956, 563-624.

Tudor 1958: Tudor, D. Oltenia romană. Bucureşti, 1958^2.

Tudor 1971: Tudor, D. Podurile romane de la Dunărea de Jos. Bucureşti, 1971, 211 p.

Unz 1986: Unz, Chr. (Hrsg.). Studien zu den Militärgrenzen Roms, III. Stuttgart, 1986.

Varady 1961: Varady, L. New Evidence on Some Problems of Late Roman Military Organization. – AAntASH, IX, 1961, 333-396.

Vasić, Kondić 1986: Vasić, M., V. Kondić. Le limes romain et paleobyzantin des Portes de Fer. – In: Unz, Chr. (Hrsg.). Studien zu den Militärgrenzen Roms, III. Stuttgart, 1986. 542-560.

Vasilev 1981: Vasilev, V. Forteresse médiévale au cap de Čirakman près de Kavarna. – Byzantinobulgarica, VII, 1981, 333-335.

Vâlceanu/Barnea 1975: Vâlceanu, D., Al. Barnea. Ceramică lucrată cu mîna din aкezarea romano-bizantină de la Piatră Frecăţei (secolul al VI-lea e.n.). – SCIV, 26, 2, 1975, 208-218.

Velkov 1958-60: Velkov, V. La construction en Thrace a l'époque du Bas Empire d'après les écrits. – Archeologia (Warszawa), X, 1958-1960, 124-138.

Velkov 1961: Velkov, V. Ein Beitrag zum Aufenthalt des Kaisers Theodosius I. in der Provinz Skythien im Jahre 386 im Lichte neuer Erkenntnisse. – Eunomia, V, 1, 1961, 49-62.

Velkov 1978: Velkov, V. Die thrakische Stadt Bizye. – In: Studia in honorem Veselini Besevliev. Sofia, 1978, 174-181.

Velkov 1980: Velkov, V. Roman Cities in Bulgaria. Collected Studies. Amsterdam, 1980, 303 p.

Velkov 1987: Velkov, V. L'État éthnique de Dobrudža au cours du IVe-VIe s. – In: Angelov, D. (ed.). Dobrudža. ‹tudes éthno-culturelles. Sofia, 1987, 13-21.

Vertan/Custurea 1981: Vertan, A., G. Custurea. Descoperiri monetare în Dobrogea (III). – Pontica, XIV, 1981, 331-356.

Vertan/Custurea 1982: Vertan, A., G. Custurea. Descoperiri monetare în Dobrogea (IV). – Pontica, XV, 1982, 275-292.

Vertan/Custurea 1983: Vertan, A., G. Custurea. Descoperiri monetare în Dobrogea (V). – Pontica, XVI, 1983, 301-323.

Vertan/Custurea 1986: Vertan, A., G. Custurea. Descoperiri monetare în Dobrogea (VII). – Pontica, XIX, 1986, 297-308.

Vertan/Custurea 1988-1989: Vertan, A., G. Custurea. Descoperiri monetare în Dobrogea (VIII). – Pontica, XXI-XXII, 1988-1989, 369-390.

Vertan/Custurea 1992: Vertan, A., G. Custurea. Descoperiri monetare în Dobrogea (IX). – Pontica, XXV, 1992, 381-398.

Vertan/Custurea 1995-1996: Vertan, A., G. Custurea. Descoperiri monetare în Dobrogea (X). – Pontica, XXVIII-XXIX, 1995-1996, 309-321.

Vetters/Kandler 1990: Vetters, H., M. Kandler (Hrgs.). Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Wien, 1990.

Vulpe 1935: Vulpe, R. Noutăţi arheologice Dobrogene. – AnDobr, XVI, 1935, 185-192.

Vulpe 1938: Vulpe, R. Histoire ancienne de la Dobroudja. Bucarest, 1938, 454 p.

Vulpe 1943: Vulpe, R. Gerania, Cranea, Ecrene. – Balcania, VI, 1943, 14-29.

Vulpe 1955: Vulpe, R. Graniţă de sud a provinciei Scythia şi localizarea oraşelor Abrittus şi Zaldapa. – SCIV, VI, 3-4, 1955, p. 939.

Vulpe 1961: Vulpe, R. La Valachie et la Basse-Moldavie sous les romains. – Dacia, N.S., V, 1961, 365-393.

Vulpe 1969: Vulpe, R. Note de istorie tomitană. – Pontice, II, 1969, 149-165.

Vulpe 1970: Vulpe, R. La limite méridionale de la province romaine de Scythie. – StB, 1, 1970, 33-46.

Vulpe 1972: Vulpe, R. Limită meridională a provinciei Scythia. – Pontica, V, 1972, 205-221.

Vulpe 1976: Vulpe, R. Colonies et municipes de la Mésie Inférieure. – In: Vulpe, R. Studia Thracologica. Bucharest, 1976, 289-314.

Vulpe/Barnea 1968: Vulpe, R., I. Barnea. Din istoria Dobrogei. Vol. II. Bucureşti, 1968.

Warmington 1974: Warmington, B. H. Frontier Studies and the History of the Roman Empire – Some Desiderata. – In: Pippidi, D. (ed.). Actes du IXe Congres international d'etudes sur les frontieres romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972. Bucuresti – Koeln – Wien, 1974, 291-296.

Wartena 1927: Wartena, J. R. Inleiding op een uitgave der Tabula Peutingeriana. Amsterdam, 1927.

Webster 1969: Webster. G. The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D. London, 1969.

Weber 1976: Weber, E. Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324 (Kommentar). Graz, 1976.

Weiss 1911: Weiss, J. Die Dobrudscha im Altertum. Sarajevo, 1911, 94 S.

Whitby 1983: Whitby, M. Theophanes' Chronicle Source for the Reigns of Justin II, Tiberius and Maurice (A.D. 565-602). – Byzantion, LIII, 1, 1983, 312-345.

Whitby 1984: Whitby, L. M. Procopius' Description of Martyropolis (de Aedificiis III. 2. 10-14). – Byzantinoslavica, 45, 1984, 177-182.

Whitby 1985: Whitby, L. M. Justinian's Bridge over the Sangarius and the Date of Procopius' *de Aedificiis*. – Journal of Hellenic Studies, 105, 1985, 129-148.

Whitby 1986a: Whitby, L. M. Procopius and the Development of Roman Defences in Upper Mesopotamia. – In: Freeman, Ph., D. Kennedy (eds.). The Defence of the Roman and Byzantine East. BAR Int. Ser. 297 (II). Oxford, 1986, 717-735.

Whitby 1986b: Whitby, L. M. Procopius' Description of Dara (Buildings II. 1-3). – In: Freeman, Ph., D. Kennedy (eds.). The Defence of the Roman and Byzantine East. BAR Int. Ser. 297 (II). Oxford, 1986, 737-783.

Whitby 1989: Whitby, L. M. Procopius and Antioch. – In: French, D. H., C. S. Lightfoot (eds.). The Eastern Frontier of the Roman Empire. BAR Int. Ser. 553 (II). Oxford, 1989, 537-553.

Whittaker 1978: Whittaker, C. R. Land and Labour in North Africa. – Klio, 60, 2, 1978, 331-362.

Wilkes 1986: Wilkes, J. J. Diocletian's Palace, Split: Residence of a Retired Roman Emperor. Sheffield, 1986.

Williams 1985: Williams, St. Diocletian and the Roman Recovery. Batsford, 1985, 264 p.

Winkelmann et al. 1978: Winkelmann, F., H. KШpstein, H. Ditten, I. Rochow. Byzanz im 7. Jahrhundert. Berlin, 1978.

Wolfram 1979: Wolfram, H. Geschichte der Goten: von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie. München, 1979, 495 S.

Wozniak 1982: Wozniak, F. E. The Justinianic Fortification of Interior Illyricum. – In: Hohlfelder, R. L. (ed.). City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era. New York, 1982, 199-209.

Zahariade 1977: Zahariade, M. The Structure and Functioning of the Lower Danube Limes in the 1st-3rd Centuries A.D. – a few Problems. – In: Fitz, J. (Hrsg.). Limes: Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Szekesfehervar, 30.8.-6.9.1976). Budapest, 1977, 385-398.

Zahariade 1988: Zahariade, M. Moesia Sesunda, Scythia şi Notitia Dignitatum. Bucureşti, 1988, 200 p.

Zahariade 1990: Zahariade, M. New epigraphical Finds in the Roman Fort of Independenta, Tulcea County. – Dacia, N.S., XXXIV, 1990, 259-266.

Zahariade 1991: Zahariade, M. An Early and Late Roman Fort on the Lower Danube Limes: Halmyris (Independenta, Tulcea County, Romania). – In: Maxfield, V. A., M. J. Dobson (eds.). Roman Frontier Studies 1989. Exeter, 1991, 311-317.

Zahariade 1994: Zahariade, M. Inscripnia de fundaţie din timpul îrimei tetrarhii de la Halmyris (Murighiol, jud. Tulcea). – Pontica, XXVII, 1994, 173-186.

Zahariade 1994a: Zahariade, M. The Role Tasks of the Roman Army Squads and Personnel on the Western and Northern Black Sea Coast 1st-3rd Centuries and Some Short Considerations. – In: Thracia Pontica VI.1 (= Proceedings of the International Symposium Thracia Pontica VI, 18-24 September 1994). Sozopol, 1994, 373-384.

Zahariade 1996: Zahariade, M. The Roman Frontier in Scythia Minor (1980-1994). – In: Roman Limes on the Middle and Lower Danube. Belgrade, 1996, 223-234.

Zahariade 1997a: Zahariade, M. The civitas and castra on the ripa danubii in the 4th-6th centuries A.D. – In: Biernacki, A., P. Pawlak (eds.). Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube from the 4th to the 6th Century A.D. International Conference Poznan, Poland 15-17 November 1995. Studies and Materials. Poznan, 1997, 9-12.

Zahariade 1997b: Zahariade, M. The Halmyris Tetrarchic Inscription. – ZPE, 119, 1997, 228-236.

Zahariade/Opaiţ 1986: Zahariade, M., A. Opaiţ. A New Late Roman Fortification on the Territory of Romania: the Burgus at Topraichioi, Tulcea County. – In: Unz, Chr. (Hrsg.). Studien zu den Militärgrenzen Roms, III. Stuttgart, 1986, 565-572.

Zahariade et al. 1986: Zahariade, M., A. Opaiţ, C. Opaiţ, Al. Suceveanu, F. Topoleanu. Şanţierul arheologic Independenţa/Murighiol. – In: MCA. A XVI-a sesiune anuală de rapoarte, Vaslui, 1982. Bucureşti, 1986, 181-186.

Zahariade et al. 1987: Zahariade, M., Al. Suceveanu, A. Opaiţ, C. Opaiţ, F. Topoleanu. Early and Late Roman Fortification at Independenţa, Tulcea County. – Dacia, N.S., XXXI, 1-2, 1987, 97-106.

Zahariade/Gudea 1997: Zahariade, M., N. Gudea. The Fortifications of Lower Moesia (A.D. 86-275). Amsterdam, 1997, 116 p. + 80 fig.

Zahariade/Opriş 1998: Zahariade, M., I. Opriş (eds.). The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th Centuries. Bucharest, 1998.

Zeiller 1918: Zeller, J. Les origins chrétiennes dans les provinces danubiennes de l 'Empire romain. Paris, 1918.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Югозападната граница на провинция Скития. Легенда: 1. Трасе на римския път Дуросторум-Марцианополис; 2. Антични и късноантични укрепени центрове; 3. Предполагаемо трасе на границата между късноримските провинции Втора Мизия и Скития (**Torbatov 2000b**, p. 74, Fig. 7)

Обр. 2. САЦИДАВА (SACIDAVA). Общ план, базиран на археологически проучвания и аерофотографски изследвания (**Scorpan 1980**, p. 165, Pl. XX).

Обр. 3. САЦИДАВА (SACIDAVA). План на археологически проучените сектори от укрепителната система (**Scorpan 1980**, p. 164, Pl. XIX).

Обр. 4. АКСИОПОЛИС (AXIOPOLIS). Общ план по Гр. Точилеску (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 27).

Обр. 5. АКСИОПОЛИС (AXIOPOLIS). Общ план по К. Шухардт (**Schuchardt 1918**, S. 57, Abb. 22).

Обр. 6. АКСИОПОЛИС (AXIOPOLIS). Общ план по К. Скорпан (**Scorpan 1980**, p. 156, Pl. XI).

Обр. 7. КАПИДАВА (CAPIDAVA). План на укрепителната система с означение на основните конструктивни фази. Легенда: 1. Римски зидове от I фаза; 2. Римски зидове от II фаза; 3. Римски зидове от III фаза; 4. Римски зидове от II фаза с поправки от III фаза; 5. Зидове на късния кастел - IV фаза; 6. Трасе на зидовете на късния кастел; 7. Трасе на защитния ров на късния кастел; 8. Останки от ранносредновековното укрепление; 9. Трасе на зидовете на ранносредновековното укрепление (**Condurachi 1967**, S. 164, Abb. 2).

Обр. 8. КАРСИУМ (CARSIUM). Топография на античното и късноантично селище (**Nicolae 1993**, p. 217).

Обр. 9. КАРСИУМ (CARSIUM). Основни строителни периоди в архитектурното развитие на военния лагер. Легенда: 1. Стени от I период; 2. Стени от II период; 3. Стени от III период; 4. Зидове във вътрешността на укреплението; 5. Глинени подове (**Condurachi 1967**, S. 169, Abb. 5).

Обр. 10. ЦИУС (CIUS). Общ план на двете каменни укрепления по Гр. Точилеску (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 58).

Обр. 11. ЦИУС (CIUS). Външната землена укрепителна линия по Гр. Точилеску (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 58).

Обр. 12. ТРЕЗМИС (TROESMIS). Ситуационен план на двете късноантични каменни укрепления и на землените отбранителни съоръжения (по данни от аерофотографски изследвания). Легенда: 1. Видими градежи; 2. Следи; I-I', II-II', II0-II'0, III-III'. Землени укрепителни съоръжения (**Ştefan 1974a**, p. 108, Pl. 16).

Обр. 13. ТРЕЗМИС (TROESMIS). Общ план на късноантичния военен лагер ("Cetatea de Est") по А. Бодри (**Scorpan 1980**, p. 153, Pl. VIII).

Обр. 14. ДИНОГЕЦИЯ (DINOGETIA). Укрепителна система (**Barnea 1966**, p. 238, Fig. 1).

Обр. 15. ДИНОГЕЦИЯ (DINOGETIA). Т.нар. "*principia*" (*burgus* от края на IV в.) (**SCIV, 2, 1, 1951**).

Обр. 16. ДИНОГЕЦИЯ (DINOGETIA). Композиционно оформление на вътрешното пространство според по-новите проучвания. Легенда: A. Крепостната стена и други постройки от III-IV в.; B. Постройки от IV-V в.; C. Постройки от V-VI в.; D. Ранносредновековни градежи (**Barnea 1991a**, p. 186, Fig. 11).

Обр. 17. Барбоши. План на късноримското укрепление (**Ştefan 1935-36**, p. 342, Fig. 2).

Обр. 18. Лункавица. Общ план по Гр. Точилеску (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 59).

Обр. 19. НОВИОДУНУМ (NOVIODUNUM). Северната крепостна стена на късноримския военен лагер (**Barnea/Barnea 1984**, p. 504, Fig. 1).

Обр. 20. НОВИОДУНУМ (NOVIODUNUM). Общ план на укрепителната система по данни от аерофотографски изследвания. Легенда: 1. Видими градежи; 2. Следи; 3. Вероятен териториален обхват на града през последната фаза от съществуването му; 0-0'. Вероятно трасе на късната крепостна стена; I-I', II-II', III-III'. Землени укрепителни съоръжения; t. Турско укрепление (**Ştefan 1974a**, p. 108, Pl. 20).

Обр. 21. ЕГИСУС (AEGYSSUS). Топография и укрепителна система (**Opaiţ 1977**, 312-313).

Обр. 22. САЛСОВИЯ (SALSOVIA). Окомерен план по Гр. Точилеску (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 60).

Обр. 23. ХАЛМИРИС (HALMYRIS). План на укрепителната система по данни от аерофотографски изследвания (**Ştefan 1984**, p. 671).

Обр. 24. Енисала-I (CONSTANTIANA?). План по данни от аерофотографски изследвания (**Ştefan 1977a**, p. 464, Fig. 5).

Обр. 25. Енисала-II. План по данни от аерофотографски изследвания (**Ştefan 1977a**, p. 465, Fig. 7).

Обр. 26. АРГАМУМ (ARGAMUM). Укрепителна система (**Coja 1972**, p. 34, Fig.1).

Обр. 27. ИСТРИЯ (HISTRIA). Късноантичната укрепителна система на града: конструктивна фаза "А" (**Domăneanпu/Sion 1982**, p. 380, Fig. 2).

Обр. 28. ИСТРИЯ (HISTRIA). Късноантичната укрепителна система на града: конструктивна фаза "В" (**Domăneanпu/Sion 1982**, p. 383, Fig. 4).

Обр. 29. ИСТРИЯ (HISTRIA). Късноантичната укрепителна система на града: конструктивна фаза "С" (**Domăneanпu/Sion 1982**, p. 386, Fig. 7).

Обр. 30. ИСТРИЯ (HISTRIA). Късноантичната укрепителна система на града: конструктивна фаза "D" (**Domăneanпu/Sion 1982**, p. 389, Fig. 9).

Обр. 31. ИСТРИЯ (HISTRIA). Късноантичната укрепителна система на града: конструктивна фаза "Е" (**Domăneanпu/Sion 1982**, p. 391, Fig. 11).

Обр. 32. ИСТРИЯ (HISTRIA). Късноантичните землени укрепителни съоръжения, синхронни на конструктивни фази "D" и "Е". Легенда: 1. Строежи от предишния период; 2. Строежи, датирани в края на VI и началото на VII в.; 3. Землянки (**Ştefan 1976**, p. 49, Fig. 4).

Обр. 33. ТОМИ (TOMIS). План на късноантичната укрепителна система по В. Барбу (**Canarache 1961**, Pl. I).

Обр. 34. ТОМИ (TOMIS). План на късноантичната укрепителна система по К. Скорпан (**Scorpan 1980**, p. 177, Pl. XXXII).

Обр. 35. КАЛАТИС (CALLATIS). План на укрепителната система по К. Преда (**Preda 1963**, Pl. I).

Обр. 36. КАРИЯ (CARIA). Териториален обхват на античното селище в района на сегашния нос Шабла и предполагаема реконструкция на някогашната брегова линия.

Обр. 37. КАРИЯ (CARIA). Останки от крепостен зид на морския бряг.

Обр. 38. КАРИЯ (CARIA). Жилищни хоризонти, констатирани при проучването на югозападната кула на късноримския квадрибургиум.

Обр. 39. КАРИЯ (CARIA). План на запазената част от късноримския квадрибургиум.

Обр. 40. КАРЕЯ/К(а)РЕАС (CAREA/C(a)REAS). План на запазената част от ранновизантийския кастел.

Обр. 41. КАРЕЯ/К(а)РЕАС (CAREA/C(a)REAS). Северната страница на входа в правоъгълната кула на западната крепостна стена.

Обр. 42. Камен бряг-Яйлата. Укрепителна система (**Salkin/Toptanov 1987**, p. 24, Fig. 2).

Обр. 43. Камен бряг-Яйлата. План на крепостната порта (**Salkin/Toptanov 1987**, 28, Fig. 5).

Обр. 44. Камен бряг-Яйлата. Западната крепостна стена (техника на градеж).

Обр. 45. Камен бряг-Топрак кале. План на укрепителната система по К. Шкорпил (**Шкорпил 1905б**, Табл. CXV, 1).

Обр. 46. Камен бряг-Топрак кале. Останки от северната крепостна стена.

Обр. 47. Свети Никола. План на укрепителната система (**Китов 1971**, с. 9, Обр. 1).

Обр. 48. Свети Никола. Техника на градеж на крепостната стена.

Обр. 49. Т(и)РИСА/АКРЕ (T(i)RISSA/ACRES). План на укрепителната система в цялостен вид (**Джингов и др. 1990**, с. 188, Обр. 196).

Обр. 50. Т(и)РИСА/АКРЕ (T(i)RISSA/ACRES). Външната отбранителна линия (**Джингов и др. 1990**, с. 26, Обр. 10).

Обр. 51. Т(и)РИСА/АКРЕ (T(i)RISSA/ACRES). Средната отбранителна линия (**Джингов и др. 1990**, с. 120, Обр. 134).

Обр. 52. Т(и)РИСА/АКРЕ (T(i)RISSA/ACRES). Вътрешната отбранителна линия (**Джингов и др. 1990**, с. 132, Обр. 148).

Обр. 53. ТИМУМ (TIMUM). Топография и укрепителна система на късноантичното укрепено селище.

Обр. 54. ТИМУМ (TIMUM). Останки от западната крепостна стена.

Обр. 55. ТИМУМ (TIMUM). План на ранновизантийския кастел (т.нар. ТИМУМ-Запад) по К. Шкорпил (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 3).

Обр. 56. ТИМУМ (TIMUM). Останки от северната крепостна стена на ранновизантийския кастел (т.нар. ТИМУМ-Запад).

Обр. 57. БИЗОНЕ (BIZONE). Топография на селището през античната и късноантичната епохи. Легенда: 1. I - края на IV/началото на V в.; 2. V - VII в.

Обр. 58. БИЗОНЕ (BIZONE). План на късноантичната укрепителна система по данни на К. Шкорпил (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 27-30).

Обр. 59. БИЗОНЕ (BIZONE). Останки от северната крепостна стена с пристроения в западната ѝ част донжон.

Обр. 60. БИЗОНЕ (BIZONE). Останки от U-видна кула по трасето на североизточното разширение на крепостта (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 37).

Обр. 61. АФРОДИЗИОН (APHRODISION). Топография и териториален обхват през античната и късноантичната епохи. Легенда: 1. IV - I в. пр. Хр.; 2. I - IV в.; 3. IV- VI в.

Обр. 62. АФРОДИЗИОН (APHRODISION). Скалистият нос с останки от късноантично укрепление (поглед от югозапад).

Обр. 63. АФРОДИЗИОН (APHRODISION). Останки от северната крепостна стена и рова на късноантичното укрепление (поглед от североизток).

Обр. 64. АФРОДИЗИОН (APHRODISION). План на късноантичното укрепление.

Обр. 65. Балчик-Тузлата. Топографско положение.

Обр. 66. Балчик-Тузлата. План на ранновизантийския кастел.

Обр. 67. Балчик-Тузлата. Останки от източната крепостна стена

Обр. 68. ДИОНИСОПОЛИС (DIONYSOPOLIS). Трасе на градската укрепителна система през античната и късноантичната епохи по М. Димитров.

Легенда: 1. Акрополът на Дионисополис по О. Тафрали; 2. Дионисополис през II в. пр. Хр. - III в. сл. Хр.; 3. Дионисополис през III-VI в.; 4. Обществени сгради от XIX-XX в.; 5. Клоаката на Дионисополис (**Димитров 1990**, Табл. 2).

Обр. 69. Балчик-Хоризонт. План на укрепителната система (**Димитров 1989**, с. 50, Схема 3) (с корекции и добавки на автора).

Обр. 70. Балчик-Хоризонт. Изглед от западната крепостна стена с двете кули, фланкиращи западната порта.

Обр. 71. Бабадаг-Топрайкьой. Топографско положение (**Opaiţ et al. 1991b**, p. 219, Fig. 1).

Обр. 72. Бабадаг-Топрайкьой. Укрепителна система (**Opaiţ et al. 1991b**, p. 220, Fig. 2).

Обр. 73. Бабадаг (VICUS NOVUS?). Топография и укрепителна система на късноантичното укрепено селище (**Morintz 1987**, p. 43, Fig. 4).

Обр. 74. ИБИДА (IBIDA). Топография на селището през късноантичната епоха (**Ştefan 1977a**, p. 462, Fig. 2).

Обр. 75. ИБИДА (IBIDA). План на укрепителната система (**Scorpan 1980**, p. 157, Pl. XII).

Обр. 76. Пантелимонул де Жос. План на земленото укрепление според В. Първан (**Ştefan 1974a**, p. 106, Fig. 3).

Обр. 77. УЛМЕТУМ (ULMETUM). План на укрепителната система (**Gajewska 1974**, p. 105, Fig. 36).

Обр. 78. Мирчя Водъ (TRES PROTOMAE?). Окомерна скица на късноримското укрепление (**Comşa 1957**, p. 326, Fig. 1).

Обр. 79. ТРОПЕУМ ТРАЯНИ (TROPAEUM TRAIANI). Топография на града през късноантичната епоха (**Barnea et al. 1979**, Fig. 23).

Обр. 80. ТРОПЕУМ ТРАЯНИ (TROPAEUM TRAIANI). Късноантичната укрепителна система на града (**Barnea 1991a**, p. 201, Fig. 15).

Обр. 81. Капитан Димитрово. Топографско положение на късноантичното укрепление.

Обр. 82. Капитан Димитрово. План на укрепителната система по К. Шкорпил (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 419, л. 2).

Обр. 83. Капитан Димитрово. U-видна кула (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 41).

Обр. 84. Капитан Димитрово. Четириъгълната кула на северната крепостна стена и част от проучените градежи във вътрешността на укреплението (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 419, л. 1).

Обр. 85. Габер. Топография и укрепителна система.

Обр. 86. Габер. Останки от крепостната стена.

Обр. 87. ЗАЛДАПА (ZALDAPA). Топография и план на укрепителната система по К. Шкорпил (**Шкорпил 1905a**, Табл. CXI, c, 1).

Обр. 88. ЗАЛДАПА (ZALDAPA). Топография и план на укрепителната система според автора (**Торбатов 2000**, с. 11, обр. 2.

Обр. 89. ЗАЛДАПА (ZALDAPA). Детайли от или свързани с укрепителната система на града (според непубликувани скици на К. Шкорпил): 1. Градеж на външното лице на западната стена на Кула 3 (указаните размери са в сантиметри); 2. Гнездо за метална скоба в каменен блок от градежа на Северната порта (указаните размери са в сантиметри); 3. Кула 1 - предполагаем план; 4. Кула 1 - по-късно преустройство при снадката на кулата с куртина "г" (указаните размери са в сантиметри); 5. Югоизточната порта (II); 6. Корнизови камъни от сводова конструкция, открити сред развалините на Северната порта (I); 7. Гръцки надпис при Северната порта (I) (указаните размери са в сантиметри).

Обр. 90. ЗАЛДАПА (ZALDAPA). План на Северната крепостна порта (I) по К. Шкорпил (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 13).

Обр. 91. ТИМОГИЦИЯ (TIMOGITTIA). Топографско положение.

Обр. 92. ТИМОГИЦИЯ (TIMOGITTIA). План на укрепителната система по К. Шкорпил (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 9).

Обр. 93. Ново Ботево. Възвишението "Хач бурун" с останки от късноантично укрепление (поглед от северозапад).

Обр. 94. Ново Ботево. Топографско положение на късноантичното укрепление.

Обр. 95. Ново Ботево. План на късноантичното укрепление.

Обр. 96. Дебрене-I. Топография и укрепителна система. Легенда: 1. Проучени останки; 2. Предполагаемо трасе.

Обр. 97. Дебрене-II. Топография и укрепителна система.

Обр. 98. Дебрене-II. Външното лице на северната крепостна стена (техника на градеж).

Обр. 99. Прилеп. Топография и приблизителен план на укрепителната система.

Обр. 100. Прилеп. Останки от западната крепостна стена.

Обр. 101. Одърци. План на укрепителната система.

Обр. 102. Одърци. Техника на градеж при югоизточния ъгъл на укреплението.

Обр. 103. Одърци. Поправки по трасето на западната крепостна стена (техника на градеж).

Обр. 104. Одърци. Удебеляване на централния сектор на северната крепостна стена.

Обр. 105. Храброво. Топография и укрепителна система.

Обр. 106. Храброво. Останки от крепостната стена.

Обр. 107. Оброчище. Останки от късноантично укрепление (поглед от североизток).

Обр. 108. Оброчище. Топографско положение на късноантичното укрепление.

Обр. 109. Оброчище. Приблизителен план на укрепителната система (по: **Мирчев/Димитров 1958-60**, л. 9).

Обр. 110. Състояние на укрепителната система в пределите на новоучредената провинция Скития (80-те години на III в.): 1. САЦИДАВА; 2. АКСИОПОЛИС; 3. КАПИДАВА; 4. КАРСИУМ; 5. ЦИУС; 6. БЕРОЕ; 7. ТРЕЗМИС; 8. АРУБИУМ; 9. НОВИОДУНУМ; 10. ЕГИСУС; 11. САЛСОВИЯ; 12. ХАЛМИРИС; 13. ТРОПЕУМ ТРАЯНИ; 14. ИСТРИЯ; 15. ТОМИ; 16. КАЛАТИС; 17. Т(и)РИСА; 18. ДИОНИСОПОЛИС.

Обр. 111. Късноримската укрепителна система на провинция Скития (средата на 70-те години на IV в.): 1. Вииле (HAGIOS KYRILLOS?); 2. САЦИДАВА; 3. Расова (FLAVIANA?); 4. АКСИОПОЛИС; 5. Сеймени; 6. КАПИДАВА; 7. Топалу; 8. КАРСИУМ; 9. ЦИУС; 10. БЕРОЕ; 11. Печеняга; 12. Траян; 13. ТРЕЗМИС-Изток; 14. ТРЕЗМИС-Запад; 15. АРУБИУМ; 16. Жижила; 17. ДИНОГЕЦИЯ; 18. Барбоши; 19. Лункавица; 20. Ракелу; 21. НОВИОДУНУМ; 22. ЕГИСУС; 23. Нуфъру; 24. Илгании де Жос; 25. САЛСОВИЯ; 26. ХАЛМИРИС; 27. Дунавъцу де Сус (GRATIANA?); 28. Дунавъцу де Жос (AD STOMA?); 29. Енисала-I (CONSTANTIANA?); 30. Енисала-II; 31. АРГАМУМ; 32. ИСТРИЯ; 33. Овидиу-I; 34. Палазу Маре; 35. Мамая; 36. ТОМИ; 37. Констанца-Телпиш; 38. СТРАТОНИС; 39. КАЛАТИС; 40. КАРИЯ; 41. Т(и)РИСА; 42. АФРОДИЗИОН; 43. ДИОНИСОПОЛИС; 44. Нифон; 45. Черна; 46. Аджигьол (VALLIS DOMITIANA?); 47. Хория; 48. Извоареле; 49. Михай Браву; 50. Бабадаг-Топрайкьой; 51. Бабадаг (VICUS NOVUS?); 52. Слава Русъ; 53. ИБИДА; 54. Чямурлиа де Жос (AD SALICES?); 55. Пантелимонул де Жос; 56. УЛМЕТУМ; 57. Мирчя Водъ (TRES PROTOMAE?); 58. Мурфатлар; 59. ТРОПЕУМ ТРАЯНИ; 60. Стража; 61. Четатя (CIVITAS AUSDECENSIUM?); 62. Плопени; 63. Капитан Димитрово; 64. Габер; 65. ЗАЛДАПА; 66. ТИМОГИЦИЯ; 67. Ново Ботево; 68. Дебрене-I; 69. Прилеп; 70. Одърци; 71. Храброво; 72. Оброчище.

Обр. 112. Укрепителната система на провинция Скития в средата на VI век: 1. Вииле (HAGIOS KYRILLOS?); 2. САЦИДАВА; 3. Расова (FLAVIANA?); 4. АКСИОПОЛИС; 5. КАПИДАВА; 6. КАРСИУМ; 7. ЦИУС; 8. БЕРОЕ; 9. ТРЕЗМИС-Изток; 10. ТРЕЗМИС-Запад; 11. АРУБИУМ; 12. ДИНОГЕЦИЯ; 13. Лункавица; 14. НОВИОДУНУМ; 15. ЕГИСУС; 16. Нуфъру; 17. САЛСОВИЯ; 18. ХАЛМИРИС; 19. Дунавъцу де Сус (GRATIANA?); 20. Енисала-I (CONSTANTIANA?); 21. АРГАМУМ (ARGAMUM); 22. Истрия; 23. ИСТРИЯ; 24. Овидиу-II; 25. Мамая; 26. ТОМИ; 27. КАЛАТИС; 28. КАРЕЯ/К(а)РЕАС; 29. Камен бряг-Яйлата; 30. Камен бряг-Топрак кале; 31. Свети Никола; 32. АКРЕ; 33. ТИМУМ; 34. ТИМУМ-Запад; 35. БИЗОНЕ; 36. АФРОДИЗИОН; 37. Балчик-Тузлата; 38. ДИОНИСОПОЛИС; 39. Балчик-Хоризонт; 40. Извоареле; 41. Бабадаг (VICUS NOVUS?); 42. ИБИДА; 43. Чямурлиа де Жос (AD SALICES?); 44. УЛМЕТУМ; 45. ТРОПЕУМ ТРАЯНИ; 46. Четатя (CIVITAS AUSDECENSIUM?); 47. Плопени; 48. Капитан Димитрово; 49. Габер; 50. ЗАЛДАПА; 51. ТИМОГИЦИЯ; 52. Ново Ботево; 53. Дебрене-II; 54. Прилеп; 55. Одърци; 56. Оброчище.

SUMMARY

THE DEFENCE SYSTEM OF THE LATE ROMAN PROVINCE OF SCYTHIA

(the end of the 3rd - the 7th century A.D.)

FOREWORD

The monuments of Late Roman fortification in the north-eastern part of the Balkan Peninsula (Dobroudja of today) focussed the attention of European scientific society for the first time more than 130 years ago. They have been the subject of continued interest and serious research work ever since. Although the number of sites which have been studied by archaeological methods is still not big, a huge amount of literature concerning the problems of Late Roman fortification in the discussed region has accumulated through the years. The available information is however rather heterogeneous by nature and scientific merit, and moreover, it is extremely unevenly spread from territorial point of view. The attempts at generalizing on the problems of Late Roman military construction in the land of modern Dobroudja that have been made so far are, in fact, based on only a cluster of sites, which can hardly be considered representative of the whole variety attested in the region. All that renders great difficulties to build up a realistic concept about the composition and dislocation of the defensive infrastructure there during the Late Antiquity. Despite of their size and purpose, fortifications never appeared at random within the limits of the Roman Empire. Neither did they function without control. All the fortified sites in the territory of a particular province, were they of military or civil origin and purpose, were considered and functioned as components of an aggregate defensive complex - the defence system of that province. Therefore the monuments of Late Roman military architecture in the land of modern Dobroudja must be put to consideration in an adequate for the period territorial and administrative context. The widespread approach to studying these monuments from the point of modern geographic and political realities is methodologically imprecise and historically wrong.

The ambitious aim of this work is to present an overall picture of the formation and development of the defence system of the Late Roman province of Scythia, which once encompassed the greater part of modern Dobroudja. The expediency of such a study evolves from the fact that no attempts have been made so far to collect, critically analyze and systematize the abundant available information concerning in one way or another the defensive infrastructure, which has been registered in the territory of the province of Scythia. The need of a new thorough study is moreover pressing because of the considerable discrepancies and factological contradictions in the publications and the obvious unsoundness of some of the older statements and suggestions, which however have continuously been uncritically reproduced, so that they gained great popularity and almost axiomatic value.

The chronological limits of this study coincide with the time of existence of the province of Scythia as a particular administrative unit in the structure first of the united Roman Empire, and later - of the Eastern Roman Empire (Byzantium). The limits span the period from the establishing of the province in the end of the 3rd century till the decisive falling of these land away from the Empire, which happened in A.D. 681, when the Bulgarian Kingdom was established to the south of the Danube. Two major periods are distinctly to be differentiated within the above-mentioned chronological scope - Late Roman and Early Byzantine. The division of the Roman Empire into two self-dependent parts in A.D. 395 is generally considered the formal limit between these both periods.

A successful response to the announced research aims and purposes would no doubt contribute to better understanding the development of the north-eastern parts of the Balkan Peninsula in the Late Antiquity, filling an essential gap in the available literature. The elucidation of the composition, conditions and prerequisites for setting up, chronology of development as well as principles and mechanisms of functioning of the defence system of the province of Scythia will throw much light on different aspects of the political history and military and administrative organization in a region, which turned during the Late Antiquity into a bulwark of the Roman and Byzantine Empire against the barbarian menace on the Lower Danube.

INTRODUCTION. The Province of Scythia in the Administrative and Military Structure of the Roman Empire

The introductory chapter of the work goes into the prerequisites which brought about the appearance of the new province of Scythia and points out the special features in its organization and their evolution throughout the period of its existence. All this is necessary in order to closely specify the chronological limits and territorial scope of the study as well as to precisely define the place of defensive infrastructure in the imperial and provincial system of rights and responsibilities. The scientific discussion and modern theses on these problems are given in three particular paragraphs. Occasionally the author puts forward and states his own suggestions, which result from either most recent research findings or reinterpretation of available information.

1. Establishing and Administrative Organization. Were it not an one-time and all-embracing public act, it may be stated with confidence now that Scythia was one of the first newly established provinces, which appeared in accord with the large-scale program of reconstruction and administrative reshaping of the Roman Empire undertaken by Emperor Diocletian. The province of Scythia is for the first time epigraphically attested in an inscription from the provincial capital Tomis dating from the period between 21 July 286 and 1 March 293. Therefore Scythia may be considered one of the pilot sites of introducing and settling the mechanisms of functioning of the Late Roman system of provincial administration, which envisaged strict differentiation between military and civil authorities.

2. Borders. The problem about the provincial borders of Scythia is considered definitely settled and has not been discussed in the scientific literature for some 30 years. Nevertheless, the new archaeological surveys and discoveries provide good reason to re-examine and introduce important corrections in the generally accepted view about the course of the border between the provinces of Scythia and Moesia Secunda. The border began at the outfall of the Oltina lake into the Danube and took southern direction along the course of the Suha Reka river up to its springs near the modern village of Izgrev (Varna district). The western banks of both the lake and the river belonged to the territory of Moesia Secunda, while the opposite ones belonged to Scythia. At its southernmost point the border sharply changed its direction and took eastwards to the springs of the Batovska Reka river near the village of Izvorsko (Varna district), where from it followed its flow up to its mouthing into the Black Sea to the north of the village of Kranevo (Dobrich district). The geographic situation of the province of Scythia greatly predetermined its historical destiny. As a matter of fact, the territory of the newly established province used to be for millennia one of the most important crossroads of powerful migrations in the history of humanity. The above-mentioned clearly outlines its strategic position of a bulwark in the defence of the Balkan possessions of the Roman Empire during the Late Antiquity. This importance grew up even more after Constantinople was declared an imperial capital in A.D. 330. All that well explains the systematic care of central administration in keeping the provincial military organization in perfect order.

3. Military Organization. The already-quoted inscription from Tomis is the earliest known so far piece of evidence about the establishing of a ducate - one of the most characteristic Diocletianic military innovations in the frontier provinces of the

Roman Empire. The Late Roman model of military organization, which envisaged division of the imperial war potential into two almost equal by size parts (*limitanei* and *comitatenses*), took final shape in the course of realization of the radical military reform of Emperor Constantine I that is considered to have been conducted in *c.* A.D. 311-325. At least the preparation to introduction of this new model in the province of Scythia might well have began already by the end of the joint reign of Constantine I and Licinius. After its introduction the former all-embracing military competence of the provincial duke (*dux Scythiae*) was considerably restricted: on creation of regional military headquarters at the latest, possibly already in late-Constantinian time, the duke's authority spread over only the frontier section along the Danube and the troops of *limitanei* stationed there; the *comitatenses* garrisoned in the interior of the province were within the jurisdiction of the supreme commander of the troops in the dioecesis of Thrace (initially *comes rei militaris*, and later *magister equitum et peditum per Thracias*). The barbarian invasions of the last decades of the 4th and the first half of the 5th century completely destroyed the existing pattern of military organization and brought about the appearance of an entirely new one, which was characteristic of the Early Byzantine period throughout the Empire. This pattern involved drastic reduction in number of the regular military units of traditional type, enrolling on a mass scale of barbarian mercenaries and foederates and creation of a particular category of semi-military population, which was obliged to perform sentinel duties in the frontier zone in exchange for concession of land property in the immediate vicinity. The operational coordination of these so much heterogeneous components rendered great difficulties, and that naturally resulted in reverting at provincial level to the principle of undivided military authority. There is a good reason to argue that maybe already in the first half of the 5th century the total military authority over the province of Scythia was concentrated in the hands of a special commander, who had the title of *dux et comes*. The described system of military organization seems to have nominally survived as late as the definite falling of Scythia away from the Empire in A.D. 681. However, there are no grounds to assume that a kind of organized military power was permanently present within the limits of the province ever since the beginning of the 7th century.

The building of defensive infrastructure was an integral and very important part of the process of military organization in the province of Scythia. The state of defensive works greatly predetermined the effectiveness of provincial defence. Therefore the central and local administration took constant care for keeping the fortifications in order, their technical improving and systematic construction of new ones. The development of the provincial defence system, which includes all the fortified sites in the territory of Scythia, makes it possible to understand the major trends in foreign and home policy of the Roman Empire during the Late Antiquity, and to establish the real dimensions of the corresponding military strategic doctrine at regional and local levels. The careful analysis of the functional and typological specificity and chronological parameters of the monuments of fortification architecture traces out the most impartial way to elucidate the nature of the Late Roman and Early Byzantine patterns of military organization in the province of Scythia, and to establish the dynamics of their introduction.

CHAPTER I. Sources about the Defence System of the Province of Scythia

The discussion on the problems about the nature, composition and historical development of the defence system of the province of Scythia naturally requires a thorough and comprehensive examination of all the available categories of sources, which contain any kind of information concerning the defensive infrastructure in its territory.

1. Written Sources. The earliest written evidence about fortifications and fortifying activities in the territory of exactly the province of Scythia dates only from the time of Emperor Valens. However, several pieces of similar information, in which the "Danubian bank", the dioecesis of Thrace or the Roman Empire in general are mentioned, might well be considered indirect evidence about the large-scale fortifying activities that had been carried into practice in the discussed region already about the turn of the 3rd century. The Late Roman itineraries and geographic treatises also throw certain light of indirect order on the dislocation and construction phases of some of the fortifications in the territory of the province of Scythia. The *Notitia Dignitatum* and Procopius' treatise *De aedificiis* are still the most valuable sources of information for modern researchers. The careful analysis and adequate historical and archaeological consideration of all that information make it possible to draw out a number of new conclusions of high scientific importance concerning the chronological stratification of the written evidence about the defence system of the province of Scythia. That in turn gives a good reason for rejecting many postulates, which have been repeated for decades in the scientific literature.

2. Epigraphic Evidence. Although not numerous, the available epigraphic material which is connected with the fortifying activities in the province of Scythia gives a chance to considerably enrich, specify and objectify the information provided by the written sources. Recent archaeological excavations and research work set premises for new interpretation of the nature, content and actual place of origin of some of the well known and many times discussed building inscriptions (*e.g.* from Tropaeum Traiani, Seimeni, Halmyris, T(i)rissa, Plachidol). The widespread throughout the Later Roman Empire practice to reuse older epigraphic monuments as building material is well attested in the province of Scythia, too. These monuments bear important indirect chronological information and form a rather numerous group among the available epigraphic material from the province. The excavations at several sites (Sacidava, Histria, Halmyris, Capidava, Zaldapa) brought to light whole complexes of reused pagan cult monuments of amazingly homogeneous character. Those were obviously taken from pagan shrines which must have already ceased functioning by that time. The discussed group of monuments may well be considered a reliable evidence about the construction of the above-mentioned fortified sites only after the triumph of Christianity in the province of Scythia, i.e. after A.D. 324, when Constantine I became the sole sovereign of the Roman Empire. The found *in situ* stamped bricks and tiles form another group of high chronological value among the epigraphic material.

3. Archaeological Evidence. Archaeology is the source of most abundant, comprehensive and objective information about the defensive infrastructure in the territory of the province of Scythia. The present section offers a synopsis on the archaeological exploration of the fortifications in the discussed region. In view of the way of its collecting, the available archaeological evidence is divided into three groups: from excavations, from ground surveys and from airphotograph studies. The specific features, potentialities, advantages and shortcomings of these three approaches as well as their major achievements up to now are also briefly commented. With no doubt the information collected from archaeological excavations is the most comprehensive one. Offering tangible data about the chronology, stratigraphy, building technology and special construction features of the particular fortifications, it is an important and reliable corrective for the written and epigraphic evidence. However, older and more recent ground surveys are still the only source of information about some 2/3 of the fortified sites in the territory of Scythia. Despite the insufficient completeness and precision, this kind of evidence is very often of unique value, since quite a lot of the fortifications which had been registered and described in the past are either in very poor state of preservation or thoroughly destroyed nowadays. The airphotograph studies in the last three decades have also contributed much to the knowledge about the topography and defence system of some of the most important centres within the limits of the province of Scythia. The present study brings in scientific circulation huge amount of unused archival information about a number of fortified sites in the southern part of the province. This information has been subjected to a detailed analysis, comparison with the findings of recent research work and thorough ground verification.

CHAPTER II. The Components of the System

The defence system of the province of Scythia is the aggregate of all the coeval fortified sites in its territory considered in their entity and interaction. Hence, it is not possible to make any generalizations on its structure and specific features before each of its components is subjected to close examination from historical and archaeological point of view.

1. Functional and Typological content of the Late Roman Fortification terminology. The Late Roman written and epigraphic sources reveal a great variety of

Latin and Greek terms for denoting fortified sites. The analysis and juxtaposition of texts prove that the terms did not have an exact typological and functional meaning by that time, which often lead to their confusion and random use. Except for lack of official standardization, the terminological chaos was further extended by ancient authors' marked pursuit of elegant style, that often resulted in different and sometimes contradictory definitions of one and the same site in one and the same work. The fact that fortification terminology began to penetrate in settlement nomenclature already in the time of the Roman Republic is yet another important reason for the above-mentioned ambiguities. The process of drawing closer together between fortification and settlement terminology greatly intensified since the late-4th century and brought about an almost complete unification of the categories in the 6th century. The close examination of the meaning of the Latin and Greek terms which were in use during the Late Antiquity is a necessary step in the present study. Its aim is to substantiate plain criteria for typological and functional definition of each particular fortified site, in case that no explicit written evidence is available about that.

2. Constructional, Chronological and Functional Features of the Fortified Sites in the Province of Scythia. The hitherto archaeological excavations and ground surveys in the territory of the province of Scythia have identified 84 fortified sites which existed for sure in the Late Antiquity. Twenty-eight of them are situated on the bank of the Danube, 26 - at the sea-shore, and 30 - in the interior of the province. Each of these sites is discussed in a special section. The available information is extremely unevenly spread: we have got only brief and often unclear notes on some of the sites, while the bibliographical lists on others include tens of publications and even whole monographs. In many cases, however, the disbalance in length between the particular sections is due to other reasons: either to bringing in circulation of unpublished information, or to the indisputable necessity of sound argumentation of new theses and interpretations. The critical and unbiased analysis of the huge amount of available information as well as the achievements of modern science in studying the problems of Late Roman fortification necessitate introducing of many important corrections, specifications and additions in the traditional interpretation of a number of fortified sites, which are now generally considered pillars of the Late Roman stratigraphy and chronology in the north-eastern part of the Balkan Peninsula: Sacidava, Capidava, Troesmis ("East" and "West"), Dinogetia, Noviodunum, Ovidiu, Ulmetum, Tropaeum Traiani. The commentary notes on many of the fortified sites in the southern part of the province are entirely of original nature. They are based on either excavations of the author (the fortifications near Debrene, on cape Shabla and near Odartsi), or unpublished archival information verified by him on the ground (Kamen brjag-Toprak kale, Timum, Timum-West, Bizone, Aphrodision, Balchik-Tuzlata, Kapitan Dimitrovo, Gaber, Zaldapa, Timogittia, Novo Botevo, Prilep, Hrabrovo, Obrochishte).

The complex study of the remains of Late Roman fortifications offers a new approach to settling some of the enigmas of ancient historical geography in the lands between the lower course of the Danube and the Black Sea. In view of the monuments of fortification architecture registered so far, the cautiously suggested localizations of Vallis Domitiana (near Agighiol), Constantiana (Enisala-I), Timum (near Bulgarevo), Timogittia (near Tvarditsa) and Aphrodision (near Topola) seem not only plausible but, as a matter of fact, inalternative. The available material gives reason to confidently argue a few more localizations: Hagios Kyrillos - near Viile, Gratiana - near Dunavўnu de Sus, Ad stoma - near Dunavўnu de Jos, Ad salices - near Ceamurlia de Jos, Carea/C(a)reas - on cape Shabla, and maybe also Valentiniana - near Traian.

Except for the 84 fortified sites which with no doubt belonged to the defence system of Scythia, there are brief mentionings about other 37 fortifications within the limits of the province, that have been provisionally defined in the literature as "Roman" or "Roman-Byzantine". The more recent investigations do not confirm or directly reject the fact of existence of some of them, while the dating of the rest is either rather uncertain or definitely disagrees with the time of existence of the province of Scythia. The ancient written sources give the names of another group of 33 unlocalized fortifications in the north-eastern confines of the Later Roman Empire, which are to be sought in the opinion of some researchers somewhere in the territory of Scythia. Their secure provincial attribution and identification is however impossible at the present stage of investigation.

CHAPTER III. Development of the System

The detailed commentary on its components shows that the defence system of the province of Scythia was a complex of heterogeneous by type and purpose fortified sites. The formation, structural specificity and development of the system were conditioned by inherent for the Late Antiquity processes as well as by the rather exposed position of the province.

1. Classification of the Fortified Sites. The components of the defence system of the province of Scythia might be subjected to functional and typological classification only within the chronological limits of two particular periods.

The first period, which spans the time from the end of the 3rd to the mid-5th century, is notable for the appearance of preconditions for introduction, setting up and withering away of the Late Roman pattern of military organization in the province. Most of the fortified sites which functioned during this period were built on account of reasons of distinct military and strategic order. They are to be subdivided into fortifications with purely military and combined military and police functions. The first category includes the more or less regularly spaced camps of the *limitanei* units along the Danubian frontier (*castra* and *castella*) and the smaller fortlets of secondary importance built between them (*burgi* and *turres*). Fortifications with combined military and police functions appeared at different places in the interior and at the sea-shore of the province, in close relation to the existing road network. The bigger ones might well be interpreted as base camps of units belonging to the *sacer comitatus*, which normally acted as interprovincial police force in peace time. The smaller fortifications of this group must have been charged with fulfilling of secondary duties like local traffic control and safeguarding the internal order. The large-scale process of fortifying the major civil settlements, which began by the end of the 3rd century, intended not only protection of the provincial population but was also carried into practice for reasons of military and strategic order. Even if fortifying of a certain site was not done on the initiative or with the support of central or local administration, the already built fortifications acquired altogether material and most probably strictly regulated functions in the overall system of provincial defence. The civil fortified sites during the discussed period may be subdivided into three particular groups: towns, fortified settlements and *refugia*.

From the second half of the 5th century onwards, after the introduction of the Early Byzantine model of military organization, the structural pattern of the defence system of Scythia completely changed. Except for 6 newly built typical military fortifications at the sea-shore of the province, the system already consisted of only civil fortified sites (towns, fortified settlements and *refugia*), many of which emerged by way of functional transformation from former military camps or military and police fortifications. The almost complete disappearance of the secondary military and military and police fortifications (*burgi* and *turres*) as well as of the smaller *castella* of the *quadriburgium* type marks the basic difference between the provincial defence system of Scythia during the Early Byzantine and the Late Roman periods. Abandonment of all those seems only natural because of their restricted defensive ability predetermined by their modest size and vulnerable location along or just next to the course of major communication lines.

2. Periodization of the Development of the Defence System. Five major periods may be distinguished in the development of the provincial defence system of Scythia. The first period was with no doubt the most creative one. It spans the time from the establishing of the province to the end of the reign of Emperor Valens. This period is connected with shaping the Late Roman appearance of the system, which finally included 72 entirely newly built fortified sites. Despite the popular opinion giving Emperor Diocletian and his co-rulers from the First Tetrarchy the greatest credit for building up the Late Roman provincial defence system of Scythia, the careful study of the archaeological evidence gives ground to argue that it was in fact the merit of Emperors Licinius and Constantine I, and especially Constantine I after he became a sole ruler by the end of A.D. 324. The Gothic and Hunic invasions of the last quarter of the 4th and the first half of the 5th century caused great disasters and brought about breaking down of the Late Roman pattern of military organization in the province of Scythia. That naturally resulted in gradual disintegration of the existing defence system, which took place in the period of time spanning the reign of Emperors Theodosius I and Theodosius II. The total reorganization undertaken by Emperor Anastasius I from the end of the 5th century onwards practically wiped out the one-time clear distinctions between military and civil fortified sites. The mid-6th century was marked at microregional level by a peculiar but short-living revival of the former situation: a few typical military fortifications were built *a fundamentis* at the sea-shore of the province by that time. The rise of these fortifications might well be explained by the mechanisms of functioning of the logistic system. The reign of Emperor Justinian I coincides with the last burst of large-scale fortification activities in the province of Scythia. The last period in the development of the provincial defence system reflects the efforts of the emperors of the second half of the 6th century (fro Justin II to Maurice Tiberius) to keep in order the existing infrastructure, introducing meanwhile some interesting technical innovations.

CHAPTER IV. The System in Action

Although with rather different individual functions, the components of the provincial defence system of Scythia formed an aggregate in substance fortification complex. The latter was supposed to solve the problems of safe-guarding and defence of territorial inviolability and assuring the internal order in the province, as well as to guarantee the protection of provincial population to a highest possible degree.

1. The Defence of the Imperial Frontier and the Interprovincial Security System. The achievements of modern science in studying the Roman strategic doctrine and the well-grounded reinterpretation of many of its aspects necessitate the introduction of important sense and chronological specifications concerning the traditional use and understanding of the term *limes*. The available information gives reason to argue that from the time of the First Tetrarchy to probably the dethronement of Emperor Licinius this term had in Scythia the approximate meaning of “frontier zone”, which must have included a considerable part of the interior if not the whole province. After the military reforms of Emperor Constantine I and until at least the first half of the 5th century only the Danubian frontier of the province was left under the authority of the *dux Scythiae*. Being identified with the narrow strip of land along the Danubian bank, where the provincial *limitanei* units were stationed and the specific frontier defensive infrastructure was built, the term *limes Scythiae* was much closer by sense during this period to exactly “frontier”, and not “frontier zone”.

In the Late Roman period, after the introduction of the Late Roman pattern of military organization under Emperor Constantine I, two particular but closely connected with each other structural components are to be differentiated within the provincial defence system of Scythia, both of them owing their origin to reasons of distinct strategic order. The first structural component encompassed the military fortifications along the Danubian bank, which formed an independent defence line designed to turn the frontier section in question into an effective and difficult to overcome barrier against any kind of attack. The fortifications with combined military and police functions scattered in the interior and at the sea-shore of the province formed the other strategic structural component of the defence system of Scythia. This component had a rather specific dual function: in peace time it played the role of an well-advised interprovincial security system, while in war time it automatically readjusted on purely military principles, acting as a reserve and second echelon of defence.

The collapse of the Late Roman pattern of military organization and the inevitable process of synchronous disintegration of the corresponding fortification infrastructure caused considerable changes in the mechanisms of functioning of the provincial defence system in Scythia during the Early Byzantine period. The insufficient effectiveness of the new (Early Byzantine) pattern of military organization induced proceeding to a new defence doctrine, usually called “defence in depth” in the literature. Under the circumstances of total “defence in depth”, already the whole province was considered an imperial frontier and each of the fortified centres in its territory, despite its functional and typological specificity or legal statute, attained importance of a particular and more or less self-dependent defensive unit.

2. The Fortifications at the Sea-shore. The fortifications at the sea-shore of the province of Scythia are very often interpreted in modern scientific literature as components of a particular defence system. This section of the study presents a detailed commentary containing many arguments, which lead to the conclusion that the province of Scythia neither inherited nor its administration first initiated the construction of any kind of specific defence system designed to protect the provincial sea border. The numerous fortified sites scattered all along the coast line, most of which were civil settlements, came into being on account of different reasons. Since the second half of the 5th century the littoral of Scythia turned into one of the most densely populated zones within the limits of the province. It was due to the fact that the immediate vicinity of the sea guaranteed much higher security standards provided by the absolute naval hegemony of the Empire at that time. It is therefore hardly surprizing to find most of the settlements which survived the devastating Avar and Slav incursions of the late-6th and the early-7th century into Scythia just among its littoral fortified centres.

The purely military fortifying activities along the sea-shore of the province by the turn of the 5th and especially in the mid-6th century might well be explained by the fact that the Black Sea turned at that time into a pillar of the Byzantine domination in Scythia. The forts built *a fundamentis* in the south-eastern part of the littoral are considered components of a specific microregional structure based on Acres, which was closely related to the organization and functioning of the supply system.

3. The Protection of the Provincial Population. Irregularly scattered all over the territory of the province, the civil fortified sites formed a specific structural component of the defence system of Scythia. Except for their main purpose to assure safety to the provincial population, these fortified sites were also charged with fulfilling different secondary duties of military or military and police order. Although some modern researchers argue that protection of provincial population had never been among the priorities of Roman emperors and state administration, the facts seem to prove exactly the opposite. In this respect the situation in Scythia was just the same as in the rest of the Roman Empire. The large-scale construction of settlement defences in the province was engendered by the growth of barbarian threat and began already by the end of the 3rd century. Two tendencies are clearly to be distinguished in this construction: together with the authorized and officially assisted fortifying of the centres of major administrative and economic importance, another kind of building activities, which may be defined as defensive self-initiative of the provincial population, is also registered in Scythia. Despite the relative stabilization of the situation from time to time, a steady process of more and more tangible retiring of life behind the fortress walls was in advance in the province ever since the beginning of the 5th century. Under the circumstances of continuous transborder incursions and chronic shortfall of military force, the problem of physical surviving became duty and care of the provincial population itself.

CONCLUSIONS

The last chapter offers a brief account and systematization of the conclusions drawn out from the research work done. Special attention is paid to the differences in the structure of the defence system of Scythia during the Late Roman and the Early Byzantine periods.

As far as the physical outlook of the fortifications is concerned, no drastic changes took place during the Early Byzantine period. A great number of those fortifications which had been constructed already during the first century of existence of the province continued functioning without a break until the turn of the 6th century, and some of them - even until the creation of the Bulgarian Kingdom south of the Danube. The occupation of others seems to have temporarily ceased by the end of the 4th or in the 5th century. Later they were repaired and brought again into use, but that was usually connected with radical change of their former function. In both cases the fortifications retained by and large their Late Roman outlook until the very moment of their final destruction. The repairs and reconstructions however laid a mark on them. The more specific Early Byzantine alterations and additions included: rebuilding of the main gates and adding a fortified antechamber to them (Sacidava, Histria, Zaldapa, Halmyris); blocking up of some of the gates and posterns (Sacidava, Ulmetum); abandoning of badly affected towers and dismantling of their ruins to the ground level (Capidava, Dinogetia); adding of solid projecting turrets to longer and worse defended curtain walls (Argamum, Histria); rebuilding of certain towers after a new pattern (Capidava, Tomis, T(i)rissa/Acres, Zaldapa, Odartsi); thickening of particular sections of the circuit wall (T(i)rissa/Acres, Odartsi, Kapitan Dimitrovo); building of an outer precinct wall (*proteichisma*) (Aphrodision, Novo Botevo). Similar to the above-mentioned reconstructions have also been registered in the case of fortifications, which for sure came into being during the Early Byzantine period (*e.g.* the outer defence line of T(i)rissa/Acres, Balchik-Horizont). All of the known so far entirely new fortifications from this period are located at the sea-shore of the province. Some of these fortifications are remarkable for their monumental and extremely fine ashlar style of construction, as well as for the use of one of the specific Early Byzantine innovations in the fortification architecture in Scythia - the solid square projecting towers (Sveti Nikola, Kamen brjag-Jaylata, Bizone). Prow-shaped towers (triangular and pentagonal), which are generally considered emblematic of the Early Byzantine fortification, have been surely registered in the territory of Scythia only at Balchik-Horizont so far. If the suggested 6th-century dating of the solid trapezium-shaped towers at T(i)rissa/Acres is correct, those might well be interpreted as a specific contribution of the province of Scythia to the Early Byzantine fortification architecture. Exactly the same is the situation with the sophisticated systems of concentric anti-cavalry earthen defensive works around some of the biggest and most important centres of the province (Troesmis, Noviodunum, Halmyris, Histria), whose construction has been provisionally dated to the second half of the 6th century.

The definitive disintegration of the defence system of Scythia began with the large-scale Avar and Slav incursions in the 80s of the 6th century. Most of the fortified centres probably ceased to exist already by the turn of the 6th century. Sporadic traces of habitation in the next few decades (until about the mid-7th century) have been attested at several sites, whose defences however were hardly in operation by that time. Only a few of the fortified centres, all of them situated on the Danubian bank or at the sea-shore of the province, kept on functioning until the Empire completely lost Scythia in A.D. 681.

List of Figures

Fig. 1. The south-western border of the Late Roman province of Scythia. Legend: 1. The Roman road from Marcianopolis to Durostorum; 2. Roman and late Roman fortified centres; 3. Hypothetical course of the border between the Late Roman provinces of Moesia Secunda and Scythia (**Torbatov 2000b**, p. 74, Fig. 7)

Fig. 2. SACIDAVA. General layout based on archaeological excavations and airphotographs (**Scorpan 1980**, p. 165, Pl. XX).

Fig. 3. SACIDAVA. Layout of the archaeologically studied sections of the defence system (**Scorpan 1980**, p. 164, Pl. XIX).

Fig. 4. AXIOPOLIS. General layout after Gr. Tocilescu (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 27).

Fig. 5. AXIOPOLIS. General layout after K. Schuchardt (**Schuchardt 1918**, S. 57, Abb. 22).

Fig. 6. AXIOPOLIS. General layout after C. Scorpan (**Scorpan 1980**, p. 156, Pl. XI).

Fig. 7. CAPIDAVA. Main construction phases in the development of the defence system. Legend: 1. Roman walls from Phase I; 2. Roman walls from Phase II; 3. Roman walls from Phase III; 4. Roman walls from Phase II repaired during Phase III; 5. Walls of the later fort - Phase IV; 6. Hypothetical course of the walls of the later fort; 7. Course of the defence ditch of the later fort; 8. Remains of the Early Medieval fortification; 9. Hypothetical course of the walls of the Early Medieval fortification (**Condurachi 1967**, S. 164, Abb. 2).

Fig. 8. CARSIUM. Topography of the Roman and Late Roman settlement (**Nicolae 1993**, p. 217).

Fig. 9. CARSIUM. Main construction phases in the architectural development of the military camp. Legend: 1. Walls from Period I; 2. Walls from Period II; 3. Walls from Period III; 4. Walls in the interior of the fort; 5. Clay floors (**Condurachi 1967**, S. 169, Abb. 5).

Fig. 10. CIUS. General layout of the two stone fortifications after Gr. Tocilescu (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 58).

Fig. 11. CIUS. The outer earthen fortification after Gr. Tocilescu (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 58).

Fig. 12. TROESMIS. Situation layout of the two Late Roman stone fortifications and the earthen defensive works (according to the evidence from airphotograph surveys). Legend: 1. Visible structures; 2. Traces: I-I', II-II', II0-II'0, III-III' - Earthen defensive works (**Ştefan 1974a**, p. 108, Pl. 16).

Fig. 13. TROESMIS. General layout of the Late Roman military camp ("Cetatea de Est") after A. Baudry (**Scorpan 1980**, p. 153, Pl. VIII).

Fig. 14. DINOGETIA. Defence system (**Barnea 1966**, p. 238, Fig. 1).

Fig. 15. DINOGETIA. The so-called "*principia*" (a *burgus* from the end of the 4th century) (**SCIV**, 2, 1, 1951).

Fig. 16. DINOGETIA. Inner planning of the fortified area according to the more recent excavations. Legend: A. The circuit wall and other buildings from the 3rd-4th centuries; B. Buildings from the 4th-5th centuries; C. Buildings from the 5th-6th centuries; D. Early Medieval structures (**Barnea 1991a**, p. 186, Fig. 11).

Fig. 17. Barboкi. Layout of the Late Roman fortification (**Ştefan 1935-36**, p. 342, Fig. 2).

Fig. 18. Luncaviпa. General layout after Gr. Tocilescu (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 59).

Fig. 19. NOVIODUNUM. The northern wall of the Late Roman military camp (**Barnea/Barnea 1984**, p. 504, Fig. 1).

Fig. 20. NOVIODUNUM. General layout of the defence system according to the evidence from airphotograph surveys. Legend: 1. Visible structures; 2. Traces; 3. Hypothetical area of the city during the last phase in its existence; 0-0'. Hypothetical course of the later circuit wall; I-I', II-II', III-III'. Earthen defensive works; t. An Ottoman fort (**Ştefan 1974a**, p. 108, Pl. 20).

Fig. 21. AEGYSSUS. Topography and defence system (**Opaiţ 1977**, 312-313).

Fig. 22. SALSOVIA. Sketch-map after Gr. Tocilescu (**Zahariade/Gudea 1997**, Fig. 60).

Fig. 23. HALMYRIS. Layout of the defence system according to the evidence from airphotograph surveys (**Ştefan 1984**, p. 671).

Fig. 24. Enisala-I (CONSTANTIANA?). Layout according to the evidence from airphotograph surveys (**Ştefan 1977a**, p. 464, Fig. 5).

Fig. 25. Enisala-II. Layout according to the evidence from airphotograph surveys (**Ştefan 1977a**, p. 465, Fig. 7).

Fig. 26. ARGAMUM. Defence system (**Coja 1972**, p. 34, Fig.1).

Fig. 27. HISTRIA. The Late Roman defence system, construction phase "A" (**Domăneanţu/Sion 1982**, p. 380, Fig. 2).

Fig. 28. HISTRIA. The Late Roman defence system, construction phase "B" (**Domăneanţu/Sion 1982**, p. 383, Fig. 4).

Fig. 29. HISTRIA. The Late Roman defence system, construction phase "C" (**Domăneanţu/Sion 1982**, p. 386, Fig. 7).

Fig. 30. HISTRIA. The Late Roman defence system, construction phase "D" (**Domăneanţu/Sion 1982**, p. 389, Fig. 9).

Fig. 31. HISTRIA. The Late Roman defence system, construction phase "E" (**Domăneanţu/Sion 1982**, p. 391, Fig. 11).

Fig. 32. HISTRIA. Late Roman earthen defensive works coeval with construction phases "D" and "E". Legend: 1. Structures from the previous period; 2. Structures dating from the late-6th and early-7th centuries; 3. Dug-outs (**Ştefan 1976**, p. 49, Fig. 4).

Fig. 33. TOMIS. Layout of the Late Roman defence system after V. Barbu (**Canarache 1961**, Pl. I).

Fig. 34. TOMIS. Layout of the Late Roman defence system after C. Scorpan (**Scorpan 1980**, p. 177, Pl. XXXII).

Fig. 35. CALLATIS. Layout of the defence system after C. Preda (**Preda 1963**, Pl. I).

Fig. 36. CARIA. Territory of the ancient settlement on cape Shabla and hypothetical reconstruction of the one-time shore line.

Fig. 37. CARIA. Remains of a precinct wall on the sea-shore.

Fig. 38. CARIA. Occupation levels identified during the excavations of the south-western tower of the Late Roman quadriburgium.

Fig. 39. CARIA. Layout of the preserved part of the Late Roman *quadriburgium*.

Fig. 40. CAREA/C(a)REAS. Layout of the preserved part of the Early Byzantine fort.

Fig. 41. CAREA/C(a)REAS. The northern side wall of the entrance into the western tower.

Fig. 42. Kamen brjag-Jaylata. Defence system (**Salkin/Toptanov 1987**, p. 24, Fig. 2).

Fig. 43. Kamen brjag-Jaylata. Plan of the fort gate (**Salkin/Toptanov 1987**, 28, Fig. 5).

Fig. 44. Kamen brjag-Jaylata. The western precinct wall (style of construction).

Fig. 45. Kamen brjag-Toprak kale. Layout of the defence system after K. Škorpil (**Шкорпил 1905а**, Табл. CXV, 1).

Fig. 46. Kamen brjag-Toprak kale. Remains of the northern precinct wall.

Fig. 47. Sveti Nikola. Layout of the defence system (**Китов 1971**, с. 9, Обр. 1).

Fig. 48. Sveti Nikola. Style of construction of the precinct wall.

Fig. 49. T(i)RISSA/ACRES. Layout of the defence system in its final completion (**Джингов и др. 1990**, с. 188, Обр. 196).

Fig. 50. T(i)RISSA/ACRES. The outer defence line (**Джингов и др. 1990**, с. 26, Обр. 10).

Fig. 51. T(i)RISSA/ACRES. The middle defence line (**Джингов и др. 1990**, с. 120, Обр. 134).

Fig. 52. T(i)RISSA/ACRES. The inner defence line (**Джингов и др. 1990**, с. 132, Обр. 148).

Fig. 53. TIMUM. Topography and defence system of the Late Roman fortified settlement.

Fig. 54. TIMUM. Remains of the western precinct wall.

Fig. 55. TIMUM. Layout of the Early Byzantine fort (the so-called TIMUM-West) (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 3).

Fig. 56. TIMUM. Remains of the northern precinct wall of the Early Byzantine fort (the so-called TIMUM-West).

Fig. 57. BIZONE. Topography of the settlement during the Roman and Late Roman period. Legend: 1. 1st - late-4th/early-5th centuries; 2. 5th - 7th centuries.

Fig. 58. BIZONE. Layout of the Late Roman defence system after K. Škorpil (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 27-30).

Fig. 59. BIZONE. Remains of the northern precinct wall with the donjon added in its western part.

Fig. 60. BIZONE. Remains of an U-shaped tower located along the course of the north-eastern extension of the fortress (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 424, л. 37).

Fig. 61. APHRODISION. Topography and territory of the settlement during the Classical period and the Late Antiquity. Legend: 1. 4th -1st centuries B.C.; 2. 1st - 4th centuries A.D.; 3. 4th - 6th centuries A.D.

Fig. 62. APHRODISION. The rocky promontory with the remains of the Late Roman fortification (view from the south-west).

Fig. 63. APHRODISION. Remains of the northern precinct wall and the defensive ditch of the Late Roman fortification (view from the north-east).

Fig. 64. APHRODISION. Layout of the Late Roman fortification.

Fig. 65. Balchik-Tuzlata. Topographical situation.

Fig. 66. Balchik-Tuzlata. Layout of the Early Byzantine fort.

Fig. 67. Balchik-Tuzlata. Remains of the eastern precinct wall.

Fig. 68. DIONYSOPOLIS. Course of the city wall during the Classical period and the Late Antiquity after M. Dimitrov. Legend: 1 The acropolis of Dionysopolis after O. Tafrali; 2. Dionysopolis in the 2nd century B.C. - the 3rd century A.D.; 3. Dionysopolis in the 4th - 6th centuries A.D.; 4. Public buildings from the 19th - 20th centuries; 5. The *cloaka maxima* of Dionysopolis (**Димитров 1990**, Табл. 2).

Fig. 69. Balchik-Horizont. Layout of the defence system (**Димитров 1989**, с. 50, Схема 3) (with certain corrections and additions by the author).

Fig. 70. Balchik-Horizont. A section of the western precinct wall with both towers flanking the western gate.

Fig. 71. Babadag-Topraichioi. Topographic situation (**Opaiţ et al. 1991b**, p. 219, Fig. 1).

Fig. 72. Babadag-Topraichioi. Defence system (**Opaiţ et al. 1991b**, p. 220, Fig. 2).

Fig. 73. Babadag (VICUS NOVUS?). Topography and defence system of the Late Roman fortified settlement (**Morintz 1987**, p. 43, Fig. 4).

Fig. 74. IBIDA. Topography of the settlement during the Late Antiquity (**Ştefan 1977a**, p. 462, Fig. 2).

Fig. 75. IBIDA. Layout of the defence system (**Scorpan 1980**, p. 157, Pl. XII).

Fig. 76. Pantelimonul de Jos. Layout of the earthen fortification after V. Părvan (**Ştefan 1974a**, p. 106, Fig. 3).

Fig. 77. ULMETUM. Layout of the defence system (**Gajewska 1974**, p. 105, Fig. 36).

Fig. 78. Mircea Vodă (TRES PROTOMAE?). Sketch-map of the Late Roman fortification (**Comşa 1957**, p. 326, Fig. 1).

Fig. 79. TROPAEUM TRAIANI. Topography of the city during the Late Antiquity (**Barnea et al. 1979**, Fig. 23).

Fig. 80. TROPAEUM TRAIANI. The Late Roman defence system of the city (**Barnea 1991a**, p. 201, Fig. 15).

Fig. 81. Kapitan Dimitrovo. Topographic situation of the Late Roman fortification.

Fig. 82. Kapitan Dimitrovo. Layout of the defence system (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 419, л. 2).

Fig. 83. Kapitan Dimitrovo. The U-shaped tower (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, е. 41).

Fig. 84. Kapitan Dimitrovo. The quadrangular tower on the northern precinct wall and part of the excavated inner structures (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 419, л. 1).

Fig. 85. Gaber. Topography and defence system.

Fig. 86. Gaber. Remains of the precinct wall.

Fig. 87. ZALDAPA. Topography and layout of the defence system after K. Škorpil (**Шкорпил 1905**, Табл. CXI, с, 1).

Fig. 88. ZALDAPA. Topography and layout of the defence system after the author (**Торбатов 2000**, с. 11, Обр. 2).

Fig. 89. ZALDAPA. Details of the defence system (according to unpublished sketches of K. Şkorpil): 1. Structure of the outer facing of the western wall of Tower 3 (the indicated measurements are in centimetres); 2. Socket for a metal clamp cut into an ashlar stone from the structure of the Northern Gate (the indicated measurements are in centimetres); 3. Tower 1 - hypothetical plan; 4. Tower 1 - a later repair at the joint between the tower and curtain "г" (the indicated measurements are in centimetres); 5. The South-Eastern Gate (II); 6. Cornice stones from a vault construction found in the ruins of the Northern Gate; 7. A Greek inscription at the Northern Gate (I) (the indicated measurements are in centimetres).

Fig. 90. ZALDAPA. Plan of the Northern Gate (I) after K. Škorpil (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 493, л. 13).

Fig. 91. TIMOGITTIA. Topographic situation.

Fig. 92. TIMOGITTIA. Layout of the defence system after K. Škorpil (**НА БАН**, ф. 165к, оп. 1, а.е. 428, л. 9).

Fig. 93. Novo Botevo. The Hach Burun hill with remains of a Late Roman fortification (view from the north-west).

Fig. 94. Novo Botevo. Topographic situation of the Late Roman fortification.

Fig. 95. Novo Botevo. Layout of the Late Roman fortification.

Fig. 96. Debrene-I. Topography and defence system. Legend: 1. Excavated remains; 2. Hypothetical course of the wall.

Fig. 97. Debrene-II. Topography and defence system.

Fig. 98. Debrene-II. Outer facing of the northern precinct wall (style of construction).

Fig. 99. Prilep. Topography and approximate layout of the defence system.

Fig. 100. Prilep. Remains of the western precinct wall.

Fig. 101. Odartsi. Layout of the defence system.

Fig. 102. Odartsi. Style of construction registered at the south-eastern corner of the fortification.

Fig. 103. Odartsi. Repairs of the western precinct wall (style of construction).

Fig. 104. Odartsi. A later thickening of the central sector of the northern precinct wall.

Fig. 105. Hrabrovo. Topography and defence system.

Fig. 106. Hrabrovo. Remains of the precinct wall.

Fig. 107. Obrochishte. Remains of a Late Roman fortification (vie from the north-east).

Fig. 108. Obrochishte. Topographic situation of the Late Roman fortification.

Fig. 109. Obrochishte. Sketch-map of the defence system (after **Мирчев/Димитров 1958-60**, c. 9).

Fig. 110. Condition of the defence system within the limits of the newly established province of Scythia (the 80s of the 3rd century): 1. SACIDAVA; 2. AXIOPOLIS; 3. CAPIDAVA; 4. CARSIUM; 5. CIUS; 6. BEROE; 7. TROESMIS; 8. ARRUBIUM; 9. NOVIODUNUM; 10. AEGISSUS; 11. SALSOVIA; 12. HALMYRIS; 13. TROPAEUM TRAIANI; 14. HISTRIA; 15; TOMIS; 16. CALLATIS; 17. T(i)RISSA; 18. DIONYSOPOLIS.

Fig. 111. The Late Roman defence system of the province of Scythia (the mid-70s of the 4th century): 1. Viile (HAGIOS KYRILLOS?); 2. SACIDAVA; 3. Rasova (FLAVIANA?); 4. AXIOPOLIS; 5. Seimeni; 6. CAPIDAVA; 7. Topalu; 8. CARSIUM; 9. CIUS; 10. BEROE; 11. Peceneaga; 12. Traian; 13. TROESMIS-East; 14. TROESMIS-West; 15. ARRUBIUM; 16. Jijila; 17. DINOGETIA; 18. Barboşi; 19. Luncaviţa; 20. Rachelu; 21. NOVIODUNUM; 22. AEGISSUS; 23. Nufăru; 24. Ilganii de Jos; 25. SALSOVIA; 26. HALMYRIS; 27. Dunavăţu de Sus (GRATIANA?); 28. Dunavăţu de Jos (AD STOMA?); 29. Enisala-I (CONSTANTIANA?); 30. Enisala-II; 31. ARGAMUM; 32. HISTRIA; 33. Ovidiu-I; 34. Palazu Mare; 35. Mamaia; 36. TOMIS; 37. Constanţa-Telpiş; 38. STRATONIS; 39. CALLATIS; 40. CARIA; 41. T(i)RISSA; 42. APHRODISION; 43. DIONYSOPOLIS; 44. Nifon; 45. Cerna; 46. Agighiol (VALLIS DOMITIANA?); 47. Horia; 48. Izvoarele; 49. Mihai Bravu; 50. Babadag-Topraichioi; 51. Babadag (VICUS NOVUS?); 52. Slava Rusă; 53. IBIDA; 54. Ceamurlia de Jos (AD SALICES?); 55. Pantelimonul de Jos; 56. ULMETUM; 57. Mircea Vodă (TRES PROTOMAE?); 58. Murfatlar; 59. TROPAEUM TRAIANI; 60. Straja; 61. Cetatea (CIVITAS AUSDECENSIUM?); 62. Plopeni; 63. Kapitan Dimitrovo; 64. Gaber; 65. ZALDAPA; 66. TIMOGITTIA; 67. Novo Botevo; 68. Debrene-I; 69. Prilep; 70. Odartsi; 71. Hrabrovo; 72. Obrochishte.

Fig. 112. The defence system of the province of Scythia in the mid-6th century: 1. Viile (HAGIOS KYRILLOS?); 2. SACIDAVA; 3. Rasova (FLAVIANA?); 4. AXIOPOLIS; 5. CAPIDAVA; 6. CARSIUM; 7. CIUS; 8. BEROE; 9. TROESMIS-East; 10. TROESMIS-West; 11. ARRUBIUM; 12. DINOGETIA; 13. Luncaviţa; 14. NOVIODUNUM; 15. AEGISSUS; 16. Nufăru; 17. SALSOVIA; 18. HALMYRIS; 19. Dunavăţu de Sus (GRATIANA?); 20. Enisala-I (CONSTANTIANA?); 21. ARGAMUM; 22. Istria; 23. HISTRIA; 24. Ovidiu-II; 25. Mamaia; 26. TOMIS; 27. CALLATIS; 28. CAREA/C(a)REAS; 29. Kamen brjag-Jaylata; 30. Kamen brjag-Toprak kale; 31. Sveti Nikola; 32. ACRES; 33. TIMUM; 34. TIMUM-West; 35. BIZONE; 36. APHRODISION; 37. Balchik-Tuzlata; 38. DIONYSOPOLIS; 39. Balchik-Horizont; 40. Izvoarele; 41. Babadag (VICUS NOVUS?); 42. IBIDA; 43. Ceamurlia de Jos (AD SALICES?); 44. ULMETUM; 45. TROPAEUM TRAIANI; 46. Cetatea (CIVITAS AUSDECENSIUM?); 47. Plopeni; 48. Kapitan Dimitrovo; 49. Gaber; 50. ZALDAPA; 51. TIMOGITTIA; 52. Novo Botevo; 53. Debrene-II; 54. Prilep; 55. Odartsi; 56. Obrochishte.

Настоящият научен труд е пръв опит за цялостен анализ на паметниците на късноантичното фортификационно строителство в североизточните предели на Балканския полуостров, поставени и разгледани в методологически издържан и адекватен историко-административен контекст – в границите на късноримската провинция Скития, включвала някога по-голямата част от територията на днешна Добруджа.

Последните проучвания и открития дават възможност за важни допълнения и частично преосмисляне на някои от считаните за меродавни постановки, обясняващи модела и начина на функциониране на военната организация в провинция Скития през късноримския и през ранновизантийския период. В резултат на внимателен и непредубеден критичен разбор и съпоставка на разнородната налична информация относно изградената в пределите на провинцията укрепителна инфраструктура, традиционната историко-археологическа интерпретация на цяла поредица укрепени обекти е основно преразгледана, като в нея са внесени съществени корекции и уточнения.

Трудът въвежда в научно обръщение изобилна неизползвана и в по-голямата си част практически неизвестна досега археологическа информация по разработената проблематика.

Предложени и обстойно аргументирани са и редица нови тези, допринасящи за изясняването на някои от загадките на древната историческа география в изследваната територия.

ISBN 954-775-113-1